

આવૃત્તિ ૧લી

પ્રત ૧૧૦૦

મૂલ્ય : રૂપિયા ત્રણ

આર્થિક સુધારક પ્રેસ-વડોદરામાં
શંકરપ્રસાદ હનનલાલ રાવળે
છાપી પ્રસિદ્ધ કર્યું
તા. ૨૦ : ૮ : ૩૩

મુંબાઈ નર્મદ શતાબ્દી સમિતિ

અધિકારી મંડળ

પ્રમુખ :

દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી (ધરોપપ્રવાસે હોવાથી)

અન્ય પ્રમુખ :

ન્યાયમૂર્તિ શ્રી. હરસિદ્ધલાલ વલ્લભાઈ દીવેટીઆ

ઉપપ્રમુખ :

સૌ. લીલાવતી કનૈયાલાલ મુનશી

મંત્રીઓ :

- શ્રીમતી તેહમીના પાલનશી જ્ઞેશી
શ્રી. અંબાલાલ ખુલાખીરામ જાની
,, હીરાલાલ મોતીરામ મહેતા
,, શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ
,, મહમદ સાદીક
,, અંબાલાલ શંકરલાલ પરીખ
,, ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા
,, હરિલાલ અચરતલાલ ભર્યા
,, યજ્ઞેશ હરિહર શુક્લ
,, નર્મદાશંકર જેઠાલાલ ત્રિવેદી

તથા

સાહિત્યપરિષદના મંત્રીઓ (હોદ્દાની રૂએ)

ખજાનચીઓ :

- શ્રી. મણિલાલ ડહ્યાલાલ નાણાવટી
,, જયકૃષ્ણ નાગરદાસ વર્મા
,, રાજેન્દ્ર સોમનારાયણ દલાલ

સમિતિ કાર્યાલય ; ૩, ચોપાટી રોડ, મુંબઈ નં. ૭

આવૃત્તિ ૧લી

મત ૧૧૦૦

મૂલ્ય : રૂપિયા ત્રણ

આચાર્ય સુધારક પ્રેસ વડોદરામાં
શંકરપ્રસાદ હગનલાલ રાવળે
છાપી પ્રસિદ્ધ કર્યું
તા ૨૦-૮-૩૩

ઉપોદ્ધાત

મુંબાઇ એ નર્મદનું નિવાસસ્થાન એટલે એને માટે મગફળ થવાનો જોડણો મુંબાઇનો ઉક, તેટલીજ તેના નામનું સ્મારક જાળવી રાખવાની તેની ફજા. ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ નર્મદ-શતાબ્દી ઉજવવા માટેની યોજનાને અંગે મુંબાઇની નર્મદશતાબ્દીસમિતિ તરફથી જાહેર ઉદ્ધ-રાણું કરવામાં આવ્યું અને તેમાં શક્તિ કરવા માટે અંગેના રસિક ગુજરાતી યુવકો અને યુવતીઓ ને બાલાઓની મદદથી એક કૉન્સર્ટ કરવાનું પણ ક્યું. તેની સાથે એક 'નર્મદશતાબ્દીમન્થ' પ્રકટ કરવાનો પ્રબન્ધ કરવામાં આવ્યો અને તેને લગતી બધી જોડવણ કરવા માટે આ સાથેના નિવે-દનમાં જણાશે તેમ ચાર ગૃહસ્થોની 'સ્મારકઅન્થપ્રકાશનસમિતિ' ની મવામાં આવી. આ અંથના પ્રથમ વિભાગમાં નર્મદના ગદ્ય અને પદ્યસંગ્રહોમાંથી મુખ્યમુખ્ય અને સ્વચ્છ અવતરણો લેવામાં આવ્યા છે અને બીજા વિભાગમાં નર્મદ વિષે સ્વર્ગસ્થ અને વિદ્યમાન સાક્ષરોના જૂના અને નવા વિવેચનલેખો પ્રકટ કર્યા છે. નર્મદ સંસ્મરણલેખોમાં શ્રી. શ્રીધર ગણેશ ખાપડેએ-જેઓ નર્મદને તેમની કાવ્યદીક્ષા ને રાજપ્રકરણદીક્ષાના શુરુ માને છે-તેમણે એમનાં સંસ્મરણો મોકલવાની કૃપા કરી છે. તે લેખ ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવા છે.

હાલના પ્રગતિમાન યુગમાં ગુજરાતી સાહિત્ય દરેક દિશામાં વધતું જાય છે અને નવીન સાહિત્યના પ્રચારથી જૂનું સાહિત્ય ભૂલાઇ જવાનો ભય રહે છે. પરંતુ નર્મદના સાહિત્યને ગુજરાતે ભૂલી જવું ઘટે નહિ. આ અંથ વાંચ્યા પછી વાચકની ખાતરી થશે કે આપણા સાહિત્યની અનેક શાખાઓમાં નર્મદ અથેમર હતા અને અનેક નવા મહાપ્રસ્તો તેણે જીપાડ્યા હતા. અંધકારના યુગમાં વીરસાહિત્યની જ્વલંત બ્યોત તેણેજ પ્રકટાવી છે. જ્યાં સુધી ગુજરાતી ભાષા બોલાશે ત્યાં સુધી 'જય જય ગરવી ગુજરાત'ના ધ્વનિઓ અને તેના પડઘાઓ સંભળાયાજ કરશે. આપણે કૃતરાતાના લાવ સાથે ગુજરાતના આ પનોતા પુત્રનું સ્મરણ સાચવી રાખીશું તેમાં નર્મદને જોડેલા ન્યાય છે તેટલો આપણી લાવિષ્ઠની પ્રજા ઉપર ઉપકાર છે. આ સદર અંથ વડે ગુજરાતના સાહિત્યરસિક વર્ગોમાં નર્મદની કૃતિઓ વિષે વધારે રસ ઉત્પન્ન થાય અને તેના વધારે તલસ્પર્શી અભ્યાસ થાય એમ કાણ નહીં ધ્રુવે ? એ પરિણામ આવે તો અમારો હેતુ સફળ થશે અને નર્મદે ગુજરાત માટે ધણું કરી બતાવ્યું તેના ઋણમાં અમે પણ તેને માટે થોડું ધણું કરી બતાવ્યું એમ અમને સગવું સંતોષ થશે.

અન્તમાં અમારી સમિતિના સંયુક્ત મંત્રીઓ અને અન્ય કાર્યવાહકો અમારું કાર્ય સફળ કરવા માટે સમય અને શક્તિનો ભોગ આપીને મહેનત કરી છે તથા યુવાન લાઇબ્રેરેનોએ પોતાનાં સંગીત અને અલિનયકળાનો લાલ આપી કૉન્સર્ટ વડે અમને આર્થિક મદદ કરી છે તેમજ મુંબાઇમાં વમતા જે ગુજરાતીઓએ ઉધરાણામાં પોતાનો ફાળો આપીને નર્મદના સ્મારકને સંગીત મદદ કરી છે તે સર્વનો હુ ઉપકાર માનું છું.

મુંબાઇ, તા. ૧૪-૮-૧૯૩૩

હરસિદ્ધલાલ વલ્લભાઇ દીવેદ્યાયા

અંત્યપ્રકાશનસમિતિનું નિવેદન

ગુજરાત અને ગુજરાતીઓની, તેમના આદિત્ય અને તેના વિવિધ પ્રકારોની આરંભક તરીકે ડના સમર્થ રીતે વિરલ ગેરા કરનાર દિવિ નર્મદા સત્તાબ્દી બ્રહ્મવવાનો મહાપ્રમંગ ગુજરાતી આદિત્યના ઇતિહાસમાં આ વર્ષ પંચોત્તેજ પ્રાપ્ત થાય છે. આ બલ્ય પ્રમંગને અનુરૂપ નર્મદ અને તેની પ્રેરક ને ચિરંતન કૃતિઓદાગ ગુજરાતના એ વર્ષના અનેકવિધ ઇતિહાસનું અને તેના તત્ત્વચિંતનનું દર્શન કરવાનો અપૂર્વ લાભ પણ ગુજરાતને સાથેનાથે મળી રહે છે. ઇ. સ. ૧૯૩૩ નું વર્ષ બેમવાને થોડાજ દિવસો બાકી હતા અને ગુજરાતના વાતાવરણમાં આપણા આધુનિકતાના આદ્ય અને ગુજરાતી આદિત્યના વિવિધ અંગોના આદ્ય આતેષકની અગર મતિ આપણી આખા આગળ મદજા હવ્યમગ્રાદ તરીકે તરી આવી. આજ અરસામાં શ્રીયુત કનૈય લાલ દેનશીને કાગદામમાંથી થોડોક વખત બહાર આવવાનો પ્રસંગ માપડ્યો. આ વિરલ ઇતિહાસિક પ્રમંગ ઉચિત રીતે સમસ્ત ગુજરાતે દેવી રીતે બ્રહ્મવવા તે માટે ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદને વિગતવાર ફેટનીક કીમતી મૂલ્યાંકો એમણે કરી. પરિષદે તે મૂલ્યાંકો સ્વીકારી અને ગુજરાત અને મહાગુજરાતમાં ગચ્છેરથને આ પ્રસંગ બ્રહ્મવવા જેનીજેની મરડી ગુજરાત છે તે બધાએ ગુજરાતીઓ એકદીવી અને એકતાનથી નર્મદને બાજે એવું ‘નર્મદશતાબ્દીસ્મારક’ ક્રમમાં ક્રમ ૩૧૧માં ૧૦૦૦૦ ના બડોળ વડે બાધુ કરે એવી નર્મદશતાબ્દીના ઉત્સવની વિગતવાર યોજના ધકાઈ. કાગંજો ગુજરાતે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની આ યોજના ઉત્સાહપૂર્વક વધારી લીધા અને તેને મગિયામગ સફળ કરવા પ્રયત્નો આદ્યા.

આ પડી મુબારકી નર્મદશતાબ્દી સમિતિએ આધુ સાવના એપ્રિલ આખરે કરેલા દરવને અનુમતિને, ગુજરાતીના એ અદ્વિતીય સંસ્કૃતિકાગના ધન્ય જન્મને એ વર્ષ પૂર્ણ થઈ એકસો ને એકમુ વર્ષ બેમવાને દિવસે, ઇ. સ. ૧૯૩૩ ના એગસ્ટની ચોરીમમી ને ગુરવારે, એ પ્રમંગના દલાય મૌથી સ્થાપી સ્મારક તરીકે આ નર્મદશતાબ્દીસ્મારકઅંત્ય નર્મદની પરમ પ્રિયના, તેરો દેની પ્રથમ માતેની પૂજ્ય પણ—એની ગુજરાતી પ્રભને ચરણે ધરતા અમને ધણો હર્ષ થાય છે.

કાંતવ મજકુરમા કલા પ્રમાણે, આ અંત્યમા (૧) નર્મદની મહાપલકૃતિઓમાંથી વીણેલાં અવતરણો, (૨) નર્મદ અને નર્મદકૃતિઓ વિરેના અત્યાર પહેલાંના વિવેચનો, (૩) તેવાજ નવા લખેલા વિવેચનો : આટલા લખાણો લેવાનું નક્કી થયું હતું, અને તે કાર્ય નીચેના ચાર શુદ્ધ-સ્થાની બોલી ‘સ્મારકઅંત્યપ્રકાશનસમિતિ’ને મુખ્ય મગિતિએ સોંપ્યું હતું :

૧. રા. અ. બાલાલ જુલાખીરામ બની
૨. , સ. કરપસાદ જમનલાલ રાવલ
૩. , વિજયરાય કલ્યાણરાય પૈથ
૪. , જયેતીન્દ્ર હરિદરગ કર દવે

એ અંત્યસમિતિએ મે મામમા પહેલી તકે પોતાના કાર્યનો આરંભ કર્યો; જુનજુલાઈ પણ અંત્યસામગ્રી બેગી કરવા અને સરકારમાંજ ગયા ત્યા લગીમા પણ ઉપયુક્ત નજીમાંના મેજ (મુબાઈમા તૈયાર થયેલા) વિભાગ મુદણાતય માટે તો પૂરા થયા હતા. જુલાઈ-ને છેડે દહાડે એટલા લખાણ વડાદરે મુદકના હાથમા ગયા, અને છેલ્લા વિભાગનાં પ્રારંભિક

લખાણ અમારામાંથી થી વિજયનગર પામેથી લાવનગરથી આઠમી ઓગસ્ટે તથા બને અગ્રેથી અંતિમ લખાણ તા ૧૫મીએ વોદરે પહોંચ્યા જે સ્થળકાગ મર્ અહીં એમના સાં નોંધના છે કે કચકેગના આનુ રોજિ દા વ્યવગામી વચ્ચેની વચ્ચેથી ફેરી રીતે યુરમદ મેગીભેગીને તથા કેટલા પ્રતિકૂળ મળેગોમા અર્થનું સ પાતન કાર્ થયુ છે તેનો વાગકોને ખ્યાન આવે અને તેઓ અમારી નાની જૂનીઓ જાણી કાખાની તથા મોગી જાણી હાવા જ દપગી દિટિએ ભુએ.

લખણો ધણાખરા હાથમા આવ્યા એમને મૂળ નણ વિભાગોને જના જૂદી રીને ગોમવાનું વધારે ઉચિત લગતા, (વિભાગનાર આપવાના નામોનો પણ વિચાર કરવાનો હતો, જેથી અર્થનો ઉપયોગ કરતી વેળા અનુ-દ્ધાશુની સરગતા થાય) એ ગોમવશી કેમ્પીને નરી નીચે પ્રમાણેની કરી છે

૧ વિભાગ પડેલો—નમદની પ્રસાદી (૧) પદ (૨) ગવ

૨ વિભાગ ખીત્રે—નમદને અર્થ (૧) શતાબ્દી પૂર્વે, (૨) શતાબ્દીને શુભ સગે

એ ચારમાના પહેલા ત્રણ પેગવિભાગો મ ય થી તો એટલજ કહે નું છે કે પદગણના અનુવરણેને શી રીતે આખી વિચાર ગોઠવવાનો પ્રાપ્ત કર્યો કે, ગદ્યવિષયોનું વર્ગીકરણ કરી દરેક વર્ગનું નામ પણ આપ્યું છે અને શત બ્દી પૂર્વેના વિવેચનોને કેટલેક અંગે માન્યક્રમે અને સાથે સાથે લેખકોના વ્યવપ્રતિષ્ઠાદિકને ક્રમે મૂક્યા છે. આ સંધર્મી મુખ્ય કમરચળજ ગણા તેમા પ્રમગાવશાત્ કવાક થોડો ફેર કરવો પડ્યો હેય એ કુપ્રતી છે

છેત્રો પેગવિભાગ એક રીતે તો અથવા સૌરી મહત્વનો ભાગ હોવાથી તેને વિષે જગ વિગતથી લખવાની જરૂર વાગે કે તેનું પણ જે વર્ગીકરણ કરું છે તે તે અનુક્રમથી પરથી સમજાશે વધુમા એમણે કે એ લેખો માટેના વિનિયમમા જે ચારથી છ પુ મંદા મનાં આ લખવાની અગત્યની સૂચના હતી તેને કે ૧૩ લેખકમધુઓ દરકાઇ કારણે ન પાળી શક્યા હોવાથી, એવા બધા તો નહીં પણ કેનાક નખાગેને ટૂંકા અમારે મનાવવા પડ્યા કે—અધા નદી એમના માટે કે અમુકઅમુક લાખા લખાણે એવા છે કે તેની પર બે માપ મૂક્યો હો। તો નમદની ભારે અસેવા થાત—તેના મરમરણો કે તેની સાહિત્યસેવાનું અચ્છુ નિરૂપણ ગુજરાતને મળણ હી જાત મતનખ, માપકુપ એની રીને કરી છે કે કશું અગત્યનું ન દે ન થાય અને નિરર્થક પુનરુક્તિઓ અથવા વારંવાર દેખા જેની અટકે, અને, લેખોના વચના કે આગળપાછળના ભાગો તાલ જતા પૂર્વાપર સબધ જળવાય તેની બની તેટલી બધી સરત રાખી છે આની સલાહ જતા અ। ધણાક લેખકોએ તો કાતર નનાવવાની છૂટ લેખ સોપતા કે મોખનતા આણેલી જ એ હકીત છતા, બે કોઇ લેખક પોતાને અ યાય થયો છે એમ મનતા હોય તો અમાગ મચાવમા ઉપયુક્ત પહેલેથીજ સૂચવાયલી વિલક્ષણ સ્થળમર્્યાદા રજુ કરી, બહુ નમ લાવે પણ અમારી ખિ યોગદારી એ વિષયમા જાહેર કરવા રાગ લખએ છીએ

વળી કેના વિભાગમા જે થોડાક મૂલ્યવાન જવાહરિય છે તેમા હીગનું સ્થાન લઇ શકે તેવા ઉમરાવતીનિવાસી મામદાર થી દાદાસ હેય ઉર્દે ગણેશ શ્રવર ખાપડેના નેખ માગે તો અમારા માથી એકાદ બે વ્યક્તિઓ નહી, અમારી સમિતિઓજ નહી, આજનું મકન સરારી નમદનજ ગુજરાત જ નહી, ભાવિ ગુજરાત પણ ચિરકાન ઝડપી રહશે મૂત નમદને સમરણુમુગધ અને શબ્દમામર્દની નાણે સજીવની પાછને તેને આપણે માટે પુનરુક્તિ મનાવ અધિનીમાગ એ દક્

અને વડાકસોયા નર્મદમિત્ર નીરકયા છે એમ કહેવામાં હતી અત્યુક્તિ નથી. (અહીં નોંધવું)
 લેખકે કે શ્રી. દાદાભાઈએ આપડે મહાન નર્મદને, જે તાને કાબ્યદીક્ષા અને રાજપ્રકરણદીક્ષા
 આપનાર પૂના ગુરુવર્ષ કહે છે. એમના પત્રવ્યવહારમાં નર્મદની મુખાકૃતિનું યોગ્યક શબ્દોમાં
 તાદરસ વર્ણન આપ્યા પછી એ કહે છે : નર્મદની હાલતી છત્રી પણ એ મનાદર મુખની યથાર્થ
 તાદરસતા સિદ્ધ કરવામાં નિષ્ફળ નીવડી છે. સમરજપટ પરથી એ મુખ ગયું તે ગયું ! દુનિયા
 દીઁએ તે અત્ય નવાવવા પામશે નહીં !) રમિનિ તરફથી તેમજ સમરન ગુજરાત તરફથી એ
 અતિ રૂઢ સૌજન્યમુનિના અમે અંતઃકરણપૂરક ઉપકાર માનીએ છીએ.

વિભાગ પહેલાના મહાપદાનાં અને ધીમનાં—નર્મદને અર્થ (૧) રાતાબ્દી પર્વે—એ પેટા-
 વિભાગનાં અવતરરોની પસંદગી અમારામાંથી ભાષ સંકરપ્રસાદ રાવલે મોટે ભાગે કરી છે અને
 તેની અનુમતિ ને મોહનચી જાણીના સમ્યોને હાથે કરાઈ છે. રાતાબ્દીપ્રમંગલા અર્થનું આમંત્રણકાર્ય
 અને સંપાદનકાર્ય બધુંએ ભાષ વિજયરાય વેંવે કયું છે. સમયની ટુંટી મર્યાદા, મુંબાઈ, સુરત ને
 વાવનગર એમ સમ્યોનાં દરેકર ઊભેલાં નિવાસસ્થાન અને વડોદરા ખાતેનું સુદ્ધસથાન : આ સર્વએ
 મંપ કરી ઇચ્છીએ એટલું મંપૂર્ણ અને સંતોષકારક સંપાદનકાર્ય પ્રતિકૂળતા રૂપે મુક્તિમાન થઇ દેવે
 અમને કરવા દીધું નહીં, એટલુંજ નહીં પણ ભાષ વિજયરાયને સતારવામાં તો એણે બાકી રાખી
 નહીં. કામ શરૂ કર્યા પછી ટુંકા જ વખતમાં એવી અસામાન્ય આપત્તિએ તેમજ ઉપાધિએ એમને
 ઘેરી લીધા કે ક્વિસેને ને દિવસે સગી એમને કતવ્યવિમુખ રહેવું પડ્યું. આવા સંજોગમાં નર્મદની
 'સાર શાકુંતલ' જેવી કૃતિનાં દર્શન કરી તેમાંથી એક પણ વાનગી અમે લઈ શક્યા નથી.
 વળી 'હિલિવર્થક'અથો, 'હિલિપ્રકાશ'ના સંગ્રહો, 'ગુજરાતી' સાપ્તાહિકના સંગ્રહો, ગુજરાત
 સૌગંધનાં જૂના સંખ્યામંથ મામિકો પણ બિયલાની જવાની અમારી તીવ્ર ઇચ્છાને પણ અમે તમ
 કરી શક્યા નહીં. આપણા સાહિત્યના ઇતિહાસની ખૂટતી કડીએ સાંધતી આ સાધનકામગ્રીમાં
 નર્મદ અને તેની કૃતિઓ ગિયે ઘણુંએક સાહિત્ય ન્યાત્યાં વેરાયવું પડ્યું છે. આ અંથને
 મંપૂર્ણ ને પ્રતિનિધિત્વ પૂર્ણ કરવામાં તે જોઈ જવાની જરૂર હતી.

આ પંચિતિમાં ચાલીસ જેટલા લેખકજંદુઓનો મીઠો અને દીક્ષબરીભર્યો સહકાર
 મેળવવામાં અમે અમારું મોટું સહભાગ્ય ગણીએ છીએ. એ માટે એમને, તેમજ જેને લેખકો
 અને પ્રકાશકોના લેખોનો અમે ઉપયોગ કર્યો છે તે સૌના અંતઃકરણપૂરક આભાર માનીએ છીએ.

હાપવાના કાર્યની વ્યવસ્થા ને દેખરેખ બહુજ અમથી કરનાર રા. મૂલશંકરભાઈ ભટ્ટનો
 બેહદ ઉપકાર માનવો જોઈએ પણ તેમ કરવા તેમજે સ્પષ્ટ ના પાડી છે.

વડોદરાના 'આયંસુધારક પ્રેસ'ના માલીક રા. મણિભાઈ મથુરભાઈ શુભે લાક્ષણિક ત્વરાથી
 આ હજાર અંથ ટુંટી સુદતમાં છાપી અમને વેગાસર આપ્યો તે અદ્વલ તેમના અમે ઉપકારી છીએ.
 છેવટે નર્મદશતાબ્દી જેવા સમસ્ત ગુજરાતની પ્રજાના સુખ પ્રસંગે મહાન નર્મદને
 અમારા તરફનો યથાશક્તિ અર્થ આપવાની અમને તક આપવા બદલ મુંબાઈ નર્મદશતાબ્દી-
 સમિતિનો ઋણભાર પણ અમે આભાર સાથે સ્વીકારીએ છીએ.

મુંબાઈ, તા. ૧૪ મી ઓગસ્ટ ૧૯૩૩

અંબાલાલ જુલાળીરામ જાની
 શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવલ
 વિજયરાય કલ્યાણરાય વેંવે
 જ્યોતીન્દ્ર હરિહરશંકર દેવે

અ નુ ક મણી

મધુ સ્વીકાર	૫૪
ઉપોદ્ધાત	૪
નિવેદન	૬

વિભાગ પહેલો

નર્મદની પ્રસાદી : ૧ પદ્ય

જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત ! (ગુજરાતરાષ્ટ્રગીત)	૩
ગુજરાત કોની ?	૪
તકેના દિવસો	૫
થહેનેને	૬
નીતિની સાદી	૭
સાસરે જતી સીતા	૮
સુંદર જેને નાર	૯
મૈત્રી	૧૦
વિધવાવિલાપ	૧૧
ઘાયલ નર્મદ	૧૨
નર્મદ ! આખરે જૂઠાં જ	૧૩
દીલદારને સલામ	૧૪
હાંડિયાની હાંડી	૧૫
એક ચિત્ર	૧૬
સતી	૧૭
પામર ભવને	૧૮
નીતિ	૧૯
ભવનવસંત	૨૦
વર્ષા	૨૧
સલામ	૨૨
હુનિયામાં પૈસો ચોટો છે	૨૩
પાછી પાની ન કરવી	૨૪
હિતનાં વચનો	૨૫
કવિની પીછાત	૨૬

વર્ષાઋતુ	૨૦
શરદ્પૂર્ણિમા	૨૨
વસંત	૨૩
વિયોગ	૨૬
પ્યારી કવિતા ઉપર પ્યારા કવિનો પ્યાર	”
ઉનાળામાં	૨૮
ચેતનામાં	૨૯
મુંઝવેથી તે રણતુંડી મુઝી આગગાડીમાંથી જોયેલો દેખાવ	૩૧
ભરૂચથી કળીરવડ જતાં હોડીમાંથી જોયેલી નર્મદાની ચોભા	૩૨
કળીરવડ	”
મુરતથી મુંઝવે આવતાં દરિયામાં ચંદનીની ચોભા	૩૪
ફરી જોળનિયું આપે	૩૫
નર્મદજોડીનું અખ્યાલું	”
દેશહિત	”
જૈરાંને ના જોર થતાવો	૩૬
ઝાંસા શા ખાવા ?	૩૭
દાસપણું કયાં મુઝી ?	”
હક માગો	૩૮
થઈ મરણિયા ધસલું	૩૯
ચલો લેયા !	”
પગલાં ભરવા માંડો	૪૦
રણ તો ધીરનું	”
સાહસ કરવા વિષે	૪૧
ચલો ! ચલો ! શું વાર લગાડો ?	૪૨
મુખ	”
ગ્રેમ શૌર્ય (૧-૯)	૪૩
આશા	૫૦
મુરત (૧-૮)	૫૧
રોરની ગરબી	૫૭
સ્નેહ શૌર્ય તો નથી !	”
વીરપુરુષ તે કયાં છે ?	૫૮
સજ્જ થાઓ	”
ઘાયલ જંગી હો !	૫૯
ઝટ સજો	૬૦
સજો સહુ શૂર !	”

રંગઠ ઉંચા હો !	૬૧
અહીંતહીં મથવું રે !	૬૨
ધિક દાસપણું	૬૩
પુરુષપણું હરી લીધું	”
હોંસે હોંસે રે !	૬૪
દેશદાઝ....	૬૫
ઉત્સુકતા ક્યાં છે ?	”
નીરાધાર નર્મદ	૬૬
હરિને (૧-૨)	૬૮
સૂર્યદર્શન	૬૯
દયાનિધિ બ્રહ્મ	”
માતૃબુદ્ધિ માટે પ્રાર્થના	૭૦
પ્રાર્થના	”
પીઠ કોની આગળ કહીએ ?	૭૧
કવિપિતા લાલશંકર	”
હુનિયા જૂઠાની	૭૨
છવડાને	૭૨
નવ કરશે કોઈ શોક	૭૩
ગળીયા બળદને	”
દેશીઓને	૭૪
ચોદો	૭૫
અંદ્રીદય	”
સાહેસ દેસાઈ	૭૬

વિભાગ પહેલો

નર્મદની પ્રસાદી: ૨ ગદ્ય

૧ દશભક્તિ અને સૌખ્ય

સ્વદેશાભિમાન	૩
રણમાંથી નાસવું	૭
રાજ્યભક્તિના આદર્શો	૮
દેશભક્તિ	૮

૨ ગુજરાત

ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ	૯, ૧૦
નર્મદયુગનાં ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ	”
ગુજરાતનો ઉત્કર્ષ	૧૧

સિન્દના એક અંગ તરીકે ગુજરાત	૧૧
ગુજરાતની દીતિ	૧૨
ગુજરાતના શ્રીમંત અને નિર્ધન	૧૪
ગુજરાતી શેઠીઆઓને	૧૫
ગુજરાતી સ્ત્રી	૧૬
ગુજરાતી ગૃહિણી	૧૬
ગુજરાતનું બાવિદર્શન	૧૭

૩ ઇતિહાસ અને ચરિત્ર

વલ્લભી વંશ	૧૭
વેશન સુરત	૧૮
મહાપુરુષો	૧૯
“ વગર દેશોદાર કયાંથી ?	૧૯
રામ: તેના ગુણ અને દોષો	૧૯
ગૌતમ બુદ્ધ	૨૦
જિસસ ક્રીસ્ટ	૨૧
મહંમદ પયગંબર	૨૨
રામની પિતૃભક્તિ	૨૨
સતી સીતા	૨૨
રાવણ	૨૩
વિરાટનગરીમાં પાંડવનિવાસ	૨૩
યુધિષ્ઠિર	૨૪
ભીમસેન	૨૪
અર્જુન	૨૪
વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણ	૨૫
સતી દ્રૌપદી	૨૫
દુર્યોધન	૨૬
ભીષ્મપિતામહ	૨૬
દ્રૌણાચાર્ય	૨૭
કર્ણ	૨૭
ગ્રીક પુરાણ ઇલિયડ	૨૮
હેલન અને પેરિસ	૨૮
હેક્ટર અને એન્ડ્રોમેડી	૨૯
હેક્ટરને લગ્ય અગ્નિસંસ્કાર	૨૯
એકિલીઝ	૩૦
ગ્રીક શૂરવીર	૩૦
હેલનનું હરણ	૩૧
વૃદ્ધવીર નેસ્ટર	૩૧

હેલન	૩૧
ટૉયવીર હેકટર	"
રંગીલો રાજકુંવર પેરિસ	૩૨
મહાન અલેક્ઝાંડર (સિકંદર)	"
બુલિઅસ સીઝર	૩૩
શાલમેન	"
ફ્રેડરિક	૩૪
જ્યોર્જ વૉશિંગ્ટન	"
મહાન નેપોલિયન બોનાપાર્ટ	"
પિટર	૩૫
માર્ટિન લ્યુથર	"
સોક્રેટિસ	૩૬
પ્લેટો	"
અરિસ્ટોટલ	"
ગ્રીકનો વાલ્મીકિ હોમર	૩૭
ગ્રીસની વીરાંગનાઓ	"
રોમની	"
સર ટ્રૈઝાક ન્યુટન	૩૮
કોલંબસ	"
મેગડના ક્રિસ્ટીયોલો	"
રાષ્ટ્રો પ્રતાપ	૩૯
જગદેવ પરમાર અને વિધાતા	૪૦
સર વિલિયમ બોન્સ	૪૧

૪ ધર્મ

' ધર્મ'વિચાર'ની પ્રસ્તાવના	૪૧
આર્ય પુરુષાર્થ	૪૨
શૌર્યના અખાડા	૪૩
એક દૃષ્ટિ (સુધારા)	૪૩
આપણી દશા	"
ધર્મશુરુતા ધર્મ	૪૪

૫ સમાજ

સુધારાની નિષ્ફળતા	૪૫
સુધારકવીર : મહીષતરાજ	"
સંસારળાગની સુંદર વેલ	૪૬
સ્ત્રી કેળવણી	"
બહુલી સ્ત્રી અને દેશ	૪૮

લગ્ન અને પુનર્લગ્ન	૪૬
ગુજરાતી વિધવા	”
બહેરમાં શાવાકુટવાની યેલછા	૫૧
કેળવણી	”
કુળગોટપ	૫૨
૬ ભાષા, સાહિત્ય અને પત્રકારિત્વ					
ખરો કવિ	૫૩
કવિ અને કવિતા	”
કવિતાના પ્રકાર	”
ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષાના ઉત્કર્ષ	૫૬
ભાષાવિકાસ	”
ગુજરાતી ભાષા	”
ગુજરાતી ભાષા સરસ કેની ?	૫૭
શામળભટ્ટ	૫૮
મીરાંબાઈ	”
હેમચંદ્રાચાર્ય	”
નર્મદકોશ માટે કવિની ધ્વજા	૫૯
નર્મદકથાકોશની પ્રસ્તાવના	”
લેખનશુદ્ધિ	૬૦
નરસિંહ મહેતા	”
અખે	૬૧
પ્રેમાનંદ : તેની કવિતા, (૨) પ્રેમાનંદની કવિતાના રસ	૬૨
દયારામજીવનચરિત્ર	૬૨
શિવાનંદ	૬૩
આપણું ગદ્ય : ભાષાવિદ્યા	”
અખર્જી ને સંસ્કૃતશબ્દો	”
ગુજરાતીમાં શબ્દોની પસંદગી	૬૪
પૂર્ણભાષા	”
ગુજરાતી શબ્દોની કરિદ્રતા	”
શુદ્ધોપદર્શન	”
આપણા દેશમાં જીવનચરિત્ર લખવાનો અભાવ	૬૫
આપણું સ્ત્રીગીતો	”
કાવ્યદોહન કેને કહેવાય ?	૬૬
સંજ્ઞાવાચપણ	”
ગુજરાતી ભાષાના જયશ્રીરંગ	૬૭
ડાંડિયો (કાવ્ય) (૨)—નો આરંભ (૩)—ની કામગીરી	”

૭ નાટકોમાંથી વાનગી

‘રામજનકીદર્શન’માંથી	૭૦
‘દ્રૌપદીદર્શન’માંથી	૭૨
‘બાલકૃષ્ણવિજય’માંથી	૭૪

૮ પ્રકીર્ણ

મંડળના લાભ	૭૬
એકલા શું ન કરી શકાય ?	૭૭
છવને	”
ઢોઢી જતો વખત	૭૮
સ્ત્રી અને પુરુષ	”
સદ્ગા ઉપર ઇશ્વરનો કેપ	૭૯
નિરાશ્રિતોની આશા	”
ચડતીપડતી...	”
શોક વિષે	૮૦
કાળ સ્વરૂપ	”
મજૂરોની સ્થિતિ	૮૧
બાવલું કેવું જોઈએ ?	૮૨
આત્મકથામાંથી	”
નર્મદના કેટલાંક પત્રો (૧-૨-૩) ફકેકડ લક્ષ્મીરામને (૪) સૌ. માન-બાઈને (૫) રૂઠાં સ્વભાવનાં માનબાઈને (૬) લાઈ હરિદત્તને (૭) સ્વર્ગી. નાનાભાઈ રાણીનાને	૮૩
પારસીઓ	૮૫

વિભાગ બીજો

નર્મદને અર્થ :

૧ શતાબ્દીઉત્સવ પૂર્વે

નર્મદનું સરસ્વતી મંદિર	દલપતરામ કવીન્દર	૯૧
કવિ નર્મદનું મંદિર	અરદેસર ખખરદાર	૯૩
અમર નર્મદ	કાનજી ખંભાલિયાકર	૯૪
નર્મદાબ્યની કવિતા : તેનું ભાવિ, સમયમૂર્તિ નર્મદનો અંત, નર્મદકવિતાની પ્રસ્તાવના, નર્મદ : એક ગદ્યકાર, નર્મદની નૈતિક હિંમત	નવલરામ દવે	૯૪
નર્મદ : કેટલાંક સંસ્મરણો	રાજારામ શાસ્ત્રી	૧૦૬

સુધારો	મણિલાલ દિવેદી	૧૦૯
નર્મદની જીવન પ્રવૃત્તિની સર્વાંગતા; સ્વાનુભવરસિકતા	છોટાલાલ પટેલ	૧૨૦
વિચાર વિપ્લવ	ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી	૧૨૧
કળીરવડ (વિવેચન)	અધ્યાપક ગોહનલાલ દવે	"
કવિ નર્મદ, ની અદિતીય સાહિત્ય-રેખા, નર્મદાદ, નર્મદકવિનું શિષ્યમંડળ	કમળાશંકર ત્રિવેદી	"
એકલ સાહિત્યવીર નર્મદ, નર્મદાશંકર	નરસિંહરાવ દીવેદીઆ	૧૨૪
નર્મદકવિતા: એક ધર્મેયણ	અ. જલવંતરાય ઠાકોર	૧૨૫
પૂનર્મ્યનું વિરલ પાત્ર : નર્મદ	આચાર્ય આનંદશંકર મુવ	"
નર્મદના શ્રેયો	દિ. બ. કૃષ્ણલાલ જયેસી	૧૨૬
મહાપુરુષ : જીજ્ઞાસના નવયુગનો	નાનાલાલ કવિ	૧૨૮
નર્મદનાં ટેક અને ઉદારતા, નર્મદ: એક પ્રસંગ, કવિ સામે મિથ્યાશય, નર્મદ: કુળદીપક અને દેશદીપક	નંદનાથ દિસિત	"
સત્યનિષ્ઠ નર્મદ, નર્મદની ભાષાનું વલણ, નર્મદાશંકર, નર્મદની કવિતા, નવી કવિતા	હિ મતલાલ અંતરિયા	૧૩૧
સુરતનો સાહિત્યવીર: નર્મદ	અ. ગોહનલાલ દવે	૧૩૩
ગદ્યવિકાસમાં નર્મદજી સ્થાન	શંકરપ્રસાદ રાવલ	૧૩૪
નર્મદ: તેના વિષયો અને શૈલી, સુરતી સુધારો	જયસુખરાય જોશીપુત	૧૩૫
નર્મદાશંકર અને હલપતરામ	ઈન્દરલાલ ખાનસાહેબ અને નરહરિલાલ દેશભક્ત	૧૩૬
સંક્રાંતિકાલનો પ્રતિનિધિ	રતનરામ ભટ્ટ	૧૩૮
નર્મદ: કેટલાક દૃષ્ટિકોણ	રમણલાલ દેસાઈ	૧૩૯
નર્મદયુગની કવિતા	વિશ્વનાથ ભટ્ટ	૧૪૪
નર્મદશૈલીનું સ્વરૂપ	બ્યોમેશચંદ્ર પાંડેજી	૧૪૫
સુરતની યાત્રા	રતનલાલ શેઠ	"
નર્મદ: તેની કવિતા, નર્મદની કાવ્યભાવના	હિમિયારા કર મહેતા	૧૪૬
કવિશ્વર હલપતરામ અને કવિપંડિત નર્મદ: તેમની કાવતા	જરિલ	૧૪૯
તત્ત્વદ્રશ્ટા નર્મદ, જીજ્ઞાસનો જ્યોતિર્ધર નર્મદ	કનૈયાલાલ મુનશી	૧૫૧
નર્મદ અને તેની કવિતા	મણિશંકર ભટ્ટ	૧૫૨

વિભાગ બીજો

નર્મદને અર્ધ્ય :

શતાબ્દી ઉત્સવ પ્રસંગે

૧ કાવ્યો

જય નર્મદ નરવીર	લલિત	૧૫૭
પ્રાણવંતા પૂર્વજને	મુંદરમ્	૧૫૮
થોડા શ્લોક	દેશળ પરમાર	૧૬૦
નર્મદને એક પ્રશ્ન	કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી	૧૬૨
નર્મદને	રમણ વફીલ	"
સ્મરણજલિ	હંસા મહેતા	૧૬૩
નિવાપાંજલિ	(મળેલું)	"

૨ સંસ્મરણો

Narmad : the Man : a Friend's

Loving Tribute	Hon. Mr. G. S. Khaparde	૧૬૪
કવિ વિશે કેક	નંદનાથ દીક્ષિત	૧૭૩
કવિ નર્મદ (કેટલીક શ્રુતિગત વાતો)	મણિલાલ દેસાઈ	૧૮૪

૩ વ્યક્તિત્વ અને જીવનવિકાસ

કવિત્વ વ્યક્તિત્વસિદ્ધિ	દિ. ઘ. કૃષ્ણલાલ બવેરી	૧૮૬
વીરનર્મદનો જીવનવિકાસ	અ. જયેંદ્રરાય દૂરકાળ	૧૯૦

૪ વ્યક્તિત્વનાં વિશિષ્ટ સ્વરૂપો

મહાવરાહ	કનૈયાલાલ મુનશી	૧૯૬
નર્મદ-કર્મવીર કવિ	વિનાયક મહેતા	૧૯૭
પ્રાદ્યુષ કે ક્ષત્રિય ?	લીલાવતી મુનશી	૧૯૯
સમયમૂર્તિ નર્મદ	અ. બાલાન પુરાણી	૨૦૦
વીર કવિ નર્મદત્વ જીવનકાર્ય	ન્યાયમૂર્તિ શ્રી. હરસિદ્ધલાલ દીવેરીઆ	૨૦૮
સૈનિક અને સેનાની	ધૂમકેતુ	૨૧૫
ક્રાંતિકાર	જ્યોત્સ્ના શુક્લ	૨૨૪
પ્રબાધકેતરનો વિધાયક	અનંતરાય રાવળ	૨૨૯

૫ સ્ફુટ વિષય

નર્મદાશંકર અને ભાવનગર	માનશંકર મહેતા	૨૩૫
નર્મદયુગતું સુંબાઈ	અ. સુરેશ દીક્ષિત	૨૩૮
કવિ નર્મદને અંજલિ	હીરાલાલ પારેખ	૨૪૦
નર્મદાશંકર સાક્ષર ખરા ?	પ્રદેહદ દિવાનજી	૨૪૪
નર્મદચરિત્ર	અ. જ્યોતીન્દ્ર દવે	૨૪૬

૬ આગ અભ્યાસવાળા વિષયો

નર્મદાશંકરનો 'હાંડિયો'	મટુન ઈ કાંટાવળા	૨૫૫
*નર્મદનું દાન્યવિવેચન	અં વિગ્નપ્રસાદ ત્રિવેદી	૨૫૮
નર્મદ અને ઈંગ્લેન્ડ કવિતા	ડૉ. રમણલાલ યાજ્ઞિક	૨૬૨
સાહ્યરંગ	અં કેશવલાલ કામદાર	૨૬૭
કૈાશ કે કાવ્ય ?	વિદ્યાનાથ લાટ	૨૭૦
નર્મદાશંકર-લોકસાહિત્યદષ્ટિએ	ગોકુળદાસ રાયચુરા	૨૬૭
કવિ નર્મદની પદ્યવાર્તાઓ	મંગુલાલ મજમુદાર	૩૦૦
નર્મદાશંકર અને ઓકેળાવળી	હરભાઈ ત્રિવેદી	૩૦૫
નર્મદયુગની શિક્ષણપ્રણાલી	હરિલાલ માંકડ	૩૧૦
નર્મદ અને તેની કવિતા	અં નવલરામ ત્રિવેદી	૩૧૩
નર્મદનું ગદ્ય અને પદ્ય	શંકરપ્રસાદ રાવલ	૩૧૬
નિર્બંધકાર નર્મદ	વસંતલાલ ઉપાધ્યાય	૩૧૮
કવિ નર્મદાશંકર અને શુભરાત્રી જોડણી	દાશીરામ શાસ્ત્રી	૩૨૧
નર્મદકવિતાના અલંકારો	અં ગજેન્દ્રશંકર પંડ્યા	૩૨૬
'હાંડિયો'—પ્રથમ દર્શને	વિજયરાય વંદ્ય	૩૩૨
	કાવ્યોઃ અનુપૂર્તિ	
નર્મદશતાબ્દી	ચન્દ્રશંકર પંડ્યા	૩૩૮
વીર નર્મદને નયનચક્ર !	ગોકુલભાઈ	૩૩૯

છવનકથા અને છવનકૃતિઓ

નર્મદછવનની રૂપરેખા	શંકરપ્રસાદ રાવલ	૩૪૦
નર્મદની સાહિત્યકૃતિઓની આનુપૂર્વી	અં જ્યોતીન્દ્ર દવે	૩૪૨

[* સીર્ષક અશુદ્ધ 'કળાવિવેચન' છપાયું છે તે બૂલ છે. સંપાદક.]

વિભાગ પહેલો

નર્મદની પ્રસાદી

૧ : પદ્ય

જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત !

ગુજરાત રાષ્ટ્રગીત

જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત !

જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત !

દીપે અરુણે પરભાત,

ધ્વજ પ્રકાશશે ઝળઝળળ કસુખી, પ્રેમશૌર્યઅંકિત,
તું ભણવભણવ નિજ સંતતિ સહુને પ્રેમભક્તિની રીત-

હંચી યુગ સુંદર જાત,

જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત !

૧

ઉત્તરમાં અંબામાત,

પૂરવમાં કાળીમાત,

છે દક્ષિણ દિશમાં કરંત રક્ષા કુતેશ્વર મહાદેવ,

ને સોમનાથ ને દ્વારકેશ એ પશ્ચિમ કરા દેવ

છે સહાયમાં સાક્ષાત

જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત !

૨

નદી તાપી નર્મદા જોય,

મહી ને ખીછ પણ જોય

વળી જોય સુભદ્રા જુદું રમણને, રત્નાગર સાગર,

પર્વત ઉપરથી વીર પૂર્વજો દે આશીય જયકર;

સપે સોડે સફૂ જાત;

જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત !

૩

તે અણહિલવાડના સંગ,

તે સિદ્ધરાજ જયસિંગ;

તે રંગ યુદ્ધી પણ અધિક સગમ રંગ યશે મત્તરે માત !

સુભ શકુન્ત દીશે, મધ્યાન્હ રોશને, વીની ગધ છે રાત;

જન ધૂમે નર્મદા સાથ

જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત !

૪

નર્મદોશ : ઇ. રા. ૧૮૭૩

ગુજરાત કેની ?

કેની કેની છે ગુજરાત ?

ઉમરેન રામ કૃષ્ણ આત્મકી યાદવ ન્યાં સહ વિરાજતા;
ન્યાં પ્રાણેષુ ને રજપુત આઝા ધરિને અર્થે ખૂઝ્યા હતા,

ત્યાંના લોકતણી શું કેની ?

નાના ના રે નથી તેની;

ત્યારે કેની છે ગુજરાત ?

ધુધ જીનના ધુમ્મા વાદ ન્યાં મ્યેઝોસુ' સિદ્ધાદિત્ય લજો;
ભૂરડસુ' વળી જયસિખરી ન્યાં ભુંદ પરાક્રમ દાખી પજો.

ત્યાંનાં નાનાં ત્યારે

વળી રાજ્યનો રક્ષિત્વ ન્યાં છોડે વર્ષલગી બજો;-
સરસ્વતી ને સેનાનીએ રક્ષિ દાખવો છે રૂડો.

ત્યાંનાં નાનાં ત્યારે

કધુ' ધામ ન્યાં મુસલમાને નીજ રાજ્યનું વળી રૂડું;-
મધ્યે આબ્યાને બાને તે માની લે છે માન વડું.

ત્યાંનાં નાનાં ત્યારે

રે ન્યાં કપો દાખ દાગીએ રાજ્ય થયું ખપડેર છુંડું;
વળી રાજ્ય ન્યાં દખણીકેરે દાઢે દીપે કંઈકે રૂડું.

ત્યાંનાં નાનાં ત્યારે

વળી પુરાતન પ્રસિદ્ધ જગમાં બચ્ચો આઝમ ન્યાં જોયો;
વળી રૂડું ન્યાં જનવસ્તુનો બદરને નાકે સોપો.

ત્યાંનાં નાનાં ત્યારે

છે અફરેશ રાજ્યનું જે ધામ મુખ્ય પશ્ચિમ બણી-
ન્યાં ગુજરાતતણા જન વસિયા કા રે વેળા થોડી ધણી.

ત્યાંનાં નાનાં ત્યારે

ન્યાં રેવામહીકાશ રોજો દિન્દુ મુસલમાન રાજ્યકે;
વળી રાજ્ય રણની પેલીગમ જોય સિંધની લગોલગો.

ત્યાંનાં નાનાં ત્યારે

વૃદ્ધનગર જોયે જોયાં સહ ચડતાં પડતાં રાજ્ય દરી;
હથ જીવે છે શું જોરાને પ્રજા તણા દડું રક્ષિ વળી.

ત્યાંનાં નાનાં ત્યારે

શું પ્રાણેષુ ને વાણિયાકેરી ધારક ને ભારીયકેરી;
દાગી રજપુત કણુગીકેરી બીજ અને કોગીકેરી.

બીજા શક્તણી શું કેવી ?
 ના ના ના રે નર્થા તેની
 ત્યારે કેની છે ગુજરાત ?
 પૂર્વજ જેના જે વળી આજે જન્મયજ્ઞી ગુજરાતી વણા;
 કોઇ રીતની તોપણ ને વળી આર્યપૂર્વને રાખી રહ્યા.
 તેની તેની છે ગુજરાત,
 પછી હોય ગમે તે જાત;
 તેની તેની છે ગુજરાત.
 વળી પરદેશી બીજા જેને ભૂમિયે પાળી મોટા કર્યા;
 પરધર્મી પણ હિત ધુન્ધનારા માતતણું જે ભાષ કંપ્યા.
 તેની તેની છે ગુજરાત,
 પછી હોય ગમે તે જાત;
 તેની તેની છે ગુજરાત.
 નર્મદ કે' ગુજરાતી ભાષયો માતને અર્થે સમ્પ ધરે;
 ખન્ત બન્ધન તોડી રણે સહિ ઝૂંઝી જયસુખ જમે ભરે.
 પ્રેમ સૌર્યને કરી પ્રખ્યાત,
 તે તે સહની છે ગુજરાત;
 તે તે સહની છે ગુજરાત.

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૬૩૧

તકના દિવસો.

(લાવણી)

જુઓ જુઓ ગુજરાતી લોકો ટાણાના દહાડા;
 જુઓ તમારે ઐક્ય તેહમાં થાઓ કયમ આપ.
 આપ થાઓ નથી સમજતા ઐક્ય લાભ મોટા,
 દેરાલકિતમાં ઐક્ય રાખતાં થાઓછો ખોટા.
 કાળ સમય ને સિધતિ બદલાયાં ટકે ટકે શું જુઓ ॥
 બંધન કંટકથી રીતાર્થ પુરેષ જતે રૂઓ !
 ટાણાં ઉપર વિચાર કરશે ઐક્ય તમે ચ્હાઓ;
 મૂર્છિત થયલા માનસિંહને ઉઠાડતા ચાઓ.
 પ્રજા ઐક્યથી લાભ સર્વને એકેકને જાણો;
 કહે નર્મદો નિત્ય નિત્ય શું ઐક્ય કરી નાણો.

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૬૩૩

બહેનોને

(હેરી-રાગ-કાશી)

બહેનો ! તમે જાન વધારો, બૂંડી રીતી સુધારો. ૨૬.
 શીખેથી સારાસાર સમજાયે, હંડાયે હંદ નદારો;
 દારે બહેની હંડાયે હંદ નદારો;
 ઉઘોગી મધમાખી પડે નીત, સધેથી સાર સ્વીકારો. બહેનો ૧
 જન વસંત તો પૂરી થશે ને, જૂલશે મનનો ઉન્દાળો;
 હારે બહેની જૂલશે મનનો ઉન્દાળો;
 ગલરાતાં નીકમાં જ પડાયે, નીનિયે લાગે તે બ્લાગો. બહેનો ૧
 વેરી તે બેઠી વીચારેને બ્લાડી, બેરી વેરી દીવ દારો;
 હારે બહેની બેરી વેરી દીવ દારો;
 નીતી ધરમ જે પાળે નર્મદ, તે જ ઉગરશે ધારો. બહેનો ૩
 નર્મકવિતા-પૃ૦ ૬૪૦

નીતિની સાડી

(ગરબી)

પહેરની પહેરની પહેરની રે;
 બહેની નીતિની સાડી પહેરની. ૨૬
 ખરા કસબ ને ખરા કસબની;
 લાતો ખિલી અખેરની રે, બહેની ૦ પહેરની ૦ ૧
 સાડીની શોભા સાચી દુરે છે;
 જુડી આ લુગડાં જવેરની રે, બહેની ૦ પહેરની ૦ ૨
 સાડી રૂઢી ધટ હારે ધણે છે;
 ભારે વજનમાં શેરની રે, બહેની ૦ પહેરની ૦ ૩
 સાડીની ચંડક સુધા સરીખી;
 નહીંજ લાલ કંછ એરની રે, બહેની ૦ પહેરની ૦ ૪
 સાડી શીતળથી અખિ મિચાએ;
 કહું શી વાત કું હેરની રે, બહેની ૦ પહેરની ૦ ૫
 સાડી તે સારું નરસું સુઝાડે;
 વિના તે વાત અધેરની રે, બહેની ૦ પહેરની ૦ ૬
 એ સાડીનું મૂલ ન થાયે;
 પહેરે ખસે વાત વેરની રે, બહેની ૦ પહેરની ૦ ૭
 નીતિની સાડી આપે વડોને;
 પહેરી પાકવ અખેરની રે, બહેની ૦ પહેરની ૦ ૮

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૬૫૩

સાસરે જતી સીતા

(ધોળ)

પરણી સીતા સધાવતા મામરે,
 આપ્યા જનકરાજતણી પાસ, રાખી મન આશ, લેવાશિય વેણુ રે, ૧
 તારે જોતા સીતા મૂખચંદ્રને,
 પ્રેમે આપથી ગગળી જવાય, મૂખે ન બોલાય, મગળ કરો બહેન રે, ૨
 કરવા સ્વામીની સેવા ઉમંગથી,
 કોઈ વાતે ન દુખવો મન, ગળી રોહ પ્રમન. મગળ ૦ ૩
 કોઈ જગના જન્મને કારણે,
 મેળે ધરમા આવી જન રામ, પીળે ક્ષમાજામ. મગળ ૦ ૪
 સામૂ મસરાના માન તો રાખજો,
 જાગી માતપિતામહ તો, કરો ઝટ જે રોહ મગળ ૦ ૫
 વૃદ્ધાવસ્થામાં ચાકરી તેમની,
 કરી રાખો રાજ બહુ નીત, લલ્લ છે ખચીત મગળ ૦ ૬
 જે જેમણી દીવર ફેણીને,
 વળી નણુ દ ભાડૂસમ જણે, પછી પ્રેમ તાણો મગળ ૦ ૭
 ધરના દાસ દાસી જન સર્વને,
 રાજ રાખતા કવજો કામ, જોબી રોહરો ધામ મગળ ૦ ૮
 આવે પરવાર જો ધરકામથી,
 કરજો રામને થાતી સહાય, દપત મહુ સોહાય મગળ ૦ ૯
 નિજ અબ્યામ જરીજ રાખજો,
 એછે સ્વચ્છ સખોતુ નિધન, બિજૂ ન સમાન. મગળ ૦ ૧૦
 ધણા દુખો આવી પડે જો કદી,
 દીલ ડામી રાખો રૂઝી ધીર, મરી જશે બીડ. મગળ ૦ ૧૧
 તમે કહેશો રોની બ્દીક સાચને,
 પણુ સાચને શત્રૂ ધણા, તમે વળી રોક. મગળ ૦ ૧૨
 કરજો લાજ વધે બને દૂળની,
 અભિમાન ધરો નહિ જીર, છે નમ્રતા જૂર મગળ ૦ ૧૩
 સ્વાગી કેહે તારે અહિયા પધારજો,
 બાળી રોહજો મદા સ્વાગીમગ, એમા શુભ રંગ. મગળ ૦ ૧૪
 દેજો પત્રથી દરશન આપને,
 રહતા રોહ બહેન દવે નહિ દીન, ભરાયુ મુજ દીલ મંગળ ૦ ૧૫
 નર્મકવિતા-૫૦ ૬૫૫

સુંદર જેને નાર

(૭૫૫)

સુંદર જેને નાર, મૈત્રિ તેની સહુ કરતા,
 ડાહી જેને નાર, મૈત્રિ તેની સહુ કરતા,
 ભણેલિ જેને નાર, મૈત્રિ તેની સહુ કરતા,
 ચતુરા જેને નાર, મૈત્રિ તેની સહુ કરતા,
 રૂપચુરંતી નાર જેને, મૈત્રિ તેની સહુ જન કરે;
 નર્મદ થોડા સજ્જનો પણ, આખર ખગ જન બહુ હરે. ૧

નર્મદકવિતા-પૃ૦ ૬૫૬

મૈત્રિ

જેને જે અધિકાર, મૈત્રિ તેની સહુ કરતા,
 જે આપે અધિકાર, મૈત્રિ તેની સહુ કરતા,
 દેવાડે અધિકાર, મૈત્રિ તેની સહુ કરતા,
 દેખાડે અધિકાર, મૈત્રિ તેની સહુ કરતા,
 અધિકારી કહેવાય જે કો, મૈત્રિ તેની સહુ જન કરે;
 નર્મદ થોડા સજ્જનો પણ, આખર ખગ જન બહુ હરે. ૨
 જેની પાસે ધન, મૈત્રિ તેની સહુ કરતા,
 જે આપે બહુ ધન, મૈત્રિ તેની સહુ કરતા,
 જે સંગે બહુ ધન, મૈત્રિ તેની સહુ કરતા,
 જે દેખાડે ધન, મૈત્રિ તેની સહુ કરતા,
 કહેવાયો ધનવંત જે કો, મૈત્રિ તેની સહુ જન કરે;
 નર્મદ થોડા સજ્જનો પણ, આખર ખગ જન બહુ હરે. ૩
 ખરો ભણ્યો નર હોય, થોડા જણ મૈત્રિ કરતા,
 ખરો હિંદુ નર હોય, થોડા જણ મૈત્રિ કરતા,
 ખરો ચતુર નર હોય, થોડા જણ મૈત્રિ કરતા,
 ખરો પ્રેમી નર હોય, થોડા જણ મૈત્રિ કરતા,
 અધિકાર ધન ને નારવણ, મૈત્રિ તેની થોડા કરે;
 નર્મદ થોડા સજ્જનો તે, આખર પણ સજ્જન હરે. ૪

નર્મદકવિતા

વિધવા વિલાપ

(ગરબી)

બહાલા મુજને છોડી બેહોલા કહા ગયો,
આખોમાથી જળની ધારા જાય જો,
ટહોડો વાધ અગે તાર ધિરી રહ્યો,
લખ્યો આંક તે કેમ કર્યો ન ટળાય જો. વહાલાં ૧

મહાર કહેલું સધૂ મિથ્યા ધાય રે,
એક ધરી પશુ દયો ન વ મુજ પામ જો,
દિલમાથી પળભર પશુ ના વિમગાય રે;
દં તો રાખૂ દીવાસાની આશ જો. વહાલાં ૨

નિદરામાથી ઝમકી 'પ્યારા' હ વહી,
આવી વૂને ઝટ વગિ બેંટીગલ જો,
મુજ દિલમા ના ઝખો ચાએ વૂં વહી,
રાત્રિવિમ હ વીજોગે મૂઝાઉ જો. વહાલાં ૩

દુઃખમાની ભટ્ટી બાળે મૂજને;
તેથી ઘટ્ટી શવડો ભીરી જાય જો,
દહાં જમને જડપૂં હ શવડા વૂજને,
હાયપગો તો પાછા બહુ ખેચાય જો. વહાલાં ૪

જોર હવે રહ્યું નહીં રે માગ તંનમા,
પ્રેમભારથી આખો ખૂબ કબાય જો,
કેતુ કંઠુ લાનૂ નહિં કંઠ હ મંનમા;
સાંજ મને તો અમમ ખાવા ધાય જો. વહાલાં ૫

નર્મકવિતા-૫૦ ૬૬૩

ધાયલ નર્મદ

(સંવંધ)

નર્મદ ધાયલ દર્દિયું દર્દ તે નર્મદજીયું જ દર્દ પિછાને,
નર્મદ સજ્જન એવું તે કાક રસે રજવે રજી દીવધાને.
નર્મદ સો જનમાં કદિ એક રહે વળમુજ ન બ્હીએ પડ્યું રાને,
નર્મદ ભાવમ કલાયિ મરે વળગી જનને લવતો પ્રેમ ધાને !

નર્મકવિતા-૫૦ ૬૮૫

નર્મદ આખરે જૂદાઈ જ

નર્મદ આખરે જૂદાઈ જ, કદાં તે અને તું અરે. હાય કેમ કરી રહેવાય, દહાડા કેમ જાય રે.	૧
માંદગોડે પડી રહેવું રોજ, લગી સનેપાતમાં; એવા હાથ જૂદાઈમાંલ, નહીં જોર તનમાં.	૨
એમ કરતાં દેખાય જો દીપ, ઉડે પાછો જોમમાં; મથે કરવાને અંપાપાત, પતંગ તે જોશમાં.	૩
દુખથી છુટવા ભમે ચોપાસ, સુવા તેની રહેડમાં; ધન ભાએગ લેની જાન, મરે ખારીગોદમાં.	૪
ખરો આશક અર્ધિયા પતંગ, દેવા ભોગ ધારતા; (પથુ) છવ અવધ વના નવ જાન, ફાંફાં જલુ મારતો.	૫
કોના કુદકા થાયે વળી ત્રણ, કોના વળી સાતરે; કો તો એક થનાંતી માલ, ખાલી કરે જાત રે.	૬
કો તો ઝાઝ મારે વળી તોય, ધરે નહિં આંચને; થાપી પાળ પડી રીજાય, શં શં દુઃખ સાચને.	૭
કરે મરવાને જનં ઉપાય, તેમાં પથુ વાર રે; સુખ મેળવનાં નહિં કેમ, એ તો નીતિસાર રે.	૮
માટે અવધ લખી ન દોજ, કરે દોડદોડ રે; મળે મળેજ છયા ન મળેજ, કરે શ્રમ કોડ રે.	૯
કહિં જલુ બહુ મથે વળિ તોય, અખાય ન તે થકી; ભાયે નાખ્યો મરે ઇચ્છ્યું લેછ, દીસે તેવો તે થકી.	૧૦
કોઈ વખતે રીઝાયે તે ખૂબ, ચાખે પછિ કોહને ? માટે તરસ મટાડી છું દેય, પીતાં સંતોષને.	૧૧
નર્મદ આખરે જૂદાઈ જ, મળો સુખ યા નહીં; તારે કરવો શો તારે શોક, જાવું એક દી સહી.	૧૨
નર્મદ આખરે જૂદાઈ જ, તોયે શોક થાય રે; એવો દેહીનો ધરમ જ હોય, માટે થન જાય રે.	૧૩
પથુ રાની સમાવે તેહ, શ્રમે જાને તેટલો; દુખમાં પથુ માસુતો સુખ, આશા ફોળો નાશજો.	૧૪
નર્મદ આખરે જૂદાઈ જ, માટે રાખી ટેકને; ધન ભાએગ પામે તું મોત, દુવા દેછ તેહને.	૧૫

પ્રીતી તીરે વીધાયા મન, ઓ દુદી દૂખીઆ;	
રૂંઝે વા નહી ખરચે ધન, થનાએ ન સુખીઆ.	૧
ધા તે પૂરો રૂઝાએ બેઠે, પ્રેમી મળે તાહરે,	
તોએ ઓમડ સખવૂ રહેવ, થોડૂ દુખ વીસરે.	૨
પરતત્ર હોએ જે કામ, તેમા હાથ ધાવો,	
રહી એકાંતે નિજ ધામ, નહી કાગ માળવો.	૩
રહેવૂ એકાંતમા મન થાય, વારો દરદી ગ્રથને,	
પછી ખીજા જો વચાવ, વાવો રાખી ખતને	૪
મિત્ર પાસ કશે વગી વાત, રડી છાની જોનવી,	
કથા વેરાગની નીત રાત, સૂતી વેળા સજીવી.	૫
કશે મુસાફરી ધન હોય, નહિ તો ગામ પાહરે,	
જુઓ વન તરે પરત રહોય, નહી દરીયા ખરે.	૬
વગી આકાશ ગભીર માહે, મેળાવી દો મનને,	
જુઓ પખી જોનતા જાહે, સુરો મીઠા ગાનને.	૭
જગનો જાણીને નીમજ એમ, ધીરા પડે સમજણે,	
હોય સરજત તે ટળે કેમ, માટે મૂકે શોકને.	૮
મહારી વાન કઈં હુ નર્મ, વ્હાનાવીનાનો દુખી,	
ઉભરે કહાડી દિનોના મર્મ, મથૂ છૂ થવા સૂખી.	૯

નર્મદવિતા-૫૦ ૭૦૨

દીલદારને સલામ

(રોનાટ્ટ)

સલામ રે દિલદાર, ધારની વળૂન કરજે,
રાખિશ મા દરકાર, માર સમજી ઉર ધરજે.
ધણા ધણા લાભ ધાર, તારની ખૂન તવાયા,
નહી ભોગપર ભાવ, નાવમા નીર લારાયા
સરખે મરખી જેડ, કેડના મને માયા,
છુગી પડી ગઈ રહો, હોડમા જને દાર્યા
રાખિ પરપગ જોજ, રોજ મગાને રમતા,
ગયો ખાનિ થઈ રોજ, મોજલીતારે જમતા !
એક અગિના અગ, નગ પદા મન્યો ૯

નર્મદવિતા-૫૦ ૭૦૩

બાળ્યે નહિં મંગ, રંગમા લાગ થયો છે.
 ઝૂરે છ' દહાં પડિ દૂર, ઝૂરતો દ' અહિં રોજે,
 ઉતરિ ગયાં છે નર, ઊર કાટે ઝે સોજે.
 પરપરે છે પ્રીત, રીત રાખી છે સારી.
 ખરેખરા કુણિ નીત, ચીતમા ચિંતા લારી.
 મળવાની શી વાત, રાતની રાહ બહુ પાછ,
 બાધયે ઠોકર લાત, જાત રીયાએ આમી.
 રેયા કરતું આમ, કામ તેથી શું મરતૂ,
 (રે) દળિયે બાગે કામ, જામ આઠે સિરે કરતૂ.
 લવિયે પ્યાર નામ, રામનું નામ ન લખયે;
 ધરક ઠેકના જામ, આમ દુર કેમ જિરવિયે.
 પ્રેમતાળી ભવિ નાવ, આવજાવો કરિ તેથી,
 મોગે લીધો દહાવ, રાવ નીલાધુ' ન બેથી.
 આલ્યુ થોડીવાર, માર વિશ્વવિધ બહુ ખાલો,
 કરી હકયા ન લગાર, પ્યાર તસતસ વધુ બાધો.
 જિભે રહેનો રાત્ર, આત્ર ગળકે જે લાગ્યો,
 આપણને તે યાદ, નાદથી આગે માગ્યો.
 મળ્યો ન માગ્યો તેહ, કેહ શું બાધી રાખી,
 બાયમમા નહિ જેહ, રહે ચાલુ કામ આખી.
 હવે રહ્યું છે એજ, રહેજ જો છુટવું મોતે,
 જો જાએ ચિદ તેજ, તેજ સુખ હશે મોતે.

નર્મદવિતા-પૃ૦ ૭૩૪

ડાંડિયાની ડાંડિ

(ડાંડિયો-દોહરા)

અમાશ નિશ ધનધોરમા, ચોરિ ધાડનો ભોય,
 ધરમા વન્તી દીપની, બહાર ડાંડિની હોય. ૧
 ડાંડિ વગાડે ડાંડિયે, હોય ડાંડિયો જેહ,
 મુકે ડાંડપણ્ય ડાંડિયે, મસ્તી કરતો રેહ. ૨
 નદી ડાંડિયા સ્હાડિયા, પણ વગી લોક અજાણ્ય,
 ન્હાના મરોગ નાર નર, મરવે રાત્ર સુજાણ્ય. ૩
 ડાંડિની મહેનત મણી, ધનડાંડિ સોહાય,
 દેશભો કાંઈ વગી, બધે ગજતો થાય. ૪

નર્મદવિતા-પૃ૦ ૭૬૮-૭૬૯

એક ચિત્ર

ધરને માથે ધ્રુવ બેઠું, કુવામાહી કણુતર બેઠું,
ચોખ આભગા કાળુ પેઠું, મેલામા વળી ભૂતકું પેઠું,
જાડ ઉપરતો બગલું દીકું, પુલકામા સાપોલીયું દીકું;
એવું કાંઈ હું જોઈં છ.

માવ જો પૂરી મળ્યા, સાચે છે સૌએ રાજ—માવ.
કળી કહે છે ભ્રમરને હવે નથી કંઈ વાર;
હું ખીલ દઈ ડાખ તું રમ મુજ લેઈ વધાર—માલ.

નર્મકવિતા—૫૦ ૯૬૮

સતી

મે તો જાણ્યો આ નવલ પ્રમગ, લઠૂ માઝ કાપે છે,
એથી લાલુલયું રહેતું નિઃમગ, ભાવગ મુને ચપિ છે—૨૬
રે આશભરી બહુ સુખ ઉઠે જોવા, આવી ત્યાં જોઉં અગત,
મનના મનોરથ પૂરી પડ્યા, ફૂટ્યું હર્ષણ લીધું દર—ભાવગ. મે. તો
રે મમત ભૂડો આ ધર વણુમાડે, થાક રસે જન જોય;
માથે એનો તેનો નહીં, કા પુરવ કરમનો હોય—ભાવગ. મે. તો.
રે જોમન ખીલવું હીમાઈ જાઓ, હું તો ના મૂકું શીંગ,
લખી અવધીએ મગીશ ધણીને, સાખીશ થાતી દીલ—ભાવગ. મે. તો.

નર્મકવિતા ૫૦ ૯૬૮.

પામર જીવને

(૫૬ અથવા લાવણી)

જાને સોય મગમાવે જીવડા, બેઠ પામર નવ પામે રે,	
જાજે તાર નરસુ થાયે, દાઝ દરિની દિત કરવે રે.	શા. ૦ ૨૬.
મુતક માટે કલ્યાણ કંઈ નુ, સ્વાર્થી મમજ મૌ ? દીસે રે.	
ધ્રુવરી ધારણ સમજુક કારણ, લગા તે પા કા રીમે રે	શા. ૦ ૨
મદતી પડનીને જગ આધીન છે, મદ નીમ કેમ તુ આણે રે,	
દેવ દાવ ગય રક કંઈ ને, દાવ કંઈ ને દેવ દાવે રે.	શા. ૦ ૩
સાજ પડે ને વાદાલ વાળે, દુવ દે ખીને બીડાએ રે.	
અન જાનના ફેરફાર હોએ સુખ દુઃખના લેખ જાળે રે	શા. ૦ ૪

દરેક ધગધટ નાસને જોએ જગ આ ધટ માગ જાણે રે,
એક ભરાયે બીજો દયવાએ, રીખામણ ઝડી માને રે. શાં ૫
અવો દેમે નીમ તુ બાપ, મોક રો દગ્ગે સાગે રે,
કો દિન દેવો જરેર જરેર છે, વિચાર એવો મન ધરવો રે. શાં ૬
મદાય માયામજામા મદાતે, ધર્મ નીતિ ન રીચો માને રે,
દુખતો ચાર પ્રસંગે મારી, પાધરો કંઠે મી તુને રે. શાં ૭
થયેલી વાતે દીનાસો આને, પ્રભુ પ્રદાન મુણ જાણે રે;
આ ભવમધન લેશ ન પીડે, નમદને મુખ આણે રે. શાં ૮

નર્મ ગદ્ય-પૃં ૧૩૮

નીતિ

નીતિતુંબી ભવસિધુ તરવે,
તુકાની તરમથાથી, વાધુ ભન કમથાથી,
ધારવાળા ખડકમા રી ક્ષેમ તીરે લાવે—તે તરવે, નીતિ
વિટળાપ વળી લાવ્યો ચોપાસે
નથી ધૈર્ય અને સત્યતુ બાળ પામે,
અરે રહેતુ બાપા જમ પામે
પ્રભુ પ્રેર તુ ઉપાય, લાગ પાય હે જગરાય !
તુ સમરાય, મુખકે ચાપ, મનની લાલ,
બહુ બહુ દાય મહુ સમાય,
સકટો નાવે ભાવે — તે તરવે નીતિ
આશા લોભ આદિ આધિ ફિકર મ્હોળી
દરે તાવ બાધિ ચરીરતણી સોગી
બીજી અડચણો ઉપાધિ પીડ મોટી
અરે દુખડા ના મણાય, ના જણાય, પણ દણાય,
મુણ મુણાય મટ તણાય, દરિ લણાય, મુખ અણાય
ધરે મત લાવે — તે તરવે, નીતિ
દયામામરા ! તુ નાગરા પરમજ,
ભગો ભાજને શિખાવ શુદ્ધ ધર્મ,
સમજી મર્મ પત્રી બાધુ નહિ કર્મ,
છુ રકડુ નર્મદ ચકર, હીણો કિકર, મતિ બહુ ચકર
આવે તમર કરે તુ ધમર, પકજ દમભર,
(પણ) રહેવા અમર, બાધુ કમર, નટવર ચકર
નીતિ ગાવે ગાવે — તે તરવે, નીતિ

જીવન વસંત

જેવો જેવો તો જેવો વિચારી,
 આવો સમય ન મેવો વિચારી. જેવ૦
 માનવજન્મ વસંત સમય છે, આજ સુધક નરનારી,
 વીત્યો વૃથા તો ફરી નહિ આવે, એથી ખરી શી ખુવારી ?
 રહે ભવનો ભય ભારી. જેવ૦
 નીતિ સરોવર શીતલ જલનું નાખે મલિનતા નિવારી
 પ્રલ અને ક્ષયરૂપ સુસાધન અત્યંત આનંદકારી.
 નિરંતર અતિ શુભકારી. જેલ૦
 સંતોષ મદ સુગંધિ સમીર છે ગ્રેરક તેના પુરારિ
 તાપ ત્રણેય તરત તે ટાળે, તન મનને કીક ઠાગી,
 અનુમતિ એમ અમારી જેવ૦
 સત્સંગ કેમર રંગ કેસરી, પ્રીતિ પરમ પીયકારી,
 સદ્ગુણ ગુલાલ લાલથી વૃત્ત રમકડા તમારી
 ઉડાડી વિનયરૂપ વારિ. જેવ૦
 રમતા ને જમતા રામરૂણે ગ્રેમ પવિત્ર વધારો,
 શમદમની શુભ સરલ રીતિએ, સચરણ સુખકારી,
 અવર રીત સર્વ નહારી. જેવ૦

વર્ષા

(માલિની)

ધડી ધડી તડકોને, જાયે ફેરવાયે,
 ગરમીથી ઉકલાટે, પ્રાણીને ભારી યાયે,
 અહિં તહિં બહુ દીસે, દોડતા અમ્મ કાળા,
 સકળ જન કહે એ, વૃષ્ટિના ચાપ ચાળા.
 રુકું ધનુષ જણાયે, પીત સૂર્યાસ્ત ભાસ,
 અતિ ઉજળ કુંડાળું, ચંદ્રની આસપાસ,
 વીજળી ધણી ધરાને, નરુતા વા સિતાળા,
 સકળ જન કહે, વૃષ્ટિના ચાપ ચાળા.

અમક અમક તીજે, બોમને ફાડી નાખ્યું.
મગક મગકટે, મુગખ્યુ અક આખુ
સરર ધરગ ગાળ્યો તોરી પ ટોળી વાત,
વળગી પડીજ ચોપી દાખીને જાળી નાથ

[મદાકાતા]

“ અધારી આ રમની સજની, મેવ બીલામગી રે,
વારે વારે, દરશન દષ, ચોકવે દામખી રે,
ધો ધો ધો ધો, ઉક પડતુ, પ્દાણુ ઉપેરે ભારી,
દેખી સધુ કયમ ન ટટગુ નાથ આઝ દુ નારી
આ તોકાને, ખુન કરી કળા, કુચરે નાચતા રે,
‘ ટેકુ ’ ‘ ટેકુ ’, વદી દરખમા, મોગ તે વૃદમા રે
દેખી દાઝુ ઉચ્છરી લન ના, જગી દિનાસ કીવો
માદા પેરે, ઝીની સુરસ મે, હાપરે નાજ પીધો.
દિલાસાથી, ધીરજ ધરવી, ચતકા જોષ દુ ને
વારુ સીઝયુ, સુજ નવ મીઝયુ, લ્હાવ વાધીજ મુને,
રે દાદુરા, ધન વગસતો જોષ કુલાધને રે,
‘ ડોળ ’ ‘ ડોળ ’, અતિસ લરી કા મ્હીડવે છે મને ર.
સા સાડુ ઝો, દરદી કુ છતા બહેની કોવડડી રે,
દૂઠ દૂઠ કરતી કુ વિના, મેવધરે મ્હડી રે
તોગામરી તીવૃંજ ચીસથી, સારસા, બાધ તારી,
કેશો ઉભા, કરી કણકણે, પેગ બાળે છ ભારી

મલામ

સવામ સહુને હાવ, સાહેમે સહુને હાન. ટેક.
ખોદા મેહેર ને મેરેર તખારી હમે તો મગશ કાવ. સાહે. ૧
રમત ગમતમા નીતિ સીખતા, સુધરે નરસી ચાલ. સાહે. ૨
આજ કાલ તો કાવ લાવ તે, મનાવ સાચી હાવ સાહે. ૩
‘ પગે મણિને શિરે કાવ પણુ, આખર મણિમાં માવ ’ સાહે. ૪
મદદ આપશો રોજ આમતો, વધુ આણુશુ તાન. માહે. ૫
વતી હમારી કહે નર્મદા, ખુશીને આવો ફાલ. સાહે. ૬

દુનિયામાં પૈસો મોટો છે

(૫૬)

દુનિયાં પૈસાની પૈસાની, ખરે બાકી નહિં કેસાની. દુનિયાં ૦ ૧
 મૂરખ પાસે પૈસો હોયે, તો ડાહ્યો કહેવાયે;
 ડાહ્યા પાસે ને નહિં પૈસો, તો તે મૂર્ખ લેખાયે. દુનિયાં ૦ ૧
 અભણ પાસે પૈસો હોયે, પંડિતરામ પુખાયે;
 પંડિત પાસે ને નહિં પૈસો, અભણમાં અથડાયે. દુનિયાં ૦ ૨
 નીચા પાસે પૈસો થાયે, જાંચાં કુળમાં ખપતો;
 જાંચા પાસે ને નવ પૈસો, નીચામાં જ ગણાતો. દુનિયાં ૦ ૩
 દોષી પાસે પૈસો હોયે, તો તે છૂટી જાયે;
 ગરીબ બીચારો નિર્દોષિ તે, જોતામાં બંધાયે. દુનિયાં ૦ ૪
 લુચ્ચા બસની પાસે પૈસો, તો તે નીતીવાળો;
 નીતીવાળા ગરીબડાને, માથે હોયે આજો. દુનિયાં ૦ ૫
 પૈસાવાળો સઠં સુખ હોએ, દાતા મોટ મનાયે;
 ખમા ખમા કરતા રહે ફોગટ, સેવક બહુ જન થાયે. દુનિયાં ૦ ૬
 સદ્ સગૂં પૈસાનું નહીં, લક્ષ્મી માતા મ્હોટી;
 ગરીબનો નવ ભાવ પુછે કે, વાત નથી એ જોટી. દુનિયાં ૦ ૭
 પૈસે દુનિયાં યદ્યદિવાની, પૈસે સત યદ્યુ નબળું;
 અરે પ્રભુની શી માયા કે, પૈસે સઘળું સઘળું. દુનિયાં ૦ ૮

નર્મગીતાવળી: ૧૮૬૬ની આવૃત્તિ

નર્મકવિતા-૫૦ ૭૫૬

પાછી પાની ન કરવી

(૫૬)

ડગલું લયું કે ના લડતું ના લડતું;
 વેણુ કહાડયું કે ના વટવું લટવું. ૦ ૧
 સમજને તો પગલું મુકવું, મૂકીને ના બહીવું;
 જવાય ને નહિં આગળ તો ચે, ફરી ન પાછું લેવું. ૦ ૨
 સંકટ મ્હોટું આવી પડતે, મ્હોટું ન કરવું વ્હીવું;
 કળે બળે પ્રુખ લડવું, પણ ના કરવું ફરવા ઉચું. ૦ ૩

ન્યાં ઉભા ત્યાં ચોંટી રહીને, વચન લેવું સખજી;	
આભ પડે કે મૃત્યુ કાઠે, તો ય ન કરીએ નખજી.	૩ગણું ૦ ૩
ફતેહ કરીને આગળ વધજી, અથવા અહીંયાં મરજી;	
પણ લીધેલું તે પાળીજી, રે વઝૂરનું કરજી.	૩ગણું ૦ ૪
તથા હામને હામ મૂકવા, ખૂણા જે દેા બોલે;	
ધિક કાપર તે અપજશ રૂપી ખાળકુંડીમાં બોલે.	૩ગણું ૦ ૫
ન્હાસી જાતાં હસે રાનુઓ, સાચી ફિટ દિદિ કહારો;	
બીકણુ બાવણા નામદાં એ, નામ મળે ઉપારો.	૩ગણું ૦ ૬
પોતાને પસ્તાવો થાયે, જખ મારી રે બારે,	
મુવા નહિં કાં કરી પરાક્રમ, રણે ઉદાન્યું ન્યારે.	૩ગણું ૦ ૭
શરવીર તે જશનો લોભા હિંમત મહિસા પીરે;	
ઉમંગથી તે ધસી ધસી પડે વા, ખૂજ ટકાવી રાખે	૩ગણું ૦ ૮
બણી ગણી જન પુખ્ત વિચારે, પાયો નાંખે મજબુત;	
દેા દાજે પણ જશ મોટા લે, નર્મદ કેરું સાખત.	૩ગણું ૦ ૯

નર્મદકવિતા-પૃ૦ ૨૨૭

હિતનાં વચનો

હિન કહ્યું સણે ન કંઈ તે, બહિર સરખો જાણવો;	
થાય સ્વાહિન કોધને તે, આંધળાસમ માનવો.	૧
સારું જેઠ બોલી ન જાણે, ગૂંજ સરખો ધારવો;	
સારું માહું નહિં સમજતાને, પણ સમજ કહાડવો;	૨
તે જ મોટો જાણવો જે, નીત પરઉપકારિ છે;	
ધીર તેને ધારવો જે રણે નિર્ભય ભારી છે.	૩
ધન જુવાની ઉમર પર જે, નથી ભરોસો રાખતો;	
મરુર રથાણો જાણવો તે, મનનો મુખી થતો.	૪
સાંભળી સ્તુતિ આપણી રે, ભૂલિ ખાતી ના ખતા;	
સ્વાર્થ સારે લોક લુચ્ચા, જૂઠું માહું બોધતા.	૫
નિંદે દોષ આપણે તો, લાડવું નહિં તે સાંભળી;	
પીઠ પાછળ લોક દલકા, બૂંડું બોલે તે વળી.	૬
ગરિબ કોને જોઈ તેનો, અનાદર કરવો નહિં;	
દોષ કાજે આપણી પણ, રે દયા તેરી સહી.	૭

પાસ પૈસો હોય તો સહુ, રનેહ કરવા આવશે;
 દુઃખ વેળા પાસ નહિ કો, સર્વ વેરાઇ જશે. ૮
 હિતજનની શીખકેર, કહે ભાવણ છે ખરું;
 તોય તે હીતકાર માટે, વેર શું કરવા કરું. ૯
 છાની વાતો આપણી તે, ભરોસે કેહેવી નહિ;
 સાચ રનેહી હોય તો વળી, ભરોસે કેહેવી સહી. ૧૦
 આમદાની ખર્ચ લખવે, જન સાવધ રેહ છે;
 વેહવારે શરમ રાખે, છાની હોરી લેય છે. ૧૧
 લેની ન્હાનાં પાસથી પણ, આતુરીની વારતા;
 પતે કનિયો ઘેરમેળે, કાચ પાસે ના જતા. ૧૨
 બૂંકે બોલે ના કદી કો, મુએલાનું સર્વથા;
 વૈરભાવ ન રાખવો, ના ઉધાડો છાની કયા. ૧૩
 મિઠું જમવા છુએ રે, ઝાઝિ ટેવ ન પાડવી;
 કોઈ કહ્યો હોરિ લેવા, ડોકિ ખહાર ન કહાડવી. ૧૪
 એક કામ પૂરું થયેયિ, હાથ ખીજે બાલવો;
 બેનિ વાતોમાં તિબજે, કંટ વિચાર ન આલવો. ૧૫

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૩૧

કવિની પીછાન

સન અદાર અકાવને, નેવેબર પચ્છીસ;
 પૂત્રી કીધી વારતા, જ્ય જ્ય જ્ય જગદીશ.
 ઋગ્વેદિ હીવેદિ ને, નરમદ્ધકર નામ;
 કરી કવિતા વર્ણ ગણ, જ્ય ગ્રહ સત નામ.
 સન અદાર પંચાવને, સમગ્રજર આખર;
 રૂપી કરી કવિતા ભણી, ભણી કરી નર્મિ હર.
 વડનગરો નાગર હી, સર્વ કવિનો દાસ;
 વિરસ વિકટ મુજ કરન છે, ગ્રીહમતણું તે દાસ.
 જન્મમૃતિ છે સ ત પણ, છું મુંગમ મા દાસ;
 વ્યગ્રચિતથી દાવ્ય દિધ, તેથી તે બેહાલ.
 માટે સહુ જન કરિ ખમા, લેત્રે કંઈ પણ ગાર;
 પછી હમણા નો ઝગનો, બોલો જ્યજ્યકાર.

નર્મકવિતા-પૃ૦

વર્ષાઋતુ

(ગાંધારના)

- ‘ ને ને ખેની, પૃથિવિપર આ, મેહુએ મેર કીધી, ’
 ‘ હું ગાંધીની, ખજર કંઈએ, નાવએ નાજ લીધી; ’
 ‘ ટહોરે તો, થઈ ન યુગને, ટહોરીયો તાવ આગ્યો, ’
 ‘ અગ્નિ મેધે, અતિસ પવને, એહરે વધાયો. ’ ૧
- ‘ અંધાએકો, ખુબ ઝુમિ રહે, ગાજને વીજ સાથે, ’
 ‘ મીઠું આપે, ધન ધન પડી, અંડ પાણી હવે તે; ’
 ‘ પાકું ચીસો, ચમકતિ રહું, ધુમરાયેલિ રાજે, ’
 ‘ ખારું દૂરું, ધિક જળ દળે, પ્રકૃતિ તાતિ સોજે. ’ ૨
- ‘ ને ને પેલી, જડકિ જતી, હાથણી વાદળીઓ, ’
 ‘ ભેટે કેવી, જુગતિયકિ રે, પર્વતો ને વર્ણીઓ; ’
 ‘ કામે ધૂરી, મદ ઝરતિ હું, કોઈ ના આલિ ધિક, ’
 ‘ લેખ આંટી, સરપતી પટે, ભેટિ ભર્યારને ન. ’ ૩
- ‘ ને ને પેલી, ચતુર અપળા, વીજ સંભોગ અથે, ’
 ‘ હાડે છે, સુપતિ ઝવું, વજ્રકાંતી કટાક્ષે; ’
 ‘ ના ઉઘો તો, તજવિજ છવે, તાહરે પાણિ જડી, ’
 ‘ ફેંકી જોરે, જળનિ મહુકિ, સંહોડ વાગીજ સતી. ’ ૪
- ‘ પાસે હોયે, વર વડું કંઈ, આતુરી વીજકર્તા, ’
 ‘ શોભે મેમે, વરવધુપણું, હોય સાથેજ ભર્તા; ’
 ‘ ભોળાએ ને, અધરકણુ તે, ક્રૂપ થાજેં દહીં હું, ’
 ‘ દેવે નાખ્યું, ગમન ગ્રણુ રે, તેયિ કાટી ગણ છું. ’ ૫
- ‘ શોભે રાની, પૃથિવિ જનુની, ઉદગોપે ભરી રે, ’
 ‘ માતેલી વૂં, ધરડિ જ છને, કાગજને કરી રે; ’
 ‘ લાલી બોધ, ફિકિ પડિ જીજે, સ્વામિ જગાયકી રે, ’
 ‘ સૂકી બેટી, તરણિ હું જીતે, જન રીરે નહિં તે. ’ ૬
- ‘ અંધારી આ, રજનિ સજની, મેઘ બીદામણી રે, ’
 ‘ વારે વારે, દરશન દષ, મોહવે દામણી રે; ’
 ‘ ધો ધો ધો ધો, ઉઠે પગૂં, પહાણુ બોરે ભારી, ’
 ‘ દેખી સંધુ, કચમ ન ટટળું, નાય સાર હું નારી. ’ ૭

‘કેવા આવે, છરરર આ, મેઘ જિતાવળે રે,’
 ‘કેવા વાળે, સરરર આ, વાયુ મેઢા બળે રે !’
 ‘કેનાં વાળે, સર સર શરો, કૂમળે કાળજે રે !’
 ‘કેવા લાગે, છર છર છરા, પાંસળામાં ખરે રે !’ ૮

‘માથાસાથે, પરવતતણાં અબ્ર ઠેકાય છે જો,’
 ‘પાણી પાણી, વન ઉપવને, રેહ સધે થઇ જાય જો;’
 ‘માથા સાથે, ભિતર વિષથી, તર્ક ફૂટાય છે જો,’
 ‘અગ્ની અગ્ની, પછિ તન વિષે, રોમ રોમે બળે જો.’ ૯

‘મેઘે વાળે, મહસ ફિણુ અને, રંગ કાળો કરી રે,’
 ‘સિંધુ ગર્વે, ઉછળિ ઉછળી, ખૂમ પાડે ભરી રે;’
 ‘મેઘે વાળે, મુખ ફિણુ અને, રંગ શીકો કરી રે,’
 ‘હું તો કુઝે, ઉછળિ ઉછળી, ચીસ પાડું નરી રે.’ ૧૦

‘રેલરેલા, જમિનપર તો, આપટાથી થઇ છે,’
 ‘રેલરેલા, વિષયસુખની, મૂળને ના થઇ જો,’
 ‘થાયે જેવા, વળિ શરવડે, શ્રાવણે રમ્મ ઝાંટા,’
 ‘તેવા એ રે, નયિ સુખતણા, રોજ મોંકાય કાટા.’ ૧૧

‘આ તોફાને, ખુબ કરિ કળા, કુંગરે નાયતા રે,’
 ‘‘ટકુ’ ‘ટકુ’, વહિ હરખમાં, મોર તે વૃદ્ધમાં રે,’
 ‘દેખી દાઝૂ, ઉચ્છરી તન ના, જંગિ વિવાસ કીચો,’
 ‘માઘ પેરે, ઝિયિ સુરસ મે, હાથરે નાજ પીધો !’ ૧૨

‘દીવાસાથી, ધિરજ ધરતી, ચાતકા જોઇ તૂને,’
 ‘તારે સીઝધૂ, મુજ નવ સિઝધૂ, સ્હાય વાધી જ મૂને,’
 ‘રે દાદુરા ધન વરમતો, જોઇ ફૂલામને રે,’
 ‘‘ડોલો’ ‘ડોલો’, અતિસ લવિ કા ચ્હોડવે છે મને રે.’ ૧૩

‘સા સારે ઓ, દરદિ હું જતા, બહેની કાએલડી રે,’
 ‘‘ટુજી’ ‘ટુજી’ કરતિ હું વિના, મેઘસરે ચ્હડી રે,’
 ‘તોગાદારી, તિણિ જ ચિમથી, સારમા બામ તારી,’
 ‘કેશો જિભા, કગિ કણકણે, પેટ બાગે જ ભારી.’ ૧૪

શરદપૂર્ણિમા

(તાલંભવિકીરિત)

‘ જો જો મિત્ર તું પૂર્વમા શુભ કષ્ટ પીળું ધણ લાવ તે, ’
‘ થાળી જેવડું મ્હોડું પોડશ કળે, સપૂર્ણ શોભી રહે, ’
‘ ધીમે ન્હાનું સફેદ થાય ચ્હડતાં, આનંદમા તેડરે, ’
‘ દેહું કામળ દીરણે નયનમા, પેસી જ દારે ખરે. ’

‘ રાતે એ શશિ નિર્મળો અમૃતથી, તાજ નરે અપેક્ષી, ’
‘ પ્રાણીના તનમનતાપ સમની, આનંદ આપે વળી, ’
‘ એવો એ પણ માહરી બગતરા, જાણે ન ભારી વધે, ’
‘ દોષો શુ દઉ એહને નરમના, લેખો નડે રે બધે. ’

‘ આદા પેતુ ચક્રાર પંખિ ખવિષે, કેવું પડ્યું ધીરં છે, ’
‘ આદાને સુખથી સુખા પિષ કરી, દહાડી જ આખે જીએ; ’
‘ આઠે જામ કુ વલ્લભા’ કરે છં, કહારે પડું ધીરિ રે, ’
‘ આદાને નથી દેખતી સુરજ્યધિ, તોના યજ ભારિ રે. ’

‘ પાણીમા રમણીય મદ પવને, લહેરો ધિમી ચાવતી, ’
‘ તેમા ચદનિ ખીનતી શશિલિંગી, રોભા અની આલતી, ’
‘ એ વેળા વગિ હોડિ તે હગુહળુ, આમે ચ્હડાવી રહડા, ’
‘ તેમા ગાઉ ન નાથસ વગગિને, બેસી કું જીવ જીવો. ’

‘ આજે માણકદારિ આ પિયુ વિના, જાણે તૃથા ખડેન રે, ’
‘ બેસી માય અગાસિમા દૂધ અને, પૌઆ ન ખાઈ અરે, ’
‘ બાએ ફૂલની વાડીમા જઈ કરી, ગાનો કુ સજ્જ ન રે, ’
‘ સજી માણુક ઝીવના મનિ કરી, ના ના પલગે હરે! ’

‘ આજે માણસિ ચક્રની અમિ પિષ, મોતી કરે અંગમા, ’
‘ તેવી ગર્ભ કું નાથની રતિ પિષ, રે ના ધરે રમમા; ’
‘ લ્હાવો લેખશ કદિ રે અધરણીકેશ વળી જનમા, ’
‘ ફૂલાપ્રશ કુ કદિ પુત્ર જણીને, મતોપથી મનમા. ’

વસંત

(માલિની.)

વળિ રત બદલાઇ પૂર્વનો વાયુ વાએ,
કુલ ખગ ખુબ ખીલે, જેલ જેલે સહાએ;
રતનિ અસર ભારી, નારિ જીપેર દીસે,
તનમન રૂપરંગે, નિર્મળાં છે અતીસે. ૧

પથ પછિ ત્રિહડિ ભોથી, દાસિને તે અધીરી,
જુહું જુહું સમજવી, કાં તું પાડેછ ધીરી;
વરસ થયુંજ પૂડું, રે થયાં બાર લાંબા,
રહિ કરવિ હવે તો, આત્મહત્યાજ માંબા. ૨

અરરરર શું આ તે, આત્મહત્યા ન હોએ ?
રિખિ રિખિ રિખિ મારે, રોજ વીજોગડો રે;
કચમ મરિ નથિ જાતી, લાવી દે એર મૂને,
અતિશય પુન સાએ, લાગશે બહેનિ તૂને. ૩

(ઇદ્રવજા)

નિહારમાં વાયુ મળેથી થડો, જાડોનિ સાથે અથડાઇ મદો;
ફૂલો હિલે થાય સુગંધવાળો, બાળે મને ના વધુ શું સુખાળો. ૪
બહારે ખગો ગાય બહુ ઉમંગે, આવી રહે ફૂલપટા સુરંગે;
કુંજે ફરી ના લઇ પીયુસંગે, સાથે મને ના કચમ સળ અંગે ? ૫
થાકી ગયે તો વળિ બેસિ માંગે, જોયો કુવારો ઉત્તો ન આંગે;
જોયો ન ફૂળો તડકો સુકાયે, જોતી નથી શું પરિતાપ સાથે ? ૬
જેહા ન દીકા પિયુ આગલે જો, થંડૂ થયૂ છે ખુમ હંટકાવે;
જોતો મને તે મુજ સાથીવાને, સાથી વના શું નથિ છેથી રાને ? ૭

(શાલિની)

મુલ્લાલા ગૂલાવ મુન્નુંદ જાઇ, પારીજાતે કેવડે વાડી જાઇ;
જૂઇ ચાંપા મોગરો ને બફૂયા, બાળે ફૂટી વાગને અબજફૂલો. ૮
ફૂલો શોભે છે કરમદીકડાના, કેસડાનાં સાગસામેર કરા;
ખૂને રાતા આ બપોવાં કરેલા, ખૂણે મારાં તો રડે છે ધણેરા. ૯
આરોપાદો મલિકા પદ ખૂને, આરો મારો દાવ કે અર્મ ખૂને;
કેવી બહેકે મારે વેળી લનમ, કેવી મ્હીડે દેહ આ રે અપગ. ૧૦

આબાઓળા હોક્તી ચાર ગાળે, ઝૂમે ડાળા મુઝમાં લાલ મોરે;
 ઉમે સુરે ગાય ઢાળેલ ડાળે, બાંધી દારો રંગમાં બંગ મહાલે. ૧૧
 દારો રાતાં ચોળ ખાખેરપત્ર, દીપે ફૂળાં ત્યાં તમાલે સુપત્ર;
 ફૂળે ઝાડે મુઝમાં પીમળે તે, ફૂલો ભેનાં આંધુપં ના ખળે રે. ૧૨

(ગલિની)

સુતરસ મદમાતો મદ દાઢીલ પેત્રો,
 પળપળ સુમિ લેતાં ઓસું થાકે ન ઘેત્રો,
 મધુરમર મધૂપો જૂથમાં આ ધુમે છે,
 કમળમરમ હળેં હેલ પેમી સુમે છે. ૧૩
 કડુકડુકડુ કરે છે પીક દાઢીલ દુભ,
 યુનુનુનુનુ ભૂંગો ને કપોતો ધુધૂંગ;
 સુરમ મયુર મેના કીરકલોલ કુન્ને,
 સરવર નહિ તીરે સારસો હંમ રોઝે. ૧૪
 મછ કછ જતકો તે પાલિમહિ રમે છે,
 ખુશિધી હરણ ઘેટાં ઢેર બાણે ભમે છે;
 વિધવિધ કલ મીઠા સજ્જતાં કાં ન ફાડું ?
 નિરખી નવલસોભા રે બજા કાં ન ભડા. ૧૫

(ઉદવળા)

કુંળાં નવાં પલ્લવમુક્ત ડાળાં, કપે વળી વૃક્ષ સુપુષ્પવાળાં,
 વેલી ફૂલો મંડપની મહાઓ, આણેછ પેલા સુરતી વિચારો. ૧૬
 તે પવંતો વાસિત પુષ્પવૃક્ષે, શોભે સુનેરી સુરને પ્રકાશો;
 દારો ન ટેઓપર મહારિ હાલે, રોની જ ટેઓ ગધ બેસિ ભાવે । ૧૭
 ભેડાઇ પક્ષી કરતાં વિહાર, જોતાં ન થાયે કુખ કેમ ધાર ?
 દીસે હડેલાં નરનારિ ભેગાં, થાએ નિશાએ પલ્લુ જાડે કાંઠાં । ૧૮
 દી રંગી રાત્રી સુખધારિ રમ્ય, ભાર સુવાળો થાસિ શીત સ્વચ્છ;
 દી જગિ મારે ચિહ્નકતાં જ ભાએ, રાતે સુતાં તો રાત્રી જ આવે. ૧૯
 નાના તરંગો નહિના સરિના, મીઠાં જ થંડાં ઝરણો નગોનાં;
 નાના તરંગો કમતા હો છે, ખારો ધણો સ્વેદ તને ઝરે છે. ૨૦
 પાકયા ધળેં સેલડી ર અનેક, પાકયું ન મારું ગયું પાકિ છેક;
 વસંતપૂજા કરવી જ ભાવે, તોએ ન કાંઈ પિયુ મૂજ આવે. ૨૧
 હોળી ન ખેલી સહિસ્વામિસંગે, હોળી ન ગાઇ સુરમાં ઉમંગે;
 હોળી ન મેં ચંતનિ ચોટલી રે, લાવું ન કાંઓ ધડિ અંતની રે. ૨૨
 હોળી ગઇ ને પિયુડો ન આવ્યો, હોળીતણા રંગ ન સાથ લાવ્યો;
 હોળી ફુલાઇ પલ્લુ આ ન હોળી, સડે ન કાં પી અપૂને । ધોળી ? ૨૩

(અનુષ્ટુપ)

શોધિ મૂક્યું હતું છત્, પેટીમાંયિ અપીણુ ને;
ધોળી તે તેલમાં રાખી, સંધી જોતિ હતી અરે!

(શાદ્ધલવિક્રીડિત)

ટાણું સાધિ રૂડું જ રામ નવમી આડેક વાગે નિશે,
પ્યાલું ઝેરનું તે લાઇ ગઇ છુપી શરે અગામી વિષે;
આંદાને નમતો કરી સુતિ થઇ લાંબી ચનીપાટ ને,
ઊધાડી મુજ મીચિ આંખ દરથી લેતી હતી પ્યાલું તે. ૧
મૂઠાં તત્ત જ આવી ને ટળિ ગયું ધોળે સુવસ્ત્રે વિષ,
આહા તું વિણુ દેા કરે પિડિતની સંભાળ તો એા ઇચ;
એવામાં પતિ દૂર દેશ ગયયો આત્રી જ પહોંચ્યો વાગી,
અણે આંખચણી પતીજ દરવા સ્ત્રીવતપીડાતણી. ૨
ઉધાડ્યાં ઉઠિ દાસીયે ઝટ લઇ મંદીરનાં આરણ્ય,
દહેવા દોડતિ બાઇને હરખમાં 'સો સો સુઓવારણ્ય;
દેખાઇ ન પચારિમાં ઉઠિ ગયે શુભે જ પાછી વળી,
દાસીને ધણિ બે જણ્યાં લઇ દિવો શોધેછ સાથે મળી. ૩
પેસંતાંજ અગાસીમાં રાજરૂપે શીકી પડી નારિ તે,
દાસી ને ધણી કાળમા સુમ થઇ ઉભાં રહી જોય રે;
નાથે ધીરજ લાવીને ઉચલિને જ્ઞાણિસું બેસી કરી,
ખોળામાં લઇ ફેરવ્યો કર બધે પેલી પ્રિયાને વળી. ૪
થોડી વાર પછી અહ તજવિજે નારીસું ઊંડો વળી,
શુધ્ધી આવતી તેમ તેમ નિરજે રૂપાણિ વાંકી વળી;
વીચારે ચિત્તામાં ધણું પણુ નહિં બોલાય તો તે ચક્રી,
પ્રેમીરહોહઃ એ સેકથી રસિકડી ઉઠી કળેથી નક્રી. ૫

(માલિની)

ટક ટક જોએ બેજણ્યાં પ્રેમઅંધ,
ગદ ગદ ગદ બોલે બેજણ્યાં પ્રેમઅંધ;
ખર ખર ખર ચાલે આંસુની ધાર અંગ,
(પણુ) કંઈ કંઈ કંઈ જાણે ગાથ ઉપેર રંગ. ૬

(ઇદવજા)

છૂટાં પડીને વળઆંજ પાછાં, અગે ચુગીઓ લઇનેજ રત્ન્યાં;
થેલાઇ થેલાં કરતાં દનાં તે, જોઇ ગયાં રે ઘરમાં બિન્ન તે. ૭
રાંધિ જમાડ્યાં વળી રાંધનારે, મુખે મુલાડ્યાં પછિ હાસિયે રે;
બિજે દિયો તો ખુપ રંગ મહાલે, આનંદમાં બે જણુ કાળ ગાળે. ૮

નર્મકવિતા-૫૦ ૧૫૦

વિયોગ

(ધાવણી)

કેવું નિર્મળ રે આકાશ, ફેરી ભાસ, મન નીચમે;
યધ દાય ગધ તે દાસ, કેમ રહેવામે ૧ ૨૬૦
આ ઉભાં ખેન ચોપાસ, નરસ યુજ રમ, જોજનું જોમે;
આ ઉડી ગયો કુલવામ, આસ નહિં પામે. ૧
જ્યમ નસાય ત્યમ રે નદાસ, મને તું ખામ રિસાયો ભાસે;
રે વણુમોલી જે દાસ, આર પણુ ખાસે. ૨

(સુધ)

શાં સ્વચ્છ ગોભતાં નીર !

રહે જાણું નેનરું દીર !

આ તીર કાગળૂં કોર, કંગવે રહેર, પ્રેમને પામે. યધ ૦ ૩૦ ૧
વહિનય સિયળે આમ, ધણું છે કામ, પિડાઉ કામે;
િયુ પડયો દૂર પરગામ, રજ શો જામે !
જિવ જ્યે ભાવથી નામ, સુરું આ ધામ, સિદ્ધિ ના પામે,
રહું ઉદામ આડે જામ, જોષ છળિ સામે. ૨

નર્મદકવિતા—પૃ. ૧૬૧

‘ખ્યારી-કવિતા ઉપર ખ્યારા-કવિનો ખ્યાર.’

મિહિ કવિતા મેં વાજસું, પરણુ જાંધી પ્રીત;
સૂખ આપ કુઃખ આપ વા. કું બ્ધારે વસ નીત. ૧
મિહિ કવિતા કું તાદગં, રોજ શાકું ચુષ્કીત;
જાખિકરી હેડે પુજૂં, જહાંલગિ મનમાં વીત. ૨
મિહિ કવિતા ધધિરયકી, બપ કુખડાં ન ખચીત;
નિભાવ જહેવૂં દાખવે, પ્રોવાકું યુજ ચીત. ૩
મિહિ કવિતા વીજોગની, આડિ પડે કદિ બીત;
ક્ષણુ વિસરું નહિં વૂજને, અરા ખ્યારની રીત. ૪
મિહિ કવિતા મમત મને, અવર વાતની છીત;
પ્રેમ પરપર સત હતે, મગમે મનવાંછીત. ૫
મિહિ કવિતા ચુણુ તાદરા, દહાડે તનમન પીત;
જીતી લીધો તેં ખરે, કું તો હતો અજીત. ૬

- મિહિ કવિતા તું સમજાને, મુજને આરાધીત,
થઈશ થયોછું તૂંથડી, જગમાં નામાકિત. ૭
- મિહિ કવિતા હું તૂંજપર, રાખૂ રીસ કવચીત,
માફ કરી કરાને ધિરો, ગાઇ ગીત કીત. ૮
- મિહિ કવિતા બીજા ભણે, થાઉં વેરિ નહિ શીત;
ચોગ્ય હોઈ તો રાખાને, મુજ પર ખ્યાર અગીત. ૯
- મિહિ કવિતા સંકટ સમે, કર ઉપાય ઊઠીત,
શત્રુ શીરપર આપતો, કર હાઉં નીરાશીત. ૧૦
- મિહિ કવિતા વણ વાંકે ભે, કરિશ મને વજીત,
ધર ઊડી રખાયા કરે, ધોતો થઈ અતીત. ૧૧
- મિહિ કવિતા હું તૂંજથી, થયો હજી નવનીત;
પથચરણે રહિ વળો, કરતો કામ અનીત. ૧૨
- મિહિ કવિતા મુજમ્ જડી, કુદન નંગ જડીત,
પડિત પ્રીતે મુરખ ના, પ્રીતિ રહે મડીત. ૧૩
- મિહિ કવિતા તૂંજ બહાવને, ભેષ થયો વિસ્મીત,
બારીનો કરે શોક થ, થશે હશે સર્જીત. ૧૪
- મિહિ કવિતા મન તાહરે, રોજ કરે પીડીત,
બહલામા ખુશ રાખતી, ખ્યાર ન કરે અગીત. ૧૫
- મિહિ કવિતા છે તાહરી, સુદર જાત લનીત,
કે દી ભેષણ તૂંજને, થયની પ્રજુતીત. ૧૬
- મિહિ કવિતાસ દેખતા, અમકે ચિત્ત તનેત,
હારે પાશે પાણિ કે સખથી સુજી નચીત. ૧૭
- મિહિ કવિતા ઉત્તમ સુધક, હું તો હીલુ પતીત,
અતુર કાહિ ને ધર્મિ તૂં, હું તો મૂઢ પચીત. ૧૮
- મિહિ કવિતા કરવીશ માં, કોઈ કાજ અધગીત,
ગુચવણમાથી કહાડાને, કરવિ કાજ નિયગીત. ૧૯
- મિહિ કવિતા મા બહેન રે, બેગિ વહ શોભીત,
નીતિલાડમા રાખાને, રોજે જ યથાસ્થીત. ૨૦
- મિહિ કવિતા રમમા પુરી, કરતી ભે વિપરીત,
ધન નર્મદર અગિ તહિ, ખરે કરે બહુ હીન. ૨૧

નર્મકવિતા-૫૦ ૧૭૩

ઉનાળામાં

(માલિની)

સરમ પવન ટહોડો મંદ વાસીત આવે,
સકળ વસતુ અંગે હોંસ આનંદ લાવે;
વન ઉપવન સંધાં દીક્ષતાં રમ્ય રંગી,
નયન જ અનુરાગે પ્રાણિઓ છે હ્રમંગી. ૧

વિધ વિધ વિધ રંગે ફૂલકાં શોભિ બહેકે,
ઉચ્ચિ નિચિ ધટ પત્રે વેલિયો ખૂળ લહેકે;
મધુર રસ ફળો તે સવને પાસ તેડે
વગિ મિહુ પચરંગી પંખિયો ગાય કેડે. ૨

વિવિધ પુલકતાએ ખૂલતા માંડવાઓ,
તરણ તરતણા છે ડોલતા ઝાંધડાઓ;
હરખધિ નર માદા પંખિ મૂલે દિડોળે,
મધુરસ સુખ તે લે લાગ્યશાલીજ હોએ. ૩

પરવતતણિ ટેંચે મોર કેએલ આંગે,
મધુર રવ હરે છે ધન સાદેજ લાંગે;
ચૂન તરપર તામ્ર મોરના ગુચ્છમાં તે,
મધુરબુધ ધૂમે હાલે થેવાઇમાં રે. ૪

દિવસ સુરખિ મારે ફૂંગળે સૂર્યતાપે,
નિરમળ સચિયોએ રત તો રમ્ય લાંગે;
સરસ પુન પરાંગો કામકામે જ બેડે,
નિરખિ સકળ વૃંમાં ભાવથી કે ન ખૂડે. ૫

અતિશય ગરમ કીણે સૂર્ય સધે પ્રકાશે,
મૃગજળ બહુ ભાસે ક્ષારવાળી જગાએ;
સખત છુ વરસે ને ચોદિયા સ્તન યાએ,
નદિ સરવર ફેરાં પાણિ સકાષ જાએ. ૬

બહુ કર ઉપજાવે ખેતરો તો તપેશાં,
ધર મુકિ કરવા તે રે પ્રવાગે ન સહેશાં;
અતિશય તકળાટો વાદળી તાપ લાવે,
શ્રમ ગહજ કરતાં લોક ચાકીજ જાએ. ૭

ખુબ લટકતી આંખે દીસતી ઢેરિઓ ને.
 અવર ફળ ધણુઓ દે રસો મિષ્ટ માંતે;
 હરિત ગુર તરુઓ શોભતાં પાતરાંથી,
 સુખ સરવ જિવેતે આપતાં છાંયડાથી. ૮
 પરવતનિ તળેડી તેથિ શોડક ફેરે,
 સુષ્પં અટકતિ ગાતી કુંજ ધીમેજ સરે;
 સરખિ મધુર ચૂં ચૂં ફૂપ સારંગિ વાગે,
 છરર પડવું પાણી નિર્મળું રમ્ય લાગે. ૯
 અરિ કરિ નળવું તે પાણું ગાવારું જોઈ,
 ફડું કરવું જ બેં બેં ટોણું ઘેટાનું જોઈ;
 વળિ રમણિય જોઈ ચંડ દીનાંત સીમા,
 રસ પિષ્ઠ બનિ ઢેરી રે સમૂં પોકળીમાં. ૧૦

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૧૯૫

ચોમાસામાં

(મંદાકાંતા)

તૈયારી છે ચુપચુપ કહે કાગડાઓ નકીબ,
 સંધૂં દીસે પવન ન દિસે સાંત ફડું ગભીર;
 જોભા વણું શું હું ઝટ પછી મેઘરાગ્ન પધાર્યા,
 વૃક્ષાદીએ હરખથિ નખી સ્વસ્તિ શબ્દો પુકાર્યા. ૧
 કેવો થડો પવન અતિસે જોરમાં આવતો રે,
 ઓ આ આવી ઝડપથિ બહુ વાદળી કાળી જો રે;
 આહો કેવું પકું પકું કરે ઘોર આકાશ ભારે,
 ઓહોઃ આવ્યો ખુબ ઘટિ પડ્યો મેઘ મોટીજ ધારે. ૨
 ચારે પાસે વિજળી ચમકે જોપરા જોપરી રે,
 માણ રહે ગરજનધકી રાત આપૂં વળી રે;
 વ્યાધો સિંહો અતિસ તકુકે ઝાડ મોટાં પડે રે,
 જોતાં ત્રાસે પ્રથમ નિકળ્યો તે પ્રવાસી મરે રે. ૩
 જોગી ખીજ જન હું સરખા કષ્ટ જેને ખડેલાં,
 તેઓ રાને લવ નવ બિહે જોષ ઉપાત થેલા;
 જોગી હર્ષે ચિંતન કરતા સમ્યક્નંદનું ને,
 દુઃખી અચ્ચઃ મરણ ધજતા સુચ તે રંગ જૂએ. ૪

- ચાલ્યા જાએ ગડ ગડ ગડી આ જાગ્યા કડાકા,
વીજે ચાલે જળ ખુબ ખુબ પડે વાધુ લેવા તડાકા,
વાગે ફરે તડ તડ કરી રાત્ર ચાએ કરાળ,
ઓયો વીના સરવરતટે ખૂમ પાડે મરાળ. ૫
- પહાડે મોરો ચનચન કરે સૂર જીચું લઇને,
આખા ડાળે કરતિ ટલકા ખૂમ કાએલડી તે,
દાદરો તે સરવર વિગે બોલતા ફરતા ને,
પીએ તોએ પથપથ કરે આકળા ચાતકા તે. ૬
- પાણી પાણી સકળ વનની કુંજમાહે મચે ને,
પહાડી બૂમિ ચકચક બને સાક્ર ધોવાઇને રે,
ચડી મીડી અનુકુલ હવા ચાપ તાહા પછી રે,
દોઈ જાએ દરદિ જનનાં રમ્ય પાણી હવાએ. ૭
- એકુ લોકો શરિર બિજવી એતરે કામ કર્તા,
જેને ચાએ શરદિ ગરમી થોડિ રે અન્ય કર્તા,
આહા જોતા બહુ નવનવા રગના શ્રવજતો,
ચાએ ડાહ્યો સમજાચકી શ્રવ મારો નચતો. ૮
- પહાડો લાગે રમચિપ બહુ છેક જગાલિ લીલા,
કોઇ બૂરા ધુમરચકિ તો કોઇ આજા જ લીલા,
જાએ જોજો પરવત ચડી તો ધણા અમ્મ રગી,
નીએ જોજો હરપુર ખુશ્યા ઝાંખા કુંડ રગી. ૯
- આડો જતો બહુ પવનથી મેધ જાયેથી જોવે,
એ તો લાગે ધુડ ઉડિ રહી વા દિસે ધૂમ્મ જોરો,
સિધુ પહાડો તર નભ સહ એક રમે મન્યા રે,
માગી રાત્રી બિનિ બિનિ અને ધાસ લીલાં બિનારે. ૧૦
- આકાશે તો ચકચક થતો શ્વેત વાધો સળ્યો રે,
તારાઓ જે સુગ્રહ રહતા શોક તેણે તળ્યો રે,
પીગતો તે અતિસ કમળે ચક્ર સારો ચયો રે,
પાવા માડિ ફરિ મિઠિ સુધા ધન્ય તેણે સહને. ૧૧
- રાતે આદો અચન્ય હરે ચડ આકાશમા ને,
તારા સધા ચળકિ જ રહે ખૂબ ગબીરતાએ,
સળ્દો લાગે દુર ચકિ થતા માછિના મિષ્ટ કાને,
વાયુ આવે ફરફર વળી એ મગો કોણુ જાણે ? ૧૨

મુંબઈથી તે રણતુડી સુધી આગગાડીમાંથી જેયેલો દેખાવ

(કટાવ)

ગાડીમાંથી, રચના જોતાં, હરખ્યું મન મુજ.

કુંગર મ્હોટા, પડેલ લાંબા, અજગર જેવા,
દેખાયા તે, રંગ રંગના, કેટલાકના, કળોઠિ જેવા, રંગ
ચળકતા, કેટલાક તો, કાળા બલ્લક, કેટલાક તો, ભૂરા
રાતા, કેટલાક તો, આડ જૂમળે, પાકા લીલા, કેટલાક તો,
ફક્ત ધાસથી, કાચા લીલા, જેની માંહે, વચ્ચે વચ્ચે,
લાલ માટીના, ઢગતા લીટા, શોભે સારા, કે લીલાપર,
કાળિ વાદળી, ખૂબી રહેલી, કે કે ઠંભે, આડ તાડનાં,
ઊભાં ઊંચાં, આગળ જતાં, ખેતર તેમાં, આડે વચ્ચે,
કંધ કંધ અંતર, જે માંહિથી, આરપાર ખુબ, તીરખતા
તો, ચકચકતો બહુ, હરિયો દીસે.

કુંગરપરના આડે ફેરી, ધટા અને બહુ, આડ
ખૂંડનં, વન રદિયાળાં, જેમાં હળર શ્રવજંતુ, રક્ષણ
થાએ, કોઈ ખાતાં, કે વહતાં, કીડા કરતાં, સુતાં ચાલતાં,
નાનાવિધના, વ્યાપારો તે, કરતાં હોશે.

ગાડી જરે, જાય ટનલમા, ચિંધધ કરીને, તારે
સહુ જન, યામ અજબ બહુ, એવી વેળા, થોડિ વારનાં,
અંધારામાં, નિજ પ્રિયજનને, છાતી સરસં, ખૂબ
ચાંપવું, એ સુખડું તો, સ્વર્ગનું સાચે.

વળા દ્રેનને, કોઈ જગાએ, અડકતરાતી, વર્ણના-
ધંમાં, દોડી જાતી, અને ધુમાડો તડકામાંથી, વિધવિધ
રંગે, બહુ ચળકતો, કુંડાળામાં, ઊંચે જાતો, એ જોવું
ને, કમે સુરગો, ધન અંધરાયે, ધુટતી ગંભિર, અરણ્યો
છણુ છણુ, કરતા સુણવા, એ સંધાથી, વિસ્મય પામી,
કુદરત કેરાં, વખાણુ ઝાઝાં, કરતાં કરતાં, કોણુ નહિ
રે, યાદ આનંદી, દ્હેર દ્હેરમાં, આંખ મીચીને,
ડાલે ડાલે !

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૨૦૩

ભરૂચથી કપીરવડ જતાં હોડીમાંથી બેયલી નર્મદાની શોભા

(ગરબી)

નર્મદા થાં ગાળીં શોભા સાંજની	
હાં રે પવન પાણિ વાદળ રંગના સુસાજની.	હોજી રે નં ૧
હાં રે પાણી બેરમાં ઉઝાળા નોનું મારનું;	
હાં રે પોળા પટથી દેખાતી પોદ નાર તું.	હોજી રે નં ૨
હાં રે વીળ જળખળી ધીમે ચડીને આવતી;	
હાં રે તે તે હોડીમાંથી જોષ ચુશી ભાવથી.	હોજી રે નં ૩
હાં રે ડહોળાએલ નીર રંગ તે ભૂરો હતો;	
હાં રે ઝાંખો રંગેત આસમાનનણે દીસતો.	હોજી રે નં ૪
હાં રે પાકા રંગના ભૂચ તે સાંચે કુંજરા;	
હાં રે ગળી રંગનાં રેચિ તે ભૂરાં વાદળાં.	હોજી રે નં ૫
હાં રે કાંઠે ધાસ લીલાં ઝાડ બહુ શોભતાં;	
હાં રે ચાર ગાય ભેંસ ઢોર ખાતાં હતાં.	હોજી રે નં ૬
હાં રે આવે મંદ મંદ વાયુ ખૂચ લાગતો;	
હાં રે હોડી આવતી તેને ધણે સવા હતો.	હોજી રે નં ૭
હાં રે એક વાહડી કાંઠે રે મથની ધણી	
હાં રે પડી જાતી તે જાંચે જતાં જી ન ભણી.	હોજી રે નં ૮
હાં રે ચુલાખી ઘેરા તે રંગ આસમાનનો;	
હાં રે ચુલાખી પુલોનો પાણિના મેઘનનો.	હોજી રે નં ૯
હાં રે સુઠી તીજનો ઉગેલ ચંદ તે સમે;	
હાં રે દેહિયાંની રમ્ય દેહરમાંથી મન રમે.	હોજી રે નં ૧૦
હાં રે પવન સામઠો પડી ગયો પછી ખરે;	
હાં રે લીલા પ્રદાની જોષ શી આંખો ફરે।	હોજી રે નં ૧૧

નર્મદવિતા-પૃષ્ઠ ૨૧૨

કપીરવડ

(સિખરિણી વૃત)

બુરો ભાસ્યો ઝાંખો, દુરધિ ધુમસે પહાડ સરખો,
 નદી વચ્ચે ઉભો, નિરભયપણે એક સરખો;
 દિસ્યો હાથોં જોયો, હસિતલ્પ હાંધે પ્યાન ધરતો,
 સવારે એકાંતે, કપીરવડ એ શોભે હરતો. ૧

કદે દેખાવે એ, અચરતિ જણાએ જગતમાં,
ખરે એ મહેરાનો, મગચ રહે દેશ નવ કાં ?
મનાએ સત્સંગે પવિતર કબીરાજગતમાં,
પ્રભાતી વૃદ્ધીએ, નિત અગર કહેવાય નવ કાં ? ૨

જતાં પાસે બેઠાં, વડ નદિ વડાનું વન ખરે,
મળે આડા જિભા, અતિ નિદ્રા નીચે ઉપર જો;
વડો આગ તેઓ, સહુ લગી ગયે એક દિસનો,
વળી સંધાએનું, અસલ જિવનું એક મુગ તો. ૩

કિયું કાળું પહેલું, કંઈ ન પરજાએ થગ કરે,
ધસેડમે પાડીને, અસલવડ રેલે જન કહે;
તણાયા છે ભાગો, ધણિ વખત બે એ વડતણા,
તથાપી એ થાયે, કુટ વિસમુદ્ધાસો પરિધમાં. ૪

કુટી ડાળામાંથી, પ્રથમ તરફેરી નિકળતા,
ખુએ નેત્ર તંબૂ, વધિ જઈ નિચે જો લટકતા;
જટાની શોભાથી, અતિશય શરમાઈ શિવ ઉકલા,
જટાને સંકેલી, વડ તજિ ગિરીયે જઈ રતા. ૫

જટા લાંબી લાંબી, મુગધડિયે થોડેક દૂર જો,
નિચે ભૂમિ સાથે, અટકિ પછિ પેસે મદિ જતો;
મળી મૂળીયામાં, ફરિ નિકળિ આવે તરફે,
થડો બાંધી મોટાં, ધણિક વડવાઈ કરિ રહે. ૬

વળી ડાળો મોટી, ધણિક વડવાઈયે નિકળે,
જટા પાછી જોને, અસલ પરમાણે જ લટકે;
નવાં બાંધી થાળાં, નવિન વડવાઈ હાથે બને,
નહીં ન્હાની ન્હાની, પણ મુગ તરફત જ કહે. ૭

કદું એવી રીતે, અગણિત વડો ઉત્પન્ન થયા,
જિવે જો સંધાએ, અસલ મુળિયાંથી રસભર્મા;
બદ્ધ ડાળી ડાળાં, પરસ્પર પત્રો લળી ગયે,
ઘટાની શોભા તો, સરળ જનને નિરિમત કહે. ૮

વડો વચ્ચે વચ્ચે, તર અગર આસોપલવનાં,
વડોથી જિયાં છે, ખિચખિચ ભર્મા પત્રાંય ધણુ;
ધણુ આંના ભેગા, વળિ ધણિક સીતાફળિ ઉમે,
જિજ્ઞાસો ઊઠો, વડનિ વચમાં તે જઈ ધુસે. ૯

ઉનાગાનો બાન, અતિવ મધિ બેદી નવ શેઠ,
ધટા જાએ એવી, જન સિતળ છાયા મુખ લિથે,
પુત્રી બાળુઓથી, બહુ પવન આવી જમિનને,
ઠરે ચોકખી રૂઠી, પછિ ગિત થઇને ખુદિ કર ૧૦

ધણા જનૂ પખી, અમળ મુખ પામે અહિ રહી,
ધણા જનાથુઓ, અહિ ઉતરતા પુણ્ય સમજ
ધણા શીખરીઓ, ગમત કમતા રેલ બહુ અર્ધી,
દગરો લેખિને, અડચણ સમાતા અહિ નહિ ૧૧

અહીંયાંથી જોતી, ચમચકતિ જોતી નહિ દૂરે,
પથ કા જોવા જો, અહિંતહિં ચરે બેઠ ઉપરે,
ધટા ભારે જોતી, સમઠ સુણવા કાષ્ઠ ખગના,
દિને વાચુ લેવો, મુખ નવ દિશા લે કરમના ૧૨

ધટા થાગા લીધે ધણિક ફરવાને ગલિ થઇ,
બખોનો બધાઇ, રમણિય બહુ બેઠક બની,
નિરાતે જોમા તે, ખુશિયકિ રમે લાન લાંના,
નિરાતે જોમા તે, ખુશિયકિ રહે જોગિ જપમા ૧૩

દિપે છામિ જાડા, દરિત કુમળા પાન કુમસા,
વળી રાતા ટેટા, મુગિ બહુ જિવો પેઠ ભારતા,
પડે બાળુઓથી, બહુ ખુશનુમા રગ કિરણો,
નિચે ચળકે તડક, બરફ સરખા કારમિ પડે ૧૪

ઠરી મારો આખો, કમિરવડ વૂને નિરખિને,
ખરી પાપી ખુદિ, ખરિજ રૂઠી જાના થઇ મને,
વિશેષે શોભે છે, ગભિર વડ વૃથા નરમદ,
કૃતાર્થો મોટા કુ, દરશન વડે છૂ નરમદ ૧૫

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૨૧૩

સુરતથી મુખઈ આવતા દરિયામા ચઢનીની શોભા

(રેખનો)

આહા પૂરી ખીલી ચળ, સિતળ માધુરી	સુખકદા.	આહા૦
પાણી પર તે રહી પસરી રૂઠી આવે લેહર મદ		આહા૦ ૧
શરીલીની રૂઠી ચળકે, વળી હીને તે આનંદ		આહા૦ ૨
જાએ બૂકે દીપે આસમાન, વચે ચઢ તે સ્વજદ		આહા૦ ૩
નીચે ગોણે કારે નેના રમે ફૂળા નરમદ બદ		આહા૦ ૪

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૨૧૫

ફરી જોખનિયું આપે

૫૬ ૧ છું.

ફરી જોખનિયું આપે, હરિ તું ફરી જોખનિયું આપે;
હિંદુદેશને યાપે, હરિ તું નીજ ફરીને યાપે. ૨૬
ભર જોખનમાં જન્મે વૃદ્ધ તે, ત્હારે ચોખ્ખ સરાપે. હરિં ૧
તન મન ધન તે શુભાવિ જોડે, મદ આજસને પાપે હરિં ૨
બિહે મ્હોડે તે રઝળે ટટળે, રીઆએ તણુ તાપે. હરિં ૩
ભણ્યો શર તે આજ જણ્યાએ, બ્હેમી કાપર છાપે. હરિં ૪
પુત્ર પુત્રિ મથ અલાપ કરતો, તે રોએ છ વિલાપે. હરિં ૫
શિક્ષા ધટતી થઇને લાગી, તું વણુ કો દુઃખ કાપે. હરિં ૬
પસ્તાતા કાઠાપર કરવી, કૃપા હવે માળાપે. હરિં ૭
કુખ્યું નામ તે ઝટ તરી આવે, કીર્તિ જગે ફરિ બાપે. હરિં ૮
હિંદુ દેશ માનીતો ત્હારો, પ્રથમયકીજ અમાપે. હરિં ૯
ભણિગણિ શર થઇ તે લે જસ, નર્મદ બ્રહ્મપ્રતાપે. હરિં ૧૦

નર્મકવિતા-૫૦ ૨૧૭-૨૧૮

નર્મદ જોશીનું અખ્યાણું

૫૬ ૨ જી

વાદળ ફાટવા માંડ્યું હવે છે, ધ્રુવાદિ કંઈકંઈ નજરે પડે છે. વાદળ ૦ ૨૬
રાત વીતી હવે બ્હાણું રે વાસે, ઠરતા બપોર પડી ઝટ યાસે. વાદળ ૦ ૧
હરિયો તોફાની તે ધીમેજ હાસે, પૂઠના પગનથી ધણું બ્હાણુ યાસે. વાદળ ૦ ૨
ભણિ સૂખ લો હરિ અનુકૂળ જાણું, નર્મદ જોશીનું પાકયું અખ્યાણું. વાદળ ૦ ૩

નર્મકવિતા-૫૦ ૨૧૮

દેશહિત

૫૬ ૩ જી

દેશ તણું હિત સ્હાવું, ભાષ દેશતણું હિત સ્હાવું ૨૬
દેશ કામમાં જીદાં પડીને, લડતા નહિં પડિ જાવું—જા ૦ ૧
મે લડતાં ત્હાં સ્વાર્થ સાધવા, ચાલ ત્રિજનું આવું—જા ૦ ૨

પણે દીએ પણ કદુ કળ મળતા, કુર્મપ વૃક્ષ ન વાવ્યું—ભા० ૩
 દેશ લાભમાં સ્વાર્થ યાપ છે, ડગલું કાં ન ઉઠાવ્યું—ભા० ૪
 દેશ લાભમાં કામ હોય તે, સ્વાર્થ મુકીને બળવ્યું—ભા० ૫
 સ્વાર્થ કોકના કદી બગડતા, પણ મહુરું સુખ ચાવું—ભા० ૬
 દેશ બગડતે સ્વાર્થ સર્વના, બગડે ને શરમાવ્યું—ભા० ૭
 હોય કુલામાં યાપ હવાડે, જળ દૃષ્ટાંત બતાવું—ભા० ૮
 રૂપ દેશ તો ઘેર ઘેર છે, રૂડું રૂડું ખાવું—ભા० ૯
 'દેશસાર સડુ કશે કામ જન', એવું સધે ગાવું—ભા० ૧૦
 ભણી મણીને નર્મદ મહુએ, દેશનું નામ તરાવ્યું—ભા० ૧૧

નર્મકવિતા પૃ-૨૧૯

બેરાંને ના બેર બતાવો

પદ ૭મું

બેરાં ને ના બેર બતાવો, મરદોમાં બહાર આવો રે ૨૬
 બેરા આમળ કરી બકાઇ, તેમાં થી મોટાઇ રે:
 કુમળી ભોળી જોસ્તાવળી, પીગળે જોલી લાઇ રે—ઐ० ૧
 'હું' તો લાયક ભણ્યો મણ્યો ને, સાહમિક છું મુજ પારો રે',
 એમ તકાકાથી જા કરતા, છતે આખર નારી રે—ઐ० ૨
 પનથટપર વિધ વિધ ગિત તરતાં, લુમકા મારી મારી રે,
 બહુ અતુર ને પરાકમી પણ, છતે આખર નારી રે—ઐ० ૩
 બેરામા પીરસતાં જાયને, વામણ વજને ભારી રે,
 બણીકણીને દોડે ધમ ધમ, છતે આખર નારી રે—ઐ० ૪
 કો દાઢે ભોપાળું નિકળે, પ્યારી ન રેહે બહારી રે;
 ત્હારો એવી મોટી છત કં, રડે યુમાવી પ્યારી રે—ઐ० ૫
 બેરાઓને બતાવવાને, લશ્કરી વેષ ન રાખો રે,
 યૌગ્યોથી માન પામવા, સહ્યા વેણ ન લાખો રે—ઐ० ૬
 ચાર મરદમા તનમનધનગળ, કાલ્યુ' તે પુરપારથ રે;
 જગે જગે લુગલુગ રેહે જસ, નવ જગએ શ્રમ વ્યર્થ રે—ઐ० ૭
 જતાની પોચા જુવાનીઆની, જુવાનિ તો ધિકરાએ રે;
 મરદોને રણ્યબે બાએ, તે તો બહુ વખણાએ રે—ઐ० ૮
 ભણી મણીને ચોગ પ્રગએ, રાજ તમારે કહોડો રે;
 પુરપારથ દેખડી નર્મદ, લો જસ જગમા ધાડો રે—ઐ० ૯

નર્મકવિતા—પૃ ૨૨૦

ઝાંસા શા ખાવા ?

૫૬ ૧૦મું

ઝાંસા શા ખાવા લાઇ, હિણુપત મોટી નામરદાઇ. ૨૬
 માનભંગથી મરવું સાર, એકવાર દુખ મરવે,
 માનભંગથી નિત્ય નિત્ય દુઃખ, આગળી કરશે મરવે. ઝાં ૧
 મેળવી જસને મરવું જોલૂ, ઉત્તમ નર એ ચાહે,
 અધમ કાયરો ધણું જીવીને, અપજસમા રીયાએ. ઝાં ૨
 માન સરીખૂ કપટક્ષ કો, સંસારે નવ રહોએ;
 સુખ આપિને અમર રાખવું, ઉત્તમ અંશી જોએ. ઝાં ૩
 ગયું ધન તે પાછું આવે, ગયું માન ના આવે;
 ગયું માન કે ત્રણે તાપો, દુખડા ઝાંઝા લાવે. ઝાં ૪
 રજે મજે અપજસ કો વાતે, માટે બહીતા આવે,
 શરવીર સાહમ કરનારા, તલવારે ને ઢાને. ઝાં ૫
 ભોગભોગ એ દાર ખાય ને, મદદ ન આવે આડે,
 તસકા કયમ રહેવાસે માટે, જાતે જાનો કહાડે. ઝાં ૬
 વિના કારણે મદે ભરાઇ, ઉપરી તસકા તોડે,
 થોડિ વાર તો ખમી જવું પણ, પછી ન રહેવું જોડે. ઝાં ૭
 સમજાવે તે માને નહિ તો, ક્રોધ કરીને ઉઠવું,
 વેર ધરાને શિક્ષા કરવી, મરવસ તેમ જુટવું. ઝાં ૮
 ભણી મળીને ટેકે રાખતા, વળી રખાવી જાણે,
 તે જન જસનૂ બીડૂ આવે, નર્મદ બોલ પ્રમાણે. ઝાં ૯

નર્મકવિતા-૫૦ ૨૨૨

દાસપણું કહાં સુધી

૫૬ ૧૧મું

દાસપણું કહા સુધી, કરવું દાસપણું કહા સુધી ?
 રહી ભણ્યા પણ બુધિ, કરન દાસપણું કહા સુધી. ૨૬
 મુક્તિએ મુક્તિએ મારે, નકરને બહુ લોભી,
 ચણા આપિને મોડું ડામે, દમને નાખે રૂધી. કરવું ૧

તસદા ખાતાં વેદ ઉચવની, ખરે નરે ખર યાતું;
 એથી તો સદી મરવું સાદું, નથી મતી એ ઉંધી. કરવું ૦ ૨

પડ્યા ઉપર જે પાટું માગે, જૂંસરી મુકવા આવે;
 સપે સિંગડા બોડી તેની, કમર કરવી ખૂધી. કરવું ૦ ૩

ઈંદ્રિઓ બહુ બદેર મારિ ગઈ, ધણે ધણે સદવાસે;
 વિદ્યા રૂપી માના આટે, આવે પાછી શુદ્ધી. કરવું ૦ ૪

બણી ગણીને હક સમજીને, રીને સામું યાતાં,
 કાળાચંદ્રી મુકત થયાએ, કહે નર્મદ સદ્ગુણિ. કરવું ૦ ૫

નર્મદકવિતા-પૃ. ૦ ૨૨૩

હક માગો

પદ ૧૨૩

સહુ જન હક ઉડી માગો, હવે ઝટ ભંધમાથી જાગો. ૨૬

માણસ થઈને હક ના સમજો, તો તો દોડા જેવા,
 જનાવશે પણ દુઃખ દે તેના, વેર લીએ છે કેવા ? સહુ ૦ ૧

હું ને મારે જરૂરનાં છે, જનને જગમા નીતે,
 એથી છે દુનીયાની તેજ, કામ કરે સહુ પ્રીતે. સહુ ૦ ૨

યોગ્ય માગણ્ય જો ના માગો, તો પ્રભુનો નિમ્ન તોડો,
 માટે ઉપરીઓથી બહીને, સુઓ ન તાણી રહોયો. સહુ ૦ ૩

વધુ માગે માએ ના પીરસે, હુઆ હક હુઆવે,
 સાવધ રહીને સામું યાતા, હક પોતાના આવે સહુ ૦ ૪

હકને સાર રાજા લાતા, માણસ ઝાઝા મરતા,
 હક લેવો એ છે પુરુષારથ, તજ ન દેવો કરતા. સહુ ૦ ૫

હકો ગુમાવી ગુનામ રહિને, પેડી સખ્તી ભારી,
 તે જીવતામુઆએ મિથ્યા, જણતી ભારી મારી સહુ ૦ ૬

બણી ગણીને હક ભગવદો, જેવો હોયે તેવો,
 નર્મદ કહે જો હોય છુટાયો, જાણિ લડીને લેવો. સહુ ૦ ૭

નર્મદકવિતા-પૃ. ૦ ૨૨૪

થઈ મરણીયા ધસવું

પદ ૧૩૩

થઈ મરણીયા ધસવું, લાઇ, થઈ મરણીયા ધસવું:
 નહી જાળમા ધસવું લાઇ, થઈ મરણીયા ધસવું. ૨૬
 આમે મરવું તેમે મરવું, મરવું બને પાસે,
 થઈ મરણીયા ધરી જતામા, રે વેળાએ બચવું. લાઇ ૧
 આમે મરવું તેમે મરવું, કા ના લડતા મરવું,
 છતે જોર ને છતે ઉપાયે, કા કેદીમાં ખપવું. લાઇ ૨
 સપડાયા કે ગભરાવું નહિ, ધીરા ઝટ થઈ જાવું,
 હુની કરતા છાતિ હિંમતે, જોર હોય તે કસવું. લાઇ ૩
 ભણ્યાગણ્યાને કામ લગાડી, લાગ ફાવેના જોઈ;
 નર્મદ ખશર નામ લખતે, કુદી પડીને હસવું. લાઇ ૪

નર્મકવિતા-પૃ. ૨૨૪

ચલો લૈયા

પદ ૧૬

વાગે વાળં જોરમા જાએ સુરે હો,
 ચલો લૈયા જુધમા પૂરે થરે હો. ૨૬૦
 ખ્યગજ ખો ખો ખો ખો ઝહાવે, જોધને જોશ અગે,
 છુ પુ છુ પુ છુ પૂં પૂં રણસિંગ દોડવે, સંત્રામમા તે ઉમગે. ૨૬૦ ૧
 વીરસિંધુ ને નટ રણરાગો, મરત ધુમે આ જાગે,
 આપણુ પણુ રણમા જઈ ધુમિયે, શ્રીજય આ રલો આગે. ૨૬૦ ૨
 દુદુલો ડમકાના ઘોર સુણીને, પાછા સન્ને રજપુતો,
 દદદદદ દેદેદેદેદે, રણમા ધસી રિપૂ લૂટો. ૨૬૦ ૩
 બણિ ગણિ ભેગા રહી સહુ જોધા, ખદાર કરો બરિ તોપો;
 કહે નરમદ હ જે જે બણીને, ઝુડા તમારો રોપો. ૨૬૦ ૪

નર્મકવિતા-પૃ. ૨૨૬

પગલાં ભરવા માંડો

પદ ૧૭૫

પગલાં ભરવા માંડો રે, હવે નવ વાર લગાડો રે. ૨૬
આજ બિંદુ, કાલ બિંદુ, લંબાવો નહિ દહાડ;
વિચાર કરતાં વિધનો મોટાં, વચમાં આવે આડાં. પગલાં ૧
કુટુંબમાયા કયમ છોડાયે, કુટુંબનું કયમ થાયે;
એમ કસ્યો તે જનાની પૂરો, રણમાં શું પછી જાશે. પગલાં ૨
કુટુંબનાજો શર કરે નહિ, વિચાર એવો થેજો;
શંખનાદ સાંભળતાં તરતજ, જાડી સજશે બહેજો. પગલાં ૩
વિચાર કરતાં ખાળો પડતાં, શત્રૂ હાપો મારે;
બચાવ કરવો ગભરાતાં તે, પછી પડે ચમ્મ ભારે. પગલાં ૪
આગ લાગને ફવો ખોદવો, પચ્છમ શુધિયા આપું,
પાણી આવે પાળ ગાધવી, તેમાં તે શું કાળું ? પગલાં ૫
સજ કરીને સહુ જણ સાથે, રણમાં લડવા ચાલો,
શત્રૂની સાંમે રહી ઉના, ધુરકાવીને ભાળો. પગલાં ૬
ભણ્યો ગણ્યો તે વાર ન કરતો, કામ આટપી લેતો,
સજ કરી નર્મદ કહે જાઓ, હોસે રણમાં તે તો. પગલાં ૭

નર્મદકવિતા-પૃ. ૨૨૬

રણુ તો ધીરાનું

પદ ૨૦ મું

રણુ તો ધીરાનું ધીરાનું નહિ ઉતાવળા કાપરનું. ૨૭૦
ધીર વીર જે હોય તેજ ખુબ, સંકટ સમો થાયે;
પહાડ પડે રણમાં રેલ જાશે, લેશ નહિ ગભરાયે. રણુ તો ૧
ધીર વીર કે પ્રસંગ શોધે, એવા કહ્યો ભારે;
જાણીએષને આકત હોરે, રાજી મા લે ત્હારે. રણુ તો ૨
યતે આવરાં ઉતાવળારે, હાર થાય છે મ્હોટી;
વિના કારણે ધાત થાય ને, જાણ કનેધી લોટી. રણુ તો ૩
કાપર ચમ્મને ન્હારી જતાં, અધવચ મૂત્ત કાટે;
એ મરવાના ક રણમાં, કર્તા ના મરવું જાયે. રણુ તો ૪

ડાલો તે દેશવર વેઠે, ઝાની બહુ અથડાયે;
 ધીરવીરના પગ સંકટમાં, કદી નહિ લથડાયે. રથુ તો ૫
 ધાયું મેળવે વા ટકિ રહે, વા તે મૂઝૂ પામે;
 ત્રણેથી તહેને બહુ જસ છે, શત્રૂ ધન્ય કહે સામે. રથુ તો ૬
 પ્રપંચ રથુમાં બહુ સપડાવે, મોટા ત્રણે તાપો;
 ચર વીર જન કળે વળેથી, આરે તે પર છાપો. રથુ તો ૭
 બહુ વધારો જોરસા સહુ જન, પશુ કબજામાં રાખો;
 પેલે એ જીતી જાણો તો, શત્રૂ નીચે નાખો. રથુ તો ૮
 જાણી જોઈ ના સંકટ હોયો, સંકટમાં ના બહીઓ;
 કહે નર્મદ સહુ ધીરવીર યધ, જસ લઈ જુગ જુગ જીવો. રથુ તો ૯

નર્મકવિતા-પુ. ૨૨૮

સાહસ કરવા વિષે

(લાવણી)

સહુ યોદ્ધા જીતવા જંગ, બ્યગ્રો વાગે;
 યા હોમ કરીને પડે કતેલ છે આગે. ૧૬૦
 કેટલાંક કરો વિષે, દીલ નવ માલે;
 શંકા લય તો બહુ રોજ, હામને ખાળે;
 દગિ સમય નથી આવિયો, કદી દીન ગાળે,
 જન બહાનું કરે નવ સરે, અર્થ કે કાળે;
 ઝંપલાવનાથી સિધ્ધિ જોઈ બગ લાગે.

યા હોમ ૦ સહુ ય ૦ યા હોમ ૦ ૧

સાહસે કયો પશુંએ પુરો અર્જુનને,
 તે જશ્વરામ પરસિધ્ધ, રણો નિજ વચને;
 સાહસે ધ્રુવજિત ચર,; હણ્યો લક્ષ્મણે;
 સાહસે વીર વિક્રમ, જગત સહુ બાળે,

યા હોમ ૦ સહુ ય ૦ યા હોમ ૦ ૨

સાહસે કાલંબસ ગયો, નવી દુનિયામાં,
 સાહસે મેણાદ્યન લિયો યુરપ આખામાં;
 સાહસે વ્યુથર તે યયો પોપની સામાં,
 સાહસે સકાટે દેવું રે, વાજ્યું જોતામાં;
 સાહસે સિકંદર નામ, અમર સહુ જાળે,

યા હોમ ૦ સહુ ય ૦ યા હોમ ૦ ૩

સાહસે ચાતિના બંધ દાપિ ઝટ નાખો,
સાહસે જાવો પરદેશ, બહીક ના રાખો;
સાહસે કરો વેપાર, જમો બહુ લાખો.
સાહસે તજ પાખંડ, બહારસ ચાખો;
સાહસે નર્મદેશ, દુઃખ સહુ ભાગે,

યા હોમં સહુ ચં યા હોમં ૪

નર્મદકવિતા-પૃ૦ ૨૩૬

ચલો ચલો શું વાર લગાડો

(લાવણી)

ચલો ચલો શું વાર લગાડો, ચલો નિશ્ચ રણમાં,
ધસી પડો શત્રુપર નહિતર મરી જશો સણમાં. ૨૪૦
કરી કંપના શત્રુબળની કેમ કંથે બહાનાં,
ફળે ન તેવાં કાં જોવાવો જોશીનાં પાનાં;
દાના મહોં છતે દિવાના બનો તમે શાના,
જાણિએ કાં ખરાબ કરતા આબાદીપાનાં.

નર્મદકવિતા-પૃ૦ ૨૩૮

સુખ

સુખિયો નર્મદ પૂરો અહીં, ઉઘમ બદલો કરલો સહી;
જરૂરનો પેસો તે રજે, સતોષે દહ્યા નિગમે. ૧
કુદરત વાડી સારી બધી, તન ગાડી જે ઘોડાતણી;
કવિતા લાડી નર્મદ રાજ, ખરી મોજ કરતો તે આજ. ૨
કાષ હોયે હાયે મસ્ત, કાષ હોયે માલે મસ્ત;
કાષ હોયે ધરકે મસ્ત, કાષ હોયે માલે મસ્ત. ૩
નહીં કાષનો નાબેદર, વચની પ્યારીનો જે વાર;
છદજીત ને સાચો બાદ, તે નર્મદ દે સુખિયો લાદ. ૪
પૂજામલિયા જેને નહિ, દુખન ખોટા મિત્રો નહીં;
રોગી ને લોભી જે નહિ, નર્મદ તે સુખિયો છે સહી. ૫

વિદ્યાસાથે જેને પ્રીત, રસગાન નિર્માળ છે નીત,
એકાએક સાદે જે રેહ, સુખિયો નર્મદ તેને કેહ. ૬
પસ્તાવો જેને ના હોય, નીતિધર્મે નિશ્ચિન જોય;
મેતસું મળવા જે તૈયાર, ધીરો નર્મદ સુખિયો ધાર. ૭
દાન દયાથી રાજી રેહ, ફરજ બળવે નિત્યે તેહ,
અદેખાઇ જેને નહિ કાષ, સસારે સુખિ નર્મદભાષ. ૮
દગલખાજ દુનિયાનિ જોઇ, મિથ્યા વાદ કરે નહિં કોઇ,
બહાનુ ચિંતન ભાવે કરે, સાચો સુખિયો નર્મદ કરે. ૯

નર્મદચિંતા-પૃ૦ ૨૭૪

પ્રેમશૌર્ય

(૧)

(રાલાજી)

નિર્જીવને લહિ સગુણ, સ્મરી શીરામતણા બપ,
પ્રેમશૌર્ય યશ ગાઉ, બગાડી મનમાથી બપ.
આગણિરસે તેવીસ, કારતકે સદ પ્રતીપદ,
પ્રેમશૌર્ય સખરસ, લાડુ દ બહીં પદેપદ.
પ્રેમશૌર્યગુણ ગાઉ, અહીં તહિં યશ દેનારા,
દેશી જાને કાજ, દિસે જે ચડગા ।
ચંડા મોળા એહ, દિસે બહુ કાપર બ્હીકણ,
માર ખાપ બહુ તેહ, મુકિ દષ પૂરવન પણ.
તાન મન રોગી જન, સનેપાતે બક્તા બહુ,
ખોઈ દેશ ને ધન, રાખવા ગડુ યઈ સહુ
ધણા ધાપી ધાએલ, થયા છે પૂરા ભાષ,
હજિ કરવું છે જુદ, જોમની સામા ધાષ
ધણુ કહેવું ના જોગ, ગમે તેવા પણ મહારા,
ઉપાય કરવા જોગ, બને તેવા જે સારા
હારિ જેસવુ એજ, રીત છે ધણી નદારી,
દુખમા ધીરજ આણ, પ્રયગ ધરવી છે સારી.
થવાનું તે તો યાચ, તેમ પણ ઉદમ કરવો
એ છે જનરબાન, એથી બચસાગર તરવો.

મગે જિવે દે અગે, તોય પણ ઉઘમ કરવા;
અપાય યાએ એદ, તોય એ કરવા મરવા.
વેઘાગ જલુ મથી, 'સાયવે' એવું કહે ન્યા;
દુઅગે જુદી દિગે, ઉઠે રહેને મરતું ત્હા.
તેમ હું પામર રંક, સુધાહું રહેને મનને;
પ્રેમ શૌર્ય સદગુણ, જિવાડે મરતા જનને.
માન જિવાડે એમ, નહીં પણ પુષ્ટ કરે છે;
પણિ દિંમત દે તેદ, જેથિ જન રણે લડે છે.
સડતાં પડતા દેક, ધણા લે જસનો દલાવો;
પ્રેમશૌર્યમાં સત્વ, ધણું છે પીઓ કલાવો.
દલાવો દહો કહો સુરા, સુરા પણ સુધા સમોવડ;
પિઓ પિઓ એ રસ, કસે બહલો જસ તડભડ. ૩૦

નર્મદવિતા-પૃ૦ ૩૨૦

(૨)

પ્રેમવનાં શં અહીં, તહીં શં પ્રેમવનાંદુ;
પ્રેમ પ્રેમમય જગત, પ્રેમથી મુક્તી માનું.
ઉત્પતિ સ્થિતિ તેહ, પ્રેમથી ચર્ચા કરે છે;
પ્રેમ જગતનું તેજ, એયિ સદુ અગાડી રહે છે.
પ્રમથા આકર્ષણ, મૂળ વેદાન્ત કહે છે;
હું કહું એ જે તત્વ, પ્રેમમાં નિત્ય રહે છે.
સાધુ સંત કવિ ભક્ત, શાનિ તપ કરતો ભોગી;
પ્રેમશૌર્યથી થાય, વિદ્વાનંદેકેરા ભોગી.
ધર્મ અર્થ ને કામ, મોક્ષ એ મગતાં પ્રેમે;
મનવચક્રમે એહ, ખરો દાખવશે નેમે.
ગુજ મુજ પ્રેમે જાય, થાય થાય મ્હારં ને મ્હારં;
પણી સાલ ને શૌર્ય, કદં સનૂને મારં.
પ્રેમચક્રી છે શૌર્ય, શૌર્યથી પ્રેમ મચે છે;
સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતામ, પ્રેમશૌર્ય દીપે છે.
પ્રેમ શૌર્ય ના હોત, જગત ના તેજ મારત;
સ્વાત્તાનિકને કેમ, પુષ્ટ ના કરનાં આરત ? ૪૬

નર્મદવિતા-પૃ૦ ૩૨૧

(૩)

મનુશાદિકમાં પ્રેમ, દેશને સહુથી ભાગ્યે;
સમજી દાખવે જોઈ, તેજ નર જાણે ઉગ્યો.
ગર્વ મને ત્યાં હોય, ઘેર આવ્યું જન તોડે;
એવો ધરપર પ્રેમ, મહાર મહાર સહુ ભાણે.
એમ ન કહે જે જન, માતપર હોયે ઝાઝૂં;
પણ પણ નહિ પાપાણુ, હુનાંથી હું તો દાઝૂં.
એવાને ધિકાર, માન આપે તેને પણ;
પણીત રાખસ તેહ, વસે નહિ કોપને મન.
નીજ ભૂમિ છે માત, પ્રેમ તેમ સ્વાભાવિક;
થોડા જાણે હાથ, ન જાણે તરેને તો ધિક.
દેશ-ભક્તિ-અભિમાન, જોઈ રાખે તે માણસ;
દોર ન જાણે કંઈ, જાણે માણસ થું જસ જસ ?
છે સધળા નિજ ભાષ, દેશ ભૂમિ સહુની મા;
હોય જ્યાં એ સમજ, થાય ત્યાં જસની સીમા.
સુખી દેશ કહેવાય, હોય જો સુખિયાં ધર જન;
સુખિયાં ધર જન ત્યાં, જ્યાં પ્રેમી ચર્ચા મન. ૬૨

નર્મકવિતા-પૃ. ૦ ૩૨૧

(૪)

અરિયર કાપા કનક, કામિની અરિયર કહિયે;
કીર્તિ એક છે રિયર, કીર્તિને મ્હોટી લાલિયે.
કીર્તિ કીર્તિમાં ફેર, કીર્તિ છે આમાં ધનની,
પંડિતાનની કીર્તિ, કીર્તિ મ્હોટા સદ્ગુણની.
કીર્તિ પદવિની વળી, કીર્તિ છે ઉદારતાની;
સહુથી મ્હોટી એક, જગતમાં સહુએ માની.
એક જનનું હીત, કરે મન યાએ રાજ;
ધણ જનનું કરે, કેમ નવ ઝાઝૂં રાજ ?
ધણાં જણાનું કામ, કહું હું સગાતણું જો;
નીજ દેશનું કયું, શું ન સુખ ? ધણું તે ?

યં નવ કીર્તિ યાવ, તેહની જેણે કીધું ?
 યં નવ ઉગી તેહ, દાન નહીં સદુને દીધું ?
 જે ધનિએ ધન દીધ, દેશકલ્યાણ અરથમાં;
 જે પંડિતે કીધ, બોધ નિજ દેશી જનમાં.
 જેણે સુચરી કીધ, રાજ દેવતનું સાર;
 કૃતાર્થ તે જન અહીં, કાણુ ગાએ નહિ વાર.
 જે અર્પી નિજ પ્રાણુ જનના પ્રાણુ બચાવે;
 ધન માલ ને સુખ, કેમ ના કીર્તિ પાવે ?
 અમર અમર જન તેહ, મથે જે દેશઅરથમાં;
 પ્રેમ શીર્ષ તે તેજ, ખરું લહું આ ભવરથમાં.

૮૨

નર્મદકવિતા-પૃ. ૩૨૩

(૫)

ધન્ય અયોધ્યા નગર, જન્મ શીરામતણે નહીં,
 ધન્ય સુદિસૌંદર્ય, ધન્ય પ્રેમી યરા ત્યાં.
 ધન્ય ભરતનો પ્રેમ, ધન્ય સીતા લક્ષ્મણને;
 ધન્ય રામનું ધણુ, તાપ વેઠયો બહુ રણુને.
 રામ લક્ષ્મણે જીલ્લ, અલૌકિક કીધું જગમાં;
 કવિ વાલ્મીકિને ધન્ય, સવિસ્તર વરણું જનમાં,
 મીતા ઉપર પ્રેમ, શીર્ષ તેથી બહુ જનમાં.
 દુઃખ દુઃખને સહી, માર્યું રાવણનું કાષ્ઠ.
 પાંડવ કૌરવ જીલ્લ, સગાં સંબંધી માંહે;
 નહીં દેશને ઝાજ, સંપ વણસાડયે તાંહે.
 તોપણુ જોદા તહાં, લડ્યા શૂરવીરપણે જે;
 વરણ્યા બ્યાસે તેહ, દાખવે સદગુણુ જય તે.
 બીજા દ્રોણુ ને કરણુ, આદિ કૌરવમાં પડિયા;
 કપટ બેદર્યા નહીં, ધર્મજીવે તે લડિયા.
 પાંડવકેરું હીત, દેવલકિનાં મનમાં;
 (તોપણુ) રાજલકિતથી ખરા, લડ્યા તે જોદા રણુમાં.
 જોદા અરજુન બીમ, કરે અભિમન્યુ પરાક્રમ;
 સાચિ સારથી કૃષ્ણ, ભાંગતો વચમાં સહુ ભ્રમ.
 કૃષ્ણતણા સહુ મર, ભાગવતમાં છે ગ્યા;
 પ્રેમશીર્ષનાં કિરણુ, દાખવે યુક્તિ અમાયા.

પાડવનો જયકાર, થયો છે અ તે જાણો,
ધર્મરાજથી થયું, પ્રભુનું હિત બહુ માનો,
શકરરાયી તેહ, દયા જેને નિજ જનની,
શિખરીને વેદાન્ત, મટાડી શકા મનની.

શુદ્ધ જૈન મત નાથ, નાથ બીજા મતકરા;
પ્રેમશૌર્યથી કર્યા, તાણિ દિગવિજયી ડેરા.
બીજો શંકર કોઇ, જોઇએ સમયે આ રે,
ધર્મ સમધી બહેમ, જાય પાખડો ત્હારે.
શકકર્તા વિદ્યમ, ખરો હિતકારી જનનો,
દુખ ખમ્યા પગજ, એહવો સાચો પણનો ૧૧૨

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૩૨૩

(૬)

મદં તેહનું નામ, સમે આબો કે ચાલે;
કનક કામિની તણ, સજી રણમા જપ મ્હાવે
મદં તેહનું નામ, ડરે નહિ રણે જવાથી,
હોસે મ્હડે તોખાર, ડગે નહિ રિપુ મળ્યાથી.

મદં તેહનું નામ, મરે પણુ પણુ નવ ચૂકે,
ધીર ધરી શરબેર, તાકણુ નિશાન ન ચૂકે
મદં તેહનું નામ, સિગથી શર વધારે,
તોપ ભડાકા કરે, તેમ તે ધસે પુકારે,

મદં તેહનું નામ, ચગકતા શસ્ત્રો જોઇ,
ઉછળી કરતો હાથ, કીર્તિ ઉજળીપર મ્હોઇ.
મદં તેહનું નામ, મોહીની નિષિયો દેખી,
ધડ માયા ને હાડ, કાપતો નહિ જે ટેકી.

મદં તેહનું નામ, સાચિ સામુ નવ જોવે,
જુકિત સાચ બળયકી, લડતો રડો રહેજો.
મદં તેહનું નામ, રડે નહિ ધાવ લિધાથી,
પડયો પડયો પણુ કહે, કહાડ ચત્રને અહીંથી.

મદં તેહનું નામ, ભોગવે શ્રમે રણેલ,
સિદ્ધ સરીખો તેહ, ખાવ નહિ ધાસ પડેલુ.
મદં તેહનું નામ, દેસિસાર લડિ મરતો,
જુગ જુગ જાગે જાગ, નામ પોતાનું કરતો.

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૩૩૬

(૭)

હોડો હોડો રે બાપ, ડોડો નહિં બ્લેમ મમતથી;
મારીને લપગાક, છુટા પડિ રહો મમતથી.
એક એક પછિ એક, એમ મંડળ વધિ ગયો;
પ્રથમ એ પામે કુખ, કોઈ સાથી નવ થાયો.
એક વીરનું કામ, સાધિ સદુ રહેળે મળતા;
પણ તે કહાં છે રામ, હાય બ્લેમો બહુ નડતા.
કદી મળ્યો નહિં સાય, તો શું બ્લેમી જોયાં કરવું;
પ્રભુ સમરીને હામ, બિટી સદુનું કુખ દરવું.
મૂઠું કરતાં ઉઠું, કદી વેળાએ થાયો;
માનિ ન કદાહે વાંક, દેવનો વાંક મનાયો.
ઉપરા ઉપરી હાર, તમે ખાધી છે ભાર;
થપાજ બહુ કમળેર, કારિ લાગ્યા છે ધા રે.
વાત ખરી છે તોય, બેસિ શું રેયાં કરવું;
ચરવીરનું કામ, ફરીથી લડતાં મરવું.
મળે જો લડનાં યથા, સફળ સધળો અમ થાયો;
મરણ થાય તોપણ, જગત સદુ કીર્તિ ગાયો.
હાર જિત છે બાજિ, બાજિ એ મરહો રાયો;
રણ શોધતા રેહ, મરણ જેને વ્રજ સાયો.
સુખ સુધરી નાર, મદં પર થાય ફિદા બહુ;
જંગમદં જે મદં, તેહનું પરણે તે સદુ.
જેણે લીધા ધાવ, તેહને જન બહુ ગાયો;
ગુલામગા કાચેર, ધિક્કધી મુખ્યા ગણાયો.

નર્મદશતા-પૃ. ૦ ૩૩૭

(૮)

ધિક્ક ન થાયો બાપ, જગતમાં તમને મારે;
જુઓ જુઓ નિજ હાથ, કદં છું સારા મારે.
રોજ રિગાઓ છોજ, સ્વદેશી પરદેશીથી;
છુટની વાતો માંલ, કેમ રહો છો સુસ્તીથી ?
બાળક બેરાં રૂઢ, ગણ્યાએ જે લાચાર;
દાસપણ્યામાં તેહ, પિગાએ છે રે ભાર.
બાંધ ધનની સાય, સદં સુખસાતા ગઈ ને;
જોયાં કરવું જોગ, આપણે મરહે બ્લેમી ?

સ્વતંત્રતા ને હક્ક, નાજ ખોવાં દૂંપણથી;
 એ માણસનો ધર્મ, લહો સાચું દંડ મળ્યો.
 ' નહિ ખોપથં દમે, હમારા હક નિવ જાતે; '
 ' લડી રાખથં તેહ, દોકરાંઓને માટે. '
 ' સાચવથં ધરિ ટેક, મરીથં સાચવતાં કે; '
 ' લડે છોકરાં તેમ, લડી તે હક લખ રાખે. '
 હામ હામ હરદમ, બણારો એવું ક્યારે ?
 ફરખારોની વાત, ઝાઝિ ચરચારો ત્યારે.
 વધારે બહુ વેપાર, બણ્યા જન યારો જ્યારે;
 તન મન યારો પુષ્ટ, મુકારો વ્હેમો ત્યારે.
 સ્વતંત્રતાને હાજ, શોયં ના કહાડે જે દા;
 પામે નહિં કદિ ધન, અહીં તહિં સાચું તે કા.
 વિના શોયં નહિં ઘુટે, જાતિનાં બંધન મ્હોટાં;
 વિના શોયં નહિં ધરે, પુળના દાઢો ખોટા.
 વિના શોયં નહિં વધે, સ્નેહ સાચા દેશીમાં;
 વિના શોયં નહિં એકય, થાય કાદી દેશીમાં.

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૩૩૭

વિના વાણિયું એકય, વિના કહું એકય ધરમનું;
 રાજઐકય વણુ જોર, નકામું દેશીજનનું.
 કરવાસારે એકય, પ્રેમ ને શોયં ગળવો;
 ફેરફાર કરિ દષ્ટ, પછી સ્થિરતામાં આવો.
 પ્હેલે વિલાબ્યાસ, કરે શ્રમ લખને લાખ;
 સમજ સારાસાર, સારને લેજો મ્હાખ.
 સદવસ્તુતું મહણુ, કરંતા વિધનો નડશે;
 પ્રેમી શરૂ ત્યાં થજો, એટલે રસ્તો જડશે.
 સત્ય વાત પર પ્રેમ, રાખિને રહેશે દ્રઢ થષ;
 સત્સખોકરા બોમ, બધા બોગવશે સહસહ.

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૩૩૮

(૯)

જ્યેમમળની સાચ, સુધારાદિય લડે છે;
 ભત્રીખંડમાં જુદ, કહું જોગેર મચે છે.
 જ્યેમી બહુ શુભરાત, તહાં સુધારા પદી;
 સેનાનીમાં એક, કવી નર્મક છે લક્ષી.

પ્રેમતૌર્ણ્યમાં મમ, હાલ કડખેદ બ-યો છે;
 અપવાનવા રજે, વાટ તે જોઇ રહ્યો છે.
 દાખવવાને દાથ, નથી રણુરંમણી દા:
 દેય-સમય-જનરંગ, જોડે છું મળે શીદા.
 નથી સેન તૈયાર, એક પણ વાતે દમણાં;
 નથી પ્રેમ ને નેમ, શૈર્ષનાં તો છે સમથાં.
 તો પછિ રોએ કેમ, ભલાં દિમત ને સાદસ ?
 એમ રહું છું હાલ, લડવા વણુ દોએ શા જસ ?

નર્મદવિતા-૫૦ ૩૩૯

આશા

(શૈલાવત)

પ્રેમતૌર્ણ્યથી લડી, રજા સદ્કીર્તિ સ્થાપ;
 પૂર્વ કાંડમાં કહ્યું, ઉઠો વહેલા સદુ બાપ.
 બસો ઉંચ ઉદ્દેય, કીર્તિ કિલ્લો લેવાનો;
 ફતાર્ય જોથી અહીં, પછી થઇએ ઝટ માનો.
 હતો તમારો દેય, નથી તે આજ તમારો;
 દાસપણમાં સખ, લટવા પરજન આવે.
 ગમે તેહવો ગ્રાસ, દેશિ રાજ્યોથી હોએ;
 નીજ વડીલનો લહી, ઝાઝું તો ? જન નવ રાએ.
 કુસુપ ધરમા હોય, તોય સદુ ભેગા થાએ;
 જારે ધર દક સખ, લટવા પરજન આવે.
 એ સ્વાભાવિક તોય, અંગનગ મળે ન તેગી;
 કુસુપ નિકળ્યો બહાર, કાબુ ત્રીજન જોથી.
 દેશિરાજ્યથી સખ, દેશિ પરજનને હોએ;
 તનમનધનગળ તેહ, સર્વના સંધે સ્હોએ.
 પ્રેમ શૈર્ષ છે સખ, કીર્તિ કિલ્લો લેવાનાં;
 ગાતાં ગુણુ જળ તેહ, બપોં છે ઝાઝાં પનાં.
 રામબાણુ એ સખ, કીર્તિ અર્થે વાપરતા;
 આશાને લહિ વાલ, જીતો ઉસકેરે લડતા.
 અમર અમર છે આથ, મનુષ પ્રાણીને જારે;
 હારિ જોસવું કેમ, કેમ ના લડવૂ ત્યારે.

નથી હોભ ઉદેશ, લાલો છે ખોયું હેવે;
આશ ફળે નવ કેમ, મુકી મિથ્યા શું દેવે ?
કદી ફળી નહિ તોય, લાભ શું નથી બિબરે;
એથી છવે જન, કરે છે કામો ભારે.
ફળે ન જનને તોય, ફળે તેના વારસને;
ફળે ન એને તોય, ફળે એના વારસને.
સદઉદેશી આશ, ફળે કદી સિદ્ધતિ:
કાં નવ કરવો શ્રમ, મોત થતાંલગિ ખાંતે.
ઓ આ આઓ યશ, એમ ભણકારા થાએ;
એથી ચક્રું ચર, લડતા યશો સુહાએ.
હાર થાય તેમકી, મળે નહિ ઝટ સુખસાએ;
તોપણ મોટો લાભ, જગતમાં કીર્તિ આએ.

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૩૪૦

સુરત

(૧)

(ચોલાટ)

આ તે શા ટુજ હાલ, ‘સુરત સનાની સુરત’;
થયા પુરા બેહાલ, સુરત ટુજ રડતી સુરત.
રે હસી હસીને રડી, રહડી રહડિ પડી તું બાંકા;
દિપી કુંદનમાં જડી, પડી રે કથિરે ગાંખી.
કંચનમણિના દેવ, જેમ વેચાયો કડકે;
સુકુમારો ટુજ દેહ, તેમ બેચાયો ભડકે.
ઉર ઉપર બે છુરજ, શોભતા ઉડતા રંગે;
લળી પડ્યા નહિ તુર જ, હોભ પામે છે દંગે.
નેનતણા ચગકાટ, પડ્યાં ફૂલાં કહા આજે !
ભર્યાં ગાલના ઠાંઠ, પડ્યા ફૂવા કહા લાજે !
ઠપાં હોઠ જે લાલ, ધુજે તે શીઠ કાળા;
દાંત તણાતા હાલ, સુએ મરવાના ચાળા.
રૂકું અણિયાળું નાક, બેકું ચાદાંતી ભાસે;
ગચું હાથ રે નાક, નીચું મ્હોડું નીરાસે.

તેજવી મુખ જેહ, સુરતન સુરજ જેવું,
ડરામણુ ફિડુ તેહ, સુરત ટુજ ઘુવડ જેવું.
ગોરુ કારમૂ રૂપ, ખમા પૂતેમે જેવું,
ચથ વેઠતા ધૂધ, અમાવત્પાએ તેવું.
તનપર સુરખી લાન, ઉડી રહેતી ચક્રતીમા,
ધૂળ ઉડે છે હાન, ભુડી દુ ખદા પડતીમા—૨૦

નર્મકવિતા—પૃ૦ ૩૬૪

(૨)

ચક્રચક્રનું ટુજ રૂપ, સોળશે સત્તરશે મા,
કિલ્લા લાતી કોટ, મચેવા રંગો જેમા
ગંગા રંગ નીરાણુ, ધુરાપ વેપારી ધામે,
બદર પુરજમાહિ, ધામધૂમો બહુ જામે.
જાત જાતના જન, જૂજવા રંગો માથે
ભાત ભાતના વેશ, રસાળામા સુખિ સાથે.
દેશ દેશો માન, વળી અહિના બદરને
રહે આવે ને જાય, બહાર લક્ષ્મી મહિરને
બદરમા જુથ બહાણુ, જેહને જોતર સચો
દાનતની તે ખાણુ, મણિપારસ તે સાચો.
ધધાધારી લોક, વળી કારીગર ઝાળ,
ઉચ નીચ સહુ કોય, થયેલા ધનથી તાળ.
નવાળ મદી મીર, વળી ખીજ સરદારે,
સોદાગર ને શેઠ, જાતરે જતા હજારે
વખાર ને ફૂકાન, મહેલ હવેની ને ધર,
વાડિ વજ્રો બાગ, ઝગ ઝગ કરી રહો જર
હાથી ઘોડા હોટ, પાલખી રથનાં વાહન,
દોડા દોડી ખૂબ, તકતકે તન મન ને ધન.
સુરત ટું લકારૂ, રૂનું જિજ્ઞાસુ સધે,
રાય રક સહુ લાઈ, સપમા રહેતા બધે.
તેહવારોના દાંઠ, જુદા જુદા લોગમા
શાખાનો નાદિ પાર, વસતીઓના ચોકોમાં
જુદા જુદાં સહુ સેન, જુદાં જુ. રાજ્યોના
જુદાં જુદાં હથિયાર, વખાણુ કોના ના !

અસવારી સોહાય, દુલો સૂતાં રખાનાં;
 વેરાતાં લટાય, ગવાયે જસ હાકમના.
 બંદર કેરો ખેલાર, અહા તાપી તટ કેવું.
 બહાણોનો શો દાક, નોંધને ખુશ થઈ રહેવું
 દુરથી જોવા તેહ, રડાં તડકે આદરણે,
 વળી કાંઈનાં આડ, નવાઈ પાયે નયણે.
 મજબે કરવી રહેલ, રડી દોસ્તો સંગાતે;
 તારા પાણીમાંથી, જોઈ કહેવું શું આ તે !
 કિસ્સા ડહા રહોય, વળી ઓવારા કેવા !
 ખરે બપોરે તોય, ધાટ નહિ જેવા તેવા.—૫૪

નર્મકવિતા—પૃ૦ ૩૬૫

(૩)

સુરત તારિ શી સુરત, જનો કહાના લલચાવ્યા !
 ફિરંગી ને અંગ્રેજ, વલદા ફાસિસ આંબા.
 મત્સર જો તેહ, શુદ્ધ એકદમ ધારે,
 થયો પ્રથમ તો લાભ, તાહરા જનને ભારે.
 દૂરયા જ્યમ અંગ્રેજ, વલદા તમ બહુ બહેકયા,
 પછિ વહય બહુ કામ, સપને આવે ફેકયા.
 ખટખટનો લઇ લાભ, શિવાજીયે ભડ લાળી,
 યોસદ ને સિતેર, સોળનામા કરિ ખાલી.
 પછિ પાછી તૈયાર, થઇને ચઢી ચઢી બહુ,
 માત્ર સે કડો એક, પછી પાછી ખડતી કહુ.
 ઉપરા ઉપરી માર, સલતાની અસમાની,
 પડવા માડ્યો ખૂબ, નિશાણી છે બહુ ધાની.
 નવાબ બેદરકાર, કારભારી જનમ સહુ,
 ટાપીની ખટખટ, લોક ને લગકરમા બહુ.
 સત્તર સત્તાવીસ, સને આ રેલ જણાઇ,
 બીજી મોગી તેહ, જાણ છેતરે બાઇ.
 એનિ સાય વટોગ, દસા બેડી બહુ રાત્રી,
 દેવ કોપત્ત ચિન્હ, સુરત તુ થઇ નિરાસી.
 મુઝતાબો રે કાળ, સને સત્તર એકાણુ,
 સપાણુમા રેલ, બન્યું મારે આ આણુ.

સાહેબીજીને કાળ, ચારમાં સને અદરે;
બારે મોટી આગ, એકવીમે પણ બારે.
બાવિસમાં વળી રેલ, આગ મોટી સડતીમે;
એજ વરસમાં રેલ, ખરાબી થઈ અતીસે.
દસેક બીજી આગ, ઉપરનીથી જે ન્હાની;
તોપણ બહુ નુકસાન, વાત જાણે નહિ માની.
સન પાંસઠમાં ગ્રેમ, ખૂબ ફાટયો શેરમાં;
માયાવાળો ચંદ, પ્રકારયો બહુ રહેરામાં.
હાથ હાથ એ સુરત, શેરશેર ચુસિ લીધી;
હવે શુ જાણિય હાથ, સવાડી કરમે દીધી.—૮૪

નર્મદકવિતા-પૃ૦ ૩૬૭

(૪)

પડ્યાં ન જાણ્યા બાઈ, રાજ મોટા મોટાઓ;
આસિરિયા ને મિસર, ગ્રીસ ને રોમ ગયાં એ !
કહાં હતીનાપૂર, અરે કહું દિલ્લી કહાં છે ?
સિદ્ધપોર પાટણ, અરે તે પૂણા કહાં છે ?
હતા ફિરંગી અહીં, ફરાસિસ અને વયંદા,
તારા ખરતા તેમ, અથા આળે કહા સધા ?
સિદ્ધી તરસ્યો એક, પેશ્વા તરસ્યો બીજો,
તરસ્યો ગાયકવાડ, મનોરથ કાનો સીઝયો ?
નથી કોઈનું ચલણ, વલણ બહુ જનો કરે રે,
સમયે વહણૂ કોઈ, સમયથી દગી પડે રે.
હની જેતિ એ સુરત, તેવિ શુ ફરી થવાની ?
નથી લાગતૂ હાથ, હવે તું મરી જવાની.—૮૬

નર્મદકવિતા-પૃ૦ ૩૬૮

(૫)

(૫૯) સ્વામલગી છે આજ, આશયી હાથ વિગાળે;
એથી ઉઘમખત, મળે સંધી ફળ ચાલે.
જોકે થોડાં તોય, પડ્યાં પાછા જાણ્યા છે;
પુનરન્નિવન અમૃત ધીર ને ઉઘમમા છે.
કુમળી કાયા નાર, રાક ફેડાની જાણૂં,
ધન મદનો કંઈ તોર, હસે વળિ મહેજ પ્રમાણૂં.

ખૂબ કરી ઓ સુરત, નાર થઇ જખમો લીધા,
ખૂશ મિનળે તેહ, દુખ વિસારી દીધા.
અહા સુરતને ધન, હજી ધીરી સતોધી;
દુખમાં પણ મીઠાસ, માનિ જણે નિર્દોષ.
વાક નથી કંઈ તુજ, વાંક તો દશાતણો રે,
અસમાની આકત, તેયિ આ રોગ બન્યો રે.
મુબદ્દયા અજાઇ, લોક તો વશ્યા જઇ તહિં,
અસ્ત થયો તુજ સુરજ, રાત તો પડી ગઇ અહિં.
તાપી દક્ષિણ તટ, સુરત મુજ ધાયલ જૂમી,
મને ધણુ અભિમાન, હાથ તારી મે ચૂમી.
સતતિમે કંઈ શર, શુધ્ધમા નથી જણાવ્યું,
પણ વેપારે પૂર, ઇલમમા ખૂબ જતાવ્યું.
ગોપી કેશ વખત, ખરી છુનો સુખિ જાણ્યું,
મુગલ વખત વેપાર, આજ બનેલ સાણ્યું.
આઠ લાખ જે વખત, સર્વને રોગ દિવાળી,
પુણ લાખમા હાલ, હોળિ સળગે ડે ભારી. ૧૧૮

નર્મકવિતા-૫૦ ૩૬૮

(૬)

અરે સુરત! ઓ તુજ હજી માયો હૂ બહો;
ઇલમ જગ સિપાઇ, ગણાજી હૂ નવિસધો
બહુ મોટું મુજશત, રહેર ગ્રામ વિખ્યાતા;
સુરત તુજ સતાન, જન્મશુદ્ધિમા માતા
શુદ્ધિ સુધડતામાંહિ વધુ તે પ્રેમ સમજવે
શુરાપણાનું ચિહ્ન, સમયવધુ કયમ રે જણવે ?
કહણુ અમદાવાદ બડાઇ કરે તુ તારી,
નાણાનો છે તોર, લિધા નધિ જખમો કારી
સુરત જેવું નહિ કદ, નથી તુ આજે તેલૂ,
નથી મર્વનો બોલ, હોય તેવું સત કહેવું.
નાણાથી જે નર, નથી તે આજ સુરતનું,
ચક્રચક્ર ભરપૂર, હજુએ છે કુદરતનું.
શરિર ધમાધ તોય, તેટલું મન નથી રે,
પડી પડી પણ હજી, દિવે તન મનથી રે,
પેટ પેઠા નીત, પછી દીપી કયમ આવે,
તોપણ છે સાબાચ, બિનથી ચક્રતી થાયે

અમદાવાદી જન, તેક ને માન ન જાણે
સારા બદ્ધ હલેવાય, રેમકે ગબ્બર નાણે.
ઉઘમિ ખંતિ રોજ, સ્વર્થને સાધે રહેલા;
બહાર વિવેકી તોય, માંઘ મિંદા ને મેલા.
હજિ પણુ ત્હના શેક, ગામના જોવા રહેલા;
રહેલા પોચા દોય, શેક દેયે નહિ પોચા.
જાણે નહિ રસ રંગ, એક દેશી તે દોયે;
કરે એકડું તોય, બોગવીધી ના જોયે. ૧૪૨

નર્મદકવિતા-પૃ૦ ૩૯૯

(૭)

સુરત તારિ લાલાઇ, દુઃખમાં સુખ કરે છે;
પણુ તે છે ચરચાઇ, અરિય તો એમ મરે છે.
મૂકિ દે લાલાઇ, હાજતી નથી જ હમણાં;
હાજે ધનથી તેહ, યયાં છે તેનાં સમણાં.
મૂકિ દે સહુ દોય, જૂખડને જે વળગે:
સુરતીગત હલેવાય, એયિ મારો જિવ સળગે.
મારીને લપડાક, માલ તું રાજે રાતા;
એમાં શોરે માલ, ઉઘમે કરિ દે માતા.
કરજ કરી કર દિયે, ન્યાન ને વરધેડાને,
એમાં થી ઇજ સાખ, જોસ જાપે છે ધાને.
(માટે) વિચારથી લહિ છૂટ, તોડિ દે બંધન જૂનાં;
ભયાં બાદ્યાં કર, ધરો ત્હારાં જે સતાં. ૧૫૪

નર્મદકવિતા-પૃ૦ ૪૦૦

(૮)

સુરતતણા એ તનુજ, વિશેષે નાગર જગ્યા,
અનાવળા કાએય, તમે હઠમાં નહિ કગ્યા.
રૂડીવાતમાં હઠ, રાખશો રૂડી રીતે,
સ્વાર્થ અને પરમાર્થ, સાધિ રહેશો સુખિ નીતે.
રાજકાજમાં નજર, તમારિ સારી પ્હોચે;
ઘટતી છુટને લેઇ, ચહી બેસો સુખ ટોચે.

વ્યવહારી વેદાંત સર્વથી રહેજ પળાએ;
જાતિભેદ મૂકાય, ઐક્યથી શું ના થાએ.
ઉદય અંતે રાગ, વાણી શુણિ વહેમો કાડે.
રણે જતાની શર, સુધારા સાથે લાડે.
નર્મદે હું કડખેદ, ગાઇતે શર રહ્યાણું;
ઉડી મથો સહુ શર, ફરી ટાણું નહિ આરૂં.

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૪૦૦

શેરની ગરબી

શેરો લાગતા ઊંઘાળા લગ્યાં જો;
લાગે હાલમાં તે આકરાં ગોઠ્યાં જો-શેરો ૧
શેરો લાગતા સાકર જેવા મીઠ્યાં જો;
લાગે હાલમાં તે એળિયા અણઠ્યાં જો-શેરો ૨
શેરો લાગતા અમૃત્ય પારસમણી જો;
લાગે હાલમાં તે છેક કથિરની કણી જો-શેરો ૩
શેરો લાગતા સહને અલખેલ્યાં જો;
લાગે હાલમાં તે સાપના રાફડાં જો-શેરો ૪
શેરો લાગતા જે કંપવૃક્ષ વ્હાલનાં જો;
લાગે હાલ કાંટા ઝાડ કંટાળનાં જો-શેરો ૫
શેરો લાગતા તે લાડ્યાં ઠીકરાં જો;
લાગે હાલમાં તે છેક કાચાં ઠીકરાં જો-શેરો ૬
શેરો લાગતા તે ધીમીઆની જાડી જો;
લાગે ધૂળ રે કવી કહે આલમ રડી જો-શેરો ૭

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૪૨૮

સ્નેહ શૌર્ય તો નથી

સ્નેહ શૌર્ય તો નથી દેશમાં, સ્નેહ શૌર્ય તો નથી-ટેક
હવું હતું પણ નથી નથી રે, નથી લાગ રહી રતી-દેશ
ખીબ દેશના લોક હમે છે જોષ આપણી ગતી-દેશ

ચાની કોઇ વળી દયા ખાધ છે, જોઇ કીરતી જતી-દેશ
કરૂંપ કરીને દેશ ગુમાવ્યો, દિયુપત ભુંડી અની-દેશ
મરણુતિ દુઃખથી છુટવું પણ રહે અપકીરતી જતી-દેશ
દાસ દાસરા સદા કહેવાસુ, કવિજન લાગે કથી દેશ
વીર પૂર્વજો નિરાસ જોએ, ભણિ ધિક ધિક સંતની-દેશ
નર્મદ જોય, વીર જણાવો, જ.ય લઈ રણમાં મથી-દેશ

નર્મદવિતા-પૃ૦ ૪૬૫

વીરપુરુષ તે કયાં છે ?

વીર પુરુષ તે કયાં છે બાઇ વીર પુરુષ તે કયા છે ?
મદ માતા દાની સંભાળી, પરસુરામ તે કયાં છે ? બાઇ-વીર
નિશંક પાપી રાક્ષસ રાજ્યા, રામચંદ્ર તે કયા છે ? બાઇ-વીર
કંસ સિંધુપાળ મુશાદિ માર્યા, વસુદેવસુત તે કયાં છે ? બાઇ-વીર
કપટી બળીયા કૌરવ હેઠા, કૃષ્ણાણુન બીમ કયાં છે ? બાઇ-વીર
પરદેશી શક મવનને જીત્યા, રૂપ વિક્રમ તે કયા છે ? બાઇ-વીર
છે તે સદા અહીં પણ કહે છે, સ પ જનમાં કયાં છે ? બાઇ-વીર
સંપ રોધ જ્યાં જનમા સ્ટોયે, વીર પુરુષ તે કયા છે ? બાઇ-વીર

નર્મદવિતા-પૃ૦ ૪૬૫

સજા થાઓ

સજા થાઓ કરી મનચંચા, એ તો વાળે છે રણુ રંગા રે-સજા
પૃથ્વીતે છે હોડા ધર ને, જન એ ધરસુખ સંગા રે-સજા
ધરના સુખને સાર મથવુ, કરવાને તે અભાગાં રે-સજા
વેરી તો મંડ્યા છે હણવા, આપણુ ખમિયે તંગા રે-સજા
કહી પુરવાડા કહી દેખા મારો, માડો બુધ વળી ધંગા રે-સજા
ખાડામાતું મળજળ પાંચે, કાં ન પીયે જળ ગંગા રે-સજા
નર્મદ વીરા જયસુખ અચે, યશુ અમે આ ઉમગા રે-સજા

નર્મદવિતા-પૃ૦ ૪૬૬

ધાયલ જંગી હો

ધાયલ જંગી હો, રણમાં જીત દિસેછ;

ઠકિ સજિ લડિને હો, રંગી ચોહો જસેછ—કેક.

રાત વિતી ને વાયું વહાણું, અણ્ણોદય દીપતો આ;
પ્રમથ કુમજો સુવું ઓપણું, સકુન સહ સુભ સોચા—ધા૦ ૧

યયો દકારો ધડીઆળનો, પુટયો ટાયકો કરનો;
કરી દણુકારા ધનુષ આણના, લો લડાવો જશ જરનો—ધા૦ ૨

જે જે જગમાં મોટાં સંકટ, તેના અનુભવ લીધા;
હરી કૃપાએ ધાર ધરીને, ટેક ન મૂકી દીધા—ધા૦ ૩

હરી કૃપાએ શકુન થાય આ, દુઃખનો બદલો વળશે;
કરો પરિશ્રમ થઇ મરણીયા, છે સધિ તે ફળશે—ધા૦ ૪

શર કરો ઝટ રણનાં વાઘો, રાત્ર રડાં ખખડાવો;
કૂચ કરો સૌ ઉપાડી પગલાં, મનમાં ઉમંગ લાવો—ધા૦ ૫

નથી રજાયા ધા તોએ પણ, પ્રહારો જોર જમાવો;
ટાંકા દૂટે મરો કદી પણ, હરિ સમરીને ધાઓ—ધા૦ ૬

કુલીનતાએ દુઃખડાં વેઠ્યાં, મરી ન ગઇ અલાપી;
તેસમું શું હરી નહી જોશે, ઘઝ લક્તિની લાવી—ધા૦ ૭

નિરાશ છો તોપણ આ બાહ, સાચું સૌયં જો છે તો;
મરતાં થયી મરી મરી ધુમશે. શોક મુકી હથ વહેતો—ધા૦ ૮

દૈવ તુરંગી વિચિત્ર અંતે, કાં નવ મશ સુખ આપે;
નવ આપે તોપણ શ્રમ જોઇ, હંચ અમર કરિ થાપે—ધા૦ ૯

વીર્યશક્તિ ને જન્મશક્તિ છો, વિધ વિધ રણે ધડાયા;
છાતી જન્મમયી જશે કરી છે, કુંદન સરખી કાયા—ધા૦ ૧૦

એવા છો તોએ આખર શું, ડરશે કાયર બન્યા ?
પીઠજન્મમયી કહેવડાવશે, નિત્ય ધિક્ક જીવ ઝાયા—ધા૦ ૧૧

નહીં નહીં બાહ મરવું રૂઝ. પીખાવું બહુ ફડક;
જુઓ તમારું સૌયં તકતકે, થઇ રહ્યું બહુ બેઝુ—ધા૦ ૧૨

મ્યાનમહિની તરવારો તે, કહે છે હમને કહાડો;
લાણુકારા લહુ ચસના કાને, પડે શું વાર લગાડો—ધા૦ ૧૩

જોષ બાંધ ને જોયું ધન રે, રક્તખીજ નવ જોશે;
 જોશે ને અભિમાન દેશનું, સુખ દે દાગ ન જોશે—ધા૦ ૧૪
 દેશત્રાજી જાલગી ઝવની, તાંત્રી સધળા આશા;
 બાંધ ધન સદુ ખાઈ મગતાં, પડત સવળા પાસા—ધા૦ ૧૫
 એ જોશે ને ગયો સમજો, પડ્યા ન ઉઠશે ઢાદી;
 સુલામ ચંદને નીચાં કરશે, સદેવ કરશે શો દા—ધા૦ ૧૬
 માટે કરે નર્મદ સામગ્રી, કરો દરીને બેસા;
 સમય જોઈને કરો ધસારો, આવે નહીં સુખ વેળા—ધા૦ ૧૭
 નર્મકવિતા—પૃ૦ ૪૬૭

ઝટ સળે

(ઘોસો-૧૮)

ધરો જીત રહેલયત્રી લાઈ, બરાઈ ખતે જો ધાઈ,
 દરીને રમશે રણુ બહાઈ, પડો તો રહે કીર્તિ આઈ,
 વળી મુઝીપદ સુખ ત્યાંઈ, જીતે યશ ભોગવશે આઈ,
 તમારી એધાણીને સલાઈ; રાખશે વંશજ વટ ગાઈ,
 નામનાં આચારણુ લેવાઈ, દેસિજન રેલશે સદુ દરખાઈ,
 શરને હોય બહીક નવ કાંઈ, થાય નહીં કાપરની કદી વાઈ,
 નર્મદ હામ સુરા છે પાઈ સર શર રહે ન જાનો હો—

ઝટ સળે સળે

નર્મકવિતા—પૃ૦ ૪૬૮.

સળે સહુ શૂર

(રોલા વૃત)

સળે સળે સહુ શૂર, દેશહિત મળે સજતાં.
 સાર્થક જીયું થાય, જીવમાં રજે મચતાં.
 રણુથી લાગે તેહ, દુધ બગડ્યું પીવેશે,
 દેશદોહ કરનાર, નીચ તુકમનો મેશે.
 સંકટથી જે બીટે, બાપડો કાપર જૂટે,
 પુરુષ જીતે સ્ત્રી તેહ, એટલું કે નવ ચૂટે.

પુરુષખત જન તોય, પુરુષ સાચો તો ત્યારે,
કર્મચક્રી તે થાય, છાતિપર ધા લે ત્યારે.
પ્રરૂપાતન તો તેનું, કહે જે મરે કે મારે,
દેશઅર્થમાં મગ, થઈને જન્મ લે વારે.
રચો રચો ઝટ બૂહ, રડો જસ લેવા સાર,
સંતતિનાં સુખકાળ, કરો કેસરિયાં ચાર.
શંકા લયને દુઃખ, એહના વિચાર ખોટા,
મયા એથિ ને જશે, ઉંચા સુખ અમૃત લોટા.
ચલો ચલો સહુ ચર, ચલો ચતુરને મળવા,
લડો મચાવી રંગ, કીર્તિ ઉન્નત સુખ રળવા.
નર્મદ મદ લદપૂર, તેહવા સહુકા યાઓ,
મકળ રાજ્યમાં આપ, કીર્તિધ્વજ કળશ દિપાવો.

નર્મદવિતા-પૃ. ૪૯૯

રંગડ જીઆ હો.

રંગડ જીઆ હો, લકતા જીય રહેછ.

અતીધીરથી અકળાઈને, નીચી રીત નવ ધરતો;
છત થયે તે હંકારે કહી, સાહસહું નવ કરતો—૨૦ ૧
ધીરજ ધરીને હાર પામજે, જળથી જસ તે ખોટો;
ધીરજશ્ચે ઉચપણને, ટકાવવે જસ મોટો—૨૦ ૨
સમરાગણુમા સુભટ સહુને, એ સાચવવા પડતાં;
હડવાનું બળ જીજી ન થાએ, બીજું જીયપણ પડતાં—૨૦ ૩
દ્રોહ આજીવ નિદા કૂરતા, એથી ન જય મેળવતો,
નણુ તાપે રાજાઈ મરજે, રણે ઉચપણ હણુતો—૨૦ ૪
ઉપરી હક વુજ હરી લખને, કરે અનનુ રકુ;
સીપાઈ છું તુ ગમવું કર પણુ, નહીંજ દેશનુ છું—૨૦ ૫
સરવસ ખેજે લાઘણુ કરજે, નાગો ભાયે સૂજે;
નિજ પર મર્મ ન બહાર કહાડતો, એ ધા કદી નવ રૂડો—૨૦ ૬
કુલીનપણુની ધીરજ મૂકના, ધાતો નિજપર થાએ,
નીચ વુકમને કષ નવ લાગે, ઉપહું બહેથી જાએ—૨૦ ૭

ગરબુ ચઢ મળીય નદિં કેથે, પાઠ ન રાખીય કદનાં;
 પટિત ઉદાર તું યજે ચતુપર, ટેક એ જિંચપણાનો—૨૦ ૮
 રાખી જિંચપણ લડ જીકિનએ, સાધન કામ લગાડી;
 રંગડતા ફલક દરસાવી, જસ લે ઉજળો 'હાડી—૨૦ ૯
 નયગાનું રજાવુ કરવાને, મળગામું મળ બાધ;
 હાર યજે જન હમે તેધિ તું, પામ ગાનિ કાંધ—૨૦ ૧૦
 હાર યજે નવ હોસ મૂક પણ, ખતે મથિ મથિ લડજે;
 છત કરી અમ મફળ તું જોજે, અથવા રણમાં પડજે—૨૦ ૧૧
 જીની પ્રતિકુળ રીત રાખવે, કુળ મોટપ નવ ધારે;
 દેશકાળની ક્રમક બધમે, નવી રીત સ્વીકારે—૨૦ ૧૨
 ધાપમપણ નિસ્તેજ બહારથી, અંદર છે તેમજી;
 નર્મદ જહાં ઉજળી રજપૂતી, ત્યાં જ દેશદિત ભાણું—૨૦ ૧૩
 નર્મકવિતા—૫૦ ૫૦૩

અહીં તહીં મથવું રે

અહીં તહીં મથવું રે, મથતાં ગંગ મચેછ,
 ધુધવાતી ધીરજથી તનકું, બગડી જાયે બેલુ;
 મથવામાં મન જામ તેધિ કહું, શોકને આવે રેલું. ૧
 મથતા મથતા કોઇ સમે પણ, જીલ્લ મચે બહુ જબર;
 જેમાં ધુમતાં હરી છઝા એ, કર્મ કપાએ કપરં. ૨
 ધામધૂમ બહુ જીલ્લતણી તે, ગવામ ગામે ગામે;
 ઉત્સુકતા ઉદમ વાધેથી, ચકુન આશ શુભ જામે. ૩
 સકળ જન જહાં એક, સંપમાં એક ઉદેશી થાએ;
 સાદિત ત્યાં મળિ આવે રહેજે, ધાય પ્રણ પણ માએ. ૪
 સ્વતંત્રતાનો માનતણો ને, ધર્મતણો જોસો એ;
 તંજથી મોટા ફેરફાર થઇ, રંગ ધણેરા સોલે. ૫
 હાય નથી એમાનો એક, હવે શી કરવી આશ,
 તણે યાએ પ્રીતિ ત્યાં કેમ, પડે ન સનળા પામ્યા. ૬
 માટે કહે નર્મદ દેશીને, જોસ્યા જિંચ બધારો;
 મચો શોધવા પ્રસંગ જેથી, ફરો પેખણ દહાડો. ૭

નર્મકવિતા—૫૦ ૫૦૭

ધિઃક દાસપણું

(૫૬ ૨૯)

ધિઃક ધિઃક દાસપણું દાસપણું;

અર્થુ તમારું રહાણપણું-ધિઃક ધિઃક—ટેક

જીવ બહાસો ને સ્થિરતા બહાલી, કરી શું જોવા કરવું;

કાપર થઈ અરિને નવ મળતાં, દાસપણામાં મરવું ?-ધિઃક૦૧

શૌર્ય કુક્ષીનતા વિના આપણે, માણસ પુતળાં જોવાં;

જીવ છતે નિર્જીવમાં ખપવું, એ હીજી લક્ષણ કેવા-ધિઃક૦૨

રે સંતોષ અને હાપણ પણ, પરવશપણમાં રહેવું;

એ સ્થિતિ કેશં સુખ મધું તે, અસ્થિર નીચું રહેવું-ધિઃક૦૩

સુખ જાંચાને સુખ નીચાને, તોય શું બંને સરખાં ?

સ્વતંત્રતા જળા હલકાં મીઠાં, ઘસવાં ભારી ચરકાં-ધિઃક૦૪

અણી ઠંડીને વેશ્યાચારજી અધમદાસ સુખ માણે;

ખતક બગ સારસ હંસ જીવમાં, બળે ન કાગ પ્રમાણે-ધિઃક૦૫

નથી રહાણપણુ ટકટક જોવે, પરજન હક છુટે તે;

મોટપ છે શરાતન દાખે, ઠગને કરવે છેટે-ધિઃક૦૬

કહે નર્મદ શુભ ઇચ્છી જનનું, નરપણુહક સાચવા;

જીવજતાંલગી મથતાં રહેવું, સંતતિને ખતલાવ્યા-ધિઃક૦૭

નર્મકવિતા-૫૦ ૫૦૮

પુરુષપણું હરી લીધું

રંગ શું જોવા રે, નથી કંઈ દંડ જનોમાં—ટેક

હીરા કરતા પથ્થર આજે, ગણાવ્ય કિમતી ભારી;

મોતી કરતાં સીપ વધારે, એ છે સ્થિતિની વારી-રંગ૦ ૧

પ્રેમ ગયો ને રહ્યો કમડો એ પણ નહિ મર્દાની;

સ્વતંત્રતા ગઈ, રહ્યું દાસપણુ, મૈત્રિ સ્વાર્થની માની-રંગ૦ ૨

ગયો રંગ રસ, વધ્યો અર્થ કહું છુડો ચઠતાવાળો;

જીવ શૌર્ય તો ગયું, રહ્યો છે, ઠાઠ મગતનો વાળો-રંગ૦ ૩

જમીનદારનાં માન ધટ્યાં ને ધટ્યા ઉઘમો અહિંતા;

વધ્યાં માન સેવકાં પદમાં ધટ્યાં રણપુત સહિનાં-રંગ૦ ૪

એ મહુ મિન્દો તામપણનાં વળી એક નવનરનઃ
 હાય સસ લહ લીધાં મળે, જાણ્યું પિક જિવનરત્ન-રંગ ૫
 જાંવ મન વિવા ને ગુદમ, સંધુ આપણે બોધઃ
 દેવ પ્રજા સદી પીરજ શણી, મનિષે મુખ ભેષ-રંગ ૬
 સર્વમ બોધું હતે પળુ આપણુ પ્રાપ વળી કદંબાળા;
 સસ આપી દીપાળી મંદલ જન્મા ૭ પાટુ ખાતા-રંગ ૭
 પ્રાપ્યપણું દરી લીધું બાહ, મહુને જંદલ પ્રીયા;
 મથળી આપે આદે વર્ષે, દીસ દામડા લીધા-રંગ ૮
 પ્રાપ્યી રૂના રાજ વર્ગજન, તે બ્દીકણ નામદી;
 પળુ શ્રતા તે શ્રતા બાહ આપણુ નદિ પાવર્મા-રંગ ૯
 કાંતિ મરણું કાંતિ લાગુ, દરે જીવન બુદ્ધિ;
 નર્મદ કહે છે નથી ઉત્કંઠા જાણણુ મારં રૂ-રંગ ૧૦

નર્મદવિતા-પૃ૦ ૫૦૮

હાંસે હાંસે રે

(૫૬ ૩૫)

હાંસે હાંસે રે, છુટવા દામ મિત્રાણ-રંગ.
 હાંમ વનાને પ્રાણી ખાણે, હાંમે આગસ હાંમે;
 જાળી હાંમથી સુખ જનાને, જશરમે બહુ રહેએ-હાં ૧
 ઉપરા ઉપરી કરી સરસાઈ, મંપ વળી પોતામાં;
 સરસાસરસી અવર લોકસુ, કરતાં રહેવું મજામાં-હાં ૨
 ધર્મ રીત બાળા સંબંધી, અક્ય દેસિનું થાએ;
 રાજકાજમાં એક પારણું, કેમ ન એક થવાએ-હાં ૩
 રાજભક્તિમાં એક એક જાં, છુટથી દક ભોગવતા;
 સ્વરાજ્યકાંતિ વધારવાને, સંપ શાયરી લડતા-હાં ૪
 પ્રથમ હાંસ પછી ઉછમ ખતે, જુકિત સાચ જાં આલે;
 હાંસે વધતા જાય નિરંતર, તદાં જન સુખમાં મહાવે-હાં ૫
 નથી રસ્તો કેા છુટકારાનો, હાંસ દામ વણ ખીજે;
 દામવડે તો દામ દામ ને, પ્રેમ શીર્ષમાં રીજે-હાં ૬
 હાંસ દીર નુર તેજ પાણી છે, કિંમતી નર દીરાનં;
 નર્મદ જેથી જશ સામમી, મળી આતી રહી જાણું-હાં ૭

નર્મદવિતા-પૃ૦ ૫૧૨

દેશ દાઝ

દેખી દાઝણ દેશીનાં દૂખ, નમદં દીલ દાઝે છે,
 પેખી પરદેશીનાં બિય સુખ, નમદં દીલ દાઝે છે,—ટેક.
 એ એકલકો ઘેરો ગણાએ, વાત ન સણે કાય;
 હાંપ કુઆની કુઆમાં સમાએ, જાડી કોડીમાં કુકવો હોય—નમં ૧
 નમંદનું તેમ ઘણા જણુકરાં, દાઝશે દિલડાં ઝાઝ;
 ત્યારે રે ત્યારે ઉપાય સુએ ને, રહેજે સીઝશે સંધાં કાઝ—નમં ૨
 રહી ધરમ ને રાજતણાં સહુ, હૈયેજ નીચા દાસ;
 વેડવાં બંધન દુઃખ ત્યાં લગી, જાયા સુખથી રહેવું નીરાસ—નમં ૩
 જ્ઞાન અને જાગી સંગત જોગે, સત્ય વિચારી જોહ;
 બાપી સંકટથી ભય નવ પામી, કરે સ્વતંત્રતા સં નેહ—નમં ૪
 પરદેશીકેરાં સુખ સહુ જાયા, જોષ ન ધ્રુએ તેહ;
 નરતન પણ પાપાણુ રૂપે, જૂઆ જડભરતો સં લેહ—નમં ૫
 સ્વતંત્રતાના સુખના દહાવા, જારે રૂઝા સમજાય;
 ઇતિહાસ વાંચી વિચાર કરેથી, કુળું કાળજી હુનું ચાય—નમં ૬
 નિજ દેશી જનની દાઝ વધે ને, સંપે સદા વરતાય;
 મારી જૂમિ જન ભાંડુ મારા, એવું સંધે બાણું જશ ચાય—નમં ૭
 નમંદ કહે કવિ ભાષ્યો સંધા, જગવોની આયાંભિમાન;
 દેશની ભાકિ ને શૌચ વધારો, ગાઢ સ્વતંત્રતાનાં ગાન—નમં ૮
 નમંકવિતા—પૃ ૦ ૫૦૫

ઉત્સુકતા ક્યાં છે ?

ઝટ ડાળિ નાખો રે, મનજળ ચંલ ચયેલું—ટેક.
 ઉત્સુકતા નથી જનના મનમાં, ત્યાં લગી સંધું કાચું;
 સ્વપ્ને પણ ઉત્કર્ષ ન ચાએ, કહું હજી સાચે સાચું—ઝટ ૧
 બાણી કાલા આનંદી ચારો, પણ તેમાં શું ઉધડયું;
 પડી ગોળા કાચર થઈ જારો, ધિક્ક સુખ એ સડયું—ઝટ ૨
 સ્વતંત્રતા અર્થે સાદસ તે, ઉમંગ પણ નવ હોયે;
 ધામધૂમથી આમ તેમ સુખ, જાંચ હરખનું સોહે—ઝટ ૩

ગંધ વીર્યથી ગંધ ગૃણુ ને, ગંધ વીર્ય ગંધ ગૃણુ;
 વિના ઉચ્ચના ગંધપણું નહી, ભરણ રૂં ખૂણે—૪૮૦ ૪
 ધનન વળ શું સુખ દુઃખ હોયું, તેજ રથું ચેતનમાં;
 તેજ તમે ને તેજ તમે કહું, તેજ બનો સદ્ મનમાં—૪૮૦ ૫
 તેજમાંલિ તમે તેજ બનાવો, એ દ્વાનને લખને;
 તેજમાંલિ તમે તેજ સમાવો, એ સુખ પણ અનુભવીને—૪૮૦ ૬
 પ્રવાહ તેજનો નવ આવે ત્યાં, તેજ તિમિરના જેવું;
 તરંગ તેના ચોમામાના, જોઈ ન સુખ સું લેવું.—૪૮૦ ૭
 થંભ સ્થિતિ જે દાસ તમારી, કશે મનિમાં મારી;
 મતિવાળી સ્થિતિમાં પણ જુઓ, રંગ હોય સદ્ ન્યારી—૪૮૦ ૮
 રૂપાંતર ને ધામધૂમમાં, છે સૃષ્ટિ બદ્ધ રંગે;
 એમાં વહાલી ઉંચ દર્શ તે, કાં નવ ધરવો અભિ—૪૮૦ ૯
 ચારમામના રંગ જોઈને, ઉગંગ રંગને પીયો;
 રણ રંગનો દાખવનાં સુખ ને, દાખવિ સુખ જોઈ લો—૪૮૦ ૧૦
 રડવું તો હર ડગને વખને, પડિ રહેવું પણ રોજે;
 નર્મદ કાં નવ ધામધૂમનું, સુખ અનુભવવું જોઈ—૪૮૦ ૧૧
 નર્મકવિતા—૪૮૦ ૫૦૬

નિરાધાર નર્મદ

(૩.લા વૃત)

રડો રડો મુજ જન, રડો મુજને સદ્ આજે;
 થયો હજી સાચાર, થઈ નયિ કંઈ તમ કાજે.—૧
 જોમ જાણું હું દુઃખ, તમારું મારું વહાલું;
 તમે ન જાણો તેમ, હરેલાં સપે નાગાં—૨
 કેમે વટવાં તેહ બગદ તો બેઠા ચાકી;
 ગલ્લાનો તો આંક, પડ્યો વચ્ચેથી લાંગી—૩
 લિલ્લાનો જામ, કરી ધા ને પછિ છુટતા;
 વાલ રીંછનું રાન, કરાં ઉપરથી પડતાં—૪

ટક ટક રહોએ જોઈ, અવરખા ભુંડી આવી;
 તમે રડો છું જોઈ, તથુખલાં મુખમાં ગાવી—૫
 તમે છવો છું મરું, નથી મન ચાતું તેવું;
 પ્રેમ દયા છે લીર, મરણ લગી સરજ્યું રહેવું—૬
 અહીં તહીં મયપું ફેંક, તોય પથ મયું સ્વભાવે;
 યોગ કર્મ સંબંધ, શાનિ ગાયે છે ભાવે—૭
 કર્મ કરતાં આશ, રિકત આકાશે ભાસે;
 ઉત્તેજન લઈ મયું, પરંતુ ફળ થું ચારી ?—૮
 શાનથી જે સિધ્ધ, સધું છે યોગાધારે;
 થઈ રહી નિવૃત્ત, લઈ મુખ દુઃખ વિસારે—૯
 પથ પ્રવૃત્તિનિ માંદિ, જન્મિને ઉછર્યો ન્યારે;
 કામળ પ્રેમ સ્વભાવ, થવાયે શક કયમ ત્યારે—૧૦
 નવ મૂકું છું હામ, પ્રાણ ત્યાલગી મુખરે;
 [પથ] તમે રડો તે જોઈ, ગળગળો છે બનું—૧૧
 મરણ સર્વને ડેજ, તાહારે કાં અકળાઓ;
 ધીરો થઈને રહો, દીનને પથ પ્રશ્ન સ્વાયો—૧૨
 દરો તમે સહુ અહીં, ઝાડને ઓથે વહાલાં;
 હું જઈ જોણું ગામ, ઓથી સહુ રૂંધાં વાનાં—૧૩
 ટળે ન સર્જિત કલેશ, કાં તો અહિં પાછો આવું;
 કાં તો છેલી ભેટ, સજનકાં નવ ગલરાવું—૧૪
 દંડણ દરીને મન, ઉઘમી શિશ્વ સિધાવો;
 નર્મદ લઈ સાહિત્ય, સાંજે પાછો આવે—૧૫

નમઃકવિતા-૫૦ ૫૧૩

હરિને

(૧)

સર્વ શક્તિ ધરિ તે હરિ તીક્ષણ આંખથી જોય;
 બને વાત બહુ ખૂણમાં, દીલ ગુફામાં હોય. ૧
 જેને ,બાણું ગુપ્ત હું, તેના નહિં છું અમણ;
 છાનાં કામ નિહાળતો, જળરો જળનો ભાણ. ૨

જે જે પાપ કરે તદ્દ વાણું દે જૂડાં વેણુ;
 તેને રે નોંધી કરી, કરે હું કરડાં નેણુ. ૩
 સુઆ પછી ધનસાદમાં, વંચાયે સહુ જોડ;
 જામે ઉધારો અહિં કર્ગા, કુણ્ય પાપના તેડ. ૪
 કર બાપા એ માફ તું, બેશરમાં મુજ દામ;
 શું મોહું લઈ આવું દે, પગપામે શુભનામ. ૫
 પાપ કરે દે નહિં કરી, એ મારો દેશન;
 કાં કે પ્રભુ પગપગતણે, જોયે મુત બનાવ. ૬

નર્મદકવિતા-પૃ૦ ૫૨૩

(૨)

જોણે આ દુનિયા રચી, તે ન્હાનો કથમ હોય ?
 અગણિત શુભ છે તેડના, રહેમયડી બહુ જોય. ૧
 કુદરતિ સદો ધટ કો, ધડવા બીડે દામ;
 મથિ મથિ તજવિજ કરિ મરે, પધુ ન સરે દંધ દામ. ૨
 પવન પાણિ ધરતી વળી, આતણ ને આસમાન;
 કુદરત બહુ રંગે ભરી, ધણું ધણું તેનું માન. ૩
 આદિત જો આવે ધણી, ધડાજ ના દેખાય;
 તે વેળા સંભારતાં, ઝટ તે મદદે ધાય. ૪
 ઘડાપવે અને યાપવે, તે સરખો નહિં દોષ;
 ધડી ધડીની જાનિ તે, જાણી લે સહુ જોષ; ૫
 પાપીને શિક્ષા કરે, ભક્તને રાખે પાસ;
 છીડી ને કુંજરતણી, સહુની પૂરે આશ; ૬
 નમ્રું નમ્રું તે દેવને, આવો મોટો જોડ;
 નીતી પાગા રાજ દે, રાજી રાજી તેડ. ૭

નર્મદકવિતા-પૃ૦ ૫૨૪

સૂર્યદર્શન

(ઇશ્વરભટ્ટ)

બાહ્યાંતરે ઘાટનિચિત્ર ચિત્ર, નાના પ્રકારે વધિ સન્ન મિત્ર;
સૌંદર્ય લીલા રસિલી પવિત્ર, ગાઝિં શું હું રે સવિતા ચરિત્ર. ૧
સાંભે સવારે રમણીય આમા, દેશે વિદેશે ખિલિ વિશ્વરામા;
અત્રાનરૂપી તમ નારાકર્તા, કસ્થાશુકારી મતિ દે તું કર્તા. ૨
બહેમેતણું આસુરિ રાજ જાએ, વિચારકેરાં સુરિ રાજ યાએ;
એ સાર વંદું પ્રભુ વિશ્વનાથ, મહેટો યશસ્વી સત તુજ હાથ. ૩
વિના બજે હું બિડું હામ મહેટી, તારે બજે હું ધરૂં હાથમેટી;
કાર્યે સુશુદ્ધિ બહુ દે તું દેવ, માતી લઈ પામર અશ્વ સેવ. ૪

નર્મકવિતા-૫૦ પૃષ્ઠ

દયાનિધિ પ્રહ્લ

(શાફલવિક્રોડિત વ્રત)

આકાશે સહુ શોભતાં નિરખતાં, નક્ષત્ર ગંભીર તે,
સર્વે સંપથકી રહી જગજગે, કામે કરે છે રને;
પામે પામર અંગમાં હરધરી, ઉલ્લાસ ગર્વો ખરે,
આહા બ્રહ્મ પરોપકાર કરતો, હંમેશ મોટો ખરે. ૧
તેની તે જ દશા વળી નવ રહે, સંસારમાં કામની,
થાએ રૂપ રૂપની છાતિ છે, માયાતણી મોહિની;
એ નીમો પ્રભુ તાહરા નહિ મણ્યા, આપે જ શીખામણ,
કાલો માણસ તો કસાઈ તજિ દે, પાખંડ બૂઝાપણ. ૨
પસ્તાતા બહુ પાપિઓ કરગરી, તું પાસ મારી કિયે,
દુઃખી જે સુખિ થાય તે લજ્જનની, ને તુજ કાશી પિયે;
માટે આનવિ નીતિને સમજિ ને, કાપટ્ય છેડી દિયે,
સદર્મે બહુ ભોગવી સુખ સહ, મૂએ જશે સુકિનયે. ૩
આવો બ્રહ્મ દયાનિધી અનુપ ને, તે કોણ વીસારશે,
રૂઝ કાર્ય થતે સમે લગ નહીં, તેના વિના આશ્વર્ય;
સર્વે વિદ્ય નસાડતો જગપતિ, પ્રેમે જ સંભારવો,
આરંભેલું પુરું થયે યશસ્વી, જે બ્રહ્મ પોદારવો. ૪

નર્મકવિતા-૫૦ પૃષ્ઠ

માતૃભૂમિ માટે પ્રાર્થના

જે જે જાણ અનત ગોલ કરતા, દેવધિદેવા દરે,
 તારી આંખ વિના શું વિગદરતા થાને દગેથી અરે;
 જે જે સર્વ ભર્યાં જોયા પગલાં, તે તે કૃપા તાદરી,
 કર્તાંબો બહુ છે હજી તું હમને, દેજે મતી જો દરી. ૧
 મંત્રે ગમ્મિ પરપરે કરવ તૂ કામો સુખારાતણા,
 દેશીઓતણિ થાય સ્નેહ સ્નેહાતી, કાંઈ ન રહે મણા;
 જાતિમંધનકોટ જે તુટિ પડે, અન્ના પિન્ના ગોક્ષા,
 તે તૂં તોડવ જીવિસાદમજા, સ્નેહોનિ જાજો બવા. ૨
 મોટાં સંકટમાં બહુ ધિર ધરી સામે ઉઠ્યું રેહનાં,
 લાગે આગળ માડસે વધિ જતા, માથી રક્ષા જોષતા;
 મનિમત્રો ધરવેર તે વિમરિને, પ્રેમે કરે માણના,
 તેની તૂં કર પ્રેરણા મટ થજે, દેશીનિ ઉત્સર્ગતા. ૩
 ઝાઝું થું પ્રભુ તૂજને વિનવિયે થોડા હમે તો જિયે,
 શત્રુ તો બળવાન છે રણવિયે, ક્રોધકરી જીતિયે;
 દેશીનું દિત જાણિને હુંહું કરી શુડા કથોં મોખરે,
 લાવા તો સરદાર તૂં જસતણો, ડંગ કાગવે ખરે,
 નર્મકવિતા-૫૦ ૫૩૬

પ્રાર્થના

(પ્રભાતિયુ)

જાણ તૂં જાણ તૂં, આપ ભક્તી મુને, માથું હું દીવમા પ્રેમ આણી;
 અનુભવગાનધી, લહે હું ખોટું સહુ, ધર્મનીતી નિયમ માય જાણી ૧
 ૫૧ પછી જીવની જીતિ દેવી થશે, તે તણું સોણું નહિં લેરા લાપે,
 તે જતા હું દિણે નિયમમા અરકિને, વીસરું ગૂણ માવા અગાધે ૨
 હા સ્નેહ જાતરે, હા ધની નિરધની, છે કોઈ લામ ને હાર બોલે;
 એ નિયમ ત્હારો, ડાહ્યો દીસે બહુ, આણે વહેલને ભગ્નિજાલે. ૩
 ધટધટાનેક તે, આપની આંખમાં, બહુનહુ જાણના શુણ થેજે;
 અકેકી ચાતુરી, જાણવાજોગ પણ, ગાનવણ નર્મદો કેમ બોલે. ૪
 પર્વતે ઉગતું, ફૂલ પ્લાહર છે, વાયુ વરોગસું લુક માડે;
 ભક્તના ઉરમાં, જાહરંગ ફૂલે, લવનજા વાયુને ચાંત પાડે. ૫
 આરખી આપીકી, રેત તાતી મધે, જાંઘ ધીરું જ્યારે માર્ગમાં માપે
 ભક્તજન તે રિતે, લવપિત્તજાગા, ધર્મધીરજ ધરી જોડ કાપે. ૬
 રેહિ સંસારમાં પાગિ નીતિ સહ, મન ભજવે દરિ સ્થિર રાજે,
 વિમ્મ સહુ દુર કરી, હર્ષ દેડે ભની, જીવને સિવ કરે માધુ લાપે. ૭
 નર્મકવિતા-૫૦ ૫૪૫

પીડ કોની આગળ કહીએ ?

(૫૬)

ગોની આગળ કહીએ, પ્રભુ પીડ મની આગળ કહીએ.	ટેક.
મેહનત કરતા ધન ન મગે કષ્ટ, પેટકું ડાગી ગ્હીએ.	પ્રશ્ન ૧
સાચવતાં વગી તન બગડે ને, બહુ બહુ રોગી બનીએ.	પ્રશ્ન ૨
વિદ્યા છુદિએ મન છે તાતુ' પણ, ઉનટા મૂખ કરીએ.	પ્રશ્ન ૩
દુઃખ જીતવવા મુગ્ધન મગે પણ, નવજાગે કેમ મહીએ ?	પ્રશ્ન ૪
બધી રીતથી દારિ રજા ઇજ, નામે સુખડૂ લહીએ.	પ્રશ્ન ૫

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૫૫૬

કવિપિતા લાલશંકર

ભાષ તોફાનમા છે વ્હાણુ, ઉપાયો નથી હાય રે,	
તારી છુગતી તે કીવી ખૂન, પડી ગઇ રાત રે.	૧
પાગે માડયો ઉતરના હેઠ, બવડુ સદીમા તાહરે;	
મથે આઝૂં કાળો નહીં લેય, ઘેગે ધા.યો વાલે.	૨
રહડો કહા કહા બિડી ગયા દૂર, ફડફડ ચઢ ચીથરા,	
છુટયો ભારી છુડે વટોગ, કરે જન કથમ ખરા	૩
વ્હાણુ ડોલમ ડોલા યાયે, પાણિ બરાબરા માડવ,	
ભાગુ પૂરેપૂરું સગન, ચકર ભમર દેડવું	૪
માન વાળી નાખ્યો જો કે ખૂન, તેણે ન મૂર લે તરે,	
ધણા તણાયા ખનાસી લોક, ઉતાર તે કા નામ રે ?	૫
અધકારમા મુત ના દેખાયે, દેખાયે હેઠાંએ નહિ;	
ઉતો ટકટક જુએ ટડેન, કુણુ છ કહારે ને કહો.	૬
જેમ યાંત્રો કાધો હોય કેફ, કેરીને નહીં હોમ રે,	
ચાકે ધૂમ ચથો ટડેન, ધીમે કહાડે આમરે.	૭
લાલચકર ટડેન-વ્હાણુ, ચડી ખગળે ભાગિયું,	
નર્મક વારમ તે રજો રોષ, ખાતીએ ખોખૂ ના રહ્યું.	૮

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૫૮૨

દુનિયા જૂઠાની

(૫૬)

દુનિયાં જૂઠાંની જૂઠાંની, એ અનુભવ વાત પ્રમાણી. ૨૬.
સ્વારથિયાને પાસે રાખે, પરમાર્થને કહાડે;
ખરા સેહિને નીત રાખે, કપટીને તો હમાડે. દુનિયાં ૧
જેને ખોજે માથું હોજે, તે તેને ઝટ કાપે;
જેને વચને છાની સોંપી, તે નિજ વચન ઉઘાપે. દુનિયાં ૨
જેની સેવામાં જે તત્પર, તે તેને હડસેડે;
કીધી આકરી મન ન આણે, ખૂની ખાજ ખેડે. દુનિયાં ૩
જેનું લે તેને નવ આપે, ઉલટી વાણી ખેડે;
હકદારને હાંકી મેડે, ચોર શાહને તોડે. દુનિયાં ૪
પ્રપંચથી જે હકક દરી લે, તે જન બહાલું લાગે. દુનિયાં ૫
સાચું ટેકી પીડજ પામે, જૂઠું સૂખી યામે;
પાપ કરતું બહ જિવે ને, કર્મી ઝટ મરી જામે. દુનિયાં ૬
કાઠ વસ્તુ નહિ નિત્ય અહીં રે, સહુએ જૂની સરખી;
ખરે નર્મદા શોક કરે પણ, એલ લહીને હરખી. દુનિયાં ૭

નર્મદવિતા-૫૦ ૫૮૬

જીવડાને

(૫૬ અથવા લાવણી)

સાને સોય સળગાવે જીવડા, ભેદ પામર નવ પાવે રે, ૨૬ ૧
જાણે તારું નરયં થાયે, દાજ દરીની દિત કરવે રે.
મૃતકમાટે કલપાંત કરે શું, સ્વાર્થી સમજ સહુ દોસે રે;
મરવરી ધારણ સમજીક દારણ, ભરાય તેપર કાં રીમે રે. સાં ૨
ઘડતિ પડતીને જગ આધિન છે, મદરીસ કેમ શું આણે રે;
દેવ દાનવ રાય રંક કરે છે, હાપ કલોલ દર ટાળે રે. સાં ૩
સાંજ પડે ને વાદળું વાળે, યુલ કા ખીસે નિગાળે રે;
ઝાતઝાતના ફેરફાર હોજે, સુખદુઃખના તેમ થાળે રે. સાં ૪
દરએક ઘટ ઘટ નાશને જોજે, જગ આ ઘટમાળ જાળે રે;
એક ભરાએ નિજે દલગાળે, સિખામજી ડાહી માને રે. સાં ૫

આવો દેખે નીમ છું બાઈ, શોક શો કરવો સારો રે;
 દો દો દેવો જરૂર જરૂર છે, વિચાર એવો મન ધરવો રે. સાં ૬
 સદાય મામામઝમાં માહલે, ધર્મ નીતિ ન હીણો માને રે;
 દુઃખનો માર પ્રસંગે મારી, પામરો કરે કરી વૃત્તે રે. સાં ૭
 થયેલી વાને દિશાસો માને, પ્રભુ પ્રભુ ગુણ જાણે રે;
 આ જાવનધન લેશ ન ખીડે, નર્મદને સુખ આણે રે. સાં ૮
 નર્મકવિતા-૫૦ ૬૧૬

નવ કરશો કોઈ શોક

(૫૬)

નવ કરશો કોઈ શોક—રસિકડાં, નવ કરશો કોઈ શોક. ટેક
 યથાશક્તિ રસપાન કરાવું, સેવા કીધી જાતી. રસિં ૧
 પ્રેમિઅંશને રહન આવશે, શક હરખાશે મનથી. રસિં ૨
 મર્મ ન સમજે બંકે શંખશક, વાંકું જાણે બહુ પહોંથી. રસિં ૩
 એક પીઠમાં બીજી ગીઠથી, જળશે જીવ અગનથી. રસિં ૪
 હતો દુઃખિયો થયો સુખિયો, સમજો છૂટ્યો રથથી. રસિં ૫
 મુખો હું તમે પણ વળિ મરશો, મુક્ત થશો જગતમથી. રસિં ૬
 હરિકૃપાધિ મમ લેખાચિત્તથી, જીવતો જીવું હું દમથી. રસિં ૭
 વીર સત્ય ને રસિક ટેકિપણું, અરિ પણ ગાશે દિક્ષથી. રસિં ૮
 જીવક દુઃખ તે નચિજ જવાનું, જાયે માત્ર મરણથી. રસિં ૯
 મરણ પ્રેમિને અચિત્ત મોકું છે, દુઃખ વધેજ રહ્યથી. રસિં ૧૦
 જગતનીમ છે જનન મરણનો, દહ રહેજો હીંમતથી. રસિં ૧૧
 મને વિસારી રામ સમરજો, સુખિ થાશે તે લતથી. રસિં ૧૨
 નર્મકવિતા-૫૦ ૬૧૮

ગળીયા બળદને

ટકટક બેયાં કરવું—બળદિયા, ટકટક બેયાં કરવું. ટેક
 શક્તિ વગર તહે બેસિ જવાયે, ભાગિ ગયા પગ ત્હારા. બળં ૧
 મથી જાહતાં વણું ચાલનાં, ફસકિ જવાયે વૃંથી. બળં ૨
 કાટિ આંખ ને મ્હેડે પ્રીણ બહુ, દાંતો તો બીડિયા. બળં ૩
 કુવા પેટમાં હાડ જણાતાં, શી આ ત્હારી વેલા. બળં ૪
 એવિ હાલતે ગાકું બેચવું, સરજત વૃંને એવું. બળં ૫
 ગાડિવાન તો મરડે પૂંછકું, જે દુઃખ દે તે રહેવું. બળં ૬

મારે ચાખખા બોલે પરાણા, મુકા દેં બહુ પેટે. બળ૦ ૭
 જેએ નાય ને કાળે ગાળિયો, મુખથી ગાળો દેતે. બળ૦ ૮
 વળી મનમાં ધણિક. મૂઝણો, વાચા વણુ શું જાણું. બળ૦ ૯
 ધિક્ક મને આ દેખું તૂળને, ચલણુ નથી કંઈ મારું. બળ૦ ૧૦
 મોતયકી વું છુટિય બાપડા, ઉપાય નહિં કે એકે. બળ૦ ૧૧
 વું જેવાને ઝંઘ મરણુ નહિં, ધ્રુવર નિર્દય છે કે ? બળ૦ ૧૨
 નહિં નહિં ધ્રુવર શુભ કે કારણે, જોયે વૂને આલો. બળ૦ ૧૩
 માત્ર તેહના સામું જો છું કે, છોડે દીનદયાળો. બળ૦ ૧૪
 અવધ આવી કે બેસું જોઈને, નાખી દીધું ડાકું—બળદિયે,

બળદિયો એમ મુઓ રીખાઈ. ૧૫

નર્મદવિતા—પૃ૦ ૬૧૬

દેશીઆને

(નર્મદવ્રત)

વિનંતિ દેશિને કહે, હં દાજ દીલમાં ધરું,
 કહું વળી ખરેખરું, જુહું ન લેશ ધાર રે;
 કુસંપયો છુટી સહ, ગયાં મુરાજ તો બહ,
 કહું શું દેવવીત હં, નહીં જ કુઃખ પાર રે;
 કુબ્દેમ મત્સરેકરી, દસા યજ્ઞ આકરી,
 વિના પ્હરેજી તેમની, જશે ન રેત્ર વાર રે;
 નસાડવા કુસંપને, જગાડવા સુસંપને,
 વધારવા જ ઝંપને, છું ઝંઘ લે વિચાર રે. ૧
 ચરીર મન જોરમાં, કમી છતાં જ તોરમાં,
 ભુંડા કુરાબ્દોરમાં, રમ્યો ધણો અપાર રે;
 ધણું હિણું કપાં અરે, મદોધિ પાપ તેં અરે,
 સુશુદ્ધિ શુદ્ધિ તો ખરે, પડ્યા નહિં સકાર રે;
 ગરીબ દેશ તો યથો, સુરેક દેશિનો ગયો,
 અધર્મ તે વસી રહ્યો, ઉપાય એક સાર રે;
 નસાડવા કુસંપને, જગાડવા સુસંપને,
 વધારવા જ ઝંપને, છું ઝંઘ લે વિચાર રે. ૨
 સુધી સગાવિષે જઈ, સુણી જ કલને દષ,
 શિખામણો દિલે લઈ, તજે છું વેર ખાર રે;
 ઉમંગ અંગમાં ધરી, સુરીતિ મનમાં ભરી,
 હણે કુશુદ્ધિ જે ચરી, દિમે ધણી હજાર રે;

નર્મદવિતા—પૃ૦ ૬૨૮

ચોદ્ધો :

(૫૬)

આદા કેના પરાગીત ગવાએ,
નેદો રણે લડતો પડી જાએ. ટેક
લાખો ચળોપાટ એ પડ્યો શોભે,
નહે છાતી ધાએ કપાળ તો નેભે.—આહાં
શોક ધણો થાય એ પડવાથી,
સહુને ઉત્તેજન મળતૂ એનાથી.—આહાં

* * * *

લાણી ગણી નર્મદ ચરદીર થાળે,
જમ પીઠ સતતીને પડી પાળે—આહાં

ચન્દ્રોદય

કેવો ઉગે આ શરદેંડુ આળે,
પૂનેમરાઝ શુભ પૂર્ણ સાળે,
માણિક્ય કાતી વડું બિંબ રાળે,
રંગે જગતને નિજ રંગમા જે. ૧

ટાળી નવા કેસગેના સુરમ,
આરોહણે તે ચક્રને ઉતમ,
ધોળુ સતેલુ કુમળુ સતુલુ,
સ્વચ્છ પ્રકાશે નયિ કાષ્ઠ છલુ. ૨

મુગધ ને શીતળ મદ વાએ,
કાવિદિ દીપે જળદેહેર માહે,
રેતિ તટે તે રમણીય થાયે,
વેળી ઘટા વૃક્ષ વને સુહાએ. ૩

દશે દિસા ચાંદણી આ ઝગારે,
વનસ્પતીને ગુણુમા સમારે,
પ્રાણી સહના મનને ઉગારે,
ત્રેમી જનોના રસને વધારે. ૪

ઉત્પલ આ માલતિ પોષણી છે,
હિમાંશુ કીર્ણ ચમકે ધણી છે,
પ્રસન્ન રાત્રી વન ચંદ્રિકા છે,
પ્રસન્ન હું છું પણ ગોપી ક્યાં છે. ૫

હેમંતમાં ગેં ભણ્યું વેણુ જેઠ,
આજે શરદમાં કરું પૂર્ણ તેઠ,
રાસે રમાડું યુવતિ પ્રિયાને,
કંદર્પ જીવું ભણ્યું એકતાને. ૬

પરસ્પરે મત્સર ના ધરે તે,
એકાગ્રતાએ મુજને ભજે તે,
છાજા હું પુરું સમતા સ્વભાવે,
વખડું વેણું રમરને જગાવે. ૭

‘ બાળકૃષ્ણ વિજય ’ નાટકમાંથી

સાહસ દેસાઈ

મત્સર નહિ તીરે વસે, મન કરીને ગામ;
ત્યાં દેસાઈ રહેતો, સાહમ જેવું નામ.
દોષ ઘણા સાહસ થઈ, થયા વગી બહુ પેર;
તે સર્વે સમગ્રી કરી, શીખામણ લો ઘેર

*

*

*

સાહસને વગી બહુ તે, ધીર નામનો જાણ;
પણ તેની સંજ્ઞા થઈ, થયો વીર હવે ભાણ.
સાહમ મતિથી ન ચાલે, માએ ગહે જાણ,
દેશ લાલમા સત્યથી, યત્ન વાસે ધાણ.
હી પણ તેની સાધવી, વરવડુ શુભ બનાવ;
સાકર દુષમા જહાં મળે, કોઈ પાપ નહિ લાવ.

*

*

*

એક રામે ધીરો ગયો, યત્ન ગામ મોઝાર,
કરી પરાક્રમ આકરે, મૃત્યુ પામ્યો સાર.

*

*

*

ધીર કાળને સાંભળો, મન ગામ દલગીર,
ઘેર ઘેર શોકો થયા, ધીરકાળ તો વીર.
પ્રિય પતિ મૃત્યુ સાંભળો, થઈ ગાભરી નાર,
'પ્રાણનાથ પ્રિય આપની,' બોલી વહુ તે વાર.

* * *

બોલે રમતા પુત્રને, નીહાળી તે જોય,
બેઠા બેઠું આપણું, ઘર કહી ડગ ડગ રોય.
સાહસ બોલ્યો ભાળી રે, 'નહિ લગાડો વાર,'
ઝટ ઝટ ઝટ ઉઠો વળી, સતિ થાવા તૈયાર !

* * *

નથિ નથિ આઝા રવામીની, સતિ થવાની લેશ,
નિજ હત્યાનો દોષ છે, બોલ્યા રૂંડે વેશ !

* * *

સાહમ કપટથી બોલીને, સમઝાવે બહુ પેર,
ધીર થકી બણી ભારજ, તેમા નહિ કંઈ ફેર.

* * *

લોકવણું જોઈ કરી, સાહસ બેઠો ચૂપ,
પણ મનમાં કીતો ખરો, ચાખ્યો તેણે ગૂપ

* * *

મેઠ ફુજા વધતું ગયું, સાહસ રૂંડ્યો જેમ,
ચિન્તાગુર થઈ બાપડી, નહિ કોઈનો પ્રેમ
હસકે તસકે જેઠ તે, મહેણા ભારે રોજ,
નિંદે ભાળી ભતરીજો, નહિ સાણાનો બોજ.

* * *

વર્ષ પાંચ ગુજરી ગયા, પછી તો તે ગભરાઈ,
મોતે તેડું મોકલ્યું, 'ચનચનવહેલી બાઈ'.
સાત વર્ષનો છોકરો, લીધો બોગા માથ,
મદગદીત કંઠે બણી, શીખામણુ તે ત્યાપ.
એ દાહતમા કદ તો, રૂંધાણે બહુ ધાર,
આખ મીચાઈ તે સમે, ચમ થઈ ગઈ તે નાર.

શ્રીફળ નામે દીકરો, ટકટક જોતો જો,
ચીસ કારખી પાડીને, 'જી જી' બોલ્યો તે.

*

*

*

પણ પછી જોવા ચાલીયો, લોક લાજથી જાણ્યો,
લાખી મુખ દીડી ખરી, મનમાં મંજન માન.
મૃતક્રિયા કીધી અને, મૂક્યા પોકિપોક,
બહાર થઈ પાળ્યો ધણો, ભોજનપતો શોક.

*

*

* *

કરે જાતન સાહસ ધણ્યાં, જસનો લ્હાવો લે,
પણ અંદરથી ખૂની તે, વિપરિત કરતો રહે.
એક સમે વિચારતો, સાહસ જુડો પાપ,
ધડું ઘાટ શ્રીફળ તણો, લઉં વારસો આપ.
ભાદરવે ધન ગાજતો, નિશ અંધારી કીલ,
વીજ તણા ચમકાર તે, કુળવે દ્રઢ દીલ.
મધરાતે ઉઠી ગયો, ભતરીભની પાસ
'ઉઠ ઉઠ બેટા બાપ છું, જોવા જઈએ રાત !'
તેલ કસુંબા દૂધનું, ખુળ કરાવ્યું પાન,
માતે બોડી દીધી ને, ખવરાવ્યાં વળી પાન.
જમણી ફેડે હોકરો, ડાખી ફેડે શસ્ત્ર,
એમ તબેલે તે ગયો, પહેરી સાદાં વસ્ત્ર.
ખાને બેઠા ઘોડીયે, ચાલ્યા વગડા માંચ,
ગાઉ ઉપર વડચડતળે, ઉતર્યા બે જાણુ ત્યાંચ.
અં અં કરતો અધમુઓ, સુવાડ્યો શ્રીફળ,
વરતી કુહાડી કાપીને, કરતી ઝટ ઝળળળ.
દુપટે મુખ ઢાંકીયું, કાપી ગરદન પ્હેલ,
અંગઅંગ બુદ્ધાં કર્યાં, ખૂનીને સહુ સ્હેલ.
નાક કાન ને આંખના, ચૂરે ચૂરા કીધ,
મોટાં હાડ શરીરને, તેણે પહેરી લીધ.
મેઘ જળે ઘોવાં વળી, ખૂની ફેલ ને શસ્ત્ર,
કાડી ફેંકી ચોતરફ, દીધાં સધળાં વસ્ત્ર.
કરી કરમ પાછી વળી, હીણી સાહસ દેલ,
ઘોડી પર થઈ સ્વારને, ઘેર આવી ઝટ તેલ.

ઘેર જઈ મૂતો ખરો, ઉંઘ ન આવે કાંઈ,
જાણીતો જગે નહિ, ઘેરે બમણું લાઈ.
પ્રાત સમે સાહસ તણી, રૂડી ધરમી નાર,
અળગી સતી જે વળી, આવી તે તે ધાર.
પતી જગાડી પ્રેમથી, પૂછે બોળી નાર,
'શ્રીફળ બેટો ક્યાં ગયો', 'હે' બોલ્યો સુમાર.

* * *
નવ લાગ્યું એંધાણું કંઈ, તારે વીપરીત વાત,
ઠીધી ખૂની સાહેસે, કરવા બીજી ધાત.
આકર અંચળ એકપર, તેણે મૂક્યું આળ,
'શ્રીફળ પુત્ર લાવ રે, નહિ મૂકું તુજ ખ્યાલ.'
સાહસ બોલ્યું સાબળી, ઉલટયા સધળા લોક,
આકરને ખુબ્ય મારીયો, મારમાર ને ઠોક,
આખર શોધ કર્યો ધણો, પણ લાગી નહિ બાળ,
આકર મસ્તકે છેદીયું, દબને દસવીસ ધાવ.
ગામ વિષે કલ્પાંતનો, ક્યાંઈ ન આવે પાર,
નસંતાન ગયું ધીરનું, ત્રાહ ત્રાહ જન ધાર.

* * *
તડકા પીળા લાગતા, શોક શોક સહુ કામ,
ઝાડ જનાવર તો દીસે, શોકાવર આ રામ.

* * *
સાહસકો ખૂની કરે, આકરંદ બહુ પેર.
શ્રીફળનું નહિ કર્મનું, જેથી આળક ઠેર.

* * *
પણ મનમા સાહસ ખુની, દુઃખી અપરંપાર,
ધાણ વાળી કરી લાણને, તે શુળ સામે વાર.

* * *
ડગડે ડગડે, જગ જગે, કામ કામમાં ધાર,
પગે પગે તે નીરખતો, શ્રીફળનો આકાર.
જીંઘે નહિ રાતે કંઈ, જબક જબકીને ભેષ,
શ્રીફળ મૃત્યુ અકાળ તે, 'કાકા' કરણ દોષ.
વરથી વાળ્યું તેદનું, કરી આદ ને દિન,
સોણ રાતે લાખીયું, તેથી તે અતિ પિન.

તે દલાડો તે રાત પથ, ચંદ્ર ગંગારે જાપ,
સાણે માળે ઘોર ધન, વીજ ચમક બહુ થાપ.
પ્યાણું પાણું ઝેરનું, હેડે જેને લીધ,
ઘોડી ઉપર બેસીને, એડી જળજળ દીધ.
વડ હેડે સુવાડીને, કાપું કુમળું શીથ,
તે કર્યો ને વગુઓ, શિશુની જળવી ચીસ.

*

*

*

ઘોડી બોલી : ' નીચ રે, હું બોળી ભરમાધ,
પાપી સાધન સાક્ષિ થઇ, ચાંપુ તુને આંધી, '
વડ બોલ્યો : ' ચંડાળ રે, શું એ' ગુનો કીધ,
મને કર્યો તે' બધું કહી, થડમાં વીંટી લીધ.
આકર બોલ્યો : ' કમળખત, ખડગે કાપું શીર,
વડે ટાંચું હું ત્રેમથી, બોલું આ સહ તીર.

*

*

*

બાપ બોળાઇ વળી, તે પથ ખુણે દીઠ,
એ બોલ્યાં : ' ધીક છે, દરો દીધો તે' પીઠ. '
સર્વ જોઇને બીકથી, નીચે જોયે જેમ,
' કાકા ઠીક કયું ' બોલતો, બાળક દીઠો તેમ.
ચીસ આકરી પાડી ને, પડ્યો ચતો તે પાટ,
' શ્રીધળ બેટા ખુતી હું ', મુઓ પગડ્યો ખાટ.

*

*

*

એ રીતે સાહમ મુઓ, છુંકું ચૂકું જેઠ,
કીધાં કર્મ તે બોગવ્યાં, બોમવશે હજી તેઠ.

*

*

*

સાહસ પ્રાપી જીવનો, મુઓ પ્રજાએ પાટ,
પડે ખુણે જે પહેલ તે, જીલે જન સત પાટ.

*

*

*

સન અદાર અદ્યવને, નવેજર પચ્ચીસ,
પૂરી કીધી વારતા, જય જય જય જગદીશ.
ફગવેદી દિવેદી ને, નરમદશકંર નામ,
કરી કવિતા વર્ષ વણ, જય જય સતનામ.

વિભાગ પહેલો

નર્મદની પ્રસાદી

૨ ગદ્ય

૧. દેશભક્તિ અને શૌર્ય

સ્વદેશાભિમાન

અરે ઓ ભાટ ચાલો ! તમારી કળા કયા ગુમારી નાખી છે ? રાત્રીઓને અયોગ્ય રીતે શા વારસે યશના તાડ ઉપર ચઢાવી દે છે ? નીતિમાન લોકના પ્રતિનિધિ યદ્ય, રાત્રીઓને ચેતાવો કે રાત્રી ! અમે તમારા નેકીદારો કહેવાયા ને તમારી નેકી તો કદ જ નથી, માટે બધી છોડી દો ને અમને તમારી નેકીને જ પોકારવા દો નહિ તો થોડે દહાડે તમારે કમાલ યત્ન પડશે. કવિઓ અને કારભારીઓ ! તમારાં ગજવાને ન જુઓ, દેશનો ખજાનો જાય છે એમ વિચારો. રાત્રીઓની સુસ્તી, તેઓની નામદાંધ, તેઓની અવિદ્યતા એ ઉપર નિદાયુક્ત કવિતા રચો જેથી તેઓ દુભાષને ચાનકે રાખી કુળ નામ બોલ્યા હિ તેને તારે રાત્રીઓ જ પોતાના દ્રવ્યથી શ્રમ લઈ દીકરું દષ્ટિ દોઢાવશે ત્યારે જ હિંદુ નામ ઉચ્ચ આવશે મહેનત કરતાં મરવાથી કેમ ખીટો છો ? ઓ રજપુતો ! ‘શૂરસ્યમણ તૂળમ્’ કમ્ભર બાપી દેશાટન કરે ને ત્યાંથી નવી ધુકિત લાવી તમારું રાજ્યને સુધારે તમને યુસલમા નોએ પીડારાએ, બગવાન લોકોએ હેરાન હેરાન વ્યાં છે ઓ હિંદુઓ ! તમે કોઇ દિવસ મહાળીમાં મળા એકે ભત થવાનો વિચાર નથી કીધો, તમે સુધારા વધારાના કામમાં આગળ નથી પડ્યા તમે દેશને, રાજ્યને કારખાનાઓએ પ્રખ્યાત કરવાને સ્વપ્નામાં પણ ધાધુ નથી તમે અટકે કેમ અટકી રહ્યા છો, દેશમાં ભાણ રોટલા મળે તે સાર પણ પરદેશમાં લાખ મળે તે ખોટા એમ બોલી સતોયે કાં રહેો છો ? પણ તમારો દેશ એ તો તમારું ગામ ને તમારું કુટુંબ રે એ છોડવાની હાંમત ધરી પરદેશ જઈ સન્માર્ગે વિદ્યા, ધન, યશ, મેળવી આવી પછી દેશમાં ઉતરતી વયે અહેનમાં દિવમ ગુનરો ચવાનું તે મશે, દેશમાં

ખાઇપીને મોજ કરીએ છીએ એમ કાગરના બોલ બોલીને જ દુરમનેને લગાર હંકાવ્યા વિના પાછા પગલાં તમે કર્યા છે ! તમારો માથુસ રૂપે શો હક છે ? એકે ખીજ સાથે, સ્ત્રી બાળક સાથે, સર્ગા નાતીલા સાથે ચાલવાની શી નીતિ છે ? સ્વતંત્રતા તે શું છે ? તમારા ઉપર હાલની સરકારનો શો હક છે ને શી રહેમ છે ? દેશનું બધું તે શું અને સ્વદેશપ્રીતિ તે શું ? એ વાતોમાં તમે કેવળ વિચારશૂન્ય છો જાન્યુ લસ્કર પગાર આપી રાખવાનો સપ્રદાય રાજ ઓમાં નહોતો શિરબદી થોડા સરદારોને સોંપેલા હતા તે સરદારો પોતાના હાથમાં લસ્કર એટલે નીમકહરામી કરવાને ઢીલ નહોતા રાખતા તમારા રાત્રીઓને હુ પૂછું છું, રૈયત ભાઈઓ ! શા હક્કથી તેઓએ સો સો રાષ્ટ્રીઓ કરી ? અને એમ ચવાથી જ દેશ પાપમાન થશે એ પણ અધાધરીમાં તમને માલમ ન પડ્યું ! હવે રાત્રીઓની વાત છોડી દો, તેઓ આજ કાલ નહિ સુધરે તેવા છે પરંતુ સર્વ મહાજનો વિદ્યાગાનમાં સારા માહીત થાઓ, છોકરા અને છોકરીઓને નિશાળે મુકી બાણાવો તેઓને સાદા જ્ઞાનનું જ ખાલુ આપેલ મહાળી અને કુ પનીએ વેપાર કરો તમારી રહેવાની સ્થિતિમાં ફેરફાર કરો રસ્તા ચોખ્ખા કરાવો વ્યસનોથી દૂર રહેો ખેડુતો હાલ ધણા અગાન છે તેઓએ વિદ્યા શીખી, ભૂમિ સંબંધી રસાયનશાસ્ત્ર જાણી ખેતીના કામમાં સુધારો કરવો જોઈએ યાંત્રિક જગ હરત જગ કરતાં ધણું જ વધારે છે અસલ થોડા જ લોકો પુસ્તકો વાંચતા અને હમણા ગરીબ પૈમાદાર સર્વે થોડી કિમતે ચોપડીઓ ખરીદ કરી વાંચે છે. જાપવત કામકામ દાખલ કરે, જોતા જાઓ વિદ્યાનાં ફળો વિભાવતમાં કેવા થાય છે તે અહિ નામા કામાં ને તોય જારદાન અને ચીન વિદ્યાવતની હુડીઓના

દિમાળ જનમ આને રૂ. ૧૫૦૭ નું વર્ષાણુ
લાવતા થયા કે પાર પડ્યા એમ આપણે સમજીએ
છીએ. પુરું ગુજરાતી પણ જાણતા નથી.
યુરોપ અને અમેરિકામાં આપણી દેશ ભાષા
ને સંસ્કૃત તેમાં વેદ ભાષ્યો તથા કાવ્યો વગેરે
ગ્રંથો, હસ્તાસ આપણી અવપતોલન કરવાને તથા
શબ્દશાસ્ત્રમાં શોધ કરવાને મોટા મોટા પડિતો
અહોનિશ્ચ શ્રમ લે છે, મસ્કૃત શીખવાને મોટી
મોટી પાઠશાળાઓ છે, પણ દિલ્લિસ્તાન જ્યાં
સંસ્કૃત ભાષાએ મોટા જગ્ય મેળવ્યો છે, ત્યાં
હાલ એકે પણ દિવસ પાઠશાળા દેખાડશે ?
આપણી સર્વ વિદ્યા તો મૂળ સંસ્કૃતમાં તેને
પ્રાકૃતમાં કરવાને હજી શરૂ પુરુષો કયા બહાર
પડ્યા છે ?

—નર્મદગદ્ય સ્વદેશાભિમાન

* * * *

આજકાલ દિલ્લિઓમાં જુના નવા વિચારોના
શુદ્ધ ચાતે છે, એક પાસથી અનેક ધર્મશાંતિ
બધન શિથિલ થતાં જાય છે, ને બીજી પાસથી
અનેક રીતે લોકોનું ઐક્ય થતું જાય છે,
અંગ્રેજ સરકારની પ્રજા રૂપે પ્રાંત પ્રાંતના લોક
ઉચ્ચ નીચ સૌ ધારા ન્યાયની સત્તા તથા સમાન
મનાય છે, ન્યાત લોકમાં માન મળે ત્હેનાં કરતાં
દેશના લોકમાં માન મળે તે વધારે સારું છે એવી
સમજ લોકમાં આવતી જાય છે પ્રાંત પ્રાંતના
વિદ્વાનો દેશ કલ્યાણના વિષયમાં માનને અર્થે,
પરોપકારને અર્થે મઠળાઓમાં પોતપોતાના વિચાર
જણાવે છે ને યથાશક્તિ કામ કરી દેખાડે છે,
પ્રાંત પ્રાંતના શ્રીમંતો ધર્મશુદ્ધિ કે માનશુદ્ધિ
કાંડમાં કે ચત્રમમાં દેશક માણુમા નાણુ વાપરે
છે ને નિર્ધન લોકને સાથે તાપ્તી પત્યાજ વેપાર
ધધા કરે છે, દેશીરાજ્યની પ્રજાએ અંગ્રેજ
રાજ્યની પ્રજાની સ્વતંત્રતા ઉપર મોહથી જોવા
મોડાય છે, એ સંધા ઉપરથી જણાય છે કે
જો કે આજકાલ દેશદાઝ, દેશપ્રીતિ ને દેશાભિ
માન એ વિષે લોકને શુદ્ધ જ્ઞાન નથી તોપણ

તેઓના મનનું વલણ ને તેઓની કર્મજતિ એ
મમરત દેશી જનનું ઐક્ય કરવા લાગી છે. એ
ઐક્યને અર્થે જ ગાળાઓ પ્રથમ ધર્મનો ને
દ્વિતીયો આજકાલ અવરથે મરુદિ અર્થનો
બોધ કરતા આગળ પડ્યા છે.

લોકોનું ઐક્ય થશે એટલે દેવી મમરતનું
એક સ્વરૂપ લડાઈ રહેશે ને પછી એ સ્વરૂપનું
દુષ્પણ—દેશાભિમાન પ્રગટ જણાશે, ને તે પ્રગટ
થયું કે ત્હેના જગ્ય ગાળાઓ આપણે મમારના
યથ સુખની રજા ન રાખનાં કેવળ આચાર
અદિ સાના ધર્મને મર્યાદા ભાવથી પાળીને
આપણે પરતન અને દામણા થયા તો હવે
તરતને તરત પાછો ધર્મદ્વારા આપણી સ્થિતિ
સુધારવાનો સભવ નથી જ, અને નિષ્ક્રિય
શાંતિના વિચાર દગાધ જઈ પ્રવૃત્તિની નીતિ
(નિષ્ક્રિયની નહિ) પ્રચલ છે ને એ નીતિનું
ત્રેલું દેવત સ્વદેશાભિમાન છે તો હવે દિલ્લિસ્તાનના
(મન ત્યાં અન્ન એમ સમજતા) મક્કા
દિલ્લિઓને અને (અન્ન ત્યાં મન એમ સમજતા)
મુસલમાન પારસીઓને એ સૌને સ્વદેશ
દિલ્લિસ્તાનનું જ અભિમાન એ જ મ્હોટું ઉત્તમ
સુખદાતા દેવત છે, પૂજ્ય ને આરાધન છે ધર્મ
ભિમાન દેવતનો કાળ ગયો ને દેશાભિમાન
દેવતનો કાળ આ થો તો હવે એના જ ઉપર પૂણું
આરથા શ્રદ્ધા રાખવી જેવું ધર્માભિમાનમાં
દાખવ્યું તેવું ઔદાપ દેશાભિમાનમાં દાખવવું !
દેશ કલ્યાણને અર્થે, દેશી સમરતરૂપી મહા
કુટુંબના કલ્યાણને અર્થે સદન કરવું ને મનન
કરવું, તન મન ધન અર્પણ કરવા, ને પ્રમગે
પ્રાણ પણ અર્પણ કરવા, પ્રત્યેકના ઉદ્યમે
મમરતની સમૃદ્ધિ વધારી ને સમરતના સુખમાં
પોતાનું સુખ શોધવું એ નીતિ મનમા લાગ્યા
કર્મજા પાળવાથી આપણુ સમરતની—દેશની
સ્થિતિ ફરી પાછી સધળી વાતે ઉત્તમ શોભશેજી
શોભશે

—ધર્મવિચાર

ઉત્તરે હિમાલય પર્વત, પૂર્વે બ્રહ્મપુત્ર નદી તથા સમુદ્ર, દક્ષિણે સમુદ્ર અને પશ્ચિમે સમુદ્ર તથા સિંધુ નદી એ ચતુઃ સિમાવાળા મોટા દેશમાં અનેક મનુષ્ય કુટુંબોના વાસ છે. કુટુંબો, હિન્દુ યુગસમાન, જરતોસ્ત્રી, ખ્રિસ્તી વગેરેના નામથી ઓળખાય છે. હિન્દી કુટુંબો બીજી બધી જાતીના કુટુંબોના કરતાં ધણીજ વધારે છે ને હજારો વર્ષ થયાં આ દેશમાં વસે છે ને એટલા જ માટે દેશનું નામ પણ હિન્દુસ્તાન છે.

હિન્દુસ્તાન તે પ્રત્યેક હિન્દુજાતીને તે સકળ હિન્દુજાતીના દેશ છે ને સ્વદેશ છે. ધણી કાળથી આપણે હિન્દુઓજ આ દેશમાં છીએ. રક્ત લાપા, ધર્મઆદિ લેષ અનેક વાતે સર્ગા સખ ધીજન છીએ ને એક સરખી રીતે સમાન સુખ દુઃખ ભોગવતા આવ્યા છીએ. એટલા માટે હિન્દુસ્તાન તે આપણો દેશ છે. બીજા દેશોથી આપણો દેશ ધણીક વાતે જૂદો જ પડે છે. જૂદો જ શોભે છે. જન્મમૃત્યુએ આપણને પ્રેમ જગાવે છે ને જૂના જમરંગોનું સ્મરણ કરાવી આપણું અભિમાન પ્રગટ પાડે છે. એટલા માટે, હિન્દુસ્તાન તે આપણો પોતીકો દેશ છે.

જે લોકે મમસિંધુ ગંગા વિગેરે નદીઓના તથા પર્વત અરણ્યના મહિમા ગાયા છે, અને ધણીક રાજનગરનાં વર્ણન સપ્રેમ કર્યા છે, તે લોકમાં સ્વદેશ પ્રીતિ નહોતી એમ કેમ કહેવાયે? જે જગી લોકે પોતાના રાજ્ય પ્રદેશને પોતાનું નામ નેડી આપાવતું એ નામે જગતમાં ઓળખાવ્યો તે લોકમાં દેશાભિમાન નહોતું એમ કેમ કહેવાયે? વિદ્યા, રસાળ, પ્રદેશના ધણીયાતા, પરદેશીઓની તરફથી નિર્ભયને ધર્મના જ આશ્રય માની તેના જ યશ માનારા એવા લોકને દેશાભિમાનનું માહાત્મ્ય અસર્યે વધારવાનું પ્રયોજન નહોતું જ.

મહા ભારતનાં યુદ્ધ પછી નવાં રાજ્યો મંડાયાં ને તેમાં મગધનું રાજ્ય સર્વોપરિ શોભ્યું, પરદેશી લોકના હુમલાઓ થયા ને કેટલાક રાજ્યોએ પરાક્રમ દાખવી રાજ્યો ક્ષેમ રાખ્યાં ને ગયેલાં ભેગાં, લોકે સુહિષ્કર, મહાવિરસામી, વિક્રમ, શાસિવાહનના શક ઉપયોગમાં આવ્યા ને વર્ષે વર્ષે ઓગળવ કરી તે રાજ્યો પ્રતિ પોતાની ભક્તિ દેખાડી, પણ તેઓ સંસારવિપયમાં ને ધર્મચિપયમાં સ્થિત ન હોતાં એટલે પછી તેઓનામાં પોતપોતાનાં રાજ્યો પ્રતિ ભક્તિ હોય જ રહી કે વેદધર્મ ને બૌદ્ધધર્મ, પુરાણધર્મ ને જૈનધર્મ એ પ્રમાણે અનેક ધર્મના લોક પોતપોતાના ધર્મનું અને પોતપોતાની યાતિઓનું અભિમાન રાખતા થયા.

સમસ્ત લોકોના એક અખંડિત એવા આનંદને જટલે લોક નાના નાનાં સમતાય કરી પોતપોતાના એવા અનેક સંકોચિત આનંદ લેતા થયા. એટલે પછી, દેશાભિમાન હોય જ શાનું? તો પણ દેશાભિમાનની પ્રેરણા કરનારી જે આદિ શક્તિ પ્રકૃતિ તેની સ્થાપના કેટલાક તરત્કાલે દ્વારા ને બૌદ્ધ જૈન ધર્મદ્વારા થઈ હતી વળી બ્રહ્મ-લોમાં પણ કાળીદાસે ‘જગતઃ પિતરૌ વન્દે, પાર્વતી પરમેશ્વરી’ લવ્યુ ને શંકરાચાર્યે લોકને અર્થે શક્તિયુક્ત સિત્તનું પૂજન માન રાખ્યું.

કાળાન્તરે સમ ને અયોધ્યાપુરી અને કૃષ્ણ ને મથુરા, ગોકુળ દ્વારકા, હસ્તિનાપુર એ ગણાયાં આજીવ ને જૈન, સ્માર્ત તથા વૈષ્ણવ ને દિગંજર તથા સ્વેતાનર અને સંન્યાસી, વેગી, સાધુ એમ ધર્મ ત્રિવચના જુદા છતે હિન્દુઓ પ્રદેશ પ્રદેશનાં નામથી ઓળખાના થયા. રજપુતોએ નગર ભક્તિ, ગાંધીભક્તિ, ને રાજ્યાભિમાન એ દેખાડ્યાં, દક્ષિણીઓએ, ‘સ્વરાજ્ય’નું અભિમાન રાખી પરદેશી ને પરધર્મી જન ઉપર ધિક્કાર દેખાડ્યો. પણ હજી સૌ લોક ધર્મજપને તથા

ગાતિઅંધને જૂઠા દના ને ધર્મ નિરૂપિતને પ્રધાન
દગ્ધ માની સંસાર પ્રવૃત્તિને ઔણ માનના દના.

આજકાલ દિ-દુઓમાં જુના નત્રા વિચારોનાં
પુદ્ધ ગારો છે. એક પામથી અનેક ધર્મગાનિ
અંધન સિયિસ યનાં જન્ય છે. ને જીજી પામથી
અનેક રીતે લોકનું એકય થનું જન્ય છે. લોક
સંમાર પ્રવૃત્તિને યુગ્મ માનના માંડી છે ને તેઓ
રમણદિએ ને અર્થબુદ્ધિએ, મંડગાઓ કરી કરી
વધારે વધારે ઉચ્ચથી યનાં જન્ય છે, અગ્રેજ
મરકારની પ્રગ્ન ફેરે પ્રાંત પ્રાંતના લોક હંચ નીચ
સૌ ધારા-ધાયની મત્તા તંગે સમાન મનાય છે.
ન્યાતના લોકમાં માન મળે તેના કરતાં દેશના
લોકમાં માન મળે તે વધારે સારું છે, એવી
સમજ લોકનાં મનમાં આવતી જન્ય છે. પ્રાંત
પ્રાંતના વિદ્વાનો દેશ કલ્યાણના વિષયમાં માનને
અર્થે, ધનને અર્થે, પગપગારને અર્થે, મંડગા-
ઓમાં પોનપોતાના વિચાર જણાવે છે ને મયા-
શક્તિ કામ કરી દેખાડે છે. પ્રાંત પ્રાંતના શ્રીમતે
ધર્મબુદ્ધિથી કાઠમાં કે સરમમાં દેશકલ્યાણમાં
નાણું વાપરે છે ને નિર્જન લોકને સાથે રાખી
પંચાળે વેપાર ધંધા કરે છે. દેશી રાજ્યની
પ્રગ્નએ અગ્રેજ રાજ્યની પ્રગ્નની રતતંત્રતા
ઉપર મોહથી જોવા માંડ્યું છે. એ સંધા ઉપરથી
જણાય છે કે, જ્ને કે આજકાલ, દેશદાઝ, દેશ
પ્રીતિ ને દેશાભિમાન એ વિષે લોકને શુદ્ધ જાન
નથી તો પણ તેઓના મનનું વજણ ને તેઓની
કર્મવૃત્તિ એ સમસ્ત દેશી જનનું એકય કરવા
લાણી છે, એ એકયને અર્થે જંગાળોએ પ્રયમ જ
ધર્મનો ને દક્ષિણીઓ આજકાલ અવરયે સમૃદ્ધિ
અર્થનો ભોધ કરવાને આગળ પડ્યા છે.

લોકનું એકય એક યજ્ઞે, એટલે દેશી
સમસ્તનું એક સ્વરૂપ ધમ્મક રહેશે ને પછી એ
સ્વરૂપનું હંપણું-સ્વદેશાભિમાન પ્રગટ જણાશે.
ને તે પુષ્ટ થયું કે તેના જન્ય વામશે. આપણે
સંસારના યશ સુખની રજકા ન રાખતાં કેવળ
આચાર અદિસાના ધર્મને ગર્વોદા ભારથી પાળી

ને આપણે પરતંત્ર તથા લમણા યયા, તો દહે
તરતને તરત પાછી ધર્મદારા આપણી રિયતિ
સુધારવાનો સંભાર નથી જ; અને નિરૂપિ
ચાન્તિના વિચાર દયાઈ જઈ પ્રવૃત્તિ ઉત્પાદના
વિચાર વધતા જન્ય છે. પ્રવૃત્તિની નીતિ પ્રયત્ન
છે, ને એ નીતિનું શ્રેષ્ઠ દેવન દ્રવેશાભિમાન
છે, તો દહે દિ-દુસ્તાનના રાકળ દિ-દુઓને અને
સુમલમાન પારસીઓને એ સૌને સ્વદેશ-દિ-દુ-
સ્તાનનું જ અભિમાન એ જ મોટું ઉત્તમ
સુખદાના દેવન છે, પૂજ્ય ને આરાધ્ય છે.
ધર્માભિમાન દેવતનો કાળ મયો ને દેશાભિમાન
દેવતનો કાળ આવ્યો તો દહે એના જ ઉપર
પૂર્ણ આરથા શ્રદ્ધા રાખવી, જેનું ધર્માભિમાનમાં
દાખલું તેનું ઔદામ દેશાભિમાનમાં દાખલું,
દેશકલ્યાણને અર્થે દેશી સમસ્તદેશી મહા
કુટુંબના કલ્યાણને અર્થે સદન કરતું ને મનન
કરતું, તન, મન, ધન અર્પણ કરવા ને પ્રસંગે
પ્રાણ પણ અર્પણ કરત, પ્રત્યેકના ઉચ્ચને
સમસ્તની સમૃદ્ધિ વધારવી ને સમસ્તના સુખમાં
પોતાનું સુખ શોધતું એ નીતિ મનના વાચા
કર્મણ પાળવાથી આપણ સમસ્તની-દેશની
રિયતિ ફરી પાછી સચળી વાને ઉત્તમ શોભશે જ
શોભશે.

ગદાભારતના પુદ્ધ કાળથી આપણું આર્થ
એકય તુટિત થતું આસ્થું ને આપણું રાજ્ય,
ધર્મ-વિદ્યા ધરમંસારના સુખ રહિત યયા; એ
આપણી ભુંડી રિયતિ જદલાવાનો સમય આવી
પહોંચ્યો હતો ને અગ્રેજ રાજ્યનો ફોલોજી
અંબંધ મયો ને રિયતિ જદલાવા માંડી, આપણા
સારને માટે ને દાવકાં શુદ્ધ યજ્ઞ જન્ય, પણ
દહે તે વહેલી જદલાય, આપણું એકય વહેતું
યાય, સુષ્ટ યાય, જમી યાય તેને માટે પ્રત્યેક
મંડળે ને દેશી સમસ્તને ઉત્પાદ ને આમલે કર્મ-
સિધ્ધિ ખેડેવા અવરન છે.

કુવામાં હોય તો દલાકામાં આવે, નદી કુવા
વડે જ નગરમાં ધરધરનાં જન છૂટથી પાણી

વાપરે છે, ને રાજ્યનીતિ ઉપર પ્રત્યેક કુટુંબનું સુખ સુખ્યત્વે આધાર રાખે છે. દેશી મહારાજ્ય રૂપી ઐક્ય ભાગ્યું, બાહ્ય બળ ધટ્યું, ઉંચું સુખ ગયું ને લોક વહેગી, કાષ્ઠ ને ઢીલા થઈ રહ્યાં, એઓને પાછા ઉલટમાં આણી તળમને ઢલ ને ધને અનુકુળ કરવાને ધર્મ—ભયદર્શનની અગત નથી, અર્થદર્શનની ઈટલી રીતે અગત છે પણ મહાત્મતા—ઓદાર્યદર્શનની ને કીર્તિદર્શનની ન જ આસે તેથી જરૂર ને મોટી અગત છે. કેવળ સ્વાર્થ શુદ્ધિ અનર્થ થવાનો મરે, તે શુદ્ધિ ઉપર બારે આંકેશ રાખી પરમાર્થ શુદ્ધિ જ વતવું. સહનું સારું યાઓ ને સહનું સારું કરવામાં સહ્યે ભાગ લેવો. સહમાં હું પણ છું માટે મારે પણ લેવો એ શુદ્ધિ વિના આપણે કાષ્ઠપણ મોઢું ને ઉજળું કામ કદી પણ કરી શકવાના નથી. માટે એકમહિ સકળ સોહિ ને એક સકળથી સોહિ એ મંત્રને જ પવે. અને સરસ્વતી તથા સેનાની એ બેને ખતે સેવના ને સાધવાં, આપણું પ્રત્યેકનું ને સમસ્તનું બાહ્યાંતર ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક શુદ્ધ સમળ સતેજ કરવું ને દાખવવું એ જ આપણું આપદ ધર્મ કર્મ છે ને એ વડેજ સત્ય, પ્રેમસૌખ્ય, એ વડેજ આપણું સ્વદેશલિમાન સત્તરે જથી થઈ દિવ્ય પ્રકાશશે. સત્ય, સત્ય, સત્ય.

—ધર્મવિચાર

રણમાંથી નહાસરું

રણમાં પડ્યા પછી હવે બીલુ શું ? મહેનત કરતાં લડતાં મરવું એ સમાન પુરુષાર્થ બીલું કયું છે ? મરતાં લગી ધાધી રિયાયા તો પણ થી ધીધું પણ મૂકવું ? ખરું કહું છું કે પાંચ જ વીર નીકળે ને તેઓ સંસારી સુખની તૃષ્ણા મૂરી દે અને રાત દહોડો સુધારો પ્રચાર કરવાના ઉલોગમાં રહે તો આપણે ધણી આગળ વધીએ ! રાજ્ય મદદમાં છે, જાખખાનાં મદદમાં છે,—શ્રીમતો પણ બાવે કબાવે મદદમાં છે અથવા ધરો, પણ એ દીન દહાં કે સીઆંકિ પાડે

જીતી ? એ દહોડો ક્યાં કે આપણે પાંચ પણ એકઠા રહીએ ? પાંચ તે પાંચ હજારને ભારે પડીએ. પણ સંસાર તૃષ્ણાવાળા અને એકધોટા સ્વાર્થાઆઓથી શું થાય ? વિલાપત જવું સહેવું હોય તો વિલાપત જઈ આવનારને કોણ માન આપે ? જાતિભેદ ઝટ તોળાતો હોય ને યુનર્વિવાહ સદજ થતો હોય તો આટલી બધી ચુચાચુચ રોતી ધાય ? સંપા-માં સર્વ વસ્તુ નાશ પામતી નથી. માટે સુધારો કરી નામ કરવું અને આવતી પ્રગ્નને રૂડો દાખલો આપવો એ આપણું પહેલું કામ છે. આપણે પરસ્પર વતીવાની રીત જીતી છે. અલગત એકેકના વિચારમાં અંતર તો હોય જ, પણ તેટલાં ઉપરથી મહિા મહિે વેર મત્સર રાખારાં, દ્રવ્યમાનને અર્થે ખુદામતીઆ થવું; લોભમાં દેસતી બાંધવી ને બાંધીને ન નિભાવવી એ નીચ કુળનું લક્ષણ છે. પ્રીત કષ્ઠ તો કે આગળથી જોઈ તપાસીને બાંધવી, બાંધી કે પછી તેમાં આગળ એકાદું નહારું નીકળ્યું તો પણ તેને નિભાવવું. જેની સાથે કામ પડ્યું, જેને માટે લોકમાં ગવાયા, જેને આપણે આપણું પોતાનું એક વાર પણ કહ્યું, જેની માથે જેમીને પાન ચાખ્યાં, તેને બહિ અહાની લાજ એ બહાને પણ હરગીમ મૂકવું નહિ પણ અદસીમ, આપણે આજ કાલ કોઈના નથી ! દગી. અગર ધરમાં મરે તેમ આપણે ભાષ્યો ભાષ્ય લઈએ, તો પણ બહાર તો એક જ છીએ એમ બતાવવું જોઈએ. લાઘવ્યલ કેસમાં ભાષ્ય કરમનદાસ યુગ-જના કેટલાએક મિત્રો તેનાથી જુદા વિચારના હતા,—જેઓનો વિચાર કાર્ટમાં જઈ શાહેદી પ્રવર્તનો નહોતો તેઓએ કરસનદાસની ચરમે તો થોડું પણ સુધારાની લાજ જરી એટલા જ માટે આગળ પડીને શાહેદી પુરી. એ વેળા જે આપણા સાથીઓએ એકસાથે ચળવીરપણું બતાવ્યું છે તે નેધી રાખવા જોઈ છે, એવું જ સર્વ પ્રસંગે હોવું.

—નર્મગદ્ય રચનામાં પાછાં પગલાં ન કરવા વિષે

રાજ્યભક્તિના આદર્શો

રાજ્યભક્તિ ગિયે તો પૂછવું જ શું ? મલી-
ગની માથે લાડતાં પ્રતાપ રાજાને બચાવવાને
જાવાવાળાએ પોતાનો પ્રાણ આપ્યો, ને જો કે તે
જેક જ પડતી હાસતર્મા આવી પડ્યો હતો તોપણ
તેના મરદારો તેને વળગી રજા ને બામાશા પ્રપાને
પ્રતાપ ગેવાડ ન છોડે તેને સાર પોતાની જાપ-
દાદાની પૂછ તેને નજર કરી, અમર રાણાથી ઉપર
ઉપરી હાર પામેથી જલ્દાગીરે ગેવાડીઓનો ચિતોડ
ઉપર ગ્રેમ જોષ રાજાના એક સગાને રાણા ઉપ
નામથી ચિતોડની ગાદીએ બેસાડ્યો—આવી
ગતલગથી કે અમરસિંહના વળાગાના ધણુએક
તેને મૂખી ચિતોડરાજાને માન આપે; પણ મન્ય
છે રજપુતને કે તેઓએ નવા રાજાને ન જ
માન્યો ! આદવાડનો અટતસિંહ જે પોતાના
બચપણમાં છુપો ને છુપો રહેતો ને જોને તેની
પ્રભુમાના વીસ જણે પણ નહિ જોયો હોય તે
અજિતના નામની જ ભક્તિથી તેની તમામ
પ્રજા સંપર્ગ રહીને ઔરંગઝેબનું કાવવા દેતી
નહિ; ને આમ કરીને તે દલિવાર લેવાને શકિત-
માન થયો એટલે તરત જ તેની સરદારી નીચે
રજપુતોએ છુંડમાં મળી ઔરંગઝેબ સાથે ૨૦
વર્ષ સુધી ટકાર લીધા કીધી. જ્યારે બીજોએ
કડરના નાગાદિયને મારી નાખ્યો ત્યારે તેના
વંશમાંના બાળકને એક બાહાણે બાંધીરના
કિલ્લામાં લઈ જઈ રાખ્યો હતો. એક બાટે,
જ્યારે ચોહાણે ચિતોડની ગાદી ખુચી લેવાનું
કીધું ત્યારે સિંધ જઈ રાહપને આપ્યો હતો;
અને એક દાષએ ખુની વનવીરથી બચાવવાને
બાળક હૃદસિંહને એક નાઇની સાથે ગામ બહાર
ગોઠાવી દઇને તેને બદલે પોતાના કુમળા
બાળકને મરાવ્યું હતું.

દેશભક્તિ

જ્યારે અમરે ચિતોડ પાછું ગેળવ્યું,
ત્યારે કેમલગેરે જ્યાં તે હતો ત્યાંથી
મધયા રજપુત લોકે ઉર્મગેરે પાછા ચિતોડ

આગ્યા ને ગોટા શીખંથી મદમદને તોખા
પોકરાવી. પ્રતાપના પજુની છી વાત—રે ચિતોડ
પાછું આવે તો જ મદલ બાંધવા ને રાજસાહેબી
બોમવવી. એ પણ પ્રમાણે ને છુંડમાં રહેતો,
પનાવળીમાં જમતો, પેંડા ઉપર ચૂતો વગેરે; ને
એ જ પણ તેણે મરતી વેળા પોતાના સરદારો
પામે પગાવવાનું વચન લીધું ને ત્યારે જ તેને
મંતેરો પ્રાણ મયો ! જેવું મેવાડ વિરે ત્યાંના
રજપુતોનું અભિમાન તેવું જ બીજા સંસ્થાનો
વિરે લોકનું પણ સમજવું. દેશ ઉપર આદત એ
શબ્દોની પ્વનિ દરેક રજપુતોના લોકીને ઉકાળાવી
નાંખતી. રજપુતને લોકો, રજપુતની સ્ત્રી,
રજપુતની તલવાર ને રજપુતને દેશ એ વિરે
અપમાન લાવેક શબ્દ રજપુત આગળ બોલાવ
ને તલવાર ન નિકળે એવું તો કવચિતજ બનવું.

શૈશ્ય પશકમ વિષે

બાપા, ખુમાણ, સમરમિંદ, અમીર,
કુંબો, સગો, પ્રતાપ, રાજસિંહ એ મેવાડના
રાજા, રાજોડો, હાડાઓ ને કુંકામાં
રજપુતસ્થાનના રાજાઓ, સરદારો ને સેના
કુનિઆની તવારીખમાં ઉંચી પ્રતિના દાખલા
દર્શાવે છે. રે કરમદેવી ને કતાની મા જેવી સ્ત્રીઓ
રજુમંદાગમમાં જન્મે જઈ બહાદુરીથી ધુમી છે !
રાણીઓએ રાજ્યકારભાર કર્યાના દાખલા તો
રજવાડમાંથી દેહાણે દેહાણે મળી આવે છે. દાડ
મંચકાર દહે છે કે “રજપુસ્તાનમાંનું” એક પણ
નાનું રાજ્ય યથોપિલીના જેવી લડાઈ ન લડવું
હોય તેવું નથી. એક પણ શહેર એવું નથી કે
જેણે ધર્મોપિલીની લડાઈ લડનાર લીઓનિડાસના
જેવા પ્રતાપી જોદાને જન્મ નથી આપ્યો, જે
લડાઈમાં અંગ્રેજ સરકારનું કાવવું નહોતું ને જે
લડાઈના છેવટને સાર ઇંગ્લાંડમાં પણ ગોટા
ગભરાટ થઈ રહ્યો હતો ને જે લડાઈ જેપુરના
રાજા માનસિંહે આસામ, આસામ, ગોડીઆએ
પ્રાંત અંગ્રેજ સરકારને અપાવ્યા હતા.

ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ

દાસના ગુજરાત પ્રદેશમાં જ રચના થયેલી પ્રાચીન કાળમાં સૌથી પહેલું પ્રસિદ્ધિમાં આવેલું તે દારિકા છે. જ્યારે કાશ્યપના કાળ મુવને જરાસંધની કુમકમાં મધુરા પર ચડાઈ કરી ત્યારે મૂળે એ નગર વમાવ્યું એવી કથા છે. રાજા ઉમમેન ને સર્વ યાદવો ને બીજી પ્રજા એ સૌ દારિકામાં આવી રહ્યા હતાં ને અટીથી જ પછી મૂળે તથા યાદવો મહાભારતના યુદ્ધમાં યુધિષ્ઠિને ગયા હતા. કુરુક્ષેત્રથી પાછા આવ્યા પછી યાદવો યાત્રાને અર્થે પ્રજાસ પાટનું ગયા હતા ને ત્યાં મલ્લપાનથી હાડી જઈને પરસ્પર કલહ કરી કપાઈ મુઆ હતા અને મૂળે સ્વધામ ગયા પછી રાજ્યમુકુંદન હરિતનાપુર જઈ રહ્યું હતું એવી કથા છે. અર્ધાત્ દારિકાનું રાજ્ય મૂળે સ્થાપ્યું તે મૂળેના ગયા પછી લખ પામ્યું. એ રાજ્યના લોક વિશે વિશેષ લખવા જેવું હોય જ શું? ઉમમેન રાજા ધાર્મિક હતા, ક્ષત્રી યાદવો શરવીર હતા ને બીજી પ્રજા મુખી હતી. તે પશુ કંસશિષ્યપાલાદિકને હણનાર, મહાભારતનું યુદ્ધ કરાવનાર, અણુનને જ્ઞાન બોધ આપનાર, સમાસંબંધી મક્તજનનાં સંકટ હરી તેઓના કોઈ પુરા કરનાર, વિલાસી, વિવેકી, શૂરવીર, રાજ્યનીતિક્ષણ, મહાપરાક્રમી, પ્રતાપી, તત્ત્વજ્ઞાની, મહાપુરુષ શ્રીકૃષ્ણને ઘટે બીજા સર્વ પ્રાંતના દિગ્વિજયની સાથે ગુજરાતીઓએ જે મોટું અભિમાન રાખવાનું છે જ તેમાં તેણે દારિકાની કીર્તિ અમર રચાવી છે તેથી વિશેષ રાખવાનું છે. કૃષ્ણના કાળ પછી તેની દારિકામાં રહ્યોહોય એ નામે મુક્તિ સ્થપાઈ ને દારિકા યાત્રાનું મોટું ધામ થયું છે.

* * * *

ગુજર રાજમંડપમાં એક બાલુએ પડિત જૈન સાધુએ કુમુદચંદ્ર આદિ દિગ્ગજ તથા દેવસુરી હેમાચાર્યાદિ સ્વેતાંબર સામાસામા સમર્થ વાદ કરતા; બીજા બાલુએ રાજકુટુંબ અને

સૈન્ય જમદેવ મરખા રગપુત તથા સનજન સરખા વણિક સરદારો દાંડથી બેસી મુદરિપય ચર્ચતા; સિંહાસનની દેહળ આનુબાલુએ સામણ, મંજલ ને હલો એ વૈત વાણિયા પ્રધાનો વ્યવસ્થા કરતા તથા ન્યાય ચૂકવતા; એઓની સન્મુખ આતુર આખથી જોતો, લશ્ક દહ કાને સાંભળતો અને મલકાને મોટે જોક બીજા સાથે ધીમે ધીમે વાતો કરતો એવો પ્રજાવર્ગ બેસતો ને એઓની આગલી દારમાં લાલમટ, બંચગાટ, ચંચગાટ, કપાતગાટ, વગેરે જ્ય વાણીથી મંડપ મળતી રહેતા;—ત્યાં બાર વર્ષ લડાઈ કરી રાજા બોજનું માગવા છતાંથી અને રાજેગાર સરખાનું સોરઠ છતાંથી ગ્રમ પશુ મોટા અભિમાનનો ભાસ બહાર પડતો એવો ને રણજયશ્રીથી, સમૃદ્ધિથી ને ઔદયશ્રીથી પ્રસન્ન એવો ને રક્તઘોર ક્રાંતિવાળો ને કીર્તિનો કોડીસો ને પુરા વિલાસી ને સાવધ ને વિચક્ષણ ને નિજપદનું ગૌરવ રાખનારો એવો જ્યમિંગ સિદ્ધરાજ ગુજર દેહતો રાજા સર્વ રાજ્યમૂલ્યો સહિત સિંહાસને બિરાજતો ને મંદિરની મોગેર વાલો વાજતો.

રાજ્ય સ્થપાયા પછી ચારમે વર્ષે ગુજરાતને પૂણું ઉત્કર્ષ દેખાડી સિદ્ધરાજ અમર કીર્તિ મૂકી ગયો, ને પછી મંવત ૧૨૦૦ થી ગુજરાતને સર્વ ઉત્તરવા માંગ્યો.

* * * *

નર્મદગુપ્તનાં ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ

ઉપર કલિદાસરૂપ જે લખી જણાવ્યું તે ઉપરથી જણાય છે કે જેમ એકજ પાત્રમાં પાણી તથા તેલ હોય તથાપિ તેલ છુટું પડી ઉપરજ તરફ રહે છે તેમ ગુજરાતમાં સત્તાધારીવર્ગ પ્રજાવર્ગથી ઉપર તરતો રહ્યો છે. દિગ્ગજરાજમાં પ્રાજાણ તથા જૈન સાધુએની આશ્રય મળતા, જૈન પ્રજામતા કેટલાક દરબારમાં ને સૈન્યમાં કારણાર કરતા. રાજા

તથા પ્રભુ બન્ને હિંદુ, બન્ને એક દેશી પ્રકૃતિનાં અને પરસ્પર રત્નવાચી જાણીતા હતા, તે પછી બ્રાહ્મણ, વાણીયા રજપુત વગેરેને પરસ્પર ખાવા પીવાનો ને કન્યા આપના લેવાનો પ્રતિબંધ હતો. બ્રાહ્મણ જૈન પોતપોતાના મતના આગ્રહી હતા; પ્રભુવર્ગના જૈન સાધુ મિત્રાચ બીજા કોઈ ઝાઝો વિદ્યાભ્યાસ કરતા નહિ. એ કારણથી પ્રભુવર્ગ પરસ્પર સ્નેહથી સમગ્ર રૂપે થયો નહોતો ને પોતાની ગુજરાત બુમિનું અભિમાન રાખતો નહિ, પણ રાગના કાંકડી મોઢ પામી પોતાને મળતાં સુખોમાજ સંતોષ માનતો; અર્થાત્ રાજવર્ગના ઉપર પ્રભુવર્ગની સ્થિતિ આધાર રાખતી, સુમલમાનો તો પરદેશી, જુદા લોહીના, જુદા ધર્મના, જુદા મીઠાજના, એટલે એઓ હિંદુ પ્રભુવર્ગની દીલથી રોની દરકાર રાખે ? અર્થાત્ ગુજરાતમાં કોઈ પણ કાળે ગુજરાતીઓનું એક દેશી રાજ્યરૂપે એકથ નહોતું; તેમ પ્રભુ સમરનતું પણ પરસ્પર એકથ નહોતું. પરદેશી ગળના સંબંધમાં સર્વ પ્રભુનું એકથ જેવું શીજે ને મરેકાઓએ દેખાડ્યું તેવું જાણવંત તો નહિ પણ નામનુચે ગુજરાતી લોકે કોઈ કાળે દેખાડાવું નથી અને આજ કાલ તો ગુજરાતના રજપુત, બીલ, કોળી, બ્રાહ્મણ, વાણીયા, કણ્વળી સૌ એક સરખા મોળા યદ રલા છે.

ગુજરાતનો ઉત્કર્ષ

આ સેકામાં રાજનૃતિશાસ્ત્ર દેશસમૃદ્ધિ-શાસ્ત્ર ને ગાનવધર્મશાસ્ત્ર એ ત્રણનો ઉત્કર્ષ જગતમાં નેવામાં આવે છે; નવાં રાજ્યોનો ઉત્કર્ષ છેજ, પણ ધણી જુનાં રાજ્યના લોક જે ધણો દાળ પરાધીનપણામાં હતા તેઓનો પણ નવો ઉત્કર્ષ યવા લાગ્યો છે. આપણે પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ હિંદુસ્તાન દેશનો ને તેનો સુંદર અંગ-પ્રદેશ જે ગુજરાત તેનો ઉત્કર્ષ ચરોજ. ત્રીપૃષ્ઠે અર્જુનને આપેલા મોધનો મર્મ લોકના સમ-જવામાં ન આવેથી સંસાર મિથ્યા છે, સંધું નાશવંત છે, કર્તા દર્ના તો કોઈ જુદોજ છે,

અદંકાર તથા કર્મ નિમિત્તમાત્ર છે એ વિચાર તેઓએ ગ્રહણ કર્યો ને એને અનુસરી સંસારમાં ન ચાલતાં કર્તવ્ય કરી નિવૃત્તિસુખને મોટું ગાન્યું અને એનાં દુઃખદાયક રૂળ આપણે ભોજવ્યાં. પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ કે સદુદ્દેશ, સદ્યુક્તિ, સન્માર્ગે, સતકાર્ય કર્યેથી બીજા દેશના લોક આ સંસારનાં મોટાં બાહ્ય સુખને પામે છે, ને મરણ પછીના સુખને સત્તાનભાવે સત્ય માની અંતર સુખની રૂઢિ કરે છે, તો આપણે તેઓની પેઠે વર્તાવે તેવાજ સુખ કાં ન ભોગવવાં ?

હિન્દના એક અંગ તરીકે ગુજરાત

હાલમાં આપણે કામ કરીએ છીએ તે ઉપ-લગીઆ, પણ દેશનું કલ્યાણ કે જેથી આપણું પણ કલ્યાણ થાય તે મહાભારત કામને સાફ જે પ્રકારે ઉદ્યમે યવા જોઈએ તે પ્રમાણે ચતા નથી. મોટું કામ કરવાને ધણાં માણસો જોઈએ ને શક્તિમંત જોઈએ. શક્તિમંત કેવી રીતે ? બુદ્ધિએ ને સદ્યુક્તિ. આપણા લોકમાં સાધારણ પદ્ધતું ચરીરબળ, સાધારણ પદ્ધતું બુદ્ધિબળ, ને સાધારણ સદ્યુક્તિ છે ને તેથી ગુજરાતીઓ કાતિમંત નથી પણ નિસ્તેજ છે. ત્યારે શું કરવું ? ગુજરાત બુમિના જુદા જુદા વર્ગનાં લોકિ-પદાડી પ્રદેશના રજપુતો, બીલ, કોળી, એઓએ તથા રસાળ પ્રદેશના રજપુત, બીલ, કોળી, એઓએ તથા રસાળ પ્રદેશના બ્રાહ્મણ, વાણીયા, કણ્વળી, એઓએ અને પારસી, મુસ-લમાન એઓએ સૌએ પ્રત્યેક ને સમૃદ્ધમાં ઉત્સાહ તથા આગ્રહથી ખંત માથે ઉદ્યમ કરવા કે જેથી આપણે યશસ્વ સુખ વહેલાં પ્રાપ્ત કરીએ અને આપણી ગુજરાત, જયશિખર, સિદ્ધરાજ, ને મહમદ મેગડના વખતમાં તેજ ભારતી હતી તેમ માત્ર નહિ, પણ જુદીજ રીતે હિંદુસ્તાનના એક મોટા કૌવતવાળા સુંદર અંગરૂપે જગતમાં કાતિમાને ને કોર્તિમાન યદ રહે. -પ્રભુ આશા પુરી પાડે !

નર્મગદ્ય: ગુજરાતીઓની સ્થિતિ બાગ ૨

ગુજરાતની કીર્તિ

સ્વભાવશુભ કેળવાયાથી ને દામ કરવાની શક્તિ વધેથી મનુષ્યપ્રજાનું સ્વરૂપ સુંદર પ્રકાશે છે. જ્યારે આપણા ગુજરાતીઓમાં ધન્યજ્ઞેક જન્મ પોતપોતાનાં જુદાં જુદાં કામમાં પોત-પોતાનાં કેળવાઅર્થાં ને સક્રિયતાથી સ્વરૂપથી પ્રકાશશે ત્યારેજ આપણી સ્થિતિ સારી થશે. જે જુડું નામ કરશે તેને માફાં પરિણામ ભોજ-વર્ષા પકશે ને મારાં પરિણામ જોઇ જીવન સાવધ રહેશે. વળી જુડું નામ મેળવવાની કોઇની ઇચ્છા હોતી નથી. ન કેળવાએલાં સ્વભાવ શુભથી જુડાં કર્મ થઇ જાય છે. નામ કરવાની ઇચ્છા રાખનારાઓથી જુજ જુડાં નામ કરવાનાં, પણ ધણીક જન્મ તો રૂડાં નામ કરવાનાં. વળી કહેવત છે કે 'નામરદ રૂડે મામને ને મરદ રૂડે નામને.' વળી 'નામ રહંતાં દંકરો, નાણાં નવ રહંત; કીર્તિ' તણાં જે કાટડા તે પાડ્યાં નવ પડંત.' વળી કહેવાય છે કે 'રૂડે નામ કે જુડે નામ' (ને કું વધારું છઉં કે 'પણ નામ'). માટે નામ મેળવવાને ઇચ્છા એ તો પુરૂષ જીને પોતાના ઉદ્યમમાં મોડું ઉત્તેજન આપે છે. જ્યારે આશ્ચર્ય ઉત્પાદક ને કર્મક્રમગતા આપણામાં આવશે, જ્યારે આપણે મોટાં સાહસિક કામ કરીશું, જ્યારે આપણે દુઃખમાં ધીટ ને સુખમાં નમ્ર રહીશું, જ્યારે આપણા કરતાં યશના લોભી વધારે થઇશું, જ્યારે આપણે એક આસ્થાથી એક ઇશ્વરને અને દેશને ઉત્કર્ષ કરવાના એક સંકલ્પને સેવીશું ત્યારેજ આપણે જગતમાં ગુજરાત જામિના પુત્ર ગુર્જર એ પ્રતાપી નામે પ્રકાશીશું.

ગુજરાતના ઔમંત અને નિર્ધનો

આપણે આપણું પાણી જોડું છે. આપણી આલોક તથા પરલોક સંજ્ઞા 'મનની સ્થિતતાએ પોતાને દામ છાડી દીધે છે અને તેને દેશણે ધણી તરેહની અગત્યોદ્ધારી ચિંતા

તથા દાલ ચતુ જેવા લાગતા એવા ધણી દિશના પાળેલા વર્ત્તો, એજોએ વર પાલ્યા છે અને આપણા દેશ ચિંતા સરખા થયા છે. આપણા ધરકાએએ સુધારા નામના પદાતી ઉંચી ટોચ ઉપર કીર્તિ'નો મોટો કિલ્લો ગાંધિયો દેને. પણ ગુજરાતનાના દુઃખલમાંથી તેની સંભાળ કરવાને પહેલોપીઝ આપણા વડીલોએ આગસ કીડું તથા તેઓ સારા માર્ગને છોડતા મયા તેથી મળીઆ મેલેજોના ધક્કાગએ પદાડ ઉપરથી તેઓ નીચે ટળી પડ્યા. વચમાં વચમાં તેઓ ઉપર ચડતા, પરંતુ ઉપરના વારંવારના અને જોરાતર મારને લીધે અદ્યતાના કુટાના છેક પદાતી તળેટી ઉપર બેસુદ અને મરવા જેવી દયામાં આવી રહી, તેઓએ આપણને જન્મ આપ્યા છે. ઉપરની ટોચ ઉપર મુમલમાન તથા દેહી રાજ્યોને મારી આજને સમે અંગ્રેજ લોક રાજ્ય કરે છે. એઓને આપણી દયા આવે છે. રામનો ધર્મ છે કે પ્રાણને પાળતી, અંગ્રેજ પહેલીઓ પેરાપકાર જુદીથી જેટલું આપણું સારું કરે તે મધું આપણી જહારની દયા મંગધી. નિશાળો કાઢવી, દેહીઓને મોટા અધિકારો આપવા, જકત દાણ એજાં કરવાં, દેસમાં સલાહમંપનાં વધારે કરવે, આપણને સધળી વાતની પણ પકતી વચંતતા આપવી વગેરે જાગનોમાં તેઓ આપણું કંપાણુ ઇચ્છે છે. તેઓ આપણી અંદરની દયા શું જાણે? એક માણુમના સ્વભાવથી ખીજો પુરો વોફે હોવાજ નહિ. મંગધ પ્રમાણે મોહોમાંદે જાણુ વધારે જોણી દોષ છે. આપણે કુડંબધો, પોતાની વાતથી અને દેશીઓથી ઉતરના અનુક્રમે જણીના છીએ. અંગ્રેજ લોક આપણી દુખીઆરી અંદરની હાલતથી થોડાજ વોફે છે. એવી કેટલીક વાતમાં તેઓનાથી આપણું સારું ચલું નથી, વસ્તે વેગાએ તેઓનું આપણે જુડું ને:લીએ છીએ એ મોટી ચૂક છે. આપણી હાલની માંહેની દયા સુધારની રૂકત તેઓના

હાથમાં નથી. વહાલા દેશીઓ ! આપણાજ હાથમાં છે. આપણામાંજ જ્યારે જુરીયત નહિ, આપણેજ તેઓને કહીએ નહિ, આણેજ મહેનત કરીએ નહિ, આપણેજ ખુણે ભરાઈ રહીએ તો પછી તેઓ શુ વેલણ ધાલીને ઝોસડ પાય ? ' માગ્યા વિના તો મા પથુ ન પીરસે ' તેમ આપણે જેમ બેશુદ્ધ થઈ ગયા છીએ ને પુરં જાણતા નથી કે આપણી હાલત શી હતી ને શી છે તો પછી આગળ કીર્તિના કિસ્સો ક્યારે બાધીશુ ? મંડળાસિદ્ધ નામના વિદ્વાન ગોરા વૈદ્યની પરીક્ષા મા આવે છે કે આપણાંમાંથી સ્વદેશપ્રીતિ રૂપી આબોધ ખરી મધ છે. અસહના સ્વદેશાભિમાનનો કંઈ પણ ભાગ નાડીપરીક્ષાથી જણાતો નથી, સ્વદેશાભિમાનને ક્ષીત આવ્યા છે ! જલદીથી ગરમી પહોંચાડવાની નહિ તજવીજ કરીએ તો તે જવા બેઠું છે તે મરી જશે એટલે આપણે રાઈ રહીશુ અને છે તેનાં કરતાં વધારે આપણા છુડા હાલ થરો વૈધરાજ ! સ્વદેશાભિમાન તે શું ? ધરડાઓની વિદ્યા, રાજનીતિ, રીતભાત, વહેવાર વગેરે કેવા હતાં તે તો પેટને સાંસા ફાંફા ને વાંધા એટલે નિરાતે અસહનાં યોગ્યિક રહેલા પ્રસ્તુતો વાચી ગયા વગર કેમ જાણ્યામાં આવે ? ત્યારે શુ સ્વદેશાભિમાનનું જ્ઞાન કરાવવાને ટથુએ નથી ? હા હા, છે, જુઓને આ આજી ધીરનાર કારના ને અનેરીકનેરી, ધારાપુરીની શુકા માહેના પુગાતનં પથુ ચમત્કારીકે કામો ! સોમનાથ, પાનીતાણા, સિતેડ, ઉજ્જન, ગોડળ, મથુરા, પ્રગાગ, કારી, જગનાથ, રામેશ્વર, સતારા, પુના, નારાક જેરે જગાઓ આપણને પાઠવા દવાડા સભારી આવે છે ! એ ઠેકાણાંની શોભા બાધી કેની કીધેલી છે ? આપણા વડીનોની. એ ઉત્તર સ્વદેશાભિમાનનું ચોખ્ખુ લાન આણે છે. દેશના સઘળા જનો ઉપર હેત રહે, તેઓ સઘળા સુખી થાય, તેઓની વિખ્યાતિ જગતમાં આવે

એવાં કામો કરવાનું જે અભિમાન તે દેશાભિમાન સ્વાભાવિક છે, પણ આવી આપણી દશા તેથી તે ઠરી ગયું છે. વૈધરાજ ! કોયા ઝોસડથી કોયે અનુપાને દેશાભિમાનને ગરમી પહોંચશે ! માણસ સર્વ વાતે એક દરજ્જે નથી, આપણે સઘળા જણા જુદી જુદી પ્રતિતા જુદી જુદી હાનતમાં છીએ માટે સૌએ પોતપોતાને રમી પડતા અને ફાવતા પણ ભારે ઉલોગ કરવા. ઉલોગ કરી ધન મેળવવું. ધન મેળવી સારી સ્થિતિમાં રહી પોતાની નીચેના દરજ્જાવાળાઓની ખખર લેવી. એ ખખર લેવાની જોડે પોતાના શરીરનાં અને મનનાં સુખ વધાવવાની કોશીશ કરવી. એ અનુપાન સાથે, કુટુંબનાતના કશ્યા કનેશનાં મૂળ જાળવના, અદેખાકને દુર કરવી ને તેને બદલે મહિમાદિ અતક રાખવી, કુમંપ છોડી સરે કામ કરવું, આજસ તમા વહેમો વળવા વગેરેની કરી પાળી, વિદ્યા, જ્ઞાન, શુદ્ધિ, ક્ષમા, સત્ય ચોખ્ખો વહેવાર, કળા ઈશસ્વ ને હાંસના સુધરેલા સિચાર વગેરેની માત્રા ઘોળી એ ઝોસડ, ગામમાં ગટગટ ઠાસી ગયાથી દેશાભિમાનને ધરીજ મગ્ની પહોંચશે એ ઉચકાયેયું ને તોળાયેયું જ પોતાને ચોખ્ખ ઠેકાણે રહેશે. આમ કરીને વખત આગે કે પોતાનું જોર બતાવવાને મેલન ઇચ્છી છોડી ! આવે આપણે વૈધરાજની એ તિખામજી પ્રમાણે ચાલીએ કલાચુએ ફલણુ કામ કરી પરદેશીઓમાં પોતાના દેશનું નામ વધાર્યું, તેમ એક કહે છે હું વધાર, બીજે કહે ના હું વધારીશ, એ રીતે આપણે હમણા કાપર છીએ, તે ટળી શુરારપણે પોકારીશુ કે હા હા અમે સ્વદેશને તારી આજવાને હદથી જ્યારે મહેનત લાદશુ. ત્યારે અને જ્યારે એ અર્ધજારને રૂડા અંગ્રેજ લડાવશે ત્યારેજ રે ત્યારેજ કીર્તિના કાંત્રો પાડે બાધવાને આપણે યા મટે લાપક નહિ મધએ ? એ અભિમા ! માણસનું નર છે-એ વડે તે

ઓળખાય છે-એ વડે તે અમર છે-એ વડે તે સુખી છે-તેને માન છે-અને એ વડે તેની સુકિત છે. અહો કાતાર ! એ સારી છુદ્ધી ! અચારા લાચાર દિંદુઓમાં જન્મીથી પ્રેરણા કર !

શુભરાતના શ્રીમંત અને નિર્ધનો

દયા એ પ્રથમ અંશ છે, એ શુભ માણસને સ્વાભાવિક છે. કોઈ બેઠેને રસ્તામાં માર ખાતી નેવાથી આપણામાં કણકણ છુટી જોરસો પેદા થઈ પ્રથમ સ્ત્રી ઉપર દયા અને મારનાર ઉપર ક્રોધ આવે છે. કરજની તપાસ તો પછવાડેથી કરીને આપણે આગેના વિચાર ફેરવેલાં ધટતાં હોય છે તે ફેરવીયે છીએ, પણ પહેલવહેલાં આપણને સ્ત્રી વિષે દયા ઉપજે છે હવે એક જણ સાચું એટલું થાયું કે તો લાખો આદમીને ઉધાડે પગે, હમ્મતે દાંડીએ નાજે સરોરે, ચોટી ગયેયે પે, બોડે માયે, ફેરી આંખે, ચિંતાની લાહે રોગની ધારનીએ અને ઊંડરા રૂપી રાહ-ધાડને લીધે બીજા માંગના જોઈ કેમ દના ન ઉપજે ! ચોમાસુ શ્રીમંતોને હોજે છે દાંડી આમાં કસ છતાં, વગર મકુનતે અપાન હોહો પારકાનું ધૂને છે અને એ ધૂતતુ દક્ષ રૂપે ગણે છે એના ઉપર લેશ ધ્યાન ન આપતું જોઈએ તે તો પુતળા જન્ય છે પણ નિચાતાં ખરખરાં ગરીબ-આધર્જા છુના, ચુર્ગા, બહા, આનાપ વગરનાં, રજાળતાં અને રોગીએ આપણી પાસેથી પોકાર કરતાં જતા હોય છે, તોપણ આપણે તેઓ તાર્ક નજર કરતા નથી. રે ચૂકરથો ! રીન આતી છે કે પાસેના સગવડવાળી નકારી દશા તરફ નેવાયી દિગે ધણું જ લાગે છે. પાડોશી, નાતીલા અંતે દેશીએ વિષે તો અનુકંમમાં દેતબાવ પ્રગણે લગે તોપણ કોઈના પણ દુ.ઓ અને તે વળા ઉપર દલાં તેનાં નેવાયી (આપણે માણસનાં જીવ છે માટે) દેવામાં અચર થાય ખરી દેશ એક કુટુંબ છે

દેશીએ તે આપણાં ભાંડુ છે. શ્રીમંતોનાં જીવ તેજો અનાથનો જીવ, જીવ કંઈ ઉંચ નીચ નથી ધધગને ઘેર તે મમ ગણાય છે. નાચાર જીવે મરતા શુદ્ધને ખાગેવો એમાં ભૂલ પ્રાણજીને જમાડવાના પુણ્ય કરતાં વધારે પુણ્ય છે. નીચ ઉંચ તો માન ધધાને લીધે થયા છે. માટે દાન આપવા વિષે નીચ ઉંચ જાત જોવાની નથી, પણ લેનાર સુપાન કે કુપાન છે, એ વધારે જોવાનું છે. આપણી જેનું પેટ ટાંકું થાય છે અને આંતરી કંકળતી બધ થાય છે તેઓ અંત કરજીવી પોતાને સારું કરનારને કેટલી કુવા છે કે ! એથી આપનારને કેવો ને કેટલો સતોષ ! અને તેની મ સારપ્રીતિ અને દાઝમાં કેટલો વધારો ! દશાનું ચકકર ફરતું ફરતું સૌના ઉપર આવે છે, ત્યારે દશાળી કુખ પામતાં અભાગી અને પોતાના ભાંડુ પ્રમાણે જાણી તેની બને તેટલી બરદાસ્ત લીધાથી મનનું સમાધાન રહે કે નહિ ? કુખી પ્રાણીને સકટમાંથી એવારવો એ આપણે ધર્મ છે. મરકારે એ વાતની જાણ કરીવી હતી, કરે છે ને કરશે, સિચ્ચન લગાડમાં ગરીબ રૂચત પુરોણી વિધવાઓના ને ઊંડરાઓનાં શુભરાતને માટે ' પેટ્રિઆટિક ફડ-દેશહિતકારી ઘડોળ ' છગનાડમાં હોમો થયો એ બાનતની દીપમાં આપણા દેશીએએ પણ સારી સારી રકમો ભરીતી છે. આપણી રાણીની તરફના લગાડમાં મરજી પામેલા ચોદાઓના ભૈરાં ઊંડરને તથા જખમી યયેલાઓને કુખના દરીયામાંથી કાઢી તેઓ પોનાનો મંસાર ચલાવી શકે, એ વિષેનો ગદો ભરત કરવો એ જેમ મોડું પુણ્યનું કામ ગણાય છે તેમ આપણા દેશી ગરીબોની હાલત ઉપર નિષા પહાંચાડી તેઓનાં કુખ ટાંગવા સાર બંદોબસ્ત કરવા એ પણ તેજુજ, રે વધારે પુણ્યનું કામ ખજેખર છે બ્યારે દેશીઓની બરદાસ્ત ન લગાડ અને પરેશીઓની લેવાઈ ત્યારે પછી રહેવાનું અભિમા ! શેનું ? સરમ અને કુલાસમાં પારકાને મદદ કરવી એમાં નિદવા જેવી સ્વાર્થ-

સુદ્ધિ છે. ધરનો મરે તેને જનમસે એમ મગજ
બહાર સારું કરી આપર મેળવી એ કેવળ
મૂર્ખનું કામ છે. શાસ્ત્રોરે, દેશી અનાથનું
પાલન રથમ કરવું જરૂરનું જાણે. વિકાસમંદિત
દેવપૂજા કરી, બહારથી શ્રોતી દેખાડવું અને
દાન કરવાની મતલબ આપરજ છે એમ મમજનું,
તે વળી અપાતને એ કંઈ સ્વર્ગે પડેલાંની
નીમરણી નથી.

શુજાતી શેઠીઆઓને

પેલા જમતનામકિત ઇન્દ્રિય હાવડખા
નામનું સ્મરણ આ વેળા મોટા માનપૂર્વક કરું
છું. એ હાવડેં પુરોષ ખંડ્યા તમામ કેદખાનાંની
શોકકારક દશા ફેરવી નાખી તે હાવડ તમારા
જેવો ધનવંત અકરમ હતો, તેણે પોતે સમગ્ર
પામનું નુકસાન ખમી ગરીબ અને દુખી અને
દરદીની હાલત સુધારવામાં અને તેઓનાં સુખ
વધારવાની તજવીજે કરવામાં પોતાની ઉમર
ગોઠ, તેણે મદત ફેળવણી આપવાને નિશાળો
ખધાવી પોતે યોગ્ય ઉપર શુજાતી ચનાવી
પોતાની અવકાશ મણી બાગ તે ધર્મ કામમાં
નાખતો. તેણે દેશ દેશના કેદીઓ અને શેઠીઓની
ધણીજ સારી ખરદાસ લીધી; હંકારમાં એટલું જ
કહું છઉ કે દુઃખીગરાના પોકારને સંગીતે કાન
માંડવાને તે હંમેશાં તત્પર રહેતો. તેનું નામ
પ્રગણા દેશના પરાધિકારી પુરોગમાં પહેલે જ મરે
જેવામાં આવે છે. આપણુજ દેશમાં પારસીમાં
મર જમશેદજીની સખાવત તે પીરવીજ, આવકમાં
પણુ ઉદાર જતો દેખાય છે. હવે લાણીઆ
શેઠમાંથી બહાર કાઢવા પડે છે તે જોતાની ઉત્કા
રાખીએ છીએ. રે રે શેઠીઆઓ ! તમારા પ્રેમ
પરાક્રમનું અમે અભિમાન નહિ ધરાવીએ ?
દેશીઓ નહિ ધરાવે ?

—નમઃગવ નિરાકિલમત્યે શ્રીમંતના ધર્મ

શુજાતી સી

આપણે વિદ્યા, નીતિએ, પેસે અને સુખે
ધણી ગરીબ છીએ તેનું કારણ આજ કે
આપણી સ્ત્રીઓની હાલત નબરી છે. તેઓ
જાણેલી નથી, કે તેઓની પ્રજા તેઓના હાથ તજે
વિદ્યાનીસિતા ખાજ ખાય સ્ત્રીઓ ધણીએક
અનીતિયરી એવે નિષ્વાદિક કામે મકી,
અતિશે જોડ કરવાયકી, ધરમાં કુમંમ વધાધરી
અને ખાનપાનાદિકથી સર્વ અને મનને ધણી
ધણી નુકસાન પોહોંચાડે છે. તવાજ ગયેલાંને
છોકરા યાગ તે માહકામલાજ રહે તેમાં શું
અજળ જેવું છે?

આપણા દેશમાં જ્યારે પાર્વતી, સીતા,
રૂકિમણી, બીજા દેવ ક્ષયિઓની મધણી અને
બીજા નાતોની કેટલી એક સ્ત્રીઓ બાણેલી અને
નીતિમાન હતી ત્યારે દેશમાં પરાક્રમ અજળમ
જેવાં થયા છે. હમણાની ખાઈ! યોના વિચાર
ધણી મૂર્ખ છે. તેઓ ધરણી જુગાનીજ જૂખી
હોય છે, પણ ધણીની પ્રીતિની જૂખ નથી
રાખતી તેઓ કોઈ પણ રીતના સારા ઉદ્યોગમાં
વખત શુન્યરવી નથી. વિનાયતમાં સ્ત્રીઓ
દેખતો સ્વરૂપ માર્ગ વત્તરને સેતુને મળે,
અને છોકરા કાજે કપડાં સીવે છે અને તેઓનાં
કામમાં મદદ લાગે છે. આપણી સ્ત્રીઓ તો
કહકે કે લાવે તો ખાઉ ને ખરાઉ દુખ પડવા
વિના માણુમ ધણી નથી એ વાત ખરી છે
જે નાતોમાં મોટાં પક્ષાં કરવાને ચાલ છે ત્યાં
પેરાઓ નહારા કામ કરવાને ધણી કાપડો
મેળવે છે. ધણી છે ત્યાં સુધી તે ખરાવારો ને
મરી જજે ત્યારે પીરેર તથા પદ્મું છે એમ
કહીને પેટની શીકર રાખતાં નથી અને તેથી તે
કંઈ પણ ઉદ્યોગ કરતાં નથી. જે નાતમાં
બીજાકેલ પદ્માંની ચાલ નથી તેમાં પણ ધણી

નુકસાન થાય છે, તેમ જ્યાં ધણી પસ્તાનો ચાલ છે ત્યાં પણ ધણી નુ-લાન થાય છે. ધણી પસ્તાની ઘેરઝો આગમ્ય થઈ જાય છે ને ખાણું પીડુ ને ચેન માત્રની એજ માન સારી પેઠે મળે છે. એ દારણ અને ખીજન ધણીઓને માટે પસ્તાં ઓઠાં કરતાં જરૂરનાં ડ એમ યશો ત્યારેજ ખાનપાનમાં ઘેરઝો પેસે જતો રહેતાની ખીજે કોઈ પણ ઉલ્લેખમાં વખત કાઢે અને દુરાચરણ નહિ દોરે ધણી દીન ની ૭૭૭ કેટલીએક આપણી રડાએલી સ્ત્રીઓ પોતાનો ગુજરાત કુમારો કરે છે. ઉઘમ રિયા વિદ્યાનીતિ નહિ ને એ વિના અરે સુખ નહિ માટે સ્ત્રી મતે પોતાનો વખત ઉલ્લેખમાં કાઢવો

નર્મદાદેવ શ્રીનાથ

ગુજરાતી વૃદ્ધિ

જ્યાસુધી સ્ત્રીઓના ઉપર વિચાર આગે નથી, જ્યાસુધી જેમ આપણમાં પૂર્વે સ્ત્રીઓના માન હતો ને હાલના સુધરેલા દેશોમાં છે તેમ આપણી સ્ત્રીઓ પુરોણી માન નહિ પામે ત્યાસુધી તે નિચારીઓ તથા આપણે પણ સસાર સુખના ઉચ્ચ લક્ષ્યના નષ્ટ શકવાના નથી. જે એક વહાણ વાપ ને ધરકામની ભાજક કરે છે તેના કમાવપણા સરખા બીજા સુ? કેળવણી પામેલાં જોડાં. ઉઘમ એ તેઓની ખરી દોલત છે અગર દ્રવ્યસંબધી સ્થિતિ તેઓ ની ઉત્તરી હોય છે તો પણ પરસ્પર પ્રેમ ને એકેકને ઉલ્લેખ એ તેઓનાં ખરાં સુખનાં મોટાં સાધન થાય છે. જ્યારે સ્ત્રી વિનાનું ઘર નહિ ને સ્ત્રીથી સમગ્ર ગુણ ત્યારે એનેકેમ ન કેળવણી આપવી? જે કેળવણીથી તેના સદ્ગુણોને પ્રુષ્ટિ મળે ને સદાચરણ દ. થાય, જે કેળવણીથી તે દેહસુખાનના પ્રમથ આગળ પડીપડીને યથ મેળવતી થાય ને ટુકમાં જે ક્ષણવણીથી તે અહીનાં ને તહીનાં ઉચી જાતનાં સુખ ભોગવે તે કેળવણી અભાગી અજાણને સહાગી સમગ્ર કરે તેવો તરો ધરતરી કૃપાથી અને આપણાં

પરિનમ તથા ઉત્તેજનથી રહેતો વહેતો આગો—અમૃત

નર્મદાદેવ શ્રીકેળવણી

ગુજરાતનું ભાવિ દર્શન

ગુજરાતની રાજ્ય થયા પછી પ્રાપ્ત ભાગ્ય બેઝારા લાગી ને રાજ્યનત-કૃષ્ણલક્ષ્મી દાખલ થયેલી લોક પુરાણ કથામાં અને દરિઓએ દર્શાવેલાં રીકોમાં આનંદ ખામત લાગ્યા સવત્ર નેમ ૧૮ માં ગુજરાતીઓની સ્થિતિ કેવી હતી તે તે કાગળી કવિતા રખી આરવીમાયી જણાય છે પ્રાનને નાજ્ય મળ્યું કુખ નડાણ ને તે અનેક ઉલ્લેખથી આવે ખરાડવે તથા સંચાર કરવે નુખ માત્રી પણ અમે જણાવે છે કે, તે વેળા અનેક મુર્ચમન, ભોળી, ઘેની વાકિત, અત્યાચાર ને દુરાચાર એ ગદુ દના સામગ્ર દહે છે કે સ્ત્રીમં ૨૨-૭૮ ને પુરુષ વગે મુખ દો, પ્રેમાદ દેખાડે છે કે પોતાના ઉઘમ સંબધી એમાર્ગપણમાં મતોરી ને કુટા પરિસરમાં હેનચા આદ માનતા, સુમલમાન સરખાર તથા દેશી દરખારના સંબધી કેટલાક જ્ઞાણુ અને વેપાર ધધાથી કેટલાક દેખુન વાણીઆ તથા જૈન ચારકો સર્વ ગુજરાતીઓમાં ગહાર પતા હતા આટલી મોગી ગુજરાત ને તેમાં આલ્યા ગા લોક તે જર્ના લોક પોતાનું કેળવણુ ખરે સ્વરૂપ દેખાડી શક્યા નથી મવન ૮૦૦ થી તે ૧૯૦૦ લગીમા પોતાના ગુણ લક્ષણથી પ્રસિદ્ધ થએલા ગુજરાતીઓનો મખા અરે કેટલીક જુજ છે! જૈનમત પ્રસારાનો તથા તેને માટે રાખને જૈન કરવાનો આગ્રહ ને પછી ખતી ઉલ્લેખ તથા ખટપટ એ હેમચ દે દેખાડ્યા છે, નરસિંહે કૃષ્ણલક્ષ્મીને આગ્રહ દેખાડ્યો છે, અખાએ ત્રયો લખી કુળ કમનો પ્રતિપદ તોડ્યો છે, બીજા કાણુ છે? જુજ અચકારોએ પોતાથી કૃતિથી પોતાની કીર્તિ કરી છે, એ સિવાય સર્વ ગુજરાતીઓ યવન સાધારણુ નિરતેજ સ્થિતિમા દત્ત ગુજ-

રાનીઓ મોળા, મોળા, અળણ, બીકણ, બાપલા-‘નાણીઆની મૂઝ નીચી તો નીચી’ દેનાય છે તે ખરું છે. સુમલમાનેંએ ‘માંડી ગુજરાત આશુસે લાત ઓર પીડેસે બાત’ કહ્યું છે તે ખોટું નથી. પણ શું આપણે આપણી રચિત સારી કરવાને સ્વભાવ યકીન હીણા છીએ? ના, દેશ હવે પાણી ભેરતાં તો પૂર્વ બાગમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે આપણે પ્રકૃતિથી હીણા ન હોવા જોઈએ ને નથીજ. અને કદાપી પ્રકૃતિથી હીણા હોઈએ તો પણ શું? શું કેળવણીથી સારા નહિ થઈ શકીએ? થઈશુંજ, ને જુઓ બાઈઓ, અંગ્રેજી રાજ્યથી નવા વિચાર દાખલ થયેથી, રેલ્વેથી, સંગતિલાભ વધેથી ને છાપખાનાંથી, વાર્તાપ્રસાર થયેથી આપણી રિચિતિ કેટલી બધી થોડા વર્ષમાં ફરી છે! પોતાને કાવતો ઉઘમ સૌ કરે છે, નામ મેળવવાની સૌને ઇચ્છા થવા માંડી છે, વિદ્યા લાણુવા ઉપર

સૌની પ્રીતિ વધતી જાય છે, નક્કીય મંતોષ, બીકણપણું, મોળા ભક્તિ, અમાન, ખુશામત, પરાધીનપણું એ મંથંધી વિચાર ઓછા થતા જાય છે, ને તેને જદ્દે અમંતોષ, આશા, શાય ઉઘમ, કામ કરવા ઉપર લક્ષ ગુણ ભક્તિ ગાન, સ્વતંત્રતા, ટેક ઇત્યાદી સદ્ગુણો આવતા જાય છે; આગળ જુદા જુદા વર્ગના લોક પોતપોતાના ધર્મને વળગી રહેતાં તેમ આજ નથી. પણ મધ્યગાનો ધર્મ સંબંધી એક સરખો મત થવા લાગ્યો છે; સર્વ બાગની બાપા એક જાતની થવા આવી છે; અને સૌ પોતપોતાની ને પછી પોતાના દેશની રિચિતિ સારી કરવાની એક સરખી વૃત્તિ રાખતા થવા છે. એ પ્રમાણે આજકાલ સૌની અંતર વૃત્તિ ભેરતાં પણ આપણી રિચિતિ આગળ જતાં બધી સારી થવાનો ગંભીર છે એમ ખાતરીથી કહેવાય છે.

નર્મગદ્ય: ગુજરાતીઓની રિચિતિ ભાગ ૨

૩. ઇતિહાસ અને ચરિત્ર

વલ્લભી વંશ

સુમવંશ પછી વલ્લભીવંશ પ્રખળ થયો. એ વંશના રાજાઓનાં કથણ લેખો જુદી આબર છે તેથી એ વંશ વિશે આપણને વિશેષ માહિતી મળે છે. રાજાઓ સિવમાર્મી હતા પણ બોદ માતાગાઓને પણ ધણે આત્મ આપતા એ વંશના બધા મળને ૧૯ રાજ થયા, તેમનાં નામ: (૧) ભટ્ટાક સેનાપતિ, (૨) પરમેન ૧ લો, (૩) દ્રોણમિદ, (૪) દુનમેન ૧ લો, (૫) પરપદ, (૬) મુદસેન, (૭) પરસેન ૨ જો, (૮) સિવાદિત્ય ૧ લો, (૯) ખગ-મદ ૧ લો (૧૦) પરમેન ૩ જો, (૧૧) પ્રામેન ૨ જો (૧૨) પરમેન ૪ થો, (૧૩) મુવમે ૩ જો, (૧૪) ખદમદ ૨ જો, (૧૫)

સિવાદિત્ય ૨ જો, (૧૬) સિવાદિત્ય ૩ જો, (૧૭) સિવાદિત્ય ૪ થો, (૧૮) સિવાદિત્ય ૫ થો, (૧૯) સિવાદિત્ય ૬ જો.

વેરાવળમાંથી વિક્રમ મંતવ ૧૩૨૦ નો એક લેખ જ ક્યો છે તેને આધારે વલ્લભી સંવત ૩૫૮ થી ચર થાય છે એમ નક્કી થઈ શકે છે. એ લેખમાં વિ. સં. ૧૩૨૦, વલ્લભીમત્ત ૯૪૫, હિજરીમાસ ૬૬૨ ને ત્રીમિગનો માસ ૧૫૧ એ વર્ષો આપેલાં છે. એ લેખ ઉપરથી વિશેષ એ અનુમાન થાય છે કે ૬ જો સિવાદિત્ય વલ્લભી સંવત ૪૪૭ માં રાજ્ય કરતો હતો. ત્યારે એની રાજ્યાનીનો નાશ ૪૮૫ માં કે ત્યારપછી ૬૪૫ પંદર વર્ષ થયો જોઈએ; એટલે વલ્લભીનો નાશકર્તા મિંધન

મુમલગાનો પેના નેપ્રજો, ને કેટલાક પંડિતો
મારે છે તેમ મરાતીઓ નહિ

નક્ષત્રીવચ પડ્યા પછી અન્દિલાગના
આવડા બળવાન થયા. પરંતુ એમનો અમલ
છેક સૌરાષ્ટ્રમાં જાગ્યો. દોડ એમ અભવજ
નથી. ગૌરાધ્વ તે મૂળરાજ મોલંદીના વખતથી
ગૂજરાતના રાજાઓના તાબામાં આવી લાગ્યું.
-કાઠીઆવાડ સર્વસંચદ (૧૮૮૬) પૃ. ૨૦૫-૨૦૬

વેરાન સુરત

એ પ્રમાણે વખતના દેવે શહેરની આગાહીનો
લીસો કુલર જેવો બાગ બાળી નાખ્યો. ૨
અરોઢવાડી જેવું શોભાવું સુરત શહેર મદજ
સંકળમાં રમણાન જેવું થઈ રહ્યું. ૨ નવાનની
ગાદી ને પોતાની જેમની કરચી વાળા હાલતમાં
પણ આયમતા આક્રમતાના તેજ જેવી દીપતી
તે પણ ક્યાં છે? ઈદમાં નીકળતી નવાઓની
સ્વારી શહેરને જેમ આપતી તે ક્યાં જતી રહી?
વખત, તુ કેટલો કીનાઓર ને હેવા કાતકો છે?
આળીશ લાખની જે ગાદી હહેવાતી તે ગાદીના
છેલ્લાનું સુઠું અવસાન જલે પહેલ્યાવાને
તેના જમાઈને પોતાના શાકુકાર પાસેથી પાંચસે
રૂપીઆ ઓછીના લેવા પડ્યા! અરે ખાલેલા
કમળ સરખુ તે કિલ્લાનું મેદાન, આરસ જેવા
ઝાપતા તે ઝોવારા, માલેકના ચોક જેવી તે
સુગલી સરાહ ને નગમણ જેવું તે નાજવાદ,
ચાંદ જેવું તે ચીડું, રસે રાતો કચ બા જેવો તે
રહિયા સોનીનો ચકલો, બામદાના રંગ જેવી
તે બરહાનપુરી જામળ ને ગોકુળ જેવું તે ગોપી
પરં ક્યાં ક્યાં ઉડી ગયા! અરે ઝો પ્યારી સુરત,
હવે તો અમારે નસીબે તારા ખડિએર ઉપર
પડતા તીત તડકાના અઢર તરતા તેજને
ઉદાસીન મોટ બેમાં બેમાં જોવાં કરવાનું જ રહ્યું
છે! અરેસોસ!

નર્મદેશ-સુરતની અખતેસર હકીકત

મહાપુરુષો

જે પુરુષ કમાનો ને ધર ચલાવતો હોય તે
પોતાના ધરમાં મેળો હહેવાય છે, જેઓ નાનમાં
વધારે વગ દરે છે, જેઓ વધારે અનુભવી ને
સમજતા હોય તે મેલ-પટેલ-પંચ હહેવાય છે,
જેઓ દેશના લોકનું પરદેશી સુખોપી રહ્યા
દરે છે તે તેઓના મુખની વ્યવસ્થા રાખે છે
તેઓ રાજા, મંત્રી, સરદાર એ નામ મેળવે છે,
જેઓ વિદ્યા દળા ધર્મ મહાશય એ રિપયમાં
વિશેષ છે તેઓ પણ મોટા હહેવાય છે, અર્થાત
જેઓ પોતાના ગુણધર્મથી વિશેષ આગળ પાતા
હોય છે તે મોટા પુરુષો છે.

દરેક દેશમાં જુદે જુદે કાગે જુદા જુદા
પ્રકારના જુદા જુદા મોટા પુરુષો ઉત્પન્ન થાય
છે, એ મોટા પુરુષોમાં કાંઈ એવો અથવા એવા
હોય છે કે તે પોતાના ને પાછલા કાળના મોટાઓ-
માં ત્રેધ ગણાય છે ને વેળાએ તેના જેવા અથવા
વિશેષ શ્રેષ્ઠ ફરી બીજા કવચિતજ ગણાય છે,
જે વિસ્લાએ અથાક ઉલોચ ને અખૂટ શક્તિથી
મોટા મોટા વિપ્લવકંટની સામા ઉપરા ઉપરી
ચુકો કરી સતેજ મોટા જય મેળવ્યા હોય છે-જે
અસાધારણ વિજયી થયો હોય તે મહાપુરુષ
કહેવાય છે. એમાંના જેઓએ પોતાના જયથી
ધણા ધણા દેશનાં લોકને જાણીતા કર્યાં હોય છે
તેઓ જગતપ્રસિદ્ધ મહાપુરુષ ગણાય છે.

પરશુરામ, રામ, હરત, યુધિષ્ઠિર, વિક્રમ,
શાલિવાહન એ રાજાઓ, ગોતમ, બારહાજ,
વિશ્વામિત્ર, જમદગ્નિ, વસિષ્ઠ, કશ્યપ, ને અત્રિ
એ સંપ્રદાય, મનુ, વાલ્મીકિ, વ્યાસ, દુહ, શંકર
ઇત્યાદિ આપણા દેશમાં રહ ગયા છે. એઓ
સંબંધી યથાસ્થિત ઇતિહાસ આપણા જાણમાં
નથી, તોપણ તેઓના કર્મના જય જોઈને
આપણે સે કડો વર્ષ થયાં તેમને પૂજતા આવ્યા
છે.

મહાપુરુષના અસ્તિત્વની શા લાભ છે તે
જોઈએ મહાપુરુષા જે કાળમાં થયો હોય તે

કાળનેા ઇતિહાસ જાણવામા આવે છે-તે કાળમા લોકનાં તનમન મનમની સચ્ચિ કેવી હતી ને તેઓના મનમમાં આવેલાની કેવી હતી તે જાણવામા આવે છે. દેશી લોક એક વિચારના ને એક સંપના હતા કે જુદા વિચારના હતા ને જો જુદા વિચારના તે કષ્ણ તજવીજે તે મહાપુરુષે સર્વને એકમાત્ર વશ કર્યા તેની અને બીજી ધણી ધણી ને કાળની વાતોથી આપણે જાણીના થઈને હોએ બીજા પ્રકારનો સાજા આ છે કે તે પુરુષ આપણને દર્શાવે તે સિદ્ધાંતથી યાવ છે. કેટલાક જાણે પોતાનાં અમાધારથી કર્મથી મહાપુરુષ કહેવાય છે તે પછી તેઓનાં કેટલાક કર્મ (પ્રગટ ને અપ્રગટ) નિંદા હોય છે, તે તેઓના મદ્યથી લેવા ને દુર્ગંધ ન લેવા, એ જે બોધ તે અતિરક્તથી સહજ જાણી આવે છે. કેટલાક દીનહીન સ્થિતિમાં ઉત્પન્ન થયા છતાં પણ હામ, મદ્યથી ને જુદીથી નામ મેળવ્યાં છે, કેટલાકે સ્વાર્થ સુખનો ત્યાગ કરી પરાર્થ ને પરમાર્થ કરી નામ મેળવ્યા હ, કેટલાકે શ્રમ નામ વેદતાં પોતાનો આગ્રહ ન મૂકતાં દેશાભિમાન દેખાડ્યા છે ને નવા વિચાર જગતમાં પ્રગટ કર્યા છે, કેટલાકે ધણી વાર ન કાવ્યાથી કંટાળે આવ્યા છતાં પણ હમમ આથી ખતી રહી વિદ્યાકળામાં ને અનુભવા દેશમાં જાવ કર્યા છે. પ્રથમ કેવી સ્થિતિમાં હતા, કાયા હવમથી ને કર્મ તજવીજે તે પાર પડ્યા ને મોટા પુરુષ કહેવાયા તે જાણવું થોડું કાલામરી નથી, જે દેશમાં ધણી મહાપુરુષ તે દેશની કીર્તિ વિશેષ ને લોકની સ્થિતિ પણ વિશેષ રહી હોય છે હીણી દશમાં આવેલા દેશનો ઉત્કર્ષ હાલે તે લોકમાં મહાપુરુષોની સંખ્યા વધવી જોઈએ દેશવિદેશના મહા પુરુષોનાં ચરિત્ર ઉપરથી સિદ્ધાંત ગ્રહણ કરી મોટાં કર્મ કરેથી કેટલાક જાણે આગળ પડે છે ને અનુકૂળ પ્રગમ સાધી મહાપુરુષોમા પોતાની ગણના કરાવે છે

મહાપુરુષો વગર દેશોદ્ધાર કયાંથી ?

મહાપુરુષોનામાં મહાશક્તિ આવરણ છે. ને જે મહાપુરુષ લોકને અર્થે મહાશક્તિ વડે મદતકર્મ કરે છે તે સર્વોત્તમ પુરુષ કહેવાય છે જ્યાં સુધી આ દેશમાં જાતિજન ને કુળજન છે, જ્યાં સુધી લોક પોતપોતાનાં નાનાં નાનાં મંડળમાં નાનાં નાનાં આનંદને માટે મગન કરે છે, જ્યાં સુધી દેશના પુરુષો કોઈ પણ જાતિના ને કોઈ પણ કુળના છતે જનમમાં ન રહી સ્વતંત્રપણે પથેજી આનંદ એને માટે ઉદ્યમ નહિ કરે, તેવા ઉત્કર્ષ નહિ મેળવે ત્યાં સુધી દેશમાં મહાપુરુષો થવાના નથી ને મહાપુરુષો વિના દેશનો ઉત્કર્ષ થનાર નથી.

નર્મગદ્ય: મહાપુરુષોનાં ચરિત્ર

રામ : તેના ગુણ અને દોષો

રામના સર્વ કાર્યમાં વિવેક બહાર પડતો જાણાય છે ને એટલા માટે હું એને વિવેકવીર કહું છઉ જેણે ઋષિઓ પાસે અભ્યસન કર્યું, ઋષિઓની મગતિમાં બાળપણ ને તરુણપણ ગાળ્યું, ઋષિઓનાં કાર્ય કરી યશ મેળવ્યો ને ઋષિઓના રૂપની સ્તુતિ સાંભળી આનંદ માન્યો, તેનામાં ઋષિના સામાન્ય શુદ્ધ હોવાજ જોઈએ ને તે રામમાં હતા માત્ર મહાચરણ, સરળપણ આગ્રહ અને તેની સાથે લોકને પ્રમત રાખવાનો તોલ એ તેનામા હતા, પ્રમંગે વળી તેનો મોટો કોષ વિવેકવત છતાં પણ દેખાઈ આવતો. હાની નાજપુરુષે તે રજુમશેરુ, ઉદાર ને ક્ષમાવાન હતો-દુષ્ટને દંડવામાં, નિર્બળને સહાય થવામાં, કુળપદમેટપ રાખવામાં તે પોતાનો ધર્મ તથા આનંદ છે એમ સમજતો એ રજુમાં ધીટ, ધીર, સાવક, ચતુર, ચપલ ને બળીઓ, તેમ રાજ્યકાર્યમાં નિપુણ

ને પંથામાં કાવકો વિસરણી હતો. આચાર્યકિત પુત્રરૂપે, આચાર્યકિત શિષ્યરૂપે, ગ્રેમી તથા શીડીલા પતિરૂપે, યજુના કામરૂપે તેમ વળી પ્રભને સુખકર રાત્રિરૂપે અર્થવંચમાં રહુકુળમાં રામના ગરખી કીર્તિ ખીનએ ગેળવી નથી.

લોકમાં પોતાને વિષે જરાએ નરસું નહિ પણ સંપૂર્ણ સારું કહેવાય એ વિવેકબળી લોભ રાખતા રામે રીતોને કંટુ વચન કહી અગ્નિમાં પ્રવેશ કરાવ્યો ને ગર્ભવતી છતાં વનમાં મોકલી દીધી એથી તેણે પોતાનો ગ્રેમીપણનો વિવેક છોડ્યો છે અને પોતાનું કાર્ય કાઢી લેવાને સુમીવ સાથે ગણિલી શ્રેત્રીનો વિવેક રાખતાં વાલિને મારી નાખી ધર્મવિવેક છોડ્યો છે.

રામનું હૃદય કોમળ અને ગ્રેમાળ હતું, પણ તે વિવેકથી આચ્છન્ન રહેતું. તેનો વિવેક તેના ઉત્સાહને પણ બહાર પડવા દેતો નહિ. સાહસ તથા સાહસનો ઉદ્ભવ એ કરવાના કરતાં રામે કળવળે યુક્તિ પ્રયુક્તિથી સહાય ગેળવી કાર્ય ક્યાં ક્યાં એથી તેના જનને યથા ઉજળા હતે તેટલા તેજસ્વી નથી-સૂર્યા તેજથી નથી પ્રકાશતા પણ ચંદ્ર-પૂર્ણચંદ્રની કાન્તિ પ્રમણે દિપી વિરાજે છે.

તોપણ તે કાળની વસ્તિમાં ને તે કાળની જનની રિયતિમાં રામ એ પૂર્ણ પ્રતાપી વીરપુરુષ હતો. રાન્ય તે રામનું જ-“રામ રાન્ય” બાણ તે રામનું જ-“રામગાણ” એ કહેણી-તેના રાન્ય તથા રણજનના રમરણ, અને ‘એક પત્ની’ ‘એક વચન’ એ તેનાં મંસાર વ્યવહારનાં યજ્ઞો રમરણ-એ રમરણો સેકડો વર્ષ થયાં લોકનાં મન ઉપર તેનાં ને તેવાં જ સતેજ રહ્યાં છે.

ગાંતમ શુદ્ધ

તેણે પ્રથમ તો સંસારના ભોગવિલાસ કરી લીધા, પણ પછી વિરામ ઉત્પન્ન થયેથી તેણે સંયુ યજ્ઞના નિમિષ કર્યો. તેના પિતાએ તેના વિચાર ઉપર અંકુશ રાખવા માંગ્યો, પણ એક રાત્રિએ તે એક સ્વેચ્છાને લાઈને નગર બહાર ગયો ને ત્યાં તેણે સાધુનો વેશ લીધો ને તરવાર વડે માથાના કેશ ઘુંટી નાખ્યા. પછી તેણે ધણેક ઠેકાણે પ્રવાસ કર્યો, બ્રાહ્મણો માથે વાદવિવાદ કરી પોતાનો સિદ્ધાંત પ્રગટ કર્યો ને ધણેક લોકોએ તેનો ભોધ સ્વીકાર્યો. રાત્ર તથા શુભનું કારણ જન્માતર છે ને જન્માતરનું કારણ અવિદ્યા છે, મટે અવિદ્યા મટે તો તો પછી જરા, શુભ, સંકટ, દુઃખ નહિ એવો તેનો ભોધ હતો. કપિલ યુગિના સાંખ્યશાસ્ત્રના આધાર ઉપરથી તેણે પોતાના નવા સિદ્ધાંત ઉપજાવ્યા હતા, તે બ્રાહ્મણના વેદધર્મની ને તેઓના મહત્ત્વ-એકપણાની વિરુદ્ધ બાધનું કરી સમગ્રી જાતનાં પુરુષસ્ત્રીને એક સરખો ભોધ આપતો ને તે આ હતો કે દેહકંઠ કરી મનના વિહાર છોડવા ને શ્વેત્કર્મ કરવાથી ધણેક જન્માતર પછી નિર્વાણ મોક્ષ પ્રાપ્ત થશે. તેનો ધર્મ તેની હવાતીમાં ઝાઝો ફેલાયો નહોતો, પણ જ્યારે ઇ.સ પૂ. ત્રીજી સદીમાં અશોક રાજાએ તે ધર્મ સ્વીકાર્યો ત્યારે તે આખા હિંદુસ્તાનમાં ને સિંધોન, તિબેટ, ચીનમાં મંથે ફેલાયો હતો. હાલ હિંદુસ્તાનમાં શુધ્ધના ધર્મને માનવાનાં લોક નથી, પણ સિંધોન, સિઆમ, બાવા, પેચુ, બ્રહ્મદેશ, ચીન, તિબેટ તાતાર, મંગોલિયા, સેમીરિયા, એ યુલકના લોક તે ધર્મને માને છે એવો અડસરો નીકળ્યો છે. તેમાં શુદ્ધધર્મ માનવારની સંખ્યા ૩૫ કરોડની ગણાય છે. જેના ધર્મભોષે બ્રાહ્મણના આગ્રહ વાળા ધર્મને તોડ્યો ને એટલા બધા લોકના મન ઉપર સત્તા ચલાવી તે શુભ પુરુષ પોતાના મહાવિજય વડે સદા સ્મરણીય છે જ.

શસન કાંઈરૂં

કાષ્ટરૂં અનેક દુખ વેઠ્યા-ક્રોધ હોયું,
પણ ધૃત્વર ઉપરની આસ્થા ને સત્યને ન મૂક્યું
તે પાપને સદા નિર્બંધપણે ધિક્કારનો ને
પાપીએને માટે અત કચ્છથી દયાલાવે ક્ષમા
પ્રત્યક્ષો ને તે કેવળ નિર્બોધ, ને પરમાર્થી હોતો
એ પુરષે જે દેશમાં નવો ધર્મ ચલાવ્યો તે દેશ
વિદ્યા કે વેપાર કે રાજ્યસંગ ધી મત્તા ધરાવારો
નહોતો, તે પોને સમારી ઉત્તમ સ્થિતિમાં નહોતો
તેમ તેના શિષ્યે વિદ્વાન નહોતા પણ અસ ને રક
માછીએ હતા એમ છતા તેનો બેધિનો ધર્મ
ગોથા શૈવાળા જગપ્રમિદ્ધ રાગના બહોળા
રાજ્યનો ધર્મ થયો હતો અને આજ કાલ
દુનિયામાં ને ધર્મને માનનારા પચીસ કરોડ લોક
હશે, એ જોતાં શસનનો ધર્મ અદ્વૈત
કિર્તનીય છે

નર્મગદ્ય ધર્મ અવતરકે

મહામહા પદ્યગંધર

સોળ વર્ષે એવાનતમાં વિચાર કરીને બાર
વર્ષે બેધ આપતાં દુખ વેઠીને ને પછી આઠ વર્ષે
રાંમારગ દાખવતાં તેણે ધરનામ તથા પ્રમાનનો
ઉચ્ચે જયધ્વજ અરબસ્તાનના મકકાના શિખર
ઉપર ઉડાડ્યો તે એક હાથમાં ને બીજા હાથમાં
રામશર એ સ્વરૂપે ઉત્સાહ વકાર્યો એ તેના
વિજય અદ્વૈત ને ભારે છે મહામહે ધર્મને
માટે શક્તિ વપરાવ્યા, પણ ખવિંદાએ ધર્મને
બંધાને શસ્ત્ર વાપરી રાજ્યનો લોભ રાખ્યો ને
એથી ધરનામ ધર્મનો વિજય અદ્વૈત, પ્રગલ્ભ
ને સતેજ થયો

નર્મગદ્ય મહાપુરુષોનાં અરિત

રામની પિતૃભક્તિ

પછી ભરત, યદુધન, કૌસલ, સુમિત્રા, કૈકેયી
પ્રધાન, પ્રાહ્લો, સૈન્ય, ને નગરના લોક સૌ
રામને તેડવા નીકળ્યા તો માર્ગમાં ગુહજીવને
ત્યા ને ભારદ્વાજ સપિને ત્યા આશ્રમ કરતા
કરતા ચિત્રકૂટ આગળ આવી પહોંચ્યાં. પછી

ભરત એકનો ચાલતો ચાલતો જ્યાં રામની ઝુંપડી
હતી ત્યા ગયો ને લક્ષ્મણસીતાને મળ્યો રામે
ભરતને બેટી પુછવા માંડ્યું, 'શ્રિય જયુ !
મહારાજ દશરથ ક્યા છે કે તું અહીં વનમાં
કેમ આવ્યો છે ? મહારાજના શા વર્તમાન છે ?
રાજ્ય સંબંધી કામકાજ કેમ ચાલે છે ?' ભરતે
પ્રથમ તો સધળું સંભળ્યા કીધું ને પછી તે
બોલ્યો 'ઓ રામ ! મહારાજે કૈકેયીના
કહેવાથી તમને વનમાં મોકલ્યા પછી
અતિશોક પીડિત ચક્ષુ સ્વર્ગમાં વાસ
કર્ષો છે તમે અયોધ્યે આવીને રાજ્ય કરો
પણ હમણા ઉઠો ને પિતાને અજ્ઞાતિ આપો
ને તેનું શ્રાપ કરો.' દશરથનું મરણ સાંભળી રામ
શોકે વિધાઇ પૃથ્વી ઉપર પડ્યો, લક્ષ્મણસીતાએ
પાણી છાટી પાછો શુદ્ધિમાં આણ્યો તો
ફરીથી રામે શોકનાં વચન કાઢ્યાં અને ભરત
લક્ષ્મણ ને સીતા એઓની અબોમાધી આસુના
બોધ આપ્યા, પછી રામે અજ્ઞાતિ આપી પિતૃ
મૂક્યા એવામાં સધળું કુંડળ ને નગરજન સહુ
ત્યા આવ્યું ને રામને મળ્યું. બીજે દહાડે
પ્રાત કાગે સૌ પોતાના નિત્યકર્મ કરીને મંદિર
નીંને તરે બેઠા છે ત્યાં ભરતે હાથ જોડી રામને
વિનંતી કરી કે 'મારી મા કૈકેયી મને રાજ્ય આપી
સતોખાઇ કે, પણ એ રાજ્ય હું તમને આપું
છઉં, ઓ રામ ! તમે મારી માના કોવનો
અપરાધ ક્ષમા કરો, મારી ઉપર દયા કરો.
અને જે તમે આ વિનંતી માન્ય નહિ
રજો તો હું પણ તમારી સાથેજ આવું છઉં.'
રામે ઉત્તર આપ્યો કે 'મારે આપણા પિતાના
કલા પ્રમાણે ચૌદ વર્ષ વનમાં કાલવાળ જોઈએ,
તુ અયોધ્યે જઈને સુખે રાજ્ય કર' પછી જનમાલિ
પડિતે ને વચ્ચે યુરુએ રામને સમજાવ્યા પણ
રામે ન માન્યું પણ એટલું કહ્યું કે 'ચૌદ વર્ષ
પછી આવીને હું રાજ્ય કરીશ પણ હમણાં
તો નહિ'

સતી સીતા

સીતા એ સ્ત્રી કેની હતી ? બનક રામની પુત્રી ને રામની સ્ત્રી એટલે તેનામાં રાગદંડી કુલીનના ને સુધકતા દોષજ એમાં કંઈ નવલ વિશેષ નથી. પરંપુરિ સાસરે ગઈ, સાસરેથી વનમાં ગઈ, વનમાં ખારેક વર્ષ કાઢ્યાં, તે સ્ત્રીને સુવર્ણચૂંક નેત્ર તેના ચર્મ ઉપર ભેસવાનું મન કેમ ન થાય ? તે મંસારના છજબેદમાં શું સમજે ? રામ મૂન મારવા ગયો. મૂને મરતી વેળા એા સીતા, એા લક્ષ્મણ ! એવા શબ્દ કયાં તે સંભળી સીતાએ પોતાના પ્રિય પતિને સંકટ છે જાણી લક્ષ્મણને કહ્યું. લક્ષ્મણે ગદુ સમજાવી, પણ તેને ન માનતાં તેને કહ્યાં શબ્દ કયાં, એ પ્રસંગમાં સીતાએ પોતાની જાતિની અપીરતા મહારામણ ને ઉદ્ધતાઈ દેખાડી છે; તેમ રાવણને સાધુ અતિથિ જાણી ભોળે લાવે તેની માથે વાતો કરી છે.

તેનો બહાર પડતો ને વખાણવાળો વચ એકજ છે. પતિના ઉપર તેનો પૂર્ણ પ્રેમ હતો જેથી તેણે રાગદંડિના સુખ કરતાં પતિની સાથે રહેવા માટે વનવાસનાં દુઃખમાં વિશેષ સુખ માન્યું; રાવણની વિષય યાગના, તેના ક્રોધ અને લંકાના વંશજની તેણે રક્ષા ન રાખી; પોતે પ્રેમમાં સાચી હતે રામે શંકા આણીને કદું વચન કલાં તેથી મનમાં કોઈ ઉપજવો છતાં પાછી તે પ્રેમમાં આવી જઈ પોતાની સાચવટ દેખાડતી; રામની સાથે રહેવાને તેણે અગ્નીમાં પ્રવેશ કર્યો ને ગર્ભવતી છતાં જ્યારે રામે કાઠી મૂકી ને પોતે બહુ બહુ દુઃખ પામી તોપણ તેણે રાગની નિંદા ન કરી-એ તેના પ્રેમની બલિહારી છે. સીતાનો રામના ઉપર એટલો દૃઢ પ્રેમ હતો ને તે પ્રેમનું એટલું તો મોટું બળ હતું કે જે બળે તે, રાવણ રાક્ષસના વિકરાળપણને ધુલ મણી ને ઉપરો સતો ક્રોધ દાખવતી. લોક ને વિરોધ સ્ત્રીએ કદેશે કે બિચારી સીતા સંસારમાં કંઈ સુખ ન પામી !

પરંપુરિ તેણે સંસાર માંડ્યો-પછી તરતજ તે વનમાં ગઈ-તરે રહી-રાવણના ત્રાસમાં ખીણ; એ રિયતિના લઢાવાના સમય ઉપર રામે તેને કાઠી મૂકી ને પંદર વર્ષ વિરોધમાં ગાળ્યાં ! પણ ધન્ય છે સીતાને ! સંસારમુખને લઢાવો ન લીધો ને ધણી દુઃખ વેઠ્યાં તોપણ, તેના રામના ઉપરનો પ્રેમ સદા સાચો ને અખંડ સતેજ સતેજજ રહ્યો.

* * * *

રાવણ

રાવણમાં પ્રચંડ આગ્રહ સાથે યરીરબળ, તપશ્ચર્ચાબળ ને છુદ્ધિબળ એ મળ્યાં હતાં ને એથી એ ત્રાસદાયી મહોન્મતપણે વર્તતો હતો. ચક્રવર્તી રાજ થવાનો ને તે પ્રમાણે સર્વ સમૃદ્ધિ સુખમાં વેભવ ભોગવવાનો તેનામાં અતિભાગ હતો ને અતિભાગથી તે નિઃશંકપણે દુષ્ટ ધાતકી થોર કરતો ને બ્રાહ્મણ હવે રાક્ષસ કહેવાતો. એને કોઈપણ કારણથી બ્રાહ્મણો ઉપર અતિવેર ઉપજેલું તેથી તે બ્રાહ્મણોની પછવાડે લાગ્યો હતો અને નિસ્તેજ થયેલા બ્રાહ્મણો એકસંપે તેના ચત્રુ થયા હતા, પણ કંઈ શક્તિ નહોતા. રાવણે પોતાનું ધાયું પાર પાડ્યું, પણ પ્રવૃત્તિને અવડો ને કેમ નિરાંતે ભેસે ? મુદ્ધપ્રસંગ ન રહ્યા ત્યારે તેણે પોતાના ચત્રુઓની સ્ત્રીનાં હરણ કરવા માંડ્યાં જેથી તે પોતાનાં કુટુંબમાં ને પ્રજાવર્ગમાં અજાણ્યો થયો ને અંતે દુર્દશાને પામ્યો.

એ મોટો તપસ્વી, પરાક્રમી, રણયુદ્ધ ને પ્રતાપી યોદ્ધો હતો તેમ સમર્થ વિદ્વાન હતો. પણ અત્યજિમાન, વિષવાસકતપણું, નિર્દયપણું, ઉદ્ધતપણું એ તેનામાં મોટા દોષ હતા.

રામ રાવણનું મુઠ્ઠા એ વિવેક ને ઉદ્ધતપણું એ બેનું મુઠ્ઠા છે. અસાધારણ ઉદ્ધત સ્વભાવ આગળ વિવેકનું શું ચાલે ? પણ વિવેકને ધણી સદાચ ને શુદ્ધિઓ મળે ત્યારે ધણી વાર પણ વિવેકજ ન્ય મેળવે, તેમ રામને જ્ય

મળ્યો બાકી રહ્યતુર ને પ્રતાપી ચોદારે
રાવણુ રામ કરતાં ઉતરતો નહેતો લોભી ને
મદાલિમાનીને નીતિને વિચાર તો હોય જ
શેનો ને એજ કારણથી પાકી વધતો ને રઝુમા
પાકો પડાએલો એવો બળવાન બ્રાહ્મણ રાજ,
નાતી વધતા ને રહ્યપ્રસંગ ન જોએવા એવા પશુ
સર્વની કૃપાપ્રસાદી પામેલા એવા ત્રિવેંશુદિના
ક્ષત્રી રાજથી પરાણવ પામ્યો.

નર્મ ગ. ૧ રામચણ્ડનો સાર

વિરાટનગરીમાં પાંડવનિવાસ

પાંડવોએ વિરાટરાજની નગરીમાં પ્રવેશ
કર્ષો તેની પહેલાં તેઓએ નગરની બહાર
રમશાનમાં શમીના ઝાડ ઉપર ડાંગપાંદડામાં
પોતાનાં વસ્ત્ર અસ્ત્ર સૌ સતાડ્યા, અને ત્યાં
એક શન રજળા પડેલું દીકું તે લઇને ઝાડ
સાથે બાંધ્યું ને છુમ પાડી કે આ અમારી માનું
શબ છે તે અમે વર્ષ પછી બાળીને બાળવાના
છેએ માટે કોઇ એને છોડશો નહિ પછી એકેક
જણે નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો પ્રથમ યુધિષ્ઠિર
કાખમાં અક્ષ પાસાનું પોટલું રાખી વિરાટને
જમ આશીર્વાદ દીધો ને કહ્યું કે હું પાંડવને ત્યાં
હતો, પણ તેઓ વનવાસ ગયા ત્યારે હું નિરાશિત
હોવાથી અહીંયાં આવ્યો છું, અક્ષવિદ્યામાં
કુશળ છઉં ને મારું નામ કક છે. પછી તેને
વિરાટે રાખ્યો થોડી વાર પછો ભીમ
બલ્લવ (રસોઇઆને વેરે), પછી અર્જુન
બુદ્ધનટા (સ્ત્રીઓને વ્યવ ગીત શીખવનાર
હીજડાને વેરે), પછી સદેહેવ તન્તિપાન
(ગાય બેસ દોરતો પરીક્ષક યજ્ઞને) અને
નકુળ ત્રયીક (અશ્વ પરીક્ષક યજ્ઞને) એમ
એક પછી એક વિરાટને મળ્યા ને પાંડવોને
ત્યાં અમે હતા એવું તેઓએ કયું અને વિરાટે
સૌને પોતાને ત્યાં રાખ્યા.

દ્રૌપદી સૈરન્દ્રી નામ ધારણ કરી ગાત્રી
આવતી હતી તે રાણીની દષ્ટિએ પડી ને એણે
તેણે બોલાવી પુછ્યું દ્રૌપદીએ કહ્યું કે પ્રથમ

હું રૂકિમણીની દારી હતી ને પછી દ્રૌપદી
ચર્ધ હતી, પણ પાંડવો સાથે દ્રૌપદી વાવાસ
ચર્ધ ત્યારથી હું રજળ્યા કરે છઉં રાણી બોલી,
તું કોઈ રાજની સ્ત્રી જેવી જણાય છે ને તું
મારા કરતાં વધારે સુરૂપ છે ને રાજ જે તને
જોય તો તે મારો લાલજ ન પૂરે, માટે હું તો
તને નથી રાખતી દ્રૌપદી બોલી, તે વાતની
ચિન્તા નહિ રાખશો પાંચ ગધર્વ મારી રક્ષા
કરે છે ને જે કોઈ મારી સામા કુદષ્ટિ કરશે
તેને તે તરત મારી નાખશે, હું સમજો ધરધધા
કરીશ, પણ કોઇનો પત્ર નહિ ધોકે ને કોઇનું
એકું નહિ જમુ. રાણી બોલી જો એમજ છે
તો આવ રણુવાસમાં રહે. પછી દ્રૌપદી વિરાટ-
રાણીની સેવામાં રહી.

પછી યુધિષ્ઠિર ધણા ધણા સરદારો સાથે
હૂત રમે ને જીતે તે રાજની આગળ લાવીને
ચૂકતો રાજ પ્રસન્ન થઇ તેને સધળું પાછું
આપી દેતો તથા મહીતા પછી રાજએ મહાયુદ્ધની
રમત કરાવી. એ પ્રસંગે દેશ દેશના મદને પોતાનું
બળ તથા આતુર્ય દેખાડવાને આવ્યા હતા
એક જમૂત નામે મદન ધણે લાગેથી આવ્યો
હતો તેણે સૌને હરાવ્યા પોતાના રાજ્યમાં
જમૂતને જીતે તેવો કોઇ ન નિકળે તથા રાજ
ને સરદારો ચિન્તાતુર થયા તેટલામાં ભીમનું
સ્મરણ થયું ને રાજએ તેને બેટાવ્યો ભીમે
કહ્યું કે હું જૂખો છઉં મટે ખાધા પછી
લડીશ રાજએ તેની આગળ દગે દગ ખાવાનું
આણી શુકાવ્યું ને ભીમે મૌતા દેખતાં ધરાઇને
ખાધું પછી તે ને જીત્યો એ જણ્યું એ દાથી
લડતા હોય તેમ લડ્યા ને જોનારા વિરમયપૂર્વક
હરખાયા છેલ્લી વારે ભીમે જમૂતને એ પગ
પકડીને પોતાના માથા પર ફેરવી ધમ દઇને
બોલ પર પછડાવે ને તે મુલો રાજએ ને ખીજ
સરદારોએ પ્રમન થઇ ભીમને બહુ બહુ વાનાં
આપ્યાં એ પ્રસંગથી રાજની ભીમ પર પછી
પ્રીતિ થઇ ને તેને કોઈ કોઇ વાર રજવાડે

આગળે સદા જમ મિંદ વાપ રીંછ માથે લકારો.
બીમનું પરાક્રમ દેખી રાજરાણી બહુ આનંદ
પામતા. દાઢ કાઢ વાર અભુન રાજકન્યા
જીવરને ગાતા નાયતા ધીખવતો તે રાજ
નતોતો ને પ્રગળ થતો. એ કાઢ કાઢ વાર હવ
સાળામાં જમ થોડાને જોતો ને નકુળને રીજ
આપતો સદેવને પણ ધણીક રીજ મળી,
કેમકે તે ભવિષ્યની આગળથી કહેતો ને પછ-
વાડેથી તેમજ ધતુ; વળી તેની સંભાળથી દેવ
વધ્યા ને ગાયો તમણે ચોગણું વધારે દૂધ
આપતી.

યુધિષ્ઠિર

યુધિષ્ઠિર રાજ હતો પણ તેનામાં રાજ્ય
અભાવવાની શકિત નહોતી. અભુનબીમ સરખા
તેને બાધ્યો ન હોત તો તે પ્રજાનું રક્ષણ કરી
શકત નહિ ને સારો રાજ કહેવાન નહિ. તે
કેવળ સહકમ ન્યાયધીશનું કામ યથાર્થિત કરી
શકે તેવા હતો. તે યુદ્ધવિદ્યા જાણતો ને બરછી
સારી વાપરી જાણતો. તોપણ અન્યાયને લીધે
તે રજામાં મોઢા થોડાઓની સામા ધેમ રાખી
શકતો નહિ. તેણે બીજાઓની લોકમાં રહી યુદ્ધ
કથું હવું ને સત્યને મથો હતો તોપણ તેને
ભાવભીન ને પાછા પગલાં કરનારો થોડો કલા
વિના આવે નહિ. તેને મોટે સદૃશ્ય ધર્મવિવેક
હતો. તેને વડીલનું માન રાખતા, વડીલનું મન
ન ફોપાવ તેણે આચરણ કરતાં પોતાની પ્રત્યા
જિજ્ઞાસા છુત રમી સર્વસ્વ બોધું ને ક્રોધની
જુડી દશા કરાવી એ તેણે ધાતું ધેમ હવું.
અશ્વરથામાના પ્રસંગમાં તેણે નરો વા કુંજરો
વા એણું સંયમયુક્ત વાપણ કથું હવું એમ
કહેવાય તે ને વિરાટને ત્યાં કંઈ બાધણ એણું
નામ રાખ્યું હવું ને બીજે થોડેક પ્રસંગે તેણે
યુક્તિ વાળી આચરણ કર્યો હતો તો પણ તે
મોટે સત્યવાદી હતો. તે ક્ષમાશીલ, સમાનવૃત્તિ
રાખનારો, હેતાળ, શક્તો ને ધોતાળ હતો. તેના
વ્યવસ્થિત ધોતાળપણા ઉપરથી ધર્મરાજાને

ગોળ 'એ કહેવત આવે છે. તેણે કદાચ પ્રમંથ
અગિમાન, ક્રોધ જાણ્યા છે તો પણ તે વેદ-
શાસ્ત્ર જાણેલા ધર્મિષ્ઠ માધુર્યપૂરણ હતો ને એ
રૂપે તેના વચ અમર છે. તે બ્રાહ્મણોના પુત્ર
ને કદપદ્મ રાજા હતો.

બીમરોન

બીમ, મદાનજવાન, ઉદન, માદગિક ને
પરાક્રમી થોડો હતો. તે મનુષ્યાણુ સાથે પણ
જુમતો તોપણ મદ પોતાની કહેવડાવતો. તે
અતિ ક્રોધી તેમ ભેળો ને અતિઆદારી તેમ
જાણીઓ હતો. રક્ષસ, મદલ એઓને બીમજ
પુરો પડે. કોમકની જે કુદરા કરી અને કુઃશાસ-
નની છાતી ઉપર ચઢી બેસી તેણે થોડી ધીકું ને
પોતાને મોટે લપેટ્યું એ દેખાવ ભયાનક ને
ત્રાગદાયક હતો. પણ ધન્ય છે બીમને કે તે
જગતો કામ ક્રોધી છતાં તેણે કાઢ દિવસે રે
ક્રોધની અમલ પ્રસંગમાં પણ યુધિષ્ઠિરની
આજ્ઞા લેશ ઉલ્લંઘન કરી નહોતી. તેણે
વાધ્યોની કુતિની ને ક્રોધની અગોચિક સેવા
કરી હતી. તે તોહડા ને મેણા મારનારો ને
મરડો હતો. તે પાક શાસ્ત્રમાં પ્રવિણ હતો ને
તેણે તે વિષે મંથ પણ લખ્યો છે. તે સંસાર-
વ્યવહારના કામમાં જાગ્રો જાણતો નહોતો
તેથી તે તેમાં રિચિત્રપણું બતાવતો ને તેથી
હસણું આવણું ને આજ પણ તેની કથા લોકોને
હતાવે છે.

આભુન

અભુન યુદ્ધકળામાં પ્રવિણ, રજયત્વર,
ધીટ, વિજયી ને પ્રતાપી થોડો હતો. તેમ
જોષાણુ પ્રતિપાળ, ને પ્રતિપા પાળનાર
સત્યવાદી તત્તરચવીર પણ હતો. તેને પોતાના
મોટા વાહની કેટલીક દેહકાલી વર્તણુક ગમતી
નહોતી તોપણ તે નિરંતર મર્માદશીલ રહ્યો
હતો. ધણું કરીને તે પોતાના યુદ્ધ વિષયમાં
મગ્ન રહેતો પણ તે સંભાર વિષયમાં અજાણ્ય

નહોતો. તે લઘાઈમાં રાચનારો ને ગંચળા ડાળોનો નહિ પણ દરેક પુરુષ હતો; ને દરેક હતો તેથી તે કામ કરવે ધીમે નહોતો પણ ધણેજ આશા હતી. તે બંને હાથે બાણ મારી ચક્રો તે કપરથી તે સભ્યમાની કહેવાયો છે. તે સર્વ પ્રકારની સુદક્ષણા જાણતો તોપણ ધનુર્વિદ્યા તેણે પોતાની કહેવડાવી છે. અર્જુન મોટો નહોતો પણ સૃષ્ટિવક્તા હતો અને ચોક્કસ છતે કામળ હૃદયનો હતો. રથમાં ઉભા રહી સંબંધીના ધાતનો વિચાર કરતાં તેણે મોઢ વશ થઈ યુદ્ધ ન કરવું એવું ઇચ્છ્યું એ જો બંધુ હતું તો તેના ચોક્કસપણે દોષ લાંછન લાગે છે. જેણે અનેક યુદ્ધો કરેલા-દેવતાઓ સાથે કરેલા-ને જે ક્ષત્રિધર્મને જાણનારો તે સહજ મોઢવશ થઈ રહ્યો ને કૃષ્ણના બોધથી સાવધ થયો એ વિચાર્ય વાર્તા છે. તેના કામળ હૃદયમાં વહાલા ગુરુ દ્રોણ ને શિષ્યપિતામહ એઓને માટે તેને બહુ લાગુ હતોજ, પણ તરતજ તે વિચાર તેણે કાઢી નાખ્યો હતો. પણ કૃષ્ણના બોધ આગળ પાડવાને વ્યાસે અર્જુનને મુક્તિ થયો એમ અતિશયોક્તિ કરી હતી. તેણે કૃષ્ણની સહાયતાથી કેટલાક જય મેળવ્યા હતા, પણ ધણીખરા જય તો તેણે એકલાએજ મેળવ્યા હતા. વિલાસી ક્ષત્રિયે તે ધણીક પ્રેમી સ્ત્રીઓના ભોગી ને નૃત્યસંગીતમાં કુશળ હતો.

પાસે મરાઓ, કાળચવનના ભયથી ગથુરાતું રાજ્ય દારકામાં આણ્યું ને તેને સુચકન્દના ક્રોધાગ્નિમાં બળાવ્યો, પોતાના ભાઈ બાળરામને બ્યારે ત્યારે આહું અવળું સમજાવી પોતાનું ધાર્યું કર્યું, યાદોને પરસ્પર લઠાવ્યા ને મરાવ્યા, છત્વાદી પ્રસંગ તેના પ્રપંચના દાખલાઓ છે. તેણે કંસ, નરકાસુર, શાલ્વ, વગેરેને માર્યા ને બાણાસુરનો મદ ઉતાર્યો એ તેના ચોક્કસ રૂપે જય છે. તેણે પોતાના ને લોકના વેરી શત્રુઓને મારી, સર્ગાસંબંધીઓના પ્રપંચી શત્રુઓને મારી અને પોતાના મદમાતા યાદોને સંહાર કરાવી, તે કાળને અનુકૂળ એવા ધર્મ ન્યાય-વિવેકની સ્થાપના કીધી એ ઉપરથી અને તેણે પોતાને કાષ્ટ પ્રદેશનો રાજા કહેવડાવ્યો નથી (કહેવડાવત તો તેને કાષ્ટ મોટું નહિ) તેથી તે મોટો પરા-પકારી ને નીકોરી બનાવ્યો છે. જય મેળવવા પછી ધર્મે કે અધર્મે એ તેના ઉદ્દેશ હતો. તેણે રાજવંશી પણ ગોવાળની સ્થિતિમાં ઉછરો, સંગ્રામમાં, રથમાં, ધર્મસાનમાં, પ્રપંચવિલાસી કહેવડાવી, કાળના તીરમાં સુદર્શનથી વિરોધ તીક્ષ્ણતા જોઈ વિરમવ પામી કાળને સાધ્યો-તે પ્રભુપદને પામ્યો ને પ્રપંચમાં પ્રેમે પૂજાયો.

* * * *

સતી દ્રોપદી

દ્રોપદી રાજપુત્રી ને રાજપાત્રી હતી એટલે તે ઉંચા વિવેકમાં પોતાની જાતનો આરોતો ને હકોલો સ્વભાવ દાખી રાખતાં તેના સ્વભાવ રિસાળ ને છણમ કરવાનો ખરા, પણ પ્રસંગ વર્યો કે પછી તેમાંનું કંઈ નહિ. તેને યુદ્ધિરની રીત સમજાવી ગમતી નહોતી. તેને વનવાસ કરવો પાત્રવ્યો નથી. તોપણ તેણે વિવેક છોડી પતિ-ઓને મેણી માર્યા નથી. તે બળિએસ નહોતી, તે સ્વપંચર સહામાં 'દુ' તો સતપુત્ર સાથે નહિ પરંતુ, એમ જોલી હતી. તેણે કોયે બરાઈ

વાસુદેવ ક્રીડાનુ

કૃષ્ણ એ મહાપુરુષ પ્રપંચીર હતો. મહા-બળીઆ સમૃદ્ધિમાધનથી અનુકૂળ ને પ્રપંચી કોરવની મામા એકલા અર્જુન બીમ કેમે કરી દીધી રાંધે તેના નહોતા. કૃષ્ણે ગિરાદને ત્યાં મળેલા રાગને એ સમજાવ્યા ને બીજાને પણ મહાપરમા રાખ્યા, સુદર્શન અર્જુન બીમને હકિતએ દેખાડી ને પાંડવને જય અપાવ્યો એ તેના પ્રપંચ વિજય છે. તેણે જરામંધને બીમ

ચૈતન્યની મળામાં બીંધાદિને નિર્ભયપણે પ્રાપ્ત કર્યા હતા અને હૈયક વળગવા આવ્યો તેને દડમેલી મૂક્યો હતો એ તેનામાં પરપચૈય' હતું. એ સીતાની પેઠે રહ્યાં કરે તેવી નહોતી, પણ રિયતિને અનુકૂળ યદ રહી મદા પ્રસન્ન રહેતી. તે દરેક, પાકી, સાગર, સંકટ આવ્યું તો ન મળારાતા અને નેટસો છુપાય કરે તેવી અને વ્યવહારમાં જાણીતી હતી. તેણે અણુનને પ્રેમથી ગળે દતો, પણ પછી પાંચેની સ્ત્રી દાખલ તેણે પાંચેને પ્રસન્ન રાખ્યા હતા. તે કૃષ્ણને પ્રેમવિવેક જોતી ને તે સદાય રહેતા તેને માટે તેના ઉપકાર માનતી.

* * * *

દુર્યોધન

દુર્યોધન શૌર્ય અને બુદ્ધિ વડે સ્વતંત્ર રાજ્ય કરવે યોગ્ય હતો. તે આગ્રહીને બુદ્ધિમાન પુરુષ, સમર્થ શોહો ને સત્તાકર્તિના હોશીએ રાજ્ય હતો, પણ આપવિના રાંકડા ને ડાહ્યા ને સદૃશુષ્ઠી પાંડવ ઉપર લેઝોનું વઢાલ હોવાથી ને બુધિધરને સુવરાજ્યપદ મળવાથી દુર્યોધનમાં મત્સર ભરાયો ને પછી વેરબુદ્ધિએ તેણે તેઓને પગલ્યા; અને મોટું યુદ્ધ કરી પોતાના રાજ્યને અંત આવડ્યો. વેર તે દુર્યોધનનું. તેના સૈન્યમાં કૃષ્ણ જેવો કોઈ નહોતો તેથીજ તેની હાર યદ. વેર લેવાની ખુમારીમાં તેણે રાજ્યકારભાર મૂકી દધ તે કષ્ટને સોંપ્યો હતો. રાજસુયયને પ્રસંગે પાંડવાએ પોતાની સમૃદ્ધિ દેખાડી તેને મીઠા ડામથી બાગરામાં ઝાંઝ રાખી નહોતી તો તે પછી યુદ્ધવિના બીજે કયે પ્રમંજે પોતાના વેરને માર્ગે આવે! બીંધ ને દ્રોણ સરખાએ જેને કેળવ્યો, માખાપે ને નારદાદિ ઋષિએ પીગળાવ્યો તે રાજપુત્રે પોતાનો મમત અંત લગી ન મૂક્યો એ તેના સ્વભાવનો તેના વિવેક ઉપર જય છે, પણ એ જય પોતાની કચેલી હાજુથી નિંદ્ય થયો છે. આપવકાર્ષ, પુલાય,

રામપજ્વાની મોટાઈ, ઉદતાઈ અને વેરથી ભરપન થયેલા સપગા દુર્યોધો તેનામાં દત્તા યુદ્ધનું મૂળ બીમદુર્યોધનનું જુગલ, તેમાં એકમાં માંમ સ્નાયુવાળું બળ વિશેષ ને બીજામાં ચપળતા ચતુરાઈનું બળ વિશેષ હતું, પણ બીમનામાં કષ્ટ ઉભરાણું ને દ્યોમન પડ્યો!

* * * *

લીંબપિતામહ

લીંબપિતામહ ઉદાર હતો-પિતાની પ્રમંજા પુરી પડવાને માટે પોતાને ન પરજીવું એવી પ્રતિજ્ઞા કરી અને રાજ ઉપરથી હક ઉઠાવી લીધો; માવકા બાઈએતી ને તેના પુત્રોની સંભાળ લીધી. તે રાજ્યકારભાર કરતો. તે મહાધીર ને રજુશુર રજુપડિત ને રજુરંગ રાખનારો હતો. તે સમર્થ વિદ્વાન રાજનૈતિકુશળ હતો. તે દુર્યોધન દુઃશામનની વર્તણુકને પિછારતો, પણ મૂતરમૂટનું માન રાખવાને ને પોતાનું માન બંધ ચતુ'ન જોવાને તે પોતાની સત્તા વિનાની ને વૃદ્ધવ્ય એવી રિયતિમાં સંક્રાંષ્ટ રહ્યો હતો-સભામાં તેણે દુર્યોધન કહ્યુંને કયો આપવામાં બાકી રાખી નથી. તે એક સ્ત્રીવિષય વિના બીજા બધામાં મોટો અનુભવી, પુરુષપરીક્ષક ને વિદ્યાસદૃશુષ્ઠ ઉપર દરેકા પ્રેમથી જોઈ પ્રસન્ન રહેનારો હતો. અતિવૃદ્ધ હોતે તરુણની પેઠે ધૂંચ્યો હતો. બાણુદેવા ઉપર પડી રહી નારદાદિ ઋષિમંડળમાં બુધિધરને અનેક ધર્મ સમજાવ્યા હતા. તેણે અણુનને મળારાતી કૃષ્ણની પાસે ચક્ર ઉઘડાવી પ્રતિજ્ઞા મૂકારી હતી ને પોતે પ્રસન્ન વિચારી પોતાની અણુ'ન સામા યુદ્ધ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા મૂકી હતી. તેણે કોઈ દિવસ યુદ્ધમાં પીક દેખાડી નથી. અભયસ્થ વાપરવામાં તે અણુ'ન કરતાં વિશેષ ઉત્તવળ ચક્ષુરની હતો એમ કહીએ તો આસે ને પ્રભરિ-વામાં તો નામ જેવો હતો.

* * * *

દ્રોણાચાર્ય

દ્રોણ પ્રહ્નવિદ્યામાં તેવોજ ક્ષાત્રવિદ્યામાં નિપુણ હોયો. દરિદ્રો પણ વિદ્વાન ને સદ્ગુણી પ્રાણીય પોતાના ગુરુભાષ ક્રુપદના કહેવા ઉપરથી તેને મળવા ગયો ને અપમાન પામ્યો. વેર લેવાને તે હરિતનાપુત્ર ગયો-રાજપુત્રોને વિદ્યા દેખાડી-પાલખીમાં બેસી તે ભીખાને મળ્યો ને રાજપુત્રોનો સિદ્ધક થયો. ગુરુદક્ષિણામાં તેણે અશ્વનની પસે ક્રુપદને માગ્યો. અશ્વન તેને બાંધી કરી લઈ આવ્યો. દ્રોણે ક્ષમા કરી અશ્વ રાખ્ય ક્રુપદને પાછુ આવ્યુ. એ ઉપરથી દ્રોણનો સ્વભાવ સમજી લેવાય છે. તેને અશ્વન ઉપર ધણોજ પ્રેમ હતો-અશ્વન ન હોત તો યુધિષ્ઠિરને બાંધી કરે એવુ કહી અશ્વનને પોતાની સામે આવતો ખસેડ્યો હતો. તેણે યુદ્ધમાં ધણી ચાતુરી દેખાડી હતી. ભોળા પ્રાણીય પોતાના વિરુદ્ધ દીકરાનુ અકસ્માત મરણ સાંભળી ગભરાયો, સત્યવાદી યુધિષ્ઠિરને પૂછવા ગયો ત્યાં કપટ થયુ ને તેણે સત્ય માન્યુ. મહાપુરુષ રાજા મૂકી સમાધિ લઈ લેયો જાયો. દ્રોણ રાજપુત્રો દિત, શિક્ષક, કૌરવસભામાં બેઠે વિદ્વાન મંત્રી ને કૌરવ સેનાનો સેનાપતિ હતો ને યુદ્ધમાં તરણની પેઠે ઉજગતો. તે આશ્રિતરુ કેટલીક વારે ઓશિઆળા જેવો હતો, પણ પાડવનો જ્ય ક્ષ-છર્તા કૌરવનો લણલમારી થયો નથી.

* * *

કર્ણ

કર્ણ એ સુદર તેજસ્વી પણ અવ્યવસ્થ સ્થિતિમાં હોય તેવો પુરુષ હતો. તે પાંડવકૌરવના કુળમેઢપના તેજમા અગ્રમ છત્રાનો ને ઉચ્ચ સ્થિતિમાં આવવાને વિદ્યાસદગુણ વધારતો તેણે ગાડી દાંકનારને ત્યાં ઉછરી વિદ્યામળે દુષોધનનો મિત્ર થઈ તેની વતીનુ ગમ્ય કર્યું ને બે દલાડા સમોતરીઆરૂપે અશ્વનની મામા યુદ્ધ કર્યું એ તેના વિદ્યામળ તથા મદ્યગુણો જ્ય છે તે

‘ મોટા આખાવળી, ’ ‘ મોટા દાતા, ’ ‘ સવારનું નામ ’ કહેવાય છે. તેનું ‘ રથચક્ર ગડાયું ’ ને તે અટકયો કે જાગ્યો થયો તે પ્રતિકૂળ જોગ આડો પડવાથી કાવ્યો નહિ પણ રંગી કહેવાયો. કૃષ્ણે તેને ભામાવ્યો પણ તે ન ભગ્યો-કૌરવને નજા છોડ્યા એ તેનો સદ્ગુણવિવેક છે. તેણે કૌરવના મંત્રીરૂપે પાંડવની વિરુદ્ધ જેટલુ આચરણ કરેલું તે કુરુક્ષેત્ર કહેવાય છે ને તેણે ઉચ્ચ સ્થિતિનો કહેવડાવવાને-ઉચ્ચ સ્થિતિના લાભલેવાને જેટલું કાંધેલું તે ઉચ્ચ પુરુષની કીર્તિને કલંક લગાડતુ નથી તે વડાધર્માર, જુઠો, અભિમાની તેમ વિવેકી, આગ્રહી, ઉલ્લાસી, વિવાસી, રથુરંગીનો મહેન્દ્ર રાજ હતો.

—નર્મમ્મદ મહાભારતનો સાર—

ગ્રીકપુરાણ ઇલિયડ

મનેયેઅસે ક્રોથે ભરાઈ ટ્રોય જઈ લડીને પોતાની બી પાછી આણવાનો ઠરાવ કર્યો. તેણે ગ્રીમ દેશના ધણાખરા સરથાનોના ગભગભોની સલાવત માગી પેરિસ હેલનને લઈ ગયો તેથી એકલા સ્પાર્ટા સરથાનના રાજાનુ અપમાન નથી થયુ પણ એક જાત કુળના સર્વ રાજાઓનુ સામદુ અપમાન થયુ-એકે સરથાનનુ નહિ પણ દેશનુ અપમાન થયુ-એમ જાણી ધણાખરા સરથાનોના રાજાઓ સંપ કરી પોતપોતાના સૈન્ય લઈને બારસે વડાણ ભરી ટ્રોયને કિનારે આવ્યા. અહીં મેસિનેઇ એ સરથાનનો રાજા એગ્રેમેનન જે એનેનેઅમનો ભાઈ થતો તેને સૌએ સંગ સૈન્યનો અધિપતિ ઠેરવ્યો હતો. ક્રિથીઓનીસ સરથાનનો એકિવીઝ, સેનેમિસનો એનકસ, લોકિનો એનકસ, ઇથેકાનો યુલિસીઝ, આર્જોનો શાયોમિટઝ, પિલોસનો નેસ્ટર, ઇનાદી રાજાઓ એગ્રેમેનનના ઉપરીપણા તરે મોટા યોદ્ધારૂપે હતા.

ટ્રોપના સૈન્યમાં રાજપુત્ર દેહદર. છનિયમ નામે સરદાર, મારપિડન નામે બિસિયાનો રાજા, જિલિયાનો પેરૂમ ગજન, છનાદી દના. એઓ સાગા થયા છતાં શ્રીક લોકે ટ્રોપને મેગે ધાર્યો હતો.

જોરાક ખૂટી જવાથી શ્રીક લોકે થોડુંક સૈન્ય ટ્રોપના ઘેરામાં ગળી જતી કરવાના અને નગરો ભૂતતાના કામમાં શેકાયા રહેતા દના. નવ વર્ષ પુરા થયા હતાં, પણ તેઓ ટ્રોપની છત કરી શક્યા નહોતા.

દશમે વર્ષે શ્રીકસૈન્યમાં મરહી નાલી અને એગેમેનન-એકિલીઝ એ બેની વચમાં કસદ હતો થયો. એ પ્રમંથથી અરંભ કરીને હોમર નામે શ્રીક કવીશ્વરે ઇલિયડ પુરાણ રચ્યું છે.

* * * * હિલન અને પેરિસ

પછી હેક્ટર ત્યાંથી નીકળ્યો અને પેરિમને મળ્યો ને જોડ્યો-રે ઓ અખણુદિ લોક, નગરની ને કિલ્લાની આસપાસ મરે છે અને તારે માટે યુદ્ધ ને ઉપયુદ્ધ નમરની ચોમેર ઘગધગે છે. યુદ્ધમાંથી નાસી આવેલા કોઈને છું જ્યેષ્ઠ તો તેને છું પણ કંગા આપેજ ને છું અહીં કેમ બરાણ રહ્યો છે ? પણ હવે ઉક, યયુના અગ્નિથી નગર ભડકે બળવાનો મગો પામે આવે છે. પેરિમે ઉત્તર દીવો કે હેક્ટર છું મને ચોગ્ય દંઓ આપે છે પણ મારું સાંભળ. ટ્રોજનના ઉપર ક્રોધે બરાણ, હું અહીં નથી રસળતો, પણ મારી દીલગીરી મટાડવાને હું અહીં આવ્યો છઉ, પણ હવે મારી સ્ત્રીએ પણ પસંદ પડતા શબ્દોમાં સમજાવી યુદ્ધમાં જવાનું કહ્યું છે. ને મને પણ તેમજ કરવું વધારે સારું જણાય છે, કેમકે જય વતારેતી માથુસને મળે છે. ઉમ્મો રહે, હું સત્ર સજી આપું છઉ અથવા જા મેં તને પકડી કાઢ્યો જાણ્યો. હેક્ટરે ઉત્તર ન વાળ્યો, પણ દેલન મધુર શબ્દે જોલી, જોડી. હું નિર્લજ્જ, હાનિનું મૂળ, બીકણ, કંઆળ છઉ;

કે હું જન્મી ત્યારે પવને મને પદાડ ઉપર ફેંકી દીધી દોત તો પછી આમાંનું કંઈએ ન થાન. પણ જો દેવતાઓએ જો દુ.ઓ મારે માટે નિર્માણ જ કરી મૂક્યા હતાં તો તમારા સરખા પુરુષો કોઈનયન સમજતા એવા કોઈ શરણી હું સ્ત્રી યદ દોત તો મારું થાત. પણ આ પુરુષના વિચાર હજી રિયર નથી ને હવે પછી મનાર પણ નથી; અને તેનાં દજ ભોગરાં પડશે એમ મને લાગે છે; પણ જોડી, આવી આ આસન પર એમો, નિર્લજ્જ હું ને અન્યાયી-પેરિસ એ બેને લીધે તમારું મન અનેક શ્રમથી શુશ્રવાઈ મળું હજો.

હેક્ટર અને ઍન્ડ્રોમેડી

એન્ડ્રોમેડી રડતી રડતી તેના હાથ પર મૂકી જઈને જોલી “વિલસણ પુરુષ ! તારું ધૈય તારોજ નાશ કરશે; તને તારા બાળકની ને મારી દયા નથી આવતી ? હવે થોડી વારમાં શ્રીક સમજા તારા ઉપર વૂટી પડીને તને મારી નાખશે ને અમે તારા વિના રજાણું તારા વિના હું રહું તેના કરતાં પૃથ્વીમાં મમાઈ જાઉં એ વધારે સારું છે, કેમકે તારા મરણ પછી મારે માટે બીજું શું સુખ રહેવાનું છે ? માત્ર શોકજ કરવો કેમ રહેવાને. હવે નથી મારે બાપ ને નથી મારે મા. છું જાણું છું કે મારા બાપને એકિલીએ યુદ્ધમાં મારી નાખ્યો છે, પણ જ્યેષ્ઠ તે તેણે તેને ન શુશ્રવાં ચોગ્ય રાતે બાળ્યો છે; માને કેદ કરી હતી પણ પછી નાણું લાઇ છાંડી હતી; મારા સાતે લાઇએને યમપુરીએ પહોંચાડ્યા છે. ઓ હેક્ટર ! મા, બાપ, ભાઈમાં ટુંજ મને એક રહો છે; પણ હવે ઓ મારા મિત્ર પતિ, છું મારા ઉપર દયા આપું ને કિલામાં આવી રહે; તારી સ્ત્રીને વિધવા અને બાળકને નાપ વિનાનો ન કર. આ જંગલી અંછરનાં ઝાડ આગળ થોડું એક સૈન્ય રાખ, કેમકે એ કેકાણે થી કિલા પર ચઢવાને શ્રીક ચોદાઓએ ત્રણનાર હુમલા કર્યા છે.

બે વીરો

‘એમેમેનન! જેવા આજ છેએ તેવા આપણે
પ્રથમથીજ મિત્ર રહ્યા હોત તો ધણું સારું હતું—
રે આપણે એક છોકરીને માટે પ્રાણ જાય તેવા
કલહ કરી ખિન્ન રહ્યા. ભૂતે મેં નગર લીધું
ને વહાણમાં તેને આણી તે સમા ઉપર ડાબેના
દેવીએ તેને બાણ મારી કાપી નાખી હોત તો
સારું હતું કે કલહ જાંતજ નહિ ને સૌ ગ્રીક
આ ભુટી દશા ન જોત. આપણા કલહથી
હેકટરને દ્રોજનોને સારું થયું, પણ હું મારું છઉં
કે એ તારા મારા રમરણનું મીઠું લોક સદા
રમરણ રાખશે. પણ હવે એ મધ યુજરી આપણે
મૂકી દઇએ. જરૂરિઆતને લીધે આપણે આપણા
ખિન્ન આત્માને છાતીમાં દાળી નાખવા પડે છે.
આજ હું મારા કોધને અંત આણું છઉં ને
મારા આગ્રહ ધરી સદા કોધી રહેવું એ યોગ્ય
પણ નથી. પણ હવે હું લંબેશી સર્વ ગ્રીકને
ઉરોરી મુદ્દમાં દોર કે તેઓની સાગા લડવા
આવતા દ્રોજનોને તપાસી લેઉં.’

હેકટરને લુભ્ય અગ્નિસંસ્કાર

પછી તેઓએ બોળન કર્યું. એકિલીઝ
આવો મોટો છે એ વિચારમાં પ્રાયમ આશ્ચર્યથી
તેના કાણું જોયા કરે. દતો ને પ્રાયમનું રિયર
સુખ જોતાં તથા તેની વાતો સાંભળી એકિલીઝ
આશ્ચર્ય પામતો હતો. એ બોલ્યો કે હેકટરની
કિયાને સારું તારે કેટલા દહાડા જોઇએ કે તેટલા
દહાડા હું શાંત રહું ને મારા લોકને પણ
અટકાવું. પ્રાયમ બોલ્યો, અગ્નિઆર દિવસ તો
જોઇએ જ, પણ જરૂર પડશે તો બારમે દહાડે
મુદ્ કરીશું. એકિલીઝ બોલ્યો, આ વૃદ્ધ પ્રાયમ,
હું કહે જો તેટલા દહાડા હું મુદ્ બંધ રાખીશ.

એમ વાતો થયા પછી પ્રાયમ ને બીજાઓ,
તંબુનાં અંગણાં આગળ ચોરા ઉપર સતા ને
એકિલીઝ અંદર સતે.

સૌ જાંઘમાં છે એમ જોઇ મરકપુરી દેવે
ધોડા તથા ખચ્ચર રથે તથા ગાડે જોડ્યા ને
પ્રાયમને રથમાં બેસાડ્યો. પછી પ્રાયમના રથને
તથા રાખવાળા રથને હાંકી માર્ગમાં નહી આવી
તે પાર કરી. અહીથી દેવ પોતાને ધામે ગયો.
સતાર થઇ કે પ્રાયમ નગરમાં આબો. લોકની
દંડ મળી ને રડારડ થઇ રહી. પછી રાખને
મહેલમાં એક સુંદર રૈખ્યા ઉપર મૂક્યું.
એ-ડ્રોમેકીએ પોતાના પતિના મરતકને બે હાથે
આલી વિલાપ કીધો. પછી હેકયુબાએ ને પછી
હેલને વિલાપ કર્યા. ફરીથી સૌ લોક મળ્યા ને
પોક મૂકી રડ્યા.

પછી વૃદ્ધ પ્રાયમ બોલ્યો—ઓ દ્રોજનો, હવે
તમે લાકડાં લાઇ આવો, ગ્રીક સંતાપ રહ્યા હશે
ને તમને મારશે એ રાખશે નહિ; એકિલીઝે
મને વચન આપ્યું છે કે બારમા દહાડાનું વહાણું
વહારો ત્યાં લગી હું મુદ્ બંધ રાખીશ.

નવ દહાડા લગી તો તેઓએ લાકડાં આપ્યાં
શીધાં ને દસમે દહાડે હેકટરને યથાવિધિ રાજકાંઠ-
થી બાળ્યો. અગ્નિઆરમે દહાડે તેઓએ ચિતા
જાંડી ને બાઇ તથા મિત્રોએ તેનાં ધોળાં હાકડાં
એકઠાં કરી એક સોનાના કુંભમાં મૂક્યાં, ને
પછી કે મને જાણ્યા રંગના વજ્રમાં લપેરી
ખાડામાં દાટ્યો ને તે ઉપર પથરો પાથર્યો ને
સૌએ પોક મૂકી હેલેશો શોક કીધો. પછી તે
ઉપર તેઓએ ઉતાવળથી દેવડી ચણી લીધી ને
ત્યાં આમપાસ રખવાળ રાખ્યા કે દોષ ઉદ્ધન
ગ્રીક તે ઠેકાણુને અપમાન ન આપે. પછી
પ્રાયમે નગર જગાડ્યું ને શોક મૂક્યો.

એકિલીઝ

મહિવડમાં મુખ્ય નાયક એકિલીઝ છે. તે
મોટો યુર ને માનનાર પુરુષ હતો. તેનામાં જેમ
માનની તૃષ્ણા વિશેષ હતી તેમ તે માનજાગ
થયેથી પ્રચંડ ક્રોધ ને અશ્રમ્ય વેરમાં નિર્દય ને

કનિઠ કમ કરવાને પ્રવૃત્ત થતો એગેમેમ્નનની સાથે ધયેલા કસદથી તેણે પેટ જાળ્યો માથ આળે તેવું કીધું ને ધજાક દેખીઓનો સંદાર કરાવ્યો; વિકરાળ સાદરાથી તેણે ટ્રોજનનો નદીમાં પથ ધાવ્યું વાળ્યો અને હેસ્ટરના સળને રથ સાથે ધસડી તેણે કાગ વેરની પુર્ણાદતિ કરી. એકિલીઝ પુદ્ધમાં પ્રવિષ્ઠ તથા ચતુર, લાય તથા ત્રાય ઉપગ્રવનારો ને મોટા ચિન્ન સંકટની સામા ધસત્રામાં તથા ટકત્રામાં મોટા સાહસિક ને આમ્રદી હતો.

તો પથ, રથમાં ધુમ્મચને દોસીત્રો તથા થોદાના મશગીનમાં વિલાસ કરનારો ખર્તા તેણે દૂર રહી સંત્રામ જોયા કીધો એ તેવું ધૈર્વ અને છતાં મિત્રના મરણતુ વેર લેવાને તે રથમાં હતથો એવો તેના મિત્ર ઉપર પ્રેમ એ જે સદૃશ્ય ચિરમયસ્કલિત પ્રસંસા કરતા જોગ છે, તે વિચાર્ય, વાચાળ, ચિવેડી, નિષ્કપડી દોષ તેવો સત્ય બોલી દેવે નિર્ભય એવો તરુથ રાગપુત્ર હતો.

એકિલીઝમાં અતિ ક્રોધ હતો ને એથી તેણે દેરાનું અનદિત થાય તેવું ઇચ્છ્યું, તો પથ તેણે પાછળથી પ્રેમવેર લેતાં ચતુને પરાભવ પમાડી પોતાની ને પોતાના દેશની કીર્તિ અમર કરી છે.

* * * * *

મીક શૂરવીરો

એગેમેમ્નનમાં, મોટા થોદાનાં શૈર્વ પરાક્રમ નહોતા, તે મોટા સંકટમાં ગજરાઇ જઇ નિરાશ થઇ માથે લીધેતું કામ પડતું મૂકી દે તેવો હતો, તોપથ રાગરૂપે ને સર્વ સંન્યના અધિષતિરૂપે ગૌરવ, પ્રતાપ ને સત્તા રાખત્રામાં અને યુક્તિ પ્રયુક્તિથી તથા સત્તાથી વ્યવસ્થા કરત્રામાં તેના સરજો બીજો કોઇ મીક નહોતો. તેની લવ્ય ગતિ તથા પ્રભાવશ્રી જોઇને ક્રોધે ભરાવત્રો એકિલીઝ પોતાની તત્ત્વાર મ્યાનમાંથી પુરો જ્ઞદાર કાઢી ચકથો નહોતો.

દૈરાળ હાલ, મારી ઇચ્છા પ્રમાણે અમલમાં આવતું જ જોઇએ ને સૌએ વિવેક માર્ગદર્શી વર્તતું જોઇએ એવું અભિમાન તેનામાં વિશેષ હતું ને એથી તેણે એકિલીઝ સાથે કસદ ક્યો ને તેને દૂર થવા દીધો, પથ દેશ મગરતના લાલને અર્થ ને પોતાને માથે રહેલી જન્મલદારીને જો ન લાગે માટે પોતાનો આગ્રહ મૂકી દઇ ચિવેક તથા ઔદાર્ય દેખાડ્યાં છે, તેમ ધણી કાળજી રાખી ધણો ગ્રમ લીધો છે અને સત્તા તથા ઐશ્વર્ય વધારવાના લોકથી રથમાં પામધૂમ કરી શૈર્વ પરાક્રમ દેખાડ્યાં છે.

એનેક્સ (વડો) ને ડાયોમીઝ એ જે ધીટ થોદા બળ, સાહસ પરાક્રમમાં એકિલીઝથી ઉતરતા પથ બીજા સૌથી ચડીઆતા હતા- એનેક્સ ભારે અંદાજી ને ધુંધી હતો અને ડાયોમીઝ વયે નાનો હતો માટે તે થોડાક ઉદ્ધત તેમ પાછો બીજાનું માન્ય કરે તેવો પથ હતો. યુલિસીઝ સાવધ થોદો ને ધ્રુપંઅવિવેકી પુરુષ હતો. મેનેલેઅસ ક્રોમળ હૃદયનો ને પોતાને માટે સૌને દુઃખ થાય છે તેથી સંક્રાંત્ય વૃત્તિથી થોડું પથ અસર કરતું બોલનારો હતો ને એણે પ્રમંથે પ્રસંગે થોદારૂપે વખાણવા જેવું રથ પરાક્રમ દેખાડ્યું છે.

હેલનનું હરણ

ટ્રોય નગરના પ્રાથમ રાજાને જે સ્ત્રી હતી, અને એઓથી તેને પચાસ છોકરા થયા હતા, તેમાં હેક્યુગા એ નામે રાણીથી તેને ઓગણીસ હતા ને એમાં હેક્ટર વડો ને બીજો પેરિસ હતો. એ પેરિસના જન્મતા પહેલાં તેની માને સ્વપ્ન થયું હતું કે મેં અગ્નિ જણ્યો, ને તેની જવાજા આપ્યા નગર ઉપર ફરી વળી. એ ઉપરથી ફરી પેરિસ જન્મ્યા પછી તેને એક પહાડ ઉપર મૂકી આવ્યા હતા, એક ભરવાડે તેને ઉછેરી મોટા કર્યો હતો. ભરવાડની સ્થિતિમાં

તેણે એક પ્રસંગે ત્રણ દેવીનો દરેક ચુકવ્યો હતો, એ વાત આવી છે કે વખત એક જૂનો (ધન્વાથી), વીનસ (કામદેવીની મા)ને મિનર્વા (સરસ્વતી) એ ખેંચી દેતાં ત્યાં એક સોનેરી ફળ પડ્યું ને તેના ઉપર લખેલું હતું કે જે સૌથી ખૂબસુરત હોય તે તે છે. એ ત્રણ દેવીઓ પેરિસ ભરવાડ પાસે ગઈ. જૂનોએ કહ્યું કે મને જો એ ફળ આપીશ તો હું તને એશિઆખંડનું રાજ્ય આપીશ. મિનર્વા એ કહ્યું કે હું ચુદ્ધમાં તારી કીર્તિ વધાવીશ, ને વીનસે કહ્યું કે દુનિયામાં જે ખૂબસુરતમાં ખૂબસુરત બેરી હશે તે તારી જી થશે. પેરિસે વીનસને ફળ આપ્યું ને એ ઉપરથી પેલી બે ધણી ક્રોધાવમાન થઈ. કેટલાક કાળે પેરિસે પોતાનાં ખર્ચાં માઆપ જાણ્યાં ને પ્રાયશ્ચિત્ત રાખ્યું તેને પોતાને ત્યાં તેડી લીધો. કેટલાક વર્ષ પછી તે ઝીસ દેશ જવા ગયો ને ત્યાં સ્પાર્ટા સંસ્થાનના મેનેલેઅસ રાજાએ તેને મેમાન તરીકે રાખ્યો. અહીં તે હેલન નામે રાણી ધણીજ ખૂબસુરત હતી તેના ઉપર આશક પડ્યો ને પછી તેને લઈને ટ્રોય નાશી આવ્યો. પછી તે હેલન, પેરિસની જી દાખલ રાજકુટુંબમાં રહી હતી.

* * * *

ગ્રહ વીર નેરટર

નેરટર એ ગ્રહ યોદ્ધો હતો. તેનામાં કદાપણ, અનુભવ ને સુકિત જણાય છે. તેણે ઉછળતા જીવાને કંપકાથી ને વખાણથી ઉજ્જેમાં છે અને ભર સંગ્રામમાં રથી યદ્ય દોડાદોડ કરી છે ને અહીં તહીં સમાધાની ને સંભાળ રાખી છે. વહાણમાં, તંત્રમાં, રણમાં રાત દહાડા તેણે સૌ યોદ્ધાઓને ધડીએ ધડીએ વિચાર આપ્યા છે. એ બધો તરુણ વયનો ઉદય તેની અતિવૃદ્ધવયના સંબંધમાં આપણને વિસ્મય પમાડી બોલાવે છે છે કે ડોસા કેવા ઘૂમે છે !

* * * *

હેલન

હેલન સ્વર્ણમૌલ્યને લીધે પ્રસિદ્ધ છે. તેણે પેરિસના પ્રેમને આધીન થઈ, પતિને છાંડ્યો ને પ્રિયમ સાથે ટ્રોય જઈ રહી. એ સાદમ કામ તેણે નીતિવિરુદ્ધ કયું. તે પેરિસ સાથે પૂર્ણ પ્રેમવિવાસી થઈ રહી. જ્યારે તેણે રણસંગ્રામમાં પોતાના ગંગધોજનને જોયા ને મેનેલેઅસને જોયો ત્યારે તેના રદયમાં ક્યાંક ગયેલો પ્રેમ પાડો જાગ્યો ને ઉછળ્યો. બે પ્રેમનું યુદ્ધ આદ્યું. એનું પરિણામ મોટા યુદ્ધના પરિણામ જેવું પછવાડેથી થયું હતું. પેરિસ મૃત્યો ને તે મેનેલેઅસ સાથે પાછી ઝીસ ગઈ ને જતાં ઠરી પશુ નહિ. એ સૌ ઉપર વિચાર કરતાં જણાય છે, કે હેલન રૂપે સુંદર ને અતિ કામળ પ્રેમમય સરળ રદયની હતી. જ્યાં સતેજ પ્રેમ દોડે કે તે તરત ખાવરી ને પછી તેનામાં આધીન થઈ રહેતી, તે તેનામાં નીતિ અનીતિ,—સાર અસાર લાલ દાની એનો વિચાર કરવાની શક્તિ ક્યાંથી હોય !

* * * *

ટ્રોયવીર હેક્ટર

હેક્ટર એ મોટો યરવીર પુરુષ હતો. રથ સંગ્રામનો સખો બાર તેના માથા ઉપર હતો ને કુટુંબ રાજ્યનું મ્હણ કરવાનો પર્વતભાર તેની છાતી ઉપર હતો. એટલું છતાં તે સર્વ ઝીક યોદ્ધાઓને હંફયુદ્ધમાં ને સમૃદ્ધસંગ્રામમાં પુરો પડ્યો ને ધસારો કરી તેણે તેઓનાં વહાણ બાજવાનો મનો આપ્યો. એ પુરુષ કેટલો ઉદ્યોગી, કેટલો સાવધ, કેટલો ધીર, કેટલો સાદમિક, કેટલો ધીર ને કેટલો યુદ્ધનિપુણ હોવો જોઈએ ! એકિલીઝ સાથે હેક્ટર લડ્યો ! નાદાન પેરિસે ખોટું કામ કીધું તેને માટે તેણે શોક કર્યો ને દેશની હાનિ યદ્ય જાણ્યું. વેરભરાયલા, સંપીલા, વિચ્છાલ, ઉદ્ધત, અટપટીયા ઝીક આગળ લાજિજત કુમપી વિવાસી કાવકા સરળ ટ્રોયનોતું બોલ્યું પગાવાનું નથી, એઓ દારવાના છે ને

મા- ખાતાના છે, કોઇ રીતે ઉગરવાના નથી એમ વતણી તેણે તરત નાથને આવતો અટકાવ્યો ને ઉઠાર શુદ્ધીથી યુદ્ધવાન કરી પ્રાણ આપ્યો એ કર્મ ઉચ્ચ સ્તુતિપાત્ર છે.

આત્મકિત પુનરૂપે, ત્રિપ પતિરૂપે, ત્રિપ પિતારૂપે, ત્રિપ બધુરૂપે ને દેશીરૂપે, તેનું તદ્દય કોમળ પ્રેમદયા વારેનું હૃદય, અને રાજ પુરૂષે, રાજ્યના રમંભરૂપે ને યોદ્ધારૂપે તેનું મન પુરપાથ વિચારમાં શેકાયેલું હૃદય

ગોહુ પરાક્રમ ક્યાં પછી ને મદમાં આવી જઈ કોઇ કોઇ વાર તે ગર્વપ્રવૃત્તિ વેણુ કાઢતો, પેળાએ ગવરાઇને અસાવધ ને બદાવરો થતો, એકિલીજને જોઇ સૈન્યમાં વારતો ને હૃદયે પ્રગંભે નારો, પણ પાટા સામે હોતો રહી લડ્યો. એ પ્રમગોથી તે પોતાની વીરનીતિથી રહિત થયો કહેવાય, પણ એકિલીજના ધાર ત્રામથી તે ઉમરવાને ઇચ્છતો હતો તે યુદ્ધમાં જવારે ત્યારે પોતાના શબની કુદૃશ ન થાય તેને માટે કરચોં છે એ તેનું સુધક અત કરચુ બતાવે છે

રંગીલો રાજકુંવર પેરિસ

પેરિસ રંગીલો રાજકુંવર-પ્રેમી ને વિહારી હતો. તે મનરવી રણયોદ્ધો હતો પણ સ્વેચ્છે આશુ મારતો. તે ઊંઝી તથા વિલામવિષયમાં નીડર ને સાહસિક હતો. મોટા ભાષાએ કપડાં આપ્યો તે માન્ય કર્યો, પણ બોલ્યો કે દેવી વીનસે આપેલી પ્રસાદીની નિદા ન કર-તે માગી મળતી નથી. જેને લગ્નનીતિનો વિચાર જ નહિ તેનો દોષ શુ બોલવો ? કોમળ ખૂબસુરતીને કોમળ ખૂબસુરતી મળી ! બળવતા લોક મોહિત થઇ રહ્યા ને વડીલોએ લાડમાં નાદાનને વધારે નાદાન કર્યો ! પેરિસે સ્ત્રીવિલાસ કર્યો, રણવિલાસ કર્યો, એકિલીજને માર્યો ને પછી પોતે શ્રેય ધાએ પડ્યો-રાજકુંવર નામ કયું ! કુમળો સુધક પ્રેમી વિલાસમાં મગ્ન, હાથુ દેખી ઘડતો પણ હેલનમાં રાચતો !

નર્મદા: ઇલિયડને સ્ફાર

સાચરસ (કેન્થુશર)

એણે ગીડિયાના દરવાજામાં બધાં વધ દામદાજ બોલ્યા હીંધું હવુ તેથી તેને તદ્દગીરથી દામ શાદી લેતાં સાફ આવડતું. એ જાતે શ્રેય મરદાર દત્તો ને લાઘવમાં દુરમન ઉપર ધન્ય જતો, તોપણ એમ કંતાર પહેલાં તે દરીને વિચાર કરતો ને તદ્દગીરથી કામ કરતો, એનું સાદમ વિચારયુક્ત હવુ. આનિલનના ગમને નમરમાં ધાડ્યો, તેને મદદ કરે તેવું રાજ્યોને તોડ્યાં ને પછી આનિલન લીધું; જીતેલો સુધક મામાને આપ્યો, મામાની દીકરીને પરણ્યો ને પછી તે મધગો સુધક પોતાનો કહેવડાવ્યો એણે પાછલા રાત્રીએ બેળિનેલમાં કેદ કરેલા પચાસ હજાર પાહુદીને છોડી મૂકી પાછા તેમને તેઓને દેશ મોકલ્યા, તે પણ તેની ઇચ્છિતમાં જવાની તદ્દગીર હતી સાધરમતામાં રાજ્ય વધારવાનો અતિશય લોભ હતો ને ચેલમાજ તે સીધિઆ લેતાં કનત થયો તેણે એમિયોનમાં દાખલ થયા પછી મળ્યાં નિરપાધ ને પણ કાપી નખાવ્યા હતા ને કીમસને પણ છવતો બાળા મૂકવાને ચિંતા પર ચઢાવ્યો હતો (પછવાડેથી તેને ઉગાર્યો હતો) એ બે દોષ ગિવાય તે રાજ્ય મેળવવા ને બંદાગસ્તથી ચલાવવા પુરો લાયક હતો તેણે પોતાના દેશની કીર્તિ વધારી પોતાના નામની કીર્તિ જનનમાં સ્થિર રાખી છે.

મહાન અલેક્ઝાંડર-(સિકંદર)

તે કાળના જયનિવાસ ગ્રીમ દેમના જયરાજ્ય ગ્રેસીડાનની જયરાજધાની પેતા ત્યાં રિલિપના પુત્રરૂપે જન્મીને, જયવાહ સાબળોને, જયની રમત રમીને, તે કાળના પ્રથમ પુન્ય જયપડિત પાસે લાણીને નિજ રાજ્યનો રગ રાખીને, ગ્રીસથી પશ્ચિમ એશિયા ને ત્યાંથી ઇજિપ્ટમાં ને પાછર એશિયામાં તે છેક તાતાર દેશની જેકસાર્દાઝ નદી સુધી ને પળખની સતલજ નદી સુધી ને ત્યાંથી સિંધુ નદીના મૂખ આગળ

ને ત્યાંથી પાછો ધરત્રમાં ને ત્યાંથી પછી, પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ શુભ રાજનગર ભેખિવાનમાં આવી રહેલો. દિવ્ય જ્યોતિર્માન તે મહાપુરુષ એલેક્ઝાન્ડર-સિકંદર, પોતાની જયમાળાનો સુવામ લેતાં ને શીક જયધ્વજ જેતાં ને એકચક્રી રાજ્યશ્રીના રંગભોગ સંબંધી મોટા ઘટા મનમાં મોટી મોટી જયધ્વજો બાંધતાં ને મનુષ્ય જાતને જયલાભ તથા જયરંગ દાખવતાં, ધન્ય બનીસ વર્ષની લયે, ઉત્સાહ ભર્યો, જયજોગમાયાને નમી અમર કીર્તિ રજુમાં ધસ્યો !

* * * *

લુલિયસ સ્ત્રીજર

રામ નગરનો એક કુલીન શ્રીમંત, ઉત્તમ પ્રકારની વિદ્યા બધી એથી ને ધોતાળપણથી લોકોને વહાલો યદ્ય ઉત્તરોત્તર પદવી પામી, અનેક પ્રપંચ રમી, શુદ્ધમાં ધૂમી રામનું રાજ્ય વધારી, પુષ્કળ દ્રવ્ય મેળવી લશ્કરને અનુકૂળ કરી લઈ, મોટી સાહસ શુદ્ધિએ ઉલ્લેા પાસે નાખી, યત્ન ઉપર ધસી પ્રહલીમાં, મીસમાં, થેસેલિમાં, પ્રન્નિપ્તમાં, આફ્રીકામાં, સ્પેનમાં, એશિયામાં ને તે સૌને હરાવી, આલીસ વર્ષ થયાં માટેની બાજી જીત્યો;—જગતમાં સર્વોપરિ શ્રેષ્ઠ નિરતાર તથા બળમાં એવાં રાજ્યને પોતાનું કરી, લોભી દેવી શ્રીમંતોના ત્રાસથી ચંપાઈ જઈને ઇગારી તે મહાપુરુષ-સ્ત્રીજર રાજ્યરૂપે લોક કલ્યાણનાં કામે ઉત્સાહભેર કરતાં ને અમર કીર્તિના રજુમાં ધસતાં, અકસ્માત્ કાળનું સૈન્ય હેખી દણુ પશુ મારે યત્ન ? ને મિત્રને પશુ યત્ન જેઉં છું ? એમ જાણી મોહિત યદ્ય પડ્યો ને સદા દીપ્યો !

* * * *

શાર્લમેન

તે પોતાના ૪૭ વર્ષના રાજ્યમાં લગભર પશુ ઝપીને ભેરો નથી. તેની પ્રશ્નિ ખરેખર સ્વતિપાત્ર છે. તે એક પાસથી નવી જીત મેળવતો; બીજી પાસથી જાંડને તોડતો; એક પાસથી પોતાનાજ સરદારોની ખટપટથી

માવધે રહેતો ને બીજી પાસથી રાજ્યને રચાવી રાખવાને ને શોભાવવાને ખતથી કામ કરતો. લણે પ્રવૃત્ત છતે તે પોતાની શુદ્ધિ હિંમત, ચપળતા, સુકિત કામે લગાડી અનેક હરકત અડચણોને તોડી ધારેલું પાર પાડતો અને વળી રાજ્યનું બળ વધારવાને નવી નવી ધારણાઓ મનમાં બાંધતો. એ ઉપરથી તેની ઉત્સાહ શક્તિ ને મનઃશક્તિ વિસ્મય પમાડે તેવી હતી એમ જણાય છે, સેકસનોએ તેને પળવવામાં બાધી રાખી નથી. તેમ તેણે તેઓને સળ કરવામાં પશુ કસર રાખી નથી. તે ક્રોધમાં જંગલી લોકોની પેઠે વિકરાળ થતો ને સ્ત્રીઓ કરવે ને ટાળવે યશોજી વર્તતો, તોપણ રાજ્યનું રક્ત કરવે ને લોકનું બહુ કરવે કાળજી રાખતો. તે રાજ્યમાં વ્યવસ્થા રાખતો, કાયદાઓ બાંધવાના અને લશ્કરી વહાણો બંધાવવાના વિચારો કરતો, કામ કામ નિશાળો કઢાડતો, દેશદેશનાં પુસ્તકો મંગાવી સંગ્રહ કરતો, વિદ્યાને ને આશ્રય આપતો એ સંધનું તેના વખાણમાં બોલાય છે. કેટલાક કહે છે કે તેણે રાજ્ય વધાવું ને ઉપલક ઉપલક બંદોબસ્ત રાખ્યો, પશુ બલિષ્ઠ વ્યવસ્થા રાખી શક્યો નહિ. પ્રાપ્ત કરવું ને વ્યવસ્થિત રાખવું એ બંને દુર્લભ છે. એક નિપુણ સરદાર જેવી તેવી સહાયે જ્ય મેળવી શકે, પશુ જ્યની વ્યવસ્થાને માટે તો તેને ચોક્કસ પુરોષો સહાય જોઈએજ. શાર્લમેનને હોંસીલા ને શક્તિવાળા મંત્રિઓ નહિ ત્યારે તેના રાજ્યની વ્યવસ્થા પછવાડેના લોભી સરદારો થી રીતે રહેવા દે ? તો પશુ શાર્લમેનને પ્રાપ્ત કરી જાળવી રાખવા ઉપર વખાણવા જેમ લક્ષ રાખ્યો હતો.

શાર્લમેનનું રાજ્ય તે કાળના ઉજ્જવલ સુરોપમા કુંદર વાટિકા જેવું શોભતું ને તે પોતે પોતાની પ્રજાને રજુરંગ દાખવતાં, તેનાં કલ્યાણમાં ઉત્સાહથી રૂચી કરતાં ને તેના પ્રેમ માન્ય થતાં બિજતા ચંદ જેવો વિરાજતો.

* * * *

ફેરિક

ફેરિકના અપિ પ્રશિઆનું રાજ્ય નવું રચાયું હતું ને ફેરિકે તેટલું જ પાછું નવું વધાયું. તેણે ૨૯,૩૧૩ ચોરસ માઇલ જેટલો મુલક નવો મેળવ્યો એ તેના જ્ઞ છે. તેણે અનેક મુશીબતો વેઠી ને વેઠતાં નવું નવું જાણી મરદાર દાખલ ને ખટપટી રાજ્ય નાખ્યું મોટું માન મેળવ્યું અને પ્રશિઆના રાજ્યને યુરોપમાંનાં બળવાન રાજ્યોમાં ગણાવ્યું હતું. તે લગાઇના જ કામમાં ગુંથાયો રહેતો એમ ન હોતું, પણ તે પોતાના રાજ્યને સમજી કારભાર જતેજ કરતો. તેનો કાઇના ઉપર બરસો નહોતો. તેથી તે કાઇની સલાહ લેતો નહિ; પોતે જ મધું ફરમાવતો ને અમલદારો તે અમલમાં લાવે છે કે નહિ તે ઉપર ખંતથી નીકા રાખતો. તેનો ઉદ્યોગ ને કામ કરવાની ઝડપ ખરેખર અજબ જેવી હતી ને તેની કરકસર મહેલમાં ને રાજ્યમાં મહદર હતી. તે લોકના ઉપર કારભાર નાખવામાં ને લોકરના ઉપર સખ્ત કરકા રહેવામાં મોટો જલમ હતો તે પોતાની મતલબ થતી હેલ ત્યાં કાલે તોડવાને જરા પણ વિલમ કરતો નહિ તેણે કાઇ પણ પ્રકારે રાજ્ય વધારવું એવો નિશ્ચય કર્યો ને પછી આમલ ખત ઉઘમથી અનેક વિમ્મ સકટ કાપી ધાડું પાર પાડ્યું એ તેનું રાજ્ય પુરપાઈ છે.

જ્યોર્જ વોશિંગ્ટન

એ સમયે તેને ઝડપથી કીધું—વડાઈઓ કીધી ને થોડી મુદતમાં પોતાના દેશને આગ્રેજ રાજ્યની સત્તા થપી સૂકા કરી સ્વતંત્ર કીધા. એ મહાભારત કામમાં ફેટલું વિચક્ષણપણું ને ફેટલો વિચાર, કેવો નિશ્ચય ને કેવું કહાપણું, ફેટલું ધૈર્ય ને ફેટલું સાહમ તેણે વાપર્યું હતું ? હવે તે રાજ્ય ઉંધું વાળી રૂઠા પાયાપર નવું પ્રજનરાજ્ય રચાવી તેણે જગતમાં નવો શક વર્તાવ્યો છે—ચોખ

દેશાનિમા ને ચોખ સ્વતંત્રતાથી જે શુદ્ધ ને મોટું રાજ્યસુખ મળે છે તે તેણે પોતાના મોટા મનમાં કમજોરથી રખાઈ દેખાડ્યું છે. વળી જે માધન ઉપાયો કામે લગાડેલાં તેમાં અમ્મત્ય ને કૃત્રિમ નહિ, એ તેની મોટી ધીટ મનશક્તિ હતી તે બહુ સાદા ને બહો હતો, પણ તેમ પોતાના કામમાં પાછી મુક્તિ વાળો ને પ્રમંથે કાવચ કરડો સરદાર હતો, ને હેતાળ નિર્ચોક ને નિઃશસ્ત્રમાં મગ્ન હતો, પણ દેશને અથે અતિપ્રવૃત્ત થઈ રહેતો. ખરેખર વોશિંગ્ટન અસાધારણ મનશક્તિ, અસાધારણ કમંચકિત ને ઉચ્ચ સહયુષ્ એ વડે સપ્રેમ માન્ય ગઢા પુરુષ હતો.

મહાન નેપોલિયન બોનાપાર્ટ

સાધારણ પુરુષનો હાકો પોતાનું વનન છોડી ઉઘમને અથે પેરિસ ગયો, ત્યાં જઈ લશ્કરી નોકરીમાં તે હોદ્દિવાર કહેવાયો એ જાણવામાં કંઈ નવલવિશેષ નથી, પણ તેણે પોતાની છવીસ વર્ષની કમરે કટાક્ષી ખાતેના લશ્કરને સરદાર થઈ એક મહોનામાં પોતાનાં થોડાં લશ્કર થી બહુ મોટાં જીતવાયાં ને અનુભવી સરદારના ઉપરીપણાવાળા લશ્કરને ઉપરાઉપરી હરાવ્યાં—અસાધારણ મોટી જીત મેળવી એ જાણવાથી આપણે વિસ્મય પામીએ છીએ તે ઇન્જિનિયર તામે કરી કાનસમાં આવ્યો ને ત્યાં રાજકોજસ બધી રાજસલામાં નિયુજ્જતા જતાવી અનેક ખટપટ કરી સામે થનારા પ્રજાસચા રાજ્યના કારભારો-જોની સજાને વિસર્જન કરી, કાનસના રાજ્યને વડો સત્તાધારી થયો—ત્રીસ વર્ષની ઉમરે—અને પાંચ વર્ષ પછી તે કાનસનાં બહુ મોટા મહારાજ્યને મહારાજ્ય થયો એ તેનું મોટું અસાધારણ ને અદ્ભુત પુરુષાર્થ છે એમ કાણ નહિ કહે ! તેણે નવ વર્ષ રાજ્ય કર્યું તેમાં તેણે યુરોપના એકસ પી ગયેલાં શત રાજ્યોની સામા લગાઇઓ

કોધી ને તેઓને દેશબ્યા, કેટલાક રાજ્યને ક્રાન્સ સાથે જોડ્યાં, પોતાના મોટાં રાજ્યની વડેંચણ કરી પારીસને જીતેલાં રાજ્યની સમૃદ્ધિથી શય્યાગારુ, ફ્રેન્ચ લોકને માટે કાચબાનો સમૃદ્ધ તૈયાર કરાવ્યો એ તેની રાજ્યરૂપે કારકીર્દી છે. આરેક મહિના પદઅષ્ટ રહ્યા પછી તે પાઝો ક્રાન્સની ગાદી ઉપર બેઠો ને પોતાનું રાજ્ય સ્થાપી રહે ને મરણ પછી તેના વારસને મળે એવી ગોઠવણ કરતો હતો તેવામાં એકસ પી રાજ્યોએ ક્રાન્સ ઉપર ચઢાઈ કીધી. નેપોલિયન લડ્યો, હાર્યો, ને નાઠો, પણ જેઠી થયો ને પાંચ વર્ષ ૧૦ મહીના ૨૦ દહાડા એકાંતવાસે રહી પોતાની કમરના પર મે વર્ષે મુઓ.

એક સાધારણ માણસ યોગની અનુકૂળતાએ અર્થવીર પુરુષ થયો, પછી રણવીરરૂપે જીદિ કર્મ યોજી અનેક વિધન સંકટ કાપી મહાસમર્થ રાજ્યોને જીતી એકચાકી થયો પણ ન્યારે ખીજવાએ ના રાજ્યો એકસ પી થયા ને તેને પોતાની પ્રજા ચયગ વૃત્તિની ને માન જય તૃષ્ણા રાખનારી હતી ત્યારે નેપોલિયનને હાર્યા પછી સેટ હેલી મા પણ વાસો કીધો નેપોલિ અનની શક્તિ ને તેના લોક, તેની જીત ને તેની હાર, તેની ચઢતી ને તેની પડતી એ સૌ લોકને શિક્ષણીય છે.

* * *

પીટર

રશિયા જ ગલી લોકનું રાજ્ય હતું, તેને પીટરે મોટા ગળવાન સુધરેલા રાજ્યોમાંનું એક કીધું એ કષ તેનો જેવો તેવો જય નથી પોતે રાજા છે તે એક સાધારણ માણસ પ્રમાણે વર્તી પોતાના દાખલાથી તેણે પોતાના દેશીઓને ઉચ્ચ સ્થિતિમાં આપ્યા જે જે મોટાં ભારે કામ ઉગળ્યાં તે તે સૌ તેણે નિરંતર વક્ષ શ્રમ રાખી પાર પાડ્યાં કેટલી અડચણ ને કેટલી કેટલી હાર વેઠી તોપણ નિરાશ ન થતાં તેણે નવો નવો

અનુભવ ગેળવી પોતાના શ્રમનો બદલો જોયો, એ ઉપરથી દૈવાઈ ઉઘમવાઈ આગળ પાણી ભરે છે એમ કેમ ન કહેવાય! તેણે જીત મહેનતથી, જીતે ગેળવેલા માનથી ને જીત જીદિ પતકમથી પોતાના દેશીઓનું માન વધાર્યું. તેણે સ્થિતિ પ્રસંગ પરતે કેટલાક કૂર ને અઘટિત કર્મ કર્યા દરો, પણ તેથી તેને મહાપુરુષરૂપે પણ કલક નથી જે પીટરને તેના લોક પ્રથમ લેરા પિચ્છરતા તેનેજ તેમણે વખણ્યો ને જન્મત વખણે છે.

નર્મગદ્ય મહાપુરુષોનાં અદ્વિત

માર્ટિન લ્યૂથર

લ્યૂથર સત્ત્વને માટે પોતાનો મત ન મૂક્યો, ચતુઓની મામા નિર્ભયપણે રહી તેઓના વાહનું ખડન ને પોતાના મતના પ્રસાર માટે અથાક શ્રમ લીધો કહેણી તેવી રહેણી રાખી અને એ મધુ તેણે સર્મર્થ રાજ્યનું ને ધર્મશુક્તું ને જનમતનું લાય છતાં કીધું એ તેના સદૃશ્યના મોટા ને શિખામણ લેવા જેવા જય છે.

* * *

સોક્રેટીસ

૪ સ પૂ ૪૦૬માં તે પાંચસે જનની રાજ સભામાંનો એક હતો ને ૭ સરદારોને દેહાંત શિક્ષા કરવાનો વિચાર ચાલતો હતો તે પ્રસંગે તેણે લોકના દેપતો લાય ન રાખતાં દેહાંતશિક્ષા ન કરવાનું મત આપ્યું હતું. ૪ સ પૂ ૪૦૪માં ન્યારે એથેન્સમાં ૩૦ જણના કારભારથી રાજ્ય ચાલતું ત્યારે તેઓએ દેપયો એક જણને પકડી બાણવાનો દુક્રમ કર્યો હતો તે પ્રસંગે પણ સોક્રેટીસ નિર્ભયપણે સામો થયો હતો એ ત્રીસ કારભારીઓમાં કેટલાક સોક્રેટીસના કદા દુશ્મન થયા હતા ને એઓએ તેના ઉપર અપરાધ મૂક્યો કે સોક્રેટીસ નમરના છાંકરાઓને અની તિનો બોધ કરી બગાડે છે ને રાજ્યમાં મનાતા

દેવતાઓને નિંદી નવા દેવતાઓને પૂજવાનું કહે છે. સોફ્રીસે પોતાની તરફથી જે કહેવાનું હતું તે સંધુ નિર્ભયપણે કહ્યું. પછી મત લેવાયા તેમાં તેને શિક્ષા ન કરવા વિષે ૨૭૫ મત આવ્યા ને કરવા વિષે ૨૮૧ આવ્યા. તેના શિષ્યો કેટલે ને પ્લેટો એઓએ મોટા ડંડ લરવો કહ્યું, પશુ દેપિ લોકે ને લાંબીઆ ઇન્સાઈદરિએ તે માન્યું નહિ ને સોફ્રીસને દેહાંત શિક્ષા કરી. તેણે મોટા ઈર્ષયા દરાવ સાંભળ્યો ને પછી દરબારમાંથી છૂટી વેળામાં તે મોદ્યો કે અસત્ય ન્યાયથી ખને શિક્ષા કરવામાં આવે છે તો તેમાં માફ કંઈજ અપમાન નથી, શિક્ષા ઠેરવનારને લજવાવાનું છે; કેમકે હું સારી પેટે નાણું છઉં કે કોષ્ટને મારાથી નુકસાન થયું નથી, મારા બોધથી કોષ્ટ બગડ્યું પશુ નથી, જેઓ મારી સાથે વાનો કરતા તે સૌને મેં નાણું અથવા બક્ષીસ લીધા વિના મારી શક્તિ પ્રમાણે વધારે ડાહ્યા ને સારા કર્યા છે—ભૂતકાળે સાક્ષી આપી છે ને બિવિધકાળે આપશે જ. પછી તે દસને મોઢે ચાલતા થયો ને મિત્રો જે દીલગીર થયા હતા તેમનાં મનનું સમાધાન કરવા લાગ્યો. પછી તેણે એક મહીને કેદખાનામાં રહી એરનેા ખાસો પીધો. (ઇ. સ. પૂ. ૩૯૯ માં).

પ્લેટો

તે કહે છે કે નિત્ય ને સ્વમંબૂ તે શું છે ? જે નિત્ય હોય તે સદાકાળ તેડું ને તેડુજ હોવું જોઈએ; સંસારમાં જોઈએ છેએ તો ઉત્પત્તિ, રિપતિ, લય એમ ચક્રાંજ કરે છે; ને ઉત્પત્તિને તો કારણ જોઈએ; માટે જેનાં રૂપાંતર થયાં કરે છે તેને પોતાનું ખરૂં અસ્તિત્વ નથી. કોષ્ટ અનાદિ સિદ્ધકારણ—સર્વ વસ્તુનેા કર્તા પિતા જે સૌનું સારું કરનાર, સર્વશ ને સર્વશક્તિમાન તેનાથીજ જગત ઉત્પન્ન થયું જોઈએ. એ અનાદાંત પિતાએ પોતાના વિચારમાં એક નમુનો

ધારી આ જગત બનાવ્યું છે ને આત્મા વિના કોષ્ટ પશુ વસ્તુ પૂણું સુંદર નથી એમ વિચારી તેણે જગત સર્જ્ય કયું છે—તેના સંપન્ના જડ અવયવોને પ્રથમી ચૈતન્યથી સતેજ કર્યા છે. આત્મા દેહથી જુદો છે, અમર છે ને પ્રથમે પોતાનું જે ચૈતન્ય સૂક્ષ્મ જડમાં વ્યારત કરી રાખ્યું છે તેનેા અંશ છે એમ તે સમજતો. તે કહેતો કે માણસમાં ત્રણ આત્મા છે—એક અમર જે શરીર પડ્યા પછી પશુ રહે છે તે, ને બીજો માનસીક ઝેટસે મનઘડિનએ જે પશુ-ઓમાં પશુ થોડી ઘણી હોય છે તે, અને ત્રીજો મૃત્યુપાત્ર જે હૃદયિજ ને પશુપદ્યાદિમાં પાણુ-હોય છે. નીતિવિષયમાં તે પોતાના શુર સોફ્રીસની પેટે પરિમિત ને શુદ્ધ આચરણ રાખતું, ન્યાયથી વર્તવું ને રાજ્યના કાયદાને તાબે રહેવું એવો ઉપદેશ આપતો. તેણે ઔવિષયમાં જુદેમ થયેલા પોતાના દેશીઓને સુધારવાને માટે ચૌદર્શ ને પ્રેમ વિષે વિચારો જણાવ્યા—તે કહે છે કે ખૂબસુરતી ચહેરામાં નથી પણ તે (ખૂબસુરતી) આપણા સુંદર આત્માનું સામા ચહેરામાં પ્રતિબિંબ છે; સદૃશ્ય વૃત્તિથી તેને સંભાળી રાખવું જોઈએ ને જેઓ તેનાજ ધ્યાનમાં રહેવાને ઇચ્છતા હોય તેઓએ પોતાના પ્રિય વિષયને હોય રક્ષિત કરી શુભથી પરિપૂર્ણ કરવાનો શ્રમ લેવાને આનંદ માનવો જોઈએ કે જેથી સદાકાળ નીજે તેવો રનેહ બંધાય. પદાર્થવિજ્ઞાનમાં પરમાણુશાસ્ત્રને માનવો.

અરિસ્ટોટલ

અરિસ્ટોટલ સમર્થ અભિનયાશ્રી ને ખગોળવેત્તા નહોતો પણ મોટો પદાર્થશાસ્ત્રી ને પદાર્થનો શાસ્ત્રીય રીતે ક્ષતિહાસ લખનારો હતા. પ્લેટો મિક દત્તો ને અરિસ્ટોટલ આર્થિક દત્તો. તે માનતો અતિ લોભી હતો ને તેથી તેણે યદ

ગએલા પંડિતોનાં મતને અધુરાં ને સ્વરૂપ બદલીને બતાવ્યાં છે ને પછી તેનાં ખંડન કર્યાં છે. મારા સરખો બીજો કોઈ નહોતો ને નથી એવું તે અભિમાન રાખતો. તે અદેખો પણ હોતો તોપણ, તેનું આગલ્ય, તેનો શોષ, તેનો અચાગ અવધાસ ને તેની સકળ વિષયમાં જાણ એ તેની મહાપંડિતાઈને કાંતિમાન ને કીર્તનીય કરે છે.

નર્મગદ્ય

મીકનો વાદમીકિ. હોમર

હોમરે ઇલિયડ ને ઓડીસી એ નામનાં બે કાવ્ય કર્યાં છે એ તેનો વિજય છે. જ્યારે કવિતા મનુષ્યનાં બાહ્યોત્તરત્વું નિર્મળ ને સતેજ પ્રતિબિંબ દર્શાવી રસ ઉત્પન્ન કરે છે ને આનંદ પમાડે છે ત્યારે જે કવિતાનો વિષય મોટા-જોમાં ધણી ધણી વાતો ને ધણા ધણા માણસોનાં ગુણકર્મો ખરેખરાં પણ અસાધારણ તર્ક-શક્તિથી, અસાધારણ વાણીથી, અસાધારણ રસથી દર્શનીય કર્યાં હોય તે કવિતા સૌથી શ્રેષ્ઠ મનાવવી જોઈએ, ને તે કવિતાનો કર્તા કવિ પણ સૌથી શ્રેષ્ઠ મનાવવો જોઈએ. જે કવિતાથી એક દેશના ને એક કાળના નહિ પણ સર્વ દેશના ને સર્વ કાળના મનુષ્યો રસમાં આવે ને આનંદ માને તે કવિતાઓના કર્તા વિરલાખ હોય છે. તે પોતાની મોઢક શક્તિથી મનુષ્યનું મન હરી લઇ તેને આનંદ પમાડે ને અંદરથી સુગોષ આપે છે. યોદ્ધાના, ધર્મપ્રવર્તકના ને તત્ત્વદર્શીના ને રાજાઓના જય વિજય છે તેમ કવિઓના પણ છે ને તે ત્રાસ સંહારથી મેળવેલા હોય છે. આથી કવિતાનું અર્થસાધન એનાજ દ્વારા થાય છે, પણ જેને જે ગમતો હોય તે આવી મેળવેલા હોય છે. હોમરે ઇલિયડ ને ઓડીસી બે ગદ્યો લખ્યાં છે ને ઓડીસી લખી સંસાર કુટુંબનાં કુખ

સુખ ચીતર્યાં છે. જગતનો આદિ કવિત્વર વાદમીકિ ને શુદ્ધ વિરસ કવિતા લખનારો કવિન્દ્ર તે હોમર.

નર્મગદ્ય કવિઓ

ગ્રીસની વીરાંગનાઓ

ગ્રીસદેશના સ્પાર્ટાના રાજ્યની સ્ત્રીઓ પોતાને વિષે, પોતાના છાકરાઓને વિષે અને પોતાના દેશની કીર્તિને અર્થે અભિમાની હતી. એક કાષ્ટ બીજા રાજ્યની સ્ત્રીઓ લીઓનીડાસ નામે ધુરા સરદારની સ્ત્રી ગોગોને કહ્યું કે માત્ર તમારા સ્પાર્ટાની સ્ત્રીઓને પોતાના મરોને વશ રાખતાં ઠીક આવડે છે. ત્યારી પેલીએ જવાબ વાળ્યો કે માત્ર સ્પાર્ટાની જ સ્ત્રીઓ મરદોને જન્મ આપે છે. ‘ઢાલ સાથે અથવા ઢાલ ઉપર (સુવેશાં)’ પાછા આવજો’ એવી રીતની ઉત્કેરણી રણમાં જતી વખત તેઓની મા આવતી.

* * * *

રોમની વીરાંગનાઓ

“ મારી આજર ગઇ છે. હવે હું વધારે શ્રવણને ધન્યવદ્ધતા નથી, આ મારા કેલેસ્ટિનસ, હું આજે લૂંટ ને લીધી પ્રાણી છઉં, માફ કરી ર બીજાઓએ લુટ્યું છે, પણ મારો પ્રેમ હજી લગી તારા ઉપરથી જરીકે ખસ્યો નથી, સેક્સટસે જે મારી દોલત (આજર) જળાકારે લૂટી લીધી છે તે માત્ર મારા મરવાથી પાછો મેળવી શકીશ, પણ તમારાં હોંઠાં જે મરદનાં હોય તો મારી તરફથી વેર લેજો અને હુનિયાને જણાવજો કે જે સ્ત્રી પોતાના સદ્ગુણથી બ્રહ્મ થઇ તેણે મરવામાં જ સુખ માની લીધું. ” એમ બોલી તેણે પોતાના અલ્લામાંથી કટાર કાઢી પોતાની છાતીમાં ઘેંચી

દીધી. પછી તેનું મુઠ્ઠું જાગરમાં ચીને દેખાડવામાં આવ્યું હતું ને કેટલાક જણે મોટાં બાપણ ક્યાં દનાં જેથી એક સત્તાધારી મંડળીએ એવા કંઠાય કયો કે ટાકિરનને તથા તેના વંશજોને રાજ્યમાંથી કાઢી મૂકવા ને હવેથી કાંઈને રાજ્ય થવા દેવા નહિ. રામની રૈયતમાંના ધણીક જે રાજદરગારી કામમાં ભાગ લેતા થયા ને જેથી રૈયતને છૂટ સંબંધી હકો મળતા થયા તેનાં કારણોમાંનાં કેટલાંકને વિષય રામની સ્ત્રીઓ જ છે.

નર્મગદ્યઃ સ્ત્રીના ધર્મ

સુરે એસ.કે. ન્યુટન

જે પુરૂષે નવા ને અજાણના ને કીમતી શોધ કયાં અને જગતને નવું નવું જ્ઞાન આપ્યું તે મહાપુરુષ કેવા નમ્ર હતા! તે કહેતા કે સૌ મને પડિત કહે છે, પણ હું બાળક છોકરાની પેઠે દરિયાના કિનારા પર કાંકરા ઉચકતો હોઉં તેવા હઉં ને સહના સમુદ્રનો શોધ કરવા તો હજી બાકી રહ્યો છે. જ્યારે તેની ગેન્ડાજનીમાં તેના કુતરાએ ટેમલ ઉપરની સળગતી મીઠુજાતી ઉધી વાળી ને તેના કીમતી લખાણના કાગળો બળી ગયા ત્યારે તેણે કહ્યું કે કાગળમાં કાગળમાં (કુતરાનું જીવ) છ નથી જાણ્યો કે તે શી ખરાબી કરી છે!

નર્મગદ્ય

કેલેન્ડર

શુભવાતો ખલાસી જેને લોક મૂખ જાણી હસી કાઢતા ને વિદ્વાનો માખ કી કહે તો તેણે પ્રશ્નક વધું જરીબી હાથમાં હોતે ખાંતી ઉઠોય કરતાં ને જ્યારે ત્યારે ગિરાસ થતાં આખરે પણ એટલાં ટિકતી પેલી પાસ જગીન છે એમ જગતને દેખાડ્યું—અમેરિકા ખંડનો શોધ કયો એ તેના રુદ્રિતિપાત જય છે. અણેપ, સાદસ, ખીજનાં એવા ખલાસી ને અદેખા સાથી એજોની સામા ખીરપણું ને ખીટપણું એ તેના સદૃશ્યો છે; તેને

પોતાના ગ્રમનો ગદ્યો ન મળ્યો ને તે જરીબીમાં રિવાયો તો પણ તે ઉદાર મનથી ને સતોષે મૂઓ એ તેની વૃત્તિ શિશુષ્ટીય છે.

—નર્મગદ્યઃ દેશરોધકો

એવાડના ક્ષત્રિયવીરો

સને ૧૨૭૫માં લખમસી ગાદીએ બેઠો એની વખતમાં અલાઉદ્દીને બે વાર ચિતોડ ઉપર હુલ્લો કર્યો. પહેલી વખત તો શરા રજપુતોએ સામી લડાઈ કરી પોતાના પ્રાણ આપી આપીને ચિતોડનું સંરક્ષણ કર્યું હતું, પણ બીજી વારના હુલ્લાની સામા તેઓ ટકી શક્યા નહિ ને ચિતોડ ગુસલમાને તાબે થયું. અલાઉદ્દીન ચિતોડ ઉપર લડાઈ કરવાને લલચાવે તો કારણ આ હતું કે લખમસીને બીમરી કરી કાઢે દેના ને તેની સ્ત્રી ધણીજ ખૂનમુરત પસિની હતી. અલાઉદ્દીન તે રજપુતાણીને લેવા સાર બહુ બહુ મથ્યો, પણ જ્યારે કંઈ તેનું ન શક્યું ત્યારે તેણે લખમસીને કહેવડાવ્યું કે મને આપનાની મારફતે તેનું મોહું જોવા દેવું. પછી તેણે થોડાં માણસો સાથે ચિતોડમાં આવી પોતાની મુશાહ હાંમલ કીધી, પણ ત્યાંથી પાછા પોતાની જાવણીમાં આવતાં તેણે બીમરીને કેદ કીધો ને કહ્યું કે પસિનીને આપે તો છોડું.

બીમસી કેદ થવાથી ચિતોડમાં મોટો ગજરાત થઈ રહ્યો. તેની સ્ત્રીએ પોતાના બે સમાને તેડાવી મુસ્લિમ સેનાને ૧૪૭૦ રજપુત મરુદોએ અલાઉદ્દીનને કહેવડાવ્યું કે જે હાડે તમારી જાવણી હડે તે હાડે પસિની પણ આવરી; તેને ઠેક સુધી વળાવવાને ચંદેરની ધણીક સ્ત્રીઓ પણ સાથે આવનારી છે મારે જવાનાને કાંઈ પણ રીતે હરકત ન પડે તેવા જંદોગરત થવો જોઈએ. અલાઉદ્દીને કશું શીડું. પછી ૭૦૦ મીઆના તૈયાર થયા—અકેકમાં અકેકે ૨૦૫૦ સરદાર બેઠો ને અકેકને ઉંચકનાર છ છ હથિપારખધ મિયાદઓ દતા, તે મીઆના જાવણીમાં આવ્યા

એટલે કનાતના પડદા કર્યા. બીમસીને તેની સ્ત્રી સાથે વાત કરવાની અડધો કલાક છૂટ મળી. બીમસી થોડેક લગી એક મીઆનામાં ને પછી થોડે બેસી ચિંતામાં દાખલ થઇ ગયો. અલાઉદ્દીન વિચારમાં પડ્યો કે હજી બીમસી પાછો કેમ ન આવ્યો ને પછી તબવીબ કરાવી તો બીમસી ને પધિની કોઇ મળે નહિ પછી સંધ્યા રજપુત સરદારે મીઆનામાંથી બહાર નીકળી પડ્યા ને અલાઉદ્દીનની જાવણીમાં લશ્કરની કતલ કરતાં પોને કપાઇ મુઆ. ચિંતામાં દરવાજા બહાર અલાઉદ્દીનનું લશ્કર હતું તેની સામા પશુ રજપુતો લડ્યા. અલાઉદ્દીનનું. ધણુંક લશ્કર કપાઇ ગયાથી તે નિરાશ થઇ દિલ્હી ગયો.

સને ૧૨૬૦ અથવા ૧૩૦૩ માં તે મોહનું લશ્કર લઇ પાછો આવ્યો. લડાઇ ચાલી તેમાં રાષ્ટ્રાના અગિયાર હીકરા તો મર્યા. પછી રાષ્ટ્રાના આગ્રહથી અજમસિંહ થોડાક લશ્કર સાથે દુશ્મનના લશ્કરમાંથી રસ્તો કાપી કેલવાડે જઇ રહ્યો, શહેર બહાર લડાઇ ચાલે છે તેવામાં હજારો રજપુતાણીઓ બેઆમર થવાની ધાસ્તીથી મહેલના ભોંયરામાં દારદાર ચિતા ખડકી બળી મુકાયા. રાષ્ટ્રા લડાઇમાં કપાઇ મુકાયા. પછી અલાઉદ્દીન ઉજ્જૈન ને બચકર દેખાતા ચિંતામાં દાખલ થયો.

રાષ્ટ્રા પ્રતાપ

જ્યારે અકબરનું મોહનું લશ્કર તેના વડા હીકરા સલીમની સરદારી નીચે મેવાડ ઉપર તૂટી પડ્યું ત્યારે પ્રતાપ પોતાની દેશી દુકરીઓને ભરેસે ૨૨,૦૦૦ રજપુતોને લેઇને અરવલ્લી પર્વતના હલદીપાટના મેઘનમાં સામે લડવાને ઉભો રહ્યો. એ ઠેકાણે ઇ. સ. ૧૫૭૬ ના જુલાઇ સંવત ૧૬૩૨ આરણ સુદ ૭ મે મોટી લડાઇ થઇ. પ્રતાપે અંતરને રાજ માન જે અકબરની

તરફથી લડવા આવ્યો હતો તેને મારવાની ધણી ધણી તબવીબ કરીધી, પણ તેમાં તો તેનું ન કાન્યું. તોપણ એટલે લગી તો ધસારો કર્યો હતો કે સલીમની પાસે ઉભોલા રક્ષણ કરનારાઓને તેણે કાપી નાખ્યા હતા; અને જે કદાચ સલીમના હોદ્દાને લોહાનાં પતરાં ન હોત તો તેને પણ પોતાના લાલાશી ધા કરી પાડ્યો હોત, એ ઠેકાણે ગુદ જૂબ મર્યું હેગલનું લશ્કર સલીમને બચાવવા મથે અને મેવાડને પ્રતાપ જેને એ વખત ત્રણ લાલાશી, એક ગોળીથી, ત્રણ તલવારથી જખમે લાગ્યા હતા તેને બચાવવાને રજપુતો મથે. પ્રતાપ ત્રણ વાર પડતો બચ્યો હતો ને ચોથી વાર પડતો હતો તેટલામાં ઝાલાના રાજાએ પ્રતાપના ઉપરનું જન પોતાને માથે લઇ આગળ ધસારો કર્યો, જેથી તે પ્રતાપ છે એમ જાણી રજપુત સૈન્ય પણ તેની સાથે ધસ્યું ને ચોથી પ્રતાપ પાછળ રહ્યો ને બચ્યો. એ સધળું કરવા છતાં મુગલની આગળ રજપુતનું આજ્ઞું નહિ-ઝાલો પડ્યો અને જે ૨૨,૦૦૦ હલદીપાટને બચાવવાને એકલા થયા હતા તેમાંથી માત્ર ૮,૦૦૦ જીવતા પાછા વળ્યા.

* * * *

ધણું મથતાં પણ પોતાનું કાવતું નથી એમ જોઇને પછી પોતાને દેશ ઉડવાને નહીં કીધું. કુટુંબ કળીસો અને સરદાર તથા સાથી જેઓ પણ હલકા પડવાના કરતાં દેશની બહાર નીકળી પડ્યું વધારે સારું ધારતા તેઓને માથે લઇને પ્રતાપ અરવલ્લી પર્વત ઉતર્યો અને રણની લગભગ આવી પહોંચ્યો. પણ એવામાં તેના વજર ભાગાલાદે પોતાના બાપાદાદાની દોહલ પ્રતાપની આગળ મૂકી હતું કે આથી ૨૫,૦૦૦ માણસોને ૧૨ વર્ષ ટકાવ થશે-તમે મેવાડ ન છોડો. આ મદદથી લશ્કરોએ પ્રતાપે પોતાના સાથીઓ એકલા કર્યા ને દુશ્મન એવા

ખ્યા ત્યાં દત્તા કે પ્રતાપ પાછો દોડે છે એટલામાં તેજે દેવરને ઘેરો પાડ્યો અને ત્યાંના યુગ્મ લગ્ન કરીને કાપી નાખ્યું. પછી પ્રતાપે કામલદેવ ને ખીમત કર કિલ્લા લીધા (ઈ.સ. ૧૫૮૦), ચિત્રોડ અજમેર ને મેડલગઢ એ ત્રણ મિત્રાપ બાકી સપ્ત મેરાડ દગ્તગત કરી લીધું. મરતી વખતે તેના મોટા મોટા વિશ્વાસુ સરદારો પામે હતા ને પ્રતાપે મોટા નિમણે મૂક્યાં. તે જોઈને સબુખરના અમીરે પૂછ્યું કે રાણાજી તમારો જીવ કેમ દુખાય છે? ત્યારે પ્રતાપ બોલ્યો કે મારો દેશ તાર્કર લોકના હાથમાં ન જાય એવી તમે મને ખાતરી આપો. મારા દીકરામાં હોશ નથી અને સરદારો જે નિરાશ થઈ ગયા છે તે હવે સ્વતંત્રતા જાળવવાના નથી હું જાણુ છું કે મારી પેઠે હવે કોઈ સુપડામાં રહેવાર નથી. એ ભાંજળી સરદારોએ બાપા રાવજીની ગાદીના સોમન બાંધને કહ્યું કે જ્યાં સુધી અમે મેવાડને સ્વતંત્ર નહિ કરીએ ત્યાં સુધી મહેલ હવેલી નહિ બાંધીએ એ વચનથી સતોપ માની પ્રતાપે દેહ મૂકી, ઈ.સ. ૧૫૮૭

નર્મદગઢ મેવાડની હકીકત

જગદેવ પરમાર અને વિધાતા

તે વાત આવી કે બાદરવો મહીનો આવ્યો છે, રાત તો અધારો છીન છે, વરસાદ, વીજળી ને પવનના જોરે વધી ગયાં છે, દેડકા અને મોર રહોર કરે છે એવી રાત્રે રાજાને કોને કંઈ અવાજ પડ્યો. તે એવી રીતનો કે પૂર્વ દિશા તરફ ચાર બેરીઓ ખુદીનાં ગીન ગાતી હતી, અને તેઓથી થોડે એક દૂર ચાર બેરીઓ રાત્રે વિલાપ કરતી હતી. રાજાએ અવાસને બોલાવ્યો. તે જગદેવે જવાબ દીધો, ને પછી રાજાએ પેલી વાતને ખુલાસો આપ્યો. જગદેવને કસબાંધુ જગદેવ દાંત તરવાર બાંધીને અધારે એમ્તોજ સુદના જોગને અર્થે નીચ્યો. રાજાએ જોયું કે આ કાલકની રાત્રી

છે માટે લાંબા જગદેવ જાય છે કે નહિ તે તારાખું એ હેતુથી પોતે વેશ બદલીને છાનો તેની પાછળ જાય છે. રાત્રે જતા પહેલેથી મન્યા, તેઓને કહ્યું કે આપણી ગતે આ અવાજ આથી આવે છે તેની શોધ લેવો. તેમાંના ધણીખર્સ મહિમાહે બોલ્યા કે “જગદેવો એનો લાલ્લો જગદેવ. મહિને લાખ રૂપીઆ હયા મુકે છે ને કામ કંઈ કરતો નથી”. પશુ રાજાને ના તો ન કહેવાય માટે જવાબ દીધો કે હા હમે જાણુ પછી દાંત તરવાર કામગીરી અખડાવતા તે અડધાઈ થો ઘેગયવા તૈઆર થયા એટલામાં પાછું કંઈ વરસાદનું તોફાન થયું. તેથી કામગીરી ડગ્યા અંગે લપેગીને બોલ્યા એટલે તરત હાથ આવી મધ જગદેવ પૂરત તરફનો દુરાગને હાથગીને જાહા બેરો રાતા દર્તા તાંદા આવ્યો અને જાહેર પુછે છે. તમે કાણ છો? બુતકાં છો? મેલ છો? શોકાતર છો? ડામ્બ છો? છો તમે કાણ? આટલી રાત્રે છુ કુખ પડ્યું છે કે કલપાંત કરી મુકો છો? તેઓ બોલી-છોકરા જગદેવ આવ ઘા અત્યારે ક્યાંથી આવ્યો? તે બોલે કુ તમારા વિલાપનું કારણ પુછવા આવ્યો છું તેઓએ જવાબ દીધો ‘હમે પાટણ શહેરની વિધાતરીએ છેવે કાન રાજાનું’ દસ વાગે મોન છે માટે રહીએ છેવે’ જગદેવે પુછ્યું, ‘ગાય છે તે કાણ છે?’ જવાબ કે ‘તેને જાહેરે મુકે’ જગદેવ ગાતી બધરીઓને પુછે છે તો, તેઓ એવો જવાબ દે છે-‘હમે દીધી શહેરની વિધાતરી છેવે ત્યાંના રાજા આ ગાદી છીનવી લેશે માટે હમે ખુદીયાં ગાઇએ છેવે’ જગદેવે સલાહ પુછી કે, ‘મારીઓ, આ કાળમાં મારા રાજા જેવો સુખાન કોઈ નથી માટે મધ માનતાથી, કંઈ બાધાથી, કીયાં ધમકત્વથી, કીયાં અનુષ્ઠાનથી એ જીવે?’ તેઓએ જવાબ દીધો કે ‘તારા રાજાના જેવો જે પરાક્રમી સરદાર હોય તે પોતાનું માથું અરપણું કરે તો રાજાનું

છવતર વધે.' જગદેવ બોલ્યો કે, 'હું મારું
મરતક સમરપુ'તો કેમ ?' ત્રિધાત્રા બોલી કે,
'ધણું સારું.' પછી જગદેવ કહ્યું કે 'લગાર
હું મારી વાઢાલી બેરીને પ્રુથ્વીને આવું છું'
ત્રિધાત્રા તિરસ્કાર કરી બોલી કે, 'કેવો બેરકુદ
છે, કોણ બધરી તે વળી પોતાના ધણીને
મરવાની રજા આપે ?' આ મધળી વાત
ગાળએ કાન દપ્પને લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળી, ને
ચોરીનો જવાબ સાંભળવાને જગદેવની પાછળ
તેના ઘર તરફ ગયો. શિરસ્તા પ્રમાણેનાં વહાસ
ને લાડ થયા પછી, જગદેવે સધળી વાત કહી.
ત્યારે ટૈરીએ ભાષણ કીધું કે, 'ધન દહાડો
આજનો, ને ધન આજની રાત કે આજે રાતની
આકરી કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે ? મોટા
પગાર, ઇનામ, જાગીરા વગેરે જે આપ્યાં છે કંઈ
મહેત ? માટે સ્વામીનાથ, એ તમે યોગ્ય જ
વિચાર કીધો છે. ખરે રજપુત હું જ વહાલા !
ધર્મી રાજ કરતાં આપણો જીવ વધારે નથી.
હે સરદાર, હું કલાક વધારે છવી સતિ થવા
કાળે શા માટે મને કુખી કરવી જોઈએ ?
વાગને અરજ કરું છું કે, તમારા જાનની પહેલાં
મારો જાન આપવા દો.' જગદેવ કહે છે કે,
'પછી છોકરાની શી વહે ?' ચોરી બોલી
કે, 'તેમને પણ ગયે લો.' જગદેવ કહે છે કે,
'ચાલો ત્યારે હવે વાર કોહોની ?' રાજા જે
બાણે ઉભો રહીને સર્વસ સાંભળતો હતો, તેણે
જોત્તમાર્માં કહ્યું કે, 'વાહરે રજપુત વાહરે તમારી
મેવા, વાહરે તમારું પશકમ અને વાહરે
તમારી નીતિ !'

- ભૂતું નમઃગદ્ય

૪. ધર્મ

ધર્મ વિચારની પ્રસ્તાવના

કવિ નમઃદાસકરના વિચારથી જે જે
નિહાનો જીવ પડતો હોય, તેઓ પણ આ
નિગંધોની શેલી, તેમની સ્પષ્ટતા, નિરાકરણ
કરવાની દબ, અને સૌથી ઉત્તમ એમનું નિખા-
લસપણું જોઈ પદ પ્રમંસા કરે છે, એજ એમના
વિચારની બહિષ્કારી છે.

સર વિલિઅમ જોન્સ

કલાકતે આવ્યા પછી તરત જોન્સે સંસ્કૃત
ભાષા શિખવાનો આરંભ કીધો. પૂર્વ દેશોની
બાબતોમાં લાભકારક શોધો થયા છે તે સર્વ,
ધણું કરીને જોન્સના સંસ્કૃત જ્ઞાન ઉપર તથા
તેના રૂઝા ઉપયોગ ઉપર આધાર રાખે છે.
સમજવાનું એ છે કે જોન્સે પોતાના દેશીઓને
લગણું પોતાનું દેખ સારી પેઠે બધા કીધું છે.
એનો સંસ્કૃત અભ્યાસ કીમો પણ પછો હતો.
પોતાને પસંદ પડતી વિદ્યા મેળવવામાં તે
મહેનત તથા ખર્ચ કરવા લગાર પાછું જોતો
નહિં. તે મોહોટે પરીડીએ ઉઠતો ને તથા ચાર
મેલ પગે ચાલતો ચાલતો સુરજ ઉગ્યાની પહેલાં
કોરટમાં જઈને બેસતો. ત્યાંહાં તે કોરટ પ્રુથ્વાની
અગાઉ ચાર કલાક લગી સારી પેઠે અભ્યાસ
કરતો. કોરટનો વખત પૂરો થયો કે તે પડિતની
સાથે બેસીને હિંદુધર્મશાસ્ત્ર ઉપર મંથ કરવા
મકતો. રાતે તે સધળી અર્વાચીન ભાષાની
ચોપડીઓ વાંચતો, બેરી જોડે વાતો કરતો, અને
સેતરજ રમતો. વરસમાં ચાર મહીના કોરટનું
કામ બંધ રહેતું તે વખતે તે આસપાસના
બનારસ વગેરે શહેરોમાં મુસાફરી કરી આવતો.
કોરટનું કામ, સંસ્કૃત અભ્યાસ, નવા મંથો
રચવાનું કામ અને બધીએક બાબતો સંબંધી
ધણીએક ટેકાણે પત્રબ્યરહાર રાખવાનું કામ, એ
સમગ્રાને લીધે તેને લગાર પણ ધુરસક મળતી
નહીં.

ભૂતું નમઃગદ્ય

ત્રીમ વર્ષપર યુજર પ્રગળતો ઉદયના
રંગમાં ખૂબ ખિલ્યા હતા, પણ સંધ્યાના રંગને
લદાવો લેતાં તેઓ છોકર ચાલી ગયા, મેળા
પડ્યા અને દેશાભિમાન રોદરંગ તદ્દન જીડી ગયો
એના સમયમાં બૂલ્યા ત્યાંથી ફરી મળ્યાંની ની-
તિએ ઉલોગ ચલાવી દેશજનતાને વંદનપરંપરા-
ની જાગી કરવી એ આ નિગંધોનો હેતુ છે. આ

સગવ આવી ઉત્તમ રીતે અર્થગ્રંથના માટે થોડું તેનાપર વિવેચન કરનાનો નથી; પણ જે પુરૂષે સુધારના પ્રથમ કાળમાં હેઠકપણું કર્યું પછી હેઠરક્ષકપણું ધર્યું ને દરે તદ્દન રક્ષક નીતિ મરી છે, તેનો સકાંચ વાદ બદ્ધ બદ્ધ રીતે લક્ષ્યપૂર્વક અવલોકન કરવા યોગ્ય છે કવિના જેવી ઉત્તમ શક્તિ, સ્પષ્ટીકરણમાં વિચારની પ્રાંતીમાં ચિત્તદર્શમાં અને ભાષાની નવી શૈલીમાં ખીલ કાઢ પછી સુસ્પર્શમાં નથી એ સર્વ રીતે માન્ય છે. દમશ્ચુતા વિદ્વાનો બનાવોના અવલોકન કરે છે ખરા, પણ ભુદ્ધિવિચાર અને સિદ્ધાંતનું સ્વરૂપ જોતા નથી. કવિએ તદ્દન સ્તુદીન રીતિ પકડી સુધારાનું ત્રીસ વર્ષનું સ્વરૂપ જોઈું ને તેમાંથી જેટલું સત્ય ને માલ દીકું તેજ રાખી અગ્રાણ વસ્તુને તણ દીધી છે. ઉપલક્ષ વિચાર કરનારા વિદ્વાનોમાં કદી આને માટે મતભેદ હોય, પણ થોડા કાળ વીત્યા વિના ખરું સ્વરૂપ માલમ પડશે નહિ બેકન પંડિતે જે મહા સમર્થ નીતિ 'વિચાર કરવા' માટે થોડા હળી, તેજ ધોરણ કવિએ સાચાંબું છે, પણ જેમ બેકન પંડિતના વિચારનો અમલ એક બે વીસી વીત્યા બાદ થયો છે, તેમ કવિના વિચારનો જ્ય થતાં વિલંબ લાગશે નહિ.

* * * *

અર્થ પુરુષાર્થ

હક શા માટે ન આપે, ન આપે તો સત્તારીને પણ સેવા, એવી ઐરીય પ્રભ જેવી આ દેશની પ્રજાની નીતિ નથી, એ રાજ્યપ્રકરણની જાણની ખટપટથી કાયર છે. અગ્રેસરોએ પત્ર કે પુસ્તક દ્વારા વિવેકે કહેવાની રીત રાખી છે તેજ આપુ રાખવી - કે ન્યાય ચોખ્ખો થવાથી, કારભાર એહો થવાથી, રાજ્યને સારૂ ધણાક જણ કહે છે, તે બંધ થવાથી, ને હંચ કારભારમાં સામેલ કરવાથી પ્રજાની પ્રીતિ રાજ્ય તરફ વધશે ને તેજ અડીવેળાએ સરકારને ખરી

મદદ કરશે. અગ્રેસરો દરેક ક્ષત્રીની વૃત્તિરાખીને સ્પષ્ટવક્તાપણું કરે તેઓ પોતાનો અર્થ ન જોતાં પ્રજાસમરતા અર્થનો ને સમયની સરકારનીતિનો અર્થ વિચારી પ્રાંતપણે વર્તે. ગોરી પ્રજાએ સરકાર ઉપર પણ યાગ ચલાવ્યો ને દેશી પ્રજાને ભાંડી તેવા ઉત્પાતમાં અગ્રેસરોએ પોતાનું કંચાપણું દાખી હંચી બલિદ રાજનીતિ આમળ પાડવી.

પરવિચારગોહિત સુધારો કહે છે કે, મંડળના ધણા જનનું રાજપ્રકરણમાં મન હોય તો તેથી ધણો ને વહેણ લાલ થાય; મંડળ અદ્યત્તે માને છે ને પ્રયત્ન કરવું નથી તેથી, તેને સુખ મળવું નથી. ખંતી ઉલોગે સરકાર પછડીને હક આપે. જે જ્ઞાનધર્મે નખોદ વાળું છે તેને હલાવે; અહીંના સુખ સાર પ્રયત્ન, તેજ પુરુષાર્થ છે.

પરંપરા કહે છે કે, રાજ દેશી વિદેશી કાંઈ પણ હોય ને રમે તેમ તે રાજ્ય કરે, અમારા ભાગ્ય પ્રમાણે અમને સુખ કુઃખ મળશે. પ્રપંચની જાળમાં યુગ્મવાયાથી ધર્મ સેવનમાં ખણેલ પહેલો. ધર્મને સાર મનુષ્ય જન્મ છે. પરતંત્રતા, સ્વતંત્રતા એ કાળને અધીન છે. સરકારની મતિ અતિ વિપરીત થશે, એટલે તે પાપે પડશે, વળી થોમ આવેથી પ્રજાશક્તિ પ્રગટી, દેશમાં સ્વસ્થતા આવશે. જૂંડ સમયનું પણ કુઃખ સંદેહું તથા લાભા સંતોષે રહેવું ને હંચી આસાએ ધર્મપાલન કરવું.

પૂજ્ય છે પ્રજાનો નિયમ કે ચલતી પાટી સર્વને છે; જરા તથા નાશને અધીન થવા વિના કંઈ પણ રહેવું નથી; અભિમાની આશુરોસતા ગોટી સમૃદ્ધિ સાથે વહેલી પડે જ ને અંતે જથી દેવી સત્તા હોધને એ ધણા કાળ રહે છે. રિયર થઈ વિવેકે જોવા જેની દષ્ટિ દુઃકી, તે અદ્યત્તે ન માને. મંડળને કાળકાળના ઉત્પાતના ક્ષેપ રાખનાર જ્ઞાન ધર્મ છે, નખોદ વાળવાને તો

સુધારો પોને મથે ? આર્થિકમાં હજીયજ નહિ, કેમ કે તે અમર આત્માનો ધર્મ છે. પરતાંત્ર પણાની પીડાનો મેળાવડો અમને નથી; અંતરેતરે વૈભવ કરશે તે મહાદેવદરી ચરો ને સાધુને જે દાસ ગણશે તે પોતાની સધળી આરા જોશે. ખીરીરીની મોગ્યતા ઉન્નત શરૂથી અધિકજ છે. વિપત્તિમાં ધૈર્ય, સંપત્તિમાં ક્ષમા ને સર્વ કાળ ધર્મ, એજ આર્થ પુરુષાર્થ છે, અહીંના મુખને માટે પણ.

* * * *

શૌર્યના અભાસ

મોટા દેશમાં ૨૭ વર્ષ થયાં કેાઇ રથુ-અખાડો થયો નથી, તે સંસ્કારનો જસ કહેવાય; પણ પ્રજા પાસે શત્રુ હોત ને એટલો કાળ રથુ-અખાડો ન થયો હોત તો તે બદ્ધ મોટો જસ દેશ વિદેશમાં મનાત. ફરકારી ફેજમાંના કેટલાક દેશી સીપાઇઓ આફઘાનિસ્તાન ને છટાપતમાં પોતાના કામથી વખાણ પામ્યા છે. આર્થ પ્રજાનો મોટો લાગ રાખ્યો છે તે રહેનારો છે ને તેની લડનારી ભતિઓના જન કોઇ દેશી રાજ્યની ફેજમાં છે, કોઇ ખેતી કરે છે, ને કોઇ ખીજ ધંધા કરે છે. અમત મોટાપના વાદમાં ને સુધારાના બરાડામાં પ્રજાનું શૌર્યદર્શન છે.

* * * *

એકદાષ્ટિ

સુધારાએ અનેક એકમ યોજનાં પણ એક સાધ્ય નહિ ને તેનું અભિમાન લક્ષ્યત થઇ હવે ગળે છે. મોઢ તે સમોઢ થવા પામ્યો નહિ. સમજ પડવા માંડી છે તેથી, ને દુઃખ પડવા માંડ્યું છે તેથી ને સરકારની વૃત્તિ જાણવામાં આવી છે તેથી સુધરેલનું વલણ સ્વધર્મનીતિરોતિ લાણી પાણું વળાડું જોવામાં આવે છે. સંસ્કૃત પુસ્તકનાં ભાષાંતર થઇ છપાય છે તેથી લોકને

સ્વધર્મનીતિ ઉપર જાવ એસતો ને દૃઢ થતો જાય છે. વળી દેશ અનિ નિર્ધન થઇ જવાથી પણ સૌ પ્રારબ્ધ ને પરમેશ્વરનો વિચાર કરતા થયા છે. દેશી રાજ્યો પોતપોતાના જથામાં એકમ કરે છે. એ સધળું રાજ તથા પ્રજાની નિમિત્ત રૂપ કર્મદારા કાળ કરે છે; અંતે રાજના કે પ્રજાના લાભમાં તે, તે પોતે જ જાણે છે.

* * * *

કામણી દશા

નુટલી મોગલાઇમાં આર્થપ્રજા સ્વસ્થ નહોતી; પેશવાઇ ગજ ને પિંડારા વિખરાઇ ગયા પછી અંગ્રેજ રાજ્યમાં પ્રજા સ્વસ્થ થઇ. પણ તેટલે બ્રિટિશ મરકારે દેશના લોકની માઠી રિયતિની દયા ખાઇ સારી રિયતિ કરવાને રાજકીય પ્રયોગ ચલાવ્યા બ્રિટી પાઠરીઓએ લોકને ધર્મનીતિ સંસાર વિષયમાં મૂખ દયામણા કહી દાઝમાં પોતાની તરફના પ્રયોગ ચલાવ્યા. સમાજવાળાએ પોતાનાં જ મહામંડળને ધર્મમુદ કહી પોતાના પ્રયોગ ચલાવ્યા. ધુરોપ અમેરિકાના પેટલાક લોક વિરમય લાણે છે કે, મોટી સખા એક જથે છતે પ્રજા બાપડી પરાધીન કેમ ? દેશી રાજ્યો નિર્માલ્યપણામાં ઉપરી સરકારના દોષો દોરાય છે. ખાલસાની પ્રજા ધંધાવિના તથા કરેવરાના ભારથી તથા વારેવારે બદલતા કાપદાથી સુન્નાય છે;—અને એમાંના જુજ તે દેશી સમસ્તના રાજકીય મુખને અર્થે સરકારને દીનતાએ જાય છે. પવિત્ર ગોચર ખેડાયાં પણ દેશ દારિદ્રતામાં છે અને દેશી સર્વે તન મન ધને રિયતિબ્રહ્મ નીતિ મલિન છે. દામણે દેશ ને દામણા દેશીઓ ! દેન્ય સર્વત્ર આર્થજૂમીમાં દ્રષ્ટિગોચર છે !

* * * *

ધર્મશુરુના ધર્મ

પોતાના નિયતકર્મથી પરવાર્યા એટલે શુરુઓએ તથા તેના આશ્રિત, શાસ્ત્રી, પુરાણી, આદિ લઘુ વિદ્વાનોએ ઇશ્વરને યોગ્યજ્ઞાનો માર્ગ, ઇશ્વરશુદ્ધિ કથા નીનિકથા, અને વિદ્યા સંબંધી વિષયો આદિ એઓના સેવકને બોધ આપવો. એમ નહિ કે જેટલું પુસ્તકમાં લખ્યું હોય તેટલું જ, પણ લખ્યું હોય તેને વિસ્તારીને સેવકોના મનમાં પેસે તેવી રીતે સમજાવવું. શુરુઓએ દેખાતી વિપરીત (ઉલટી) લાગે એવી બાબતો દલકા અને કાચા મનના શ્રોતાઓને (સાંભળનારાને) સમજાવતી વખતે મોટી સંભાળ રાખવી. મઠ મંદિરમાં લાપજો જારી રાખવા, કેટલાએક વિદ્વાનોને લોકની શકા તોડવાનું કામ સોંપવું અને કેટલાએકને પારકા ધર્મના લોકના ખોટા વાદ રદ કરી આપવાનું સોંપવું. મંદિરકૃત ગ્રંથોને પ્રાકૃતમાં આલેખવા કે મૌના જાણવામાં તરત આવે પોતાના માર્ગ મંબધી, નીતિમંબધી અને ઉપયોગી વિદ્યા-સંગ્રહી, ગ્રંથો રચી રચીને લોકના દૃઢમાં ખૂંકવા એ, સેવકો પ્રત્યે શુરુનું મોટું દેવ્ય છે. એકે જ માર્ગના શુરુઓએ એક બીજાની અદેખાડ ન કરવી. પોતપોતાના લાભને ન જોઈ ધર્મના સાધારણ પ્રમારમાં ખરા અંતઃકરણથી સૌએ પક્ષપક્ષ સહાય કરવી. તેઓએ તથા તેઓના આશ્રિતોએ એક જ ઠેકાણે એમનું નહિ દેશાદન કરીને, ટાંઢ તડકા સહન કરીને ઠેકાણે ઠેકાણે સુખોપ કરતાં રહેવું. સ્ત્રીવેશને દેવદર્શન કરવા સાર તથા તેઓના મંડળને સુમાન આપવા સાર સારી તજવીજો રાખવી કે કોઈ વાતે તેઓથી તથા પુરુષોથી લગાર પણ એમનાં યવાય નહિ. શુરુઓએ સ્ત્રીગતિ ઉપર વધારે ધ્યાન દેવું; કેમકે તેમના ઉપર પ્રજા આધાર રાખે છે, તેઓને

બાલુનાની છટ આપી નીતિ સમજાવવી કે તેઓ પોતાનાં છોકરાઓમાં તેવા બીજા મેળે, શુરુ કહેવાતા પુરુષોએ લોકને સારી વાતોનો ઉપદેશ દેવાની દેવ તો જરૂર જરૂર રાખવી જોઈએ. ધર્મનીતિ રીતિઓને તેઓએ સમર્થ મેરઠોની મદાપતાથી નિશાળો કાઢવી અને તેમાં રીત રીતે છોકરાઓને જાગૃત્તી આપવી. શુરુ જો પોતાના સેવકોને નહારો ભોખ આપે અથવા તેઓ નહારે માર્ગે વળે એવું પોને અચરણ કરે તો તેથી સિધ્ધ સિધ્ધાથીના મધ્યમાં પાપ શુરુના પોતાના પાપમાં ભેગા થાય છે, મનુરમૂર્તિમાં લખે છે,—

શ્લોક

ગત્તિ વાત્સલ્ય પાપ કૃત્વં રાજા પુરોહિતે ॥

મર્તર હીક્ત વાપં શિષ્ય વાપં શુરો સ્તમ્ભ ॥૧॥

અર્થ:—

પ્રજાએ-કીધેલું પાપ રાજાને લાગે છે, રાજાએ કીધેલું પાપ તેના ગૌરવને લાગે છે, સ્ત્રીએ કીધેલું પાપ તેના ધણીને લાગે છે, અને સિધ્ધ પાપ કરે તે શુરુને લાગે છે.

પ્રજા પાપ ન કરે મારે રાજાએ તજવીજ રાખવી, ભૈરી પાપ ન કરે મારે તેના વરે નીતે સમજાવવી અને શિષ્ય પાપ ન કરે મારે શુરુઓએ તેમને સુબોધ આપવો. શુરુ ધણા પ્રકારના છે, પણ ધર્મનીતિના મર્મ જાણી તે પ્રમાણે વર્તનારા ને બીજાને વર્તવા શકનારા શુરુ પૃથ્વી ઉપર દુર્લભ છે. ઘેરઘેરે દીવા હોય છે, પણ જો શુરુ સર્વની પેઠે સૌનેજ પ્રકાશિત કરે તે શુરુ સર્વથી શ્રેષ્ઠ ને દુર્લભજ હોવા જોઈએ.

નર્મદગદ્ય ધર્મવિચાર

૫. સમાજ

‘સુધારાની નિષ્ફળતા’

હિંદુઓ જુના કાગથી એકજ ઠેકાણે છે, પરંતુ પરંપરા જે દેશી થયલા તે માથે પણ જળ્યા નથી. પણ સોગ કરેડ જેટલી સંજ્ઞા પોતાની રાખીને સ્વધર્મમાં સુખી છે (જહારના લોકોને ઉપદ્રવ ધણું કરીને નહિ) જહારના દુમલાની રહામા થયું, ચતુરને પાછા કાઢવા, ને કદાપિ તે દેશમાં ભરાય તો તેઓથી અળગા રહેતું, ખાવાપીરા લગ વગેરેના સબધ કરવો નહિ, એ નીતિએ પ્રતિતિથી દૂર રહેલા, મોગલાધના વિલામમાં મોઢ ન પામેલા, ખીજ લોકના સંબધથી નહિ પણ પોતાની જુદીએ પોતાનો ઉત્કર્ષ કરાવવાવાળા હિંદુઓનું એક, દેશ, કુળ, ધર્મ એ ત્રણે વાતે મધન થયતું તેને શિથિલ કરવાને સુધારાએ હાથ બીડી એ કેટલું ઉઠ કળપણ ? સુધારાવાળા પીમરી ગયા કે રાજ્યાશ્રયથી મહુ કાંતી ગયલા બૌદ્ધ તહેમાનો એક પણ આજે હિંદુસ્તાનમાં નથી, એ વિના પાછલા સેપ્ટે વર્ષના કાગમાં ભૂમિ ધન, ધધ, વેપાર, વિદ્યા, કાળા વિપયમાં કાઢપણ વાતે ઉણા નરોળા અને હમણું જો કે, ધન ધધાની અછત છે, ભૂમિનું ઉત્પન્ન જોષએ તેથી વધારે સરકારી તીજોરીમાં જાય છે, વૌપચ ભૂમિ કષ ઉપકીને બીજે જવાની નથી નિવૃત્તિ વિપયમાં હિંદુઓએ ને પ્રતિવિપયમાં હિંદુસ્તાને જગતને મોહિત કરી. હિંદુસ્તાને ધન જોષ પ્રીસ્તીએ, આ યા વેપારને અર્થે, ને પગી અહીંની અવ્યવસ્થામાં ધણીઆતા ઘષ બેઠા, ગરીબ હિંદુઓ પોતાનાં ઘેરાં છોડીએ માથે આજ પણ સુખી છે તેવા યુરોપમાં શ્રીમતો પણ સુખી નથી યુરોપમાં રાજકુળ નિરતર ભયમાં રહે છે ને પ્રજાકુળ એકમેકથી સાવધ, એમાંનું અહીં કાંઈ નથી તો હવે કયા

નિલના ઉદેશને અર્થે સુધારો લોકની પ્રતિ વધારવાને ઇચ્છે છે ?

ધર્મવિચાર

સુધારકવીર મહીપતરામ

પોતાના અદરના સ્વાર્થને સાફ મહિપતરામને માન આવે. લોક સરકારથી આગર કમાવરા માર સુધે જાહેરા અને કંગાઇ કરવાં એ મને પસંદ નથી આ વેળા કું તમને કમવાને આવી છુ. માહારી એજ ઇચ્છા અને આરા છે કે, જે જે માહરા ખરા ભક્ત છે તેઓએ મહિપતરામની માથે એક પગિએ મોજન કરી નથી ન્યાત હબી કવી રમે તમે જહીના, રમે ગભરાતા, તમારાથી એમ કલાવનાં તો આલવાનુ જ નથી કે જાતિભેદ કપાયા વગર દેશની મગતી થનાર નથી તમે એમ કહેશો કે જાતિભેદ તો તોડવો જોષએ પણ હજી તેમ કરવાનો સમય આજો નથી, તો હું તમને કહું છું કે એ તમારાં જુલાં જહાનાં છે તમે કહેશો કે ધરડા માળાપને તથા સમાવહાલાને ગ્રાહી જુલાં કેમ પડિયે ? ત્યારે શુ તમે એમ મમજો છો કે મહિપતરામ માહારી આરાથી પોતાના ધરડા આપની તથા ન્યાતની મરજી ઉરાત ઘષ વિલાત જઈ આવ્યો છે તે શુ અરાધી છે, એમ જો અપરાધી તમને લાગતો હોય તો તમારે એને મદદ કરવાની જરૂર નથી ધન્ય છે મહિપતરામને કે તેણે પોતાના દેશના હજારો લોકોના કલ્યાણ ને અર્થે વહેમરૂપી દુરમનને છુદી રસ્તો મોકળો કર્યો એ પરાક્રમના જહવામાં જ્યોનો હાર પેડેરાવવાને શુ તેને જિદકણ, આમેલા, અને તાલમેલિયા જ મિત્રો મગશે ? નહિ નહિ આ પ્રસંગે તો ખરેખરા શરજોનુ જ કામ છે સેરડો, તમે કહેશો કે ચોડાક જણુ ન્યાતગદાર પડવાથી માહારી મહિમા નહિ આવે પણ એમ નહિ યાવ, -તમારી દિંમત જોષને તમને સુખી

નેષ્ટને, બીજા લોકને પણ તમારે દાખલો લેવો પડશે. પરેખકે કહ્યું છું કે, તમારી બ્લોક અને બાંધી કાઢાઈ નેષ્ટને લોખ વધારે માન્ય રહી મને મિલે છે. ખૂબ મમજાને. કહ્યા કરતાં કરી બતાવું એ પુરુષાર્થ ને માર્યક છે.

બુનું નર્મગદ્ય

સંસારબાગની સુંદર વેલ

સ્ત્રીકેળવણીથી થતા લાભમાં મોટો તો આ છે કે સ્ત્રી પોતાના પુરુષથી ચઢાય છે ને જ્યાં પ્રીત છે ત્યાં જાને પોતાને સુખ થાય તેમ પોતાની આજર વધે ને પોતાના બાળકનું બધું થાય તેમ કરવામાં હેસિયા ઉલોગ કેમ નહિ કરે ? કેળવણી પામેલી સ્ત્રી, પોતાના પિયુની લાડતી પ્યારી, સાચરતથી હમેશ વળગી રહે તેવો દેસ્ત, સલાહમાં વજર ને કામ કરવે આકર યથ રહે છે. અબાધુ સ્ત્રીઓ આકરરૂપે બહી બહેલે દિવે ને લોકલાખથી ધર ચલાવે છે ને બહેલી સ્ત્રી ઉલટથી તથા પોતાની કરજ છે એમ જાણી ચલાવે છે. ક્યો સાકર દેખાય છે કે બહેલીનું ધર વધારે સારી રીતે જ ચાલવું નેષ્ટને. બહેલી સ્ત્રી સુખમાં ગમત તથા દુઃખમાં દિલામો આપે છે. પુરુષના ઉદન જેસ્માને નરમ પાડનાર અને દુઃખિઆના પુરુષના આંધુ લૂછનાર તેને પોતાની વહાલી બહેલી સ્ત્રી જેવું બીજું કોણ છે ? સંકટમાં મર્ગવહાલા દેરત આસના મૈ આલા ખસી જાય છે-કંઈ સ્ત્રીજ તેની યથ રહે છે. હાલમાં જે થાય છે તે લોકલાખથી જ, પણ હવે જે થશે તે નિજ ઉમંગથી ને પોતાની કરજ સમજીને. બહેલીને મોટપણે પરણતી સ્ત્રી પોતાના વરને આવી કહેશે કે આજથી હું તમારાં સુખદુઃખની લાગીએણી છઉં, તમારી મરજીથી ઉલટી નહિ ચાલું, તમે મારા પ્યારા બધી, સાચા મિત્ર ને કરદાન રાજા છો ને હું તમારી પ્રેમમાં મગણી ગયેલી સ્ત્રી, અંતલગીની માથી અને વચનથી વિશ્વાસુ રોવક છઉં. મારે તનમનધન

એ મર્ તમારું છે. કેળવણી, પામેલું સ્ત્રી રત્ન કદી પોતાનું તેજ બોલું નથી-જેમ જેમ તે વપરાય છે તેમ તેમ તે વધારે પ્રકાશ આપે છે. દુનિયાનો છેડો પોતાનું ધર ને ધરને છેડા પોતાની સ્ત્રી એ કહેવું બોલું નથી. જેમ સ્ત્રીવિના સંસાર યતો છે તેમ કેળવણી રહિત સ્ત્રી વિના મંમાર મિંહ વાધના વાપરાણું બાંધકર રાન છે અને બહેલી સ્ત્રીથી સંસાર એક રમણીય બાગ છે.

નર્મગદ્ય: સ્ત્રીકેળવણી

સ્ત્રીકેળવણી

બાળક ને પશુ જરાજર કહેવાય છેજ. જેમ જેમ તે મોટું થતું જાય છે તેમ તેમ તેની જાણ વધતી જાય છે. માણસને ધણી ધણી વાતની જાણ હોય છે, પણ તેની તે સધળી જાણ બેઝા વગરની બેતર જેવી ને જોડ્યા વિનાના માંધીના હાટ જેવી હોય છે. બેતર ચમાઈ બેઝા પોણું થાય છે ને પાણી પીએ છે ત્યારે તે પાક આપે છે અને માંધી જ્યારે સધળા મામાનને જુકિતથી જોડે છે ત્યારે તે પોતાની ધણે આલાખથી ચલાવે છે, તેમ માનું બેતર પણ બેઝુ પડે છે ને ચાનવું હાટ પણ જોડવું પડે છે-એ જે બેઝુ ને જોડવું તે કેળવણી કહેવાય છે, કલેક કેળવાય છે તો મોટલી માય છે, પણ કેળવાય છે તો આપણા ઉપયોગમાં આવે છે, માણસ કેળવાય છે તો તે પોતાની જાણમાં સહેલથી વધારો કરે છે, અને મદ્યણી ઝાણું તથા સુધઃ બને છે જેમ દમરત કરવાથી શરીરમાં શક્તિ વધે છે શરીર નીરોળી યથ બધો પકડી સુદર દેખાય છે ને પછી શરીરશક્તિ કામકાજમાં ઉપયોગી પડી લાભ કરે છે તેમ મનને કેળવવાથી મન-શક્તિની પહેલ્ય લાંબી થાય છે એટલે જાણના સંજંધી આપણી શક્તિ વધે છે, મન પ્રદુષિત યથ સુંદર જગજી દીપે છે અને આપણી જાણમાં વધારો થયેથી આપણને વધારે સુખ

પ્રાપ્ત થાય છે. મનની કેળવણીથી હરેક નાત સહેલથી સમજાય છે, તે માદ રહે છે, તે સારી કે નરસી, વાજખી કાયદો કરે કે ગેરકાયદો કરે તેવી એ મૌ માત્રમ પડે છે; ક્ષણે કામ કરવાની આપણી શક્તિ કે નહિ, તે કરવામાં આપણને હરકતો આવી પડશે તો તે દુર કરી શકીશું કે નહિ અને છાંછેડું કામ પાર પાડવામાં થી થી ચતુરાઇ ને સુક્તિ કામે લગાડવી પડશે તે સૌ જાણાય છે; તેમ આપણી ઉદ્ધત લાગણી-એ કપાઈ ચસાઇ હીરાની પેઠે ચગકતી ને કીમતી બને છે, કેળવણીથી મંસારના અનુભવ સંબંધી, લાપા પ્રકરણ સંબંધી, પદાર્થગુણ સંબંધી ધણી ધણી વાતોની જાણ તે આપણને સહેલથી પ્રાપ્ત થઇને આપણા સંસાર વ્યવહારના કામમાં આપણને લાઇ કરે છે. તેમ પ્રીતિ-આશ-ધીરજ-દયા-સત્ય-શૌર્ય-સ્વતંત્રતા-માન ધણા ધણા સંબંધને લીધે ધણી ધણી રીતે વર્તવા વિષે જે નીતિઓ તે ને ઇશ્વરભક્તિ એ સૌ કેળવણીથી સુધક બની દીપી રહે છે. જેવી જેવી ઉંચી કેળવણી તેવું તેવું ઉચ્ચ જ્ઞાન ને જેવું જેવું ઉચ્ચ જ્ઞાન તેવું તેને ઉચ્ચ સુખ હોય છે.

* * * *

માણસ યજ્ઞમાં પુરુષ ને સ્ત્રી બને છે. બંને આકાર, સ્વભાવ, લાગણી ને સમજણમાં ધણાખરા સરખા છે. પરંપરા પછી એકમેકની પ્રીતિથી, એકમેકની પતીજથી પુરુષ કેળવાય ને સુધક થાય છે-તે કેવળ જુદાજ માણસ બની રહે છે, એ જોતાં પુરુષ પરંપરા પહેલાં અડધો માણસ છે એમ કહીએ તો ચાલે. પુરુષના સ્વભાવગુણ ને સ્ત્રીના સ્વભાવગુણ મળીને માણસ-જાતના સ્વભાવ ગુણ થાય છે. તેઓ સંસારમાં એકમેકને સહાય કરવા ઉત્પન્ન થયાં છે એ સંપૂર્ણ જોતાં સ્ત્રી, પુરુષ કરતાં માણસ યજ્ઞમાં ખપવાને કદ જોઈએ હક ધરાવતી નથી સ્ત્રીને

પુરુષનું અધ્યાન કહ્યું છે તે કદ જોઈ નથી. ખાવે પીવે, પહેરવે ઝોટવે, દુ.ખ દૂર કરવે ને સુખ લોભવે બંનેના કુદરતી હક સરખા છે. કેટલીએક જાગતમાં તો પુરુષે પોતે નાણુકાઇ ને મોહીની ઉપર આમકત થઇ રહી એને વધારે હક આપ્યા છે ટાટ તકકામાં કરવાનું કામ તેણે રાખ્યું છે ને ધરતું કામ તેઓને સોંપ્યું છે. સ્ત્રીઓને મંકટમાથી બચાવવાને પુરુષોએ દુ.ખ વેઠ્યાં છે ને ગ્રાણ પણ જોયા છે એવું જતાં તેને કેટલાએક વિક્ષેપોએ અધમ ગણી છે. તેઓ કહે છે કે સ્ત્રી દાસીની પેઠે ધરતું વહીતર કરવાને બંને પુરુષના સુખને અશ્વે ઉત્પન્ન થઇ છે. એ રીતે અધમ ગણવાનાં કારણો આ છે કે પુરુષે પોતાનાં સંસારકામના મશના અભિમાની છે. તેઓએ સ્ત્રીથી મળતાં સુખની લહેજત લીધી નથી ને તેઓએ કેટલીએક કોઠ ને નંદાર સ્ત્રીઓની વર્તણૂક જોઇ સાંભળીને મધળા સ્ત્રી જાત વિષે નરસો વિચાર જણાવ્યો છે.

શુ સ્ત્રી જાતમાં લાગણીની શુદ્ધિ નથી? શું સ્ત્રીજાત પુરુષની પેઠે સસારી કામ કરવાને અશક્તિમાન છે? જે સ્વતંત્રતાથી પુરુષ થયા મેળવે છે તે સ્વતંત્રતા સ્ત્રીને હોય તો શું તેવા મશ ના મેળવી શકે? એ બાબતમાં યુરોપ અમેરિકાની સ્ત્રીઓના દાખલા જોઇએ તેટલા છે; તે શુ આપણમાં નથી? શુ આપણની કન્યા ગાળીએ જનકરામની સમામાં મોટામોટા ઋષિઓની સાથે વાદ કરી તેઓને પરાભવ નથી કર્યો? શું ભામનીએ ન્યાયશાસ્ત્રમ નધી મંથ નથી કીધો? શુ કમ જેવીની પુત્રી ભાડળી જ્યોતિષમાં પ્રવીણ નહોતી? શુ સરસ્વતીએ શંકરાચાર્ય સાથે રસશાસ્ત્રના વાદ કરી પોતાના સ્વામી મડનમિત્રનો બચાવ નહોતો કર્યો? શું નોમીએ વિધવાવરચાનાં દુ.ખ વિષે અસર કરે તેવું નાટક નથી રચ્યું? કુતીએ પોતાના ધૂમંશાસ્ત્રને સિંહાસન એસતી વેળા ને શુદ્ધમાં જતી વેળા રાજ્યપ્રીતિ ને શુદ્ધતિ વિધવની

હંડી ને સુખડ સિખામળ નથી દીધી ? શું
રજપુતની સ્ત્રીઓ તરવાર લઈ રણસંગ્રામમાં
નથી ઉતરી ને નથી શું તેઓએ યથા મેળવ્યા ?
શું પારંતી, સીતા, દ્રૌપદી, વિજ્ઞા, રકમણિ,
આદી લઈ સ્ત્રીઓએ પોતપોતાના મહાસુયુધી
પ્રગિદ્ધિ નથી મેળવી ? પ્રથમ સ્ત્રીઓના ઉપર
લક્ષ, યગ આપી તેઓને ફેળવવી તથા
સ્વતંત્રતા આપવી અને પછી જેવું કે તેઓ
પુરુષના જેવા યથા મેળવી ચકે છે કે નહિ, જે
માતા પોતાનાં છોકરાને પ્રેમને લીધે કુઃખ વેઠતાં
પેટમાં રાખે છે, પ્રેમને લીધે તેનું પાલનપોષણ
કરે છે તે પ્રેમને લીધે રૂઝો બોધ આપે છે, જે
વધુ પોતાના વરને ધરની કાળજીથી દૂર રાખે
છે, સંસાર કામકાજમાં સલાહ આપે છે, કુઃખમાં
દિશાસો તે સુખમાં ગમત આપે છે તે માતા તે
સ્ત્રીને-સ્ત્રીગત છે માટે દાસી ગણવી એ શું
ન્યાય ને કુલીનતા છે ? વારાહીસંહિતામાં કાપ્યમાં
લખ્યું છે કે બ્રહ્માને સાન્નિધ્યે, ઉપવીત
આપ્યું હતું ને હાલ શ્દિ પશુ છે કે
વિવાહ થયો હોય તેવા છોકરાને સંસારથી
જોડાઈ આપે છે, અગ્નિ હોત્રાદિક કર્મ સ્ત્રીને
સાથે રાખ્યા વિના થતાં નથી. હવે સ્ત્રી જેની
મારફતે બ્રહ્મા ને તેના વંશને સંસ્કાર પામ્યા
છે તે અધમ કેમ ગણાય ? અરે વિચાર કરતાં
તો આમ જણાય છે કે સ્ત્રી જાતને ચિકારનારા
પુરોષ પોતેજ ચિકારને માત્ર થાય છે. થોડા
જણ નહારા માટે સખળાજ નહારા એવા વિદ્વાને
વિચાર બાંધેલા એમાં તે પોતાનો બળાપો,
પક્ષપાત ને પોતાની વિદ્વાતાની ખામી બતાવે
છે. પ્રથમ પુરુષે સ્ત્રીની મોહિની ઉપર પ્રસન્ન
થઈ તેને વધારે મહેનત ન પડે માટે તેને ધરતું
કામ સોંપ્યું ને સ્ત્રી પોતાના પ્યારના ઉમળકામાં
તેવા વિશ્વાસ ઉપર તાબેદાર થઈ રહી એમ
છતાં સ્ત્રી દાલ દાસી રૂપે ગણાય છે એ કેવું
અચરતી કરેલું છે !

નર્મદગદ્યઃ સ્ત્રીફેળવણી

સ્ત્રીશિક્ષણના વિષયો

સ્ત્રીપુરુષના પ્રેમ તથા ધર્મ મંબંધી
પુરતકા વાંચનાથી પ્રથમ સ્ત્રી એમ ચમત્કાર કે
પુરુષ ધરતો રાગ છે ને હું તેની પ્રધાન છઉં ;
મારે મારા સ્વામીશબ્દની ઇચ્છાને આધીન રહેવું
જોઈએ ને રાગ પોતાના બદારના કામમાં
શકાયો રહે ત્યારે ધરતો જુઓ મારે ધિર
રાખવો જોઈએ. તે પોતાના સ્વામીની આજ્ઞા
સોપશે નહિ, પણ જે કામમાં સ્વામીના વિચારથી
નુકશાન થાય તેવું હશે તે કામમાં પ્રમંથ જોઈએ
પોતાના સ્વામીને સમજાવશે. કેમ રીતે તે પોતાના
ધરતે ધુંધવાઈ નહીં રાખે, ધણી વખત જોવામાં
આવે છે કે પુરુષથી કંટાળી સ્ત્રી પોતાને પોતે
રહે છે, અથવા પુરુષ પોતાની બેરી જેને સામરે
જવું ગમતું નથી તેના ચોટલો માઠી પોતાને
ઘેર આણે છે, વળી બાળપણમાં પરણેથી,
પ્રીતિનો મોહ ન રહેયો અને અલગ સ્ત્રીઓની
પ્રવડતાથી દેટલાકે પુરુષો કુછંદમાં પડે છે. આ
સધળું સ્ત્રીફેળવણીથી બંધ થઈ જવાતું. જ્યારે
સ્ત્રીઓ પોતાના બહુતર પ્રેમ ને સુખડતાથી
પોતાના વરને પ્રસન્ન રાખી શકશે ત્યારે તે તેની
વદાસી થયા વિના કેમ રહેશે ? તેમ ધણીથી સધળી
વાતે પ્રમન્ન રહેતી અને ઉદમમાં મગ્ન રહેતી
સ્ત્રી પશુ પતિવ્રતા થયા વિના કેમ રહેશે ?

નર્મદગદ્યઃ સ્ત્રીઓને જાણવાના વિષય

બહેલી સ્ત્રી અને દેશ

બહેલી સ્ત્રી ધણીનું ધર ઉપાડી રહી રીતે
ચલાવશે તેથી અને છોકરાઓને બાળપણમાં
ફેળવણી આપશે તેથી ધરના ધણી પુરુષને તે
જો મોટા વિષયની કાળજી ન રહેયો એઓ
પોતાના ઉદમમાં ઘૂમ્યા રહશે, ધરનો ખટલો
કંઈ નાનિસ્ખનો નથી. એ બોળનો અરધ બાર
આજકાલ અલગ સ્ત્રીઓને લીધે આપણે
વેઠવો પડે છે. ફક્ત સ્ત્રીના દાખમાં મહીને
મહીને નાણાની રકમ આપવી કે તે પછી

તેમાંથી ખર્ચ કર્યા કરે. એ રીતેથી પુરુષને કાળ ધણી મળેથી દેશમાં ઉદય ને ત્રિદા વધશે. તેમ સ્ત્રીઓને લણેલી નેષ્ટ કેટલાએક ગૂંખાંઓને પણ લણવાની આનંદ થશે. છેકરાંઓને માતાઓથી નાનપણમાં કેળવણી મળેથી તેઓ મોટપણે પોતાને ઉદ્યોગે વહેલાં વળશે ને જગતમાં મોટાં નામ કરશે.

નર્મગદ્ય બહુલી સ્ત્રીથી દેશને થતા લાભ

લગ્ન અને પુનર્લગ્ન

અનેક સંબંધમાં શુધાયા રહેવું, બાધિ બાધિ ઉપાધિના રચુમાં બટકવું, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર એ વડરિપુની સામા દૂમવું એ સદગુણ જે ખટપટ તે સંસારચિત્ર છે, એ ખટપટમાં-એ સંસારસાગરમાં પડનાર જે વયે, સ્વભાવે, વિદ્યાએ, શણે પુખ્ત હોય છે તે તેઓને તેના તોફાનમાં ધારતી જેવું નથી હોવું ને તેઓ કળવળે સુખે તરી પાર પડે છે ને જેઓ ઉપલા વિષયમાં બાળક છે તેઓ તરતજ કુખી જાય છે ને બીજાં પાણીઓથી સારી પેઠે પિખાય છે.

હવે એવા દુસ્તર સંસારમાં ઝંપલાવવાની તૈયારી કરી એ પુખ્ત વિચારનું કામ છે, અને જે કે પુખ્ત વિચાર અનુભવ વિના-ધર માડયા વિના થતો નથી તોપણ આ તો કોષ્ઠીજી ના નહિ કહેવાય કે પાકી ઉમરનું માથુંસ કોષ્ઠ પથ્થુ વિષયમાં થોડેધણે દહાડે માહીત થઈ રહે છે તથા પુખ્ત વિચારથી કામ થયો જાય છે ને કાચી ઉમરનાં બહુજી મુશ્કેલી પડે છે. અગર કાચી ઉમરના ૧૦૦લા હોય તો તેઓને ધારતી જેવું નથી. પણ કાચી ઉમરના અઘણ એવા જે હોય તેઓથી યશ મેળવાવજ નહિ. ક્યારે એવું મરજીવું છે કે તેણે સ્ત્રીને પ્રધાન રાખી ધર રૂપી રાજ્ય ચલાવવું. પણ પ્રધાન શોધવાનું કામ તેને સોંપી છે, કારણ કે તે તેની મરજી પ્રમાણે તજનીજથી પ્રધાન બેળા લે ને પછી પરસ્પરનાં ને ધરમરૂપી રાજ્યનાં કામને અર્થે કાલકાર કરી

સાથે રહી કામ કરે. જેવું પુરુષને વિષે સરજીવું છે તેમ સ્ત્રીને વિષે પણ સરજીવું છે કે તેણે પોતાને અનુકુળ પડે તેવા રાજ બોળવો; મતલબ કે રાજ ને પ્રધાન એક બીજાનો પૂર્ણ સ્નેહ રહે ને તેથી થતા ઐક્યથી રાજ્ય ચાલે.

જ્યાં અમુક પુરુષ અમુક સ્ત્રીને અને તે સ્ત્રી તે પુરુષને ઉમળકાથી નેષ્ટ સ્નેહાત્મક થઈ નેડાય ત્યાં પછી તેઓના કારવારમાં વિશેષ પડવાનો નહિ ને તે કરતાં કદી કોઈ કારણથી વિશેષ પડવાનો પ્રસંગ આવ્યો તો રાજ્યની ખરાબી થશે એમ જાણી ખતે પાછાં સંપથી ચાલશે અથવા તેવોજ પ્રસંગ આવ્યો તો પરસ્પરના કાલકાર સાથે જોશે ને લોકલાજથી કરશે ને તેમ કરતાં છેકજ વાત બગડી હશે તો કાવકી રીતે જીદ પડશે. તેઓ પ્રથમ જાહારના રંગથી એકમેકને મળવાની કાચા કરશે. પછી થોડા દહાડા ઉપલકે પ્રસંગ રાખી એકમેકના સ્વભાવ મળતા આવે છે કે નહિ તે જોશે ને પછી દીલ કહેશે તો એકમેક સાથે પરણશે. એ રીતે જેને સ્વયંવરની રીત કહે છે તે છે, તે ઉત્તમ છે એવું પૂર્વે આપણામાં હતું ને આજ કેટલાક સુધરેલા દેશોમાં છે ને જે દેશોમાં નથી ત્યાં ધરસ સારની ખરાબી જોવામાં આવે છે.

બીજે રીતો એ કે કુદરતી રીતે જોતાં વાજબી નથી ને સ્વયંવરની રીત જેવી સુખદાયી નથી તો પણ દાસ જે આપણામાં રીત છે તેના કરતાં તે વધારે સુખદાયી છે ખરી-કે માળખે પોતાનાં છેકરાંઓને નાનપણમાં વિદ્યાવ્યાય કરાવી તેઓને મોટપણે પરણાવવાં.

—નર્મગદ્ય લગ્ન તથા પુનર્લગ્ન
શુભરાતી વિધવા

મુદરચો ! અળખા વિધવાઓને જે જે દુઃખ સહન કરવાં પડે છે, ને 'જૂખ્યો શું પાપ ન કરે' તેમ તેઓથી જે જે પાપો યદ જાય છે તે સર્વેનું ઝાંખું જિવ તમને બતાવ્યું. એ કંઈ

કોઈના એકના ધરની વાન નથી. સહેરે સહેરે, ગામે ગામ ને ઘેર ઘેર, વિધવાનાં દુઃખથી યતાં પાપથી લોક ભળીતા છે અને કાષ્ટ બાળક વિધવાને તેના એકાંતમાં નિસાસા મૂકતી જોવી અથવા દીલગીરીના વિચારમાં કુખી ગમેલી જોવી તેને પ્રસંગે પ્રસંગે (લગ્ન કાર્યમાં વિશેષ કરીને) દરદર થતી જોવી, તે બિચારી પર (અચાન અવસ્થામાં) આવી પડેલી ગરિબાદ અને દાનાહીની તસવીર જોવી, તેને ચારમાં બેઠી હતે પોતાની જ દીલગીરીમાં કણકણો ખાતી જોવી, તેને નિરંતર શોકથી સુકાઈ જતી જોવી, તેને વેશ ઉતારતી વખત ટટળતી તથા આરડતી જોવી ને આખરે માથું અંધાળતી દબમની પાસે ધરમાતી જતી જોવી, અને પાછી રહી વહેમના જીલમને સહન કરતી જોવી એ સધળું શું માણસ જાતની કુમળી છાતીને વીંધી નાખતે એકદમ દયાનો ભોગો આણુવાને બસ નથી ? પ.ચર, લોહું અને વળ એ જડ હતે પણ વિધવાઓના રૂપરૂપથી પાણી પાણી થઈ જાય; નથી થઈ જતાં તેનું કારણ આ કે વિધવાઓ સમજતી અવસ્થામાં કુર્મ કરે છે. એથી તે જડ પદાર્થમાંથી દયા ખસીને તેમનામાં ધિક્કાર પેસે છે. ૨ પ.ચર પલ્લે તો કુમળી છાતી કેમ ન પલ્લે ?

૨ મૃદરથો, વિધવા કુર્મ કરે તે જોવા, તેઓને ગર્ભ રહે છે તે જોવા, તેઓ ગર્ભપાત કરે તે જોવા—આવી આવી રીતે કે ધનધનતા અંગારા બચ્ચાઓના મોઢામાં મૂકે છે; કુમળું ડાકું મરડી નાખે છે, રજળવું રતનામાં ફેંકી દે છે, તેના પર છરી મૂકે છે, તેના પર તરતની ચોર દાંદને શુંગળાવે છે, એ જોવા, તેઓની અને તેઓના સંજાઓની લોકમાં લાજ જાય છે એ જોવા એ સૌ શું માણસ જાતની કુમળી છાતીને ફાડી નાખનાર તોપના ધણુધણુતા ગોળા અને તરવારના તીખા ઝટકા નથી ? તેમાં વેળાએ પોતાના ધરમાં ગોઠા લાગ્યા હોય ત્યારે

તો માથાપર્ત દુઃખની, તેઓના મગરાટની અને તેઓના આગમમાં દરવાની લાલત જોવી તે શું કમકમાટે ઉપજાવે તેનું નથી ? એઓએ વિધવાને ફરીથી ન પરણાવવાથી જે પાપો થાય છે તેટલાંજ પાપો (ખીજાં) પાપો તો લાલ જણનાં મૂકી દઈ એ) પૃથ્વી ઉપર પ્રલય વહેલો આણુવાને અને પ્રલોભનાં અંધાર કરવાને બસ છે, પણ દિંદુઓમાંજ એ પાપો થાય છે અને ખીજાં લોકમાં નથી માટેજ વાર લાગે છે, એવાં પાપ પૃથ્વી ઉપર સધળે ઠેકણે થાય તો દુનિયાની અવધ આવવાને કંઈજ વાર નથી, જે જે દુઃખ અને જે જે પાપ વિધવા પર મુજરે છે તે તેઓજ સારી પેઠે જાણે છે:—

‘વીતે તે તો જાણે
વિધવાપણું તે ખરેખર’ કસાઈ.

૨ મૃદરથો, વિધવાની એ દયા જોઈને તેઓની લલ્લાય હોલવવાને અને અંધ હોડાવવાને આપણને ધરે છે કે નહિ ? જે દયાળુ ધર્મી આલ્મ, વાણીઆ છીએ તો તેમ કરવુંજ ને કસાઈ તો સારા કે એકદમ જીવ લે છે, પણ આપણે તો વિધવાઓને રિબાવી રિજાવાને મારી નાખીએ છીએ.

દરો, ભાંસીધી દુઃખ જાણું નહિ ત્યાંસુધી તો સહન કીધું, પણ હવે જાણ્યા છતાં તે સાંખ્યા કરવું અને મચ્છર કરે તો કરડવા દેવા અને રોગ આવે તો ઝોસડ ન કરવું, કર્મમાં લખ્યું દરો તે યરો, એમ જે વિચારમાં હોય તો મારે કંઈ જોલવાનું છેજ નહિ. માણસ માનને ધર્મ છે, કે પોતાને સુખ થાય તેમ કરવું, ન કરે તો તે પાપી થાય. માણસ થઈને પોતાનું હિત ન વિચારીએ અને કાર્યોકાર્ય ન સમજીએ ત્યાર પછી દોરમાં ને આપણામાં ફેર શો ?

વિધવાને ન પરણાવવાથી કેટલાંએક કુળ નિકંદન થઈ જાય છે ને કેટલાંક પુરુષો વાંઘા મરી જાય છે. ત્યાં દુઃખમાં, સીની દયા પડતી આવે

છે ને ત્યાં સુધી સ્ત્રીની દશા સુધરી નથી ત્યાં લગી દેશની હાલત પણ સુધરનાર નથી. માટે, સંસારી રીતે જોતાં પુનર્વિવાહ કરવો યોગ્ય છે.

પાપ થાય છે તેથી નીતિને અનુસરીને તે પાપથી મુક્ત થવાને સાર પુનર્વિવાહ કરવો યોગ્ય છે.

શાસ્ત્રકારો કંઈ નિર્દય નહોતા, તે મોટા દયાળુ હતા. તેઓએ લોકનાં કલ્યાણને સાર શાસ્ત્રો ક્યાં છે. એ શાસ્ત્રમાં મના હોય નહિ, ને નથીજ; રે ઉઘડી કરવાની લલામણુ કરી છે.

માટે હવે એ સંજ્ઞાન ગૃહસ્થો ! લોકોમાં એ ચાલ વહેલી શરૂ થાય એવી તજવીજ કરો. જ્યારે તમે નહિ કરો ત્યારે કોઈ દહાડે સરકાર એ કામ માથે લેશે. જેમ સતી થવાના ધારો બંધ કીધો તેમ વિધવાને ગર્ભ રક્ષા માલમ પડ્યા કે દુરત તેઓને જોઈ કામને સાર રાખેલા સખત હુકમવાળાં માથુસો પાસે પકડાવી મંગાવીને કેદ રાખશે, ને ત્યાર પછી તમારી આખરમાં શી મથા ! માટે સરકાર તેમ ન કરે ને તમારી આખર ન જાય તેવી રીતે આવો.

અરે ! તમે એ ચાલ નહિ ચલાવો માટે તમારાં છોકરા પણ શુ નહિ ચલાવે ? તમારાં છોકરાં બેઘર રહેલીઓને ગાડેલી જોશેજ. સમયજ તેવો આવે છે. તમારાં છોકરાં કરવાના છેજ ત્યારે તમેજ કેમ બહાર નથી પડતાં ?

હવે એ કામ કરવું યોગ્ય છે એ વાત તો તમારાં મનમાં નક્કી થઈ ચૂકી છે, પણ પહેલ કરવાને બીહો છો, પણ હવે થોડા જણ હિંમત ધરીને બહાર પડશો તો ખીજાઓ મદદ કરશેજ કરશે. બંગાળના પડિતો શું મુખ છે અને શાસ્ત્રથી ઉલટા છે ? તેઓમાં દશપંદર પુનર્વિવાહ થોડી મુદતમાં થઈ ચૂક્યા છે. માટે હવે ઉત્તાવળ કરીને એ બીડાંઓ ઝડપી લો. જેઓ પહેલા કરશે તેઓનેજ માન છે અને તેઓજ વિધવાઓના તારનાર કહેવાશે, અને એ કામ

વહેલું થાય તેને સાર જે લેખો પુનર્વિવાહ કીધા પછી નુકશાન થશે તેવી બીકમાં હોય ને તે પ્રમણે વિધ્ન આવી પડે તો તેઓને તેમાંથી કાઢવા સાર પરાંપકારી પુરુષોની તરફથી એક ફંડ ઉભું થવું જોઈએ.

છેલ્લીવારે જોજ કહું છું કે નિરાશ્રિત વિધવાઓ જેઓ મેહને દેવે બળતાં વનમાંથી બળતી અને વહેમના કાંટાની ઝાડીવાળા રસ્તા-ઓમાંથી નાસતી ફરે છે તેઓને એ દેશી સંજ્ઞાનો ! દવારૂપી કંડા વાદળાના પરાંપકાર રૂપી વરસાદનાં ઝાપટાંઓ વડે કંડક કરી નીતિના ધોરી રસ્તા ઉપર સુખનાં રમ્ય અને ઉદ્ધારનાં ધરમાં પહોંચતી કરો.

નમઃગદ્ય : લક્ષ અને પુનઃલક્ષ

જાહેરમાં રોવાકુટવાની ઘેલછા

મુઆ પછવાડેની રોવા કુટવાની ચાલ આપણાં ગુજરાતીઓમાં છે તે કેવળ ગધાતી છે, જેમ નરકની ગંધ લાગીઆઓને નહિ. કાંઈ, માછલાં, તાડી દારૂ વગેરેની તેના ખાનારા-ઓને નહિ, તેમ રોવા કુટવાના ચાલની ગંધ આપણને આવતી નથી; પણ બીજી કોમના લોકના નાક તો શરી જાય છે.-કેમકે એક તો તેઓને સહવાસ ને બીજું આ કે એ ગંધથી જે જે મહાભારત નુકશાન તથા દુઃખ થાય છે તેનું તેઓને જ્ઞાન છે.

નમઃગદ્ય : રોવાકુટવાની ઘેલછા વિષે

કેળવણી

માથુસે કુદરતી જ હાલતમાં રહેવું એમ નથી, પણ તેણે પોતાના ઉદ્યમમાં પોતાની હાલત વધારે વધારે મારી કર્યા કરવી એવું ધ્યેયે નિર્માણ કર્યું છે કુદરતને કેળવ્યાથી વધારે સારી હાલત થાય છે, માટે આપણા મનને પૂરતી કેળવણી આપવી જોઈએ. સ્વભાવરૂપી થોડાને વિવેકની લગામ બાંધી કેળવવો જોઈએ, શરીરને

કસરતથી કેળવી તેવાર કરવું જોઈએ, પણ તેમ વગર વિચારે બળ ન વાપરતાં નિર્જળનું મંદશણ કરવા વગેરેના કામમાં વાપરવું જોઈએ. ધનને દાણજંતુર મોજશોખમાં, દાણજંતુર માનના લોકથી નાતવરા ને વરલોભના અર્થમાં ઉઠવી દેવું ન જોઈએ પણ વૃદ્ધકાળ તથા આપત્તિકાળને માટે અને કુટુંબના ભરણપોષણ તથા જાળકની કેળવણીને માટે રાખી, વધતું હોય તે દેશીભાષના સુખને અર્થે પરમાર્થમાં વાપરવું જોઈએ. તન-મન-ધન-બળ કેળવણીથી વધારવા; ને બ્યવસ્થા હોય તોજ તે વધે માટે વિવેક બ્યવસ્થા રાખતાં શીખવાને પણ કેળવણી જોઈએ. આપણી કુદરતી શક્તિ ને ઇચ્છાકેળ-વાયા પછી ધણીમાં ધણી કેટલી છે તે જાણવું, મનની શક્તિઓને જ્ઞાન તથા અભ્યાસથી કેળવી, ઉદ્ધત જોરસાને વિવેકમાં રાખવો, રીતભાત સુધક રાખવી, અવલોકનશક્તિ તથા વિચાર કદાપણ વધારવા, ધર્મનીતિનાં મૂળતત્ત્વ જાણી તેને અનુસરી વર્તવાનો નિશ્ચય રાખવો એ સૌ કેળવણીના વિષય ને કર્મ છે. એક વિદ્વાન કહે છે કે 'જે કેળવણીથી માણસ પોતાનાં ને પોતાના દેશના કામ પ્રમાણિકપણા વડે, કલાકૌશલ્યવડે અને પરમાર્થશુદ્ધિવડે કરવાને લાયક થાય છે તેજ પુરી ને ખરી કેળવણી છે.' ખીજો કહે છે કે 'સ્વાભાવિક વૃદ્ધિને કળાથી દોરવવી તે કેળવણી કે જેથી શુદ્ધિ તથા સદ્ગુણ એ બંને સાથે મળી પ્રકાશિત થાય. કેળવણી પામેલા માણસો પણ મરી નય છે, તો પણ તેઓનીશુદ્ધિ તથા કેળવણી આવતા

જમાનાના લોકને કેતોજન આપી શુદ્ધિ વધાર નાર, દુઃખ ઓછું કરનાર, ને સુખ આપનાર થાય છે.'

નર્મદગદ્ય : કેળવણી વિષે

કુળમોટપ

કુળના યશ, કુળની સમૃદ્ધિ કુળની મુખડતા એ આપણામાં નથી, તોપણ ફળ સમૃદ્ધી માનેશી મોટાપથી આપણે કુળનું મોટું અભિમાન રાખીએ છીએ ને અભિમાનથી ફલાઈ ધણી જન્ધન વેડીએ છીએ, ધણો ખર્ચ કરીએ છીએ ને વધારે નહારી રિયતિમાં આવીએ છીએ ને વધારે કુળહીણ થઈએ છીએ. કાળ રિયતિને અનુકુળ નાંદિ એવા મમની વિચારથી જ્યારે આપણે જાપદાદાનાજ પંધા કર્યા કરીએ, જાપદાદાનીજ રીત રાખવામાં માન સમજીએ ને ઇચ્છા તથા શક્તિ પ્રમાણે જે ઉદ્યમ કરવાના છે તે ન કરીએ, કાળ પ્રમાણે ધર્મ જલસાય છે તે વિચાર ન આણતાં અને જે જન્ધનથી દુઃખ પામ્યા છીએ, પામીએ છીએ ને એ જાણીએ છીએ તે છતાં તે જન્ધનને વળગી રહીએ ત્યારે યશ કેમ મળે ને યશ વિના આપણે નવાં કુળ કેમ બાંધીશું? 'ઠંઠણ પાર ને મહન ગોપાળ,' 'ધરનાં છોકરાં ધંટી ચારે ને ઉપાધ્યાને આરો,' 'આવા પીવા ઘેરમદલા ને ધીંગાણાં બોનેરા,' 'મુખમે' રામ બગલમે' છુરી,' કાળાં કામ કરી જેમ તેમ પેટ ભરવું ને બદાર દેખાણું કે શ્રીમંત છીએ એવું જ્યાં હોમ ત્યાં વળી કુલીનતા કેવી?

નર્મદગદ્ય : કુળમોટપ

૬ ભાષા, સાહિત્ય અને પત્રકારિત્વ

ખરે કવિ

કવિતા ન હોત તો સદૃશ્ય, પ્રીતિ, સ્વદેશભિમાન, મિનાષ એની શી દયા થાત ? આ સુંદર રમણીય જગતનો દેખાવ કેવો થાત ? આ દુનિયાના દુઃખ અને ગોતના ભયની વખતે આપણને દિલાસો કયાથી મળત ? અને સુખ પછી આપણે શી ઉમેદ રાખત ? કવિતાથી સઘળી વસ્તુ પ્રીતિમય થઈ રહે છે, જે ખોડવાળું છે તેને તે શોભીતુ કરે છે, ને જે સુદર છે તેને વધારે સુદર કરે છે. જે શુભો એક ખીજના શત્રુ છે તેને મીઠનમારી કરાવે છે. કવિ જેમ ખીજાઓને સુખ, દિલાસો, સદૃશ્ય અને કીર્તિ આપનાર છે, તેમ તે પશુ જાતે સુખી અને મંત્રણી હોવા ભ્રષ્ટર છે. કવિએ પોતાની કીર્તિની તરફ નજર ને લોકના કહેવા તરફ કાન ન ધરવા તેણે તો પોતાની મનના ઉજારા કઢાવ્યા કરવા ને જોતુ કે કુલતને મળતા આવે છે કે નહીં વિલાતમાં લોકના મલિગવાથી ધણી કવિ હેવાશોકે મરી ગયા છે તેમ જોટા કવિઓએ, ઉગતાએને દિ મત આપી સારો રત્નો મતાવે।

શૂન્ય નમઃગદ્ય

કવિ અને કવિતા

મંરૂત કવિતાનો પહેલો યુગ તે તેજ રશ્મિ, પુરાણ, ઇતિહાસ તંત્ર (સ્વિપાર્તીનો સવાન) નગેરે સંસ્કૃત કવિતાના જંગ યુગમાં નીકળ્યા મમજવા એ કવિતાની ભાષા વેદકવિતાની ભાષા સાથે થોડી ધણી મળે છે, ને મહેલી છે પછી જે કવિઓ ધર્માજને નીજો અથવા ઉચ્ચે યુગ કહાયે તો આજે તેઓએ જાત્તાતલ્લપિશ, લાટાનુપ્રાગ અને વમઠાનુપ્રાસ વગેરે કાષ્ઠ્ય દહાડીને કવિતાભાષાની રચનાને અધરી કરી મૂકી છે રામાયણ ને મહાભારત એ બીજા યુગની કવિતા છે. રઘુ, કુમાર, માધ, નૈપથ અને કિતાતાશ્રુની, જગમનાથકૃત -ગમઠાધર,

રસમંજરી ને રમતરગિણી, શૂગાર રૂબહટુ તિલક, દંડીનો કાવ્યાદર્શ, વામન આચાર્યની કાવ્યાવકારવૃત્તિ, જ્યદેવનો ત્રણલોક વગેરે કાવ્ય તથા સાહિત્ય ચાત્ર નિકળ્યા તે મૌ ત્રીજા યુગમાં એ ત્રીજા યુગમાં વખાણવાલાયક નિકમભોજની વખતમાં કેટલાએક કવિઓ સારા ચઢ ગયા છે તેમાં કાલિદાસ ભવભૂતિ ને દડી એ સુખ્ય છે. કાલિદાસના કીધેલા ધ્રુવ સરસ સહેલા અને ઉપમા અલકારથી ભરેલા છે. ત્રીજા યુગમાં જે વિષયો લખાયા છે તે સઘળા બીજા યુગનાજ છે, પશુ ભાષા જુદી તરેહની છે રમ ઉપરથી સારી નરસી કવિતા હેવાય છે માત્ર અચાજ અથવા સામ્ય હોય તે નકામું, તો પશુ કવિતામાં રસ આજુવાનુ અગત્યનું છે ખર.

~ * *

કવિતાના પ્રકાર

કવિતાની ત્રણ સુખ્ય જાતિ છે. ગીતકવિતા, વીરકવિતા, અને નાટક

ગીતકવિતા—એ કવિતા અવશ્યે રાગ તથા તાલના ધોરણ ઉપર રચાય છે ને તેથી તે ધણુ કરીને ગાયનના સરને લીધેજ વધારે અસર કરે છે, બાકી સાદી રીતે વાંચી ગયાથી ધણી લહેજત નથી આવતી. સંસ્કૃતમાં જ્યદેવ કવિની અદ્વપદી છે તે એ જાતની કવિતા છે. ક્રોળલાલમાં મુરદામ વગેરે અદ્વપખાની પદો છે તે એ જાતની કવિતા છે. આપણી ગુજરાતી ભાષામાં જે જે જાત કવિયો ચઢ ગયા છે તેઓનાં ૫૬, ગરબી, લાવણી ગીતકવિતા છે. એ કવિતામાં બીજે પ્રકાર છે, તેને સંગીત કવિતા કવિતા કહે છે, -કે જે ગાયનના સાજ સાથેજ ગાવાને રચેલી હોય છે કુમરી, દાદરા, ખમાસ, ટપા, દુવપદ એ સંગીત કવિતા છે આપણી ગીત કવિતા પશુ સાજ સાથે ગવાય, ૫૪ સાજ સાથે ગાવાને—ગાયન સામના

નિયમ અવરય રાખી ગાવા ને અને અર્થ વિષે સામાન્ય લક્ષ્ય જાણે કે નહિ પણ ગાયન ઉપર આશુરુજ એ હેતુથી સંગીતકવિતા રચાય છે.

રાગ ગાવો અધરો છે, પણ કવિતાને તેની રચના પ્રમાણે નીકળતા લાગે માં વાંચવી એ સહેલું છે. કવિતા એક જાતનું ગાયન છે. પણ ગાયન કંઈ કવિતા નથી. ૧૬, ૩૨મી, લાવણીઓ, વગેરે કરવામાં પિંગળસાસ્ત્રના નિયમ જાણવાની જરૂર નથી, જેઓએ એવી કવિતા કરવી હોય તેઓએ થોડો ધણો ગાવાનો અભ્યાસ રાખવો. ગાયન કંઈ કવિતાને જરૂર નથી, પણ ઉપર કહી તેવી કવિતાને તો જરૂર નથી. ગીતકવિતા આર રીતની-૧. બજન અથવા ધર્મ સંબંધી. ૨. વીરપુરુષ તથા વીરકર્મની રૂપરસિય ધી. ૩. નીતિ તથા તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી. ૪. જમણવાર લગન વગેરે શુભકાર્ય અને પ્રીતિસંબંધી, કવિતામાં મનના ઉભરો બહાર પડતો હોય છે. એમાં પદ્ધતિ, સંબંધ, વાદ કંઈ જોવામાં આવતું નથી, જેમ કવિતા જોરસો બહાર આવે તેમ તે બહાર નીકળી પડે છે, ને ગમે ત્યાંથી ગમે ત્યાં ઉતરી પડે છે. એવી કવિતામાં સારી પદ્ધતિની જરૂર નથી તો પણ જેમાં એક વાત પુરી લખી હોય તે વધારે સારી કવિતા ખરી. મોટા આખ્યાનો ને રામાયણ મહાભારત વગેરે મથો ગાણને-ગાતાં સાંભળીને સમજવાના હેતુથી દેશીમાં-લાગેમાં લખ્યા છે, પણ વિષય મોટા ને લખાણ ધણું તેથી તે ગીતકવિતા હતે પણ તેને ગીતકવિતા ન કહેવી. ગીતકવિતા તે નાનીજ હોવી જોઈએ. થોડામાં પણ વિસ્તારવાળું ધર્મનીતિ સંબંધી જે વાર્તારૂપ કથન તે આખ્યાન અને મોટા વિસ્તારવાળું તે વીરરસકવિતામાં ગણાવે વિષય પ્રમાણે નામ પાડવું કરે છે.

વીરકવિતા-જે કવિતામાં વીરરસનું પ્રાધાન્ય હોય તે. એમાં બીજા શૃંગારાદિક રસો પ્રસંગે હોય પણ વીરરસ શુભ છે. બીજી સધળી

કવિતાની જાતિ કરતાં આ જાતિ ઉત્તમ છે. એવી કવિતા કરનારો ઉત્તમ પંક્તિના કવિવર્ગમાં એસે છે. સંસ્કૃતમાં રામાયણ મહાભારત તે વીર કવિતાના શુભ અને શ્રેષ્ઠ નમુના છે, સંસ્કૃત રામાયણ ને મહાભારત ગાયનમાંજ ગાવાને બનાવેલાં નથી; (આપણે ગાવા ધારીયે તો તો ગાઈ શકાયે ખરા)-શુદ્ધ કવિતામાં છે. આપણી ભાષામાં એ જાતની કવિતા ભાષાંતર રૂપે ધણી છે. સામંજસલટની બનાવેલી સિંહાસનબત્રીસી વિક્રમના પરમાર્થ વર્ણનની દહેરા, ચોપાઇ, છે તે કેવળ ભાષાંતરરૂપે નથી.

વીર કવિતા રચવી ધણી અધરી છે. ઇતિહાસપુરાણમાંની વાતો શોધી વિસ્તારવી, આડકથાથી શોભાવવી, પદાર્થ અને શુભમાં તેજ વર્ણનથી રંગવી, અર્થ વિચાર ને અર્થાલંકાર શ્રેષ્ઠ રાખવા અને રચવા પણ શાબ્દાલંકારશુક્લ સાદી રાખવી. પ્રથમથી તે છેવટ સુધી એકસંબંધ વાદપુરઃસર રાખી શુભ વિષયને અર્થથી તે ઇતિહાસજાળ જાળવતો રાખવો એ સધળું વિરલ શુદ્ધિનું કામ છે.

વીર કવિતા, નીતિભક્તિની રામખાણ પણ આનંદ સાથે શિખામણ આપે છે. તેનો ઉદ્દેશ સદ્શુભ વધારવાનો છે. મોટું પરક્રમ, સત્ય-ન્યાય, પ્રમાણિકપણું, મૈત્રી, ધર્મ અને પરમાર્થ વગેરે શુભો પોતાના અદ્ભુત પૂણ્ય શુભારથી આપણને દર્શન આપે છે. એઓ કહે છે કે આવો અમને બેસ, અમને તમારા મન મંદિરમાં રાખો, અમારો ખર્ચ ધણો નથી, અમે બારે નહિ પડીયે. એઓનાં ન્યાં દર્શન સાથે છે તે વેળા આપણે ચિત્ર ચમ રડીએ છીએ એ સદ્શુભ પ્રથમ થોડા દિવસ તો આખ આજગથી ખસતાજ નથી ને વધારે કાળ થતો જવ છે ને બીજાં કામમાં પડીએ છીએ તોપણ તેઓની અસર આપણા ઉપર રહે છે. વીરકવિતા એ દેશના લોકોની ડંખા રિયતિ ખતાવે છે, મોટી

દેલત છે. એ વડે દેશના લોક પોતાની સ્થિતિ જાળવી રાખે છે. ને નકારી સ્થિતિ થઇ તો તેમાંથી પાછા ઝટ સારી સ્થિતિમાં આવે છે.

રમશાસ્ત્રની એવી બલિદારી છે કે જેવો કવિતાનો રસ હોય તે પ્રમાણે જો સમજીકની આગળ તે કવિતા વાંચી હોય તો સામાનાં દીલમાં તે મોટી સ્થાયી અસર કરે છે. વીર-કવિતાના અધારણમાં ત્રણ વાનાં છે. ૧. યુષ્મ વિષય એકજ જોઇએ. બીજી આડકથા દાખલાની દાખલ આવે, પણ તેને આણ્વતાં યુષ્મ વાત દંઠાઇ જાય તેમ ન થવું જોઇએ. ૨. યુષ્મ વિષય પ્રોઢ જોઇએ. એવો કે આપણું મન તરત હરી લે અને કવિતાને પણ પ્રોઢત્વ આપે. ૩. કેમ રસભર્તા થયેલાં બતાવનાં જોઇએ.

એ કવિતામાં માન્યસના શુદ્ધિ સાધારણ વર્ણન તો હોયજ, પણ અમુક સ્ત્રી પુરુષના અમુક શુદ્ધિ વિશેષ ભાષકમાં વિસ્તારે વર્ણન આપવું જોઇએ. મનુષ્ય સ્વભાવમાં હોયજ નહિ તેવું છેક નહિ, પણ વિરલામાં હોય તેવું ખરૂં ને ઉચું ને ઉંચી ભાષામાં તે ચીતરાવું જોઇએ.

નાટક એ એવી રીતનું લખાણ છે કે જેમાં કવિ પોતાને નામે કોઇ બીજાએનું વર્ણન નથી કરતો પણ તે બીજાએને બોલાવી તેમની વાત તેઓનીજ પાસે કહેવડાવે છે. કોઇની વાત આપણે કરીએ તેના કરતાં તે કોઇ પોતાની પોતે કરે તેમાં વધારે સાચાવટ અને એથી વધારે અસર હોયજ. નાટકનાં સંભાષણો ગદ્ય તથા પદ્યમાં બનેલાં હોય છે.

નાટક એ રીતનાં છે— દુઃખપરિણામક નાટક અને સુખપરિણામક નાટક. પહેલાં નાટકમાં મનના જોરસા, સદ્ગુણ, દુર્ગુણ અને માણસ જાતનાં દુઃખ એઓનાં ચિત્ર પ્રત્યક્ષ માલમ પડે છે; ને બીજા નાટકમાં માણસ જાતની મુખાર્પ, તેઓની રીતભાત, ટેવ, ખેલ

ગોળશોખ વગેરેનું નકલ દાખલ વર્ણન હોય છે. પહેલામાં કરુણાસ પ્રાધાન્ય હોય છે ને બીજામાં હાસ્યરસ પ્રાધાન્ય હોય છે. શુદ્ધતાની જુની કવિતામાં નાટકો લખાવાજ નથી.

વળી વનકવિતા, બોધકવિતા, વર્ણનકવિતા એ ત્રણે પણ કવિતા જોળખાય છે.

વનકવિતા—એમાં ગામડાં, વાડી, વન, વગેરે સ્થળનું અને પશુ, પક્ષી અને આડપાન તથા તે સ્થળમાં વસનારાઓ એ સંબંધી કથન હોય છે. ભરવાડ અને બેકુતના વિષયને લગતી જે બાબતો તે એ કવિતામાં છે. કુંગર, નદી, સરોવરોનાં વર્ણન પણ એમાં આવ્યાં. સૃષ્ટિના પદાર્થોના દેખાવનાં અને શ્રવણી વસ્તુઓના સ્વભાવનાં—સુખનાં વર્ણન એ કવિતામાં છે. દાણુલીલા, મહિના વગેરે છે તે વનકવિતા છે.

બોધકવિતા—એમાં બોધ આપવા ઉપર પ્રાધાન્ય છે. નીતિભક્ષિતનાં પદો તે એ વર્ગમાં છે. આપણામાં જે કવિતા આજખાને નામે જોળખાય છે તે પણ એજ જાતિમાં છે.

વર્ણનકવિતા—એ ભાગ કોઈ વિષય ઉપરથી જુલો નથી પડ્યો, પણ હરકોઇ વિષયની કવિતાનાં સ્વરૂપ ચીતરવાની રીત ઉપરથી જુલો પડ્યો છે. વર્ણનકવિતા એ કોઇ બાબત નથી, પણ બાબતની બતાવવાની રીતિ છે. ઉત્તમ કવિ ને મધ્યમ કવિ વર્ણન ઉપરથી તરત પરખાઇ આવે છે ઉત્તમ કવિનું વર્ણન એવું રંગદાર હોય છે કે વસ્તુનું ખરૂં સ્વરૂપ તરત મોઢાં આગળ આવી ઉજી રહે છે. ઉત્તમ રીતે કરેલાં ઝડપીઓનાં વર્ણન આપણે વાંચીએ તો ભર કુનાગમાં ભર ચોમાસાની મઝા લેતા હોઇએ તેવી આપણાં દીલમાં અસર થાય છે. ઉત્તમ વર્ણન ઉપરથી ચીતારાઓ જેનું વર્ણન હોય તેનું ચિત્ર પાડી બતાવે છે.

નર્મગદ્ય : કવિ અને કવિતા

ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષાનો ઉત્કર્ષ

માટે હવે જૂન સ્થિતિનોજ અથવા કૃતમ ભાવિ સ્થિતિનોજ વિચાર કર્યા કરવું એ પ્રયોજન નથી. જૂતભાવિ ઉપર અતિદાય મોઢ રાખતાં એ વર્તમાન સચવાય નહિં તો તે મોઢ કેવળ જડપણું છે, અથવા ઘેસાપણું છે. જૂત ઉપરથી વિવેક જાણી ભાવિની આશાએ હેંસીલા થઇ એ એ વડે આપણે આપણી શક્તિ વધારીશું તો ભાષાનું બળ પણ વધશે ને સૌંદર્ય પણ વધશે. દબ્યને ઉદેશી નહિ પણ માનને અથવા આનન્દને અથવા વસ્તુનેજ અથવા પરોપકારને ઉદેશી ન્યારે કેટલાક જાણુ હોંસ આગ્રહથી પોતાની વિદ્યા વધારશે ને મ-થો રચશે ત્યારે ભાષા સઢજ સુધરશે. પણ ગુજરાતમાં વિદ્યા વધે ને ગુજરાતી વિદ્વાનો બીજા પ્રદેશના વિદ્વાનોની સાથે સરખાઇ કરે એ તો વિરમય જેવું થાય. તોપણ, સમુહના આગ્રહ ઉત્સાહે વેણુ મોઢું પણ થું નથી બનવું ? અને સૈકાપટ ઉપરથી આપણે જાણ્યું છે કે ભાષા ઉત્તરોક્તિતર અધિક સંસ્કાર પામતી આવી છે, વળી આપણી ઉચ્ચ સ્થિતિનો સુરોદય થયે આપણે તેના સુમંગળ પ્રકાશમાં ઉજામાળા રાષ કામ કરીએ હોય-આપણું શુભચિન્તન નિત્ય આજ હોણું :

કે હિન્દુસ્તાનના સમગ્ર ઉત્કર્ષને અર્થે પ્રથમ તેના અંગપ્રદેશોનો પૃથક્ પૃથક્ ઉત્કર્ષ થવો અવશ્ય છે, તો તેના એક અંગપ્રદેશ ગુજરાતનો ઉત્કર્ષ સત્તરે થાઓ અને એ ઉત્કર્ષ ની સામગ્રીમાં પ્રથમ ગુજરાતી ભાષાના જ મશીરંમ વિરાળે !

નર્મકોશ : અસ્તાવના

ભાષાવિકાસ

એ પ્રમાણે ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવ તથા સ્થિતિ છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ. ગુજરાતી-ગુજરાતી એ પ્રમાણે ક્રમ છે. એ સ્થિતિક્રમ અને વર્તમાન સ્થિતિએ જોતાં

જાણ્ય છે કે ભાષા અટમકાદિએ એકતરી હતી ને છે, કામળ હતી ને છે, થોડા વિવયમાં ને વિશેષે કવિતામાં રમતી તે આજ વધારે ને વિશેષે ગદ્યમાં ધૂમે છે. ભાષા, અર્થપટ અને ધાટીથી-સુન્દર થતી આવી છે ને થાય છે. ભાષા પોતાના પ્રાદૃન કામળપણાંવડે કાષ્ઠપણ મોટા અર્થને વચારિયત સુન્દર દર્શાવવાને સત્તરે વળી શકે તેવી છે. પણ કેળવણીની અછતમાં તે પોતાનું ઉત્કૃષ્ટ રવરપ દર્શાવી શકતી નથી.

ભાષા, હિંદી મરેઠી કરતાં ગાંધિ વધારે લલિત છે ને તેથી તે કામળ સૌન્દર્યમાં વધારે પડે છે, પણ મોટા મોટા અર્થ સમાવી કહિંન સૌન્દર્ય દેખાડીને વળી કામળ કહિંન બનને સૌન્દર્યના સન્નિમિત્તે એક નવુંજ ઉત્તમ સૌન્દર્ય પ્રકાશે એવી થવાને તેને કેળવણી મળવી જોઇએ. શબ્દભંડોળ વધારવાને અને અનેક વિવય સેશથી લખાતા થાય તેને માટે સારા સારા અંશકરો થવા જોઇએ. એઓ પોતાના કાર્ય ને માટે સરળતાથી નવા શબ્દો જોડશે, પરભાષાના યેગ્ય જણાશે તે સંધરશે અને ફડી રાંતે થોણ વપરાતા કરશે. નવા નવા પ્રયોગો લાડોળ વધારવો ને કાચબા કરણોવડે ભાષાને શુદ્ધ રાખ્યાં કરવી એજ પ્રકાર ભાષાની કેળવણીના છે.

નર્મકોશ : અસ્તાવના

ગુજરાતી ભાષા

પૂર્વવર્ણનમાં પ્રદેશ પ્રદેશની ને જાત જાતની ભાષાને ગુજરાતી ભાષા કહી છે. પણ વર્તમાન ભાષા વિશે તેમ સમાનીકરણ કરવાનું નથી, વર્તમાન ભાષા તો આગગાડી વડે ને છાપખાનાં વડે ગુજરાતના ગુજરાતી જોલનારા સકળજનની અરેખરી થઇ છે. સુરતની, અમદાવાદની, કાઠિયાવાડની, એમ

અમણા કેવાય છે તે ચાલતી રાંઠે નહિ કેનાય, સુગતની વાણા કંઈક હિંગણી નાબુક ને કુમળી છે. અમદાવાદની કંઈક ઉંચી ને કંઈક છે. કાઠિયાવાડની ત્રાડી છે ને શબ્દે શબ્દે બાર સાથે છૂટી બોલાય છે. પણ એ ત્રણનું મિશ્રણ થવા માંડ્યું છે ને રૂકું થયું. સમગ્રગણ્ય ઉચ્ચારણ પરત્વે પ્રદેશ પ્રદેશમાં બેઠે છે તે ટળી જશે. અંતરના દત્તનાયુસ્થાની ચતુર્ભુજારણ તે તરફનો અંધકારો પણ વાપરતા નથી, પ્રદેશપ્રદેશમાં છ-ઝોના બેઠે રૂપાન્તરે છે, તેમાં પણ કેટલુંક નકકી થતું જાય છે. ખડુ જણ લાખવું બોલે છે. પણ એ શબ્દ પુરતકામાં વપરાતો બન્ધ થયો છે. લેખનશૃદ્ધિ, વ્યુત્પત્તિ એ વિષયોમાં પણ સુધારો થતો જાય છે. હિન્દુસ્થાનમાં વર્તમાનકાળમાં પ્રદેશપ્રદેશની જેટલી પ્રાકૃતભાષાઓએ છે ને તેમાં જેની જણતી સંસ્કૃત છે, તેમાં ગુજરાતી ભાષા રિથિત પરત્વે કેવું દર્શન છે તે જણીયે. એ ભાષા બોલનારા લોકોની સંખ્યા સાઠલાખ કેવાય છે ને એ રીતે કેમ માંડતાં તે નીચે ઉતરે છે. હિન્દી બોલનારા ૪ કરોડ, બંગાલીના ૩ કરોડ, પંજાબીના ૧ કરોડ ને અરેબીના ૧ કરોડ છે. કેળવણી પ્રમાણે કેમ આપીએ તો મારા જાણના પ્રમાણે તે માત્ર પંજાબીથી ઉપર આવે, પણ પશ્ચિમ હિન્દુસ્થાનના ધણું કરીને સુધળા દેશી વેપારીઓની અને હિન્દુસ્થાન દેશના દેશી કેમરીઓનાં જોઈ વેપારીઓની ભાષા દાખલ તે પેલી પ્રતીની શોભે છે. એ શોભા, ભાષા કાળચાપથી અને તેથી વધારે જણના બોલનામાં આવતી થયેથી ધણી ધણી મતેજ થશે એમ બોલનામાં કંઈજ બાધ નથી.

નર્મકેશઃ પ્રસ્તાવના
ગુજરાતી ભાષા : સરસ કોની ?

ગુજરાતી ભાષા ૫૦૦ વરસ થયાં સુધારેલી નથી. ભાષાના નિયમ રહિત એવી ગાંડી થેલી રચિતાઓ લખાપ તે ઉપરથી ભાષા સુધારેલી હતી એમ કેવાય નહીં. વ્યાકરણ કોણ,

રમાલંકરચાત્રના નિયમ રાખનારાં પદો, અને વ્યાકરણના નિયમથી લખાયેલાં મર્ગ લેખો અને અસર કરે તેવાં ગદ્યો જનકાંસુધી જોવામાં ન આવે તાંહાંસુધી ભાષા સુધારેલી કેહેવાય નહીં. વિલાતમાં ૪૦૦ વરસ ઉપર ચાસરે ધણી સારી કવિતા કરી છે, પણ તે ભાષા હમણાના કરતાં સુધારેલી હતી એમ કાષ્ઠ હાલ કેહેતું નથી. હું એમ કહું છું કે ગુજરાતી ભાષા સુધારતી આવી છે ને હાલના ઉદ્યોગથી સુધારશે. દલપતરાગ કવિ કેહે છે કે ગુજરાતી ભાષા સુધારવી જોઈએ એમ જે કેહે છે તેની ગુજરાતી ભાષાના પંડિતો મરકરી છે. પણ હવે ઉપરના ખુલાસાથી તો હું કહેતાં ચરમાઉં કે કોષ પણ ભાષાના મૂળભૂતો પણ ઉપર પ્રમાણેનો વિચાર જોઈને કવિ દલપતરાગનેજ હસી કઢાડશે. નાગરની ભાષા સફુથી જુનની ને સરસ ગુજરાતી છે, તેનાં કારણો નર્મવ્યાકરણમાં કહ્યાં છે. પણ નાગરના પણ ચાર સમવાય છે; જુનાગઢ આદિ બાર ગામ સોરઠ; અમદાવાદ આદિ બાર ગામ ગુજરાત; ઇસર, વાંસરાડા આદિ ૭ પોળ અને સુરત, બરણપોર ને કાથી એ ત્રણ. એ ચારમાંથી સફુથી સરસ ભાષા કોની? એમ પ્રશ્ન થતે ઉત્તર આજ નીકળવાનો કે સુરતની, જુનાગઢવાળા જંગલી દેશમાં જઈ રહ્યા તાંહાં તેઓએ તાંહાંના વતનીઓની ભાષાના પોતાનામાં નવી દાખલ કરેલી તે બાજુકાલ કેટલાક એણીતરફના (રાજકારી ગૃહસ્થો સિવાય) તને ને મને ધણુ જાણ રાખે છે. તેમ, અમદાવાદમાં આવક ને સુમનમાનના સદ્વત્તાથી ભાષા બગડેલી. વાંકે કહેશે કે સુરતના લોકોને દક્ષણીઓનો સદ્વત્તા થયો તેમાં દક્ષણી શબ્દ આવેલા પણ અનુભવથી કેહેવામાં આવે છે કે સુરતના નાગરની ભાષામાં દક્ષણી શબ્દ નથીજ—સુરતના લોકોને પ્રસન્નમાનતા મેંસર્ગ નહીં-કેમકે તેઓને સુરતમાં આવ્યાને હજી સો વરસ થયાં નથી. તેઓ અમીનીકુમાર દલપાડા ગામ જે પેશવાને

દરતકનું દળું ત્યાં, ગાંધારે ભાંગ્યા પાછી આવીને રણ દતા, તે ખરેખરા જેવી રીતે વડનગરમાં રહેતા તેનીજ રીતે ત્યાંથી નીકળ્યા પછી પણ રહેતા-નાત ખરી છે કે, આગાર-વિગારમાં, રવચ્છતામાં, વેદશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં, લાખે લખે સુગત ગિમ્ન કરતાં વધારે અધ્યાત્મ છે એમાં તો કોઈથી ના હોઈ જ રહેવાય, સંસ્કૃતના મૂળાશરેના ઉચ્ચાર સુરતના લોકજ મૂળ પ્રમાણે કરે છે-જુનાગઢના ને ગુજરાતના કરી શકતા નથી.

ભાષા સંસ્કારવાળી ને સરસ કદ ? તો કે, જેમાં બાહારના વ્યવહારમંડળી અને મનના વ્યવહારમંડળી શબ્દ લખ્યા છે, જે શબ્દ કાનને મધુરા લાગે છે, જે શબ્દથી તેમાં રહેલા અર્થો સમજાય છે અને જાણી અસર કરે છે; ને વળી જે ભાષા બોલાય તે પ્રમાણે લખાય છે-જે નિયમસર શુદ્ધ અને અસર કરતી લખાય છે તે. સંસ્કૃત ભાષાને વિશે તો કોઈને વાંધા નથી જ. સંસ્કૃત ભાષા ઉપરજ સધળી પ્રાકૃત ભાષાઓ આધાર રાખે છે. નાંદાની ગુજરાતી ભાષા સંસ્કૃત તરફ વધારે વલણ કરતી હોય તાંદાની ભાષા, નાંદાની ભાષા સંસ્કૃતથી મળી આવી રહેતી હોય તેના કરતાં વધારે સારી. આ ઉપરથી વિચારવું કે અમદાવાદની ગુજરાતી વધારે સારી કે જુનાગઢની ગુજરાતી વધારે સારી કે સુરતની ગુજરાતી વધારે સારી.

જૂનું નર્મદગદ્ય

સામળીબાટ

કવિતામાં બે ભાગ રસ ને એક ભાગ તર્ક જોઈએ. રસથી હૈયું બોદાય છે ને તર્કથી હૈર આવે છે. સામળીમાં દેયું બોદાય તેવું થયું નથી, પણ તર્કથી હૈર આવે તેવું થયું છે. પણ તે મધ્યમ વર્ગનું છે. એણે સાધારણ વાતને કવિતામાં સજીવગરી તેમાંથી નીતિ જતાવી છે તોપણ તેણે થયું લખ્યું છે તેથી તેની કવિતામાં

કેટલેક દેકાણે થયો જ મારો રસ જેવામાં આવે છે-માધવાનળ, નંદગદિથી, અંગદિત્રી વગેરેમાં તર્ક વિશેષ છે, સામળીમાં વીરરમ થોડે દેકાણે છે, પણ તે થયો સારો છે. દારવરસ તો થયોજ છે. શૃંગાર દલકી પ્રતિતો છે અને અદ્ભુત, લાલાક પણ સારા છે. પ્રેમાનંદમાં તર્ક થોડો ને રસ થયો છે, ને એજ મૂખ્ય કારણથી સામળ કવિપ્રગિતમાં પ્રેમાનંદથીજ માત્ર ઉતરતો આવે છે, અલંકારો પણ પ્રસંગે પાત્ર સારા મારા છે.

જૂનું : નર્મદગદ્ય

મીરાબાઈ

એની કવિતા દિંકુસ્તાની ને ગુજરાતીમાં જેવામાં આવે છે ને મારવાડી ભાષામાં પણ હશે ખરી. દિંકુસ્તાની પદો, કબીરનાં પદ પ્રમાણે સાધુઓ ગાય છે ને ગુજરાતી પદો ગુજરાતનાં બ્રાહ્મણો ભક્તમંડળમાં અને નવરાતના ગરબાઓમાં ગાય છે. મીરાંની સધળી કવિતા એક અંધમાં તાકાદે જાય તો સારું. કેટલાંક દિંકુસ્તાની પદ તો કબીર અને નાનકનાં પદોના સંમિશ્રણથી મળી આવશે.

એની કવિતા છુટક પદોમાં અને શૃંગાર-રસનીજ છે. કવિતામાં વિહ્વા નથી, પણ પ્રેમભક્તિનો જોરસો કુમળી કુમળી ભાષામાં સારીપેઠે દેસો જેવામાં આવે છે. કેટલાંક વેરાગ્ય પણ જેવામાં આવે છે, પણ તે પેલા જોરમાને પુષ્ટી આપવાને. કેટલાંક પેદામાંથી માલમ પડે છે કે તેણે શૃંગારરસ જાતે અનુભવેલો ખરો. મીરાંબાઈનો વર કુંભો રાણે પણ કવિતા કરતો એવું રાસમાળામાં લખ્યું છે.

જૂનું નર્મદગદ્ય

હિમચંદ્રાચાર્ય

એ સંવત્ ૧૧૪૫માં ધધુકામાં જન્મ્યો હતો. એનો જાપ મોઢ નાતનો વણીઓ પ્રાણજી મતનો ને મા જૈન મતની હતી. એને આઠમે નવમે વર્ષે દેવચરીએ દીક્ષા આપી હતી ને પછી

તેણે સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત ભાષાઓમાં જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. એના કરેલા મંથો આ પ્રમાણે છે. પ્રાકૃત ભાષાનું વ્યાકરણ (સંવત ૧૧૬૮), જૈનનાં દેવસતત્ત્વ, સુદ્યોગ શાસ્ત્ર, અભિધાન ચિંતામણિ એ સંસ્કૃત કાશ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એની મોટી પ્રસિદ્ધિ સિદ્ધરાજની સલામાં કુમુદચંદ્ર દિગંજરની સાથે મયેલા વાદથી થઇ. એ પ્રસંગથી એનો સોભ વધ્યો, એણે રાજને જૈન કળ જૈન ધર્મનો અહોજો પ્રસાર કરી પોતાનું નામ અમર કરવાનો ઉદ્યોગ આરંભ્યો. પદ્મચિલા સિદ્ધરાજે ગાંધ્યો નહિ, પણ કુમારપાળ ગાદીએ બેઠા ત્યારે એણે કુમારપાળને જૈન કર્યો. પોતે વિદ્વાન, વાચાળ, તાર્કિક ને સાધુ હતા અને મંત્રી તથા ખીજ કારભારીઓ જૈન હતા એ મરણોથી હેમચંદ્ર ખટપટ કરી રાક્યો હતો.

ગુજરાતી ભાષાનો ઉત્તમ કાશ તે કેવો થયો જોઇએ એ મેં જાણ્યું છે અને મંથ પ્રગટ કરવાના માર્ગમાં નડતા વિધો ગાદસણુદિએ તોડી ધણે કાળે પણ આ લીટીઓ લખવાનો રૂઝો દહાડો જોઈ જઈ. આ કાશ જેવો જોઇએ તેવો નથીજ પણ હવે એ અથવા ખીજો કાશ મનમાનતો ઉત્તમ પ્રકારે રચવો એ ખીજાઓનો ઉદ્દેશ હોવો જોઇએ. વર્તમાનમાં ગુજરાતી કાશ સંબંધી મારો આશા આટલી છે કે ગુજરાતી ભાષાની જયશ્રી દર્શાવનારે પૂર્ણ જળસૌંદર્ય ઝગઝગા કરી રહ્યાં એવો કાશ સરસ્વતીને પ્રસાદે એક વાર જોઈ-એ ઇચ્છા પૂરી પાડવાને તે દેવી પૂર્ણ સ્વતંત્ર, શક્તિ, બલતત્ત્વ ને પરમ ઉદાર છે.

નર્મકાશ : સુખસુદા

નર્મગદ્ય : ગુજરાતીઓની સ્થિતિ ભાગ ૨

નર્મકાશ માટે કવિની ઇચ્છા

એ પ્રમાણે આ કાશની સમૃદ્ધિની વ્યવસ્થા છે-શબ્દસંગ્રહ પૂરો નથી, અર્થ લખ્યા છે તે તેની વ્યાખ્યા પ્રમાણને વિચારે બહુધા છે. મૂળના અર્થ ઉપરથી ઉત્તરોત્તર ખીજા અર્થ થતા ગયલા તે ધોરણે મથાસ્થિત ક્રમમાં નથી, (વળી તે વેળાએ ખોટા પણ હશે), મંથ-રચના વિષે સર્વત્ર એકસરખા નિયમો રચાયા નથી છતાંદિ દોષ આ કાશમાં છે ને તે હું જાણ્યું છું ને ગ્લાનિ પાડું છું કે બાર વર્ષે કાશ પ્રસિદ્ધ કરતા હજી પણ તે સંદોષ છે. પણ પાછો એક રીતે સંતાપ માનું છું કે બાર વર્ષે પણ ગુજરાતી ભાષાના શોધકણી શબ્દોની એકવચનો લોકને જોવાનો પ્રસંગ આવ્યો, બ્યારહારપહે જો કે હું મારી આજ સ્થિતિ પરત્વે કાંઈએક સંકલિત જીવે તો પણ અંતરસ્થિતિ પરત્વે વિદ્યાર્થીના મહેજ્જાનંદનો ને તરુણ શોધાના પ્રયુક્ત આનંદનો લાભ પામ્યો છું-કાશ કેમ કરવો, કાશમાં દોષગુણ તે કોને કહેવા,

નર્મકથાકાશની પ્રસ્તાવના

—: સૂચના :—

જો કે આપણા લોક રામાયણ, મહાભારત ને ભાગવતના શોધકણી પ્રસંગથી જાણીતા છે તે પણ અકેક પાત્રજનના અથેતિ સંબંધવાળા ચરિત્રથી અજાણ્ય છે. તેમ પુરાણો સંભળવાને પ્રચાર આજો થયો છે ને નવી પ્રજાને તો તે માહેના પ્રસંગો જાણી લેવા સાર શ્ચિ ને સ્પાધન નથી. વળી વિશેષે નિશાળોમાં વપરાતા કવિતાનાં પુસ્તકોમાં ને ગિજાઓમાં પણ કેટલાક કથા-પ્રસંગ તથા તેમાંનાં નામદામ સંક્ષેપમાં મુકલાં જોવામાં આવે છે ત્યારે વાંચનારને સમજ પડતી નથી-ખીજા ધર્મના લોકને તો શીનીજ પડે ? કથાપ્રસંગો અને મહાપુરુષોનાં ચરિત્ર જેવી રીતે સમજનાં જોઇએ તેવી રીતે સમજવાથી અનેક સદ્ગુણશિક્ષા તથા વિધવિધ રસાનંદ પ્રાપ્ત થાય છે અને આપણા પૂર્વજોના તર્કજ્ઞાન શક્તિનો જો અમર થયે તે આપણા જાણમાં આવે છે અને દેશ, દેશી રાજ્ય, દેશી ધર્મ, દેશી રીતભાત ઇ વિષે આપણને શુભાભિમાન

ઉત્પાન થાય છે, છ.-એ સખાં કારણથી આ જાતિનાં પુસ્તકની આવશ્યકતા જોઈ મેં આ રચ્યું છે. 'મૂળ સંસ્કૃત ઉપરથી' નહીં પણ ધર્મશાસ્ત્ર ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદી પુસ્તકો ઉપરથી અને 'મૂળી દેવશાળા, તથા 'વાઙ્મા દિંદુ' એ અગ્રેષ્ઠ પુસ્તકો ઉપરથી મેં મને વર્ષે અંથ તૈયાર કર્યો હતો પણ તે, પછી સંસ્કૃત જ્ઞાનપ્રદ-સામાયજી વાંચનાર પુરાણીની અને સંસ્કૃત મહાભારત વાંચનારા અભ્યાસનારા એક મારા વૃદ્ધ મિત્રની સંમતિ ઉપરથી ઘટતો ફેરફાર કરી તમા નવું વધારી આ રૂપમાં આપ્યો છે. મૂળ સંસ્કૃત ઉપરથી આવેલો અંથ રચાય ત્યારે પછી શું ન્યુન રહે! મોટાં પણ એ કામને સાધન અવસ્થા છે !

આ અંથ જેવો જોઈએ તેવો તો નથી, - અંથને અંગે જે જે દોષ કહેવાય તેમાંના કેટલાક અંગે આ અંથને અંગે જે જે તોપણ એ, બિજા અંથકારોને એ જાતનો સમર્થ અંથ કરવામાં આધાર ભૂત થશે.

નર્મકથાકોશ

લેખનશુદ્ધિ

લેખનશુદ્ધિ વિષે જ્યારથી મેં અંથ લખવા માંડ્યા ત્યારથીજ એવું તેવું લખવું એજ વિચારને મૂળ ધોરણ માનતો આવ્યો હતો. જે તથા વાર નિયમો પણ બાંધ્યા હતા પણ તે પ્રમાણે સર્વત્ર વર્તવા વિષે મેં સ્પષ્ટ રાખી નથી ત્રણેક વર્ષે થયાં જૂનાં પુસ્તકો વાંચનારાં ને શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ શોધવામાં મેં આનંદ

ન્યાયમુદી પરસ્પર સંમતિઅવધાર વચ્ચે નથી, અનેક કોશપ્રય થયા નથી-ન્યાયમુદી પ્રદેશ પ્રદેશની ભાષા સમિતિપણે એકરૂપ થઈ નથી ત્યાંમુદી લેખનશુદ્ધિ વિષે અવિચળ નિયમ બધાવા ફર્કલ છે. હમણા નિયમ બાધવા તે માત્ર એ વિષે લક્ષ તથા ચર્ચા કરાવવાને અને નિશાળના ભણનારા થયેલ પત્રો તેને આકાશમાં રાખવાને માટે છે.

માનો છે તે ઉપરથી પણ મારા પ્રથમ વિચારને પુષ્ટિ મળી છે કે એવું તેજુજ વાળું; પછી રખાતર મૂળને મળવું આવું દોષ કે ન દોષ. જે ભાષા પૂર્ણ સંસ્કારી થઈ હોય ને પછી નિર્મિતિને પાળી દોષ ને એને પાછી રચના કરવી દોષ તો નિર્મિત રૂપાંતર તથા નિર્મિત ઉચ્ચારણ એ બંનેને મૂળ સ્વરૂપ ઉપર લક્ષ રાખતાં રહી થોડે થોડે ફેરફાર કરતાં, પણ જે ભાષા નવી વ્યવહારમાં આવ્યા પછી એકેક વાર પૂરેપૂરો સંસ્કાર પાળી નથી પણ પામવાને પાત્ર થતી જાય છે તે ભાષાને શુદ્ધ સુદર કરવામાં મૂળના સંજ્ઞાને વિચાર કરવો અવશ્ય નથી. ગુજરાતી ભાષાના શબ્દોનાં કાળકાળનાં રૂપો તે જોવાની સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભાષા ઉત્તરોત્તર સુધરતી આવી છે. હમણાની ભાષામાં કેટલાક શબ્દ એવા છે કે જે પોતાની છેલ્લી ને ઉત્તમ સ્થિતિમાં આવી રહ્યા છે અને કેટલાકેક રહે સંસ્કાર પામતા જાય છે..

નર્મકથાકોશ : પ્રથમુદ્ધા

નર્મસિંહ મહેતો

નર્મદી મહેતો ભક્તમતિ હતા. એ, વિદ્વાન નહીં ને કાવ્યશાસ્ત્ર ભણેલો નહીં, તેથી એકો મોહોડું પુસ્તક કરી શક્યો નથી. એની કવિતા ધ્વિર સંબંધીજ છુટક છુટક પદોમાં છે. પ્રથમ એણે પૂર્વ વયમાં કૃષ્ણની આગલીલા ને રાસલીલાનાં પદો બનાવ્યાં ને પછી ઉત્તર વયમાં સાનમાર્ગનાં ધ્વિરમહિમાનાં ને ઉપદેશનાં એને મસાર સંબંધી સારો અનુભવ હતા, તેથી પોતાનાં પદમાં રમ સારો મુક્યો છે. એની કવિતામાં વતસલસ, સૃગારરમ, અને સાંનરમ જોવામાં આવે છે. એની સૃગારરસ કવિતા કરતાં એના સાંનમાર્ગ સંજ્ઞાથી જો પદો છે, તે ખરેખર વખણવા જોગ છે. આદા સૃગારપરથી કેવો તે વેદાંતપર ચર્ચી રહ્યો એ ઉપરથી તે વિદ્વાનમાં અણવીધ થાય છે. એની કવિતાની ભાષા પૂર્વવયની ને ઉત્તરવયની

જુદી પડે છે, સૂંગારની છે તે પ્રેમાનંદ અચાલ દ્વારામના જેવી નથી, પણ કંઈક બાવણી છે; પણ કુતરવળી તો ખરી મરદાની છે, અક્ષત, શાંતરસની છે એટલે તે વીરરસના જેવી બહાર કાંધી ખુદી નીકળે ? પરબાતિયા તે નરસાંદી મહેતાનાંજ, જેમ ચાસરનાં સાંગચારનાં વર્ણન વળણાય છે, તેમ કેટલાક નરસાંદીના પ્રભાતવર્ણનમાં સૃષ્ટિસૌંદર્યનું ઘણું સાર મિત્ર આપેલું જણાય છે.

જૂનું નમ્રગદ્ય

અખે!

અખાએ જાતે અગાસ કયોં નહોતો, પણ તે બદ્ધુત હવે, એના વિચાર સાધારણ નથી પણ ધૌંડ છે-પંડિત માન્ય કરે તેના છે, એણે કવિતા ઉપર કે ઢાળ ઉપર નજર રાખી નથી પણ અર્થ ને દષ્ટાંતો બહુકર્મ ખતાવવા ઉપર સારીપેઠે નજર મળી છે, એના બનાવેલાં વેદાંતનાં પુસ્તકોમાં પેહેલું બનાવેલું પુસ્તક અક્ષયગીના-અખેગીના છે એ ગીતાની શેરડે સન ૧૭૦૫ ને ચૈત્ર સુદ ૮ ને મોમચારની તિથિ આપે છે, એણે કેટલીએક માખીઓ પણ કરી છે, જો કે અખો સોની હતો તોપણ તેણે મેહેનત કરી વેદાંત નખા અપરા વિષયનું જ્ઞાન સંપાદન કીધું ને પછી મેહેનત લઈ લખી લોકોને આપ્યું એ ખરેખર રણતિયાત છે.

* * * *

પ્રેમાનંદ : તેની કવિતા

પ્રેમાનંદનો સમય એવો નહોતો કે સર્જન કરિની જૂન ન થાય, વળી જે સમયમાં પ્રાકૃત પુસ્તકોને સર્જન નેટલું માન નહોતું તે સમયમાં તેણે પ્રાકૃત કેવા ઉદ્દેશથી ને કેવા પ્રસંગથી લખ્યું એ જાણવું અપરધ છે. હવે એની કવિતા વિષે બધાં સુધી સર્વ કંઈયે પ્રમાણે મૂકેલાં એવું એક મોટું પુસ્તક ચલું નથી ત્યાંસુધી ખરેખરો વિચાર આપી શકાય નહિ; પણ નેટલું માત્ર વાંચવામાં

અને ચર્ચામાં આવ્યું છે તેટલા ઉપરથી આ પ્રમાણે કહી શકાય છે:—કવિતાનો આત્મા જે રસ તે પ્રેમાનંદની કવિતામાં ઘણું કરીને એક-સરખો સાધારણ ઉજ્જ્વળ ને ઘાંટો હોય તેવો દીપે છે, એની કવિતા કરૂણ ને હાસ્ય એ બે રસથી વિશેષ વ્યાપ્ત ને બીજા રસ સૂંગાર, વીર, અદ્ભુત એ પ્રસંગોપાત સારા દેખાય છે. પ્રેમાનંદે સ્વભાવરિધિત-રીતભાતનું વર્ણન અનુ-કૂળ ગૌરવશાળી સુદ વાણીમાં રસ બહુ કયું છે, અલંકાર પણ ઘટતા ને સારા છે. એણે એની પહેલાં યદ્ય જ્યેષ્ઠાએના દેથી રાગ-ઢાળમાં અથવા તેમાં વધારો ઘટાડો કરી નવા કરી એ રીતની વાણીમાં મંદ્ય રચ્યું છે. ટુંડી, શાક, હારમાળા, ને ગોસાળું એ ચારમાં તાપક નરસી મહેતા છે, ને એ ચારમાં ઉત્તમ ગોસાળું છે. એમાં અને સુદમામાં હાસ્ય અને કરૂણ એ બે રસ છે. યુગરાતીમાં જુદા જુદા ત્રણ પ્રકારના હાસ્ય લખનારા અખો, પ્રેમાનંદ, ને સામળ એ થયા છે, તેમના જેવા બીજા કોણ થયા નથી. ગોખાહરણમાં સુચાર પ્રધાન છે ને તેથી ગોખો વીર છે. મદ્યસપ્તામાં સંચાર, કરૂણ ને શોડોએક અદ્ભુત છે. અભિમન્યુમાં વીરનું પ્રાધાન્ય અને બીજા કરૂણ ને સૂચાર છે, નગાખ્યાનમાં કરૂણનું પ્રાધાન્ય ને સૂચાર, હાસ્ય એ છે. વિવેકવધુ-જારમાં શાંત છે અને હ્યમમાં સહજા રસ છે, પણ વિશેષ વત્સલરસ છે.

વિષયનું રૂપ અને દર્શાવવાની શક્તિ અને વાંચનારના ઉપર થતી અસર એ ત્રણ ઉપરથી કવિતા ઉત્તમ કે અધમ કે કનિષ્ઠ કહેવાય છે. વળી સર્વ કાળના સર્વ રિષિતિના લોક નેટલી પર્વદ કરે તેટલા ગૌરવની ને તેટલી શક્તિથી લખાએલી કવિતા તે ઉત્તમ છે. વાલ્મીકિ, વ્યાસ, કાલિદાસાદિ એઓએ જે પ્રતિભા કવિતા કરી એ તે પ્રતિભા કવિતા પ્રેમાનંદની નથી, પ્રેમાનંદે વિશેષ યુગરાતીએને પસંદ પડે તેવી કવિતા કરી છે, એની કવિતા ઉત્તમ વર્ગના જનની

કવિતા તો સંગમાં બોલાઈ ને નીમણી સ્પાષ્ટ
એટલે રોકને મીઠી લાગે, પણ ગદ્ય તો, અપ
ગ્રંથથી ને શુદ્ધ ગુજરાતીથી જ માત્ર મધુર
મનાર નથી.

થોડા દે; નેથી પુનઃનવાકાશા જેટલા ને મેઝાએ
તેવા શુદ્ધ ચબ્દો નથી, નદી વાદ ને નદિ
વ્યાકરણ

ભૂતું નમઃગદ્ય : ડાંડિયો

—ભૂતું નમઃગદ્ય

ગુજરાતીમાં શબ્દોની પરાંદગી

દાખલો વિચાર એવો છે કે, જે શબ્દથી પૂર્ણ
ને ખરેખરો આબેદુખ અર્થ સમજાય તેવા શબ્દો
અને જેને આપનારા શબ્દો વાપરવા, પછી તે
ગુજરાતી, અસ્તુત દોષ, કારસી કે અંગ્રેજી દોષ.
પ્રથમ અંગ્રેજી શબ્દો પછી આપનાર શબ્દો ને
પછી અંગ્રેજી.

પ્રાકૃત ભાષાને દહમાં રાખ્યાથી ધણું
નુકસાન છે—અંગ્રેજી ભાષા જે દાહ પૂર્ણ
કહેવાય છે, તે ધણી ધણી ભાષાના શબ્દોના
વેગથી ઘટ છે. માટે ગુજરાતી ભાષા પણ
પરજાપામાંથી પ્રગલ્ભ થઈતી શબ્દ લઈને
શબ્દગારની.

માટે દાહમાં સદાએ ગદ્યમાં લખાવું ને પછી
આકરણ ને કારા એની મેળે યમા કરશે. જે લોકો
પુસ્તકો નથી લખતા, તેઓએ ભાષાશોધક થવું,
પણ પુસ્તક લખનારાઓએ તો પોતાના કામમાં
મગ્ન રહેવું એ સાઈ છે. એકનો એક માણસ
સપર્ગ કામમાં મેળિ પાડે તો તેથી એકે સાઈ
ન થાય ને કોઈ ગિદિ પણ વહેલી ન થાય.

ભૂતું નમઃગદ્ય : ડાંડિયો

પૂર્ણવિશ્વાસ

જે ભાષા ગદ્યપદમાં મારી રીતે એકપક્ષી
હોય તેને પૂર્ણ ભાષા કહેવી. ગુજરાતી ભાષા
એ અને વાતમાં એકપક્ષી છે એવું કહેવાની
ચોક્કસની જાણ હિંમત ચાલશે. કવિતાની ભાષા
પણ સારી એકપક્ષી છે એમ કહેવા દમને લાયક
લાગે છે. કવિતાની ભાષા વિશે લખાણથી બુદ્ધિ
દેશી મેલીશું, તો ભૂત આટલું તો હિંમતથી
કહીએ છ કે તેમાં વાત-વચન થયો છે અને વર્ણન

ગુજરાતી શબ્દોની દરિદ્રતા

દાખલો એવામાં પણ થોડા મણા ગુજરાતી
મથો આપ્યા છે, તેથી ગુજરાતી શબ્દથી વાકેફ
હોયે; તોપણ જરૂર ગદ્યમાં સંસારનીતિ બાંધે
શુદ્ધ સિવાયે બીજી ભાષાનો ઉપર અને એજ
પ્રકારમાં અને બીજામાં શાસ્ત્રીય રીતે
લખીએ છ; અથવા ગ્રીક મંદકૃત અંગ્રેજી ઉપરથી
મગ્નિયલ (ભાષા નદિ) આપતર કરીએ છ
તે વેળા ગુજરાતી ભાષાના શબ્દોની દરિદ્રતાને
નામે રડિયે. તેના અનુભવ દાખલો વર્ણી વના
બીજાને કેમ આવવાનો ? કેદના કતી કરવું
અપર છે. અંગ્રેજી કવિઓના વિચાર અને
મંદકૃત કવિઓના વિચાર બેવા જેવા શબ્દોમાં
ચોક્કસ મ પૂર્ણ રહેલા છે; તેવા અક્ષર અથવા
સંસ્કૃત મોલો આજુબાની કદ જરૂર નથી.
તેઓએ ફક્ત નિયમ સમજ લેવા ને પછી
કારસી શબ્દો વાપરોને કવિતા બનાવવી. સદુને
સંપત્તિ મમત નથી, શધિયું જમવું ગમે છે, પણ
રસોઈ કેમ અને છે, તે બાજુવાની ખાંચેશ
રાખનારે બજારમાંથી ખાનાના પુમાડને કેળીને પાછા
પતલો ન કરવા. કારસી કવિતા કરનારાઓ
ફક્ત દમ દહાડા (ને મરજો શિખવી હોય તો
એક એ દહાડા) કોઈ સમજતા હિદુ પાસે
જરાતી તમલો લે તો દમપૂર્વા કતી પછા ઉગા
દરજાની કવિતા કરવાને તેઓ સક્રિયમાન થાય.

ભૂતું નમઃગદ્ય : ડાંડિયો

ગુજરાતી પદ્ધતિ

સર્વગુણમયજ એવું કોઈ નથી; ને
એકલાથી મધમાં કામ જની ચક્રતા નથી ત્યારે
શુ એકની ખામી ને તે પોતે બાજુનો નથી, તે
બીજા બાજુનાએ ન જતાવવી ? સર્વ માણુએ

પરતર એક ખીજનાં કામ ઉપર નિધા રાખીને તે ગિરે પોતાના વિચાર આપવા, રે માણુસાઇ તાંદા આપ્યા વગર અને લીધા વગર ચાલતું જ નથી. કાષ્ટએ કંઈ કામ કીધું તો તેમાંના ગુણવિશે તેની તારીફ કરવી, કે જેથી તેનાજ સારા ગુણોને પ્રસંગ પાડવાને ઉત્તેજન મળે; નહારા ગુણવિશે બોલવું એટલા સાર કે, કરીથી તેવા દુર્ગુણસાથે તે કામ ન પાડે; અને એમ ગુણદોષ ઉઘાડા થવાથી લોકને માર ને અસાર કેટલા છે તે સહેજ માલમ પડી આવે.

* * * *

આપણા દેશમાં જીવનચરિત લખવાના અભાવ

આ દેશમાં ઇતિહાસ અને જન્મચરિત લખવાની વિદ્યા સારી પઠે એવામાં આવીજ નથી. રાજદરબારી ઇતિહાસો તો જુદાસાચા કેટલાક મળી આવશે, પણ જન્મચરિતના તો વાંધાજ. ધણી વર્ષો પૂર્વે થઇ ગયલા કેટલાક ભક્ત અને કવિઓનાં કર્મોને માદ રાખી રાખીને કેટલાક લોભએ રચ્ચિત, પુરાણો બનાખ્યાં ને ઉધાડું છે કે માદ રહેલું અને કવિનું બનાવેલું તેમાં માચ્છુદેને ભેગ હોએ જ હોએ. કાળીદાસ આટલી પ્રસિદ્ધી પામ્યો, તો પણ તેનું જન્મચરિત કોઈ મંત્રકૃત પુસ્તકમાં ધમારિયત મળી આવવાનું નહિ. બેજમગંધ નામનાં પુસ્તકમાં તેની અને તેને આશ્રય આપનારા રામચોળી અને તે વેળાના પડિતોની કેટલીક વિધાની વાત લખેલી છે. તેના અથો ઉપર દીકા પંચ પંચા જળે કરેલી છે. પણ કાષ્ટએ તેનું જન્મચરિત લખી તેમાં તેના સ્વભાવની, તેના ધરની, તેની વિદ્યાની, તમામ વાતો બતાવી નથી. એ મદાદકિ કેવી રિચ્ચિતમાં પ્રથમ ઉછર્યો હતો, તે કેમ આટલી ખ્યાતીએ પોહોંચ્યો, તેનામાં કેવા કેવા ગુણ હતા, વગેરે વાતથી આપણે અણગડેડે છીએ.

ભૂતું નમંગદ : હાંડિયો

આપણું સીગીતો

કુંકે માં છેલ્લું કહેતાનું આ કે, ગીતનેા રાગ, ગીનની ભાષા, ગીનમાં રહેલા અર્થ, ગીતમાં રહેલી કવિતા, ગીતમાંની રીતભાત ઈગ બેતાં સુરતની નાગર સ્ત્રિયોની ઉંચી કુલીનતા ને તેઓની નાગરી સુધડતા એ બેથી ઉદ્ભવતો જે ગમાનંદ, તે આ પુસ્તકમાં ચાંદરણુરુપ દીપી રહ્યો છે.

વિશેષ, કે ઉપર લખેલા વિષયથી હમણાંની સુરતની નાગર સ્ત્રિયો વિશે પણ તેવાજ વિચાર બંધાય. પણ દિલગીર છું કે, આજ કાલ સ્ત્રિયોના ઉત્સાહ માત્ર લુગડાં ધરણી સજવામાં, છોકરાને સામેલા કરવામાં, સારી કાંચળા ને સારા કપળ પેરી ન્યાતમાં જમવા ખેસવામાં અને થોડક ગીત-જોડચા બોલ ગાવામાં છે. જનીત દીધાથી મારા છોકરાને ધાલણુપણના સસ્કાર થયો, એ ભાવવાળો ઉત્સાહ આજકાલ કોઈ સ્ત્રીમાં નથી. એ રંગ તો ગયોજ.

કાંઈ તથા ઉમંગથી અને અખિના ભાગથી તથા તાળીની છટાથી પ્રોદ રસિક સ્ત્રીઓ સરના ચાંદરણાવાળી ચાંત સલહી ચાંત સ્વંદર ભાગી રાતે દીપના તીણા પણ ફરેલા ક્રમળા મધુરા સરના સતરંગ પ્રવાહમાં વાંસળી, ગોવાળિયા, બહેડલું, બાલમ, મેરલો વગેરે રસભરી ગરમીઓને મ્હલાવતી અને શહેરના લોક નાગરીકના ગરબા જનશૂી દોડી આવી ઠંઠે મગતા અને એક ચિત કથુંધી રસપાન કરી તમ થઇ ધન્ય છે એમ કહેતા, તે રંગ પણ ફરેથી જોવામા આવનાર નથી.

કુલીનતા ને સુધડતાના રંગ પણ આજકાલ છેક જ દેહાડ થઇ ગયા છે ! એને પાછા પાકા તેજળા કરવાને નાગરીઓએ વિચારમામ કરી પોતાની છુદ્ધિનું ચાંચદ્વ તથા કુળાભિમાન એ વધારવાં જોઇએ અને પોતે પણ વિવેક મરજદથી ફરેલ થવું જોઇએ; વળી જુના નવા રસરંગના મિશ્રણથી એક નવો રસરંગ ઉત્પન્ન કરવો.

સ્થિતિનું ચિત્ર નથી, પણ મધ્યમ વર્ગના જનની સ્થિતિનું વિશેષ છે. એણે પોતાના અંધેમાં સંસ્કૃતમાંના ને દંતકથાના વિષયો લીધા છે અને તેને પોતાના સંસારજ્ઞાન તથા તર્કશક્તિ એ બેથી સજ્જાવાં છે. એની કવિતામાં પાત્ર-જનોની મૂર્તિ યથાર્થિત જોવામાં આવતી નથી. વળી એક માણસ જુદે જુદે પ્રસંગે જુદા જુદા રંગમાં દેખાય, પણ તે તેના તેજ છે એમ તો હોયું જોઈએ એ વિષયમાં પણ અપૂર્ણ પણે દેખાય છે. કારણ કે કવિ સ્થિતિવર્ણન કરવાના પોતાના મુખ્ય રસમાં અને પોતાની વખતના લોકને પસંદ કરવાના કાલમાં નિયમ મૂકે હતો. એનો સીધો શ્રેષ્ઠ અંથ પોતાની દરેલી સ્થિતિમાં દરેલી કલમથી લખાએલો નજાખ્યાનનો છે. ભાગવત પછી લખ્યું છે, પણ તે વૃદ્ધાસ્થામાં ને હતાવળથી લખેલું હોય એમ લાગે તથા વર્ણનશીલ ઉપરથી જણાય છે.

વર્ણનરસ અને વર્ણનશૈલી એ પ્રેમાનંદની કવિતાની મોટી ખુબી છે અને એ ઉપરથી ગુજરાતીમાં કુદી, સુદામાચરિત્ર, મોક્ષાણું, આખાહરણ એ અંથે અમુક અમુક દાણે ઉમંગથી ગાય છે અને નજાખ્યાન ને ભાગવત ચોમાસામાં વાંચે છે અથવા સાંભળે છે. પ્રેમાનંદની કવિતા એ ગુજરાતે સ્થિતિપ્રદેશમાં એક સુંદર સરોવર છે કે જેની લહરીમાં સર્વ ગુજરાતીઓ પોતાનાં શૈવાં લક્ષણાં, કુખ્ય ઝૂખનાં પ્રતિબિંબ જોઈ જોઈને નિહતિઆનંદમાં રહે છે. કવિ પોતે પણ એજ આનંદ લેનારો હતો. સ્વભાવે માયાળુ, મળેતાવડો, નિવેશી ને દરેક હતો. સંસાર ઉપાધિમાં હતે તે મલારાતો નહિ, પણ સ્વે રસ્તે ઉદમ કરી સતોષથી રહેતો. એ પોતાનાં કુટુંબ મિત્રમંડળમાં કાવડી મળાયથી, કાવડા અભિમાનથી, કાવડા કાંઈલાપણીથી રસવાતાં કરી આનંદમાં કાળ ગુજારતો હોવો જોઈએ.

નર્મદગદ્યઃ કવિચરિત્ર

પ્રેમાનંદની કવિતાના રસ

પ્રેમાનંદની કવિતામાં ચાર રસ વિશેષ છે. કશ્યા, સુંગર, હાસ્ય ને વીર એમ ઉત્તરતે અનુક્રમે જોવામાં આવે છે. કશ્યામાં તો એકો છે, એનો સુંગર દયારામના સુંગર કરતાં પ્રૌઢ છે, પણ તેટલો મરત નથી; તેમ ચિત્ર આપવામાં દયારામ કરતાં વધારે સારો છે, તો પણ જેવો કાળીદાસનો, શેક્ષપિયર-અંદરનો હાર્દનો અને સુરદાસનો દરદનો ભરેલો, ચિત્ર આપતો, કુતપાદરી સમ-જનવી નીતિ બતાવતો ને પંડિતાઈ ભરેલો છે તેવો પ્રેમાનંદનો નથી; હાસ્યરસ ને વીરરસ પણ સારા છે. એની કવિતારચના દયારામના જેવી સરળ નથી, પણ કેટલેક ઠેકણે ચક્રતી છે. એનામાં હિંદુસ્તાની કે ઉરફ શબ્દ આવતા નથી; સામળે સારી પઠે લીધા છે, વલ્લભે થોડા અને પાછા દયારામે સારીપઠે લીધા છે. ખરેખર જો કાલ બીજી ભાષા બોલનારા લોકને ગુજરાતી કવિતા વાંચવાને આપું તો નરસંઘી, પ્રેમાનંદ અને દયારામ એ ત્રણને જ આપું. પ્રેમાનંદ જે પુસ્તકો રચ્યા છે તેને આધાર તો સંસ્કૃત જ, પણ પછી ચિરંતર પોતાની તરફનો એટલો કે તે પુસ્તકે ભાષાંતર ન કહેવાય. દશમમાં જેટલું નવું છે તેના કરતાં નજામાં વધારે છે (નજાના સંસ્કૃતમાં ધણા અંથે છે તે જોવાલા તોપણ) અને નજા કરતાં વધારે આખાહરણમાં છે.

ભૂતું નર્મદગદ્ય

દયારામજીવનચરિત્ર

આ ચરિત્ર સમાપ્ત કરતાં મને દીક્ષગીરી થયાવિના રહેતી નથી કે મારાથી દયારામ સરખા ગુણીજનના મરણપછી તેના દોષ જાહેરમાં આપવા પડ્યા છે. વાર્તાત્રિક વિચાર કરતાં ગુણ દોષ વિશે જોઈવું યુવેલાને સરખું છે. પણ કવિનું જનમચરિત્ર એ તેનું સ્વભાવવર્ણન છે, તેથી લોકને શિક્ષા મળે છે, માટે કવિચરિત્ર યથાર્થિત

હોતું નોંધ્યે. ને કે કેટલીક વાત દયારામના બાવિક મેરોને દુઃખદાયક થઈ પડતો, પણ મંથકરે પોતાનો મર્મ, ચુકદોષ જતાવવાનો પૂરેપૂરો બળવલો નોંધ્યે દુઃ દયારામના ધર્મ મંથકી વિચારને બિલકુલ પર્ગદ નથી કરતો, એને મોટા વિદ્વાન દાખલ માન નથી આપતો, દુઃ એના કોમી તથા અભિમાની સ્વભાવની દયા ખાઉ છું, તોપણ એની દરદી કવિતા ઉપર અને તમામ કવિતાની ભાષા ઉપર ખરેખર મેળે આમક્રાત છડ'. દિદુસ્તાની રાગોને ગુજરાતીમાં દાખલ કરાવું' માન તે એનેજ આપું છડ', તેમ એના સુષક વિચારો ઉપરથી એને મહારા એકાંતના મિત્ર વર્ગમાંના એક માનું છું. મારો ગમે તેવો વિચાર છે ને લોકોનો વિચાર તો એ ગોળીના ચડવા જેવો અને સમેમમે બદલાતો હોય છે, તોપણ દયારામની ગુજરાતી કવિતા સમજાય તેવી મારી રચનામાં હોવાથી તે ગુજરાતમાં જાણીતી ને માનીતી છે તે નોંધને દુ ધણી સતોષ માનું છું. ખરેખર દયારામ ગુજરાતનું 'મોહર' હવું. અને એની વાણી આપણી ગુજરાતી ભાષાનું જૂથચરખ અગ છે, ને તે હંમેશ તેમજ રહેશે

ભૂતું નર્મગદ્યઃ કવિચરિત્ર

શિવાનંદ

શિવાનંદ વિદ્વાન શાસ્ત્રી હતા. તેની સાથે તેણે સદાશિવ પંડ્યાની આગાથી શિવપૂજન મંદિરો વધારવાને મહાપૂજનની કવિતા કરી છે ને એજ એનો અથ છે—એ મોહક છે એણે બીજી કવિતા કંઈ છુટક કરી નથી. એ અથને ધણેક ભાગ ગુજરાતીમાં છે, અને થોડાક સંસ્કૃતમાં, દિદુસ્તાની અને મરાઠી પદોથી ભરેલો છે. એણે પોતાની તરફનું નવ ઝાઝું લખ્યું નથી, સંસ્કૃત અથના આધારે લખ્યું છે, પણ જે લખ્યું છે તેમાં કેટલુંક પુરાણની રીતનું સાદુ ને કેટલુંક અર્થસાલકારની

ચમત્કૃતીવાણું પણ છે. એના કેટલાંક વસંત રાગનાં પદોમાં ખરી કવિતા નોવામાં આવે છે. એની કવિતા જુદા જુદા રાગોમાં છે; ને તે સુરતમાં ગંધપો, મોહરમાં ઠેકાણે ઠેકાણે શિવા-લયોમાં હજી પણ ગાનાં જ કરે છે. સુરતમાં શિવાનંદનાં કીર્તનવિષે બાળક પણ અમનપ્રયુ નથી. બર્મો વરસ થયા એની પ્રગિદ્ધિ છે. એ કવિ, બોમલ વર્મની બીજી દુકડીમાં આવે છે.

ભૂતું નર્મગદ્ય

અપભ્રંશ : ભાષાવિદ્યા

આજકાલ ગદ્યમાં લખવું જેવું અધરું છે, તેવું માત્રા અને રાગ કવિતામાં લખવું અધરું નથી અગ્રેજી ને સંસ્કૃત કવિઓ ગદ્ય પણ સારું લખી જાયતા. ગુજરાતી કવિઓ માત્ર મહીન રીતે કવિત ભાષામાં જ લખી ગયા છે. ગદ્યમાં તો કંઈજ લખ્યું નથી ને જે કવિઓએ હાલ ગદ્યમાં લખવું શરૂ કર્યું છે, તે રચનામાં ધણી દોષ નોવામાં આવે છે. કવિતા કરવામાં ધણી છુટ છે, પણ ગદ્યમાં ધણી વાતના બંધન છે. વ્યાકરણ ને રચના એ બેના કાએદની પૂરી માહિતગારી જરૂરી છે. ને માહિતગારી છતાં કાગળ ઉપર અને બોલવામાં અનુભવ કરવો, એ ધણી મુશ્કેલ છે. ગદ્યમાં લખેલું આપણી ભાષામાં કંઈ નથી. ગદ્યમાં કાગળો લખાતા ને દરબારમાં કામ ચાલતા, પણ કેવી રીતના હતાં ને છે તે સહને માલમ છે ને એ કંઈ ભાષાવિદ્યા ન કહેવાય, ભાષાવિદ્યાને જન્મ આપવાનું પ્રથમ માન જેરવીસને છે ને સને ૧૮૨૮ નાં વરસને ગુજરાતી ભાષાવિદ્યાનો ચક્ર કહેવો નોંધ્યો, કે જે વરસથી ગદ્યમાં લખવાનું શરૂ થયું.

ભૂતું નર્મગદ્ય

અપભ્રંશ ને સંસ્કૃત શબ્દો

હમણાની રીતભાત જોતાં જણાય છે કે, ઉચ્ચતી પ્રન્ન કેટલાંક અપભ્રંશ નહીં વાપરે, પણ શુદ્ધ સંસ્કૃત વાપરશે. આમરો નહિં પણ આચ્ય.

કવિતા તો રાગમાં બોનાઇ ને નીમધો રંગાઇ
એટલે શોકને મીઠી લાગે, પણ ગદ્ય તો, અપ
ગદ્યની ને શુદ્ધ ગુજરાતીથી જ માન મધુર
થનાર નથી.

—બુલું નર્મગદ્ય

ગુજરાતીમાં શબ્દોની પ્રસંગીક

દમારો રિચાર એવો છે કે, જે શબ્દથી પૂર્ણ
ને ખરેખરો આબેદુબ અર્થ મળતોય તેવા રંગિક
અને જોર આપનારા શબ્દો વાપરવા, પછી તે
ગુજરાતી, અસ્કૃત દોષ, કાસ્તી કે અંગ્રેજી દોષ,
પ્રથમ અસ્કૃત મોખું પછી આધારથી કાસ્તી ને
પછી અંગ્રેજી.

પ્રાકૃત ભાષાને દહમાં રાખ્યાથી ઘણા
નુકસાન છે—અંગ્રેજી ભાષા જે હાલ પૂર્ણ
કહેવાય છે, તે ઘણી ઘણી ભાષાના શબ્દોના
બોધથી થઇ છે. માટે ગુજરાતી ભાષા પણ
પરજાણામાંથી પ્રસંગે ધટિત શબ્દ લઇને
શબ્દગારી.

માટે હાલમાં સદ્યે ગદ્યમાં લખતું ને પછી
વનાકરણ ને કોઇ એની મેળે થયાં કરશે, જે લોકો
પુસ્તકો નથી લખતા, તેઓએ ભાષાશોધક થવું,
પણ પુસ્તક લખનારાઓએ તો ચોતાના કામમાં
મગ્ન રહેવું એ સારું છે. એકનો એક માણસ
સઘળાં કામમાં મોઢો ધામે તો તેથી એકે સારું
ન થાય ને કોઇ શિક્ષક પણ વહેલી ન થાય.

બુલું નર્મગદ્ય : ડાંડિયો

પૂર્ણભાષા

જે ભાષા ગદ્યપદ્યમાં સારી રીતે બેસતી
હોય તેને પૂર્ણ ભાષા કહેવી. ગુજરાતી ભાષા
એ બંને વાતમાં બેસતી છે એવું કહેવાની
થોડાંએકની જ દિશાત આવશે. કવિતાની ભાષા
પણ સારી બેસતી છે એમ કહેતાં દમને લય
લાગે છે. કવિતાની ભાષા વિશે લખાણથી બુદ્ધિ
દેઠાણે બેસીશું, તો જાણ આટલું તો દિશાતથી
દિઠાણે કે તેમાં વાતોભાગ પછો છે અને વર્ણન

થોડાં રે; નેથી નજીવનામમાં જેટલા ને જોઇએ
તેવા માલ શબ્દો નથી. નદી વાદ ને નદિ
વ્યાકરણ

બુલું નર્મગદ્ય : ડાંડિયો

ગુજરાતી શબ્દોની દરિદ્રતા

દમારો જોવામાં પણ થોડા પછા ગુજરાતી
મથો આપ્યા છે, તેથી ગુજરાતી શબ્દો વાકે
છે; તોપણ જોરે ગદ્યમાં અમારનીતિ લક્ષિત
શુદ્ધ સિવાયે બીજી જાણતો ક્ષપર અને એજ
પ્રકારમાં અને બીજામાં શાસ્ત્રીય રીતે
લખીએ છ; અથવા ગ્રીક મરફત અંગ્રેજી ઉપરથી
અધારિત (ભાષાનંદ) ભાષાતર કરીએ
તે વેળા ગુજરાતી ભાષાના શબ્દોની દરિદ્રતાને
નામે રડિયેછ. તેનો અનુભવ દમારો વર્ગી વના
બીજાને કેમ આવનાનો કે દેવતા કર્તા કરવું
અપર છે અંગ્રેજી કવિઓના વિચાર અને
સર્જન કવિઓના વિચાર જેવા જેવા શબ્દોમાં
થોડા મ પૂર્ણ રહેલા છે, તેવા અક્ષર અથવા
સર્જન જોશે આજુબાની કેમ જરૂર નથી.
તેઓએ ફક્ત નિયમ સમજી લેવા. ને પછી
કાસ્તી શબ્દો વાપરીને કવિતા બનાવવી. સદુને
રાખવું ગમતું નથી, રાધિતું જમવું ગમે છે પણ
રજોઇ કેમ બને છે, તે જાણવાની આજે
રાખનારે બનાવતીખાનાના કુમારને દેખીને પાછા
પગલાં ન કરવા. પારસી કવિતા કરનારાઓ
ફક્ત આ દહાપ (ને ગરમી સિખવી હોય તો
એક બે દહાપ) કોઇ સમજતા હિંદુ પારો
જગી તમઘી લે તો દમણના કર્તા પછા ઉગા
દરજાની કવિતા કરવાને તેઓ શક્તિમાન થાય

બુલું નર્મગદ્ય : ડાંડિયો

ગુજરાતીપદ્યનં

મર્વગુણપત્ર એવું કોઇ નથી, ને
એકલાથી સઘળાં કામ બની શકતાં નથી ત્યારે
જુ એકની આબી જે તે ચોતે જાણતો નથી, તે
બીજા જાણતાએ ન બતાવવી કે સર્વ માણસોએ

પરપર એક ખીખની કામ ઉપર નિયા રાખીને તે નિરે પોતાના વિચાર આપ્યા, ૨ માથુસાઇ છે તાંદા આપ્યા વગર અને લીધા વગર ચાલતું જ નથી. મોઝે હંઈ કામ કીધું' તેા તેમાંના ગુણવિશે તેની તારીફ કરવી, કે જોથી તેનાજ સારા ગુણોને પ્રસંગ પાડવાને ઉત્તેજન મળે; નહારા ગુણવિશે બોલવું એટલા સાફ કે, ફરીથી તેના દુર્ગુણોએ તે કામ ન પાડે; અને એમ ગુણદોષ બનાવ્યા થવાથી લોકને માર ને અસાર કેટલા છે તે મહેજ માલમ પડી આવે.

આપણા દેશમાં જીવનચરિત લખવાનો અભિપ્રાય

આ દેશમાં ઇતિહાસ અને જન્મચરિત લખવાની વિદ્યા સારી પઠે જોડવામાં આવીજ નથી. રાજદરબારી ઇતિહાસો તો ભુઠાભાયા કેટલાક મળી આવશે, પણ જન્મચરિતના તો વાંધાજ. ધણી વર્ષો પૂર્વે થઇ ગયલા કેટલાક જાકત અને કવિઓનાં કબોને યાદ રાખી રાખીને કેટલાક લોગોએ રચિત, પુરાણો બનાવ્યાં ને ઉધાકું છે કે યાદ રહેલું અને કવિનું બનાવેલું તેમા માગજીને એમ હોએ જ હોએ કાળીદાસ આટલી પ્રસિદ્ધી પામ્યો, તો પણ તેનું જન્મ-ચરિત કોઈ સંસ્કૃત પુસ્તકમાં પથાસ્થિત મળ્યા આવતું નહિ. બેજાગ્રંથ નામનાં પુસ્તકમાં તેની અને તેને આશ્રય આપનારા રાગઓની અને તે વેળાના પડિતોની કેટલીક વિદ્યાની વાત લખેલી છે. તેના અથો ઉપર દીમ પણ મથા જવું કરેલી છે. પણ કોઈએ તેનું જન્મચરિત લખી તેમાં તેના સ્વભાવની, તેના ધરની, તેની વિદ્યાની, તમામ વાતો બતાવી નથી. એ મદાકવિ કેવી સ્થિતિમા પ્રથમ ઉછર્યો હતો, તે કેમ આટલી ખ્યાતિએ પોહ્યો, તેનામા કેવા કેવા ગુણ હતા, વગેરે વાતથી આપણે અણવાડે છે.

જાનું નમંગદ : હાંકિયો

આપણાં ગ્રીગીતો

હુક માં છેલ્લું કહેવાનું આ કે, ગીતનેા રામ, ગીનની લાખા, ગીનમાં રહેલા અર્થ, ગીતમાં રહેલી કવિતા, ગીતમાંની રીતકાત ઈત્યેતાં સુરતની નાગર સ્થિતિની ઉચી કુલીનતા ને તેઓની નાગરી સુખડતા એ બેથી ઉભારતો જે મ્માનદ, તે આ પુસ્તકમાં ચાંદરણુરુપ દીપી રહ્યો છે.

વિશેષ, કે ઉપર લખેલા વિષયથી હમણાંની સુરતની નાગર સ્થિતિ વિશે પણ તેવોજ વિચાર ખંધાય. પણ દિલગીર છું' કે, આજ કાલ સ્થિતિના ઉત્સાહ માત્ર લુગડાં ધરેણાં સજવામાં, છોકરાને સામેઆ કરવામાં, સારી કાંચળી ને સારા કંચળ પેરી ન્યાતમાં જમવા બેસવામાં અને થોડાંક ગીત-જોડ્યા બોલ માવામાં છે. જોનાં દીધાથી મારા છોકરાને બ્રાહ્મણપણાને સરકાર થયો, એ જાવવાજો ઉત્સાહ આજકાલ કોઇ સ્ત્રીમાં નથી. એ રંગ તો ગયોજ !

કોઇથી તથા ઉમંગથી અને આખના બાગથી તથા તાળીની છટાથી પ્રોદ રસિક જીઓ શરદના ચાંદરણુવાળી શાંત સહુથી શાંત સુંદર જાગી રાતે દીપના તીણા પણ કરેલા કુમળા મધુરા સરના સતરંગ પ્રવાહમાં વાસળી, ગોવાળિયા, ખેડેલું, બાલમ, મોરસો વગેરે રસભરી ગરમીએને મદલાવતી અને શહેરના લોક નાગરીકના મરના જણી દોડી આવી હો મગતા અને એક ચિત્ત કણ્થી રસપાન કરી વામ થઇ ધન્ય છે એમ કહેતા, તે રંગ પણ ફરીથી જોવામાં આવનાર નથી !

કુલીનતા ને સુખડતાના રંગ પણ આજકાલ છોક જ દહાડા થઇ ગયા છે ! એને પાછા પાકા તેજળા કરવાને નાગરીઓએ વિદ્યાભ્યાસ કરી પોતાની ભુદિનું ચાચત્વ તથા કુળાભિમાન એ વધારવા જોઇએ અને પોતે પણ વિવેક મરજદથી ફરેલ થવું જોઇએ; વળી જીના નવા રસરંગના ચિત્રણથી એક નવો રસરંગ ઉત્પન્ન કરવો

નેત્રએ. એમ થયેથી નાગરીયોના ઉત્સાહ આનંદ પાછો નવા રૂપમાં પ્રદીપ્ત થયે.

એ ઉદ્યોગ મહારવા સાથે મેં મારી ખીને કહ્યું. એણે તથા બીજા બેત્રણ સ્ત્રિયોએ તે દામ માથે લીધું ને એએએ ગીતો ગાવોના ઝાંઝે અબ્યાસ એવી સ્ત્રિયો પાસે જઈ જઈને મ્હેડિના ચબ્દો લખી સેવા માંડ્યા. એ પ્રંગમમાં લખાવનારી સ્ત્રિયોમાંની કેટલીએકે કંટાળીને ને કેટલીએકે ચરમ ન જાંઝાય મારે લખાવ્યાં. પણ જારે હપાવવાની વાત તેઓનાં જાણુતમાં આવી ત્યારે તેઓ મનમાં ખસતાયાં અને નવાં લખાવવાને બદલાં કદાહી બેદરકાર થયાં-એકે તો કહ્યું કે મ્હેડિથી થીમો, લખે કેનાં વળી ! એકે કહ્યું કે એ તો મને આવડ્યું નથી. એમ કરતાં લખાવે તો કોઈ આગલા બોલ મુગી દે, કોઈ પાછલા, ને કોઈ વચલા. તેઓના મનમાં એવું કે પછી આપણને કોણ પુછવું આવશે ! તો પણ તેઓમાંની એક વૃદ્ધ સ્ત્રિયે પોતાનાં કાળજી જેવા ગરખાઓ (જેને સાંભળવા આખું સુરત ચહેર ઉઘટવું હતું) પ્રથમ ધણા સંકેતથી પણ પછી ધીતાળ સુદિથી લખાવ્યાં છે. એ ગીતો જુદે જુદે ઠેકાણેથી કહ્યા કહ્યા રૂપે એકાં થયાં પછી, એક વિઘાબ્યાસી સ્ત્રિયે તે સંબળાને પ્રસંગ પરત્વે જુદાં પાડી કહ્યા કહ્યા સાંધી, પાઠા-ફેર શુદ્ધ કરી, નિયમ પુરઃસર ગાઠવી આ ગ્રંથરૂપ આકારમાં સુક્યાં છે ને મેં સંસ્કૃતિપ્રજ્ઞાને હીતચરણ મુકું એ એ રીતે આ મારે મારે તૈયાર થયેલો ગ્રંથ (સુરતની નાગર સ્ત્રિયોના અમૂલ્ય ગરથ-ઉચ્ચો રસાનંદ) સર્વ ગુજરાતી જનમાં પ્રસિદ્ધ કરું છું.

નાગરસ્ત્રીમાં ગવાતાં ગીતો-અસ્તાવના કાવ્યદોહન કોને કહેવાય ?

પટારા ઉધડ્યા ને ગુજરાતી ભાષામાં પ્રસ્તુત બહાર નીકળ્યાં, ને તેમાંથી હાલ કાવ્યદોહન નામનું પ્રસ્તુત હપાધ બાહાર પડ્યું છે. એ કાવ્યદોહન ગુજરાતી કવિતા રૂપ હાલમાંથી

કદાચેનું માખજુ છે. કાવ્યદોહનમાં આપેલા નમુના, કવિયોની ગરસ કવિતાના નમુના છે, તો ગુજરાતી ભાષાની લખી ખરી કવિતા પટારામાં પાછી બંધ પડી રહી જાધાધથી ખરાધ જાય તો સાથે અથવા સરેલા મધીની દુકાને વેચાધ જાય તો સાથે; અને કાવ્યદોહનમાં આપેલા નમુના, કાવ્યદોહન નામ આપનાર અને કાવ્યદોહન કરનારની કાવ્યવિવેચન શક્તિના નમુના દોષ, તારે તો જુની ગુજરાતી કવિતાનો દોષ નહિં પણ દોષ આપણા પોતાની મેંજે કહેવકાવતા અથવા મૂરખાઓએ માનેલા અથવા મરીજને વધારવા સાથે કેટલાક અંગ્રેજોએ તણી પુઠેલી તેથી કહેવાતા ગુજરાતના કવીશ્વર દલપતરામજી ડાહ્યાભાઈજીનો, અને થેરોડા ધર્મો સરકારનો જે બે ત્રણ અંગ્રેજોની બલામજુ ઉપરથી પુરતી તપાસ થયાં વળા રૂપીઆ આપી મિં દોષની સાત ચોપડીને સાથે નવી કવિતા કરાવી અને કાવ્યદોહન કરાવ્યું અને વળી એક નવું કરાવે છે. ગુજરાતમાં બે નીકળ્યા-દલપતરામજી ગુજરાતના કવીશ્વર, અને ઉત્તમરામજી. નામદાર કવેસર દલપતરામના કાવવા વિષે, કાવ્યદોહન વિષે, મિં દોષની સાત ચોપડી વિષે, વગેરે વગેરે વિષયે, પ્રસંગે પ્રસંગે નીકળશે. પણ વાત આટલીતો ખરીકે 'કાવ્યદોહન' શબ્દ કાવ્યદોહન-માંના નમુનાને લટતો નથી. એ નમુના તે ખરા નમુના નથી. કાવ્યદોહન સરખો ગ્રંથ જેનો છે તેનો ન જોઈએ મજા જુદી રીતથી જામખો જોઈએ અને એવા ગ્રંથને રચનાર કવીશ્વર દલપતરામજીના જેવા જોઈએ.

જીનું નર્મગદ્ય

સજવારોપણ

આપણી ગુજરાતી ભાષામાં ખરીસ પુતળીની તથા સંડાબોતેરીની વાતોમાં પુતળી પોપટને સામળ બારે બોલાવ્યું છે-ને પ્રેમાનંદ વિવેકવલ્લભરામાં જીવને વલ્લભરે ને તેને પ્રતિ

તથા નિવૃત્તિ એ એ સ્ત્રીઓ કદપી સુંદર રૂપક કયું છે; તેમ નળાખ્યાનમાં હંમને મનુષ્યવાચ્યા આપી છે દયા એ ને બીજાઓએ વસિળડીની ગરબી કરો છે, પણ તેમાં કાષ્ટતણો કકડો એમ જણાવ્યું છે તેથી બીજા કેટલાક દોષથી તે રૂપક ભગડી ગયાં છે. વળી કેટલાક વેદાંત-મંબંધી ગુજરાતી ગ્રંથોમાં કેટલાંક તેવાં રૂપક છે, પણ નિર્ણવ પદાર્થ ઉભરાતી સાગણીવાળા સજીવની પેઠે બોલતા દોષ ને કમ કરતા હોય તેવાં સજીવરોપણ ગુજરાતી ભાષામાં હજી મળ્યાં નથી. એ રૂપક લખવાને એ વાત ખ્યાનમાં રાખવાની છે એક તો નિર્ણવને અથવા ગુણને સજીવ કરવો હોય તે પ્રૌઢ ભેષ્ય-ધર્મ, સદ્ગુણ, દેશ, ઇલાહી રિયમમાં સજીવરોપણ વખરાય તો શોભે, આકી નીરસ થઇ પડે. બીજી વાત આ કે જખખર ઉભરાતી સાગણીથી અલંકારો નીકળતા હોય તો તે રાખવા અને સાગણી ધીમી પડવા માંડી કે તેને લ માનવી નહિ.

નમંગદ્ય : સજીવરોપણ

ગુજરાતી ભાષાના જયશ્રીરંગ

માટે હવે ખૂબ સ્થિતિનોજ અથવા ઉત્તમ ભાવિ સ્થિતિનો જ વિચાર કર્યા કરવાનું પ્રયોજન નથી. બૂતભાવિ ઉપર અતિશય મોહ રાખતાં જો વર્તમાન સચવાય નહિ તો તે મોહ કેવળ જડપણ છે અથવા ઘેભાપણ છે. બૂત ઉપરથી વિવેક જણી ભાવિની આશાએ હોંસીલાં થઇ એ એ વડે આપણે આપણી શક્તિ વધારીશું તો ભાષાનું જળ પણ વધશે ને સૌદર્ય પણ વધશે. દ્રવ્યને દુદેરી નહિ પણ માનને અથવા આનંદને અથવા વરણને જ અથવા પરાપકારને ઉદેશી જ્યારે કેટલાક જણ હોંસઆઇથી પોતાની વિદ્યા વધારશે ને ત્રયો રચશે ત્યારે ભાષા સહજ સુધરશે. પણ ગુજરાતમાં વિદ્યા વધે ને ગુજરાતી વિદ્વાનો બીજા પ્રદેશના વિદ્વાનોની સાથે સરસાઇ કરે એ તો વિરમ્ય જેવું થાય. તો પણ, સમૂહના

આગ્રહ ઉત્સાહે વહેલુ મોડું પણ શું નથી બનતું ? અને શેકાપટ ઉપરથી આપણે જાણ્યું છે કે ભાષા ઉત્તરોત્તર અધીક સંસ્કાર પામતી આવી છે; વળી આપણી ઉચ્ચ સ્થિતિનો સર્વોદય થયે આપણે તેના સુમંગળ પ્રકાશમાં ઉજમાળા રહી કામ કરીએ હોય-આપણું શુભ ચિંતન નિત્ય આજ હોતું:-

કે હિંદુસ્તાનના સમગ્ર ઉત્કર્ષને અર્થે પ્રથમ તેના અંગપ્રદેશોના પૃથકપૃથક ઉત્કર્ષ થવો અવશ્ય છે, તો તેના એક અંગપ્રદેશ-ગુજરાતનો ઉત્કર્ષ સત્વરે થાઓ, અને એ ઉત્કર્ષની સામગ્રીમાં પ્રથમ ગુજરાતી ભાષાના જયશ્રીરંગ વિરાળો !

નમંકારા : ગુજરાતી ભાષા

ડાંઢિયો

(દોહરા)

અમાસ નિશ ધનધોરમાં, ચોરિ ધાડનો ભોય;
ધરમાં વસ્તી દીપતી, બહાર ડાંડિની હોય-૧
ડાંડિ વગાડે ડાંડિયે, હોય ડાંડિયો જોડ;
મુકે ડાંડપણ ડાંડિયો, મસ્તી કરતો રૂઢે-૨
નહીં ડાંડિયા રહાડિયા, પણ વળી લોક અજણ;
નહાનાં મ્હોટાં નાર નર, સરવે યાય સુજાણ-૩
ડાંડિની મ્હેનત થકી, ધૂળડાંડિ સોઢાય;
દેશતણો ક કે વળી, બધે ગાજતો ધાય-૪

જૂનું નમંગદ્ય : ડાંઢિયો

‘ડાંડિયા’નો આદર-લ

હમે હમારી કસબનું નામ સાક્ષર મંડળ એવું રાખ્યું-એટલે જેમ મત ઉદાપન-મત ઉજવવામાં ચોખાનાં મંડળો પુરેલાં હોય છે, તેમ નાના પ્રકારના વિદ્યાના અને દેશહિતકારી વિચારો જેમાં ભર્મા રહ્યા છે, એવા સાક્ષર એટલે વિદ્વજ્ઞનોનું મંડળ. હમે એકંદા મળી એવો વિચાર કર્યો કે, આપણે દર અંકવાડીયે મળવું ને વિષયો લખી લાવ્યા હોય તો તપાસી નક્કી કરી પંદરે દહાડે ચોપાનિયાના

આધારમાં છાપી પ્રગટ કરવા. પખવાડિયે એટલા સારે કે લખવું જાની આવે ને ખરચ પણ થોડા થાય. લોકોને ગદ્ય વાંચનાને ગિલકુલ શાખ નહિ તેથી તેઓ અગર વગર ખુશામતે પૈસા ખરચી આપણું છાપું લેવાના નહિ. ગદિથી ખરચ તો કરવો પડશે તો પણ રપેક્ટેટરના જેવું લખાણ કદાચું તો ખરું. પછી એમ અફકે જણે વારા કરતી કદાચવાના. છાપાનું નામ પાડવા માંડ્યું, તેમાં નમીનદારો કહ્યું કે ડાંડિયો રાખીએ. મેં કહ્યું ઠીક છે. -કેમકે મોહડું નામ રાખી હલકું કામ કરવું, તેના કરતાં હલકું નામ રાખી મોહડું કામ કરવું વધારે સારું અને ડાંડિયા શબ્દના બે ત્રણ અર્થ થાય છે માટે, મારી નજરમાં પણ એ નામ દુરસ્ત લાગે છે. સહુએ એ નામ કણુલ રાખ્યું, ને પછી તા. ૧ લી સપ્ટેમ્બર ૧૮૬૪ થી ડાંડિયા કદાચવા શરૂ થયો. પહેલા બે નંબર તો મફત છુટાવી દીધા ને પછી વરસ દહાડાને રૂપીઆએવું જીજ નામનું લવાજમ રાખ્યું.

જૂવું નર્મગદ્ય: ડાંડિયો

‘ ડાંડિયો ’ની કામગિરી

(રચોદતા)

‘ કામની હલમ કામિની પુરી ’

‘ જોડિની જગ સુધારને શુરી ’

‘ જે ન બેની તળવારથી બને ’

‘ તે શિકાર મિઠિ સાહિ લે કને ’

(ન. જિ. ગ્ર.)

આજે કમુસાત પ્રમાણે મારી મુલત પુરી થાય છે, માટે એ દરમીયાનમાં મેં શું શું પ્રક્રમ કર્યો છે તે ઉપર નજર ફેરવી લેઈ કે મારાથી કેટલું થયું અને કેટલું બાકી રહ્યું છે તે જણાય. મારી ઉમ્મર નહાતી છે. ફક્ત સત્રા વર્ષનો હું થયો છું. પણ પુત્રના લક્ષણ જેમ પારણા-માંથી તેમજ મારા જન્મ દીવસે જે વાણી નીકળી હતી તે વાણી આખરે ખરી થઈ ચુકી.

૧. જિજ્ઞાસુઓને તે ‘ જૂવું નર્મગદ્ય ’ ના ૫૪ ૩૭૩મા ૫૨ મુલક છે.

છે. માટે એ વાતનો મને સંતોષ ઓછો થયો નથી, કેમકે ધણા ટકા તકકા વેકેલાઓ આગળ મારું તો શું આવે પણ વગર ખાડી કાતર નકલે એક જ ધોરણે મારા બાળપણનાં વચનો જાણે શ્રી જ્યોત્સના દેવ તમ કૃપા છે; અને ધરગ-ઓને નીચું જોવાનું થયું છે.

સંદેહ—મેંક, કિનાસો ખાટા વિગેરે વિશે જે વિચાર મહેં આગળથી બતાવેલા તેજ પ્રમાણે ઉત્પન્ન છે. સારા દેશનું સત્યાનાથ વાદ્યું છે; અને તેને એવા તો કંમરમાંથી પુરો કીધો છે કે મેલજખાઈ, ટેકા આપી તથા દવાદાર કરી ચાલ્યા પણ ટટાર ન થયો; તેથી દુનિયાનો ત્રામ ઉપજી, મોહ લોભાદીકનો—ખટપટી સંસારનો ત્યાગ કરવો એવા નિમ્મચ કરી, યાત્રા કમન કરવા જવાના છે. અને આખરે મનમાં વેરાગ આવે તો ભગવાં પણ પહેરે.

સરકારી—બાજતો ઉપર જે ચરચા અને પ્રચારત હું કરતો આવ્યો છું તે ઉપર સરકારે ધ્યાન દીધું હોય એવું જણાય છે. કેટલી વાતો મારા બોલના પછી જ અમલમાં આવી છે તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વાંચનારે જોઈ લીધું હશે. કેટલીએક ઉપર લક્ષ દીધેલું જણાવું નથી; પણ મારા કુત ફરતો રહે છે તે ખબર આપે છે કે મારામાંના વિષયોના જરાજર તરજીગો સરકારને રાસન થવાને થવા કરે છે. એજ ઉપરથી મારો ભાર સમજી લેવો

સંસારી—બાજતો ઉપર જેટલું ધ્યાન આપવું જોઈએ તેટલું અપાયલું નથી. તેથી મને ઘણી દીલગીરી થાય છે, કેટલીએક બાજતો લખાઈ છે તે એવા અંગમાં લખાઈ છે કે તેનો હેતુ સંધારણ શુદ્ધિ વાળાઓથી ભાગ્યે સમજાવો હોય. પથ્થરલાલજી આદીદોનાં નામ કોઈ અમુક

૧. કેટલાંક કલિપત પત્રોનાં કટાક્ષાત્મક રેખા-ચિત્રો-પાત્રો બધે પોતાના ‘ સાક્ષરમંડળનાં અંતરંગ માણસો હોય એવી રીતે-’ ડાંડિયા ’ માં આવતા, તેમાંના એક તે આ પથ્થરલાલજી.

પુરુષનું હીર કાઢાડવાને ધારણ કરેલાં નથી એવા એક પુરુષ લેખ પ્રત્યેક વર્ગમાં જે ખામીઓ જોવામાં આવે છે તે ખામીઓ એકજ સંસીક પુરુષમાં એકઠી કરીને વાંચનારને એક ચાડીયો કરી, ખતલાવવીઓ એવી મતલબ છે. આ પ્રકરણને એવી રીતે લખવાની ફેરસી પ્રથમ જ નવી આ ભાષામાં થઇ છે. માટે અણુ તેનાં બી શેષાર્થ; તેનાં ફળ રાચણના ઝાડની પેઠે ધણે વરસે જ અખાય. એ બાળત ધણે જ નથી થયો તેની દીલગીરી નથી. હું તો રંગક મુકાને ખસી જઈ; પછી સગમશે એટલે એની ગેળે બાહાર થશે ને બાડકો પણ થશે.

શાસ્ત્રીય—વિષયો પણ ભુલી ગયો નથી. કોષ પણ પ્રકરણ સવિસ્તર લખાય નથી, પણ વારેવારે તે ઉપર વિચારો અને તકરારો વચ્ચે-વચ્ચે કરેલી છે તે શુભ, યાની, વિચારવંત વાંચનારે જોઈઓ હશે અને સમજીને હરખાતા હશે. એ વિષયો ઉપર એટલું જ ધ્યાન આપી મારી વિહતા બનાવી નથી તેનું કારણ કે લોકોમાં એ વાતનો અણુ રસ ઉત્પન્ન થયો નથી એટલે ખુબી શુ સમજે. જે આંકમાં એવા વિષયો ધણા છે તે આંકો હલકા ગણાય છે; જેને હું હલકા સમજી છું તેની તારીફ બહુ સાચ છે. મુખ્ય લોકો રીતે તેમ કહ્યું છે કે પછી તેવા વિષયો સમજવાની ટેવ પડે માટે જ અહીંતહીં છુટા છુટા ઘણા વેરયા છે. એ ઉપરથી

૧. એ પ્રકરણો ૧૮૬૪ દરમ્યાન 'હાડિયો'ના પૃષ્ઠ ૩૭, ૫૩, ૬૦ અને ૭૬મા પર અનુક્રમે, સોઠ પચ્ચ-રલાલ, શાસ્ત્રી ભુકાભટ્ટ, 'કલમ કપાયવા અમવાદાર' મોઝીવાય અને વકીવ પરાશરરાય વિશે '૩૦' ઉકે' તિરધરલાલ દયાળદાસ નામે કોર્ટેજ વિધાયી' અને 'હાડિયો'ના વાર વારના લેખકની કલમે લખાયા હતા સોઠ શ્રીના પર સારારુ, જે બે રથને ઝેંક અપ્લીવ સુખનાવાળું, પણ એક દરે ડીક સ્વિન માપુ ૧૮૬૫ ના પૃ ૨૨૭મા પર છે ચારે વિશે ૬૨૬ક ઉદ્યેખ પણ કયાક કયાક આવે છે.

સમજવું કે કેટલાએક વિદ્વાનમાં અપનારને મારા વગર ચાલતુ નથી તથાપી મને 'નિંદક' નું વિદોપણ આપે છે, તેઓની તેમાં ભુલ છે તેમને દેખાશે. હું 'નિંદાભેર' નથી પણ જખ-ડાઓ એવા લખાણથી જ સમજે-તેણ ટકેરે ને ગધેડા ઢીકાપાટુએજ પાધરા થાય !

કેલવણી—ખાતા ઉપર પણ સપાટા ચલાવ્યા છે તેની અસર અણુ જોવાની છે. એકબે સપાટાને ખંધા ચોર મ્યાન કરે નહી, ખુમ પડશે ત્યારે જ તેઓની મુદ્દિ ઠેકણે આવશે.

ગામઠી રાજાઓ—પણ હીસાબમાં આવ્યા છે. ને તેઓમાં બહુ મારો હાક બેઠી છે. અને બધું ઉચળ પાચળ થયું રહ્યું છે.

રેલવે—ખાતું બચી ગયું છે. તાહિ અંધેર ચાલે છે તથા હું અંજણો નથી પરંતુ તે હટકી મયું છે એ લોટી તાણુખી છે, એક જ ઠોક પડ્યો છે તેમાં એ નિર્લજ્જે પાધરા થાય એવું દીસતુ નથી. જીવીશું તો જોઈ લેશું.

મારા જાતલાઈઓ—જાત જાતને ખાય તેમ મારા જાતલાઈઓ તો બીચારા મુગા બેઠા છે. હું મરે છું કે જીવું છું તેની તેમને દરકાર નથી. મારા તેજમાં અંજળયા હોય તેમ જ હું ગાડું, ઘેણું, જાંધુ અવકું લખ્યો હોઈય પણ મારી જોડ શુંધા કાઢાડી શક્યા નથી. ખીજ વખતે નજવી બાબતોમાં બહો અદાવીને આવે છે ! એ પણ તેમની ખુબી !

આપણું આયુષ્ય હુક, ને કરતુ તો ધણુ સમય બાકી બહુ રહીજ નાવ. તેનો શોક શુ કરવો ! મારાથી ધસડાયું તેટલું ધસાયુ. હવે તો વહી બીજે જન્મે-જન્મે જન્મ હોય તો-નહીતો આટલું જ.

તાંડિયો

૧ 'હાડિયો'ના અંક ૩૨માનો ('તારિખ ૧૫મા ઝીએમ્બર, સન ૧૮૬૫' નો અયરોખ).

૭. નાટકોમાંથી વાનગી

‘રામજનકીદર્શન’ માંથી

અંક ચોથો

પ્રવેશ ૧ લો

(સ્થળ-પંચરટી)

રામ:-જનકી, વનવાસ તો ચિત્રકૂટ છોડ્યા પછી જો.

જનકી:-ખરેખર ત્યાંથીજ; અયોધ્યાથી નીકળી ચુકેલો સત્કાર જોઈ ગંગા ઉતરી ભાર-દાનની બેટ લઈ વાર્ધિકનો સમાગમ કરી ચિત્રકૂટ ઉપર આવી રહ્યાં પશુ ત્યાં અયોધ્યેથી સૌ મળવા આવ્યા હતા-તમે પિતાની ઉત્તરક્રિયા કરી હતી, માતા કૌશલ્યાના મનનું સમાધાન કર્યું હતું, સુમિત્રાને દિગ્ગેર લક્ષ્મણ વિશે નિઃશંક કર્યા હતા, દિગ્ગેર ભરતને રાજનીતિ સમજાવી હતી; શત્રુગન તથા સુમનને રાજકાર્ય આપ્યું હતું ને સરને શ્રદ્ધ વશિષ્ઠની સલાહમાં સોપી પાછાં અયોધ્યે મોકલ્યાં હતાં એ સધું કેવળ સસારી કાર્ય હતું.

લક્ષ્મણ:-પશુ માત, અગ્નિસુનિને આશ્રમે જતાં જ્ય ત કાગે ચરણને આંચ મારી હતી તે અને ત્યાંથી નીકળ્યા પછી માર્ગમાં વિરામ લેયકી લઈ ગયો હતો તે સાંભરે છે ખરું કે ?

જનકી:-એ ન સાંભરે કિંચિત્, વિરાધ હંચકી આશ્રમે તે વેળા તો હું બેભાન હતી પણ જ્યારે તેણે તમારી સાથે ચુક કરવાને મને હેડે મૂકી ત્યારે હું ચમક્યાં કરતી ને મારા પેટમાં કંઈ કંઈ ચળું, જવાહોની તે વાત.

રામ:-અગ્નિસુનિની જાની અનસુયાએ તને એકાંતમાં શો બોધ કીધો વાર ? મળ ન સાગે તેજ વચ્ચે, સુઝાય નહિ તેવી

પુણ્યમાળ ને રાહસોપી નિર્ભય રવામ મારે કુંકુમ એ આપ્યાં હતાં તે તો મારા બલ્લવામાં છેજ.

જનકી:-સીના ધર્મ સમજાવતાં કહ્યું હતું કે ચાત, પિતા, ભાઈ, બેન એ સીને દિવુ ને સુખ આપનારાં છે પણ તે સૌ પતિથી ઉતરતાં છે, સીને જે જે સુખ જોઈયે તે તેને આપનાર તેનો સ્વામીજ છે-આ લોકમાં જન્મ ને પરલોકમાં પુણ્ય ફળ અપાવનારાં તેજ છે; ધૈર્ય, ધર્મ, મિત્ર ને સ્ત્રી સ્ત્રીની પરીક્ષા આપનારાં જ થાય છે; વૃદ્ધ, રોગી, અપંગ, ધનહીન, ધર્મવ્રત એવા પતિને જે સ્ત્રી છગે છે કે તગે છે તે વમપુત્રીમાં અસલ દુઃખો ભોગવે છે. મનસા, વાચા, કર્મણ્યા જેનો પ્રેમ તેલની ધાર પેડે અખંડ નિજ પતિ ભણી છે તેજ પતિવ્રતા, જેના સ્વર્ગમાં પણ પર પુરુષ નહિ તે ઉત્તમ, પર પુરુષને ભાઈ, આપ કે પુત્ર જાણે તે મધ્યમ, ધર્મ વિચારી સમજને રહે તે કનિષ્ઠ અને સમય આધાર ન ચળવાથી કે સંમંધી લોકના ભયથી અટકી રહે તે અધમ. બીજી બહુ બહુ શીખામણો દીધી હતી પણ તે અમણ્યાં સાંભરતી નથી.

લક્ષ્મણ:-અગ્નિની પછી રાસલંગનાં ને પછી સુતીદણુનાં દર્શન કીધાં, અહીંથી આસ-પાસનાં અરણ્યોમાં ઋષિયોના આશ્રમો-ની યાત્રા કરવાં-સાન, ભક્તિ તથા નીતિ વ્યવહારને બોધ લેવામાં ને રક્ષસોની ત્રાસલલક વાતાં જાણી લેવામાં દશ વર્ષ ગાળ્યાં ને પાછા સુતીદણુને આશ્રમે આવ્યા. અહીંથી એક અદિતો સુનિ અચરિતને ત્યાં વસતી

કરી આપણે પંચતરી આવ્યા છીએ,
કેમ બધુ એજ આપણું બ્રમણ કેની

રામ-પથારિયત રમરણ રાખ્યું છે સોચિત્રેપ.

લક્ષ્મણ:-માતા જાનકી એક દાડો તમે શંકા
કીધી હતી કે વનમાં આવી રાક્ષસોને
મારવા એ તો સમારી ક્ષત્રીનો ધર્મ છે.
તે પછી બધુએ ગમાધાન કીધું હતું કે
વનવાસ કરનાર ક્ષત્રીએ પણ તપ-
સ્વીતોજ ધર્મ પાળવો, તોપણ જ્યારે
ઋષિઓ રાક્ષસોથી પીડિત થઈ તે
ક્ષત્રી તપસ્વીને યરણ આવે ત્યારે તે
સર્વના કલ્યાણને માટે તેણે તે સમય
ઉપર દુષ્ટને મારવા ને પોતાનો જ્ઞાન
ધર્મ અવસ્થા પ્રથમ પાળવો. વળી કહ્યું
હતું કે મહાત્માથી પણ અજાણ્યતા
વેળાએ પાપ થઈ જાય પણ જુદી
પ્રજ્ઞાને પેદેથીજ દાખી હોય તો પાપ
થવાનો સંભવ છેકેજ જુઓછો છે.

જાનકી-માયી વાત છે, ઋષિ સુતીકથુનો
આશ્રમ મને જાહુ રમણીય લાગ્યો,
સુદર ઉપવન વાટિકા, વિદ્યાર્થિઓનાં
જુદાં જુદાં સ્થાન, ભરમ લેપિત ને
ચંદન અર્ચિત ઋષિઓ અને અનેક
સ્વભાવની પણ સખળીજ ધર્મ કાર્ય
તત્પર ઋષિપત્નીઓ મારી આંખ
આગળ જોઉં છું તે-

(લાવણી)

દારણ વનમાં વિશાળ આશ્રમ, ઋષિનો આ સોયો,
મનોહર સુદર આ સોયો,

સુદર શો સોયો રે,

કથું મન રચનાને જોએ.-દારણ (૧)

ખજવાટિકા ઉપવન અહિં ઘડિ વિવિધ વૃક્ષ વેલી

ફૂલ ફળ વિવિધ વૃક્ષ વેલી,

વિવિધ વૃક્ષ વેલી રે

કરે જાહુ પંખિ જંદુ કેલી.-દારણ (૨)

આ પાસે વિદ્યાર્થિઓની ટાટડીઓ આવી
જૂજવી ટાટડીઓ આવી,

ટાટડીઓ આવી રે,

ગોદવણ રૂઝલી લાવી-દારણ (૩)

આ પાસે લેપિત ભરો ને અર્ચિત ચંદનથી,
ઋષિઓ અર્ચિત ચંદનથી,

અર્ચિત ચંદનથી રે,

વેદને બણે જુએ મનથી રે.-દારણ (૪)

ધર્મ કર્મમાં તત્પર રહેતી ઋષિપત્નિ દેખું
કાલી કો વેવળિયો દેખું,

વેવળિયો દેખું રે.

પવિત્ર ને સુંદર પણ પેખું.-દારણ (૫)

રામ-પણ આ સ્થળની પૂર્વકથા ઋષિ
સુતીકથે કહી છે તે સાંભરે છે ?

જાનકી-હા, આ પ્રદેશમાં બે રાક્ષસો રહેતા
હતા, ને તે વારથી આ સ્થળ અગ-
સ્તિયે પોતાના શિષ્ય સુતીકથુને
સ્વાધીન કીધું છે.

રામ-અને એ સ્થળની પૂર્વકથા ?

જાનકી-હા બે રાક્ષસો રહેતા, એક બ્રાહ્મણનો
વેરા રાખી બીજા બ્રાહ્મણોને મરને
વિષે તેડતો ને બીજો અજ રૂપે હોમાઈ
પ્રસાદ બોજન રૂપે બ્રાહ્મણોના પેટમાં
જતો ને પછી પેટ ફાડી બાર નિકળતો
એ પ્રમાણે હજારો બ્રાહ્મણોનો તેઓસંહાર
કરતા, સુનિ ગૌતમ ત્યાં આવી પોતાને
બ્રાહ્મ બોજન કીધું. ને પછી ગમાર્તુ
રમરણ કરી બારના રાક્ષસને બોલ્યા
કે તે તો ચમપુરીમાં ગયો હવે આવવાનો
નથી; એ રાક્ષસ ક્રોધમાં આવી જઈ
સુનિ ઉપર ધસ્યો પણ સુનિયે પોતાના
નેત્રના તેજના ઝગકારાએ તેને ભરમ
કરી નાખ્યો.

રામ-રાજાએ પોતાનાં રાજ સાચવી બેઠા છે,
પણ ઋષિઓ રાક્ષસોની સામા અચ્છી
ટક્કર લેતા રે છે અને સમયના

પુરપને સજ કરે છે કેવા મહાત્મા કુનિ !
જ્યારે મેં વિનંતિ કીધી કે ત્રોડી
રાક્ષમેા દળાય તેવી સુકિત દાખવેા. વ્યારે
તેઓએ પ્રસન્ન થઇ વિણ્ણુનું ધનુષ્ય,
પ્રહલાનું બાણ, જે અક્ષય ભાથા, કોક
ખડ્ગ, એક કવચ એ આપ્યાં ને રહ્યું કે
આજ અસે રાવણનાં શિર ઉડાવજે.
વસ્તીરધાન પંચવટી દાખવ્યું ને
જનકીનું જાતન કરજે કહ્યું. ના જનકી
તારી રગરણ્ય સકિતરણ્ય છે. (દસીને)
પણ લક્ષ્મણ ! સુનિયે જનકીનાં વખાણ
કીધાં તે તને સાંભરે છે કે ?

જનકી:- (સભજ) મારે મારાં વખાણ નથી
સાંભળવાં.

લક્ષ્મણ:-માતા, વખાણ કેને નથી મમતા !
નિંદાએ તેજ દરાષ્ટ જામ ને સ્તુતિએ
પ્રસન્ન થવાયજ; બધું, સુનિ બોલ્યા
હતા કે રામ લક્ષ્મણ, તમે સીતા સાથે
મારે દર્શને આવ્યા એથી હું ધણેજ
પ્રસન્ન થયો છું. સીતા શ્રમથી કૃષ્ણાંગી
થઇ છે, એ રાજપુત્રી શુદ્ધ ગ્રેમ હોવા-
થીજ વનનાં સંકટો વેઠવાને નિઃકળી છે;
ક્રીએનિો રવભાવ ■ કે સંપદામાં વળ-
ગતારેવ ને આપદમાં પતિને છોડી દેવો,
તેઓ વિજળીના ઝબકારાની પેઠે સાદમ
કરે છે, અતિ તીક્ષ્ણ શબ્દની પેઠે
વચન વાપરે છે તથા વેર રાખે છે,
ગરડના વેગની પેઠે અધીરી ઉતાવળી,
વાયુની પેઠે અંચલ ને અતિવિપત્તી પેઠે
પરિણામે ધાતકી થાય છે, એ સૌ
દોષરહિત એ રામ તારી આ છે.

જનકી:-અને પછી તમારા બધુંએ સુનિ પ્રતિ
શું કહ્યું હશે ?

લક્ષ્મણ:-એવો માતા.

જનકી:-મારા ઉપર મારા લાઇ ઉપર ને મારી
આ ઉપર સુનિદ્રની પ્રસન્ન દષ્ટિ છે,

એવે-૪૬૬ કૃતાયં છુ. એવું મગનું
લાળણુ હતું.

રસમ-૨૭૬ મારાજ છે.

જનકી:-ખાનુ એ પ્રમગ રલો. જે દલ દિવ્યરથ
તમે બદલેને અતિ વૃદ્ધ કાકા પેસો
૨૬થી જટાયુ જે સમગળને શુકની
માથા મદાય દનો ને જે રાક્ષમે
આપ્તી મમ ન આવે માટે માર્ગમાં પડી
આપણી સલાખ રાખે છે તેને કેમ
વિમરો જાઓ છો ?

લક્ષ્મણ:-ખરેખર, પર્વત કાકા તો મને નજ
સાંભર્યો. તેણે પણ પંચવટીમાંજ રેવાનું
કહ્યું છે.

રામ:-આપણે અહિં સ્થિતિ તો કીધી છે અને
વનવામનો અવધિ દાખવણુ થોડો છે
પણ હવે આપણે ઉપરાઉપરી ઉપાત
જેવા છે. જાંધુ લક્ષ્મણ કાસે આકાશ-
અંધી દાખખડમ ઉતરુ ને તે તે સેષ
વાંમની ઝાડી કાપતાં જે રાક્ષસને કાપી
નાખ્યો તેનું વેર લેવાને રાક્ષસો આવશે
જ. રુનિ અગરિતની સુચના પ્રમાણે
તારે હવે જનકીને જાળવવી, અને
જનકી તારે મહારાણું નહિં.

-રામજનકીદર્શન

દ્વાપરીદર્શનમંદી

(રાજ મંદિરનો ચોક)

વિરાટ-પ્રધાનશ. કાચે હું કરવા નિઠર્યો હતો ને
બધે તમેજે ફરી વળ્યો તો જાણ્યું કે
અનિયંત્રા ઉપરીપણા તમે થોડાએ
સારો સ્થિતિમાં છે ને પછે તેણે કેટલાકને
ફેરવી, દોડાવી બતાવ્યા, એને પ્રસન્ન
દાન કરવું છે તેનો વિચાર કરવેા.
પ્રધાન-છપ્પામાં આવે તે આપણું મહારાજા
ભંડારમાં ખોટ નથી.

વિરાટ—વળી તતિપાળે ગાય, વૃષભ, બેસ
દેખાડ્યાં ગાય, બેસ પ્રથમ દ્રુહન્ટી તેના
કરતાં યોગણી દૂજે છે, તે વળી
ઋણુએને સારી પેઠે ઝોળાજે છે ને
હવિષ્ય કહી જાણે છે તેના માટે પણ
વિચાર કરેલા.

પ્રધાન—તેને પણ તેના કામ પ્રમાણે આપણ
મહારાજ!

વિરાટ—આલો, પણ આજ આપણે બદન્ટાએ
ઉતારેને શું શિખવ્યું છે અહીં,
તે જોઈએ, બોધાવે તેઓને રાણીને
પણ અહીં આવવાનું કહેવું

પ્રધાન—રણુવાસર્મા નાકે છું મહારાજ !
(જાય છે)

વિરાટ—અન્યક ને તતિપાળ બેનું કામ જોયું
ને કહ્યું તો જોઈએ જ છીએ. એ
વિપ્ર આવ્યા પછી આપણે ત્યાં ધણુક
રાજવંશી છૂતને માટે આ મા પણ
એણે મારી તરફથી મૌને દરાવ્યા છે,
ના બને તો છે જ
છૂતમાં મળેડું દ્રવ્ય અને અર્પણ કરી
દે છે પણ હું શું રાજા નથી ? તેનું
છૂતેડું હું કેમ રાખું ? એને હમણાં કંઈ
આપવાની અગત્ય નથી

પ્રધાન—(આવી) મહારાજ ! આવ્યા સૌ
વિરાટ—બેટા ! ગા કંઈ, ને બ્રહ્મન્ટા ! છું
ધુપગ કમકાવી તાવ રંગે

ઉત્તરા—(લાવણી મરાઠી આન)

પિતા ! પ્રિય રે નાટ્યકળા મારે શીખવી.

રૂઢી પૃત્ય આવડ્યું કાર્ધ,

કર રાજી સર્વને ગાર્ધ,

નથી નાટ્યકળા સમજાઈ પિતા

ત્યાં નરનારી સીદાઈ.

કરે વેધ વાણી ચતુરાઈ,

બનાવટ રમણી વખણાઈ પિતા

વન મલા દીપે ચીતરાઈ,
જન જોઈ દોષ યુધ્ધ માઈ,
ધરે રીઝી નીતિતણી મહતાઈ પિતા.

વિરાટ—આવ બેટા, બેમ મારી પાસે, સાર
ગાય તે. બૂદન્ટા તે મારે શિખવ્યું
છે જાણો હવે

પ્રધાન—મહારાજ ! અચા કરો તો હવે
મસ્તબુદનો આરંભ થાય

વિરાટ—આજવા દો, કાણુ કાણુ છે
(ગયો આવે છે)

પ્રધાન—આપણે સોમનાથ ને બહારને
જિમ્મત એ બે, મહારાજ !

(યુદ્ધ થાય છે ને જિમ્મત છૂતે છે,)

વિરાટ—(હળવે) પ્રધાનજી કેમ કરવું ?

પ્રધાન—(હળવે) સપસાઓ સિદ્ધ છે.

વિરાટ—ચલા દો જુદ તો બેનું

(બદન્ટ ને જિમ્મત એક બીજાને વગડે છે.)

પ્રધાન—અચા માર્યા છે બેઉએ, જેમ બીજા
મણમણ ખાઈને ખોર કરે છે તેવા
બદલવ જણાતો નથી

વિરાટ—ના, હીક મચી છે

પ્રધાન—મહારાજ ! જુઓ જુઓ, બે પગ
પકડીને ઉગકચો જિમ્મતને

વિરાટ—હ, છાવી પાડ્યો તેને, બદલવ જણો
આવ બદલ, બેમ મારી પાસે, હું બહુ
પ્રસન્ન થયો આ બળ તારે હું નહીં
જાણ્યો.

(જોતરાઓ સૌ તાળી પાડે)

સેવક—(પ્રધાનને) જિમ્મત તો ગતપ્રાણ થયો

પ્રધાન—(વિરાટને) મહારાજાં લોકની
મળી છે તે આપના હક્કા વિના
વેરાવાની નથી

વિરાટ—પ્રધાનજી કાને મલા કરી અન્યક
તતિપાળ ને બૂદન્ટા એ મર્વને દાન
આપી દેવા

દ્રૌપદીદર્શન નાટક

બાળકૃષ્ણ 'વિજય'માંથી
(લક્ષિત)

ઝોડઃ—અધિક છે જઈ જામથી મળ,
નિત પ્રકાશતો લલિતનો જન,
ગુણ વડે હિયે જીવિયે અમે,
કુંડિ વળ્યા દિશા દર્શદો તમે.

બીજી—સરદમાં સરોજ અર્જુનદગી,
કમળનેતથી લાજને નમી,
વધ ધરો પુરો તેથી તો નવે,
વધ વિજયથી કાં દ્યો દવે.

ત્રીજી—વિષયિ હમમાં રક્ષસો યહી,
અનળથી વળી ઇન્દ્રોપથી,
તમ વડે અને આ સમે કરી,
કુંડિ ઉવેખતા કમ રે કરી.

ચોથી—અમ શિરે મુકો પદ્મદસ્ત રે,
વળિ કુચે મુકો પદ્મપાદ રે,
અધરસુંખને દાસ્યદષ્ટિયે,
તમ રે કરો કુઃખિયા હિયે.

પાંચમી—વિદિ રમે મુખે સ્વામ કસને,
હિંદિ હરે મુખે ગેરજો વને,
દિપદું તે વળી રાંજને સમે,
વદ્ધું ધેવને વાગદું મમે.

છઠી—ક્ષણ ન દેખાયે કાંતિ તે બલી,
લુગ વહી મયો, જાણિએ અલી,
કપટિયે મણી વાર તો કરી,
વગર દર્શને જાણું છે મરી.

સાતમી—વગર મૂળી, લક્ષિ કિંકરી,
પિંકિતને કરો સાગિ શીલરી,
તર સતી તણી, ત્યાગ મા દરો,
સરથ આલિની, ખાંડડી ધરો.

—: વસંતલલકા :—

આઠમી—ધારે રહી કૃત્ય કહીયુ વિવેધરીયે,
પાદારવિંદ કુમળા જતને કહીયે,
પાને ન શું કુંઃખ જાદ વનકાંકરિએ,
હો પ્રાણુ દર્શન દિગો ભમતી કહીયે.
(કૃષ્ણ દર્શન રે છે.)

ઝોડઃ—હો, આલ્યો આપણને મોહમદ
કરનારો.

બીજી—પીતાંગર પહેરી, શુંમને વેળાંતી મછ.

ત્રીજી—કું તો મારો હસ્ત તેનાં કમળદરતમાં
શાખીય.

૧ ચોથી—(કૃષ્ણને) મારા બ્દાલા, મૂક તારો હાથ
મારા ખલા ઉપર.

પાંચમી—કું તારી સલામાં કાપકટાક્ષ કરીય,
કહ્નિ—કું તો મારે તેની સામાં જ નોષ રહીય.

૨ સાતમી—અલી જેની મારા રૂંદાં દરમે લલા
મયાં તે.

આઠમી—આ વેળી પ્રીતમ ગોપી મંડળમાં દેવો
શામે છે.

૩ નવમી—આ કું વસ્ત ઉતારી આપુ છું, આસવ
કરો મોહન.

દશમી—ના, કું હોનો છું આલી.

૪ ગાંધી—કોઇ બજનારને બળે, કોઇ ના બળે તેને
બળે, ને કોઇ બજનારને મધી બજતો
એનો ઉતાર કહો અમને સાધુ.

૫ કૃષ્ણ—સખિયા! કહું, પહેલો ઉતાર કે પરસ્પર
બળે તેમાં સ્વાર્થજ દ્વેષ છે ને એમાં
સ્નેહ કે ધર્મ નથી; બીજો ઉતાર કે ના
બજનારને બળે તેમાં અપવાદ વિનાનો
ધર્મ છે તથા સ્નેહ છે—કરણવાગાં
માતાપિતાની પેઠે; અને ત્રીજા પ્રગ્નમાં
તમારે મરમનું બોલવું આણું છે કે ના
બળે તેને ના બળે પણ અમે લાછપે
હીયે તેને નો બળે, તો સજ્જો તેનો
ઉતાર, બજનાર દ્વેષપને ના બળે તેવા
પુરુષ ચાર પ્રકારના છે. આત્માને
વિવે આરામ પામેલા, મનોર્થવાળા,
કૃતમી ને ગુરોહી, સખિયા!
બજનારની વૃત્તિ નિરંતર મારે વિવે
રહે તે માટે કું તેને પણ નથી બજતો

૬ બીજી—એ જ્ઞાનની વાતો અમે કોઇ સમજતાં

૭

૮

૯

૧૦

૧૧

૧૨

નથી, પણ રિઆઝા બહુ પ્રિતમ !
અને હજી તારાવો છે.

કૃષ્ણ:-એ અંગાઓ, હું જાણું છું કે વેદ,
લોક તે સ્વર્ગન એ સદનો ત્યાગ કરી
તમે મને બાળો છો, પણ તમારી
ધ્યાનરૂતિ મારે ત્રિષે રહે માટે તમારા
પરેશને બાળતો હું અંતરધાન પામ્યો
હતો. પ્રિયાઓ, મારો દોષ બોલવો
હવિત નથી.

ત્રીલઃ-દોષ તો અમારો છે કે અમે અંધતા
નથી. એમાં તે કટાક્ષ જાણુ મારાં છે કે
તારા સંગેમને અર્થે અમે અધિક
અધિક અધીરા થયાં છીએ.

કૃષ્ણ-નિર્દોષ સ યોગ તમારો છે, તમારો ઉપકાર
વાળવાને હું સમર્થ નથી, કેમકે અતિ
દુઃ એવી સંસાર બેડી તેને તોડીને મને
બાળતી થયો છે.

(ગરબો)

ગાપીયો:-માતા પાર્વતીનું રમરમ
ગરબે ગાઇયે રે લોલ,
માતા રિંગ ટળે સિદ્ધિ પુરી પાપીયે રે લોલ,
માતા જોગણી અંતરીખથી નિહાળશે રે લોલ,
માતા કુમકુમ ને કુલકાં નીચે નાખશે રે લોલ,

બીલ-કુલ કુલ ઘોડી, પિયુ પિયાલી બોડી,
હાથહાથ બોડી પાગમું સંકેડી, વાવેગે
દોડી ચક્કર કુંડાળે, સ્વેદધુઈ બાળે,
નાકધાસ ઢાળે, ખળકે ખણકિ ચૂડી,
ધમકે ધુપરી રૂડી, કાંતી ઠમકે છે,
ઝાંઝર ઝમકે છે, ચિરપેચ છટકે છે. કુ.
કુમુખ યાયે, ફરર ફટ ચુંદડી, ફરી રહી
પ્રુદડી.

કૃષ્ણ-પ્રિયાઓ, મંડળ અંધાઈ રહ્યું, સંગીત
આરંભિયે ફરીયે ને ગાઇયે લીડ્યો.
(એકેકો છેક ધીમી તાલે.)

કૃષ્ણ-ચરદ પુનેમની રાતડી, ચાંદો ચડ્યો આકાર
ચાર ચાંદરણે ચોકમાં કરીયેજ પ્રેમપ્રકાશ
ટંદ તે વન શોભી રહ્યું, ફલ્કું બેકમું ચોમેર
કાલિંદી ફરે કાંડે, રમિયે ભમંગે ઘેર.
હાલે ને હાલે ગોપિયો, સ્વચંદ પ્રેમરત્નપ
ઘખીને હાલો લેખડો, દર્શન દિવ્ય અનુપ.
(બેમે ઉતાવળા તાલે.)

ગાપી:- (રેણુડી.)

અનઅન વન સધન, સદન નદિ ઉપવન,
કેસુમ નિરખિ મન મુદિત હસે,
નિરમળ સશિંગન, પવન ગતિઉદિપન,
લગન ધ્રુવ તન પતિસું ધસે;
અગમળ છબિ ઉગટ, મુગટ મણિ અંગકટ
લટકે મટકે પ્રતિબંબ વસે,
નટવર તનિ કેપટ, ઉઘટ ધરિ લટપટ
રમે સુખસંગ રસે. (૧)

કૃષ્ણ:-

સુવરણ મણિ વમન, પ્રસન મસદરસન,
મંડળ સુંદર તેજતરે.
તણુ ઈણુ રવ અણુણુ, તણુણુ ધમ કુમકુમ,
રમકે ઝમકે સુર મધુર બારે.
સુલખણ રાજ વદન, મદનરતિ ધનગન,
નયન, નયન ચર કેસી કરે
ધન ધન રન ચરદ, વરદ જન રમરમદ
ગોપી પ્રેમપદ ઉચ્ચ ધરે, (૨)

ગાપી:-

કેવો મચિયો જુઓ ગોપિયો આવો રસિયો
જાણું નહિ આલિંગન રંભન વિચિત્ર
સુંગન દહ દહ ખેલો. કેવો.
હું પણ ધુમતી હરખી રમતી નીરખી
નમતી પીઠ અહીં. દેખું સપ્ત પદલખ
શ્રીમુખ છઈ વળિ ખેલે. કેવો.
સુંદરશામળ કર ઉતાવળેકુંજે નાગર
સ્વામી સહી. નેમેયુકવી પ્રેમ યકવી આહિર
છેલે. કેવો.

કૃષ્ણ:- (સ્વગત) મંડળના મધ્યસ્થનાં મારા
સ્વરૂપે વિવિધ રાગના આલાપ અને
વાદના ગત ઐથી આખા વનને

રાગમય કરી નાખ્યું. રાધાએ મૃદંગ
વગાડવામાં કાંઈ ઓછું રાખ્યું નથી.

ગોપી:-પરોઢના વાલુભાઈ પુલડા કંચેથી
પડ્યા જો ।

કૃષ્ણ:- (સ્વગત) પૂરી મંતોળાઈ (પ્રગટ)

ગોપીઆ દલે તમે ઘેર જાઓ. બપ
પાંચે નહિ. તમારે ઠેકાણે નવી
ગોપીઆ કરી છે તે અર્થ થશે.

જાપીઓ:-હવે અમે જમ્યા થાએ.

આસપુષ્પવિનય નાટક

પ્રકીર્ણ.

મંડળના હાલ

આપણે હિંદુસ્તાન દેશ પણ પ્રાચીન કાળથી જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે, પણ એની કીર્તિને પ્રકાશ જે પૂર્વે લેતો તે હાલ નથી. કારણ શું ? આપણા લોક કહેશે કે એમ થવાને બંધરેચ્છા છે. વલ્લ્ય અસ્ત, ભરતી ઝોટ, ચડતી ચડતી જગતમાં થયાજ કરે છે. હું 'પથુ કહું છું' કે બંધરેચ્છાથી સંપણું થયાં કરે છે, પણ આ રીતે કે બંધરના ટેરવેલા નિયમ પ્રમાણે કારણ ઉપરથી કાર્ય બને છે. કેાઇ પણ કાર્યને કારણ અવશ્ય જોઇએ; તેા હિંદુસ્તાનની પડતી દયા આવવાનાં પણ કારણો હોવાં જોઇએ ને એ કારણો થયાં છે, પણ તેમાં મુખ્ય એ છે કે આપણા દેશમાં રાજવર્ગમાંના લાલેલા ને પ્રજાવર્ગમાંના લાલેલા એએએ એકલા મળી રાજનીતિસ બધી વિચારો ચર્ચાવડે નહીં કરવાનો ચાલ રાખેવો નહિ. જુદા જુદા પુરૂષો પોતપોતાના અમયમાં પોત પોતાના યશ યતાવતા પણ એકસંધે થતા કાર્યના જે જશ તેના લાભ લોકને ન હોતા મળતા. એકનાં બને છુટકે છુટકે કેટલાંકનાં બળ કરતાં જુદા જુદા સંપનાં ને પછી એકન સંપના બળ વિશેષ હોય છે. એ સંપબળ આપણામાં નહિ, ને એ સંપબળ વધારવાનો પણ જણે એકલા મળી વિચાર કરવો એ ચાલ આપણામાં નહિ, તેથી આપણી કુદંશ યપ છે.

જાણ કહે છે કે આપણી કુદરત શી યથા છે તો
જીવો-આપણાં રાત્રી મળાં, આપણી સત્તા
મળ, આપણાં ધર્મ મળાં, આપણાં
માન મળાં, ધન મળાં, ને સુખ મળાં;

આપણે મૂર્ખ, કાપર, નિર્દય, વ્યમની, ને દરોદ થઈ રહ્યા છીએ. આપણે એવા તો આગસુ ને વિચારવું-ય થઈ ગયા છીએ કે આપણને ઉદ્ધમ કરવાનું ગમતું નથી, પણ જનરે જનરે, મોઢોદે મોઢોદે ને ચક્રે ચક્રે ભટકી જેની તેની નિંદા કર્યા કરવાનું ને જમવા જમાડવાની વાતો કરવાનું ગમે છે, એવી આજ કાલ આપણું દશા છે, અને મડળી મળી સ પે વિચાર કરી ઉદ્ધમ કરવાનો અવ્યયમ નહિ જનરી રાખીએ તો આપણી યી દશા કે જે પ્રમાણે ઠોર પોતાનું પેટ ભરે છે, જે પ્રમાણે આક્રોધના સીદી ને ઉત્તર અમેરીકાના ઇન્ડિયનો પોતાનું ગુજરાન થકાવે છે તે પ્રમાણે આપણે દહાડા પુરા કરીશ.

નર્મગદ્ય : મંડલી મળવાથી ચતા લાભ
સંપ

સંપ ગૌરવણો છે. તે બેઠી પશુ મજબુત દર્શિના પહેલવાન છે. તે ધણો જાડો નથી તેમ ધણો પાતળો પશુ નથી. તેની રંગો કપાઈને ઉચ્ચકાયેલી તૈયાર રહેતી છે. તેડું મોઢું લાલ ને બરફ છે. ડાઘા બેરોડી ગયેલાં નથી પશુ મજબુત છે અને તેના ગાલ ઉપર તન્દુરસ્તીની લાલી આવી રહેલી છે. તેની આંખ કચકડાં જેવી નિર્મળ છે ને કાળી બમ્બર તેજસ્વી કોઈ છે. તે ધણો આરોગ્ય છે સ્વચ્છ લોહીના ભરેલો છે તેથી તેની હુમને લીધે તેની આંખ કિંચિત મિચ્યાયલી રહે છે. જાણે કોઈ ચિત્રનો ખૂબી જોતી વખત આંખને કંઈ એક જીણી અર્થાત પ્રસરેલી દર્શિને એકઠી કરીને જોતો દોષ તેમ તે ભુલ્યે છે. તે નીચી પશુ ચાર પાસ ફરતી જેવી દર્શિએ મોટે

ધીર અને વિચારવાળો પુરુષ દેખાય છે. તેનું નાક મોના પ્રમાણ કરતાં કંઈ એક લાંબું છે અને તેને કાળાને ડુંકી પથ્થુ બારાબ ચૂંછ છે. તેના બન્ને હાથ એકદમ જોરમાં બાહર નીકળીને કંઈ પરાક્રમ કરવાને વહેલા ઉઠે એમ દેખાડાવે છે, ને તે યુગ્મને હાથે તેનું જમણું પાસું દસાતાં જોરમાં લગાર અંદર ગયેલું અને ડાહ્યું પાસું બહાર પડતું દેખાય છે. તેના પગની પાનીઓ જમીન ઉપરથી ઉઠવાનો તૈયારીએ ઉંચકાઈ હોય એવી માલમ પડે છે. એ દસતા મોઢાના વીર પુરુષની આકૃતિ ઉપરથીજ સર્વ મોહનળમાં પડી જાય છે અને તેથી તે જલદીથી સૌને વશ કરી લે છે. માથું જોડે એ તો ગોળ, મોઢું ને કંઈક આગળ પડતું, કપાળ વિશાળ ને ભવ્ય. તેનામાં પ્રોઢતા, શૌર્ય, વિચાર, ચાતુર્ય વગેરે ગુણો છે તેના તેના અવયવો ઉપરથી આલસ થાય છે.

નર્મગદ્ય : સંપ્રવિષે

એકલા શું ન કરી શકાય ?

એ સંધ્યાઓ એકલા થઈ નવી નાત કરી, નવો ધર્મ રાખી, નવા સંસારકાયદા કરી, દેશને તાલો કરે તો શી વાર છે? એકલા શંકરે, એકલા વલ્લભે, એકલા સ્વામિનારાયણે, એકલા રામદાસે, એકલા નાનકે, એકલા દાદુએ, એકલા કબીરે આટલા આટલા દેરદાર કયાં તો તમે આટલા બધા, થઈ ગયેલી પાછલી વાતોને સારીપટે જાણ્યા છતાં, પૈસે, વિદ્યાએ શુદ્ધિએ ચતુરાઈએ સર્વ વાતથી અનુકૂળ હોવા છતાં, તમે માહારો સુધારાનો મદિમા વધારવાને કાં આચોક્ષા ખાઓ છો? જેને કરવાનું મન નથી તે હજાર બંધાનાં કાઢાડશે. તેમ તમે બાહાર પડવાના તો નથી પણ માહારો ધંધ્લા છે તે તમને કહ્યું છું. આ સમય બાવલા થઈને બેસી રહેવાનો નથી. જો આ પ્રસંગ તમે સુક્રોશો તો તમારા જેવા કંઈ બીજા કોઈ નહિ. તમે માહારા નાગને બાંધે લગાડો છો. આ વખત તો હિંમત રૂપી મદીરાનું પાન કરી રજપૂતની

પેટે એકદમ બહાર નીકળે અને કું તમારે માટે સર્વ દેવની વિનંતી કરીશ કે માહારા બકતોની સંખ્યામાં વધારો કરો તેમને સુખી કર. વાસ્તે છેલ્લું એજ કહ્યું છું કે, એક સારે ઠેકણે દક્ષણી ને ગુજરાતી વાણિયા, બાદાણી, બાટિયા વગેરે સર્વ સેવકોએ રડાં બોજનનું મને નૈવેદ્ય ધરાવી તે પ્રસાદી સર્વે જજાએ એકપંગિતએ બેસીને મોટી ખુશીથી માહારા સાચા ભક્ત મહિપતરામ સુદાં આરોગચી.

જૂનું નર્મગદ્ય

છવને

ર છવ ! તું મોટો બાએગશાળી છે-તું રાતદહાડો ઉઠોગ કરે છે, ગુજરાન નેટકું ને કંઈક વધારે પણ પેદા કરે છે, નાનાપ્રકારના નિહાંપ વિદ્યાસ વેલવ કરે છે, શરીરે નિરાગી છે, તને તારી ચોગ્યતા પ્રમાણે બધેથી માન મળે છે, તારા ઉપર સરવે જનનો દોભ છે-હવે તારે શું કરવા રડ્યું જોઈએ? હા, તું રહે છે તે એક તો તારો ટેક નીચો જશે કે નહિ, એ વિચારથી પેદા થતી ધાસ્તીથી; પણ હોય, ચઢતી પડતી સફુનેજ છે-હમણ્યાં જારે તું આટલું સુખ ભોગવે છે, તારે પછી કુઃખ પણ સોસળે, રે ઝાળીને વળી કુઃખ કેવું? એને તો રડવામાં પણ પ્રભુનો ખેડ જાણી આનંદ જ છે. બીજું તું રહે છે તે એટલા સારે કે તું લોકની સાથે સીધા છતાં લોકો કેમ તારી સાથે આઝા યાત્રે છે ને એવાઓનું જગતમાં કાવે છે કેમ? હા, તું તારી પેતાની વાતથી નિવૃત્ત (નિરાંત પામેલો) છે, પણ ઉપર કહેલી બીજી વાતો જોતાં તું ધણે પ્રવૃત્ત (રોકાયેલો) છે અને એથી તું ઉદાસ રહે છે. ‘આકર ચક્રવા ચતુર નર, નિતપત રહત ઉદાહ;’ ‘અર ધૂધુ ચૂરણ પણ, સદા મગન પ્રધિરાજ.’ તને તેઓના જેવું ચર્તા આવડે છે, પણ માયાનો પસારો જાણી તેમાં ફસાવાને તું ધંધ્લોતો નથી તેમ સામાની કંઈકાજનો ચાલ જોઈ દયાથી તું તારા દીલમાં દાંહે છે. પણ સમજ-જગતમાં બધા

થોડાજ દોષ છે; જોકે જુડા ધણાજ છે તોપણ એઓ, પેલા થોડાને વહેલું ગોઠું માન આપે છે; વળી બહાનું સદૈવ દલ્લાણુ છે અને જુડાનું અતે દલ્લાણુ નથી. હશે! જોહો, આ શી કુદરત પીસી રહી છે!

ભૂતું નર્મગદ્ય : હાંડિયો

હોડી જતો વખત

આજ તે કાલ, કાલ તે પરમ, પરમ તે એથે દહાડો, એથો તે પાંચમે, એમ એાણતું પોર, પોરનું પરાર, પરારનું એથું વરમ, એથું તે પાંચમું-એમ પાંચશેમું પાંચદળરમું, પાંચલાખનું-ત્રણે થાય છે. દાહાડાના દાહાડા ને વરસના વરસ વહી જાય છે,

કાળને જતા વાર નથી લાગતી ને જીવનરતો તો વિસ્વાસ થતો નથી કે આજનું કામ કાલે કરીશું એમ ખાનરીથી રહેવાય. તેમાં વળી 'શત થોડી ને વેશ ધણા' જેવું છે.-ધણી ધણી રીતે જોરસાને અને જોગવાઈને તાબે થવું પડે છે; શીદર માંદગી ને ખાટલાના ઝોડ તો પાછળ વળજેલાજ છે; આતું છે તો ખરું ત્યારે શું રડયાં કરવું? ના, ના. જે ધડી જાય તે આનંદમાં અને સુકૃતમાં કદાકવી.

ભૂતું નર્મગદ્ય : હાંડિયો

ફેરી અને પુરુષ

ત્રી ધણીની શલામ નથી, તે પથુ માણુમ જાત છે. જેવો પુરુષ તેવી ત્રી. એકને બીજા વના અજુગું નથી. તેઓ એક બીજાને સુખી કરવાને તથા સુદિ વધારવાને જન્મેયાં છે. આટલાં દારણુથી ત્રી, પુરુષની ચિત્ત છે. આતું છે ત્યારે કોઈ કહેશે કે ધણીઆણીએ ધણીની આત્રા શા માટે માનવી? આ સત્તાલ સુરખાઈ બરેલો છે. હું પુછું છું જે એક મિત્રનું કહ્યું બીજાએ ન કરવું? એકમેકની ધારી શીખાયથ એકમેકે માનવી બટારત છે નિશેષ કરાને ધણીને પોનાનો વડીલ મિત્ર જાણી, કુદ્દાળ ધરનો ઉપરી જાણી, તેના ઉદમ ઉપર, તેની શુદ્ધિ ઉપર, તેની વર્તણુક ઉપર સસાર આધાર રાખે છે એમ

જાણી, અને ધણીવડે સદુ છે એમ સમજી ત્રીએ વિવેકથી તેની આગામાં રહેવું જોઈએ. અગર ધણી નદારી વાત કહે તોપણ તે તે વખત તેણીએ કશુંક કરવી અને પછી તેના મીઝાસ જોઈને તેને સુધાવેલો. પણ તેના દુકમ માન્ય રાખવો; તેને યોગ્ય માન આપવું, અને તેની અદ્યમાં રહેવું. ધન્ય રાજ્યને ધટ્ટું માન ન આપે તો તે અનીતિ કહેવાએ, તેમ કુદ્દાળના ઉપરીનું તેનાં છાંકરાંઓએ માન ન રાખવું એ જોડું છે. સપગાઓના અમલ હોય તો રાજ ચાલે નહિ; તેમ કુદ્દાળના સપગાજાણુ દુકમ કરમાવે તો મંસાર નીબવો કદજી પડે, માટે દુકમ તો ધણીનો ત્રીએ અમલમાં આણુવે, પણ તેને સુખ્ય વજરની પેઠે ધટ્ટી સલાહ આપવાનો અધિકાર છે.

ભૂતું નર્મગદ્ય

“ શેરના કાગળના કનકયા ”

આહા! જોતાં જોતાંમાં જાનરમાં શો ફેરફાર થઈ ગયો છે! ‘ જમ્યાજીએ સમાસો. કાકા કહેતા તે ખરું, એમ કહેવું પડશે ’ એવું જે ડાંડિયો કહેતા તે, તેનું ચઢી વાગ્યાથી તે પુલાતો નથી, પણ જાનરને પડતો જોઈ ઉસડી સંદોરીઆની દયા ખાય છે. ‘ ધણું તે થોડાને માટે ’ ‘ હમવું તે રડવાને માટે ’ ‘ સુખે સોની ને કુઃખે રામ ’ ‘ જાને જગજીવન ને કવિ કાકાબાપ. ’ આગળ જાનરમાં લગનના જેવી ધામધુમ હતી અને આજકાલ છે મેહેલે મેહકાનું ધુની ચુપાચુપી જે-દા હજી રસરસ પુટાપુટ ને ઓ ઓ થયું નથી, પણ તે સદુ હવે જે ધડિ જાય છે તેમાં થવાનું. ચેકડડને બદલે ખોખાં આગળ દહાડી જતાવવામાં આવે છે.

છાંકરાઓ રે, ત્યારે મગા છે-શેરનાં કાગળીયાંના કનકયા જતાલી ચગાવવાનું’ ઠીક થશે. એ કનકયા ચમશે ત્યારે તેમાં શીનાનસો અને જે’કા દેખાશે અને પછી એકદમ ગોય ખવાડી તમારા મેટિશઓને જૂતાવજો કે તમારી શીનાનસો અને જે’કા આમ જ હવામાં ચડી ચગાડી હશે ને

આમજ પાછી નીચે પડી સુષ ગઢ્યો હશે અને પછી 'આનું' કરનાર તો આમ ગયું ને અંડળ-ગંડળ હાથમાં રહ્યું' એમ બોલી દેવા શેફે હાથમાંની દોરી પથ્ય સુકી દેવી પડી હશે. છોકરાઓ, હવે તમારો વારો છે. પથ્ય જરા સીધા રોહો-દોરી, માંબે, લાઠી, કમગડી તૈયાર કરવા મડિા, એટલે કનકવાના કાગળે (શેરનાં બોખાં) પથ્ય રસ્તે કુદતાં કુદતાં તમારી પાસે આવશે !

હોળીઆઓરે હોળીના દહાડા ગયા નથી- પાસે આવે છે, હું તમને હોળીનાં ગીત ગવડાવીશ, પથ્ય હમણાં એકવાર બોલો તો નેહું બાઝ બાઝ બાઝાકા ગોદા-રામ બોલો બાધ રામ !

નૂતું નમંગદ્ય

“ સરો હપર ઇશ્વરને કોપ ”

સામગદ્યસની મઝા પચ્ચીસીની વાતમાંના પેલા સિદ્ધે અમૃત સિદ્ધ કરવાને સાર ૧૦૮ બતરીસ લક્ષણોએને ફેસલાવી તેલની ઢંઢામાં નાખ્યા હતા તે પરમાણે સરોરિયા સરદારોએ પોતાની મતલબને માટે હજારો અઢીની ને દેશાવરોની રાંક રૈયતને મોહનળમાં નાખી -આતરડી કકળાવી તરકડ તરકડ કરાવી મારી નાખી છે, તેજ હાલ તો પેલા સિદ્ધની પંઠે ફેસાધ ગયા છે. ઇશ્વર ન્યાયી છે. ખરેખર સદા કળજીગથી એટલું તો પાપ વધી ગયું હવું કે ઇશ્વરે કોષને આગળથી સ્વપ્નમાં પથ્ય ન સુઝવું તેવી રીતે એકાએક કલકડી અવતાર ચકતીથી સહુ સરોરિયાઓનેા સંહકાર કરી નાખ્યો છે. પાછું ધર્મ સ્થાપન થાય-ખરો ઉદય ચાલવા મડિ, અમેરીકામાં લાખો માણસ કપાધ જતાં તે પાપનો કોષ વિચાર કરવું નહોતું પથ્ય જે થાય છે તે સાર થાય છે કે આપણું ધર ભરાય છે એવું જે સમજતા તે પાપી ચંડાળોને શિક્ષા થઇ છે તે ઠીકજ થઇ છે. કેટલાક ખરા ઉતોગી, ખરા બકેત, ખરા પયોપકારી ને ખરા

દેશાભિમાની ખરા મરદો મનને મારી મારીને સદામાં પડ્યા નથી ને ઇશ્વરની પ્રાર્થના કર્યા કરતા હતા કે, પ્રશુ લગાધનેા અંત વેહેલો આવ્યું, સરોરિયાઓના મનને તોડી ભૂમિભાર ઉતાર તે મરદોનીજ પ્રાર્થનાથી હજી પથ્ય આ વખતે સપડાયલા સરોરિયા થોડા ધણા ઇશ્વરના કોપથી બચશે.

નૂતું નમંગદ્ય

નિરાશિતોની આશા

આ ક્ષણભંચર જગતમાં કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર નામે છ શત્રુ આપણી સારી શુદ્ધિને ચળાવે છે. એઓથી છદ્વિયો સ્વાધીન રાખી, ન ચળી, મનને સ્થિર રાખી પરદુઃખભંજન તરફ નિષ્ઠા કરીશુ તો તેમાંથી જગતનેા કર્તા તે ર્યું, આપણને તેણે શા માટે જન્મ આપ્યો છે, આપણે શું કરવું નેહુંએ, વગેરે સારા વિચારો આપણામાં આવશે, હૈયા કુમળાં થશે અને નકારાં દુઃખ દેતાં સાથાં કદી પથ્ય નહીં આવે. પારસી, યુસલમાન, ખ્રિસ્તી વગેરે સધર્મનાં ધર્મપુસ્તકમાં પરોપકારની સ્પૃતિ કરેલી છે. તુળસીદસ કહે છે કે ‘તુળસી દ્યા ન છાંડીયે જળલગ ધટને પ્રાણ્ય’ કુનિયાના સધળા માણસો ઇશ્વરને મોટા દાતા જાણી તેના હિંધર આધાર રાખે છે. કુર્કુબનાં માણસો રળતા પુરુષોના હિંધર આધાર ર ખે છે, દેશરૂપી કુર્કુબમાં રળતા ધીમંત લોક હોય છે માટે, નિરાશિત બાહુઓ વિશેષ કરીને શ્રીમંતોની આશા રાખે છે.

નમંગદ્ય: નિરાશિત પ્રત્યે શ્રીમંતનો ધર્મ

ચડતી પડતી

ચઢે તો પડે એવો નિયમજ છે. મોટાં રાજ્ય વેરાન થઇ ગયાં છે તો સુરતની પડતી થઇ તેમાં કાંઈ તાણુબ થવા નેવું નથી; તો પથ્ય ફક્ત પોણીત્રણસે વર્ષ દરમિઆનમાં જે માછીવાડાએ નાણુદ ન થાય તેવું નામ કુનિઆમાં રાશન

રાખ્યું છે, તેણે જોતાં જોતાં ક'ગાલીઅત
જોષ છે ! દુકામાં, જેની જગીન ઉપર પ્રથમ
પગલા કરી અંગ્રેજ લોકોએ આખા હિંદુસ્તાનની
અકર્ત્તી સત્તા મેળવી છે,—તે ગાંધીવાડાની
જુદી જુદી હાલતના જુદા જુદા અંદેશો જોઈને
અજબ ગજબ કોણ નહિ કહે ?

નર્મદગદ્ય : સુરતની અહતી પડતી

શોક વિષે

ત્રીસ દેશના પ્રખ્યાત સ્થાની સોલનને એક
દેશતંત્ર દતો તે હંમેશાં દીક્ષીરી ને ઉદયીમાંજ
રહેતો. બીજા ધણીએએ બુતાવેલા ઉપાયો તેણે
ક'ધા, પણ તેને શોક જન્ય નહિ. એક દહાડાં
સોલન પેશને એક હંચી ટેકરી ઉપર લાઇ ગયો.
ત્યાંથી આમપસના તમામ ધરનાં છાપરાં નીચા
દેખાતાં હતાં. સોલન બોલ્યો, બાપ ! આ ધરો
જે દહાડાંથી બ'ધામાં ત્યારથી તે આજ સુધીમાં
તેમાંના જેટલા બધા લોક મરી ગયેલા છે, મરી
જાય છે અને મરી જશે એ સમજાનો શોક
કેટલો આજો વારો ? એ સમજાનો શોક કરવો
મૂઠી દબ ને તારાજ શોકને રડ્યાં કર. હવે
પોતાને માટે શોક કરવો અને પારકાને માટે ન
કરવો એ તો ગેરબ-સારી અને નિર્દયપણું
જણ્યું. સમજાં પારકાને શોક કરવો તેમાં કદી
આગે આવવાનો નહિ. માટે અટકું કપાળ
ઉતારી નાખવું અને મુજગોજ શોક કરવો નહિ
એ ઉત્તમ પક્ષ છે ને આપણાં દુઃખનો આપણે
શોક કર્યો અને એને માર દુનિયા નહાઈ કઢી
બખડે તો તેને લેખવવું નહિ એજ સારી રીત
છે, એમ પેલા ઉદયસી પુરવે વિચારી શોક કરવો
હોડી દીધો. એ સોલન મુગી શિક્ષા આપતો:—
તેને કેમએ પુછ્યું કે માણસની જીંદગી વિષે
તમારો શો વિચાર છે ? સોલન કંઈજ બોલ્યો
નહિ. પણ ગૂપચૂપ તેને પ્રદક્ષિણા કરીને જતો
રહ્યો.

નર્મદગદ્ય : ચેલાકુટવાની ચેલાઇ વિષે

કાળ રવરૂપ

એ કાળમાં અર્થ વસ્તુ પ્રાપ્તિના યત્ન,
યત્નથી પ્રાપ્ત થયેલા જ્ય, વૈભવ ને નાશ એની
લીલા દેખાડી. ભયમંકટ દુઃખે પીડિત એવાઓએ
અને લોભથી ઉત્કંઠિત એવાઓએ જગતમાં
દોડાદોડ અને ધુમાધુમ દરી મૂકી. ઇ. સ. ૫,
૧૮૪ માં હન લોકો ચીનની ગાદી ઝડપીને ઇ.
સ. ૨૬૫ થકી રાજ્યમાં અસ્તાવ્યસ્ત હતી.
ઇ. સ. ૫૯ પછી બૌદ્ધ કૃષ્ણકોએ પોતાનો
ધર્મ ચીનમાં પાસે પળાવ્યો હતો. હિંદુસ્તાનમાં
બૌદ્ધોએ અકર્ત્તી રાજ્ય અશોકનો આશ્રય
મેળવી ધર્મપ્રસાર કીધો; સિંધિઅન લોકે આવી
રાજ્ય મડિલાં તેને વિક્રમે દરારી દેશમાંથી
કઢાડ્યા; બહાણોએ પ્રથો લખી વાદ કરી
રાજ્યઓના આશ્રય શોધી બૌદ્ધને પગવ્યા, ને
હિંદુસ્તાનમાંથી કઢાડ્યા. સીરિઆના રાજ્યમાંથી
પાર્થિઆ તથા આર્મેનિયા એ બે જુદાં પડ્યાં ને
ધરાનનું નવું રાજ્ય મંડાયું. રોમનોએ બીતરના
પ્રપંચે ને બહારના મુદ્દે ઉપરા ઉપરી ધણીક
ઘોડાં ને બળવંત રાજ્યો જીતી લેઇ પોતાનું
મહારાજ્ય મીઠું. આઠ ચોરસ મૈલની ને ત્રણ
ચાર હજાર વસ્તીની રોમનગરી ને એજ રાજ્ય
તે ૧૫ લાખ ચોરસ મૈલનું ને બાર કરોડ વસ્તીનું
મહારાજ્ય અમંજ્ય સમૃદ્ધિથી શોભ્યું ને
પાછળથી મદ્યજીવી રોમનોએ કુચ્છી થઇ
રાક્ષસની પેઠે મહાવૈભવ કીધો. પછી મહારાજ્ય
અવ્યવસ્થિત થયું;—(ત્રીજા સૈકામાં) કેટલાંક
પ્રદેશો ઉપર ગોથ, ફ્રીક વગેરે લોકે દુભલા કીધા;
(ચોથા સૈકામાં) ખ્રિસ્ત ધર્મે રોમ છટલી
અને બીજા કેટલાંક પ્રતામાં જય મેળવ્યો;
(પાંચમા સૈકામાં) હન, ઓસ્ટ્રોગોથ, વીસી-
ગોથ, વાંડલ, આલની, સ્વેવી, ફ્રીક, બર્ગ ડીઅન
ઇત્યાદી જંગલી શુરો હલારાયાં; રોમ જગતનું
રાજ્યનગર છુટાયું, ને મહારાજકીય પ્રલય થઇ
રહ્યો.

નર્મદગદ્ય : રાજ્યરંગ

મજુરોની સ્થિતિ

ગાંધીજી:-મજુર લોકોને પોતાની સંસાર સ્થિતિ સુધારવા આગત કંઈજ ઉપાય રહ્યો નથી કે કેમ ! એવા વિચાર હું તમને મળી ગયા પછી કરવા લાગ્યો. તે ઉપરથી એવું મનમાં આવ્યું કે, ખીજા દેશમાં જેટલી છરામત જમીન છે તેટલી જો કે આપણી પાસે નથી તો પણ આપણી પાસે પુષ્કળ પડતર જમીન છે, તેની ખેડ થઈ હોય તો અનાજ વગેરે ઉપજશે લાંડાળ વધારે થશે.

મહેતાજી:-પુ'છનું માન હોય તે પ્રમાણેજ ઉદ્યોગ થાય છે, વારતે મજુરોને પેટીકું આપવાનું જેટલું સામર્થ્ય હોય, તે કરતાં વધારે મજુરોને કામે લગાડતા નથી. સમજ્યો, તેઓ પોતાના રોજના અનાજને માટે કામ કરે છે. તેજ જો તેઓને મજુર નહિ તો તેમનાથી કામે લગાવાનું નહીં, ધણું તો શું પણ તે લાગવાના જ નહીં. કોઈ એક દેશમાંહેની પુ'છની જેટલા મજુરોની સંખ્યાળ થવાની, તેટલાં સમગ્રાં, મજુરો કામે લાગ્યાંજ હોય છે, ત્યારે જે જમીન ખેડાયું થઈ છે ત્યાં તેઓએ કામ કરવું કે નવી જમીન ખોદીને કેળવવા માંડવી એ વાતનો માત્ર વિચાર કર્યો જોઈએ ને એ વાત જમીનદારને સોંપવી અને તેઓ જે ઈશવે તે સાંભળી લેવું. કેમકે જેટલું ઉમ્મન કરાવી શકાય તેટલું કરી લેવું, એ જેવું મજુર લોકોના સારને અર્થ છે તેવુંજ જમીનદારને પણ છે, ધણું કરીને જૂની જમીનની કેળવણી સુધારવા સારું પુ'છ નાખવી એથી જેવા ફાયદો થાય છે તેવા નવી જમીનની ખેડ કરવામાં પુ'છ લગાડ્યાથી થતો નથી. કેમકે ધણા દિવસથી ખેડાયું થયેલી એવી જે સૌથી સરસ જમીન, તેના કરતાં જે રહેલી પડતર જમીન હોય છે, તે ધણી રસ વગરની તથા ઉજડ હોય છે અને તેના ઉપર જ્યારે ધણો અર્થ કરીએ ત્યારે તે દેવા મળે છે. એવું છતાં એ સદરહુ બને જમીનોની ખેડ કરવા સારું લોકો પાસે પુ'છ

હોય છે, અને દાહમાં એવું નજરમાં આવે છે કે, પ્રાંતો માંહેની ખેતીનો ધણો સુધારો થયો છે, એટલુંજ નહિ પણ ધણાએક ગૌચરોને વાડ ધાલીને તેમની ખેડ થતી જાય છે.

ગાંધીજી:-મહારં એમલું આપને વિસંગત લાગતું હોય તો લાગો, પણ ગૌચરને વાડ ધાલ્યાથી માહું થયું એવું મહારાથી બોલ્યા વગર રહેવાતું નથી. ગામડા ગામમાં રહેનારાઓનાં દુખળાં એવાં જે થોડાં સરખાં ટોરો તેઓની સંભાળ થવાને જે તે ગૌચરોનાજ આસરે હતો. તે હવે નહીં જેવો થયો, એ આગત ગોઠવરિમથ સાહેબ કરીને એક સુરસ કવિ થઈ ગયો, તેનાં બે વાક્યો પ્રાકૃતમાં રચ્યાં છે તે એવાં કે.—

શાહુલવિક્રીડિત છંદ.

વરતી દેશ વધી પડે પિડ કરે, કંગાલ દારિદ્રને
શ્રીમંતો ધનને મદે લઈ લિયે, કળ્પે જમીનો અરે ॥
નીસાસા પડી બંધ દોર ચરતાં । જારી થુંકે છે અરે ॥
વાસો કહાં કરિયે હવે દિન વહે । શોફેજ ભવાડરે ॥
થોડી એકજ લાકડી બળતરે । દૂધો દહીંમાં સરે ॥
જે તે આજીવીકા હતી મધ હવે । રહે નહીં સ્વાસરે ॥
શોકો ભૂમિ ધણીજ બાગ બગિચે । ખેડાવે પાકો જમે ॥
પૈસાદાર સુખેથી ડાલું બરિડા । હીથા હમેને દમે ॥

મહેતાજી:-કવિનું બોધવું દેશબંધાર વ્યવસ્થાસાક્ષરમાં એક સારું પ્રમાણ એમ માનતા નથી. ગૌચરોને વાડ વગેરે નાખ્યાથી થોડાંક દુખળા ટોરોના આરો બંધ થશે, પણ તે ગૌચરો પડે ધણાં સારાં ટોરોનું પોપણુ અથવા સારી ખેતી થવા માંડશે. તેણે કરીને અનાજ વગેરેનું માન વધશે, અનેક ગરીબોને કેવળ સાક્ષાત્ સંબંધવડે પ્રાપ્તિ થઈપિ થઈ નહિં તો પણ

હેવટ સારજ ગેટીકું મળવાનું. ગૌચરોને વાડ નાખવા સાર તથા તેમને એકાચ કરવા સાર મળુરો ન્નેધયે, તેણે કરીને ગૌચરોની આળુઆળુના પાસેના આમડાના લોકોને એક નવું કામ જાગે છે. એ પ્રમાણે તેમની મહેનતની વધારે ગરજ પડે છે. ગૌચરોપરથી તેમને દસ છુડવાને બદલે તેમને પૈસા મળે છે અને જે દેર તેમનાથી પગાતા નથી, તેઓને જમીનને નવી વાડ વગેરે નાખનારા વેચાતી લે છે.

ગોપાળ:—લોકસંખ્યા વધી સતે જે લોકો વધારે થાય તેમની પાસે પડત જમીનની એક કરાવવી એ ઠીક, પણ તેવું કરાવ્યાથી પણ તેમનું પેટ ન ભરાવું હોય તો કેમ કરવું. જે ઠેકણે પેટીઉં મળવું સહેલું તથા જ્યાં મહેનતની વધારે ગરજ એવા દેશમાં આપણી તરફના ઉદ્યોગ વજરના માણસોને યા સાર મોકલવા નહિ? અથવા જેમાં વસ્તી ઘણી નહીં એવા જે અમેરીકા મહિના દેશો, ત્યાં તે લોકોએ જમીન નવી વસ્તી યા સાર કરવી નહિ. ?

મહેતાજી:—લોકોની ધણી મહી યદ્ય હોય તો તેમને પરદેશમાં વસ્તી કરવાને મોકલવા સિવાયે બીજે ઉપાય નથી ખરો; પણ ધણું કરીને એવું છે કે, પરમુલ્કમાં જવું એ લોકોને ધણું જીવ ઉપર આવેછે અને કેટલાકને અમસ્તી ખીક લાગે છે કે, આપણી તરફથી પરમુલ્કમાં વસ્તી ધણ તો આપણા દેશનું જોર કમી થશે, સખખ પરમુલ્કમાં વસ્તી કરવાને સારી પેઠે ઠીક પડવું નથી,

દેશવ્યવહાર વ્યવસ્થા

આવણું કેવું જોઈએ ?

એ આવણાના ડિકાઇનમાં વિશેષે આવું હોવું કે આવણાનું નાક કપાયલું ને માથે પાધડી ઉઘડી ફેરવેલી રાખવી; વળા તેને બોબે બેંક તથા એશિયાટીક બેંકની સાથે નીચે મ્હેલે ગાળી તરફ ધુરકાવણું ઉણું કરવું; ને તેને

જમણે દાખ સીધા પેલી બેંકે બતાવતો રાખવો, ને ગળે દાખ લટકતો, મોટાં આવણાની ગાળી પાસે નાંદનાં નાંદનાં બાજળાં પણ ફસાવાથી શીકા પડેલાં એવાં માણસોને બતાવતો રાખવો; તેમ તેને જમણે પગ પેલાઓને કચરી નાખવા જતો હોય તેવો ઉચકાયલો દેખાડવો. બીજું તો કારીગર પોતાની નગરમાં આવે તેમ કરવું.

જનનું નર્મગદ્ય

આત્મકથામાંથી

‘કું’ કુંધવાતો ને કુંધવાતો રહેતો, કું’ જખા માયાં કરતો, વિલાત જવાના તમાકા મારતો, બીજા લેસન કરતા ત્યારે કું’ માંડા પોતાના જ વિચાર કયાં કરતો, પ્રેમીસરનાં લેકચર પણ મન દહ સંભળતો નહિ, કું’ લેસન બેસન કાંઈ કરતો નહિ, પણ જ્યારે હાકુંનેસના કલાસમાં ફાલકનરના સિપરેકની કવિતા અને વર્ડઝવર્થની કવિતા ચાલતી ત્યારે કું’ એક ચિત્તે સંભળતો ખરો... વળા અને સંભરે છે કે, મેં જોખરડમાં સોએક લાઇન અંગ્રેજમાં પરચુરણ પરચુરણ બાબતની જોડીને, મિ. રીડને બતાવી હતી, પણ એણે તે જોઇને અને હસી કાઢ્યો હતો.’

* * * *

‘આ મોહનિદ્રા તે મોહનિદ્રા જ હતી. આ ત્રણ વર્ષમાં એ કહે છે કે ‘મેં’ કાંઈ આગ્રેજ કે યુજવાતી ચોપડી વાંચી ન હોતી, ને એક હાકુંનેસને કાગળ લખ્યો હતો તે સિવાય બીજું કંઈ અંગ્રેજમાં લખ્યું પણ નહવું. યુજશતીમાં પણ ત્રણેક લાપણ લખેલાં બીજું કાંઈ નહિ. યાનસાગરમાં મેં કંઈજ લખ્યું નથી; તે દોલત રામ લખતા, કું’ લાંમ પીતો પાક ખાતો, (બીજા કાંઈપણ જાતની કેક કરતો નહિ.) એકાંતમાં કું’ નામ મેળવવાના (પૈસા મેળવવાના નહિ) અને ગ્રેમ સંજમી વિચારો કરતો. સુધારાના અને તેને પછી અમલમાં આણવાના વિચાર, પછી ખાનગી કે જાહેર તે વખત બીલ-

કુલ નહનો. જાતિભેદ, પુર્નવિનાશ મૂર્તિપુનઃ,
અભદ્યામઠય, વગેરેના સુધારા સંબંધી
વિચારોનું મને સ્પર્શનું પણ નહિ હતું ઉલ્લેખ
કરવો, સંપ રાખવો, ભાષણ કરવાં, નિષંધો
વાંચવા, તથા લખવા અને દેશનું ભડું કરવું,
એટલું જ હું સુધારા સંબંધી જાણુતો. '

મારી હકીકત

નર્મદના કેટલાક પત્રો

૬૬૬૬ લક્ષ્મીરામ,

તમારો તા. ૨૪ મી આગસ્ટનો ને ભાદરવા
૧૬ ૩ જનો એમ બે આવ્યા છે. હું મોટામ
આપું છું તેને તમે યોગ્ય નથી એમ તમે લખો
હો ત્યારે આજથી ઉપર પ્રમાણે નામ બદલું
છું—ચીકાશી નહીં—પણ હું પ્રુછું, લોક મૈત્રિ
મૈત્રિ કહે છે તે શું હશે વારે? એ વિષે તમે
અનુભવમાં શું જોયું છે ને વિચારમાં શું નક્કી
કયું છે તે અવકાશ મળેથી લખી મોકલાય તેવું
કરી શકશો? તમારી કલમ મખાણમાં કેવી
૬૬૬૬ ચાલે છે તે જોવા ઇચ્છુ છું.

કવિયારોની ઉતાવળ નથી—જુની ગુજરાતી
ભાષાના નાના મોટા ગ્રન્થ પાનાનો સંગ્રહ તમારા
જુનાગઢમાંથી મળી આવશે? મારો વિચાર આ
છે કે આજથી સો ને પછી બસે ને એમ
૧,૦૦૦ વર્ષ ઉપર આપણી ભાષા કેમ કેમ
બદલાતી ગઈ છે તે વિષે યથાસ્થિત જાણવું—તેમ
નરસિંહ મહેતાની પહેલાં કાણુ કાણુ કવિયો છે
તે સંબંધી પણ જાણવાનું છે—એ વિષય
અવકાશે તમારા મિત્રમંડળમાં ચર્ચાએ—મારે
ઉતાવળ નથી. નાગરી ન્યાતના લગાડ યાય છે
તે જોધને દીક્રગીર છું, મારે વિષે મારી નાતના
ધરણ્યો—જુનાનેનો શો વિચાર છે તે લખશો.

જેન નિજંધ લખવાને અવકાશ નથી.
ઝાંસીની રાણી અને લખનેરના નવાજ વિશે

શોડીક પણ હકીકત આપો તો વળી લખવાનો
વિચાર કરું. અને તો મોકલજો.

(૩)

તા. ૧૮ ઓક્ટોબર.

ભાષ લક્ષ્મીરામ,

આસો સુદ ૨ નો લખો ચિત્રો સાથે આવ્યો
છે, સ્નેહ મૈત્રિ—પ્રેમ એવું પરિણામ મેળા એક
યવું એવું છે. એક યવું કઠિણ છે ને એક યવ
તેમ નિત્ય રહેવું એ પણ કઠિણ છે. મૈત્રિ
કરવામાં ને નિભાવવામાં બહુ વિદન આવી પડે
છે, કાષ્ટને પોતાનો કરી રાખવો અથવા કાષ્ટના યવ
રહેવું એ કહેવત ખોટી નથી કે જેથી મૈત્રિ
નિભે પણ અંતઃકરણનો ઉમળકો રહેવો કુલ્લ
છે. એ જો બંનેમાં હોય તો પછી નાના પ્રકારનાં
વિદનો પોતાની મેળેજ દૂર થઈ જાય છે. સાચો
સ્નેહ શૌર્ય વિના બંધાતો નથી ને નિજતા નથી.

તેમ સાચા સ્નેહથી શૌર્ય વધે છે ને શૌર્યથી
જસ ને પછી સુખ મળે છે એ પણ ખોટું નથી;
હા તે જસ લૌકિક વિચારમાં કદાપિ તત્કાળે
નિંદાય પણ પછવોડથી વખણાયજ. ન્યારે
મરમ લોહીનાં સ્ત્રી પુરુષોનાં પ્રેમ જોવો પુરુષમાં
સ્નેહ જોવામાં આવશે ત્યારે જ એકથ, ધૈર્ય,
યુક્તિ, સાહસ એ સહયુક્તો આપણામાં દેશિયોમાં
નાવરો ને ત્યારે જ તેઓ ઉત્તમ યદ ને ઉત્તમ
સુખના ભોક્તા થશે.

લી. નર્મદાશંકરના આશીર્વાદ

(૪)

સૌભાગ્યવતી માનનાથ,

તમારે વિષે હું કેવળ અનુષ્ઠુ એટલે
વિરતારથી નહિ પણ દંઠામાંજ લખું છું કે:—

જે ઘસપણું આપણા લોકોએ સ્ત્રીઓને
આપ્યું છે, તેમાંથી તેઓને ઊદ્યવાને દાલમાં
વિદ્વાનો વાણીથી ને લખાણથી મહેનત કરે છે,
પણ નર્મદાશંકર પુરુષો પોતાના સંબંધવાળી

શ્રીઓને વ્યવહારમાં યોગ્ય છુટ નહિ આપે અને સ્વ.—. શ્રીઓ પોતાની મેજે યોગ્ય છુટ નહિ લે ત્યાંસુધી આપણા દેશની શ્રીઓની ગિમતિ સુધરવાની નથી. એ વિચાર તમારા પ્રાણરિયનો છે ને એથી જ તમે છુટનું સુખ ભોગવો છો એ જોઈ કું બહુ સંતોષ પામું છું.

તમારા ધર મંભારી કાગકાજમાં આડખ ન પહેલે ને તમે તમારો અવ્યાય જરી રાખી શકો અને વળી તમારે જોઈ ખીજી શ્રીઓને ઉત્તેજન મળે એને માટે મારે કેટલીક સૂચના કરવી છે તે ખીજે પ્રમગે કરીશ.

બાઈ શ્રી—હું તમારા પ્રાણરિયની દરિયાઈ છાંયથી આધી નથી.

લી. નર્મદાશ કર ॥ આશીર્વાદ

ઉપરનો જવાબ તા ૨૦ મીના ૨૧ મીને આપ્યો છે.

(૫)

રડા સ્વભાવનાં માનમાઈ,

“ ધમેપુ મહત્તા ” એ શુદ્ધિ તમારી સદૈવ રહો. હું તમારા પ્રાણનાથ સ્વામીનો પરમ મનેહી છું ને સંતોષી સ્વભાવનો છું એવું તમે લખો છો. એને કું માન ઉપનો વિવેક મમળું છું કારણકે હજી તમે દષતિને મારી સાગે ધણો ...પડ્યો નથી તો પણ તમે ઉગ્રમતાએ મારે વિશે રેતેહપૂર્વક ઉચ્ચ મન બાંધ્યું છે, એમ દર્શાવો છો તેને માટે હું તમારો ઉભયતાનો ઉપકાર માનું છું.

લી નર્મદાશ કરના આશીર્વાદ

(૬)

સુરત આમવીરાન
તા ૨૫ ઓગસ્ટ ૧૮૭૦

લાઈ દરિદ્રતા,

હું સુરતમાં નહિ તેથી તમારો તા. ૭મી નો

મે પરમ દહાડે વાંચ્યો છે, એ ધાગળથી મારે તમારી માથે નવું ઓગળાણ થયું છે.

સ્વદશી ગદિતાર્યે વાં સ્વશિખાડિય ત્યજ્દુ સુખ ।
અધિકતા વર્ગમિતી ધાન્ત નર્મદ ॥ પ્રણમ્યહમ્ ॥
એ પ્રનામાને હું કાષ્ઠપણ રીતે યોગ્ય નવીન.

જાળ લખના મુખ્યને માટે મારી પામે યાચિત્તરના નથી. મારે મત લખ દ્યારે ને કેમ ચર્ચા એ વિશે કંઈ જુલું જ છે. જુલું છે ને હમણાની જ નીતમા જે દેશના કરવો તો મારું મત આ છે કે લખકાગ પુત્રીનો ૧૧ વર્ષ ને પુત્રનો ૧૬ પહેલા ન હોવો. પ્રમગે પ્રસંગે લખતા રહેશો.

લી નર્મદાશ કર

નર્મદા ગુજરાતીનો દીવાળીઆઈમંથી ૧૮૭૧

(૭)

સ્વર્ગસ્થ નાનાભાઈ ફસ્તમજી રાણીનાને
કામળા

તા. ૬ ઈ જુલાઈ ૧૮૭૦

ધ્યામ નાનાભાઈ

બનાવો (માની લીધેલા ગારા ને માહ) બને છે, ખૂબી ને જોડ કુદરતમાં નથી જ કુનીમાદારીમાં છે આકરીન છે, કુદરતને કે મોટા ફિલસુફ ને મોટા તપેસગે પોતાની ઉભી અકબલ શી અને મન મારવાનાં મ્હાવરાથી ગમે તેટલો દાખ રાખે, પણ કુદરત આગળ તે દારી જાય છે કુનિયાદારી—અકબલ તથા મ્હાવરી એને પણ જસ છે કે જો કે આખરે તો કુદરતનેજ તામે થાય છે, તો પણ તે ચોડી ધણી સુદત સુધી પોતાનું જોર કુદરતની ઉપર છે એમ દેખડાવે છે.

લાઈ, ન ક. તું થોડું નિકળ્યાને તજી વર્ષ થયે હજી પૂરેપૂરું બિલ મરાથી ચુકવાયું નથી. બહુજ બળી જાઉ છું. સમો ધણો બારીક જોવામાં આવે છે એક દિવસ હું લાઈ માણેકજી ૫૨-જોરજીને ઘેર ગયો હતો ને વાતમાં તેણે કંઈ

હવું કે 'યુનિયન' ને સમાચાર જોડાયા પછી જેટલું ન. ક. નું કામ ચાલ્યું તેટલાં કામ સંબંધી માઈ' ને નાનાભાઈનું તમારી ઉપર જે માગણું નીકળે તેમાંથી હું મારી પોતાનું' તો ચૂકવી દેવાને ઇચ્છું છું-જ્યારે આટલાં વરસ થયાં ને નિવેડા નથી આવતો ત્યારે કાંસો શું આડો શું કરવા રેવા દેવો જોઈએ, -મટિ નાનાભાઈને કહીને ન. ક. નું જેમ તેમ માંડી વાળો તો સાઈ' 'એ વાત હું તને કહેનાર હતો પણ જેમ ન આવ્યો હવે એ સંબંધી તારો શો વિચાર છે ?' એ પ્રેસ જોડાયા પછી જેટલું કામ થયું છે ને માણેકજી કેટલાના હકદાર છે એ જોઈું મને જણાવે તો તેટલી રકમને સાઈ' હું ને માણેકજી ખાનગી સમજીએ, ને બાકી રહેલો યુનિયનનો આવેજ હું' બ્યાજે આણીને અથવા ચોપડીઓ સસ્તે કહાડીને તને પૂરો કરી આપું-પણ પ્રથમ માણેકજીનો આંકડો મારે જણાવો જરૂર છે.

તને મેં કચરેટર ઉપરનું રા. ૧૪૦૭ નું બીલ મોકલ્યું છે, તેના નાણાં તને પોતાં કે નહીં તે જણાવજે, જે પાંચસે ચોપડીઓ તારે ત્યાં રહી છે તેને પોણા પોણાનું પુરું બંધાવવાને સાઈ' પોણી ચારસે જોઈએ તે હું તને બંધાવનું બિલ ચૂકવતી વેળા મને ત્યાંથી પણ આણી મોકલીશ. થોડાએક કાઠીયાવાડથી આવનાર છે, ને થોડાએક કાઠીયા લઈશ, ચોપડીઓ બંધાતાં આજામાં આજો મહીના દેહ તો થશેજ, ને એની બંદર તો હું તને કકડે કકડે મોકલતો જઈશ, મટિ બંધાવવા આપજે. જાણ, કાંઈ પણ રીતે હવે ત્રણેક મહિનામાં, થોડાનું ચેવટ આણી આપ. બારીક વખત જોઈ મહારાજ છું. પ્રેસના બિલનો નિકાલ કર. વળી-માણેકજીનું માઈ' ખાનગી ખાણું રહ્યું તો ચિંતા નહિં. આનો જવાબ લખજે.

લી. વખત જોઈ મહારાજો જતો નમંદ
કાન્તરમારકમાંથી

પારસીઓ

પારસીઓનું મૂળ વતન ઇરાન છે. સાતમી સદીના વચલા ભાગમાં ઇરાન ઉપર આરબ લોકોએ ચડાઈ કરી અને શાહમઝદેઝદને હાકી કાઢી આરબ લોકો ઇરાનના માલીક થઈ બેઠા. ઇરાનીઓ પોતાના ઇસ્લામ છોડી નાકા; અને આસપાસના પહાડી મુલકમાં સો વરસ સુધી છુપા ભરાઈ રહ્યા. અહીંયા તેઓને બારે વીટમણ પડી એટલે તેઓ ઐરમઝમાં બાપી વસ્યા. ઐરમઝમાં પંદર વરસ ઠીઠામ રહેવા પામ્યા. અહીંયા પણ તેઓને સતાવવા માંડ્યા એટલે એક મોખેદે ગ્રહ જોઈને તેઓને ઇરાન છોડી હિંદુસ્તાનમાં જવાની સલાહ આપી, તેથી તેઓ ઐરમઝ છોડી, બેરાં, છોકરાં લઈ, વહાણને રસ્તે કાઠિયાવાડના દીવ બંદરે ઉતર્યા. અહીંયા તેઓ ઝોમણીસ વરસ રહ્યા, પણ પાકું નેશ જોઈ એક શુક્ર મોખેદે તેઓને દીવ છોડી બીજે ઠેકાણે જવાની સલાહ આપી, તેથી તેઓ દીવ છોડી સંજણ મયા સંજણ ચાલવ વંશના જહીરાણના તાબામાં હવું, તેથી એક મોખેદ જહીરાણ પાસે ગયો અને તેના મુલકમાં વસવાનો રજા માંગી. એક તો મૂળ પરદેશી ને વળી પાસે હથીયાર એટલે જહીરાણો મહારાજો અને તેણે તેઓના ધર્મ તથા આચાર વિચાર કેવા છે, તે વિશે પુછપરછ કીધી. તેઓ સર્વ ચંદને તથા પાણી દેવતા અને ગાયને પુગ્ગનારા કસ્ટી પહેરનારા અને બેરાંઓને અટકાવ પાગનારા જણાયાથી, જહીરાણાએ તેઓને સંજણમાં રહેવાની પરવાનગી આપી, પણ તેઓ પાસે એવી ચરત કરાવી આપી કે તેઓએ સંજણમાં બોલતી બાષા શિખવી, બેરાંઓને હિન્દુના બેરાં જેવો પહેરવેશ પહેરવો, હથીયાર છોડી દેવાં અને રાત્રેજ લગન કરવાં. આ રસ્તે પારસીઓ સંજણમાં રહ્યા અને ત્યાં આતસબેદરામ બાંધ્યા. કહેવાય છે કે પારસીઓ

સને ૭૭૫ માં સંજળી આવેલા અને મંગલજીથી કેટલાએક ઉત્તરમાં, નવસારો, વરીઆવ, બરચ, અંકલેશ્વર, વાંકાનેર અને ખંભાત અને દક્ષિણમાં યાજ્ઞ અને ગોલકમાં જઈ વસ્યા. તેરમી સદીની આખરે અને ચૌદમી સદીની શરૂઆતમાં અહિંસાદીન ખીલજીનો સરદાર અલકખાન ગુજરાત ઉપર ચડી આવ્યો. સંજળીનો રજપુત રાણો અલકખાનની સામે થયો અને તેની કુમકે ૧૪૮૦ પારસીઓ થોડે ભેસી ચડી આવ્યા.

આ પારસીઓનો સરદાર અરદેશ્વર હતો. યુક્તકાળ અને પાદસી વચ્ચે લડાઈ ચાલી; પહેલે દહાડે તો યુક્તકાળ હારી નાસી ગયા, બીજે દહાડે તેઓ પાછા આવ્યા અને પાછી લડત ચાલી. અરદેશ્વર લડાઈમાં કપાઈ મુજો તેથી સને ૧૩૦૫ માં પારસી મોબેદો આલસ લઈ સંજળી છોડી પૂર્વ તરફ આઠ મૈત્ર દૂર, બરચ કુંગરમાં બસાઈ બેઠા. આ જગ્યાએ બાર વરસ રહી વસેલે ગયા, અને વસેલે ચોદ વરસ રહી નવસારી ગયા. દીન પર દીન સંજળીમાં પારસીઓ, ધર્મબદ્ધ થવા માંડ્યા, આચાર વિચાર છોડી દીધા, સદરા કરતી દાની નાખ્યા, પોતે કાણુ, કયા ધર્મના, કયાથી આવ્યા, એ પશુ જુલો ગયા. ધણાએ હિન્દુના આચાર વિચાર પાળતા થયા અને યુક્તકાળની નવાઈત પંથમાં બળી ગયા.

પંદરમી સદીની શરૂઆતમાં ધરાનથી કેટલા એક નવા પારસીઓ ગુજરાતમાં આવ્યા, તેઓએ બોધ કરી પોતાના ધર્મમાં દાખલ કર્યા. સને ૧૫૭૮ માં અરદેશ્વર ધર્મના સિદ્ધાંત અને તેના આચાર વિચાર સમજાવવાને અકબર બાદશાહે નવસારીના મોબેદોને બોલાવ્યા હતા.

મોબેદોએ બાદશાહને બધું સંમળવું હતું અને તે ઉપરથી બાદશાહે સદરા અને કરતી પહેરના માંડ્યા અને આતસ અહોનિશ ચેતતો

રહે છે કે નહિ, તેની દેખરેખ રાખવા અધિક-કંઈકને કરમાવ્યું. બાદશાહે બુદ્ધ થઈ મોબેદોને નવસારી પાસે થેલ કરી જગીર આપી. સત્તરમી સદીની આખરે અને અઠારમી સદીની શરૂઆતમાં પારસીઓમાં મહિમાદે બારે કુર્સ પ આવ્યો.

નવસારીના મોબેદો અને સંજળીના મોબેદો જે નવસારીમાં આવી રહ્યા હતા, તેઓની વચે બારે તકરાર ચાલી. એ તકરાર વધી પડી અને સને ૧૬૮૬ માં તેઓ વચે બારે મારામારી થઈ તેમાં કેટલાએક માણસો મરી ગયા. સંજળીના પારસીઓનું આદ્યું નહિ તે ઉપરથી તેઓ ૧૭૩૩ માં સુરત ગયા અને પછી આતસખહેરામ લઈ વસતાક ગયા અને આખરે ૧૭૪૨ માં ઉદવડે જઈ રહ્યા અને સંજળીનો અસલ આતમ તે અહીંયા રાખ્યો. આજ અરસામાં વળી બીજી પશુ ધર્મ સંબંધી તકરાર ચાલી. સને ૧૭૩૬ માં ધરાનથી એક શખ્સ જમશેદ નામનો આવ્યો, તેણે ગુજરાતના પારસીઓની વરસની ગણતરીમાં એક મહિનાની બૂલ કાઢી.

કેટલીએક તકરાર ચાલ્યા પછી, સને ૧૭૪૫ માં પારસીઓમાં શહેનશાહી અને કદમી એ નામના બે વિભાગ પડ્યા. ધરાનમાં ચાલતી ગણતરી માન્ય રાખી, જેઓએ ફરફાર કયો એટલે જમશેદનો મત સ્વિકાર્યો તે કદમી અને જેઓએ ચાલુ વહિવટ કાયમ રાખ્યો તે શહેન-શાહી કહેવાયા. સને ૧૭૬૮ માં સુરતનાં કદમી પારસીઓએ બરચના મોબેદ કાઉસ અને તેના છોકરા પેરતનને ધરાન મોકલ્યા. કાઉસ અને પેરતને ધરાનમાં બાર વરસ રહી અરદેશ્વર ધર્મ સંબંધી બધું જ્ઞાન મેળવ્યું. કાઉસ ધરાનથી સને ૧૭૮૩ માં પાછો આવ્યો અને મુબાઈમાં કદમી પારસીઓનું આતસખહેરામ બાંધ્યું જે મુબાઈનું જુનામાં જુનું આતસખહેરામ છે.

કદમીઓએ કાઢસને પોતાનો દસ્તુર માન્યો. કાઢસ પછી તેનો દીકરો પેરતન જે મુલ્કા શીરાઝને નામે ઝાલખાય છે તે ૧૮૮૨માં દસ્તુર થયો. હાલમાં પણ કદમીઓનો દસ્તુર એજ ધરમાંથી થાય છે. સને ૧૭૮૩ માં ભરૂચમાં શહેનશાહી અને કદમી વાસીઓ વચ્ચે બારે તરફાર ચાલી અને તેમાં એક કદમી મોરતનો જનન થયો. હાલમાં એ બે મનવાગાઓ મંદિરોમાં સ્થાપિત કરે છે પણ આગળ કરતાં નહિ.

ગુજરાતમાં સને ૧૭૯૦ માં બારે કુસળ પડ્યો ત્યારે ધણા પારમીઓ ગુજરાત છોડી ચૂંબાઈ ગયા. સુરતનો વેપાર પડી જાયો તેથી તથા સને ૧૮૩૭ માં સુરતમાં મોટી આગ લાગી તેથી સુરતના ધણા પારમીઓ ધીમે ધીમે ચૂંબાઈ જઈ વસ્તા, સને ૧૮૫૭ માં ભરૂચમાં પારસી અને મુસલમાન વચ્ચે ધણી મારામારી ચાલી હતી.

એક બેજનજી નામના શખ્સે મુસલમાની મરજી અબાડાવી, તે ઉપરાંત મુસલમાન ધણા ઉગ્રેશયા અને દુલ્લહા કીધું. તા. ૧૫ મી મે ને દહાડે બસે મુસલમાન બહેરા, શહેર બહાર બાવારાહાત આગળ એકઠા થઈ શહેરમાં આવી પારસીવાડામાં બારે તરફાન મચાવી મુકયું. પારસીઓ ધરમાં બરાઈ ગયા. મુસલમાનોએ બેજનજીને પકડી કાઢ્યો અને મરત માર માર્યો, બેજનજી મરી ગયો અને તેની લામને મહોલ્લે મહોલ્લે ફેરવી. લશ્કરના માથુસો આવી પહોંચ્યા તેથી લાસને રજળતી નાખી, આતસ બહેરામમાં બરાઈ મુસલમાનોએ, એક મોબેદને મારી નાખ્યો. વડોદરેથી લશ્કરી માથુસ આવ્યું અને સલાહ શાન્તિ થઈ. દુલ્લહા કરનારાઓને ફાજદારી કામ ચાલી યોગ્ય સમય થઈ અને બે શંસીએ ગયા.

ગુજરાત સર્વસંચલ

વિભાગ બીજો

નર્મદને અર્ધ

૧ : શતાબ્દીઉત્સવ પૂર્વે

નર્મદનું સરસ્વતીમંદિર

સંવત ૧૯૭૦ ના કાર્તિક સુદ ૧ ને દિવસે હું ખાનગી કામે સુરત ગયો હતો તે દિવસે કવિએ પોતાના મંદિર પાસે સળા ભરી હતી. તેમાં કવિતા બોલવાનું નિમંત્રણ માનપૂર્વક મને ક્યું હતું. ત્યાં મેં કેટલીએક નીતિ સળાંધી કવિતા સંભળાવી ને આ નીતિ લખેલી કવિતા કહી હતી. તેમાં એક અર્થમાં દેવની સલાતું વર્ણન છે; અને બીજા અર્થમાં સભામાં બીરા-જેલા ગૃહસ્થોનાં નામ આવે છે.

દોહરો.

સ્મરું મંગળા ચરણમાં, પ્રભુ મંગળ કરનાર.
મંગળકારી દિવસ શુભ, વળી છે મંગળવાર,
સ્વેતશંકર^૧ સુતને નમી, માંચુ તેની પાસ,
લાલશંકર સુતની સદા હાથર પૂરે આશ.

૫૬.

‘નાથ કેસે ગજકો બંધે છેડાયેલ,’ એ રાગનું
સરસ્વતિ મંદિર છે આજ સાઈ,
જોતાં મુદિત થયું મન મારું,—સરસ્વતિ.
નર્મી જગજીવન^૨ જગત વિહિત છે,
ચણર અને નામ ચાહ.
આજ સરસ્વતિ મંદિર સમિપથી
એનું સ્વરૂપ નથી ન્યાઈ—સરસ્વતિ.

૧. શંકર શરિરે ઘોળા છે તેના પુત્ર ગણપતિ એમાં પરિકરાલંકાર છે.

૨. ત્રિલુપ્ત અથવા જગજીવનદાસ ખુશાલદાસ.

અહમસળા આ સગામાં ભળી છે,
અહા તે પ્રત્યક્ષ લેખો.
જેશંકર કે પાંડુરંગ ખીરાજે છે
દુર્ગા ૪ સદિત વળી દેખો—સરસ્વતિ.

આ વર્ષ માંહિ આ સર્વના ઉરની,
ઉમેદ ૫ રામ કરે પૂર્ણ.
ધીરજલાલ વદન પ્રમુદિત કરી,
ચિંતા કરે સૌની ચૂર્ણ—સરસ્વતિ.

મુકુંદરાય વળી નામ છે જેનું,
તે યજ્ઞે સૌને પ્રસન્ન,
કે ખુશ રોજ રહે સહ સંજ્ઞન,
આજ દિવસ ધન્ય ધન્ય—સરસ્વતિ.

કવિ કે નર્મદે અતિ સ્નેહથી સ્થાપિત,
સૂરત શહેર મોઝાર,
તે મંદિરની સમિપમાં આ અવસર
રોજે સલા ■ શ્રીકાર—સરસ્વતિ.

ભોગણીસે અને ત્રીશતું આજે,
વિક્રમનું બેકું વર્ષ,
દલપતરામ કહે દુનિયામાં,
ઉપભવે અતિ હવે—સરસ્વતિ.

—દલપતરામ : દલપતકાવ્ય ભાગ ૨ જે

૩. શ્વેતરંગના શંકર અથવા શંકર પાંડુરંગ.
૪. દુર્ગારામ મહેતાજી.
૫. ઉમેદરામ આણંદરામ.
૬. ધીર પ્રજ્ઞપત્રી જન્મેલા સૌનાં મુખ રાનાં કરીને અને ખીલ અર્થમાં ધીરજલાલ નામ.
૭. વિષ્ણુ અથવા મુકુંદરાય મલ્હારાય.
૮. કેખુશરો હોરમજી.
૯. ભાણસ માત્રમાં કાંઈ ખામી તો હોય છે તે સાથું ન જોતાં ચૂર્ણનું મહત્ત્વ કરતું એવી નજરથી જોતાં આ કવિ સ્વદેશાભિમાની, હિંમત બહાદુર, વિદ્વાન અને દેશમાં ધરો ઉપયોગી હતો એમાં સંશય નથી.

કવિ નર્મદનું મંદિર

(ધ્વનિત)

વીર નર્મદ ! તું જગમાં લડી જંગ ગયો,
તુજ વીર છબી નિરખી ચખ અશ્રુ ભરે,
કંઈ પુષ્પ નવા ખીલતાં તુજ પ્રેમ કરે,
સ્થળ વિખેરી દષ્ટ કૃતકૃત્ય થયો.
તુજ પ્રેમ-ઝરો નિશ્ચિન અખંડ વલ્લો,
ભરી બંધુ-હરે ભૂમિ ખરે દાઝ ખરે,
જાણું તેજ અમાસ પછી જયમ આલ-હરે
ચક્રો અમીચંદ્ર દીપે ત્યમ દીપી રહ્યો,
તુજ પુષ્પ સુવાસિત છે હજી નૂતન ભાં,
દિનદિન નવીન સુભાવ હ્રદે જગવે,
તુજ લેખ સ્વદેશની ભક્તિનું મંદિર છે,
જહિં દેશપૂજા પ્રીતથી કરવા સિખરે,
વળી પ્રેમ સુશૌર્ય બંધુ વીર જીવન બ્યા,
શુરુ નર્મદ ધન્ય ઉભો તહિં તું વીર છે !

ખખરદાર

અમર નર્મદ

અમર નામ નર્મદ, સર્વદા આ અવનીપર,
કથું તારું ખરે, અહો ધીર વીર કવીશ્વર,
ગુણ તારા ઐ ગામ, રજે નરનારી,
અનુપમ કવિતા લેર, અનુપમ છબી પશુ તારી.

* * * *

વીર પ્રેમ શૂગાર, સદળ રસ ઉચ્ચ ગુણગતા,
પૂરણ કરણારસે, આજ તુજ બંધુ ન્હાતા,

* * * *

કાવ્ય અવકૃતિ અધિક, તેમ વ્યાકરણ વિલાસી,
નાટક ત્રૌટક કાવ્ય, ગદ્ય પદ્યાભક ખાસી.

કરી રચના શ્લોકાર, વસ્તુતઃ રસે ભરીને;
ગૂઢ છતાં ગુણ યુક્ત, પુખ્ત વિચાર કરીને.
સાદેશ તે પ્રથમ, રચ્યો જે મોટો રહ્યો,
અણુદદ એ વિપકાર, છુએ નહિ જે જન બૂઝો.
નર્મદ, એ સહુ કેમ, અરે ! અમથી વિસરાશે,
ગુર્જરી ભાષા સાચ, સતત પુર્ નામ ગવાશે ?
આદ્યુત જગસાંદર્પ, હરિલીલા અભ્યાસી.
શબ્દાગ્રે સર્વદા, વસી શારદ સુખરાસી.
ટેડી રસિકના તારી, ખરી ખુશિવંતી એમ,
ધતર જેનો પણ રહ્યા, ખરેખર તું પર મોહી
કહ્યું કરી દાખવ્યું, શબ્દ ના વધો તું વ્યર્થ જ,
ગરજ ગરજની તથ, નર્મદા તું તો ગર્દ જ.

કાનજી ખંભાજિયાકર

નર્મકાવ્યની કવિતા : તેનું ભાવિ

અગિયાર વરસ થયા નર્મદશંકરે કવિના લખવા માંડી છે તે બધી એકઠી કરી હોય તેા સુમારે દયારામકૃત કાવ્યસંપ્રદાના બે ચોપડા જેવડું થાય ખરું. ધણા ગુજરાતી કવિયોના આખા જન્મારના લખાણુ જેટલું આ તરણુ કવિની કલમમાથી આટલી સુદૃઢમાં નિકળ્યું એ વાત એના ઉદ્યોગ અને સપળ શુદ્ધિની અચૂક નિશાની છે. એ લખાણની છટાએ સુખ, સુરત, ભરત, અમદાવાદ, કાઠિયાવાડ આદિ ધણી જગોએ એના નામને પ્રસિદ્ધ કરી ચૂક્યું છે. એ લખાણથી દેશમાં ઉચ્ચ રસમાન પસરવા માંડ્યું છે, અને કાવ્ય ને પવમાં શો ફેર છે તેની હમણાંજ ગુજરાતી ભાષાએને કંઈ કંઈ સમજ પડવા લાગી છે. ધણાખરા અંગ્રેજી ભણેલા તો ગૂજરાતી કવિતામાં નર્મદશંકરનું જ ઉત્કંઠાવ્ય લાવથી વાચે છે; શાસ્ત્રીઓ જે કે સંસ્કૃતમાં જ કવિતા હોય એમ માની બેઠા છે, અને સદ્ગાં પ્રાકૃત પુસ્તકો તરફ ધિકકારની નજરથી જુએ છે તે પણ નર્મકવિતા વિષે કહે છે કે પ્રાકૃત પ્રમાણે ઠીક છે ત્યારે ઘેરે મ્હોંએ “ખૂબ” એમ કહી રસલીન થવાનું પ્રગટ ચિત્ર દરશાવે છે; અને એ કવિના યોગ્યક મિત્ર તો દુનિયાના ઉત્તમ કવિઓ સાથે પણ એનો સુકાબતો કરતાં આવ્યો ખાતા નથી. પણ તેમજ ધણાખરા સાધારણ લોકોને એની કવિતાનો કેવળ અનાદર છે; અને તે કરતાં હલકામાં હલકી ગરબી કે લાવણી વધારે પસંદ કરે છે. બીજા ગૂજરાતી કવિઓ વિષે જાણનાં વિચાર ધણું કરીને એક સરખા છે, પણ નર્મકવિતાની ખુબી પીછાનવામાં તો બળે દેશમાં બે થડાં જંઘાઈ ગયાં હોય એમ જણાય છે, અને તે થડાં હમેશાં એક બીજા સાથે આમદ અને બુરસાથી આવડનાં માલમ પડે છે.

પણુ જ્યાં સુધી સઘળાં પોતાની લાગણી ઉપરથી પોતાનો જ કકો ખરો કર્યા કરશે, અને જ્યાં સુધી કાવ્યવિવેચનના અચળ નિયમ બાંધી તે પ્રમાણે નર્મકવિતાની વાદ સાથે તોલના કરનાર રસવાનીઓની નિબંધપાત, ડાહી, અને પોતાના નિબંધપાતપણથી અને ડહાપણથી સર્વેને માન્ય એવી સભા ઉભી થઈ નથી ત્યાંસુધી ચાલતી તકરારનો નિવારો આવે એમ લાગતું નથી. પ્રેમાનંદ અને શામળ સંબંધી થોડા વખત ઉપર જાહેરમાં ચર્ચા ચાલી રહી હતી તે ઉપરથી હજી આપણા વિદ્વાનોમાં પણ કવિતા તોલવાનું કેવું નાનું અને અશાસ્ત્રીય માપ છે તે જણાઈ આવ્યું. તોપછી બીજા લોકોના તો કવિતા સંબંધી વિચારનું પૂછવું જ શું ? ઘણા તો સારા રાગમાં વૈદકશાસ્ત્રનું પણ માપવાનું લખાણુ હોય તો તેને કવિતા સમજે, અને તેમાં ઝડઝમકના તડાકાલડાકા તથા સસ્સામન્માવાળા પાંચ સાત શબ્દ શબ્દ જોડે શુંથેલા જોય તો તેને ઉત્તમ કવિતા કહી પોતાના મનમાં નિશ્ચય કરે કે અમારા જેવા કવિતાના પરખુ કોઈ નથી, તેઓના વિચારમાં શબ્દનો ખનિ એજ કવિતા છે, અર્થની ઝાઝી પરવાહ તેઓ રાખતા નથી. એમ નથી વિચારતા કે ભાષાના શબ્દના ખનિ અને રોડાંની ઘેંટ મનસ્વી આકારમાં ગોઠવવું એજ કવિતા હોત તો કાળિદાસને મુરોપખંડમાં વખાણાવાનો દડાડો ક્યાંથી આવત ? અને હોમરના તર્જુમામાંથી તો ઝડઝમક અને સઘળું શબ્દચાતુર્ય ઉડી જમ માત્ર અર્થની જ ખુબી રહે છે, અને તે અર્થની ખુબીને માટેજ કાળિદાસ, હોમર, શેક્સપિયર, અને બીજા મોટા કવિઓ દુનિયામાં વખણાય છે. કેટલાક લોકો ભાષાની શુદ્ધતા, સરળતા, અને શીકારોને જ કવિતાનું માપ ગણે છે. કેટલાક હસાવવું એજ કવિતાનો મુખ્ય હેતુ રાખે છે. એ દિસાએ તો બાદ અને તકડીયો એ જે જ મોટા કવિઓ તો ! કેટલાક દહોડાગદ્યા પદ્યમાં નીતિનાં ભાષણો હોય તેને જ કવિતા કહે છે. ઉત્તમ કવિતામાં નીતિ તો ગલજત હોય જ, પણ તે વ્યંગ રૂપે ઇસપની રૂપકોમાં છે તેમ રહેલી હોય છે, નિબંધરૂપ હોતી નથી. વળી કેટલાક રસિક પણ કાવ્ય શાસ્ત્રના જોડા વિચારે રંક પુરો, રડાવે તેનેજ ઉત્તમ કવિતા કહે છે. એમ હોય તો મિલ્ટનનું અમર કીર્તિપાત “પેરેગ્રાન્ડ હોસ્ટ” નિરસજ ગણવું જોઈએ, કેમકે એ ગંભીર કાવ્યમાં કશુરસ નથી એમ કહીએ તોપણ ચાત્રે. ફક્ત લાગણીઓ જ કવિતાનું માપ હોય તો વીરરસ કવિતાને માથે શુંગારરસ કવિતાને જ અઢાલી દેડી પડે, પણ એમ કયો વિદ્વાન કરે છે ?

આ પ્રમાણે તરેહતરેહવાર કવિના સંબંધી એકંદેશી વિચારો ચાત્રે છે. શબ્દનો ખનિ એ કવિતા નથી પણ રાગ છે. કવિતા તો અર્થમાં રહેતી છે.

જે અર્થ આપણા મનમાં ચિત્ર પાડી નાના પ્રકારની લાગણીઓ ઉપર અસર કરે છે તે કવિતા, અને એ ચિત્રની સાગ્રાહ અને સંપૂર્ણતા ઉપરથી કવિતાના ક્રમ બંધાય છે. કુદરત અથવા માયાના સ્વપ્નનું ખરેખર પૂર્ણ ચિત્ર તે ઉત્તમ કવિતા. કુદરતનાં એકાંગી ચિત્ર પણ ચાપ છે, અને વખતે એવાં અપૂર્ણ ચિત્ર મન ઉપર વધારે અસર કરે છે, તોપણ તે કદી ઉત્તમ કવિતાના નામને યોગ્ય થતાં નથી. આ વિષય વિભતારથી લખવાનું આ ટેકાણું નથી, પણ જો ‘માયાનું પૂર્ણ ચિત્ર તે ઉત્તમ કવિતા’ એ વ્યાખ્યા લક્ષમાં રાખી યુકી હોય તો કવિતાની જાતિ કેટલી, તેમાં બેંચી કઈ, અને એવી જીંઘ સઘળી કાવ્યશાસ્ત્રની મૂંઝવણો દૂર થઈ પોરી રસ્તો નજરે પડશે.

કરી રચના શિકાર, વસ્તુત રસે ભરીને,
ગૂઢ છતાં ગુણ યુક્ત, પુખ્ત વિચાર કરીને.
શબ્દકોશ તે પ્રથમ, રચ્યો જે મોટા રૂપ,
અલ્પદહ એ ઉપકાર, શુભે નહિ જે જન બૂડો.
નર્મદ, એ સદુ કેમ, અરે ! અમથી વિસંગે,
ગુર્જરી ભાષા સાથ, મતત દુર્ગ નામ ગવાશે ?
અદ્ભુત જગસાદર્શ, હરિદીવા અખ્યામી.
શબ્દાએ મર્વદા, વસી શારદ સુખરાશી.
ટેરી રમિકના તારી, ખરી ખુશિવંતી નેષ,
ધતર જેનો પણ ગહા, ખરેખર તુ પર મોહી
કહ્યું કરી દાખલ્યું, શબ્દ ના વઘો તું વ્યર્થ જ,
ગરજ ગરથની તણ, નર્મદા તું તો મદ જ.

કાનહી ખંભાજિયાકર

નર્મદાવ્યની કવિતા : તેનું ભાવિ

અગિયાર વરસ થયા નર્મદાશકરે કવિતા લખવા માડી છે તે બધી એકરી કરી હોય તે। મુખારે દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહના બે ચોપડા જેવડું થાય ખરું. ધણા ગુર્જરાતી કવિયોના આખા જન્મકાળના લખાણુ જેટલું આ તરણુ કવિની કલમમાથી આટલી સુદતમા નિકળ્યું એ વાત એના ઉદ્યોગ અને ચપ્પણ શુદ્ધિની અત્યુક્ત નિશાની છે. એ લખાણુની છટાએ મુંબઈ, સુરત, ભરૂચ, અમદાવાદ, કાઠિયાવાડ આદિ ધણી જગોએ એના નામને પ્રસિદ્ધ કરી ચુક્યું છે. એ લખાણુથી દેશમાં ઉચ્ચ રસગાન પસરવા માંડ્યું છે, અને કાવ્ય ને પદમા શો ફેર છે તેની હમણાજ ગુર્જરાતી ભાષાએને કંઈ કંઈ મમજ પડવા લાગી છે. ધણાખરા અંગ્રેજી ભણેલા તો ગુર્જરાતી કવિતામા નર્મદાશકરનું જ ઉકું કાવ્ય ભાવથી વાચે છે. તાત્કાલિક જે કે સંસ્કૃતમા જ કવિતા હોય એમ માની બેઠા છે, અને સંવત્સ પ્રાકૃત પુસ્તકો તરફ ધિક્કારની નજરથી જુએ છે તે પણ નર્મદકવિતા વિષે જહે છે કે પ્રાકૃત પ્રમાણે લીક છે ત્યારે ઘેને મ્હોએ “ખૂબ” એમ કહી રસલીન થવાનું પ્રગટ ચિત્ત દરરાવે છે, અને એ કવિના ચોક્ક મિત્ર તો દુનિયાના ઉત્તમ કવિઓ સાથે પણ એનો સુકામનો કરતાં આચકો ખાતા નથી. પણ તેમજ ધણાખરા સાધારણ લોકોને એની કવિતાને કેવળ અનાદર છે, અને તે કરતાં દલકામા દલકા ગરબી કે લાવણી વધારે પસંદ કરે છે. બીજા ગુર્જરાતી કવિયો વિષે બધાનો વિચાર ધણું કરીને એક રાજો છે, પણ નર્મદકવિતાની ખુબી પીછાનવામા તો જાણે દેશમા બે યડા મધાઈ ગયા હોય એમ જણાય છે, અને તે યડા હમેતા એક બીજા માથે આમદ અને જુરસાથી આચકતા માનગ પડે છે.

આપણા કવિમંડળમાં હવેના નહિ તેથી એમ પ્રથમ કરવાનું માન સામગ્રને ઘટે છે. અને એ કારણને લીધેજ અગર જે કે એને કેટલીક વાર્તાનો આધાર મળે તો ખરો, અને તે આધાર ઉપરથી વિસ્તાર કરવામાં એણે કદ જોયો જાતનો તર્ક જતાવ્યો નથી, તોપણ પ્રેમાનંદની ઉત્તરતુ આસન એને આપવામાં આવે છે બાકી એની વાર્તા યોજવાની શક્તિને તર્ક નહિ પણ ઉડતા તરંગનું નામ શોભે તર્ક તો વ્યાસ અને વાલ્મીકિનો કે જેમાંથી ગર્જના કરતા પ્રૌઢ 'ઇતિહાસો' નીચ્યા. સામગ્રી શુદ્ધિ (Aribhyan Nigloits) ના મનાવનારને વધારે મળતી આવે છે સામગ્રીને કવિ નહિ પણ એક (Novelist) કહીને તો આવે, અને એ જાતના અગ્રેજ ગદ્ય લખનારા શુભર લીંગન, રોજ આદિ બીજા કુટુંબ છે તેના આગળ એ ॥ કંઈજ હિમાન નહિ લાગે એનામાં ઘણુંજ સમારણાં અને ટેટુક આતુર કે. એ ॥ કવિતા પ્રજાબાધના કવિયોની છટાને મળતી છે, પણ તે બેનાડીનો તો છટાની સાથે રસ મળે. મુકી જાયતા હતા તેમ સામગ્રી કદ ઘણું બની શક્ય નથી એની કાંઈ રીતે પણ નર્મ કવિતા સાથે મુકાનનો ધણ શક્યોજ નથી કદાપિ એણે પણ નીતિતોષ ધણો અને કીક લખ્યો છે એમ કોઈ કહેશે, પણ તેનો જવાબ એટલોજ કે નર્મનીતિતોષના જોડાયેલી સામા કોઈ પણ જૂના કવિનો નીતિતોષ ક્ષણભર પણ ઉઠો ગેરંતરે લાપક નથી

હા, પ્રેમાનંદ તો એને દેશવે એવો ખરો શુદ્ધ અને જાડ પ્રેમનો પ્રૌઢ લખનારો પોતા વડોદરાવાળો પ્રેમાનંદ કે જેનું નામ સમગ્રા રમિક જનોને પ્રેમ અને આનંદ આપી વડાતુ થઈ પડ્યું છે, તે જૂના કવિયોમાં રાજપદની ભોમવે એમાં કાષ્ટજ નવાઈ નથી, અને મારા વિચાર પ્રમાણે તો એના તખ્તના પગથીયા આગળ પણ પહેલા વર્ગના મીઠા પણ કવિયોને બેસવા દે છે તે એક એની મોગી મહેરમાની! ખરેખર, પ્રેમાનંદને માટે તો ગૂજરાતીયેએ અભિમાન ધરવ જોઈએ એને રસની બાનતમાં એક મારી જાય એવો બીજા કોઈ પણ પ્રાકૃત ભાષામાં તો કવિ નથી મોરોપત, વામન, અને બીજા મરાઠી પડિત કવિયો વિદ્યામાં બેશક બહુ ચંદ્રે, પણ તેમના કાવ્યમાં એના જેટલો રસ નથી પ્રજાબાધના કેશવદામ, ગિદારીનાસ, અને બીજા થોડાક રમિક કવિયો, અર્ધગૌરવમાં, આતુરમાં, અને મસ્ત શૃંગારમાં એને કમાનો કયા પછાડી મૂકી દે, પણ તેમ તેમનાથી એના કરજીરસને પણ ન પહોંચાય કરજીરસ તો પ્રેમાનંદના બાપનોજ એની કવિના રસ, અનકાર, બો ગિરધી ભગુર છે એના પુસ્તકા ઉપર કેટલાક ભાષાતરનો દોષ મૂકે છે પણ તે વ્યાજબી નથી કેટલો તર્ક અને રંગ તો ગિનકુન એનોજ

નર્મકવિતા અને પ્રેમાનંદના પુસ્તકોની ટુનના આપણે સમદષ્ટિએ કરી શકીએ તેની પહેલા એ બે કવિયોની વાણીમાં શો ફર છે તેનો આપણે અવશ્ય નિર્ણય કરવો જોઈએ, કમકે ભાષાની મોહિની એવી છે કે ભલમગાને યુનનાન કરી નામે છે, અને ઘણા ખરાને તો તેજ રસ છે એમ સમજાવી ખરા કવિત્વને ઝાગવવાનો (પરખાવો તો કયાથીજ ?) દહોડો આવરા દેના નથી પ્રેમાનંદની ભાષા ઉત્તમ પ્રતિની છે. કવિચરિત્રના કર્તા કવિ પડિતે એક જગોએ એને દયારામ કરતા ઉત્તરતી ગણી છે, પણ મને લાગે છે કે એ અભિપ્રાય જૂન ભરેનો છે એક કુલીન, વિદ્વાન, અને સસારમાં બહુ ફરેનો પુરુષ જેવી વાતચીત કરે તેવી દયારામની વાણી છે, અને કુલીન અનુભવી શાસ્ત્રીના લખાણ જેની પ્રેમાનંદની ભાષા કે મારા વિચાર પ્રમાણે તો પહેલા

આ માપથી તપાસી જોતાં નર્મદાદંડરના લખાણમાં જોવી જાતની કવિતા જણાય છે. પ્રેમાનંદ, શામળભટ્ટ, દયારામ, અને નરસિંહમહેતા જે ગુજરાતી કવિઓમાં પહેલા વર્ગના ગણાય છે તેમાંથી માત્ર પ્રેમાનંદ જ નર્મદાદંડરની જોડે એસવાને કંઈ દાવો દરી શકે એવો છે. નરસિંહમહેતાના પદમાં અત્યંત ભક્તિ, તે ભક્તિમાં સગી ગણેલું 'ગોડું' પણ ઉડું પ્રહારાન અને બીજા વર્ગના શૃંગારરસ જોવામાં આવે છે. એના શાંત રસમાં શાંત અને નીતિબોધ છે, વૈરાગ્ય નથી, એટલે જેમ બીજા ઘણાખરા કવિઓ માયાનું જુડું—અલિતરૂપ ઓળખાવી ગાંભીર્યની સાથે સંસાર ઉપર કેટલોક કંટાળો ઉત્પન્ન કરે છે તેમ એના શાંતરસથી ચતુ નથી, પણ આખા હિંદુસ્તાનમાં સંતદાવે પ્રખ્યાત થયેલા આપણા નરસિંહમહેતાની ભક્તિ અને દરિદ્રવિશ્વાસ ઉપરથી ધારી શકાય તેમજ એમાં આનંદપ્રદ જ્ઞાન છે. એની ભાષા ઘણી શુદ્ધ અને કામળ છે. પહેલા વર્ગના બીજા ભકતકવિ દયારામને ભોળા લોકો નરસિંહમહેતાને અવતાર ગણે છે, તેમ આપણે પણ બંનેના કવિત્વના સરખાપણાનો વિચાર કરીએ તો કહી શકીએ. માત્ર એ કળીયુગમાં મોડો જનમ્યો તેથી એના મન ઉપર માયાનું આદરણ વધારે હતું. બંનેની કવિતા એકજ જાતની, પણ દયારામની વધારે સારી. આત્મપરિતાપ સંબંધી જે દયારામનાં પદ છે તે તેની સાચા અને ઉભરાતા લુપ્તસાથી વહલ શિચાય બીજા બધા ગૂજરાતી કવિઓના એવા લખાણથી ઝટ ઓળખાઈ આવે છે. આત્મપરિતાપની જોડે જ કશ્ચાસિંધુ પરમેશ્વર સાચી ભક્તિ જોઈ સમજી શકાય કરશે એવો પણ દૃઢ નિશ્ચય બહાર પડતો જોવામાં આવે છે. પણ દયારામ તેના શૃંગારને માટે ઘણો વખલાય છે. એ શૃંગારને નર્મદવિતા સાથે મુકાબલો કરી શકાય ખરો. દયારામના 'ભજનમાં' વિશેષનું દરદ કેટલી જગ્યાએ સારી રીતે કહેલું છે; અને ઘણા ગૂજરાતી ભકતકવિઓની આજ્ઞા રીત ઊંડી કૃષ્ણનું દક્ષનાયક પ્રભાણે વર્ણન કરવાને પ્રયત્ન કરીએ છે, તો પણ તેમાં વિશ્વાસવર્ણન વધારે છે; અને શકંનાયકનાં પણ ચિત્રો આવી ગયાં છે. નર્મદશૃંગાર દરદથી જ ભરેલો છે અને તેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે અનુકૂળ નાયકનાં પૂર્ણ ચિત્રો, અને કાંઈ ઠેકાણે દક્ષનાયકની હાથા જોવામાં આવે છે. એમાં નાયકનું અને દયારામમાં નાયિકાનું બોલાવું વધારે છે. નવે નાયિકા પરકીયાના ઘણાખરા ભેદ, અને માતાદિ શૃંગારને સમગ્ર વિસ્તાર દયાસખીના કાબમાં ઘણો જોવામાં આવે છે. નર્મદશૃંગારમાં ઘણું કરીને પ્રૌઢાપ્રોથિયતિકાજ પોતાના પ્રેમથી મહાનીને રસિક જનોનાં મન હરણ કરે છે. એમાં ધીરપ્રીતરામચિત્રનું પ્રાચીન રાખ્યું સ્થિતિ રંગ વધારે જોયે છે. એમાં ઘણે ઠેકાણે સ્વકીયા વર્ણન છે અથવા પરકીયા વર્ણન હોય એવું જણાવું નથી. જનપ્રીતના લુપ્તમાં વેદ અને લોકની લજ્જા તોડી આગળ ધસતી સાહસ અને ધીર, અધીરા પરકીયાનું જ વર્ણન દયારામે તો ઉધાડે ઊંચે કર્યું છે. દયારામભાણનું શૃંગારરૂપી રત્ન ખરા પાણીએ ચમકવું, નાયિકાદિભેદ વિસ્તીર્ણ, સુવર્ણ સરખા શબ્દોમાં જડિત, અને તાલધરના તેજમય સિંધુમાં તરવું છે, તોપણ ભાષાના વાદળાથી અડધા વીટાયલા નર્મદશૃંગાર રૂપી સદા બળતા અને બીજાને બાળતા શુદ્ધ સરજની આગળ તે રત્ન અમને વચ્ચે અને રમત સરખું લાગે છે.

કવિપંક્તિમાં શામળને દયારામની ઉપર મુકવામાં આવે છે તે તેના રસને માટે નહિ, પણ તકને માટે. સંસાર સંબંધી વાર્તા પોતાની અઘલથી ગોળને લખવાનો સંપ્રદાય

આપણા કવિમંડળમાં હતાજ નહિ તેથી એમ પ્રથમ કરવાનું માન સામગ્રને ધટે છે. અને એ કારણને લીધેજ અગર જો કે એને કેટલીક વાર્તાનો આધાર મળેનો ખરો, અને તે આધાર ઉપરથી વિસ્તાર કરવામાં એણે કંઈ ઉચ્ચ જાતનો તર્ક બતાવ્યો નથી, તોપણ પ્રેમાનંદથી ઉતરતું આસન એને આપવામાં આવે છે બાકી એ ૧૧ વાર્તા યોજવાની શક્તિને તર્ક નહિ પણ ઉડતા તરંગનું નામ શોભે તર્ક તો વ્યાસ અને વાત્સીયનો કે જેમાંથી ગર્જના કરતા પ્રોટ ' ઇતિહાસો ' નીમ્બ્યા સામગ્રી ભુદિ (Arabian Nights) ના મનાવનારને વધારે મળતી આવે છે સામગ્રી કવિ નહિ પણ એક (Novelist) મ્હીધે તો આવે, અને એ જાતના અગ્રેષ્ઠ ગદ્ય લખનારા જુનર લીગ્ન, રોજ આદિ બીજા કુટુંબ છે તેના આગળ એ ૧૧ કંઈજ હિમાન નહિ હાજો એનામાં ઘણુંજ સમારણાં રમે ટેનુક ચાતુર્ય છે એ ૧૧ કવિતા વજ્રભાષાના કવિયોની છદાને મળતી છે, પણ તે એનાડીનો તો છદાની સાથે રસ શા ૧ મુકી જાણતા હતા જેમ સામગ્રી કંઈ ઘણું બી રાક્યું નથી એની કોઈ રીતે પણ નર્મ કવિતા સાથે મુકાનનો યદ્ય રાકતોજ નથી કદાપિ એણે પણ નીતિભેદ ધણો અને ઠીક લખ્યો છે એમ કોઈ કહેશે, પણ તેનો જવાબ એટલોજ છે કે નર્મનીતિભેદના બોધાણની સામા કોઈ પણ જૂના કવિનો નીતિભેદ ક્ષણભર પણ ઉગો રહેવાને લાગક નથી

હા, પ્રેમાનંદ તો એને દેશવે ગોવો ખરો શુદ્ધ અને જાડા પ્રેમનો રીઠ લખનારા પે ૧ વકોદનનાથો પ્રેમાનંદ કે જેનું નામ સધળા રસિક જનોને પ્રેમ અને આનંદ આપી વહાનું મુડ પડ્યું છે, તે જૂના કવિયોમાં રાજપદની ભોગવે એમાં કાષ્ટજ નવાઈ નથી, અને મારા વિચાર પ્રમાણે તો એના તખ્તના પગથીયા આગળ પણ પહેના વર્ગના મીઠા નહ્યું કવિયોને ખેસવા દે છે તે એક એની મોગી મહેરમાની ૧ ખરેખર, પ્રેમાનંદને માટે તો ગૂજરાતીયોએ અભિમાન ધરવ જોઈએ એને રસની બામતમાં એક મારી જાય એવો બીજી કોઈ પણ પ્રાકૃત ભાષામાં તો કવિ નથી મોરોપત, વામન, અને બીજા મરાઠી પદિત કવિયો વિદ્યામાં બેશક બહુ મટે, પણ તેમના કાવ્યમાં એના જેટલો રસ નથી વજ્રભાષાના કેસવદાસ મિહારીરાસ, અને બીજા થોડાક રસિક કવિયો, અર્ધગૌરવમાં, ચાતુર્યમાં, અને મસ્ત શૃંગારમાં એને કમાનો કમા પછાડી મુકી દે, પણ તેમ તેમનાથી એના કંઈજુરસને પણ ન પહોંચાય કંઈજુરસ તો પ્રેમાનંદના આપનેજ એની કવિતા રસ, અનકાર, અને ચિનથી બરપુર છે એના પુસ્તક ઉપર કેટલાક લખાતરનો દોષ મૂકે છે પણ તે વ્યાજગી નથી કેટલો તર્ક અને રંગ તો ચિનકુન એનોજ

નર્મકવિતા અને પ્રેમાનંદના પુસ્તકોની વૃત્તના આપણે સમદષ્ટિ કરી શકીએ તેની પહેલાં એ જે કવિયોની વાણીમાં શો ફેર છે તેનો આપણે અવશ્ય નિણય કરવો જોઈએ, કમંઈ ભાષાની મોહિતી એવી છે કે ભવજનાને શુનનાન કરી નાખે છે, અંતે ઘણા ખરાને તો તેજ રસ છે એમ સમજાવી ખરા કવિત્વને ઓગાળવાનો (પરખાવાનો તો ક્યાથીજ ?) દહાડો આવવા દેતા નથી પ્રેમાનંદની ભાષા ઉત્તમ પ્રતિની છે. કવિચરિત્રના કર્તા કવિ પદિત એક જગોએ એને દયારામ કરતા ઉતરતી ગણી છે, પણ મને લાગે છે કે એ અભિપ્રાય જૂન લરેનો છે એક કુલીન, વિદ્વાન, અને સસારમાં બહુ ફરેનો પુરુષ જેવી વાતચીત કરે તેવી દયારામની વાણી છે અને કુલીન અનુભવી શાસ્ત્રીના લખાણ જેવી પ્રેમાનંદની ભાષા છે મારા વિચાર પ્રમાણે તો પહેલાં

વર્ગના ચારે કવિની ભાષા તેમના વિષયને યોગ્ય છે, કાષ્ઠમાં કાંઈ નેપ કદાચ સરખું નથી. પ્રેમાનંદની વાણીમાં જે કંઈ એક જાતની પ્રૌઢ મીઠાશ છે તે તેનાં પુસ્તકોને લાયક છે. વ્યવહારમાં અને સંસ્કૃત કાવ્યોમાં ઘણીવાર વપરાયેલી પ્રમિદ અને અધિકાર પામેલા શબ્દોથી જ પ્રેમાનંદે પોતાની કવિતા શયુગારી છે. એવા શબ્દોને જોતાંજ જાણે તે જૂના નિત્ર હોય તેમ આપણે આનંદથી માન આપીએ છઈએ. તે કાન ઉપર પડતાં જ આપણા મનમાં તેવા પ્રસંગનું ચિત્ર પડી રહે છે, અને તે રમમાં મમ થઈ જઈએ છઈએ. એક શબ્દથી શ્રોતાઓને છતવાનું બળ તે આપા કરીએનું. વળી એથી ભાષાની સાથે હાચી જાતનું ચોડુંબલું કવિત્વ, અને પ્રસંગને અનુસરતા રાગની સદાયતા હોય તો પછી તેની અસરમાં શું પૂછવું? વડોદરાને પ્રખ્યાતિ આપતા ભટ્ટ પ્રેમાનંદનું નામ ગૂજરાતના આ છેડાથી પેલા છેડા લગી ગાણ રહે તેમાં શી નરાઈ? જૂના કવિમંડળમાં તે સૂર્યની મારફે પ્રકાશી લોકોમાં આનંદ આનંદ વરસાવી રહે એમાં શું આશ્ચર્ય?

એથી ઉઘડી નર્મદકવિતાની ભાષા જૂની ગૂજરાતીના અભ્યાસીને તથા સાધારણ લોકોને લાગે છે. સાધારણ લોકો તો જરાજર સમજતા નથી, કેમકે એમાં કેટલાક અપ્રસિદ્ધ અને અપૂર્ણાઈ સૂચક શબ્દો આપેલા છે, અને વાક્યરચના કિંચિત્ થઈ ગયેલી જણાય છે. એમાં દારની અને સંસ્કૃત શબ્દો સામસામા ધુરંકના માલમ પડે છે. વિષયને નહિ જોએ એવા બોલ પણ વચમાં વચમાં કાષ્ઠ ટેકાએ આનીને રમતંજ કરે છે. આટલી સખત ટીકા એ કવિના શરૂઆતના લખાણને લાગુ પડે છે. ચાર પાંચ વરસ થયાં તો એની ભાષા ઘણી સુધરી ગઈ છે, અને ‘હિંદુસ્તાનની પડતી’ તથા આશરે તે વખત પછીની લખાણેથી સઘળી કવિતાની ભાષા કિંચિત્ નથો પણ પાણીના રેશની મારફે વહેતી છે. તોપણ જૂના સારા કરિયોથી તો ઉતરતીજ, અથવા વાસ્તવિક રીતે બોલીએ તો નર્મદકવિતાની બાતીજ જૂની છે, કેમકે જરા એ પણ વિચાર કરવાની વાત છે કે નર્મદાશંકરના પગી ભાષા થા માટે ઉતરતી હોવી જોઈએ. એનું ગદ્ય શુદ્ધ, રસિક, કાંકડું, અને ભાષામાં સર્વોપરિ એ તો સહુકોને માલમજ છે. ગદ્યનો લખનાર તો એ કોકો ગણાયજ છે, ને એની બોલવાની ભાષા વિષે મારે તો એજ અભિપ્રાય છે કે આ સમયના કુશીન વિદ્વાન ગૂજરાતીએ કેમ બોલવું જોઈએ તેને નમુનો (ideal) છે, અથવા એટલું તો ખરું કે એના જેવા બોલનાર ગૂજરાતમાં હાલ તો નથીજ. હું વાંચાગતાની વાત નથી કરતો, પણ શુદ્ધ, રસિક, મર્મોળી, અને તેની સાથે સરળ ભાષાની. ત્યારે જે માણસનું ગદ્ય સર્વોપરિ, સંભાળણ ઉત્કૃષ્ટ, અને જે માણસ ગૂજરાતી કેષ અને બ્યાકરણ વિદ્વાતથી લખે છે, તે માણસમાં કવિત્વ નહિ હોય તો કદાપિ થાય ખરું, પણ રસિક નર્મદને વિષે તો એમ કાષ્ઠથી કહેવાનુંજ નથી. એના કદામાં કદા દુસ્મનો પણ માન મોટામાં મોટો હોય ભાષાને કહાડી શકે છે. ત્યારે એનું કારણ શું? ઘણો વિચાર કરી હોડું જોતાં મને તો આમ લાગે છે. ગૂજરાતી અને તેમજ ખીલ જધી હિંદુસ્તાનમાં બોલાતી ભાષાઓ હાલ મોટા વમનમાં પડી છે. દલપતરામ કવિ કહે છે કે નરસિંહ મહેતાના સમયથી તે દયારામભાઈના વખત સુધીની પાંચસો વરસની સુદતમાં ગૂજરાતી ભાષામાં ફેર પડ્યો નથી. એ કેટલેક દરબજે ખરું છે, તોપણ એ પાંચસો વરસમાં જેટલો ફેરફાર થયો છે તેથી સો ગણો ફેર આવતા પચાસ વરસમાં પડનાર એ નિશ્ચય

જાણુ. સમય બદલાય તેમ ભાષા પણ બદલાય છે. આજકાલ લાગેલા જુવાનીયાની ભાષા શું જૂના લોકો કરતા જૂની નથી ? જૂના જમાનામાંના કેટલા થોડા ન્યુસપેપર વાંચી બરાબર મમજી શકે છે ? ઘણા મહાવરાથી તેમાંના થોડાએક સમજવાને શક્તિમાન થયેલા જોવામાં આવે છે. મુબમ્બા વધારે સમજે છે તેનું કારણ એજ કે તેઓને મહાવરા વધારે છે, અને મુબમ્બાના સઘળા લોકોની કેવી ભાષા થઈ ગઈ છે તેજ જુઓની. સલાઓમાં ભાષણ વચાય છે અને પછી જે ચર્ચા આવે છે તેમાં શું જૂના લોકોને બરાબર સમજણ પડે છે ? હાલના ગઘની, મહિરતનગાળાની ટીકાની, અને વાચનામૃત આદિ જૂના ગઘની ભાષામાં શું અશમાન ને જમીનનો ફેર નથી માન્ય પડ્યો ? વચનામૃત લખવાને તો ઘણી મુશ્કેલી પણ નથી થઈ. એ ફેરફાર નિરંતર આપણી નજર તળે થયા કરે છે તે આપણા લક્ષમાં નથી રહેતો, પણ ભાષા બદલાઈ અને બદલાય છે એમાં તો કંઈ શક નહિ ત્યારે એ બદલાએલી ભાષા નર્મદાશ કરના હાથથી કેટલોક સંસ્કાર પામી એની ઇવિતામાં દર્શન આપે છે તેથી આપણે આશ્ચર્ય શા માટે પામીએ ? જો એ વિકૃતિ આપણી ભાષાનું ફૂલ છે, તો એ ફૂલ લગાડવાને ચાલેના કાંઈ એકને શિર નથી, પણ આ સમયને એટલે આ સમયે સઘળા વિદ્વાન લખનારા અને બોલનારાને શિર છે. હમણા આપણી ભાષા શા કારણથી અને શી રીતે વિકૃતિ પામે છે તેના જો વિચાર કરીશ તો એ ફૂલ છે એમ કહેવાનું આપણને સ્વપ્ને પણ નહિ મળે. જ્યારે મુસલમાનોનું પ્રબળ હિંદુસ્તાનમાં ધણું વધુ અને તેઓની સાથે રોજ સંવાસ થવા લાગ્યો, ત્યારે આ દેશની મધ્યમાં બેનીઓમાં દેખાઈખી ફારસી ભાષાના શબ્દોનો પ્રવેશ થવા લાગ્યો તેમાંના ઘણાખરા શબ્દોનો કાંઈ ખમ તે બોલીમાં હતો નહિ તેથી તે સમયની વિકૃતિને ફૂલ કહીએ તો ચાલે. પણ હાલની તો રીતજ જૂની છે. અંગ્રેજીમાંના થોડાજ શબ્દો આપણી ભાષામાં આવ્યા હશે વાક્યરચનામાં તે ભાષાની રીતે કંઈક બેમાલુમ અશ કાંઈ વખત આવી જાય છે ખરો, પણ જે ભાષામાં મૂળ સારું ગઘજ નહિ ત્યાં ખીજે ઇલાજ શો ? ત્યારે આપણી ભાષા વિદ્વાનોને હાથેજ વિકૃતિ હમણા શા માટે પામે છે ? કારણ બુનુજ છે. અંગ્રેજી વિદ્યાના પ્રનાયે આપણા દેશમાં હમણે નવા વિચારોને તથા નવી લાગણીઓને જન્મ આપ્યો છે. તેમનો સમાવેશ માકડી ગુજરાતીમાં થઈ શક્યો નથી, તેથી તે નિરૂપાય થઈ મસ્કૂત અને ફારસી ભાષાના અણુહદ મેદાનમાં જઈ વિશ્રામદામની યાચના કરે છે. વખતે એમ બને છે ખરું કે પોતાની બાલ્યાવસ્થાની ઉદ્ધતાઈ અને અધીર રૂપગતાથી સાકડી પડે થોડી ધણી વસ્તીવાળી ગુજરાતીમાં અને વસ્તીથી તત્ત્વરી રહેલી સસ્કૃતમાં તેમને અનફૂળ આવે એવા વાસ હોય છે તો પણ તેની બોલ ન કરતા નવા બોલો મક્કન બાધી તેમાં સાડોગોકડે નિવાસ કરે છે, પણ એક તો જાતે તે મુશ્કેલા વનની નહિ, ખીજું તે ભાગલાનરૂપી બોલીયો તેઓને પૂરો સ્વાધીન નહિ, અને ત્રીજું જેઓને એ બોલીયો સ્વાધીન છે તેમની આંધે ગમે તે કરતા પણ દીનેગમન દોસ્તી ચતી જ નથી, તેથી એ પ્રિયાગનો કાંઈ ઝાંઝો વધે નથી જેમ જેમ સમજણ આવતી જાય છે અને આમપામનો ખરો અનુભવ થતો જાય છે તેમ તેમ ઉતાવળમાં પસદ કરેલા ઘરની ગોઠવણ મુજબ જાય છે, અને વખતે ઉચ્ચાઓ બની જૂના

મદનોમાયા એક અનુકૂળ નેષ તેમા ફરી દામ મે છે. વખતે નુનું ધર અપોત્ત્ય છતાં નેત્રએ તેનું સંયુ તો ત્યાન અંદેશાગ્રહ કરે છે. આ બે વિધિએ આપણી ભાષા દમણા વિઠ્ઠલિ પામે છે. તેમાં બીજી વિધિએ એને સુધારના નર્મદાસ કરે જે પરિચય કરીને છે તેને માટે આપણે એનો ઘણોજ આભાર માનવો નેષએ એનું ગદ્ય વખણાય છે તે આ દારણુને માટેજ, હાનતી નવી બાનીએથી પદ્યદ્વ દરેલા ધણા શુભરાની સન્દેને પાઠે એણે અધિકાર અપાવ્યો છે, મરુતમા વપરાતા ધણા પૂર્ણાર્થસ્યક સન્દેને મોધી નવા વિચારોની સેવા કાઢી છે, અને કેટલાક નવા શબ્દો પોતાની મેળે નેત્રી કહાડ્યા છે તેમા પશુ રસિક પડિતાઈ બતાવી છે. કોઈ વખત એનાથી પહેલી વિધિએ વરતાઈ ગયું હશે, પણ એક માણસથી જેટલું ગૂજરાની ભાષા ૥૬ લાખમાં બને તેટલું એણે કરવામાં કસર ગણી નથી. નવા પ્રોઠ વિચારોનું ઓગળાણ અને તે વિચારોને શું શું અગવડ પડે તેની પૂરી કદર ન હોવાથી જે લોકોને આ ભાષાની વિઠ્ઠલિ નેષ એ ઉત્પન્ન થાય છે તે લોકો તો અવગત દોષજ કહાડે, પણ ભાષામા જે ફેરફાર ચાલી રહ્યો છે તે કોઈના હાથમા નથી, અને એજ ફેરફાર થતી ભાષા આગળ પ્રમાર પામવાની છે, પછી એને મીઠી ગણે કે કડવી ગણે, શુદ્ધ ગણે કે અશુદ્ધ ગણે. જેમ જેમ દેશમા નવા વિચારો દાખલ થતા જવાના તેમ તેમ નવા શબ્દો ભાષામાં પ્રવેશ કરતા જવાના, અને જૂના શબ્દોનું જોર વણુઓકુ થઈ જવાનું. બાકરણુયુક્ત અન્યથ થઈ શકે એવા અને અર્થગૌરવ, આપુર્ણ, વાદ, અને રસનો સંલેપમા સમાવેશ થઈ શકે એવાં યુક્તિથી રચેલા વાક્યો હવેના વિકાસોના લખાણમા માન્ય પડવાના-પછી 'તે ગયો, તું આવ્યો, હું પુશી થયો,' એની તુટક દેશીયોના વાચનારથી તે ન સમજાવ્યો તો ન સમજાવ્યો અને કિલ્લ કહો તો કહો આ રીતે વિચાર કરતા તો નર્મપદની ભાષાના કેટલાક દૂષણો બુધણુ રૂપ થઈ જાય છે, અને એમ મનમા મહજ ખ્યાલ ઉઠે છે કે તે જે વાતને માટે હમણા એ બહુ નિદાય છે તેને માટેજ આવતા જમાનામા કહી એની ધણી તારીફ થાય, માટે એનીજ બાનીજ જૂની છે એમ ગણી એની કવિતાની તુનતા કરવામા તેનો વિચાર દૂર રાખવાની હું જાણ લલામણુ કરે છું તે કોઈ પણ રીતે ખોટી છે એવું તો દુરામદી મિવાય કોઈ કહી શકનાર નથી.

બ્યારે બાનીજ જૂની અને તે બાની પણ છેક દોરદિત નહિ, ત્યારે તે બાની જૂની બાનીના શોખીને અપ્રિય લાગે એમા કાંઈ અત્યંત સરખું નથી, પરંતુ તેઓનો એ ધર્મ છે કે એ વિષય પર તેઓએ શાંત રીતે ખરા કવિત્વનો વિચાર કરવે. નર્મદાસકરની ભાષા વિશે મે મારો તે અભિપ્રાય ઉપરજ જણાવ્યો છે, પણ વાદને અર્થે તેઓ ધારે છે તેથી પણ ધણીજ નહારી છે એમ ગણીએ, તોએ માત્ર ભાષા ઉતરતી હોવાથી શું થઈ ગયું ? શુણીજનો દીકરાના વામણુમાંથી પણ અમરનો જ સ્વિકાર કરે અને રત્નગડિત કવ્યના પત્રમા દૂધ હોય તે તરફ લોભાઈ જાય નહિ. માટે ભાષાનો વિચાર દૂર કરી એ બે કવિયોને સરખાવી નેષએ કણ્થારસમા પ્રેમાનંદ બેસક મરે, અને હારથરમ પણ એણે લખ્યો છે તે મારો અને એ કવિને શામે તેવો છે નર્મદાસકરે કવિતામા હારથ-સ વખરાનું દજ માથે લીધું જ નથી, અને ગદ્યમા હમાવરાનું જોર એનું જખરે જણાય છે તેથી એ પ્રેમાનંદથી એ

રસમાં ઉતરે એમ કહેવું એ ખરો ન્યાય તો નહિ, તોપણ કવિતામાં નથી એટલાજ ધારણથી એક બેઆની ઝોઝી આપીએ તો આને પ્રેમાનંદનો શૃંગાર નિશ્ચય ઉત્તમ જાતિનો છે, પણ નર્મદાસાંકરનો એવાજ ઉંચા પાણીનો અને ધણો છે પ્રેમાનંદે છૂટક ગીત કવિતા પણ ધણી લખી છે એમ એકનું કહેવું છે તે ખરું પાડવાની યોગ્યતા ઉદ્યોગી વિદ્વાનોએ રહેવું જોઈએ, કેમકે તેમાં બેશક શૃંગાર બહુ હશે, અને તેથી આ બાબત ખરો ન્યાય કરવાનાં સાધન આપણે હાથ લાગશે તો પણ એમ જ્યાં લગી નથી થયું ત્યાં લગી તો નર્મદાસ કર કરતા એનો શંગાર એટલો એમ કહેવાની ફરજ પડે છે. વળી પ્રેમાનંદના શૃંગારથી ચિત્ર પડે છે, પણ નર્મદાસના ધણા જગી જાતના અને પૂર્ણ ચિત્ર છે. અહંસાસ કે જે આપણામાં ચિત્કળાની કળા સુધારાના મુરજને ન ગણ્યકારતા હજી ખીડાયતી જ ઉભી કે, બાહી કાંઈ ચતુર ચિતારો નર્મદાસનામાં તાર્કિક ચિત્તોને રસિક આ પુરોનો દષ્ટિ અગળ મૂર્તિમાન મૂકી તેના મનોહર રૂપથી સાનંદાશ્વર્ષમાં રતબધ્ધ થરી મૂકત પ્રેમાનંદમાં વીરરમ ધણો જ છે, પણ કટિપત શસ્ત્રો વડે કીધેલા અમબલિત પરાક્રમેના વર્ણનથી હાનિ અગ્નિરથ અને વિજળીયત્રના કુદરતી ચમત્કારથી ચમકી રહેલા યોગણીસમાં સૈકામાં રસમગ્ન થઈએ એ તો મુશ્કેલ જ તો અદ્ભુત સાથે વિરસ ઉડી ગયો— એ બને વચ્ચે આત્મા અને શ્વાસનો સંબંધ છે. નર્મદાસમાં શિક્ષારૂપે જે વીરરસ લખ્યો છે તે ધણી જીરસાવાળો અને અસર કરતો છે પ્રેમાનંદે સાત રસનો લખ્યોજ નથી, અને નર્મદાસ કરે લખ્યો છે તે ધણો જ સરસ છે નીતિ મોલકવિતા તો ગુજરાતીમાં નર્મદાસ કરતી જ. એનો લખેયો વૈરાગ્ય જીડો અને ઉત્તમ પક્તિનો છે — એટલો જીડો કે વિદ્વાન નહિ હોય તો દુ ખીધારથી પણ નહિ સમજાય, અને દુ ખી વિદ્વાનને એવો વૈરાગ્ય ગુજરાતી ભાષામાં તો શુ પણ ખીજી બેઝાયલી ભાષામાં પણ મળવો મુશ્કેલ. સુદ્ધિસૌખ્ય સમજવાની શક્તિ તો સરકૂત ભાષાના લયની સાથે અથવા તેની પણ પૂર્વે આપણામાં કરમાઈ ગઈ હતી તે જાણે પાંચી નર્મદાસના મનમાં પ્રકૃતિલત થઈ હોય એમ જણાય છે. પ્રાન કાગના, સાય કાગના, મધ્યરાત્રિના, ઝાતુઓના—કાગવર્ણન પાઠ્ય કવિયો થોડું ધણું કરી જાણતા હતા, પણ વર્ણન કરવામાં તો કેવળ અસાની હતા એમ કહીએ તો તે કંઈ ખોટું નહિ કહેવાય—એલચીની જોડે આમની ને એરડાના નામ સુધી ‘અયા’ મેળે યા એટલે વન વર્ણન કીધું એમ કંઈ નહિ કહેવાય

ખીજું જીના કવિયોની કવિતા સ્વાભાવિક અને નર્મદાસ કરની શાસ્ત્રીય છે જીની ઉત્તમ કવિતા છેક શાસ્ત્રરહિત છે એમ હું નથી કહેતો કાંઈ પણ શાસ્ત્ર વગર તો સારી કવિતા થાય જ નહિ. સામંજસ કવિપ્રીયા, દયારામનું રસમજરી, અને પ્રેમાનંદનું સધળા રસશાસ્ત્રનું સ્વચ્છિએ શોધેલું સત્ત્વ તે શાસ્ત્ર એમ તેઓના પુસ્તકો ઉપરથી જણાઈ આવે છે. તોપણ તેમાંના કોઈની બાતી શાસ્ત્રીય નથી. તેઓના પુસ્તકો પાઠકાળમાં શિખવવા લાગેક નથી, પણ માત્ર રાગમાં ગવાતા સાંભળી આનંદ પામવાના છે સામંજસની કંઈએક દિલ્લુરતાની ટપની શાસ્ત્રીય બાતી જ ખરી, અને હું ધારે છું કે દલપતરામ એજ કારણને માટે એને વળાણતા હશે. વાક્ય તો બોલે મોલ પ્રયોજાવાળા—તેમાંથી એક પણ કડાડી નાખીએ અથવા બદલીએ તો અર્થના ચિત્રનું અમ બહિત થાય, ને સખ્દના કમમાં ફેર કરીએ તો રસમાં ઘટારો

ચાલ્ય—ઝઝમઝઝનાં બૂધાણુ ધરેલાં તથાપિ ને અંગના જ અવયવ દોષ એમ જણાય, નિરર્થક વિસ્તાર નહિ કીધેતો પણ ચતુરને માત્ર એનાળી દોષ, સંકેપમાં લખેલું પણ વિહાનને એક શબ્દ પણ ઉમેરવો ન ગમે, જેમાં પિંગગદાઓનાં પણ એક નિયમ ખરેખરો નહિ—એવી અર્થ-ગોરવ અને વ્યંગના મુક્ત કવિતા આપણી ભાષામાં નથી જ. એ ખૂબી તો સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી કાવ્યમાં જ રહેલી છે. એવી જાતની શાસ્ત્રીય કવિતાનો નર્મદાદંદરે આપણી ભાષાનો પ્રારંભ કીધો છે.

આ બધી વાતોનો જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એમ જ લાગે છે કે પ્રેમાનંદ સુદાં સંધળા ગૂંજરાતી કવિયો કરતાં નર્મદાકવ્ય ધણી જાંચી જાતનું છે, અને અગરજો નિત્યના સહવાસથી નર્મદાશંકરના કવિત્વની ખૂબીઓનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આપણા મનમાં આવી શકતો નથી, તોપણ આવતા જમાનામાં એ કવીશ્વર હમણાં કરતાં ધણું જ વધારે માન પામશે, અને કદાપિ તે તે વખતના વિદ્વાનોને અમૃત સરખું પણ લાગશે કે આના જૂના કવિયો સાથે એનો મુકાબલો જ શા માટે કીધો હશે.

નવલસામ

સમયમૂર્તિનર્મદનો અંત

આધિ દુઃખમાં કવિની લગભગ અર્ધી જિંદગી ગઈ હતી, પણ છેવટે વ્યાધિએ આવી તે તમામ પૂરી કીધી. સંધિવા કે એવી જાતના કોઈ બીજા રોગથી છેલ્લા ૭-૮ મહિના કવિના ગળ અટકી ગયા હતા. કોઈની મદદ વિના ઉડી બેસી શકતું નહિ. છેલ્લા મંદવાડમાં જો કોઈ કવિને બેઠેલા જોય ને એમનું ઉત્સાહભર્યું બોલવું સાંભળે તો તેને કહી પણ નહીં લાગે કે કવિને કંઈ મંદવાડ હશે. દેહ છોડ્યો તેના એક કલાક અગાઉ એમની સુદ્ધિ હતી તેવી ને તેવી જ રહી હતી. અનેક વેદ દાંતરોનાં ઔષધ કર્યાં પણ તેથી કંઈ ફાયદો નો થતાં સને ૧૮૮૬ના ફેબ્રુઆરીની તા. ૨૫ મીને ગુરુવારે આ આપણા ગૂંજર કવિએ અને સાચા દેશભક્તે આ દુઃખરૂપ સંસારનો ત્યાગ કરી કેલાસરાસ કર્યો. આ સમર્થ ટેકી, અને સાચા નરના મરણથી આખા ગુર્જરાતને ભારે શોક થયો, અને ઠેકાણે ઠેકાણેથી એના ગુણ સંભારી દુઃખના પોકાર જાહેરા લાગ્યા. વિરુદ્ધ મનના પણ તમામ આર્યો એના ગુણ જ સંભારવા લાગ્યા; અને વસ્તુતઃ બધાને એમ લાગ્યું પણ ખરું કે ગમે તેવો હતો પણ આજે જે આ નર આપણા દેશમાંથી ઉપડી ગયો તેની ખોટ જલદીથી પુરાવાની નથી. વિદ્વાનો આનંદ, દેશાભિમાનની મસ્તી, સ્પષ્ટ વાણી, નિરપૂઠી ભાવના, લાયકો ટેક અને સાચી દેશદાસ એ ગુણો નર્મદાશંકરમાં મૂળથી છેવટ સુધી અખંડિત જ્યોતથી જ પ્રકાશી રવા હતા. આવા જીવનને તે કાણુ ધન્ય નહીં કહે ? અને ભાવ્યશાળી પણ શા માટે નહીં ? સંસારી સુખ દુઃખ તો બહુ વેઠવાં પડ્યાં, પણ ધન્ય છે નર્મદ તને કે તેં ટેક સત્યાદિની જાંચ નીતિ તારા જીવનને માટે જીજગતી જુવાનીમાં જ જોળખી કાઢી,

અને તે પ્રમાણે જ તારું આખું જીવન પૂર્ણ કરવાને શક્તિ માન થયો. “નવ કરશે કાષ શોક” એવું જે પદ તેં આવા અશ્વત્થ ટાકણાંને માટે અગાઉથી લખી રાખેલું તે અમને હાલ યાદ આવે છે, અને અમે તે હજારોવાર વાંચેલું—સાંભળેલું તેો પણ આજે જ્યારે ફરીથી જોઈએ ત્યારે માત્રમ પડે છે કે અહો ! તે વેળાએ પણ કવિએ પોતાને માટે કેવી હાયા જીવનની મૂર્તિ બાંધી રાખી હતી, અને કેવા દારુણ તપોવ્રજથી આખરે અશ્વરે અશ્વર ખરી પાડી ! તેં તારું જીવન ખરેખર જ ફૂટફૂટ કયું છે, અને તેમ છે તેો પછી આ નિરૂપણ, તને સદા અણગમતો શબ્દ “બિચરો” બોલીને શા માટે પૂરું કર્યું જોઈએ ? તું જ ખરો મસરતી અને લાઘ્યશાળી હતો.

નવલરામ : નવલગ્રંથાવલી

નર્મકવિતાની પ્રસ્તાવના

નર્મકવિતાને પ્રસ્તાવનાની જરૂર શી ? પ્રસ્તાવના એટલે અંચના ગુણ પરિશ્રમાદિક સંબંધી જે પૂર્વકથની, તે તો નવા અભવ્યા પુસ્તકને માટે હોય. પ્રસિદ્ધ પુસ્તકોનું નામ એજ તેની મોટી પ્રસ્તાવના છે. સોનાને રસડું શું, અને સૂર્યને ઝોળખવો શો ?

એ તો ક્યારનું સર્વાનુભવે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે આ જમાનાના કવિ તે બેજ : નર્મદાશંકર અને દલપતરામ, આ સમે કવિતા કરનારાં તેો જોઈએ તેટલા છે, અને તેમાં સારા કવિ પણ છે, પરંતુ જ્યાં કવિ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કયું ત્યાં પ્રથમ પ્રતીતિ સર્વે ગુજરાતીના મનમાં આ બેર્માનાજ કોઈ એકની થાય છે. ગુજરાતના આ છેકાથી પેલા છેક સંધી અને બાળ કે યુવાથી જૂઠું પર્ચત સર્વેને જાણીતા એવા તો આ જમાનાના કવિ એજ બે છે. એ બંનેની પ્રપિદ્ધિમાં ફેર હશે, બંનેની પરસ્પર ગણનામાં મતભેદ છે, અને વખતે એકથી મોહીત જતો બીજાને દોષપાત જ ફેરવવા મથતા હશે, તેો પણ નિષ્પક્ષપાત ગંભીર શુદ્ધિને તો એ બે આ જમાનાની કાવ્યમૂર્તિના પ્રતિબિંબ રૂપે સમાન જ પ્રકાશતા માલમ પડે છે, દેશકાળથી પર એવી જે સામાન્ય કવિરૂપ ગણના તે તો એ બંનેની હવે પછીના જમાનામાં યથાર્થપણે થાય, પરંતુ જો એ બંનેની શૈલીનું કાષ પૃથક્કણે સ્વરૂપ જણાવું હોય તો મિથ્યા બેંચાબેંચ કાઢીને રહે નહિ.

દલપતરામની કવિતા શાંત શુદ્ધિની, બ્યવહારમાં કુશળ, ચતુરાઈ ભરી, અને સહારજની છે, એ તમે રસમાં પ્રસંગોપાત વિચરે છે, પણ ને શાંતિ અને વિવક્ત્રી સાથે; બ્યવહારની મર્યાદા એજ આ કવિતામાં રચના સંભવાસંભવની મર્યાદા છે. કોઈ પણ રસની મસ્તી એ આ કવિતાને મન ગાડાઈ છે. સંસારનું શાંત શુદ્ધિથી અવલોકન કરવું અને તેમાંથી બ્યવહારોપયોગી બોધ દેવો એ દલપતશૈલીને સૌથી વધારે રૂચિકર છે. એ શૈલી જાતે દર્દથી મૂકત હોવાને લીધે બે ધડી નવરાસની વેળાએ વિનોદ કરવો એમાંજ મોટું સુખ માણે છે. કાઉકું હાસ્ય (Humour), મર્માળા કલક Wit, વાણીની મીઠાઈ, અને રચનામાં વિવિધ પ્રકારનાં ચાટુર્ય,

એ વડે દલપતશૈલીનાં શાંત ને સુખોદક વર્ણનો ઝગઝગી રહ્યાં છે. દલપતરામની ચોટ સદા સખાનાં મન રંજન કરવા ઉપર જ રહેલી હોય છે, અને તેમાં તે બરાબર ફોદ પામે છે, કેમકે શ્રાતાના મનમાં ઉતરીને તેને કેમ લાગે છે તે જોવાની શક્તિ આ કવિતામાં છે.

નર્મદશૈલીનું સ્વરૂપ તથા ઉદ્દેશ આથી ઉલટાંજ છે. એ શમાને રંજન કરવા નહિ, પણ પોતાના અંતરનો ઉભરા બહાર કાઢવા જ કવિના કરે છે. કવનવેળા દલપતરામની સમક્ષ જેમ શ્રોતાની મૂર્તિ આવીને ઉભી રહે છે અને તે તરફ જોઈ જોઈને જ એ પોતાની શૈલીનો ધાટ ધો છે, તેમ અહિંયાં કવિતા કરવાને સમે અમુક લાગણી કવિની રંગરંગમાં વ્યાપી રહે છે, અને જેમ પ્રેરે છે તેમજ એ ઉદ્ગાર કરે છે. નર્મદની લાગણી કવચિત્ જ વિનોદી પણ બહુધા તો ગંભીર અને આતુર એટલે દંદથી ઉછળતી હોય છે. એ કારણે નર્મદશૈલી હમેશાં પોતાના જ તાનમાં મસ્ત રહે છે. વખતે મન્દોમત યદ લાપ્સ તથા બ્યવહારનાં બંધનો પણ તોડી નાખે છે. શાંતવૃત્તિમાં પણ નર્મદની કાવ્યદેવી વ્યવહારના પટને એડી યાત્રીય કે કાંત્વનિક પ્રદેશમાં જ ભ્રમણ કરવાનું પર્મદ કરે છે. નર્મદશૈલીમાં સ્વભાવ તથા સાત્ત્વનું બળ ધણું, પણ આતુર્યનું થોડું જ દીઠામાં આવે છે.

પ્રાકૃત કવિઓ કવિતાના અંગમાં રસ ને આતુર્ય એવાં બે વાનાં જુડાં ગણાવતા આવ્યા છે. કોઈ પૂછશે કે આતુર્ય તે જુડું અંગ કેમ સંભવે ? રસ વિનાની તે કવિતા જ કેમ કહેવાય ? અમારી સમજમાં એનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. આ કેશવે રસ શબ્દનો અર્થ “ રસાત્મકં ધાત્વ્યં કાવ્ય ” એ સિદ્ધાંતમાં જેટલા બાહ્યસ્થિ ચાલે છે તેમ કરવા નહિ, પણ એમાં ગંભીર મસ્ત રસ છે તેટલાજ ગણવા, અને હાસ્યાદિક લલિત રસોને અથવા રસના લલિત રૂપોને આતુર્યના પેટામાં મૂકવા. કવનવેળા કવિના મનની સ્વસ્થતા, પલ્લવધકગણનું પરિપૂર્ણ કૌશલ્ય, અને શ્રોતાને રંજન કરવાની વૃત્તિ તથા શક્તિ, એ આતુર્યશૈલીની કવિતામાં મૂખ્ય લક્ષણ છે. આતુર્યશૈલી રાજદરબાર તથા સભામાં બહુ પોષાય છે, અને તેથી અમે તેને અહિંયાં સભારંજની કહી છે.

છેવટે દુઃકામાં એકજ શબ્દમાં કહીએ તો દલપતરામની શૈલી સભારંજની, અને નર્મદા-શંકરની તે મસ્ત. આ શૈલીઓ પરસ્પર અપ્રમેય (Incommensurable) એટલે એક બીજા સાથે માપી શકાય એવીજ નથી. તે પોતપોતાને સ્થળે ઉત્તમ જ છે. દેશસંધારના નિપુણમાં આ પૂષ્ક પૂષ્ક શૈલીઓ આ બે કવિઓએ વાપરી છે, અને તેમનું રાજ જુદું જુદું રૂપે પણ એક જાતનું અને સમાન જ થયું છે. દલપતરામે હસાવી રમીડી ધીમે ધીમે લોડને વહેમ ઉપર અનાદર કરાવ્યો; અને નર્મદાશંકરે “ વાહોમ કરીને પડો ” એવી મસ્ત વાણીથી તેમને તે છોડવા પ્રવર્તમાન કર્યો. આ બંનેની કવિતાનો કેટલોક ભાગ ગુજરાતી ભાષામાં અપૂર્વ અને લાંબા વખત સુધી રહે એવો છે.

સુધારણાનું નામ લેતાં અમને સાંભરી આવે છે કે નર્મદાશંકર કવિરૂપે જ નહિ પણ અનેક રૂપે આ જમાનાના એક મૂખ્ય અગ્રણી હતા. ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ કોષકાર, પ્રથમ પિંગળકાર, પ્રથમ રસાલંકારની સમજ આપનાર, અને પ્રથમ રૂઢ ગદ્ય લખનાર તે નર્મદાશંકર

જ છે. નોકરી ધધી છોડી કલમને જ પોતાનું સર્વસ્વ જીવન અર્પણ કરવાનું મહામાન નર્મદાશંકરને જ છે. દેશાભિમાન શબ્દ પહેલવહેલો નર્મદાશંકરે જ ગૂજરાતી બાપાને આપ્યો, અને તે લાગણીના ઉત્તમ નમુના રૂપ એમનું જીવન હતું. રાજકીય બાબતો ઉપર પહેલવહેલો વિચાર કરનાર ને લખનાર પણ આ કવિજ, કે જે વેળા આખો સુધારાસાય માત્ર ઉચ્છેદક સંસારસુધારાની ચર્ચામાં જ ગુંથાએલો હતો. સંસારસુધારાને તો કવિએ આખા દેશમાં એકવાર ગળવી મૂક્યો હતો, અને તેને ઉચ્છેદક રૂપ આપનારામાં કવિ સૌથી મોખરે હતા. આગકાલ જે આખા ભરતખંડમાં સર્વે દેકાણે જમાનાની એક ધર્મચંરદાણ તરફ દેખાય છે તેની અસર પણ ગૂજરાત ખાતે પહેલવહેલી નાણુકે પારદર્શનની (Barometer) પેઠે નર્મદાશંકરના જ અંતઃકરણ ઉપર યથા; અને તે યથા એટલે એણે પોતાનું મતાતંત્ર જાહેર કરવામાં કંઈ પણ ખોટી લજ્જા ન રાખતાં તે દષ્ટિએ જ દેશહિતના વિચાર પ્રબોધનારામાં અગ્રણી પદ ધારણ કર્યું. હુંકામાં આ જમાનાની એટલે પાછલા ત્રીશ પાંત્રીશ વર્ષમાં ગુર્જરમંડળના ચિન્મય આકાશમાં જે જે લીલાઓ યથા છે તેની ખરેખરી મૂર્તિ નર્મદાશંકર છે. નર્મદાશંકરને જ આ કાળના સમયમૂર્તિ અને ગણીએ છિયે.

આવી સમયમૂર્તિ પુરુષ જો કવિ હોય છે, તો તેના કાવ્યમાં તે સમયનું સર્વોગ ચિત્ર તેના વિવિધ રંગ, પ્રકાશ, ને છાયા સહિત આવી જાય છે. નર્મદકવિતા આવી જાતનું પુરતક છે, અને તેથી તે જેટલું ભરત શૃંગારનાં ભોગીને તેટલું જ ઉજળતા સુધારકને, અને જેટલું ઉજળતા સુધારકને તેટલું જ વિચારવંત દેશહિતપીને પ્રિય છે. સ્વાતંત્ર્ય તથા દેશભક્તિનું ભરતપાન કરવાનું તો આખા ગૂર્જર કાવ્યપ્રદેશમાં આ જ વિરહું રચણ છે.

આવી અનેક રસમય, અનેક ગુણમય ને આ જમાનાના અંતરાત્માની પ્રત્યક્ષ જ આરસી તેનો તે પ્રસ્તાવ અમે શું કરીએ ? વાંચે, એને રસ આપે, ઉચ્ચ વૃત્તિઓ ખીલવે, ને નર્મદ કવિનો દેશાભિમાન રૂપી અમૂલ્ય પ્રસાદી પામી "ભવરણમાં પ્રેમશૌર્યથી ધૂમો" ! તથાસ્તુ !

નવલસામ : નવલશંયાવલી

નર્મદ : એક ગદ્યકાર

નર્મદાશંકરનો કવિરૂપે ઉદય વર્ણવતાં તેણે ગૂર્જર ગદ્યકાર દાખલ એથી પણ વધારે કીર્તિ આ સમે મેળવી હતી તે બાબત તો બોલવાનું જ રહી ગયું છે. ગૂજરાતી ગદ્ય તો ૧૮૫૫ થી નિઃશંકયણે જ લખાવા માડ્યું હતું. અત્યાર સુધી જે આડંબરી સંસ્કૃત-ગૂજરાતી ચાલતી હતી તે કાઢી નાખી રૂઢ, રમતી, મર્મણી વાણી ગૂજરાતી ગદ્યમાં દાખલ કરવાનું મહામાન નર્મદાશંકરને જ છે. હોપ સાહેબે ગૂજરાતી નિદાણોને માટે જે વાંચનમાળા રચાવી તેમાં કેવળ સરળતા ઉપર જ લક્ષ્ય રાખતાં બાપાનો મરોડ પણ નીકળી ગયો હતો. નર્મદાશંકરનું

ગદ્ય જેવું સરળ તેવું જ રૂઢ અને જેવું રૂઢ તેવું જ પ્રમંગ પર પ્રૌઢપણું પણ હતું. આ દારણ્યથી એવું ગદ્ય જેના વાંચવામાં આવતું તે મોઢ પામતા. ભણેલા ને ન ભણેલા સઘળાને એ વઢાણું લાગતું. અંગ્રેજી વિદ્વાન અને સંસ્કૃત વિદ્વાન એ બંનેને તે સમાન જ પ્રીતિ કર હતું. આ નવી શૈલીનું લખાણ શુદ્ધિવર્ધક ચોપાનીયામાં આ સમે ધણું આવતું અને તે ખાતર તેના નવા અંકને માટે વાચનાર તલખી રહેતા હતા. કવિએ કેટલાક માસ ૧૮૫૮માં શુદ્ધિવર્ધકનું અધિપતિ-પણું પણ અધાવ્યું હતું.

નવલરામ : નવલગ્રંથાવલી

નર્મદની નૈતિક હિંમત

પોતાના સુધારા સંજોગો વિચારે જ્યારે બદલાઈ ગયા, ત્યારે તે જાહેર કરવા જોઈએ એમ એને પ્રતિપક્ષે લાગવા માંડ્યું. એને માલમ હતું કે આમ કરવાથી હું મારા સુધારાના સાથીઓમાં અજખામણો થઈશ; અને કોઈને પણ “જૂદવા ત્યાંથી ફરી ગયો” એમ પોતાને માટે જાહેરમાં બોલવું એ સ્વાભાવિક અભિમાનવૃત્તિથી જ ગમતું નથી. તે છતાં નર્મદશંકરને સ્વભાવ મુજબી જ પોતાના મનમાં જે મનાયું તે નિરૂપણે લોકમાં પ્રકાશવાનો હોવાથી તે બાબત “ગુજરાતી” પત્રમાં ધીમે ધીમે પોતાના નામ સાથે એણે લખવા માંડ્યું, અને ઉવટે તે બધું પુસ્તકના આકારમાં છપાવ્યું. અમે જાણીએ છીએ કે આવે પ્રસંગે ઘણા માણસો પોતાના બદલાએલા વિચારો પોતાના મનમાં જ રહેવા દે છે અથવા ખાનગી મંડળોમાં જ સાથીઓના મોં જોઈ જોઈ ધીમે ધીમે ઉચ્ચારે છે, અને જાહેરમાં તો ઘોડો ઘણો સુધારાનો ડોળ રાખ્યા કરે છે. આ અપ્રમાણિક, બીટુ રહેણીકહેણી નર્મદશંકરે ન રાખી તે માટે અમે તો એને ધણી જ શામણી આપીએ છીએ એના જેવા અભિમાની માણસે પોતાના બોલ પોતાની મેળે જાહેરમાં પાછા ખેંચવા એ ખરેખરા સ્વાર્થચતુર જ કામ હતું. પણ અભિમાન તથા કીર્તિલોભ જઈને આ વેળા નર્મદશંકરના મનમાં શુદ્ધ દેશહિતની જ શુદ્ધિ રહેતી હતી, અને તેથી એને દેશહિતનો માર્ગ હંસ ખરો ભાસ્યો તે દેશીઓને પોતાનું ખાસ કર્તવ્ય સમજીને એણે જણાવ્યો.

નવલરામ : નવલગ્રંથાવલી

નર્મદ : કેટલાંક સંસ્મરણો

નર્મદનાં નાટકો

મુંબઈમાં સને ૧૮૭૫માં પાછા નિવાસ કરવાને આવ્યા પછી અર્થપ્રાપ્તિને ઉદ્દેશ રચેલાં નાટકોમાં ‘કૃષ્ણા-કુમારી’ નો નાટક ગણાય એમ નથી. એ નાટક ‘નર્મદાય’ લખવાનો

આરંભ કર્યા પૂર્વે સુરતમાં લખાયો હતો અને તે કોઈપણ નાટક મંડળીએ લખવી ખતાવવો એવો હેતુ જ નહોતો. “રાજ્યરંગ” અને “મેવાડની હકીકત” લખતા એ સમયના ઇતિહાસ સાહિત્યનું કવિએ નિરીક્ષણ સૂક્ષ્મ રીતે કરેલું અને તે સમયના રજપુતોના જીવનવ્યવહાર વગેરે અને કુળ મર્યાદા તથા સંસારપદ્ધતિ પર બહુજ એમને પ્રીતિ હતી. આ ઉપરથી રજપુત રાજકુટુંબની સમગ્ર નીતિરીતિનું વર્ણન કોઈક સરસ નાટકરૂપે લખવું એવી ઉર્મી ઉઠી તે સંકલ્પ દ્રઢ થયો, ને આ નાટક નાટિકાનો જન્મ થયો, કવિએ પોતે એ ત્રણ વખત એમ જણે કે “એ ચાતુ જમાનાનું ચિત્ર છે જ નહિ, તેમ ચાલુ જમાનાને રૂએ એવું કરવા મેં પ્રયાસ પણ કર્યો નથી માત્ર મારા મનમાં જે રજપુત રજપુતાણીના ગૃહસંસાર, વ્યવહાર, નીતિરીતિ કેવા ઉત્તમજનને ‘પ્રેમશૌર્ય’ મળે હતા એ કાષ્ઠક રીતે દર્શાવવા બનતો પ્રયાસ કરી મારો આદર્શરૂપ બધાયેનો વિચારસંજ્ઞા તે દ્વારા ખતાવવો એ ઉપરથી એ નાટક લખ્યું છે.”

નાટકઉત્તેજક મંડળી

મારા લેખમાં (સમયવીરના સંસ્મરણ) મેં ઇસારો કર્યો છે કે આ મંડળીના ઉપરધાપક મિ. કેપુશર નવરોજી કાબ્રાજ હતા એઓના તત્ત્વમાં ‘રાસત ગોદતાર’ નામનું પત્ર પણ હતું. મિ. કાબ્રાજ ગુજરાતી ભાષાના વ્યક્તિમાની પારસી ગૃહસ્થ હતા, અને તે સાથે એમના મનમાં એવો પોતાને માટે વ્યક્તિપ્રાપ્તિ પણ ખરો કે મારા જેવું ‘ગુજરાતી’ તો ધણી ગુજરાતી લેખકોને પણ આવડતું નથી આરંભમાં ગુજરાતી વર્તમાનપત્ર તરીકે શુદ્ધ ગુજરાતી લખનાર ‘ગુજરાતી’ નામના વર્તમાન પત્રની હસ્તી નહિ એમણે ‘રાસત ગોદતાર’ જ ખરે શુદ્ધ ગુજરાતી લખાણ કરે છે એમ તેઓ અતઃ કરણ પૂર્વક માનતા અને કોઈ સાક્ષર ગુજરાતી લેખકના લખાણમાં પણ અચૂક અચૂક ભૂલો છે એમ માનતા હવે “હરિશ્ચંદ્ર” “નળદમયંતી” વગેરે નાટકો એમને રા. રા. સાક્ષર રણછોડભાઈએ રચી આપેના અને તેવા કોઈક નાટકમાં તેમણે પોતાની માન્યતા પ્રમાણે અચૂક ફેરફાર કર્યા તે વખતની ચર્ચાએ ઉપરથી મારા જાણવામાં આવેતું કે આ ઉપરથી રા. રણછોડભાઈએ પોતાના નાટકો તેમને આપવાનું બધું કર્યું ને ‘ગુજરાતી નાટક મંડળી’ નામનું મંડળ મહા પ્રયાસે ઉભું કરીને ‘લનિતા દુ ખર્ચક’ રંગભૂમિ માટે તૈયાર કરાવ્યું આવા સંજોગોમાં, મિ. કાબ્રાજને કવિ પાસે ‘રામનાટી-દર્શન’ રચાવ્યું ને પ્રયોગ કર્યા આ ઉપરાંત કોઈ પણ નાટક મિ. કાબ્રાજને કવિએ આપ્યું નથી, ને તેમણે બજાવ્યું પણ નથી કવિ પણ પોતાના લખાણમાં મિ. કાબ્રાજને તો શુ પણ ખીલ્લ હરકોઈ ગુજરાતી સાક્ષરને પણ અક્ષર માના સુદાને ફેરફાર કરવા દે એવા હતા નહિ, ને મિ. કાબ્રાજને પોતાને માટે વ્યક્તિપ્રાપ્તિ ભૂદીજ જીવંતનો હતો, એમણે પરસ્પર સમજાવવા કે આ જીવંતનો સબધ નીભી શકે તેમ નથી સારાશ કવિએ બીજી નાટક મિ. કાબ્રાજને આપ્યું પણ નથી, ને મિ. કાબ્રાજએ તેવી ઇચ્છા પણ દર્શાવી નહતી ત્યાર પછી કવિએ દો દીક્ષન અને સારશાકું તલ એ બે નાટકો ‘અર્ચનીતિ દર્શક’ નામના બીજા ગુજરાતી મંડળ માટે બનાવ્યા ને તેના પ્રયોગો અનેકવાર ‘ગુજરાતી નાટક મંડળી’ નાજ સમયમાં ચલાવેલાં, સારી રીતે લોકમાં પ્રસાર પામ્યા આ ઉપરથી એક નવું મંડળ ગુજરાતી કચ્છીઓનું ઉભું થયું, ને તેમણે ‘જાળ-ટૂંચું વિજય’ રચાવીને તેના પ્રયોગો કર્યા આ ઉપરાંત મંડળનું ટેનાક કારણોને લીધે, બહુ લાંબુ આયુષ્ય થયું નહિ સારશાખા એમ છે કે ‘નાટક ઉત્તેજક મંડળી’ જે પારસીઓનું મંડળ હતું તેને તો કવિએ માત્ર ‘રામજનકી દર્શન’ જ આપેતું

૧. સર્વાનુભવરસિક અને સ્વાનુભવરસિક

આવા બેદ પાશ્ચાત્ય નાટ્યશાસ્ત્રને કવિતાના વર્ગને ઠસોટી ગળી રા. નવલરામ, કવિની અને ખીન્ન પ્રાચીન ગુજરાતી કવિઓની દુલ્લભા કરે છે. અને તે વિચારના પ્રવાહમાં 'નર્મદાશાંકર સર્વાનુભવગ્નિક નદના માટે તેમનું' નાટક લખવામાં કવિત્વ સિદ્ધિ પામતું નથી એવા આશયનો મન બાધે છે. દરે Subjective અને Objective Poetry જેવા વર્ગ આપણા સાહિત્યમાં દાખલ કરવાનું માન, તેમજ તેને માટે 'સ્વાનુભવરસિક' ને 'સર્વાનુભવરસિક' એવા વિચિત્ર શબ્દોને જન્મ આપવાનું માન પણ દાક્ષના અગ્રેષ્ઠ વાળેલા પંડિતોનેજ આપવાનું છે, એમાં કાંઈના દાવો આશી શકે એમ નથી. ખીન્ન કાંઈ વળી 'સ્વલક્ષી' ને 'પરલક્ષી' એવા શબ્દો ચોળે છે. રા. નરસિંહરાવે કે ખીન્ન કાંઈક સાદારે એ શબ્દો સંબંધે ચર્ચા પણ ઉઠાવેલી એવું ઝાંખું સ્મરણ મને છે, અને ક્રિયા શબ્દો ચોખ્ખા છે એવા નિર્ણય ઉપર આવેલા કે નહિ તે જાણવામાં નથી. રા. નવલરામભાઈ જેવા ગુજરાતી સાહિત્યના ટીકાકાર થયા નથી, અત્યારે છે પણ નહીં એ નિર્વિવાદ છે, છતાં તેઓની બધીજ ટીકા વેદવાક્યરૂપ માનવી, ને તેમનો મત સર્વાંશે સત્યસ્વરૂપ છે એમ સ્વિકારવું એ તો કાંઈ પણ વિદ્વાન અંગીકાર કરી શકે નહિ. પ્રસ્તુતમાં પણ શુભ્ય વાત એ છે કે આપણા પ્રાચીન કે અર્ધપ્રાચીન કવિઓના કાવ્યમાં શુભ્ય તંત્ર ધ્રુવરભક્તિનોજ હોય છે, જેથી સારામાં સારા બાલ્ય વર્ણનોમાં છેવટે કે ગમે ત્યાં આંતર રિયતિના તંત્રોએ જાણજાણટ થઈ જાય છે. માટે આપણા કવિઓમાં આ Subjective, objective નો બેદ In kind નથી પણ In degree હોય છે, વસ્તુગત બેદ નથી, પ્રમાણગત બેદજ છે. નર્મદનીજ બાબતમાં રા. નવલરામભાઈને જો કાંઈયે પૂછ્યું હોત કે 'કળીરવડ' 'નર્મદેકરી'નું વર્ણન છૂટાં છૂટાં પ્રવાસ વર્ણનો, 'રૂદનરસિક' આગશાડીના વર્ણનો ક્યાંક અનેક કાવ્યોને તમે સ્વાનુભવ રસિક એટલે Subjective કહેશો કે ? અને એનો શો ઉત્તર મળતે તે વિચારવા ચોખ્ખા થઈ પડતે. પ્રેમાનંદ 'સર્વાનુભવગ્નિક' હોવાથી એ વિષયમાં ચરે છે એવું પણ નવલરામ ભાઈ લખે છે: ત્રિશીરી એટલીજ કે નવલરામભાઈના સમયમાં પ્રેમાનંદના નામથી ઓળખાવવામાં આવતાં પેલાં એવાર નાટકો પ્રસિદ્ધ થયાં નહિં. જો થયાં હોત તો પછી નવલરામભાઈ એ નાટકને માટે અથવા પ્રેમાનંદને માટે શો અભિપ્રાય કે વિવેચનરૂપ ટીકા કરે તે તે પણ જરા અનંદપ્રદ થઈ પડતે. અમને તો ભય રહે છે કે હજી એવા પ્રેમાનંદ કે શામળને નામે પાંચમાત નાટકો કાં નહિં નિકળી પડે ? પછી ગુજરાતી સાહિત્યમાં નાટકોની સંખ્યા કંઈક સ્પર્ધામાં ઉતરવા જેવી થાય ખરી, ને તેમાજ આપણું અહો ભાગ્ય છે.

સુધારો ને સુધારાવાળા

સુધારાવાળા જોડા માટે 'સુધારો' જોડો એમ કવિએ માન્યું નથી. અથવા માન્યું હોય તો બહુ જાગી જૂલ કરી છે એમ પાછળના કેટલાક સમાધાનીઓ દર્શાવવા મંદન કરે. આમા ખીજ વાતનોજ આપણે વિચાર કવિના હોખો ઉપરથી કરીશું. સુધારાવાળા 'જોડા માટે સુધારો જોડો' એમ તો આપણે સ્વીકારી ચકીએ નહીં.

નેકે અત્યારે સુધારાવાળા તો એમજ ન્યાય લઈ બેઠા છે. માનિકો ઉપાસકો ખોટા માટે મંત્ર ઉપામના ખોટા, જ્યોતિષીઓ ખોટા માટે જ્યોતિષાસ્ત્ર ખોટું, પૌરાણિકો ગરબા મારનાર માટે પુરાણ પોતેજ ગરબા ! આમ પગથે પગથે ખાડામાં એકાકીનાર સુધારાવાળા ખોટા હોય એમાં વિવાદ હોયજ નહિ, પણ જરા શાન્તિ ને ધૈર્યથી તથા વિવેકબુદ્ધિને પ્રદીપ જ્વલત રાખી કવિનો ધર્મવિચાર વાચનારને સ્પષ્ટ જણાશે કે કવિની માન્યતા એવીજ થએલી કે સુધારાવાળાએ ડેહોજેવા સુધારાજી ખોટા હતા. વર્ણવ્યવસ્થા, યાત્રિવ્યવસ્થા, મૂર્તિપૂજા, શિષ્ટાચાર, સ્ત્રીપુરુષના પારસ્પરિક સંબંધ ને સ્થિતિ, સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય, વિધવાવિવાહ વગેરે દરેક વિષયના સુધારા પર કવિએ છયોક વિરુદ્ધતા બતાવી છે, અને તેને માટે એકલો, 'ધર્મવિચાર' જ વાચવો બસ છે, અવતરણો એટલા બધા થઈ પડે છે કે આવા અનુપૂરક ક્ષેત્રમાં તે લખવું અસાધ્ય છે.

રાજનરામ રામશંકર શાસ્ત્રી

સુધારો

શુજાતના સદૃશી આર્યબુધ્ધિમાં હદ પડી, શુજરીના સૌભાગ્યનો અસ્ત થયો, આર્યત્વનો ઉત્તસ ખોખો થયો, ધીરજનો દૃઢભંગ લાગી પડ્યો, ધર્મનું કુસરું નખી ગયું. પ્રયત્ન પ્રતાપનો તાપ મલિન થયો, એક મતનું એકમ ગયું, કે અમારી શ્રિય આદર્શભાલાનો મધ્યમણિ કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર અમને તણ ગયો ! એ આર્ય સભ્યજનની સ્મૃતિજ હવે રહી ! પણ તે સ્મૃતિ કાવ્યરૂપે, સુધારૂપે, ધર્મરૂપે, શૂરરૂપે, સાહસરૂપે, દૃઢતારૂપે, વિવિધરૂપ રૂપાતરે અમારા હૃદયને પ્રગોઠ પમાડે છે, અતરને ઉત્સાહ પ્રેરે છે, મનને શોક સૂચવે છે, અને આ સ્મૃતિગાનરૂપી છેલ્લી શ્રાદ્ધજ્વલિના કર્તવ્ય તરફ અમને દોરે છે. બહા કથમપિ ભુવનેઽસ્મિન્ના દૃશા સંભવન્તિ એવા મહાપુરુષો તે કોઈ વારજ જેમ તેમ અર્થાત મહાપુરુષ પ્રભામાં કાંઈ વિરોધ થતા દેવયાકમાથી કાઠક કાલ મનુષ્ય યોદ્ધાને પણ તેજિત કરી જાય છે સત્ય છે હૃદયે પૂજણે મર્મચલ્લંક વિશન્તિ-પણ તારા પ્રતાપથી, ધૈર્યથી, સાહમથી, વિદ્યાથી ને સર્વ કરતા સ્પષ્ટવક્તૃત્વયુક્ત નિઃશંક સત્યમાત્ર પરાયણ એક મનથી પ્રાપ્ત કરેલા પુણ્યે તને સ્વર્ગવામ અવિચલ હો, અને તારા અત્યસમયે પ્રાર્થેલો કેવલ્યાનહ, તને તો અજાણો, પણ અમારી દૃષ્ટિએ તને નિરંતર રહો.

કુરાચારી, કુરાચહી, જેમ તેમ ઝંપલાવવા તૈયાર થઈ હકીલા માણસ ઉપર આ શા મોહ ! આ શી ખુશામદ ! એમ અમારા લાછબધો લાને કહો અમારા હૃદયનો આવેગ અમે સત્ય માનીએ છીએ અને અમારા મનનાર ચિન્તના સ્વરૂપની હકીકત જણાવતા અમારા વિચારની સત્યતા સમજાવીએ છીએ માણસોના હિંદ જોવાને તો ધણીએ બેગા થશે, ચંદ્રમાં પણ કલકનો આરોપ કરવા લાખો કવિઓ પણ કથી મરશે, તથાપિ ચંદ્રનું ચંદ્રત્વ ઢાકવું

ગદેશે શું ? મરનાર પણ માણસજ દનો, એમણે દો। તો દના અને દગે, પણ દાલ તેનું વિવેચન કરવાની અમારી ધાગણા નથી, અમને તો મત્સ્યકોના મહત્ત્વનું વર્ણન કરી મહત્ત્વ ઉપર મરને પ્રીતિ કરાવવામાંજ આનંદ વાગે છે, ને તેમવામાંજ અમાન જમની તૃપ્તિતા અમને મમનપ છે, હો એ મહાપુરુષનું જીવનચરિત લખનાર એ વિરે વિચાર કરો

સર્વ ગુજરાનમા આ પુરવ માનપાન થઇ ગયો એમાં કાષ્ટ વાધા જેવું નથી આ માનનું શું કારણ ? એવું માન પામરાની ઇચ્છા ગળનારાઓએ પણ એ વાતનો વિચાર કરી નેમો છે ? એની કવિતાથી કે એના માદમથી કે સુધારાથી કે પુનર્વિવિધી કે શાનાથી એ પુરાણી મહત્તા ગણાય છે ? અમારા કવિ સુધારા ઉત્તમામ દતા એ નિર્વિવાદ છે, ગુજરાતમાં જ્યારે ચોતરફ અધકાર આનતો હતો, ત્યાર મુળપ્રમા કવિ નર્મદાસ કર, રા. ગિરધરલાલ, રા. કરશનદાસ, રા. નગીનદામ, ગ. ગગાદામ, ડામ્તર ભાઉ દાણ, મેઠાનાભાઇ રૂપમજી વગેરે ગૃહસ્થો અથવા કેમવણી પામી વિનાયતનો સુધારો આપણામાં દાખન કરી સર્વને સુખી કરવા ધમધોધાર મહેનત ચનારી રહ્યા હતા. તેમને પ્રથમ તો શાંતિબ્રેદરી અધ્યયન આવવા માટી ને વિનાયત જઇ ત્યાના તેજોમય સુધારામાં લાગવામાં વિશ્વ આવવા માડ્યા, મિત્રવર્ગમાં પણ રોહનો પ્રયોગ મદ થવા માડ્યો, ઔરંગ તરફ જોતા પુનર્વિવિધ વિના તેમની સ્થિતિ ધણી દુર્ધટ અને તેથી મંડળ મમરતમાં અનીતિનો પ્રચાર તેમની દષ્ટિએ ચડવા લાગ્યો. ધર્મ તરફ વિચારતા પણ એકેન્દ્રનું પુજા કરતા ક્રિશ્ચિયન લોક કરતા આપણા દેવ દેવતાના પથ તેમને વિકટ લાગવા માડ્યા તથા લોકોની અત્યત મંદતા તેમના લક્ષમાં આવી ધર્મ, પુનર્વિવાદ ને શાંતિપ્રધન મિલન બીજી ધણી જાનતો ઉપર તેમણે લક્ષ આપ્યા હશે, પણ તે હાલ વિવેચનમાં લેવા જેવી પ્રસિદ્ધ પત્રીએ તેમના શ્રમથી પહોંચ્યા નથી આ બધી વાતમાં કવિ અમરપ્રી હતા તે કદા વચન માનથી જ નહિ પણ મન કમને વાણીથી । । કવિના ભાવો તથા તેમના સાથીઓના લખાણથી ગુજરાતી ભાષામાં પણ નવું પિત આવવા માંડ્યું અને “ સુદ્ધિવર્ધક ” તથા દાડીઆરૂપે પગિણામ પામતે પામતે હાલના આપણા પ્રસિદ્ધ ગદ્ય અને કાવ્યનુ રૂપરૂપટ રીતે બધામ આ તમામનો સમાહાર કરી એમ કહીએ તો આને કે સંસાર, ધર્મ ને વિદ્યા એ ત્રણ જાનતમાં જેમ જનાવ્યું તે રીતે આ ગૃહસ્થોએ ધણી હોશપી હાથ હાલવા માડ્યો હતો તેમના શ્રમથી જે પગિણામ થયું હોય તે ખર, આપણે એ વાતનો વિચાર ઉપરે કરીશું, પણ જે જાનત વિષે આપણે અવાપી પણ નિર્ણય કરી શક્યા નથી તે જાનતોમાં આજથી ત્રીસ વર્ષ ઉપર પગ ધારી લોકના તિરસ્કાર વેડીને પણ જેમણે એકનિબધથી પોતાનું કર્તવ્ય કરી ઇશ્વર પૂજન કર્યું તે શા માટે સર્વને વહનીય નથી, શા માટે સર્વને સ્તુત્ય નથી ?

ધર્મની જાનતને સસારની જાનતથી જુદી પાડવી ધણી મુશ્કેલ છે, માટે ધર્મ ને ધગ ઉલખનો વિચાર સાથે જ કરવાની જરૂર છે વિવિધ પ્રમારની મૂર્તિના પૂજન કરવાથી વ્યગ્રચિત્ત થવામાં શો લાભ છે ? શાસ્ત્રપુરાણમાંની વાતો અસંગત અને અજમજમ છે એમણે તે ઉપર સુદ્ધિમાન લોક કેમ પ્રત્યય કરે ? સ્વર્ગનરકના વિચાર અન પર જન્મ થવાનો સભવજ નથી

એટલે બર્ગ છે, કેવળ નીતિમાર્ગમાં રહી, એક ધરપરનો ભય રાખી, સર્વને સુખ થાય એવો માર્ગ સાધવો એજ ખરો ધર્મ છે. આ રીતે વિચાર કરતાં ચાંતિનો ભેદ પાળવાથી શો ફાયદો છે ? સ્ત્રીઓએ પતિના મરણ પછી ફરી પરણી આનંદમાં રહેવું તેમાં શી દરકત છે ? એ વગેરે વિચારો પ્રચંડ રીતે જનમત થયા અને પાશ્ચાત્ય લોકના અભિપ્રાય સાથે મજાત આવવાથી, તથા તે લોકના મુખ્ય ગૃહસ્થો તરફથી અનુમોદન મળવાથી આપણા સુધારક મંડળનાં મુખ્ય સિદ્ધાંત થઇ બેઠા. આજ વિધવાનાં ભાષણ, એજ રીતનાં કથન વારંવાર આજુ થયાં, કવિએ તો તન મન ને ધનથી ઝપલાબ્ધું, દેશ વિદેશ પોતાને ખરેખરે અટક કરી ચાંતિભેદ, વિધવાવિવાહ, દેશાટન, સલાના લાભ વગેરે ભાષણોનો આરંભ કર્યો. પણ રંગ છે કવિ ! ધિરજ એનુંજ નામ, કહ્યું પણ એનુંજ નામ કે વિચારતથી આવી ચાંતિબહાર થયેલા રા. મહિપતરામ સાથે પણ બોજન કરી પોતાનો સિધ્ધાંત ખરો કરી બતાવ્યો; પોતાનાજ આશ્રમમાં આવી રહેલી વિધવાઓને પોતે જ સંત્રી પોતાના માથે મોટો દાવાનલ ખેંચી લેતાં પણ આચકો ન ખાધો ! ધન્ય છે રા. કરશન-દાસને પણ કે વિચારત જવા દામ કરી, અને ધન્યવાદ હો એ સર્વ મંડળને કે તેને તથા કવિને અતુલ સહાય કરવા બાધી ન રાખી ! મુંબઈમાં “સુધિવર્ધક” સભા પણ ગર્જના કરવા લાગી અને તેની વિદ્વાતથી, શૈષથી, એકામહ છુદ્ધિથી આનંદ પામી ચુક ગોકુલજી ઝાલા જેવા જુના આસ્તિક ગૃહસ્થો પણ રંજિત થયા, અને રા. રા. મન.સુખરામભાઈ જેવા તથા રા. પ્રાણુલાલ મથુરાદાસ જેવા ગૃહસ્થોને પણ તેજ સ્થળેથી પસંદ કરી પોતાના મદવાસ માટે રાખતા ગયા ! આખરે આ મંડળે લોકો ઉપર એટલી તો અસર તાલ્ય રીતિએ જોઇ કે તેમણે વૈષ્ણવ પ્રંદાપના રૂઢ અને ધણા કાળથી રિથર થયેલા કૃષ્ણ પ્રચાર ઉપર ઝપાટો ચઢાવવાનો ઠરાવ કર્યો, અને કુલીન અબળાઓની શુદ્ધ વૃત્તિ સાચવવા તથા તેમને પુણ્યપુણ્ય બનાવવા પ્રયત્ન કરનાર લોકો ધર્મને નામે આસતા અનાચાર ઉપર કોષ કરે એમા નવાઇ પણ શાની ? પણ લોકો પોતાની મેળે જઇ જઇને ખુશીથી અનીતિમા દુભાવામા પુણ્ય સમજે એવી રીતે જે ધર્મે સર્વત્ર મૂલ ફેલાવેલાં તેના ઉપર દાથ અભાવે એ એક બે માથુસતું કામ નહિ. પણ આપણા સુધારાવાળાનાં વચનો કાંઈ બ્યર્થ જતા ન હતા, તે કાંઈ રેતી ઉપર પાણી ન હતું; અરણ્યમા ફળ ન હતું; લોકોને અસર થઇ હતી. લોકના મનમા સત્યાસત્યનો જેવી રીતે બતાવ્યો તેવી રીતે તક પેદા થયો હતો. આવી અવસ્થા હતી ત્યારે તો પછી સુધારકોને બાકીજ શુ ? તેમણે મહારાજોની સત્તા ઉપર તકલિ કરવા માડ્યો ને પ્રખ્યાત લાઇગેલ કેસમાં સર્વ વાતની ફજેતી બહાર પાડી એવા શુરઓનો ધણો ખરો દોગ તો ખરેખરો તોડી પાડ્યો. આ રીતે લોકને ધર્મના બંધનમાંથી છોડાવ્યા ? ચાંતિબેદનો બંધ પણ શિથિલ પાડ્યો. આ ઉપરાંત સામાન્ય રીતે કેલવણીમા પણ આ મંડળનું લક્ષ ન હતું એમ નહિ. છુદ્ધિવર્ધક કન્યાશાળા સ્થાપી તેમાં છોકરીઓને જ્ઞાન આપવાનો પણ આરંભ થયો, અને એક રીતે સ્ત્રીકેળવણીનો પણ પાયો રોપવા માંડ્યો. ઓપુરપના હક્કની સમાનતા વિષે તકરારો શરૂ થઇ, અને જે છુટથી પુરુષો હરે છે, ફરે છે, મળે છે તેજ છુટ સ્ત્રીઓને માટે પણ આ નવા લોકો માગવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે સસારમા તથા ધર્મમા ફેરફાર થવાથી તમામ જુના પ્રચારનો નાશ થવા લાગ્યો, કહીં ખુલ્લે ખોલે તે ભરાઇ રહેવા લાગ્યા. મુંબઈ શહેરમા તો આ સર્વ વાત ખુબ જાગી ગઇ. બહાર પણ સુરતમા સુધારાના અચ્છી પ્રસિદ્ધ

મહેતાજી દુર્ગારામના સપાટા ભરીજ દત્તા; અમદાવાદ, નરીઆદ, તરફ પળ રા. ગિરધરલાલ
કે રા. મહિપતરામ જેવાનાં પ્રવાણ કે રિથિતિ આજુ ન દતાં. પળ ઉપર તરફ તો ઝાઝી અસર
થઈ શકી નહિ. આટલી વાત તો સિદ્ધ રીતે દેલાઈ મઠ કે જેને સાચા વિદ્વાન વર્ગની સંમતિ
મેળવવી હોય, જેણે જનને પણ તેવામાં ગજાવું હોય તેણે સુધારાવાળા કહેવાવું નોંધ્યો. સુધારો
રાખે હાલ જે અર્થમાં વપરાય છે તે ધણું કરી તે વખતથી ધણયો છે; માતિનો બાધ ન ગણવે,
પુનર્વિવાદને ઉત્તેજન આપવું, સ્ત્રીપુરુષને સમાન ગણવાં ને પૂર્વજન્મ-આદિક ન માનતાં કેવલ
માણસનું સુખ સધાય તેવી નીતિમાં લક્ષ રાખી સાધારણ રીતિના ધર્મ કર્મના વહેમ ન રાખવા
એ સુધારાનાં લક્ષણ અઘાપિ પણ સુપ્રસિદ્ધ છે. સુધારકા ધર્મની બાબતમાં નારિતક પાને
અંગ્રેજીમાં જેને રેકપરીક કહે છે તેવા નીવડયા, અને સંસારની બાબતમાં કેવળ ઐદિક સુખને
વળગી રહેનાર આવાંક જેવા અથવા અંગ્રેજીમાં જેને યુટીલીટરીઅન કહે છે તેવા થઈ ગયા.
મનુષ્ય જાતિનો સ્વભાવ છે કે જેમ જાને તેમ સ્વતંત્ર થઈ સ્વચ્છંદી થવાય તો તે તરફ
પ્રથમ લક્ષ આપવું, ને વળી લોકમાં માન પમાય એવી રીતે ને સ્વચ્છંદી થવાનું હોય
તો તે કાણુ આજ પછુ નહિ ઇચ્છવું હોય ? આમ હોવાને લીધે સુધારકાએ
જેટલો બન્યો તેટલો નાશ તો ધણી ઝડપથી કરી આપ્યો, ને લોકોને પણ તે અનુકૂળ
પડ્યો. નાશ કરવાનું કામ ધણું સહેલું છે, તેમ જરૂરનું પણ છે. ત્યાં સુધી કાંઈ
રીવાજ કે ધર્મ શુદ્ધરૂપે દ્રઢ હોય છે ત્યાં સુધી તો તેના ઉપર નાશનું બલ યાદી ચક્રનું નથી
પછુ જ્યારે તે એટલી બધી વિકૃતિ પામે છે કે શુદ્ધ શું ને અશુદ્ધ શું તેનો પણ નિર્ણય થઈ
શકતો નથી, તથા અમુક સિધ્ધાંતનાં કારણ પણ આ વિકૃતિને લીધે સમગ્રજ ચક્રતાં નથી,
ત્યારે આ વ્યવસ્થામાંથી સારી રિથિતિ ફરી પ્રાપ્ત થવા માટે તે વ્યવસ્થાનો નાશ થવો આવશ્યક
થઈ પડે છે. પોતાની મેળેજ બાંગી પડ્યા તૈયાર થયેલી વાતને જ્યારે અનુકૂલ મદદ કરનાર
કાંઈ મળી આવે છે, ત્યારે તેનો નાશ થવામાં વાર લાગતી નથી. આ પ્રમાણે આ પ્રસંગે થયું.

નાશ અને રિથિતિના સાધારણ નિયમો પ્રમાણે આપણા સુધારાવાળા જે નાશ કરી ચક્રયા
તે ધણો જરૂરનો હતો. તથા સિદ્ધસ્વરૂપે બ્યવહારને દર્શાવવા માટે યુક્ત કસોટીરૂપે હતો. નાશ
કરવાનું કામ જેમ સહેલું છે, તેમ નવીન રચનાં કરવાનું કામ સુલભ નથી. મનુષ્ય જાતિની
સહજ પ્રકૃતિમાં પણ એવાજ નિયમ જણાઈ આવે છે. જેથી કરી સ્વચ્છંદે યાદી ચક્રાય
એવો આચાર કાંઈ પણ ઊંચ પડી શકે છે, જેમાં કાંઈ સંકોચ વેઠવો પડે તેવો સદાચાર તેટલીજ
સરલતાથી મહણુ થતો નથી. સુધારાવાળાએજે જે નાશનાં બીજ રોપ્યાં તેનાં ફલ માણસ
જાતિની આ સહજ પ્રકૃતિને લીધે ધણાં સારાં થવા લાગ્યાં; ને જો કેવલ ફળ ઉપરથી જ અમુક
બ્યવહારની સારાસારતા સિદ્ધ થઈ શકતી હોય તો આપણા સુધારાવાળાને શ્રમ સાર રૂપ હતો
એમ પણ કહ્યા વિના આવે નહિ. લોકોમાં એક તરફથી અંગ્રેજીવિદ્યાનો શોખ પેસતો જતો
હતો ને બીજી તરફ સુધારના ઉપદેશ નિરંતર જાગૃત જ હતો. આ ઉપદેશનું સુખ સ્વરૂપ
અંગ્રેજી લોકના રિવાજ ઉપરથી લીધેલું હોવાને લીધે એવી સ્વાભાવિક સંકલના થઈ આવી કે
અંગ્રેજી બહુવા સાથેજ સુધારાનો પ્રવેશ પણ થવો નોંધ્યો. આટલું જ નહિ પણ આગળ
કહ્યું છે તેમ પ્રતિષ્ઠિત વર્ગમાં ગજાવાની ઇચ્છા રાખનારને પણ સુધારાની જાણ સિવાય સત્કાર

મળતો નથી એમ સર્વને લાગવા માંડ્યું. અંગ્રેજી બહુતર અને સુધારાના બનદાર એનો નિકટ સંબંધ થતો ગયો, તેમ અંગ્રેજી ન બહેલામાં પણ પ્રતિષ્ઠાનો ને સુધારાનો તેવોજ દંડ સંયોગ ઘડતો ચાલ્યો. આમ થવાને લીધે સમજીને કે વગર સમજીને, કારણે કે અકારણે પણ ઘણા ખરા સુખ્ય કહેવાતા લોકોમાં ' સુધરેલા ' આચારની પ્રવૃત્તિ થવા માંડી.

ન્યારે કાંઈ કાંઈ કામ લઈ બેસે છે ત્યારે તે કામના ફલની બે રીત સંભવે છે. એકે તો તે કામે ફેટલા ઉપર અસર કરી તે સંખ્યા ઉપરથી, અથવા કેવી અસર કરી તે ગુણ ઉપરથી. માણસને અમુક આચારની ચોખ્ખતા બતાવવા માટે ને તે ચોખ્ખતા બતાવી લલચાવવા માટે સંખ્યાના નિયમથી જ કામ માત્રની સારાસારતા છુટવી ઠીક પડે છે. પણ જો ગુણનો નિયમ લાગુ કરવામાં આવે તો સંખ્યાના નિયમે બતાવેલાં પરિણામ તરત જ હિંમત ધરે. જે તત્કાળ સર્વને સ્વીકારવી પ્રવર્તાવવાના વિષયો છે તેમાં સંખ્યા એ સારો સાચક નિયમ છે, તે પ્રમાણે આ સુધારાનાં પરિણામમાં પણ થવા માંડ્યું. સંખ્યાબંધ સ્ત્રીઓએ ફલવણી લેવી શરૂ કરી, ઘણાં લોકોએ જ્ઞાતિભેદ ખાનગી ખાનગી રીતે ન ગણકારવા માંડ્યો, સ્ત્રીઓના દંડ એકંદરે પુરુષો સમાન મનાઈ સ્ત્રીઓને છુટ પણ મલકવા લાગી, પુનર્લગ્નનાં પણ દામ દામ દર્શન થવા લાગ્યાં, ધર્મ કર્મની કેવલ શિથિલતા યથા ગમ્મઃ આ બધું ખરું પણ કોણે કંઈ વાન ફેટતો ગુણ ગ્રહણ કરીને સ્વીકારેલી એનો તપાસ કરીએ તો આ બધાં પરિણામ ફક્ત દેખાવ માત્રનાં જ હતાં અને મૂલમાં કાંઈ ફરક પડ્યો ન હતો એમ દાઢ આપણે નિઃશંક યથા કહી શકીશું. સ્ત્રીઓએ બહુવા માંડ્યું પણ શું ? પોતાને ખરા ઉપયોગનું ? ખરો ખોટો ઉપયોગ નહિ કરનારા આ સુધારકો જ હતા એટલે તેમણે જે યોજના કરી તે રસ્તે સર્વે વળ્યા, પણ પરિણામે જણાય છે કે આજ સ્ત્રીઓની વચ્ચેમાં એક તલભાર પણ વધારો ન થતાં ઉઘટો કાંઈક અંશે તે વિષયનો અનાદર પેદા થયો છે તો તેનું કારણ તે વખતની યોજનાની શિથિલતા અને દેખાવ-માત્ર સંપાદન કરવાની આતુરતા સિવાય બીજું કાંઈ હોયું જોઈએ નહિ. લોકોનાં મનમાં આ વિષયમાં અણગમો થવાનાં કારણ એ કેળવણીનાં ફલ સિવાય બીજાં તે શું હોય ? જો આ ફલ ઠીક ન નીવડ્યાં, ને તે આખાં ત્રીસ વર્ષ સુધીમાં પણ ઠીક ન નીવડ્યાં, ત્યારે તો કોણે કોને દેવો ? જે યોજના યથા તે લોકો તો ગ્રહણ કરી પણ તેમાં વળ્યું કાંઈ નહિ. એજ રીતે જ્ઞાતિબંધનની શિથિલતામાંથી પણ લોકોમાં સ્વચ્છંદ વધ્યો ને સુપ્ત દુરાચાર સિવાય બીજું પેદા થઈ શક્યું નહિ. સ્ત્રી પુરુષને સમાન ગણવાનાં પરિણામમાં પણ એથી સારી આશા ક્યાંથી રાખી શકાય ? મૂલે જે સ્ત્રીઓ પોતાનું સ્વરૂપ કે કર્તવ્ય સમજતી ન હોય, ને જે તેમને સમાન ગણી દંડ આપનાર તેમના પતિ તે પણ સ્વતંત્રતાનો પુરો અર્થ સમજતા ન હોય, ત્યાં સારા પરિણામની આશા કેટલી રખાય ? પુનર્લગ્નનાં પરિણામ અણપિ આપણી દૃષ્ટિએ જ છે. લગ્ન એટલે શું એ ન સમજે તેને વળી પુનર્લગ્નનો શો વિચાર ? કેવલ પશુવૃત્તિ-પાશાણુદિક માટેનાં જેવાં લગ્ન તેવાં પુનર્લગ્ન ! એમાં પરણનાર કે પરણાવનારની કોઈ પ્રકારની કૃતાર્મતા અમારી નજરે તો જણાતી નથી. આ સર્વ ઉપરાંત ધર્મની બાબતમાં જે શિથિલતા આવી ગઈ તેણે તો સીમા કરી નાંખી. ધર્મર છે પણ તે કેવો કયાં અને કેવી રીતે તેનો વિચાર કોઈએ કર્યો જ નહિ. જો ધર્મર હોય તો તેની મરજી સંપાદન

કરવી એનું નામ જ સુખ હોયું જોઈએ. પણ આપણા સુધારના પાદરીઓ ઇશ્વર શું તે ખેલતાં પણ જેમ સમજતા ન હતા તેમ ઇશ્વરજ્ઞાને અર્થાત્ સનાતન ધર્મને શું અનુકૂલ છે તેના આભાસને પણ સ્પર્શ કરી શકતા ન હતા. ઇશ્વર હો તો બસે હો પણ ઇશ્વરેષ્ઠ મિદાનો આ અમે તમને સમજાવીએ છીએ તેજ છે એમ તેઓ વારંવાર લોકોને સમજાવતા, અને મતિપૂજન, યજ્ઞકર્માદિ ક્રિયાને દૂર ખસેડીને સર્વ સ્થલે પોતેજ પૂજ્ય થઈ ઉભા રહેતા. જેથી કરીને જાતે સુખી રહેવાય, સંકાય થોડો ખમવો પડે અને સર્વની સાથે સ્વચ્છંદે વર્તાય એવી નીતિનો એકંદરે સ્વીકાર કરી ઇશ્વર છે એમ કહેવું એ સ્પષ્ટ રીતે બાથ જ છે આટલા જ કારણથી અમે મત સુધારાને નાસ્તિક ગણ્યો છે, અને તે સુધારના સિદ્ધાન્તોમાં દોષ પણ ગુણરૂપ જણાય તેવું મુખ્ય કારણ પણ આ નાસ્તિકપણું જ છે. આ વાત અમે ફરીથી સ્પષ્ટ કરી બતાવીશું.

આ પ્રમાણે જ્યારે તે વખતે પ્રવર્તેલા સુધારાને તેનાં હાલનાં પરિણામ સાથે મેલવી જોઈએ છીએ ત્યારે આપણને તે હાલના સુધારાની નિઃસારતા અને શુષ્કતા સિદ્ધ રીતે જણાઈ આવે છે. એ ઉપરાંત જ્યારે આપણે એમ જોઈ શકીએ છીએ કે તે વખતે જે જે વાતો દાખલ થઈ હતી તે આજ વૃદ્ધિ ન પામતાં ઉલટી બીજે જ માર્ગે જવા લાગી છે, અથવા બહુ તો છે, તેમજ છે ત્યારે આપણને તે વખતના સુધારાની નિઃસારતા જણાયા વિના કેમ રહે ? આર્થ ધર્મની મહત્તા આ પચીસ વર્ષમાં બહુ સારી રીતે સિદ્ધ થઈ આવી છે, તે તેમાંથી સ્પષ્ટ દર્શિત થયું છે કે અત્ય સ્ત્રીવાજ અને નીતિ કેવલ અવિચારવાળાં કે અસહ જાણતા હતા તેવાં એવકુશાઈ બરેલાં નથી. આજ તો હિંદુશાસ્ત્રોના સિદ્ધાન્તોનું રક્ષણ કરવાના હામેદામ જડી આવશે. આ ઉપરથી લગ્નના વિચારોમાં, કેળવણીના વિચારોમાં, ધર્મમાં ને યાતિબંધન વગેરે આખોતોમાં લોકોની જીતઓ જેવી થઈ છે તેવી જોઈને રા. કરસનદાસ કે રા. ગીરધરલાલના સ્વર્ગવાસી આત્માને એક થતો હશે ! લોકોમાં સાધારણ રીતિએ આવી વૃત્તિ થઈ છે, તેવામાં જો કોઈ સુધારાનું નામ દે છે તો તિરસ્કાર્યુક્ત મંદ હાસ્ય સિવાય આપણા આર્થ બંધુના મુખ ઉપર બીજું કંઈ જણાવું નથી. સુધારાચાળા ઉપરથી સર્વનો વિશ્વાસ હઠી ગયો છે, ને તેમાં પણ અસહના જે કોઈ કોઈ રહેલા છે તેમના આચાર તેમની કહેણી સાથે મળતા ન આવનાથી આ વિશ્વાસ હઠી જઈને તિરસ્કાર રૂપે પરિણામ પામ્યો છે. આવી રીતે સુધારાનો એક લગભગ પુરો થઈ ગયો છે એમ કહ્યા વિના ચાલવું નથી.

મતસુધારાના સાથીઓએ જે આ નાશ કર્યો તે કેવલ નિરપેયગી હતો એમ અમારું કહેવાનું તાત્પર્ય નથી; તેનો પરિપૂર્ણ ઉપયોગ અમે અમારી હાલની આ લખવાની પ્રવૃત્તિમાં જ જોઈ શકીએ છીએ. જો તેમણે આવો નાશ ન કર્યો હોત તો આ સમયે સુધારના શુદ્ધ સ્વરૂપના જે વિચાર આવે છે તે ક્યાંથી ચાલતા દોષ ? સુધારકોના ગુરુ તો અંગ્રેજ હતા ! અને ધર્મગુરુ પાદરીઓ હતા ! આપણા હાલના ગુરુ અને ધર્મગુરુ તો મનુ, પરાશર, વ્યાસ, શંકર, વગેરે જે પુરાતનથી છે તેજ છે ! અંગ્રેજ પાદરીઓના ગુરુપણથી જ ઇશ્વરનો ભ્રમ કાયમ રહ્યો ને સુધારામાં ધોધળ પેસી ગયું ! આપણને તો પુનઃ મહાત્મા દયાનંદ જેવાએ તથા પોતાના ધર્મનો તિરસ્કાર કરીને આપણા ધર્મની મહત્તા બતાવનાર પ્રસિદ્ધ કર્મલ

ઝાલકાટ અને મેડેમ બ્યેવેટ્સની જેવાએ પરધર્મનું તત્ત્વ તપાસવાની રૂચિ પેદા કરી છે, ને આપણે આપણા પુરાતન કાનથી અવિચન રહેલા તેજસ્વી સ્વરૂપને ઓળખાવે તે સ્વરૂપને પામવાનો પ્રયત્ન કરવામાં મગર છીએ અમને ખાતરી છે કે જેને વિચારવાને મન છે અને જેવાની આખ છે તથા સાબળવાના કાન છે તેને તો આ બધું જોઈને વિચાર થયા વિના રહે નહિ. અસલના સુધારાવાળાના પ્રયત્ન કરીને હજુ પણ 'સુધારા' ની હીમાયત કરનારા ગુજરાતી કે પારસી બંને ન સમજે, પણ અમને પાકો ભરોસો છે કે એજ કરમનદાસ અને ગીરધરલાલ જે જીવતા હોત તો આપણા પ્રિય નગીનદાસની પેઠે જીવેશ્વરના દર્શન કરવા પણ જાત અને એકાદશીના જાગરણ પણ કરત. જે લોકોએ સુધારાના ઇતિહાસ ઉપર આ રીતે દૃષ્ટિ ચલાવી ગુજરાતના અથવા હિંદુ કોમના સુધારાનું હાનતુ અને અસક્તનું સ્વરૂપ મુકાબલે મુકી જોયું નથી તેવા, કેવળ એકજ વાતથી દુકી દૃષ્ટિમાં મરાગ્રય થઈ ગયેલા પુનર્વચન કરાવવા માટે સરકારને કાયદા કરવાની ભલામણ કરે અથવા હિંદુઓ કહે તેમ કરતા નથી એવા ટાણા માટે તેથી તેમની જ આ આમતો ઉપર બોલવાની અયોગ્યતા સિવાય બીજું કાંઈ મિલ થતુ નથી.

જેમ હાલ રા નગીનદાસ કરે છે તેમ કવિએ પણ કરવા માડ્યું હતું. અથવા કયો વિચારવત માણુમ ચોગ્યાચોગ્ય વાત સમજ્યા પછી પણ તેમ નહિ કરે ? એક વખત જે કહ્યું તેજ ખરું ને તે ખોટું જણાય તો પણ તેજ ખરું એમ તો કેવળ ભૂખ હોય તેજ આગ્રહ કરે. છતાં પણ ધણીએકે તેવા આગ્રહ નથી કરતા તેમ નથી. તેથી જ કવિને પરિપુર્ણ માન થટે છે કે જે વાતમાં ભૂલ જણાઈ તે તિરસ્કરના દાનાવચની ફરકાર ન કરતા તરત સુધારી અને જોટવી દંડતાથી અસત્ય સુધારો પકડ્યો હતો તેટલી જ દંડતાથી ખરા માર્ગ ગ્રહણ કર્યો ખરી વિદ્વાનનું, ખરા જ્ઞાનનું ને ખરી ફેરફારનું એજ સુન્દર છે સિદ્ધ રીતે હાલ એમ સમજી શકાય છે કે ધર્મનું સ્વરૂપ ન સમજવાને લીધેજ અમલના સુધારકો આડે માર્ગે ગયા અને લોકોમાં જોઈએ તેવા પરિણામ પેદા કરી શક્યા નહિ. તેમનો ધર્મ કેવળ ક્ષણિક સુખ ઉપર દૃષ્ટિ રાખતો હતો તેથી તેમના સુધારા પણ તેવાજ ક્ષણિક અને ખેલકારક નીવડ્યા ! ધર્મ અને નીતિ અથવા સુધારો એ બે વચ્ચેનો આવો દંડ સળધ અને વારવાર પ્રતિપાદન કરેલો છે અને જુના સંસ્કાર કે માત્રા અમારા પ્રિય કવિ આ સળધ સારી રીતે સમજી શક્યા હતા એમ કહેવાની અમને પુરેપુરી હિમત છે ધર્મ એ નિત્ય છે, ને માણુસને મોટામાં મોટું જે સુખ મળી શકે તેનું સ્થાન છે, ને નીતિ કેવળ તે સુખને પામવાનો રસ્તો છે. જે લોકો માધારણ વાતોને મહાસુખ રૂપ માને છે તેની નીતિ પણ તેની જ થટે છે, ને જે પરમ બ્રહ્મરૂપ તત્ત્વને સુખથી લહે છે તેની દૈવી ગતિ પણ એજ જ નીવડે છે ! કવિ આ વાત ખુબ સમજ્યા હતા અને તેથી જ પોતાના કરેલા સુધારાની જૂલ તેમણે દીકી હતી પાકી મર્દાઈ, પાકી વિદ્વાતા ને દંડતા એનું જ નામ કે એકવાર જે ભૂલ થઈ તે પાછી સુધારી, ને જોટવા જ માટે કવિની મહત્તામાં અમારી દૃષ્ટિએ તો ઘણો મારો વધારો થયો છે જે લોકોએ કવિને પુણ્ય ગણેલા તે આ વખતે કવિને તુચ્છ માનતા હતા, પણ તેનો દોષ શો ? ફક્ત ગણેલાનું પુછકું પડી ન રાખ્યું તેજ કે બીજો ? એમ છે ત્યારે તુચ્છ કેણું ? કવિના અત સમયે યોગ જે એના ઉાર તિરસ્કાર ખતાવના હતા તે કેવળ અયોગ્ય હતો. કવિએ જણાવેલો હવેનો સુધારો નેજ ખરા સિદ્ધાન્ત છે એમ ગવેને સમ-

જનું જરૂરનું છે. લોકોનો વિચાર સારાસાર ગ્રહણ કરી શકતો નથી એ માટે કવિને જેટલો ખેદ હતો તેટલો બીજાને નહિ જ હોય ને તે ખેદ તેમણે આ લખનારને મરતાં પડેલાં બે એક માસ આગળ ઘણી કશ્ચાથી આ મુજબ કહેતાં જણાવેલો:—“ મને નો લોકો મૂર્ખ કહે છે, મારા વિચાર બદલાયા તેથી મને મારા મિત્રો તથા ગયા છે-પણ હું મારા મનમાં સતોષ રાખું છું” કે શીકર નહિ, તમારા પોતાના જ મંડલમાં મારાજ વિચાર ખરા કરી બતાવનાર એક છે” વગેરે વગેરે. કવિની આ લાગણી કોને અસર ના કરી શકે? એ સંજ્ઞાની આવી આશા આ લખાણથી કાંઈ પણ અંશે પૂર્ણ થાય એટલા ઉદ્દેશથી જ આ ચર્ચા ચલાવેલી છે. લોકો તેની ગમે તે ગણના કરે.

સુધારાનું આ પરીણ વર્ષનું સ્વરૂપ આપણે સ્પષ્ટ કરી તપાસી જોઈએ તથા તે સાથેનો કવિનો તે સુધારા સાથેનો સંબંધ પણ નહિ કરીએ. કવિના વિચારમાં જે ફેરફાર થયો તે એમના ધર્મવિચારમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ખૂબ સમજવા જેવો છે, તે પણ આપણે જણાવી ગયા છીએ, અને તે ઉપરથી હાલના સુધારાવાળાને કાંઈ નાનો મનો બોધ લેવાનો નથી. સુધારાના મુખ્ય સિદ્ધાંતનું પાકું સ્વરૂપ લક્ષમાં આવ્યા સિવાય, ફક્ત જહારના ડોળની ખાતર કે વિદ્વાન કે સુધરેલા વર્ગમાં અપરાધી ઉછરતી શતાસાની ખાતર, જે કાંકો રાખવામાં આવે છે તેનાં પરિણામ સારાં ન થતાં નકારાં થાય છે એ નિઃસંદેહ છે. આ સર્વ બાબતના ઉદાહરણરૂપ આપણા મરનાર મિત્રની ઇંગ્લીશનું ચિત્ર છે. તે ગમે તે રસ્તે ગયો, તેણે ગમે તેવા કુમાર્ગમાંથી એલા પોતાના લખણ ઉપર કામ કામ કરી મૂક્યા, પણ સહ્યોગે કરી મરણ વખતે તેની ભુદ્ધિમાં પોતાના સ્વરૂપનો શુદ્ધ સંસ્કાર ઉઘડ્યો અને સુધારાનો સિદ્ધ નિયમ તેના લક્ષમાં જડાયો. જેમણે એને એક વખત ગુરૂ માનેલો તેઓ હાલ તેને તથા ગયા પણ તેમાં તેમણે જ બૂલ કરેલી. તેમના ગુરૂની બૂલ અમને જણાતી નથી, એ અમે પ્રતિપાદન કરી ગયા છીએ. સુધારાનું ઉત્તરમાં એવી ઉપમા જે પ્રારંભે આપી હતી તે આ રીતે આપણા કવિના સંબંધમાં સાર્થક થઈ રહે છે.

હાલ મરનારના સંબંધમાં તેનાં લખાણ અને તેની અસર તથા તેની કિમતનો વિચાર કરવો જ બાકી રહેલો છે. સુધારાનો સંપ્રામ મર્યાદા આ શરૂઆત જે ‘માહોમ કરીને પક્યો,’ તે વખતના તેના મનોબલથી, રાજ્યરંગના તરંગમાં જ્યારે એ વીર દેશદાઢી ધુમ્મે ત્યારના તેના વિરત્વથી, શૃંગારના પ્રેમમય જાનમાં વસંત ઋતુ જેવા વિશ્વાસમય થઈ રહેલા એ રસિકના ઋતુ વર્ણનથી, મર્વને એના પ્રેમાનુભવનો, દેશપ્રીતિનો તથા વીરત્વનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થતાં તેની સ્તુતિ ચારે તરફ ગવાઈ રહી છે. આજ પણ એ વાત વિવાદમય છે કે નર્મદાશંકર તે કવિ કહેવાય કે નહિ અથવા અમુક લખનાર કરતાં તે સારો કહેવાય કે નહિ. જેમ ઉત્તર ગુજરાતમાં કાશ્વસ સાહેબ, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી અને દલપતરામે દેશી બાપા ઉપર સર્વનો પ્રેમ ઉત્પન્ન કર્યો તથા કવિતાનો રસ ચખાડ્યા માંડ્યો, તેમ દક્ષિણ ગુજરાતમાં મુંબઈના શેડીઆઓ, શુદ્ધિવર્ધક સંઘા અને નર્મદાશંકર સર્વને તેવો જ બોધ કરવા માંડ્યો. જેમ ઉત્તરના લોક કહેવાતા સુધારામાં મંદ હતા તેમ તેની કવિતાશક્તિ પણ ઉજળી ન હતી; જેમ દક્ષિણના લોક સુધારામાં કુદી પડ્યા હતા તેમ તેમની કવીતા પણ તેવી જ હતી. વિચારનું

ઉચ્છગપણ અને કાવ્યનો આવિર્ભાવ એ બેનો સંબંધ નિકટ છે. આ તરફના પડિતો જુના વિચારના ને જુના મતના અનુયાયી એટલેજ જુને રસ્તે ચાલ્યા જતા તે તરફના પડિતો નવા સુધારાના શિષ્ય એટલે નવે રસ્તે ગયા જુના સિદ્ધાન્ત ઝથોના રહસ્ય કોષ દેશના રહસ્ય ઝથોથી હઠે તેવા નથી તથાપી તે દૃઢ અભ્યાસીથી સાખ્ય છે, આધુનીક અગ્રેજી મારફતના વિવેચન જેના લક્ષમાં કાષ્ઠક સક્ષમતાથી ઉતરે છે, તેને તે અધ્યાત્મિકનનું ફળ સહજમાં મળે છે. આવો યોગ આ કાવ્યકલા સંબંધમાં અમદાવાદ મુખ્ય વચ્ચે થઈ આવેલો સમજવામાં આવે છે. જુને રસ્તે પુકીને પગ ભરનારા અમદાવાદી ધણા ઉંડા ઉતરી શક્યા નહિ, તેમ સુધારાનું પાકું સ્વરૂપ આમ કે તેમ સમજી શક્યા નહિ, તેથી કાવ્યમાં પણ અધવચ રહી અલકાર પિંગલાદિકને રસ્તે ચાલતા રહીયા છપાઈ રહેલી કવિતા કરવા લાગ્યા. મુખ્યવાળા તો જુની વાતનું તત્ત્વ સમજવા દરકાર કરતા ન હતા, છતાં કાષ્ઠ થોડું ધણુ જાણી અગ્રેજીવારા સરકાર પામી પિંગન અલકાર ઉપર લક્ષ ન હોતા, છુટે વિચારે કાષ્ઠક રસની જાણમાં પોતાના કાવ્યના ઉદ્દગારને ધસડી જવા લાગ્યા. આ રીતનું વિવેચન એક બે અંશ આગળ લેઈ જતા એક તરફનું 'કુરાચારી વ્યભિચારી જે વિચારી' અને બીજી તરફનું 'ધમ ધમ ધમ લોહી વહે ઇશકડો મહાને' એ વૃત્તિનું આદેશન સહજમાં સમજી શકાશે કવિ તો ઉભય તરફનાં થવાની મરજી, પણ કાવ્યના મૂલ સ્વરૂપને ન વળગતા, એકે છુટ લીધી તો બીજાએ સજ્જ પકડી રાખ્યું, એમ વિચારમાં-ને તે પણ કેવલ 'સુધારાના સંબંધમાં વિચારમાં કાષ્ઠક વાર યુદ્ધ ચાલ્યું. આ એક રીતની છાંદરવાદીના તોરમાં એક તરફથી 'ચાતિ ભેદ તોડો બાકી હવે એટલું છે, બગલા બારીઓ બની કીધા ઢાકણકાચના' તથા બીજી તરફથી 'કોની પાંધડી છે શેર પાચ, જેની લામી ધણી યાચ' એમ અન્યાન્યાના ઉપદાસ કરવા પર વૃત્તિ ચાલી ઉભયે કાવ્ય માત્રને ઉદ્દેશીને પણ ધણાએ લખાણ કરેલા છે તે ઉપરથી જ તેમના કવિત્વનું અનુમાન કરવાને બની શકે તેમ છે. ઉપર જણાવ્યા તેવા વિષયના બેટલા કાવ્ય છે તે ચાલુ વિવેચનના સંબંધમાં બાજુ પર રાખવા જેવા ઠરે છે.

કાવ્ય અથવા જેને હાલ આપણે કવિતા કહીએ છીએ તેનું સ્વરૂપ આપણે કેવું માનવું ? આ વિષયનો નિર્ણય કયાં સિવાય કોઈના પણ કવિત્વ ઉપર અભિપ્રાય આપવો બ્યર્થ છે. કાવ્યના ધણા લક્ષણ અપાઈ ગયેલા છે, પણ તેમાંનું એકજ અગ્રે દાકી જેમ બને તેમ દુકામાં આ વિષયનું વિવેચન કરવાની મરજી છે વાક્ય રસાત્મક કાવ્યમ્ । રસ એજ જેનો આત્મા હોય અર્થાત્ કેવલ રસમય હોય તેવું વાક્ય (શબ્દ તથા અર્થની યોગ્ય રચનાએ ધોડેલું) તે કાવ્ય સમજવું. આ લક્ષણમાં જે રહસ્ય બતાવ્યું છે તે થોડે ધણે અસી પણ સર્વ સાહિત્ય કાંશેએ કણ ન રાખ્યું છે કાવ્યનો આત્મા રસ કલો છે, અર્થાત્ કાવ્યરૂપ શરીર જે રસરૂપ આત્મા ન હોય તો હજારો વસ્ત્રાભૂશણથી આનંદ પેદા કરનાર નથી જ યદ્યપિ 'વાક્ય' શબ્દ વડે કરીને શબ્દ તથા અર્થનું ગ્રહણ કયું છે, શબ્દાલકાર તથા અર્થાલકારને રિતકાર્યા છે, તથાપિ તે શબ્દાર્થાલકારજ કાવ્યરૂપ છે એમ નીકળવું નથી સિદ્ધ એ થયું કે કાવ્ય શરીર, રસ જીવ, અને અનકાર આભૂષણ રસ જનારે કાવ્યનો આત્મા છે ત્યારે રસ તે શું ? હર્ષ, ભય, શોક, વિપાદ, ઉત્સાહ વગેરે જે વિપર તેવા તેવા પદાર્થો જેતા હૃદયમાં પેદા થઈ કાષ્ઠક

જુનું જરૂરનું છે. લોકોનો વિચાર સારાસાર ગ્રંથ કરી શકતો નથી એ માટે કવિને જેટલો ખેદ હતો તેટલો જીવનને નહિ જ હોય ને તે ખેદ તેમજે આ લખનારને મરતાં પહેલાં જે એક માસ આગળ ઘણી ક્ષણાર્થી આ મુજબ કહેતાં જણાવેલો:—“ મને નો લોકો મૂર્ખ કહે છે, મારા વિચાર બદલાયા તેથી મને મારા મિત્રો તથા ગયા છે-પણ હું મારા મનમાં સંતોષ રાખું છું કે શીકર નહિ, તમારા પોતાના જ મંડલમાં મારા જ વિચાર ખરા કરી જતાંવનાર એક જ વગેરે વગેરે. કવિની આ લાગણી કાને અસર ના કરી શકે ? એ સજ્જનની આવી આશા આ લખાણથી કાંઈ પણ અંશે પૂર્ણ થાય એટલા ઉદ્દેશથી જ આ ચર્ચા ચલાવેલી છે. લોકો તેની ગમે તે ગણના કરે.

સુધારાનું આ પચીસ વર્ષનું સ્વરૂપ આપણે સ્પષ્ટ કરી તપાસી જોઈ તથા તે સાથેનો કવિનો તે સુધારા સાથેનો સંબંધ પણ નહિ કર્યો. કવિના વિચારોમાં જે ફેરફાર થયો તે એમના ધર્મવિચારમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ખૂબ સમજવા જેવો છે, તે પણ આપણે જણાવી ગયા છીએ, અને તે ઉપરથી હાલના સુધારાવાળાને કાંઈ નાનો સુનો બોધ લેવાનો નથી. સુધારાના મુખ્ય સિદ્ધાંતનું પાકું સ્વરૂપ લક્ષમાં આવ્યા સિવાય, ફક્ત બહારના ડોળની ખાતર કે વિદ્વાન કે સુધરેલા વર્ગમાં અપવાની ઉછરતી જગાસાની ખાતર, જે કાંઈક રાખવામાં આવે છે તેનાં પરિણામ સારાં ન થતાં નહારાં થાય છે એ નિઃસંદેહ છે. આ સર્વ આગતના ઉદાહરણરૂપ આપણા મરનાર મિત્રની જીવંતીનું ચિત્ર છે. તે ગમે તે રસ્તે ગયો, તેણે ગમે તેવા કુમાર્ગગામી એકા પોતાના દાખલા ઉપર કામ કામ કરી મૂક્યા, પણ સહયોગે કરી મરણ વખતે તેની બુદ્ધિમાં પોતાના સ્વરૂપનો શુદ્ધ સંસ્કાર ઉઘડ્યો અને સુધારાનો સિદ્ધ નિયમ તેના લક્ષમાં જડાયો. જેમણે એને એક વખત શરૂ માનેલો તેઓ હાલ તેને તથા ગયા પણ તેમાં તેમણે જ બૂલ કરેલી. તેમના શરૂની બૂલ અમને જણાતી નથી, એ અમે પ્રતિપાદન કરી ગયા છીએ. સુધારાનું ઉત્તરમાં એવી ઉપમા જે પ્રારંભે આપી હતી તે આ રીતે આપણા કવિના સંબંધમાં સાર્થક થઈ રહે છે.

હાલ મરનારના સંબંધમાં તેનાં લખાણ અને તેની અસર તથા તેની કિમતનો વિચાર કરવો જ બાકી રહેલો છે. સુધારાનો સંસ્કાર મરનારે આ યશીર જે ‘વાહોમ કરીને પશો,’ તે વખતના તેના મતેજલથી, રાજ્યમંડળના તરંગમાં જ્યારે એ વીર દેશદાઝથી ધુમ્મે ત્યારના તેના વિરતથી, શૃંગારના પ્રેમમય ગાનમાં વર્ગત ઋતુ જેવા વિલાસમય થઈ રહેલા એ રસિકના ઋતુ વર્ણનથી, સર્વને એના પ્રેમાનુભવનો, દેશપ્રીતિનો તથા વીરત્વનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થતાં તેની સ્તુતિ ચારે તરફ ગામ્મ રહી છે. આજ પણ એ વાત વિવાદમય છે કે નર્મદાશંકર તે કવિ કહેવાય કે નહિ અથવા અમુક લખનાર કરતાં તે સારો કહેવાય કે નહિ. જેમ ઉત્તર ગુજરાતમાં કાંઈસ સાહેબ, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી અને દલપતરામે દેશી ભાષા ઉપર સર્વનો પ્રેમ ઉત્પન્ન કર્યો તથા કવિતાનો રસ ચખાડ્યા માંડ્યો, તેમ દક્ષિણ ગુજરાતમાં મુબંબના શેડીઆઓ, બુદ્ધિવર્ધક સમા અને નર્મદાશંકરે સર્વને તેવોજ બોધ કરવા માંડ્યો. જેમ ઉત્તરના લોક કહેવાતા સુધારામાં મંદ હતા તેમ તેની કવિતાચક્રિત પણ ઉછળી ન હતી; જેમ દક્ષિણના લોક સુધારામાં કુદી પડ્યા હતા તેમ તેમની કવિતા પણ તેની જ હતી. વિચારનું

ગઘરચના પ્રથમ હતીજ નહિ એમ કહીએ તો ચાલે, પણ કવિ નર્મદાસંકરના સમયથી તે શુદ્ધ રૂપે ચાલુ થઇ. આ ઉભય કારણથી અમે એ પુરૂષને કવિ અને એક વિરલ શુદ્ધિમાન પુરૂષની પદવી નિઃશંક આપીએ છીએ. પોતાના વચ્ચા સમયનું મહાકર્મ એમનો 'કાશ' છે. એ કાશની અંદર પોતે જે શ્રમ લઇ ગુજરાતી ભાષાનાં તત્ત્વનો સંગ્રહ કરવાની યોજના કરી છે તે જોઇ અમે એમને ગુજરાતના ડાકંતર જોન્સનની ઉપમા આપીએ તો બ્યર્થ ગણાશે નહિ, હવે પછી ચનારા વિદ્વાનો અમે તેવા ગ્રંથ રચે અથવા તે ઉપરથી એ કાશમાં સુધારો કરે, તથાપી એ કાશનું મહાભારત કામ સંપાદન કરનારને જ ખરું માન થતે છે.

કાંઈ માણસ સર્વ વાતે પુર્ણ હોવું નથી. લખનાર તરીકે પ્રૌઢ પંક્તિએ ચઢેલા આપણા કવિએ ઉત્તરાવસ્થામાં થોડા નાટક વગેરે લખવાનો પ્રયત્ન આરંભેલો; તે કેવલ નિષ્ફલ થયો એમ જો કે કહી શકાવું નથી, છતાં એમના બીજા ગ્રંથ જેવા સફલ થયો અનાય તેમ લાગવું નથી.

આ પ્રમાણે સુધારાના મુખ્ય વીર નાયક તરીકે આધુનિક કવિઓમાં અમરણી જેવા તથા ગુજરાતી કાવ્યના પ્રથમ રચનાર અને ગુજરાતી ગદ્યના નિરપક તરીકે કવિ નર્મદાસંકરને 'કાશ' માનની દૃષ્ટિએ નહિ નિહાળે ? આ સર્વ ઉપરાંત તેનું ધીર, સાહસ, તથા સત્યપરાયણ એકતાની શુદ્ધિ માટે કાશ એનું અનુકરણ કરવા નહિ ધારે ? જે 'ઉત્તમ નાયિકા' નો એ શુદ્ધ નાયક હતો, તેનાં પ્રેમજલ લોહોવા આજ કાશ પોતાના હાથ જોડ્યા નહિ કરે ? આવા વીર મહાત્માઓનાં જીવનચરિત સર્વેને શ્રોધદાયક હોય છે, જેને માટે જ તેમની યાદગીરી જે તે રીતે સર્વના લક્ષમાં નિરંતર રહે તેવી યોજના સર્વ દેશમાં પ્રસિદ્ધ રીતે થતી ચાલી આવે છે. સાધારણ લોકોના પરાક્રમ આવા સદુપદેશના બલથી જ સતેજ થાય છે, ઉદીપિત થાય છે ને વધે છે. આવા હેતુથી જ આપણા મરનાર કવિ જેવા પુરૂષોના ચરિત અભ્યાસનીય છે, અને તેમના સ્મરણાર્થે કાંઈ તાદ્દશ પ્રયત્ન અને તેટલી ત્વરાથી થવાની જરૂર છે. અમારો આ લખાણ કરવાનો હેતુ આ સત્પુરૂષની ગુજરાત ઉપર કેટલી લકિત હતી, તથા તેણે શું શું એ દેશ માટે કયું છે એ બતાવતાં એમનાં ભવ્ય ચરિતની નોંધ રાખવાની સર્વેને કેટલી જરૂર છે એ બતાવવાનો છે. તેનો કાંઈ અંશ પણ પૂર્ણ થયો હોય અને સર્વની દૃષ્ટિમાં અમે જે નિષ્પક્ષપાત વિવેચન એક તટસ્થ તરીકે કરી ગયા તે ઉપર ભાવ થઇ આવ્યો હોય તો આવા સંજ્ઞાના નામસ્મરણાર્થે તત્પર થવામાં વિલંબ કરવો બ્યર્થ છે. સાંભળવા પ્રમાણે સુંબઠના કેટલાક મુખ્ય મૂલ્યો તરફથી એમના કુટુંબના પોષણ માટે એક ફંડ ચાલવું થયું છે, તથા બીજું તેમના નામસ્મરણાર્થે 'સત્યવક્તા' ના તંત્રીઓ તરફથી થવાની વાત આ સાથે વધારા તરીકે વહેંચવા મળેલા હેંડબીલ પરથી જણાય છે. આ પ્રમાણે થશે તો બહુ આનંદની વાત છે, અને આવા યોગ્ય પુરૂષને અનુમોદન મળવાથી ગુજરાતને સામાન્યતઃ ધણા લાભની વાત છે. અમે અમારી આ વિવેચના બંધ કરતાં મરનારના આત્માને સર્વથા અવિચલ આનંદ આહિએ છીએ, તેના કુટુંબના શોકમાં ભાગ લઇએ છીએ, ગુજરાતમાં એ વીર પુત્રને અભાવે બીજા એવા ચાઓ એવી આશીષ આપીએ છીએ અને સત્પુરૂષના ગુણ સ્તવનના યત્નથી અમારો શ્રમ ફેટાય સમજીએ છીએ.

મણિલાલ દિવેદી: સુદર્શન ગદ્યાવલી

વિચારવિપ્લવ

મણાક જીવાનો આમ ઉતાવળમાં વિચાર કરે છે અને તે પાછળથી ફેરવે છે. આપણે તે વાંચી હસવાનું છે—એમાં કે.છએ કાંઈ જોડું લગાડવાનું નથી, પણ સોફેટીસના જેવું મન રાખવાનું છે. સુરત અને અમદાવાદના સ્વભાવોનો ગંગા જ મના જેવો સંગમ થતાં આના પ્રસંગો સ્વાભાવિક છે.

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી: નવલરામની જીવનકથા

કળીર વડ

પરલક્ષી કવિતામાં એવી (કળીરવડવર્ણન જેવી) સફળતા લાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. પ્રકૃતિના અમુક પદાર્થોને કે અમુક બનાવોને વર્ણન આપતાં કેટલાક અરસિક કવિઓ માત્ર તેનું બાહ્ય સ્વરૂપ જ જોઈ શકે છે, પણ તેનું ઉંડું રહસ્ય સમજી શકતા નથી.

મોહનલાલ દવે

કવિ નર્મદ

કવિ નર્મદના સમયથી કાવ્ય સાહિત્યનો માર્ગ બદલાયો. અગાઉ માત્ર યોગ, નીતિ, ને ભક્તિના જ ક્ષેત્રમાં કાવ્ય સાહિત્ય વિચરતું હતું, તેને બદલે હવે તેનું ક્ષેત્ર વિસ્તૃત થયું. સામાજિક બંધનો, વહેમો, વાંધા ભરેલી સ્ત્રી, બ્રમ્હનો, કેક, વિધવાનું દુઃખ, પુનર્વિવાહ, સ્વતંત્રતા, સ્વદેશાભિમાન, દેશદાઝ અને કુદરત, એ બધા વિષયોપર કાવ્યો રચી કવિએ તેના પ્રવાહની દિશા બદલી. ‘વનવર્ણન’ અને ‘કળીરવડ,’ પ્રવાસવર્ણનમાં કવિએ કુદરતના સ્વરૂપનું ઉત્તમ ચિત્ર આપ્યું છે. શરવીરનાં લક્ષણોના પદોમાં કવિએ દાસત્વને નિંદી, સાહસ કરવાની વૃત્તિ ઉત્તેજ, સ્વતંત્રતાની રૂઢી લાવનાં વાચકોના હૃદયમાં જાગૃત કરી છે.

કમળાશંકર ત્રિવેદી: સાતમી સાહિત્યપરિવહના પ્રમુખપદેથી

નર્મદની જીવનપ્રવૃત્તિની સવાંગતા

એકંદરે કવિ નર્મદ જેની એકથી વ્યક્તિથી ગુજરાતી સાહિત્યની જુદી જુદી શાખામાં જેટલી ઉન્નતિ થઈ છે તેટલી ને તેટલા વખતમાં આપણે અહીં અન્ય વ્યક્તિથી થઈ નથી, એટલું જ નહિ પણ વ્યક્તિસમુદયથી પણ હજી સુધી તો થઈ નથી જ. તેનું કારણ નોકરી પંધો ઊંડી 'યા હોમ' કરી પોતાનું જીવન સમસ્ત સાહિત્યની સેવામાં જ જેવું કવિએ અર્પણ કર્યું હતું તેવું હજી સુધી બીજાથી અન્ય નથી. આપણા સાક્ષર રત્નોની જીંદગી પેટની પ્રિય વેડમાં જ પુરી થાય છે. તેની પ્રિય વેડને તો કવિએ જીવ કદિન રાખીને ભરમીજૂત જ કરી હતી એમ કરતાં અશ્વરનાત્તો સ્વાભાવિક રીતે કવિને કરવું પડ્યું હતું પણ 'ભણું થયું ભાંગી જંગળ' જેવો સંતોષ ધારણ કરી એ નરરત્ને પૌઆ અને કુષ ઉપર ગુજારો કરવા જેવું હાથે કરીને આણેણું દારિદ્ર સહન કરીને પણ ભારતીના ભાવિક ભક્ત બની પોતાની જીંદગી સાહિત્ય સેવામાં જ અર્પી છે, તો પછી તેવા પુરુષથી સાહિત્યની ઉન્નતિ કેમ ન થાય ! થાય જ. ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ જ ૩૬ ગદ્ય લખનાર, પ્રથમ જ કોશ, પિંગળ ને રસાલકારનું સાહિત્ય ગુજરાતી બંધુઓને અર્પનાર તરોકેની મહા માન ભરેલી પદવી નર્મદે લીધી છે, એટલું જ નહિ પણ દેશાભિમાનને કાવ્યમાં ગજવનાર તેમજ આપણી નેચનલ કોંગ્રેસના નેતાઓ ને રાજકીય હીલ-ચાલ અત્યારે કરી રહ્યા છે તે વિષય ઉપર પ્રથમ બોલનાર ને લખનાર આપણે ત્યાં એજ હતા ગુજરાતી કવિતાની બાબતમાં પણ આપણે જેનું કે તેને રમપ્રધાન બનાવી તેમાં અનેક નવાં ને સુસ્થિત તત્ત્વોને દાખલ કરી હાલની ગુજરાતી કવિતાની શાળામાં તે પ્રથમ આચાર્યનું કામ કરી ગયા છે. આ પ્રમાણે કવિ નર્મદ હાલના આપણા ગદ્ય પદ્ધત્તમક સાહિત્યના પિતા છે, એટલું જ નહિ, પણ સાથે સાથે સંસાર સુધારાની અને રાજકીય હીલચાલોને જન્મ આપનાર પણ એજ પુરુષ છે.

છાંટાલાલ પટેલ : નર્મદાશંકરની સાહિત્યસેવા

નર્મદની સ્વાનુભવરસિકતા

સૃષ્ટિસૌંદર્યમાં પણ દલપતરામે પોતાની કવિતાનું સામાન્ય લક્ષણ જે 'જનમનરંજન કલ્પના' છે, તેજ દાખલ કર્યું, જેવી ઉચી કલ્પના એમના કાવ્યોમાં આવી નહિ; જ્યારે નર્મદાશંકરે બહારના દેખાવોના ઉપરછલ્લો નહિ પણ સૂક્ષ્મ અને આંતરિક સ્થિતિ આપી તેની સાથે તેના સરખો અથવા ઉઘટો મનુષ્યના અંદરના જોશઓનો સ્થિતિ સંકેતી લીધો છે અને કલ્પના પણ ઉંચા પ્રકારની કરી છે. નર્મદાશંકરની પછીનો હાલનો કાળ કવિતાની બાબતમાં એમનાં જ તત્ત્વોને આગળ વધારી બહુલાવી રહ્યો છે, તેથી આપણી ખાતરી થાય છે કે એ કવિએ ભવિષ્યનું દર્શન સારી રીતે કહ્યું હતું. કવિનર્મદનાં નાટકોની રચનામાં આપણે કહી ગયા કે તેઓ સ્વાનુભવરસિક હોવાથી તેમનું કવિત્વ નાટકમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી ચક્ર્યું નહિ પણ કુદરતના વર્ણનમાં તો એમણે રસાનુભવરસિકત્વ ઠીક બતાવ્યું છે, અને તેમાં સફળ પણ થયા છે.

છાંટાલાલ પટેલ : કવિ નર્મદાશંકરની સાહિત્યસેવા

વિચારવિપ્લવ

ધણાક જીવાનો આમ ઉતાવળમાં વિચાર કરે છે અને તે પાછળથી ફેરવે છે. આપણે તે વાંચી હસવાનું છે—એમાં કે.ઇએ કાંઈ જોડું લગાડવાનું નથી, પણ સોફેટીસના જેવું મન રાખવાનું છે. સુરત અને અમદાવાદના સ્વભાવોનો ગંગા જ મના જેવો સંગમ ચતાં આવા પ્રસંગો સ્વાભાવિક છે.

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી: નવલરામની જીવનકથા

કખીર વડ

પરલક્ષી કવિતામાં એવી (કખીરવડવર્ણન જેવી) સફળતા લાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. પ્રકૃતિના અમુક પદાર્થનું કે અમુક બનાવનું વર્ણન આપતાં કેટલાક અરસિક કવિઓ માત્ર તેનું બાહ્ય સ્વરૂપ જ જોઈ શકે છે, પણ તેનું ઉંડું રહસ્ય સમજી શકતા નથી.

મોહનલાલ દવે

કવિ નર્મદ

કવિ નર્મદના સમયની કાવ્ય સાહિત્યનો માર્ગ બદલાયો. અગાઉ માત્ર જ્ઞાન, નીતિ, ને બકિતના જ ક્ષેત્રમાં કાવ્ય સાહિત્ય વિચરતું હતું, તેને બદલે હવે તેનું ક્ષેત્ર વિસ્તૃત થયું. સામાજિક બંધનો, વહેમો, વાંધા ભરેલી રદિ, વ્યસનો, કેફ, વિધવાનું દુઃખ, પુનર્વિવાહ, સ્વતંત્રતા, સ્વદેશાભિમાન, દેશદાઝ અને કુદરત, એ બધા વિષયોપર કાવ્યો રચી કવિએ તેના પ્રવાહની દિશા બદલી. ‘વનવર્ણન’ અને ‘કખીરવડ,’ પ્રવાગવર્ણનમાં કવિએ કુદરતના સ્વરૂપનું ઉત્તમ ચિત્ર આપ્યું છે. ચરવીરનાં લક્ષણનાં પદોમાં કવિએ ઘસતવને નિંદી, સાદમ કરવાની શક્તિ ઉત્તેજ, સ્વતંત્રતાની રૂડી બાતના વાચકના હૃદયમાં જાગ્રત કરી છે.

કમળાશંકર ત્રિવેદી આતમી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખપદેથી

નર્મદની અદ્વિતીય સાહિત્યસેવા

આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યનો આરંભ પણ સુરતમાં જ થયો. ત્યાં સાહિત્યક્ષેત્રમાં ત્રણ રત્નો એકી વખતે ઝળહળી નીકળ્યાં. એ રત્નોએ સાહિત્યનો વિદ્યાગ લુપ્ત લુપ્ત માર્ગમાં ક્યો. એ રત્નોમાં સાહિત્યની અનન્ય સેવા કરી વિવિધ માર્ગે ખિલવનાર, '૨૬, રમતી, ને મર્મણી બાપામાં ગુજરાતી ગદ્યના ઉત્પન્ન કરનાર, ગુજરાતી કાશના આઘ પ્રણેતા, સંસાર સુધારાનો યુદ્ધ ઉઠાવનાર, વહેમદુર્ગનો વાગ્યાણના વજ્રપ્રહારથી નાશ કરનાર, 'અખિર્મ ઝાઝાળીયાં સાથે' કલમને જોળે બેસનાર, કલમને જોળે જ ૨૪ વર્ષ લાડલડનાર, એ ટેકે જવાનો મમય આવતે દિલગીરીથી તે છેડવો પડ્યો ત્યારે અવશિષ્ટ જીવન બેઠથી નિર્ગમન કરનાર, સાહિત્યસેવામાં જીવન અર્પણ કરવાથી આદર્શભૂત પ્રતિભા અવસાન પર્વત પાળનાર, જીવાનીના ઉચ્છેદક વિચારોના ત્યાગપૂર્વક સંરક્ષક વિચારોના સ્વીકાર દર્શાવનાર, 'ધર્મઅંથ' પ્રસિદ્ધ કરવાની અડગ હિમત ધરાવનાર, ધીટ, નરવીર, 'ગરવી ગુજરાત' ને સાહિત્યમાં ઉચ્ચતમ સ્થાને પહોંચાડનાર, 'પ્રેમશીર્ષ' અને સ્વદેશાભિમાનની ઉચ્ચ વૃત્તિ જનસમૂહમાં જગવનાર અને ઉત્તેજનાર, સ્વાનુભવરસિક કવિ નર્મદે અદ્વિતીય સાહિત્યસેવા બજાવી છે ને દ્રવ્યની આપત્તિમાં એકલે હાથે, સરકાર કે રાજ્યના આશ્રય વિના ગુજરાતી સાહિત્યની જે બિન્ન બિન્ન દિશામાં ખિલવણી કરી છે તે હાતના, પ્રગતિની વાતોમાં જ કાપની પરિસ્થિતિ માનનાર વાચાળ જમાનામાં એક આદર્શભૂત ને સર્વથા અનુકરણીય દ્રશ્યંતની છે, તરણ લેખકોએ આની નકલ યથાશક્તિ કરવા પ્રવૃત થવું જોઈએ. તેઓ સાહિત્યની સંગીન એવા બજાવવા તત્પર થશે તો સાહિત્યવૃક્ષ શાખાપ્રશાખાથી ચારે તરફ ફાળી સમૃદ્ધ થશે.

કમળાશંકર ત્રિવેદી: સાતમી સાહિત્યપરિષદને પ્રમુખપદેથી

નર્મદગદ્ય

'નર્મદગદ્ય' માં 'નિખ'લો,' 'ગમાણ્ય ને મહાભારતનો સાર' 'કવિ ને કવિતા, 'પ્રેમાનંદ આદિ કવિઓના જીવનચરિત્ર' 'પ્રાચીન ને અર્વાચીન જગતનો હતિહાસ' 'મહાપુરુષો' 'તત્ત્વવેત્તા ને સંશોધકોનાં જીવનચરિત્ર,' અને 'ગુજરાતની ને મેવાડની હકીકત' માં બહુ ઉપયોગી ને એમના સમયમાં વાંચકને અન્યત્ર કુદપ્રાપ્ય બાબત જુસ્સાદાર ને સંસ્કારી લાખામાં કવિએ આપી છે. " રાજ્યરંગ " ના આદિ વાક્યો નર્મદના દીર્ઘચિંતનના મોખરાના લેખ છે:—

'એક છે અનેક છે, નિર્વર્તે છે, પ્રવર્તે છે' પ્રત્યાદી, તેમજ 'અહાંડમાં પૃથ્વી શું ? પૃથ્વી ઉપર જનસમુદય શું ? રાજ્ય શું ? રાજ્યના રંજ શું ? હું નર્મદ શું ? એ સંધુ રસસિંધુના કંઠ ઉપરની કણિકા પણ નથી, તો પણ તે કાંઈ છે ને રંજ છે. એ રંજ હું મારી તોતસી વાણીથી વણુંવણા જન્મુ છું. દે પ્રસાદ રંગાઉં-ઉદય શ્રી રંજ !'

ધન્ય છે કવિના વિનયને !

‘ પિંગલપ્રવેશ ’ અને ‘ અવકારપ્રવેશમાં ’ કવિએ જન્મે ને અવકારોનું વિવેચન કર્યું છે. ‘ રસપ્રવેશ ’ માં રસ અને વ્યભિચારી બનાવોનું વિવરણ છે. નાયિકાવિષયપ્રવેશમાં નાયક નાયિકાના સ્વરૂપનું વર્ણન છે.

કવિએ ‘ શ્રી કૃષ્ણાકુમારી ’ ‘ દ્રૌપદીદર્શન ’ વગેરે નાટકો પણ રચ્યા છે. એ નાટકોમાં ગદ્ય ભાગ વિશેષ છે, પદ્ય ભાગ થોડો છે. પણ ‘રામજનકી’માં પદ્યો સારાં છે ને પૂરતી સંખ્યામાં છે. શુન્દરાતી પત્રના તંત્રીએ એ નાટકોની નવીન આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવી જોઈએ.

જે સમયમાં, હાલના જેટલો ઉચ્ચ કેળવણીનો પ્રચાર અને સુગમતા નહોતા તે સમયે એકપે હાથે કવિએ કરેલી આ અનુકરણીય સેવાની જેટલી સ્તુતિ કરીયે તેટલી બોલી છે.

કમળાશંકર ત્રિવેદી . સાતમી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખપદેથી

નર્મદ કવિનું શિષ્યમંડળ

કવિના રસતરંગમાં બોના શિષ્યો સદ્ગત સવિતાનારાયણ, વિજયાશંકર વગેરે હમેશ ન્દાષ અચ્ચનરૂપી મેય ધોષ ઉચ્ચ સરકાર પામતા હતા.

કવિ વિજયાશંકરની ‘ નિન્યવાણી ’ એ આ સમાગમનું ફળ છે. એજ કવિનું સૃષ્ટિત્વ સરળ ભાષામાં સંવાદરૂપે વેદાન્તના ગુહ્ય તત્ત્વનું જ્ઞાન આપે છે. એમાં ગુરુશિષ્યના સંવાદના રૂપમાં ધણું તત્ત્વજ્ઞાન છે. વાર્તાઓ, પૌરાણિક દૃષ્ટાંતો સાથે તેમજ ઉપનિષદો, ગીતા, યોગસાધન, અને શંકરાચાર્યના ત્રયોમાંથી ઉતારા આપી એમણે રસિક રીતે ખડુ જ્ઞાન આપ્યું છે. દિવંગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે આવી વિદ્વાત ભરેલો ગ્રંથ લોકોમાં પ્રચાર પામ્યો નથી એટલું જ નહિ પણ એનું નામ પણ કેટલાકના જાણવામાં નહિ હોય જેમ કવિઓ ન હોય તો રામજોનાં ચરિત્રોની મહત્તા ન યાવ એવું એક સરૂત કાવ્યમાં છે તેમ વિદ્વાનોની કૃતિઓ પણ પ્રમિદિમા આજુનાર મિત્ર ન હોય તો જગતમાં અપ્રસિદ્ધિ જ રહે છે. સવિતાનારાયણના ‘કાવ્ય’ તેમજ ‘અવકાર ચન્દ્રિકા’ પણ એ ગુરુચરણ સેવાના પ્રસાદ રૂપ છે.

કમળાશંકર ત્રિવેદી : સાતમી સાહિત્યપરિષદને પ્રમુખપદેથી

એકલ સાહિત્યવીર : નર્મદ

પરંતુ સાહિત્યમેળોના ઇતિહાસ તો એ દ્રષ્ટિથી ચુરતો દૃઢ સ્થાપવાને માત્ર એક નામ-
મોહાદા અંકારે લખવાનું નામ - જમ છે, — નર્મદ કવિ. જે જમાનામાં કવિને
મોહા ઉદરનિર્વાદનું માખન ગળાવે તે રીત જાવનાની સાથે અવશ્ય જોડાયેલા દેહલાક આત્મ
ગોચરવિશેષી શુભે પ્રગટ થતા હતા, સાનની રજુતિ, ગત્યના અમલદોની પ્રશામદ, એ દસમ
લાયોગી કવિતા બહુ બહુ વાર પ્રેમની હતી, અગ્નિની દેરી પદમાથી જાળ કરી દાગીપદ અપાવું
હજી; — તે જમાનામાં એ દેહીની અનન્ય જાગૃતી, આશ્રમગૌરવના બળથી ઉત્તેજિત થઈ, દેશમેવાના
ઉત્પાદથી ઉજારાઈ જઈ આપણા શુન્દર સાહિત્યશેષમાં મેલા કરનાર નર એક નર્મદ જ હતો
હવે તરીકે હેવામાં થઈ જાનાઓ દશે, બને, તે આપણે પ્રશ્ન નથી. પરંતુ ઉપર દર્શાવેલા
શુભોપી સાહિત્યમેવાને ગોરવને ચૂંચગાવનામ સમજાવારના શ્રેયમાંથી કાઢીને વિશુદ્ધ જાવના
વાતાવરણમાં ચૂકનાર કવિ નર્મદાદાદર આશુરત હરેગના ઇતિહાસમાં અમાવારણુ દીપ્તિથી
દીપનાર નક્કન તરીકે આપણા સાહિત્યના વ્યોમમહાગમાં ચિરકાળ વિચર રહેશે અમદાય,
આત્મગગ ઉપર જ જાગ્યો ગખનાર નર્મદે ગમે તહેવા પછી આદિ પ્રયાસના શુભોપી ભરેતો
શુન્દરાતી જાણના કોઈ કર્મો છે. તે પછી આજ સુધી એ ત્યામાં જાનતાપુરક પ્રવૃત્તિ કાઢતી
પછી થઈ છે ખરી? માત્ર કોઈથી જ નહિ પછી ગણપદમય અનેકાનેક કૃતિઓથી, નવીન
જાવનાના ઉત્પાદનગ વડે પ્રેમની કૃતિઓથી, પોતાની આસપાસ વિશાળ મહાગમાં એ જાવનાનો
તેજસ્વી સ્વપ્ન લગાડીને સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો ઉચ્ચ અધિકાર સ્થાપીને, નર્મદ કવિએ શુન્દર સાહિત્યની
અનન્ય સેવા કરી છે.

નરમિ હસાવ દીવેટીઆ પાચમી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખપદેથી

નર્મદાશકર

કવિ નર્મદ વિશે આડકતરા ઉપેક્ષ ઉપગના મતાનમાં આવ્યા, મ્હારે એ કવિ જોડે
સાક્ષાત્ પ્રમગ શ્રવનમાં માત્ર એક જ વાર પડેનો, તેનો નોંધ છું મ્હાગ પિતાની સાથે
સુબાઈમાં નર્મદ કવિને જે મગશા હજે મ્હાગ જમા હતો. આ નર્મદનો ઉત્તરમગનો ૧૫૫૦
વિચારની રચના પછીનો શાન્તિની વૃત્તિનો આશ્રમ હતો કવિતામાં અને શ્રવનમાં ઉત્તર,
તન્નખન, વાણી અને વર્તન, મુખારાને અનુચિત હક લગાડનારા પ્રદારો, એ મર્વ જૂતકાગમાં,
રત્નના તિમિરમાં પ્રગટ થયેલી જૂતાવળ સર્વોચ્ચ મતા પચાવન કરી જાય તેમ, વિલીન થઈ ગયા
હતા કવિની અમાધાન્યુ સુદ્ધિ, સમ્કારિતા, ઉચ્ચ દર્શન, મત્યાદિ શુભેની છાપવાળી મુખમુદાએ
મ્હને શુભ કર્યો, હેમના ઉચ્ચ વિષયોના ઉચ્ચ વિચારો દર્શાવનાર વાનાંનાપે મ્હારા મનમાં એ
વીર નર તરફ માનરૂપિ ઉત્પન્ન કરી મનને ખેદ થાય છે કે એ શુન્દર માતા અને સરસ્વતીની
અનન્ય ભક્તિથી પૂજા અને સેવા કરનાર વીરનો ફરી પ્રમગ મ્હારે પડ્યો જ નહિ.

નરમિ હસાવ દીવેટીઆ સ્મરણમુકર

નર્મકવિતા: એક પર્યાય

આની કવિતા સામે ત્રણ જુદી જુદી સ્થિતિમાંથી ટીકાઓ ચાપ (૧) અલંકારશાસ્ત્રીઓ ઉપમા, રૂપક, પરંપરિત રૂપક, સજ્જવારોપણ, અતિશયોકિત વિશેષ, શ્લેષ, યમક વિગેરે અલંકારોની વ્યાખ્યા પ્રમાણેના આમા લક્ષણો કેટકેટલાં, નથી અથવા પૂરતાં સ્ટુટ નથી તે બતાવે એ ચોગ્ય છે. પણ અલંકાર પોતે પોતાને જ માટે નથી. કોઈ લક્ષણ-લક્ષણો ન હોવાથી કે અસ્પષ્ટ હોવાથી અર્થમાં જેટલી કચાશ રહેતી હોય તેમજ અર્થમાં જ આવી ટીકા ઉપયોગી ગણાય. (૨) ચોખ્ખા આની સામે ટીકા કરે કે સ્ત્રીનાં સ્તન વગેરેનું સૂચન પણ અનીતિ-મય, -તો એવું મહીપતરામી ધોરણ વિચારવા જેવું પણ નથી. કમળારોગી બધું પીળું પીળું દેખે તેમ ચોખ્ખાએ બધે જ અનીતિ કર્યું છે, જ્યાં ને ત્યાં અભગાય છે. (૩) ભાવનાવાદી- (Idealist) આની સામે ત્રીજી જાતની ટીકા કરશે. એ વર્ગના પંડિત કહેશે. આખમા પૂલાં, અથવા માવમા કુઆ, નાકપર આકા, તાણમા ફાંત સીકાય, ધુવડ જેવા દેખાવ, વગેરે વિગત કુત્સિત છે, સુરચિ ભંગ કરે એવી છે. આની ટીકાઓમા સત્ય હોય છે ખરું. પરંતુ તેનું મૂલ્ય કેટલું તે મતભેદનો વિષય છે. વાસ્તવિકતા અને સુરચિ વચ્ચે વિરોધ પડે, તેમા વાસ્તવિકતા (Realism) અને સુરચિમાંથી કોને કેટલી જતી કરવાની વાર ? આ પ્રશ્ન ઉપર મતભેદ સદાય રહેશે. શબ્દોથી આપેખાતો અર્થ ચિત્રોથી આપે વળગતા અર્થ જેટલો ઉઠકટ નથી હોતો, ખાળના ચિત્રમા પણ વાસ્તવિક ખાળની કુર્નાંધ નથી હોતી, નેત્રગ્રાણ વાસ્તવિકતા જ હોઈ શકે, વગેરે કલા અને કલાસાધનોની જાણીની મર્યાદાઓ જર્મન પર્યાય લેસિંગે (Lessing) એના લાઓકોન (Laokoon) ઉપરના ગ્રંથમા સુઝાંટી સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિનો ઉપયોગ કરીને, ટીકાકારે લક્ષમા રાખવાની છે, વળી આ પણ નિર્વિવાદ છે કે વાસ્તવિકતાને ગાળી નાખીને સુરચિ જ રાખવામા આવે છે, તો ભ્રમિપ્રવાહ અને અર્થબોધ પણ ઝાળે અને નબળા પડી જાય છે.

બલવંતરાય ઠાકોર : આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ

પૂર્વધ્યનું વિરલપાત્ર નર્મક

એ જમાનાના કાર્યની મ્હારી આ વિદગદદૃષ્ટિ આપને કદાચ લાગશે કે હું એની કંદર કરવામા મન્દ છું. પણ વ્યવૃત. તેમ નથી. હું એટલી જ દૃઢતાથી માનું છું કે નર્મક-શંકરમા સાચું હૃદયનું કવિત્વ હતું. કવિત્વના અનેક પ્રદેશમા એમણે પોતાની રક્તિ પ્રમારી છે. એમના અનન્ય સાધારણ કવિજ્ઞાન માટે, એમના નીચ મામારિક જ્ઞાન માટે, એમણે ઉત્તમ ક્ષાત્રમાં દર્શાવેલી વિશ્વ મત્યનિષ્ઠા અને ઐનિદામિક દૃષ્ટિ માટે (પાંચ ભવે એમાં આપણે સંમત થઈએ વા ન થઈએ) તેમજ એકવ દાષે મૃજવાની ભાષાની એમણે કરેલી મેવા ગાટે, મ્હાડં સિર એમને ચરણે નમે છે.

આનંદશંકર મુવ - નવમી સાહિત્યપરિષદને પ્રમુખરચનાથી

નર્મદના શ્રંથો

નર્મદાશંકરે પદ લખ્યું છે પણ તેથી પણ વધારે ગદ્ય લખ્યું છે. એમનું કિંમતી કાવ્ય તો ગદ્યમાં જ થયું છે પણ એમો કવિ તરીકે જ જાણીતા થયા હતા અને કવિ તરીકે જ ઓળખાવાનું એમને પર્મદ હતું, તેથી એમના સાહિત્યજીવનની તે દિગ્ગાએ દૃષ્ટિ મહત્વ ધારણ કર્યું છે. કવિના ગદ્ય અને પદ પ્રચીની યાદી નવવચારો લખેના કવિના જીવન ચરિત્રમાંથી મળી આવશે. એ પ્રચીનો જુમતા લગભગ ૫૮ નો થાય છે. પણ એમના કાવ્યના કિંમતી પદોનો ખ્યાલ તો એમના એ પ્રયોગ—કાવ્યોનો મંત્રદ “નર્મદકવિતા” અને ગદ્યલખાણોનો મંત્રદ “નર્મદગદ્ય”-પરથી જ આપી શકાય. પ્રાચીન કવિઓના ચરિત્ર એમણે લખ્યાં છે, તેમ જ સ્વારામકૃત કવિતા, પ્રેમાનંદના દશમસ્કંધ અને નાગાખ્યાન અને આગિનારાયણ પંથના કવિ મનોહર રવામિનાં પદો, એટલા પ્રયોગ એમણે મંગોળન કરી પ્રગટ કર્યાં છે.

જીવનનો કૃષ્ણમદ કાળ

નર્મદાશંકરના જીવનનો “પૂર્ણ” યશ કાળ” ૧૮૫૮ થી ૧૮૬૫ સુધીનો હતો. એ સમયે જ એમની ઉત્તમ કૃતિઓ રચાય હતી. એ કે એમણે ત્યાર પછી પણ કવિતા લખી છે, પણ કવિ તરીકેની એમની નામના તો એ જ સમયથી થઈ, નર્મદકવિતા ૧ના અંકા એક પછી એક જેમ જેમ બહાર પડતા ગયા તેમ તેમ એમનું નામ વધારે ને વધારે લોકોને મ્હોડે ચડતું ગયું. હિંદુ વિધવાની કષ્ટાગ્રસ્ત દશાને ચિન્તાર આપતી અને વિધવાવિવાહ પરનો અંકુશ હટ કરી એ દશામાંથી એમનો ઉદ્ધાર કરાવવા લખેલી એમની કવિતાથી જુના વિચારવાગાઓમાં તેમજ સુધારકોમાં ખગભગાટ મચી રહ્યો, અને એમની એ પછીની કવિતા, ઋતુવર્ણન (૧૮૬૧), વનવર્ણન (૧૮૬૨), અને પ્રવાસવર્ણન (૧૮૬૩) કાષ્ઠક તદ્દન આરજ સંપીએ લખાયેલી છે. વળી હિંદુઓને એમણે સાગળા માર્યા છે તથા જે કુટ સામારિક શ્દિઓને લઈને માનવ જાતિમાં હિંદુઓ અધમ દરજ્જે ભોગવે છે તે શ્દિઓના મૂળપર કુહાડીના ધા કર્યાં છે, તે કવિતા એટલી તો સફળ થઈ છે કે એમણે એ કવિતાને—“હિંદુ સુધારકના બાઈબલ”ની ઉપમા આપી હતી.

દિવાન બહાદુર કૃષ્ણલાલ ઝવેરી: ગુજરાતી સાહિત્યના વધુ માર્ગસૂચક સ્તંભો

મહાપુરુષ: ગુજરાતના નવયુગનો

Great as a Poet: Great as a social thinker: Great as a man.

વીર નર: પ્રેમશૌર્ય એની વીરહાક

ક. નવયુગના છેલ્લા ૭૫ વર્ષમાં ગુજરાતમાંના કેટલાને વીર નર કહી શકાય? શીકૃષ્ણે અર્જુનને ‘નરપુંગવ !’ ‘હરતર્ણ !’ સમ્રોધેન છે પેલોસો વર્ષમાં કેટલા ગુજરાતીઓને એમ ‘બાધારી’ કહી સમ્રોધી શકાય? ગુજરાતમાં નવયુગના નર્મદ જેવા પે ન્હાનકડા અર્જુન કાણ? ગુજરાતમાં નવયુગનો એ મહાપુરુષ.

ખ. કઠોપનિષદની શિક્ષાવલ્લીમાં ઋષિમુનિ-તપસ્વીઓએ કહ્યું છે કે અમારાં ચે સુચરિત હોય તે લેજો. ન હૃતરાણિ.

નર્મદની ચે શુવનની વિચારની કવિતાની બૂલો ન હતી એમ નથી. નવલરામભાઈના ઉતારાઓમાં એમાંની ઘણી ખરી કહેવાઈ ગઈ છે. નર્મદનાં ચે સુચરિત લેવાનાં. ન હૃતરાણિ

જમે ઉધારની બાદબાકી પછી પણ સરવાળે નર્મદ મનુષ્ય તરીકે મહાવ્યક્તિ.

ગ. સંસારને હલમલાવનાર Great Power. મહાશક્તિ. કોઈ વાર સંસારને હલાવી જોયો છે ? આ લીંતને તો હલાવો : કુંગરને કંઈ હલાવીએ ? સંસારની પર્વતમાળને ચે જો ને તે હલમલાવી શકતા નથી.

ઘ. કોઈ પણ ન્હાનો કે મોટો કવિ સ્વદેશાભિમાન વિનાનો જાણ્યો છે ? હોમર કે મિલ્ટન કે શેકસ્પિયર : કાલિદાસ, ચન્દ બરદાષ, કે ભૂખણુ : બાયરન કે શ્રી હર્ષ : દિગ્દાસી કે ડાન્ટે : દલપત કે નર્મદ. નર્મદ Great Patriot—મહાદેશપ્રેમી.

સૂરતિઓ ! ત્હમારા ઇતિહાસથી મગર થાવ : 'સ્વદેશાભિમાન' શબ્દ સૂરતમાં ધડાયો છે; ત્હમારા વીરપુત્ર નર્મદે ગુજરાતી શબ્દકોષમાં ઉમેરેલો છે.

ચ. ટેકી, બહાદુર, સાહસિક, નિર, એ વિશેષણોના Import—અર્થમંદલો આપણે રહમશ્યે છીએ ! એ ભાવ અનુભવ્યા છે ?

એ બાવનાના મૂર્તરૂપના ગાંધીજીનાં દર્શન તો સહુએ ધીધા છે.

શિશોદિપા અટકા હતા, સ્પાર્ટનો એજા હતા. ૨૪ વર્ષનું નર્મદનું સાહિત્યસંપ્રાસનું પ્રત; આપણે નોકરીમાં ઉછરેલા એ પ્રત-એ અટકાનો ટેક-પુ સ્વમજવાના હતા ?

એ કેમરીને કાંધ પડી નહતી; છેવટે-શુવનના સ્થાસ્તિસમયે ધરડા સિંહને પાજરે પૂર્યો. સ્કામા પૂરે તરનારો નર્મદ નર હતો.

નવલરામ સમયમૂર્તિ કહે છે; એ સમય-એ યુગ પૂરો થયો છે ? એ સંસારપ્રત્નોનો નિવોડો આવી બીજો યુગ મંડાયો છે ? નર્મદ આપણા યુગની સમયમૂર્તિ, આપણા યુગનો મહાપુરુષ.

નર્મદને જન્મે ૮૫ વર્ષ વીતી ગયાં, નર્મદને દેવ થયે ૩૫ વર્ષ આયમી ગયા. ગુજરાતી સાક્ષરતામાં બીજો નર્મદ પાકવો બાકી છે.

સૂરતનો એ સ્પાર્ટન. સૂરતનો એ શિશોદિપો, સંસારના રથમંથામનો એ મહાયોધ;

જનની જણુ તો ભક્તજન, કા દાતા, કા શર;

નહી તો રહેજે વાઝણી, મત ગુમાવીશ નર.

અહોભાગ સૂરત ! ત્હારું. એ શર પુત્રને જન્મ આપી સૂરત ! ત્હેં ત્હારું નર રાખ્યું છે.

એ સસારયોધનું આજે શ્રાદ્ધ સૂરતે સરાખ્યું, મ્હારી શ્રદ્ધાજલિ સમપુર્ણ છું.

છ. શું જ્ઞેશો મનની જળિ ? ત્હેમા નથી નવાઇ;

નિરખો મુજ મનની જળિ, ભલા પરિક્ષક બાઇ. (દલપત કાન્ધ)

નર્મદનો કીર્તિસ્થંભ આ જગિ ઉપર નથી, કે મહારાજના ગુણગાન ઉપર નથી. દેવમંદિરમાં તથા શિખરે સમાં નર્મગદ્ય, નર્મકવિતા, નર્મકાવ્ય : નર્મદનાં એ ત્રણ કીર્તિશિખરો.

શિવજીને ત્રણ પાંખડીનું બીલીપત્ર ચ્હોડે છે; નર્મદને શિવે એ નર્મગદ્ય નર્મકવિતા નર્મકાવ્ય એ ત્રણ પાંખડિયાળા માહિત્યમુગટ ચિરંજીવ વિરાગે છે.

નર્મદનું આધુન્ય પચાસેક વર્ષનું હતું; નર્મદનું કીર્તિઆધુન્ય ગુજરાતી ભાષાના આધુન્ય જોડનું તો છે જ.

નંદનાલાલ કવિ : માહિત્યમંથન

નર્મદનાં ટેક અને ઉદારતા

કદાચ કવિની પોતાની ઉંચર જ્ઞાન બધાને મારી મીતે કરાવી શકાય તો તેથી આજના શ્રેષ્ઠ વર્ગને તથા ગુજરાત મમતને વધુ ઉદાર બનાવવાની તત્પરતા યાપ, એટલા માટે જણાવવાની રજા લઉં છું કે જ્યારે ૧૮૬૪-૬૫ માં નર્મકવિતાનું મોટું પુસ્તક છપાઈ તૈયાર થતું હતું, ત્યારે કવિને પોતાને નાખ્યાબીડ બહુજ હતી. આર્થિક મંકડમણ્યમાં પોતે બહુ હતા હતા એમના બોધર્થ, સ્વધર્મ સમિકતા તથા સુદ્ધ મેદનો એક પ્રમંથ જાણી જવાની જરૂર છે. કવિમિત્ર કર્મનદાસ માધવદાસ બધા કદરવાળા અને ગુણમણી મુદત્ત હતા. એ બે મિત્રોને થયેથી પરસ્પર વાત ઉપરથી એકના મનમાં એમ આવેતું કે હું નર્મકવિતા કર્મનદાસને અર્પણ કરીશ અને કર્મનદાસના મનમાં થયેતું કે કવિને છપામણી ખર્ચ આપવો. પરંતુ કાગળી ગતિ ન્યારી છે. પુસ્તક પ્રેસમાંથી હજી તો તૈયાર થઈ બહાર આવ્યું નહતું અને એટલામાં ૧૮૬૫ ના શેરસફાતા વટાળાયામાં કર્મનદાસ મરણમ્. નવવરામ લખે છે કે જાનિ કે રવિચારને! દિવસ હતો. હું રોજના નિયમ પ્રમાણે કવિને મળવા ગયો તો કંઈક ઉદાસી ચહેરે જાણે મહારી રાહ જોવા હોય એવા દેખાયા. મને જોતાવાર કવિએ કહ્યું, “ ભણ ! કંઈ જાણો છો ? કર્મનદાસ જાગ્યા. ” આ શબ્દો બોલતા કવિની આખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યા. નવવરામને કવિનો હાથ કેટલો બીડમાં છે તેની ખબર હતીજ. એમણે દિવસો અપતા એમની બચવારનિયુક્ત દ્રષ્ટિએ સચના કરી કે કર્મનદાસ જાણી રહેલી છે તો તમે બીજા કાંઈને પુસ્તક અર્પણ કરી ખર્ચ મેળવવાની પેરની કરશો તો ખોટું લગાડે તેના નથી. કવિના દિનને આ વાત રૂપી નહિ અનેરોની ને મનથી અર્પણ કરવાના નિશ્ચયને વળગી રહી એમણે કર્મનદાસનેજ નર્મકવિતા અર્પણ કરી

કુળમદન મંડન અને દીપક કીર્તિ પ્રકાશ,

સુપુત્ર માધવદાસના, ધનધન કર્મનદાસ.

નંદનાથ દીક્ષિત ‘ગુજરાતી’ સાપ્તાહિક

તા. ૨૦-૬-૧૯૩૩ નો અંક

નર્મદ : એક પ્રસંગ

આ કરતાં વધારે મોટું દિલ દર્શાવનારો એક બીજો પ્રસંગ હતું. મેં તે શ્રીમતી સ્વર્ગસ્થ ડાહીગોરીની પાસે સાંભળ્યો છે. એ પ્રસંગનો વિચાર આવતાં, સ્મરણ થતાં પણ કવિને માટેની પૂન્ય સુદ્ધિ જન્મી શકે છે. આંખમાં આસુ આવે છે. તે પ્રસંગ આ પ્રમાણે વાદ આવે છે. એક સુંદર સવારે, પાણું કરીને બેસતા વખતે દહાડેજ, કવિ પોતે ગુલાબી ઠંડી હોવાથી ચાદ પીને શાલ જોડી, દિવાનખાનામાં બેઠા હતા. ત્યાં એક ઉત્તર દિન્દુસ્તાનનો ગવૈયો આવી ચડ્યો—કુરનેસ કરી બેઠો ને કવિશ્રીને પોતા વિષે થોડી માહિતી આપીને ગાવાનું શરૂ કર્યું. કવિ પાસે ગજવામાં, અને ખર્ પુછો તો ઘરમાં, એકજ રૂપીયો હતો. ગાયન સાંભળી ખુશ થઇ કવિએ રૂપીયો આપી દીધો. ગવૈયાએ સલામ કરી કહ્યું “કવિરાજ ! મેં આપકા નામ સુનકે આપા ઓર ચાર ચીજ મેંને આપકો સુનાઇ. મેં ઇતના લોકે વાપસ જાઉં ઉસમેં ન તો આપકો શોભા દે ન તો મેં ખુશ હો કે જતા હું” એમ કહી વળી ગાવા મંડ્યો. કવિ પોતે એટલા ઉદાર હતા કે પોતે એટલી શાલ પચાસ કે સોની જે હશે તે તેને આપી દીધી.

આવા એક ઉદાર નરના તરફ આપણે કેટલે છૂટે હાથે અને મોટે મને વર્તણું જોઈએ એવું કહેવા માગતો નથી. આપ બધા સમજી છે ને આઈ દર હમ્મર રૂપીયા એકઠા કરવા એ તમારે માટે રમતની વાત છે, એમ હું માનું છું. તેમ છતાં એટલું કહીશ કે દુનીયામાં જેની પાસે દોહલ જે તેનો ઉદાર હાથે ઉપયોગ ન થવાથી “સોસ્યાલિઝમ” અને “કમ્યુનિઝમ” જેવા વાક અસ્તિત્વમાં આવે છે. જેઓ શ્રીમંત છે તેને સવિનય વાદ દેવડાવીય કે વિતતો તો તણજ મારે જવાનો સ્વભાવ છે. શ્લોકમા કલા પ્રમાણે દાન, ભોગ કે નાશ એ તણ ગતિજ લક્ષ્મીની સરવાળે થાય છે. જે હાથે ખર્ચો તેજ ખર્ચ રહ્યા એમ માનજો. આ વાત માત્ર આજની સભા પરત્વે નથી. આથી શુજરાતને આ વિનંતિ અને વાત કહેવાની છે, માટે ભાર દઇને કહી છે.

નંદનાથ દીક્ષિત : ‘શુજરાતી’ સાપ્તાહિક, તા. ૨૦-૬-૩૩.

કવિ સામે મિથ્યા આરોપ

કવિને માથે એક મિથ્યા આરોપ કરીશ્વર દલપતરામ તરફ અવિરોધ દર્શાવ્યાનો કેટલાક મુકે છે. કમનસીબે શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ ઝવેરીના પુસ્તકમાં તથા નરસિંહરાવના સ્મરણમુકુરમાં પણ તે વિષે પ્રસારો છે. કવિએ પોતે પોતાની છાંયી પુસ્તક સાથે મુકેલી તેને અંગે કંઈ ગેરસમજ ને કંઈક અદેખાઈને પરિણામે એ અનિષ્ટ પ્રસંગ ઉભો થયેલો. મને તેમ હોય પણ હું તમને ખાતરી આપું છું કે કવિ નર્મદ જેવા સુધક વિદ્વાન, કથારસિક પુરુષ એવો

અવિવેક બતાવેજ નહિં, મને વિજયાદંકરે જાતે કશું છે કે જીવાનીના તોરમાં અને કવિ વગ્દના પ્રેમક્રમગદ્યામાં તે પોતે લખીને “સ્વતંત્રતા” નામના ચોપાનીયામાં પ્રથમ પ્રગટ કરાવ્યા હતા. કવીશ્વર માટે આપણે મૌને માન છેજ, પરંતુ કવિને લાગતું કલંક દૂર કરવા અર્થે મદારે આટલું બોલવું પડ્યું છે. વિજયાદંકરના અતિ ઉત્સાહી સ્વભાવ માટે તમને કોઈને શંકા હોય તો એના પરમમિત્ર બેરામજી મલ્લજારીએ “ઈન્ડિયન-રેપ્રેઝેન્ટેટીવ” માં વિજયાદંકર માટે જે લખ્યું છે તે જોવું. Heard distance at the world came and all about himself up with his sitar? એવા કંઈક શબ્દોમાં બીજા અનેક આગમોની આવે એણે લખ્યું છે.

નંદનાથ દીક્ષિત : ‘શુજરાતી’ સાપ્તાહિક, તા. ૨૦-૬-૩૩.

નર્મદ : કુળદીપક ને દેશદીપક

કવિ નર્મદની કીર્તિ ૧૮૫૮-૧૮૬૫ સુધીમાં દેશબરમા પ્રસરી હતી. બાગેજ કોઈ અન્ય કવિના યશથી સ્મિત પથરાઈ ગયાં હશે, એવા યશ કવિના તે સમયે હતા. એમના પિતા, પુત્રને માન કુળદીપક નહિં પણ દેશદીપક જોવાને લક્ષણ લઈ સ્વર્ગે સીધાવ્યા. એ પુત્ર રત્નનું સમરણ તો આપોઆપ રહેજેજ. કવિના પત્ની ડહીઝોરીને નંદશંકર આ જમાનાની સતી તરીકે ઓળખાવતા. એવી સુશીલ, મની સીના પૂજ્ય પતિ તરીકે પણ કવિનું વિસ્મરણ થશેજ નહિં.

નવસરામ, જ્યારે કવિએ કોલેજ છોડી તે પ્રમંથ વર્ણવતા લખે છે કે સાક્ષરી માતાના અરધ્યારવિંદ સેવીને અનેક પદવીધરા બહાર પડ્યા છે. પણ હજી કોઈએ તેની નામના કે કીર્તિ કવિના જોટી દીપ્તિમાન કરી નથી હા, એ વાત ખરી કે એમના પછી ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ અને નરસિંહરાવ જેવાં પ્રખર નરતનો પાકયાં છે. કેશવ હર્ષદ દ્રુવ કે આનંદશંકર કંઈ કમ નથી. તેમ ન્દાનાલાલ પણ કાંઈ ખોટા નથી. એમ છતાં કવિ નર્મદનું સ્થાન ખરે અનુપમ જ છે. શુજરાતના પ્રજા મદા પુરુષમાંના એક તે કવિ. દયાનંદ સરસ્વતી અને મહાત્મા ગાંધી જેજ બે નામે નર્મદશંકરની માથે એક શ્વામે જોવી શકાય. એવા વીર પુરુષને નાગરી નાતે અન્યાય કર્યો છે એ વાત લક્ષમાં રાખી, આપણે જે રણ અદા કરવાનું છે તેમાં ઉદાર દિલે અને મોટે મને આપણી શક્તિ કરતા પણ કંઈક વિશેષ આપવાની જરૂર છે ‘અસ્વતી મંદિર’ સુરતમાં છે, અને માર્વજનિક સંસ્થા તરીકે શોભે તેની પરિચિતિ ઉભી કરવી, એ આપણું કર્તવ્ય છે. પ્રજા સર્વને સન્મતિ આપે અને શ્રીમુખે કૃષ્ણચન્દ્રે “ચિત્રી” લોકસંગ્રહ ” નો જે ઉપદેશ આપેલો છે તે પ્રમાણે પોતાનું વર્તન રાખે, એટલી જ પ્રાર્થના છે. એવા વર્તનથી આપણે સૌ અને ખાસ કરીને શ્રીમંત વર્ગ રણમુક્ત થશે.

નંદનાથ દીક્ષિત : ‘શુજરાતી’ સાપ્તાહિક, તા. ૨૦-૬-૩૩.

સત્યનિષ્ઠ નર્મદ

નર્મદાશંકરનું ગદ્ય લખાણ લગભગ એ અલગ પ્રવાહમાં જ વિભક્ત થઇ ગયેલું જણાય છે. નર્મગદ્ય, ભાષણો અને લેખોવાળો પ્રવાહ એ પાછળના 'ધર્મ-વિચાર' ના પ્રવાહથી બહુ ભિન્ન પ્રતિનેા છે. પહેલાંના વિચારો ઉતાવળીયા, ઉપર ઉપરથી બંધાયેલા, જીવાનીના ઉછાળાથી રંગાયેલા અને હંડા અભ્યાસ કે શાન્ત મનન વગરના હતા. અનુભવે નર્મદાશંકરને બતાવી આપ્યું કે તેના વિચારોમાં ફેર કરવાની બહુ જરૂર હતી. પોતાના ફરેલા વિચારો ફરેલા સ્વરૂપમાં બહાર પાડવાની નર્મદાશંકરે બહુ પ્રયત્નનીય હિંમત બતાવી. જે સુધારાના મોહમાં તે પ્રારંભમાં ફસાયા હતા તે સુધારો પોતે ધારતા હતા, ધચ્છતા હતા તેવા ન લાગ્યો ત્યારે તેણે પોતાનો મત ફેરવ્યો અને તે જાહેરમાં મૂકતાં જરા પણ આનાકાની કરી નહિં.

હિંમતલાલ અંબરિયા : સાહિત્યપ્રવેશિકા

નર્મદની ભાષાનું વલણ

મત ફર્યો તે સાથે તેની ભાષાનું વલણ પણ ફર્યું. ધર્મવિચારની ભાષા સૂત્ર જેવી, ટુંકી, સંક્ષિપ્ત, અને સચક છે. સંસ્કાર કાંઈક વધારે જમ્યા છે, ઉકળાટ શમ્યો છે, ગંભીરતા આવી છે. સમ્પત્ત સમાલોચનાની જરૂર સ્વીકારાઈ છે, અને ભાષણોની ભાષા જેમ જોમદાર અને હૃદય ઉત્કેરનારી હતી તેમ આ ભાષા સજ્જાદાર અને વિચાર ઉત્કેરનારી છે. જૂના નર્મગદ્યમાંના અસલ લંબોમાંની અશિષ્ટતા ઉડી ગઈ છે, ક્ષુદ્ર વિચારો અને સરખામણીઓ શુરે તેવું હૃદય કે મગજ રહ્યું નથી; ગંભીર, શાત, સચક અને બોધક સ્વરૂપ આવી ગયું છે. ભાષણોમાં, જીવાનીનો ઉત્સાહ અને પોતાની પાછળ દોડવા માટે આગ્રહ કરનાર નાયકનો જીરસો છે. આમાં પ્રોંઠ અવરથાની શાંતિ અને પોતાના મતને સ્વીકારવા માટે આગ્રહ કરનાર શુદ્ધનનો બોધ છે.

હિંમતલાલ અંબરિયા : સાહિત્યપ્રવેશિકા

નર્મદાશંકર

1292

તેના મુદ્દાત લેખમાં મુખ્ય નર્મદાગ કર છે. તેમણે સજાઓમાં આપેલા ભાષણોદ્ધાર, રાત્ર નિબંધોદ્ધાર, અને કંઈ કંઈ રાત્ર લેખોદ્ધાર ગુજરાતી પત્રને સાર્વજનિક બનાવ્યું છે. તેનું જીવન નર્મદાગ નર્મદાગ કરને ખરા સ્વરૂપમાં બતાવે છે. તેના ડાહ્યામાંના લેખો નર્મદાગ કરની કવિતામાં નહિં જાણવામાં આવેલી દાર્શનિકતા દર્શાવે છે, જોકે તે દાર્શનિક દૃષ્ટિ અને દૃઢ પ્રતિભા સાથે પડે છે અને ઘણી વખત અનુચિત પ્રયોગોથી દાર્શનિક ઉત્પન્ન કરવા જેવું કરે છે. તેનો 'ગુજરાતીઓની-સ્થિતિ' વાળો લેખ, તેનું ઇતિહાસનું વાચન, ગુજરાત માટે હિંદી ભાષના, મુબારકા મર્જો વિશે તેમના અભિપ્રાય અને ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ માટે તેના હૃદયનો ઉમંગ અને ઉત્કાંઠ બતાવી આપે છે. 'રાજ્યરંગ' એ તેની મહેનત અને ધૃપ્તિ દર્શાવે છે, અને 'ગુજરાતી હાઈકોલ', 'મેવાડની-હાઈકોલ' એ પછી તેના દેશાભિમાનના જીવનનાં કોટિ જાણવામાં મદદગાર થાય છે. 'કવિ-ચરિત્ર' મા તેણે લગભગ પહેલી જ વાર ગુજરાતી કવિઓની જાણવા જેવી હાઈકોલ પ્રસિદ્ધ કરી છે. તેની કવિઓની કદર ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ રસથી વાચવા લાયક છે.

હિંમતલાલ અંબરિયા : સાહિત્યપ્રવેશિકા

નર્મદની કવિતા

આમ જ્યારે દૃષ્યપતરામની કવિતા જનજૂને ઉઝે લેનારી છે ત્યારે નર્મદાશંકરની કવિતા કષ્ટક સારા ને સુધરેલા કહેવાતા દેશીઓ આગળ ઉચ્ચતર આશયે ખડા કળારી છે. દૃષ્યપતરામ શ્રોતા પર ભક્ષી રાખી લખતા, જ્યારે નર્મદાશંકર પોતાની જ સાગણી દર્શાવવા લખતા. તેનું સામજીવા તેના જેવા થઈ રહેવું જોઈએ, તેની કાટિએ પહોંચવું જોઈએ, અને તેના રસ સાથે મળવું જોઈએ તેના ઉદ્દગારો મહાકાવ્ય માટે પ્રવૃત્ત થયેલા ઉન્નત હૃદયના આવેશભર્યા વચનો છે. સામાની લાગણીની તેને ઝાઝી દરકાર નથી. તે પોતે તો પોતાને જે ખરૂં લાગ્યું તે જણાવવામાં જ પોતાનું કર્તવ્ય માને છે. સ્વતંત્રતા, શૌર્ય, પ્રેમ અને દેશાભિમાનથી તેનું હૃદય ઉભરાઈ ગયું છે, અને ઉદ્બોધા મગજમાથી શાંતિની વાણી નીકળવી અસંભવિત જ છે. ગુજરાતી ભાષાઓના હૃદયના વિચારોને ટકારા મારી બહાર આવે છે ને તેને મારે જોઈતો જુસ્સો તે રેડે છે. નર્મદાશંકરે તદ્દન નવું જ ક્ષેત્ર શોધી કહાડ્યું. અંગ્રેજી વિદ્યાર્થી લાલ તેણે ખીજાને સારી પેઠે આપ્યો. અંગ્રેજી કવિતાના છુટક છુટક મધ્યમોડાનું ભાષાતર કરી તેના રસ પછું ઉતારવા પ્રયત્નો કર્યા. વિદેશી કવિ તથા કવિતાનું અધ્યયન, દેશની બદનાયથી સ્થિતિ અને પોતાની નેમગિંક સ્વતંત્ર, ને શુદ્ધ વૃત્તિ. એ ત્રણેનો લાભ લઈ તેણે ગુજરાતી કવિતાની એક નવી જ ‘સ્કૂન’ સ્થાપી.

હિંમતલાલ અંબરિયા ધાન્યમાધુર્યની પ્રસ્તાવના

નવી કવિતા

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે વિકાસ પામતી કવિતા જ્યારે નર્મદાશકર તથા દક્ષપતરામના હાથમાં આવી ત્યારે તેનાં સ્વરૂપમાં તે સૌંદર્યમાં, તેની કળામાં તે છટામાં, તેની શૈલીમાં તે બાળીમાં તથા તેના હેતુમાં ને લક્ષ્યમાં, ઝોર તરેહનો ફેરફાર થઈ ગયો. આથી પણ વધારે ફેરફાર થવાનો તેને માટે બાકી હતો. નર્મદાશકરે અંગ્રેજીનો જુસ્સો ને જોમ એ ગુણો બતાવ્યા હતા. પણ તેની ઉચ્ચ વણુનશક્તિની, મોહક તરંગશક્તિની, તથા ગસભરી સુંદરતાની છાપ તે સંપૂર્ણપણે પાડી ચૂકેલ નથી. નવા પ્રવર્તેલા યુગમાં અંગ્રેજીનો અભ્યાસ વધ્યો હતો, અને અંગ્રેજ સાહિત્યના સિદ્ધિ સરકૃત સાહિત્યનો પણ ઉદાર કર્યો હતો તથા ફારસી ભાષાનાં સાહિત્ય સાથે પણ ગુજરાતી ભાષાઓની પિછાન વધારી હતી. આમ નર્મદાશકરે ગળ્વી મૂકેલ ગુજરાતમાં નવો વા વાતો હતો વિદ્યા વધી, જ્ઞાન વધ્યું, માણુઓના મનનો વિકાસ જુદી તરેહનો થવા લાગ્યો. પરંતુ એક સાથે જુદી જુદી જાતના જ્ઞાનનો પ્રચાર-ચર્તા વાચન વધી ગયું અને અજબજાટ થઈ રહ્યો, પણ પરિણામમાં સતત પ્રવાહી ધોધ વહી શક્યો નહિ. તે પણ બિન્ન બિન્ન રમે પરિપૂર્ણ એવા મીઠા ઝરણાં વહેવા મડ્યા હતા ખરા.

હિંમતલાલ અંબરિયા : કાવ્યમાધુર્યની પ્રસ્તાવના

સુરતનો સાહિત્યવીર નર્મદ

વીર નર્મદના જન્મને સો વર્ષ આવતા ઝાંજરડ માસમાં પૂરા થશે. એ મહાન કવિ, સમર્થ ગદ્યકાર એકલે હાથે 'નર્મદાશ' અને 'નર્મદકથાકોશ' જેવા પ્રૌઢ ગ્રંથો ગુજરાતને ચરણે ધરનાર, અડગ સુધારકને કાણુ ઝોળખતું નથી. સાહિત્યમેવાને એણે જીવન અર્પણ કર્યું હતું. અન્યાય, અસત્ય, અને અનાચાર સામે એણે બડ ઉઠાવ્યું હતું. નિખાલસ હૃદયથી પોતાના વિચાર રજુ કરી નથી પ્રેરણાઓ એણે પાઠ હતી. 'પ્રેમ-શૌર્ય' એ એનો જીવનમંત્ર હતો. દાસત્વની સ્થિતિ એને અસલા હતી.

મહાન કવિએ સાહિત્યનો નવો યુગ પ્રવર્તાવ્યો. ગુજરાતની જાતને એણે જાગૃત કરી. ગુજરાતના ગૌરવને એણે વધાર્યું. એ વીર નરની શતાબ્દીનો મહાન પ્રસંગ ગુજરાતમાં રચેલ રથને ઉજવાશે. સુરત-નીર નર્મદની જન્મભૂમિ, આ સુરત-આ પ્રદેશે મૌઘી વધારે ઉત્પાદ દાખવે એવી બારા શ્વાભાવિક લેખાય. સુરતના તથુ નન્નાઓને માટે સુરત અભિમાન ધરાવે છે. એ તથુ 'નન્નાઓ'માનો પ્રથમ તે નર્મદાશકર સુરત એ એના જન્મની પવિત્ર ભૂમિ. સુરત તરફ એનો અન્તરનો ઉમગમ. સુરતીઓના ગુણગાર એણે ગાયા છે સુગત પી ચડતી પડતીને ઇતિહાસ એણે આનેખ્યો છે. 'સુરત-સોનાની સુરત' ની 'રડતી સુરત' નેષ્ટને એણે હૃદય કંઠળી ઉઠાવું. સાહિત્યપ્રીતિ, રસિકતા, ઉદારતા, સહૃદયતા, દેમગતા, માટેની સુરતની પ્રતિજ્ઞાને વધારનાર તે નર્મદાશકર સુરત એ વીર પુરુષની શતાબ્દીને પ્રસંગે ઉદાસીનતા કે અનુદરતા દાખવે તો સુરત નગર જ કહેવાય. સુરત એણે નગર્યાપણું નહિ જ દાખવે એવી હમને આજ અદા છે.

ગોહનલાલ દવે : 'મતાપ' સામ્તાહિક

ગદ્યવિકાસમાં નર્મદનું સ્થાન

આ નર્મદયુગમાં જ આપણા દેશમાં અને સાહિત્યમાં અંગ્રેજી સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનું જોડાણ થયું છે. આ આદ્યમુખના વિદ્યુતજન્ય આપણે દેશ અને સ્વદેશીઓ અંતર્ય છે. આપણું જ્ઞાન સંકળી દોષોએ હોવાવા લાગ્યું છે. પરિણામે આપણું ધણુંક આપણે ગુમાવી ગયા. આપણે જીવનપ્રવાસ કેવી રીતે ફરવેલા, આપણા સાહિત્યમાં શું છે અને શું નથી એ સર્વના પાઠ આપણે પશ્ચિમ પામેથી જ લેવા શરૂ કર્યા. આપણા પ્રાચીન સાહિત્યોની ધણીએક રમણીયતાઓ અને સત્યોથી દૂર રહી આપણે આ દષ્ટિએ અવગળી દિશાએ દોરવા છીએ. આપણાં પુરાતત્ત્વોના ઉદ્ધારકો આ સત્યો આપણને હવે કંઈક સાચી રીતે સમજાવશે એમ આશા રહે છે. ગુજરાતમાં અંગ્રેજી સાહિત્ય આ યુગમાં એના સંસ્કારો લેવાવા લાગ્યું. ગુજરાતનું નવજીવન ત્રણ જાનનૃપાથી તકલી રહ્યું હતું. એમાં નવીન જ્ઞાનમંદિરો, પુસ્તકો, અને વાચનમાળાઓ ઉભાવા લાગ્યાં. માસિકો, હાપ્તારો અને સભાઓએ જન્મ લીધા. મંડલો, પ્રવાસો અને વિદેશગમનોએ નવજીવન શરૂ કર્યાં. જીવનમંદિરો, શિક્ષણમાં, આદર્શોમાં, સાહિત્યપ્રદેશમાં, અને સર્વમાં આમ પશ્ચિમના આદર્શોની જરૂરી ચઢી નિર્મિત અને મુગ્ધ બનેલું ગુજરાત જાગ્યું. એને નવી વાચા ફરી.

સુરતના એક અદાર વર્ષના યુવકની જરૂરવાનીને આ યુગનાં બંધોએ ચગડોળે ચઢાવી, પોતાના અને પરદેશના નવસંસ્કારોથી હૃદયને હલમલાવી આ યુવકે ગુજરાતને નવચેતનમાં શંખજ્વળિ સંભળાવ્યો. આપણા સાહિત્યના નવયુગની મધ્યમૂર્તિ આ નર્મદ જ આપણા ગદ્યનો અધિષ્ઠાતા બન્યો. પશ્ચિમના એડીસન અને સ્ટીવનની ટેક અને બીજાઓની પ્રેરણાથી એ ગદ્ય લખવા પ્રેરાયો. જરૂરીયે ચરેલા મહાસાગરની ઘોષણાથી એણે ગુજરાતના નવગદ્યની શાળા અને શૈલી સ્થાપી.

૧૯૦૭ માં 'મંડલી મળવાથી થતા લાભ' એ વિષય ઉપર લખેલ આપણે આપણે એને જોઈએ છીએ. ગુજરાતને નવી પ્રગતિ વાચાને એણે નવીન મરોઝ આપ્યો. ગુજરાતના લોકની વ્યક્તિગત વિશિષ્ટ શૈલીના, એણે બારે અને સ્વર્ણ આરંભ પ્રયત્નો કર્યા.

અંગ્રેજીનું ગદ્ય સાહિત્ય આ વખતે પહેલાં પ્રયત્ન કર્યું હતું. એડીસનની સરલ, વિનોદી અને ગોદરિમયની સરલ, સુધક અને કુમલી શૈલીઓ આપણે ત્યાં ઉમંગથી વંચાવા લાગી. અંગ્રેજી સાહિત્યના પ્રતાપી યુગો નવીન ગુજરાતના યુવકોને મંત્રવશ કરી પશ્ચિમના વાતાવરણમાં ઉપાડી ગયા. મેકોલે, મીલ, ડી કવરસી, કાર્લાઇલ, આદિ અતિસમર્થ ગદ્ય લેખકોની શૈલીનાં એમને જ્ઞાન થયાં. એમનાથી જીવનશૈલી તેટલું અપર માનનાર આ ધાવણ એમણે જીવ્યું. એનાં અમૃત કે વિષ થઈ વાણી કે વખતદારા એ આપણા સાહિત્યમાં આવી થોડે ઘણે અંશે લળ્યાં. નર્મદની ગદ્ય શૈલી આમ ઉપર દલી તેમ એડીસન ને સ્ટીવનની પ્રેરિત બની.

નર્મદશૈલીના આ નમૂના પરથી આપણે જોઈએ છીએ કે એના યુગનો નવો ઉત્સાહ એમાં આવ્યો છે. નવીન અંગ્રેજી-કંઈક એડીસન અને બીજાની-શૈલી એણે સ્વીકારી છે. આ શૈલીનાં

વિવિધ અંગોમાં એ ગુજરાતી, સંસ્કૃત ઉપરાંત બીજા રાજ્યે આવ્યા તેમ દાખલ કરતો ગયો છે. એના રાજ્યોની ચુંટણીમાં રસદર્શિનો વિવેક છે. વાક્યાવલિઓમાં રાજ્યોનાં સ્થાન, ઔચિત્ય અને અર્થવાહકતાની દૃષ્ટિએ આપવામાં આવ્યાં છે. એના કુંકા, લાંબા, ટુલનાભર્યા કે વિચ્છેદભર્યા વાક્યો એની શૈલીને આકર્ષક કરે છે. રસિક ગુજરાતી લખનાની અલંકારવિધિ એણે આછી આછી અને કલાથી ધારણ કરી છે. મારવાડી મહિલાને અંગે થોડાં જ સિંચેલા અલંકારોનો એને અભિગમ છે.

આલંકારિક ભાષાના વિવિધ સ્વરૂપોનીયે ઝાળખ થોડી થોડી એ આપતો રહે છે. નર્મદના સ્વભાવ અને ગુણ જેવી એની શૈલી છે અને પોતાના વ્યક્તિત્વને એણે શૈલીમાં સારી રીતે ઉતાર્યું છે. ભ્રમણે તેની સરલ, સંક્ષિપ્ત, મધુર કે સ્પષ્ટ એ ચાંદ શકે છે. જગતની વિવિધ સ્વભાવધારી પ્રજાઓને પોતપોતાની લાક્ષણિક શૈલીઓ ગમે છે. એકની શૈલી એના જેવી બીજીનું હૃદય-રંજન ન કરે. ગુજરાતીઓની સ્વભાવગતિ, એમના સંસ્કારો, એમના ઉપર અસર કરવાની શૈલીના પ્રકાર, એમની રિચ્છિતિઓ અને એમાંથી સચરાતં એમના ભવિષ્યોનાં દર્શન : એ સૌ એમને શાયક કેમ થાય એ આપણા ગદ્યકારની ધ્યાન બદલ રહ્યું નથી. આરંભના છતાં નર્મદશૈલીના આદલા ગુણો જેવા તેવા નથી. એ શૈલીનું સ્થાન ગુજરાતી ગદ્ય શૈલીઓમાં આરંભનું તોયે માનવંતું રહેવાનું. નર્મદશૈલીની શાલાના અનુયાયીઓને આપણે આ અરસામાં આપણા સાહિત્યના આકાશમાં એમની મધ્યમાં વિરાજેલી મૂર્તિની આસપાસ ધીમા ધીમા અને આછા આછા ચળકતા ભ્રમણે છીએ. એ અનુયાયીઓમાંના કોઈમાં એ મધ્યમૂર્તિના ગોરવ કે તેજ નથી. નર્મદની ગદ્યશૈલી આમ નીરાળી ને એમવંતી જણાઈ આવ્યા વિના રહેતી નથીજ.

શંકરપ્રસાદ રાવલ : ગુજરાતી ગદ્યસાહિત્યનો વિકાસ : 'ગુજરાત'

નર્મદ : તેના વિષયો અને શૈલી

કવિ નર્મદે કયો વિષય હોયો નથી એ એક મહા પ્રશ્ન છે. ગદ્યમા-ધૃતિહાસ, કવિચરિત્રો, નીતિનિબંધો, સંસારસુધારાના વિષયો, નાટકો, ભાષાનાં વિવિધ અંગો વિગેરે તમામ પ્રકારની બાબતો ઉપર તેણે પોતાની લેખિની ચલાવેલી છે. નર્મદની લેખનપદ્ધતિ ધર્મવિચારમાં પ્રબળ તથા વિશ્લેષણ બને છે. નર્મદશંકરની કવિતા અંતરંગ ઉભરાની છે, સ્વદેશ-સત્તાતંત્ર જેવી છે. હૃદયમાં ઉઠતી ઉર્મિઓને લખને તેમણે કવેલું છે. વિષયની તેને તૂટ નથી, વિચારોને લેવા જવા પડતા નથી. સ્પષ્ટ વિચાર, સ્પષ્ટ ભાષા એ તેના લક્ષણો છે. ઢાંકપછેડા કરવાનું તેમને આવડતું નથી. નર્મદની લેખનપદ્ધતિને કોઈ પણ પ્રકારનાં બંધન પ્રિય નથી. તેની ભાષા તેના વિચારોને અનુસરે રહે છે, વિચારો ભાષાને અનુસરી રહેતા નથી. પોતાના વિચારો પ્રમાણે સમાજને વિચારતી કરવાના હેતુથી તેઓ પોતાને જ રચ્યો બોધ આપે છે. નર્મદશૈલીએ સાહિત્ય પ્રદેશમાં એક નવી શાળા સ્થાપેલી અને તે 'હૃદયશૈલી' થી ઝાળખાય છે. ગુજરાતી ભાષા ન્યાં સંધી જીવતી રહેશે ત્યાં સંધી કવિ નર્મદનું નામ કદાપિ પણ વીસરાનાર નથીજ. વિવેકાચાર્ય નવધરમે તેનું જીવનચરિત્ર લખી તેનું આદ્ય કરેલું છે.

જયસુખરાય જોષીપુરા : 'સાક્ષરમાલા'

સુરતી સુધારો

‘સોરઠી સુધારા’ની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઈ છે તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા. હવે આપણે આપણી દ્રષ્ટિ ગુજરાતના સુધારા પ્રતિ ફેરવશું. ગુજરાતમાં ‘સુધારા’નું જન્મનું તથા ઉદ્ભવનું સુરતમાં થયેલું છે. સુરતે જ તેને પ્રુષ્ટિ આપી તેને પ્રગતિ કરતો રાખેલો છે. અર્વાચીન ‘સુધારા’નો જન્મ ઓગણીશમી સદીના પ્રાતઃકાળમાં થયો છે. સુરતના વક્રનગરા નાગર બ્રાહ્મણ મહેતાજી દુર્ગારામે કેવળ શ્રદ્ધિપ્રિય જીવનવ્યવસ્થાનો અભેદ દુર્ગ તોડવાની ચરચાત કરેલી, અને સારનાથ મહાપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ, કવિ નર્મદાશંકર, નવલરામ વગેરે વિવિધ કોટીના સુધારકો એ સૈન્યમાં જોડાયેલા અને તેને પાછળથી અમદાવાદના મોળાનાથ સારાભાઈ દીવેટિયા તરફથી પ્રબળ ટેકો મળેલો. આમાંના જેમની ઉપર પાશ્ચાત્ય વિદ્યા કે સંસ્કૃતિના જેવા અને જેટલા સંસ્કાર પડેલા તેમના વિચાર તેટલા પ્રમાણમાં પરિવર્તન પામેલા, અને તેના પરિણામમાં ગુજરાતમાં બોધાતા ‘સુધારા’ નો પ્રવાહ ચતુર્મુખી થઈ ગયો હતો. કવિ નર્મદાશંકરે પોતાના બળે કરીને સુધારકોના સૈન્યની સરદારી મેળવી લીધી અને ‘નવું એટલું સોનું’ માની લઈને જનસમાજ રૂપી સમુદ્રમાં ક્ષોભ ઉભો કરી દીધો. વાણી, કલમ અને વર્તનથી સુધારાનો વિજય કરાવવાને તેમણે ડાઁડિયા પીટાવી, અને નગારા ઉપર ધાવ મારીને સમાજક્ષેત્રમાં કોશ્વલ મચાવી મૂક્યો. અને ને એટલે સુધી કે, સુધારો એટલે નર્મદાશંકર અને નર્મદાશંકર એટલે સુધારો એવો લોકભાવનાની હવા પછું બંધાઈ ગઈ.

જયસુઅરાય જોષીપુરા : ‘મણિશંકર કીકાણી’

નર્મદાશંકર અને દલપતરામ

જુની અને નવો વિદ્યાએ મોડેલા દેશમંથનથી બહાર આવેલાં પ્રથમ બે રત્ન તે કવિ નર્મદાશંકર અને દલપતરામ છે. કવિ દલપતરામ બ્યવહારકુશળ, શાન્ત પ્રકૃતિના, કંદેલ, સખ્દચાતુર કવિ હતા અને તેથી તેમની કવિતામાં કોષપચ્છ જાતનું ‘દદ’ નથી. શાંત હાસ્યરસ, બોધવાર્તા, સખ્દચાતુર્ય ને સરળતા, એ એમની કવિતાનાં મુખ્ય લક્ષણ છે.

નર્મદાશંકર ઉછળતા હૃદયના, સાહસિક, ઉસાહી, રસય કવિ હતા ને એમની કવિતા મર્મ-શોધક, પ્રસંગે મર્મદારક પછું છે. દલપતરામ પોતાની જાતને શુદ્ધી જઈ સ્થામાને રંજન કરવા શ્રોતાજનને અનુકૂળ કવિતા લખે છે. નવલરામ લખે છે કે ‘નર્મદાશંકર કવિતામાં સ્વભાવ તથા શાસ્ત્રનું બળ મળ્યું, પછું ચાતુર્યનું થોડું’. દલપતરામની સભારંજની ચાતુર્યસીધી કહેવાય. નર્મદાશંકર મરત કહેવાય.

સભારંજની કવિતા હૃદયના ઉમંગકાની નહિ હોવાને લીધે હૃદયપર ઘણી જ થોડી અસર કરે છે. વળી અમુક પ્રસંગે અમુક જનવર્ગને માટે રચેલી કવિતા સર્વ કાંઈને અનુકૂળ થઈ શકે નહિ. એટલે એવી કવિતાનું આયુષ્ય મળ્યું દીર્ઘ હોવાનો સંભવ ઓછો.

પ્રાસંગિક કાવ્ય અમર થયાના દાખલા અંગ્રેજી ને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ આંગળીને વેટે ગણાય તેટલા છે અને તેની પ્રત્યેકની કીર્તિનાં નિરાળાં ફરણુ છે. પણ હૃદયની ઉર્મિઓ જેવી આજ ઉછળે છે, તેવીજ સેંકડો હજારો વર્ષો પૂર્વે ઉછળતી હતી ને હવિષ્યમાં ઉછળશે. તેટલા માટેજ કવિના હૃદયનું ગીત સર્વ સ્થળે સર્વ સમયે સર્વ રસિક જનને પ્રિય લાગે છે. નર્મદાશંકર માત્ર કવિજ ન હતા, એમની પ્રવૃત્તિ સર્વદેશીય હતી. ગુજરાતી ભાષામાં રૂઢ ગદ્ય લખવાનો પ્રયાસ કરનાર ને તેમાં અસાધારણ સફળતા મેળવનાર એજ અસ્ત કવિ છે. કવિચરિત્ર લખવાનો રીવાજ પણ એમણે પાડ્યો, ગુજરાતી ભાષાને કાષ અને વ્યાકરણ પણ પ્રથમ એમણે જ લખ્યાં, પિંગળ ને અલંકાર શાસ્ત્રને પણ એમણે જ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રચલિત કર્યાં, સુધારાનો સમગ્ર ઝુંડો પણ એમણે જ ઉપાડ્યો, રાજ્યરંગમાં વિવિધ પ્રજાઓનો ઇતિહાસ પણ એમણે જ લખ્યો, દેશાભિમાનની મગ્ની પણ એમણે જ જાલી કરી. “દેશાભિમાન” શબ્દ પણ એમણે જ પહેલીવાર ગુજરાતીમાં વાપર્યો. ઇતિહાસ ને જુનાં શાસ્ત્રના અધ્યયનથી સુધારાની નિષ્ફળતા માલમ પડી ત્યારે સુધારા વિરૂદ્ધ લખાણ પણ કવિએ જોસભેર ઉલટભેર કીધું. નર્મદાશંકરની સુદ્ધિ સર્વગ્રાહી હતી તે વિષે કશો સંશય નથી. સર્વ પ્રદેશમાં નીડરપણે ધુમનાર આ વિરલ નરે પ્રત્યેકમાં પોતાનું તેજ ઝળકાવ્યું છે, પણ કદાચમાં પણ એવી ઉત્કૃષ્ટતા મેળવી નથી કે જેથી એનું તદ્દેશીય લખાણ અમર થાય. નવલરામ, દલપતરામ ને નર્મદાશંકરનો શૈલીગેહ બતાવી, બન્નેને સમાન ગણવા લલચાય છે. શુદ્ધિબળમાં તો બે સમાન નથી જ. નર્મદાશંકરનું મન આરસી જેવું હતું, જેમાં તે સમયની સારી નફારી સર્વ પ્રવૃત્તિનું યથાર્થ પ્રતિબિંબ પડ્યું છે. માટે જ એને સમયમૂર્તિ નામ નવલગમે આપ્યું છે. પોતાના સમયની સંસારસ્થિતિ યથાર્થ અવસોકવાની, તે રંગે રંગાવાની ને તે બરાબર ચિતરવાની શક્તિ અલબત્ત અસાધારણ છે. તે માટે જ શુદ્ધિબળમાં નર્મદાશંકર દલપતરામથી અદે, પરંતુ કાવ્યપ્રદેશમાં દલપતરામે પોતે પસંદ કરેલી શૈલીમાં ઘણું કૌશલ્ય દાખવ્યું. બ્યારે નર્મદાશંકરે પોતાનું સમગ્ર બળ હૃદયગીત ગાવામાં વાપર્યું હોય તેમ જણાતું નથી. નર્મદાશંકરે માત્ર નવી ગુજરાતને આર્ગ બતાવવા વિવિધ સ્થળે પાથો નાંખી બાકીનું ચણતર હવિષ્યની પ્રજાને માટે રહેવા દીધું છે. આથી ન્હાના દીવાનું ઝળહળતું તેજ મ્હોટા પણ ઝાંખા બળતા દીવાની બરાબરી કરતું જણાય છે. પરંતુ કવિ નર્મદાશંકરની વિશેષતા એ છે કે આ નવીન યુગની સકળ પ્રવૃત્તિના એ ઉત્પાદક પિતા છે. એકલે હાથે એ યશસ્વી નરે અમર કાર્ય કયું છે અને આત્મબળની અલૌકિકતા સિદ્ધ કરી છે. કદાચ નર્મદાશંકરની કૃતિઓ શુભાય પણ એમનું કાર્ય તો ચિરસ્મરણીય રહેશે જ. કવિ દલપતરામને અંગ્રેજી રાજ્યથી દેશને લાલ થશે એવી આશ્યા હતી તેથી તે વાતનો પ્રચાર કરવા તરફ એમનું લક્ષ હતું. બદલાતા જમાનામાં લોકોને ઉદ્દેશવાના અનેક મહાન પ્રશ્નો એમણે યથાશક્તિ યથામતિ પોતાના કાળમાં ચર્ચ્યાં છે.

ઇન્દરલાલ આનંદાહેજ અને નરહરિલાલ : સાહિત્યરત્નની પ્રસ્તાવના

સંક્રાંતિકાળનો પ્રતિનિધિ

ભારતભૂમિ ઉપર પશ્ચિમનું અગ્રવાહું વિગળ પડવા લાગ્યું, શાન્તિ દેવીએ દસ્તકમય પ્રમારી સાહિત્યવિકાસના વેગ માટે વિશેષ અવકાશ આપ્યો, ભારતમંતાન પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય-કુસુમની પરિભ્રમ હૃદયમાં ઉતારવા લાગ્યા. આ મમયને આપણે મંક્રાંતિકાળ કહીએ. મંક્રાંતિકાળના મુખ્ય બે પ્રતિનિધિ યથા ગયા છે.

ભુતી અને નવો લેખનપદ્ધતિ વચ્ચે યુદ્ધ જેવા કવિવર દલપતરામની રીતી વિશે સ્વ. મા. શ્રી નવલરામભાઈના શબ્દો સ્મરવા યોગ્ય છે, “ દાવકું” લાગ્ય, મરમાગા દટાક્ષ, વાણીની મીઠાશ, અને રચનાના વિવિધ પ્રકારના આગ્રુષ” વડે દલપતરીતીનાં શાન્ત અને નુમોધક વર્ણનો સ્મરગી રહ્યાં છે. ” મલ્લેપમા દલપતરીતીમાં ગોરવની માથે મીઠાશનું અનિમનોદગ મંમેક્ષન થયુ છે, શાન્ત મગિતાની માફક રમતી રમતી તે વરેતી ગય છે. સાહિત્યના ઉત્કર્ષ અને પ્રમાર અર્થે કવિશ્રી દલપતરામે કરેલા સતત પ્રયાતના ચિન્મોગ્ય રૂળ તરીકે આજ દિન પર્વત “ ગુજરાત વર્નાકુલકર સે સાધન ” નામક મગ્યા અને “ શુદ્ધિપ્રકાશ ” નામક આસિક પત્ર અસ્તિત્વ ધરાવે છે. કવિત્વશક્તિના પ્રાણસ્યે કરી પ્રાપ્ત કરેલો સી. આઇ. ઇ. નો માનવત ખિનાય કવિશ્રી દલપતરામનો યશ દિગ્વિજિત કરે છે. પિગયશાઆનુમાર હંદાનુમદ્ધ કવિતા લખવા તરફ જ કવિશ્રી દલપતરામ ા અભિગમિ હતી. તેથી કરી જદ્, આપ રવેરેનાં દ્રષ્ટિમિંદુએ જેતાં કવિશ્રી દલપતરામની કવિતા સ્ખમનરહિત જણાય છે તેમના મરેયા એકત્રીશા ધણાજ વખણાય છે. એમની રીતીનું અનુકરણ રા. ભુવાખીગમ, રા. હોગવાલ રા. કેશવવાય વગેરે પુરોએ મારી રીતે કર્યું છે.

ત્યારે કવિવર દલપતરામ પોતાનાં શાત મુમોધક વર્ણનોથી લેકોનુ મન આકર્ષી તેમના પર નીતિની છાપ ખેમાડતા હતા ત્યારે રૂઢ ગઘ જનમમાજમા પ્રવર્તવનાર, આર્થકાપકાર, મંસાગમુધારક, એક વ્યક્તિ જનમમુદની સેવા કરવામા મગી રહી હતી, અને તે વ્યક્તિ કવિ નર્મદાસંકર. જેમ એક અથવા બીજી રીતે માગ” મગતા “ આટીરીયન વેલ્સ ” ના પાણી એકદમ ભૂમિમાંથી ઉછળી નીકળે છે, તેમ નર્મદ હૃદયભૂમિમાંથી ઉર્મિએ કવિતામાર્ગ દારા અપ્રતિહત ઉછળી રહેતી જણાય છે. જેમ જવાગામુખી પર્વતમાંથી મુખ ઉઘડતા એકદમ મેડગડાટ લડલડાટ કરતી કંઈ કંઈ મીજો ઉછળી આવે છે, તેમ નર્મદહૃદયજવાગામુખીમાંથી ઉર્મિએ કવિતામુખદારા ઉછળી આવે છે. દુકમા નર્મદની શૈલી આન્તરોક્ષિના ઉલારાટ ઉછળીયથી વારપૂર છે. કવિ નર્મદાસંકરે સાહિત્યક્ષેત્રને અનન્ય થમથી ખેડ્યુ છે, સાહિત્યમાં તેણે અનંત પુષ્ટિસત્ત્વ પુર્યું છે. આધુનિક સમયનું પ્રત્યેક ગુર્જર બાગક નર્મદનું સ્મરણ કરવાથી અતિ આનંદિત થાય એ સ્વાભાવિક છે. બને તેનો ઉત્પાદ સ્વજ દોન્માદનું રૂપ ધારણ કરે, વાને તેની ભાષા કવચિત્ કવચિત્ આગ્ય શબ્દોથી કિલ્લ બને, પરંતુ ગુર્જર સાહિત્યવિકાસની અદ્દ જે ભગીરથ પ્રથન તેણે કર્યો છે તે તેના અમર નામની સાથે અનંત સ્મરણીય છે. જેમ કવિશ્રી દલપતરામના સરેલા એકત્રીશા ખાસ વખણાય છે, તેમ કવિશ્રી નર્મદાસંકરના રોગાવૃત

પણ તેટલાંજ વખણાય છે. એમની શૈલીનું રા. વિજયાશંકર, રા. સવિતાનારાયણ આદિ ગૃહસ્થોએ અનુકરણ કર્યું છે.

જેમ નાટ્યની શરૂઆત ખાસ કરી પ્રેમાનંદથી થઈ થઈ લેખાય તેમ ગદ્યની શરૂઆત ખાસ કરી નર્મદાશંકરથી થઈ લેખાય. આ સમય યુગ્મર લાખાનો અવ્યુદયસૂચક છે. ન્યારે નર્મદાશંકરે અને દલપતરામે જાતે લખી લોકોને જાગૃત કર્યા ત્યારે તેમના સમકાલીન રા. નવલરામભાઈએ સાહિત્યપોષણનો એક નવોજ આર્થ શોધી કહાડ્યો. તેમનું લખાણ બહુ અશે અન્ય ગ્રંથોના વિવેચન રૂપ જ છે. પણ એ વિવેચનની ખાસ ખુબી એ છે કે લેખકની ખામીની રુદ્ધ રીતે પ્રતીતિ કરાવ્યા છતાં તેને ખીજ વધારે મારા ગ્રંથો લખવાનો ઉમંગ થાય.

રતનરામ ભટ્ટ : સાહિત્યવિદ્યાસની પ્રસ્તાવના

નર્મદ : કેટલાક દૃષ્ટિકોણ

આધુનિક યુગનો અરુણ

કવિ નર્મદનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૩૩ માં. એ પ્રસંગને આજે સો વર્ષ થાય છે. સમય કાળ અને ફિલસૂફીની દ્રષ્ટિએ કે આધુનિકીન સરખા વૈજ્ઞાનિકની દ્રષ્ટિએ, અગર કોઈ જીવનવિકાસના ઇતિહાસકારની દ્રષ્ટિએ મહત્વરહિત, સાપેક્ષ અગર અતિધીર ગતિમાન સત્ત્વ લાગણું હોય તો પણ આપણી સામાન્ય દ્રષ્ટિએ એ અતિ મહત્વનું સત્ત્વ અને ત્વરિત મત્ત્વ લાગે તો તેમાં નવાઈ નથી. કવિ નર્મદ એ આધુનિક યુગનો અરુણ. કવિ દલપતરામ એના પૂરોગામી. નવનુગની જે રંગ-રેખાએ દલપતરામે દોરી તેમા નર્મદે રૂપ અને નવીનતાના આગમનને ન બૂની શકાય તેવા ઝમકદાર રંગ પૂર્યા.

યૌવનકાળના ઇતિહાસપલટા

સને ૧૮૦૦ ની આલુખાલુમા નાના કુટુંબની માથે હિંદુપત પાદશાહીની અગ્રકથ જનની જતી બાવના અશક્ય બની ગઈ, અને અંગ્રેજોએ માર્ગભ્રમ ચક્રવર્તી બન્યા. સને ૧૮૧૮ માં પેશ્વાઈ નિર્મૂળ થઈ અને હિંદુસ્તાન ઇંગ્રેજોની મહેરબાની ઉપર 'જીવણ' બની ગયું. મોગલાઈનું માત્ર નામજ રહ્યું હતું. પહેલા પ્રમંગને નર્મદના જન્મ સમયે તેત્રીમ વર્ષ થયાં હતાં અને પેશ્વાઈ ગયાને માત્ર પંદરજ વર્ષ થયાં હતા. પંજનને રજુનિત હજી જીવતો હતો. મતાવનનો બળવો-જેને કેટલાક ઇંગ્રેજ ઇતિહાસકારોની પ્રામાણિકતા સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ તરીકે પણ રિવકારે છે, તે-હિન્દની પુરાણી રાજકીય માન્યતાઓને બરમ કરતો, રાજ-કર્તાને હિંદનું હૃદય જીતવાનો મહાબોધ આપતો પ્રજાળી હૃદયો ત્યારે નર્મદ યોગ્ય વર્ણનો બરચુવાન હતો. પ્રાચીન કવિતાના અગ્નને મોતેરી રેપેરી રંગની બગચા દીપ્તિમાન અને કળામય બનાવતા રમખાંટિ દયારામનું અવમાન થયું ત્યારે નર્મદનો વય ઓગળાઈ ગયો હતો.

નવયુગનાં મંડાણ

જીવન, ગત્ય, અને આદિત્યમા નવી દ્રષ્ટિ આવતી હતી, એ આખોયે ઝાગણીસભી મદીતો યુગ જગતને માટે તેમજ દિવને માટે વિચાર અને આચાર-પરિવર્તનનો મહાયુગ હતો. કેળવણી પગતા પ્રમાયુર્મા ફેલાઈ છે ? અનિષ્ટ રિવાજો નાશુદ થયા છે ? વરેમો નષ્ટ થયા છે ? દેશાભિમાન ખરેખર જાગૃત થયું છે ? યુગવાત અને યુગર ભાષાનું નિર્મળ અભિમાન આપણા હૃદયમા ગ્યાન પામ્યું છે ? નર્મદને તેના જીવનમાં જ નિરાશા ઉત્પન્ન થઈ હતી. તેા જીવન પછીની અડધી સદીમાં થયેલી પ્રગતિ માટે નર્મદનો આત્મા મતોપ પામશે ખરે ? કોણ જાણે ? ખાતરી ભાગ્યેજ આપી શકાય.

નવાજૂનાનો જગ

યુગપુરોની આજ દશ્યુચયની Tragedy હોય છે. તેઓ ધારે છે એટલી ઝડપથી જગત વધતું નથી. અનેક વર્ષોના મસ્કારો અને અનેક વર્ષની રેવો ઝડપથી બદલાતી નથી, જો કે તેની ખામીઓ આપણે જોતા હોઈએ તો પણ અને બીજી એક મદ્દવનુ કારણ એ હોય છે કે અનિષ્ટ રૂપ ખની ગયેલા મસ્કારો અને આચારોના ગર્ભભાગમાં કોઈ ઇષ્ટ તત્ત્વ છુપાઈ રહેલું હોય છે. એ તત્ત્વ બાલકૃતિમા વિમરણ જાય, પરંતુ ન્યારે બાલકૃતિ ફેરવવાનો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે ત્યારે તત્ત્વ પોતાનો વિનાશ ન થાય એ માટે ભારે બળ ચોળે છે, અને તે બળ ફેરવવા યોગ્ય આકૃતિના પણ કંઈક અંગો સાચવી રાખે છે. મમાજનાત્મનો અભ્યાસ આપણને પ્રગતિ અને સરક્ષણના બેતાની ખેચતાણનો જ ઇતિહાસ સીખવે છે. જીનુ એક વખત નવું હતું. નવું જો માગે તેનો યુખ્યાસ જૂનામાં સમયેસો હોય છે. અને નવી જાતની પણ બધીજ બાલકૃતિ પમદ કરવા જેવી હોતી નથી. અનિષ્ટ ટાંગવા માટે જૂનાને ભાગી નાખવું-નિર્મૂલ કરવું ? કે જૂનાનો શુભ અથ સાચવી રાખી તેના ઉપર નવીનતા રચવી ? બન્ને મહા વિકટ ાર્ષો છે ક્રાન્તિ અને વિકાસ એ બેની માધન્ય દુર્ધટ છે ક્રાન્તિ માથે એક મહાભય રહેતો છે જૂનાને ભાગી નાખવાના પ્રયત્નમા અનેક અનિષ્ટ અંશો દાખલ થાય. સ્પર્શસ્પર્શની ભાવના બૂધકરેની છે એમ માનવું માનમ જૂની રિતિ તોડવાના જ્નેસમા અરવચ્છતા Inventory-habits ને અગણ્યતા આવકારે છે પ્રગ્નસતાકની ભાવનામા અમેરિકાની માફક લાયસ્ત્રવત ભય દર સ્વરૂપ ધારણ કરી પ્રગ્નસતાકની ભાવનાને દુષણ લગાડે છે, અને રેક્ષીન, કમાન કે યુસોફીની સરખા નિરકૃષ સત્તાવાદીઓને શક્ય બનાવે છે.

જૂનવાણી માનસની વિચાર અરણી

રહામે જૂના શુભ અશો સાચવી રાખી તે ઉપર નવું ધડતર કરવા ઇચ્છતુ માનસ નવીનતાને ભાગે જ પ્રમાણિકૃપણે આવકારે છે જૂનામા નવીનતા જોવા તે મહા પ્રયત્નો કરે છે દ્રષ્ટાંત તરીકે સ્પર્શસ્પર્શમા તે વર્તમાન વિજ્ઞાનના નિયમો વાચવાની ઘેબજા કદાડે છે. નવીનતાના હોમો એ પ્રાનીનતાના જાલે બચાવ ન હોય એમ તે સફળતાથી માને મનાવે છે દાખલા તરીકે મ્હોની મ્હોની જાડન પાર્વીઓ અપાતી જોઈ તેના દેવને પૂરે છે. જૂની પદ્ધતિની ન્યાતોમાં શુ ખેટું હતું એમ પાદ સફળ થી પૂરે છે પશ્ચિમની સુધરેલી પ્રગ્નઓમા

પણ વર્ગબેદ છે એ હકીકતને જાણતાં આપણી ન્યાતમતની પદ્ધતિનો ખયાવ કરવા પ્રેરાય છે. પ્રજાસત્તાની ખામીઓ નીહાળી જરાય ખયાવ ન થાય એવી રાજ્યઓની પ્રયાનાં શુભગાન કરવા પ્રવૃત થાય છે.

આજનો ક્રાન્તિવાદી કાલનો સંરક્ષણવાદી

આથી એ વધારે મુશ્કેલી તો એ પડે છે કે એક સમયનો એક દશકાનો ક્રાન્તિવાદી ખીજ દશકામાં સંરક્ષણનો તરફેણમાં ઉભો થઈ જાય છે. તે નવીનતાનો ઝુંડો લઈ આગળ ધસે છે, તેનાથી ઝડપ થઈ શકતી નથી, તે અકળાય છે, પોતાના અને પોતાના સાથીઓના દોષમાં નવીનતાની ખામીઓ જોવા પ્રેરાય છે; આથી આગળ વધી જૂનવાણીમાં તે તથ્ય જુએ છે અને તેમ કરતાં અંતે જૂનાનો જ વફાઈ જતી તે બેસી જાય છે.

શૌચંગીતોના શંખનાદ

જેમ નર્મદ માત્ર સાહિત્યકાર ન હોતો, તેમ નર્મદ માત્ર સુધારક ન હોતો. નિમાધ્ય માનસ ભોગવતી ગુજરાતી પ્રજામાં જુસ્સો, સ્વાભિમાન અને સ્વદેશાભિમાન તેણે પ્રેર્યાં. વીરત્વ-ભર્યા ગદ્ય અને પદ્યદ્વારા ગુજરાતની અસ્થિતા જગાડવા તેણે લગીરથ પ્રયાસ આદર્યા અને એ પ્રયાસને પરિણામે હૃદયસ્પર્શી સુદગીનો ગુજરાતને સંભળાવ્યાં, અને ગુજરાત એ માત્ર ભૌગોલિક નદી પશ્ચિમ સાંસ્કારિક એકતા ધરાવતી જગતીઅંત્યોત પ્રજા છે, એ માન્યતા એણે ઉત્પન્ન કરી અને દબ કરી.

‘ યા હોમ કરીને પડો ફતેહ છે આગે ’

‘ રહ્યુ તો ચરાહુ ’

‘ જય જય મરવી ગુજરાત ’

આવાં આવાં કદિ ન ભૂલાય એવાં ઉદ્દીપક અને ભાવભર્યાં ગીતો તથા પ્રજાભાવનાની શ્રવંત કલ્પનાઓ આપનાર કવિ નર્મદ એક સાચો અને ભવ્ય દેશસેવક હતો.

યુગપુરુષ નર્મદ

આમ નર્મદ સાહિત્યકાર હતો, સુધારક હતો અને દેશભક્ત હતો. આ ત્રણમાંથી તે માત્ર એકજ સ્વરૂપે બ્રહ્મ થયો હોત તો તે એ જાગૃતિસમયના કોઈ ભેખક, સુધારક કે દેશભક્તની માફક બુદ્ધાઈ ગયો હોત. પરંતુ નર્મદ એના મમયપ્રવાહોનો પરપોટો નહોતો, સમયનો આપનો જ નહોતો, સમયના બલપ્રવાહોને પોતામાં મનકાન્ત કરી એ પ્રવાહોને નિશ્ચિત ગતિ આપતો એ મમયજલના કેન્દ્રસ્થ હતો. એ યુગપુરુષ હતો. મારે જગુજરાતી શ્રવનના ઇતિહાસમાં નર્મદનું નામ અમર છે.

નર્મદનાં આદર્યાં અધૂરાં જ છે

આજ નર્મદના જન્મને એક સેકન્ડ થયું. નર્મદના મૃત્યુકાળને લગભગ અઠધું સેકન્ડ થયું. એ સમયના અને આજના ગુજર માનસમાં ફેરફાર થયા છે. મહત્વના ફેરફારો થયા છે, છતાં નર્મદ ઉલ્લેખા કેટલાક પ્રશ્નોનો આપણે નિકાવ કરો શક્યા છીએ ?

સાહિત્ય અને જીવનનો સમન્વય

સાહિત્ય અને જીવનનો સંબંધ મજબૂત છે, એ પૂરવાર કરવા માટે નર્મદનું સાહિત્ય નર્મદના જીવન સાથે સદૃશ સરખાવવું બસ થશે. નર્મદ સરખું અવિરત પ્રયોગશીલ જીવન ભાગ્યેજ જડશે. તેણે નવીનતા માત્ર વિચારી જ નહોતી, તેણે નવીનતા માત્ર લખી જ નહોતી, તે નવીનતા જીવ્યો છે. લાલચોને ઠોકર મારી કલમને જ નિશ્ચયમદ જીવન મમર્ષણ કરનાર એ સરસ્વતીનો આદર્શ સેવક, રાજ્યાશ્રય પામતો રાજભાટ નહિ પરંતુ પ્રજાની એવા કરનો કડક સેવક, યુગસાતનો આઘ સુધારક. આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને યુરોપીય સંસ્કૃતિના સંપર્કનો યુગ તે ઓગળીમગી સદી. યુરોપીય વિજયે યુરોપીય સંસ્કૃતિમાં વિજયતત્વ બતાવ્યાં, અને ખરે, આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાં એવાં અને કેટલાં અનિષ્ટ તત્વોએ પ્રવેશ કર્યો હતો કે આપણી સંસ્કૃતિનો રાજકીય પરાજય અનિવાર્ય હતો. એ અનિષ્ટ તત્વો એટલાં સ્પષ્ટ હતાં કે તેમને અત્રે વિગત પૂર્વક જણાવવાની જરૂર નથી. ધર્મમાં, મમાજમાં વહેમ, રૂઢિ, મિથ્યાચાર, દંભ પ્રવેશી ગયાં હતાં. આપણાં માનમમા યિયિવતા, રિયિતિચુસ્તપણું, દુરાશ્રદ્ધ ઉદાસીનતા દાખલ થઇ ગયાં હતાં. મામાન્ય મમજવી ઝટ મમજય એવી દલીલ માલજવાની અને તે માનવાની આપણી તૈયારી નહોતી. એવા અનિષ્ટ તત્વોને એકજ પ્રદારથી નિર્મૂલ કરવાની અભિલાષા રાખતો નર્મદ એક મહા સૈનિક હતો. તેણે સુધારો સમજાવ્યો જ નહીં, પણ સુધારો આચારમાં મુક્યો. ન્યાતઝતનાં બંધનો તેણે નાગમા કર્યાં; વિધવાવિવાહનું સ્થપન માત્ર રૂઢિપૂજકોને કંપાવી મૂકતું, તે વિધવાવિવાહ તેણે કર્યો; ગ્રેમ-ચૌધનો ચોતાનો મુગલેખ આચારમાં મૂક્યો, ઉદારતાની પરાકાષ્ઠામાં ધનસંચય ન જ કર્યો, ખેડને ખાતર ગરીબી વેડી સ્વમાન અને ટેક કેવા હોષ શકે તેનું જવલત દ્રશ્ય રજુ કર્યું.

સ્વપ્ન જોવાનો, સ્વપ્ન રચવાનો, એ યુગ હતો. વાંમગી મહિના મહાપ્રયોગોની કલ્પના એ યુગે સરજી હતી. પ્રાચીનતા ઝડપથી હુખત થતી જતી હતી. નવીનતાનો પ્રવાહ પૂર જોસમાં વહી રહ્યો હતો. એ યુગના બરાબર મધ્ય ભાગ ઉપર અડધી સદી સુધી નર્મદનું જીવન લંબાયું. જીવન અતિશય ટુંક-વર્ષ ગણતરીના પ્રમાણમાં માત્ર ત્રેપન વર્ષનું જે પચીસી પૂરતું. પહેલી પચીસી તૈયારીની. બીજી પચીસીની મદાદસાદી.—

એટલે નર્મદનું જીવનકાર્ય માત્ર એના જીવનની બીજી પચીસીમાં તો પૂરું થઇ ગયું. નર્મદના જીવનનો પરિપક્વ ભાગ શરૂ થાય તે પહેલાં તો એ જીવન અસ્ત પામ્યું. એ ન્દાનકમ જીવનમાં નર્મદ યુગપુરુષ નથી ગયો. એ મમથની કોષ પણ બ્યક્તિ કરતા નર્મદે વધારે પ્રમાણમાં યુગબલને ઝીંધ્યું, અને બીજી કોષ પણ બ્યક્તિ કરતા નર્મદે એ યુગબલને પ્રવાહ વધારે પ્રમાણમાં વહેવડાવ્યો, દલપતરામ કરતા પણ ત્રિશેષ. ત્રેપન વર્ષની આયુષ્ય મર્યાદામાં નર્મદ સમર્થ કવિ, સમર્થ ગદ્યકાર, સમર્થ ચિંતક અને સમર્થ વેપક થયો. તેણે નાટકો લખ્યા, વિવેચનો લખ્યા અને પિંગળ તથા રસાનકારને યુગસાતીમા ઉતારી શબ્દકોશની મહાભારત રચના એકલે હાથે ઉપાડી ચોતાનું સાક્ષરત્વ નિદ્ધ કર્યું, અને લેખક તથા સાક્ષર એ બે શબ્દોમાં રહેલા મહત્વના પણ ઝડપથી બુઝાઇ જતા તકાવનું રહસ્ય સફુને સમજાવ્યું. એણે મારા

પ્રચારક-Propagandist તરીકે કામ કર્યું. રાજ્યરંગમાં એક ઇતિહાસકારની જગહવ્યાપી દષ્ટિ ખીલવી-એમ. જી. ગેલ્સનું સ્મરણ કરાવે એવી ઇતિહાસકથા લખી. કવિતા વિષે નવીન વિચારો આપ્યા, ગદ્યમાં પણ કવિતા હોઈ શકે એવું આજ પણ ભાડકાવનારું કથન કરી ઉદાર રસરાસન બતાવ્યું, નવીન છ દોનો રચના કરી, કલાવિધાનના દર્શન કરાવ્યાં. સાહિત્યમાં તેણે શું શું નથી કર્યું ?

ગાંધીજી નર્મદના બન્ધ વારસ

જતા તેની કાન્તિ નિષ્કળ નિવડી છે એમ કહેવાય નહિં. કાન્તિ કાષ્ટ નહિ, તો છેવટે પ્રાચીનતાના શુદ્ધિકરણ રૂપે પરિણામ પામે છે. નર્મદનું સ્વપ્ન સફળ થયું નહિ હોય, જતા તે અફળ થયું કે એમ કહેવું એ અસત્ય છે. કેળવણી વ્યાપક નહીં થઈ હોય તો પણ તે વધી તો છે જ. અનિષ્ટ વિવાદોને અનિષ્ટ કડેરામાં પણ, નર્મદના સમયમાં ભારે હિંમત જરૂરની હતી. આજ એ અનિષ્ટતાનો સ્વીકાર થઈ રહ્યો છે. નર્મદનું દેશાભિમાન રાજપ્રોહ ગણાતુ ન હતું, એનું કારણ એટલું જ કે તે સમયે નર્મદનું Vision સ્વપ્ન બીજા જોઈ શકતા નહતા. આજ એ સ્વપ્ન ધણા જુએ છે. અને તે સત્ય બનાવવા મથે કે. નર્મદે ગાયેલી ગરવી ગુજરાત આજ ખરેખર ગરવી બની છે. મહાત્મા ગાંધી દેશાભિમાનમાં, સંભાર સુધારાની બાનતમાં નર્મદના એક બન્ધ વારસ છે. નર્મદની વિચારપદ્ધતિમાં, યોજનામાં ગાંધીજીના વર્તમાન વિચારો અને યોજનાઓનો ભાસ થાય તો તે વધારે પડતું હોય નહીં.

સાહિત્યમાં ઐતિહાસિક સ્થાન

નર્મદ સાહિત્યકાર તરીકે આજ પડછાયામાં પડતો જાય છે, એની કલામાં પ્રાયમિકપણું દેખાઈ આવે છે, એની કવિતામાં અને ગદ્યમાં આપણે અપરિપક્વપણું જોઈ શકીએ છીએ, આ બધું ખરૂં. તથાપિ ગુર્જર સાહિત્યમાં તેનું ઐતિહાસિક સ્થાન અમર છે. થોડા સમયમાં તેનું સાહિત્ય નવગુજરાતને પ્રેરણા આપતું અટકી જાય એ કલ્પી શકાય એમ છે, પરંતુ ગુર્જર સાહિત્યના અભ્યાસનો પહેલો અને જવર્વાત પાઠ નર્મદનો છે, એ અભ્યાસીઓથી વિસારાય એમ નથી.

આચાર-વિચારનો મેળ

નર્મદનો સંસારસુધારો આજ કોઈને હુલ્લક લાગે, જો કે હજી નર્મદના પ્રયત્નો આપણે સફળતાથી ઉઠેલા નથી એમ કહેવું પડે છે. બાળકઓને 'કાપડો બિટીય સરકારને કરવાની હજી આજ ગમ પડી છે.

નર્મદનો માનસપલટો

આ વ્યક્તિગત પરિવર્તનો બહુ અભ્યાસ કરવા સરખા છે. મેકડોનાલ્ડ સરખો સમાજ-વાદીઓનો નેતા જુદા દેશી દેવા સરખા વિચારની બનેલી રાજનીતિનો શાસનધર બની કેમ બેઠો છે, એ વિષયના ઉદ્ધેશમાં સામાજિક ફેરફારો અને બદલાતા માનવમનો રમણે અભ્યાસ થઈ શકે

એમ છે. કવિ નર્મદનું જીવન પણ આવા ફેરવાતા માનસનું દ્રષ્ટાંત પૂરું પાડે છે. એ ફેરફાર શરૂ થયો હતો, તેનું છેવટનું પરિણામ આવેતે પહેલાં તેનું જીવન પૂરું થયું. પરંતુ એ માનસ ફેરફારમાં એક મહત્વની વાત આગળ તરી આવે છે. એ ફેરફારમાં સ્વાર્થનો અંશ સરખો પણ નહોતો, જ્યારે ધણી વ્યક્તિઓનાં માનસ પરિવર્તનમાં અંગત અનુકૂળતા ધીમે ધીમે પ્રાધાન્ય ભોગવતી જાય છે. એ અંશ ન હોવાના કારણે જ તે યુગપુરૂષ છે. સ્વાર્થી મનુષ્ય આખા યુગને બેટી શકતો નથી.

યુજ્જ્વાલના યુગપુરુષોની ત્રિમૂર્તિ

યુજ્જ્વાલના ત્રણ મહાપુરુષો : નર્મદ, દયાનંદ સરસ્વતી અને મહાત્મા ગાંધી. એ ત્રણેના માનસનો અભાસ અને સરખામણી આજનો વિષય નથી. છતાં એ ત્રણે મહાન યુજ્જ્વાલીઓના ઇતિહાસમાં કાન્તિ, સંરક્ષણ અને એ બંનેનાં સંમિશ્રણ કેવી રીતે અને કેવે સ્વરૂપે વ્યક્ત થાય છે, એ જોવાની જરૂર ઝડપથી ઉભી થતી જાય છે. એ ત્રણે તત્ત્વો મુલ્ય છે, અને વ્યક્તિગત કે સામુદાયિક પ્રયત્નો છતાં એ સત્યો વારંવાર પ્રકટ થઈ પોતાનું બલ પ્રકટ કર્યું જાય છે. ક્રાંતિવાદી બળવો જગાવે છે, બળવો થાય છે, પરંતુ બળવાનો પૂર્ણ ઉદ્દેશ પાર પડતો નથી. બળવાને નિરર્થક કરનારાં તત્ત્વો બહુ જ સૂક્ષ્મ રીતે બળવાને નિષ્ફળ કરવા મથે છે. કાન્તિને દોરનાર યુગ-પુરુષ નિરાશ થાય છે. તેનાં જીવનનું સ્વપ્ન ખરું પડતું નથી. તે પાછો પગ મારે છે, અગર સમાજજીવનમાંથી અદરૂપ થઈ જાય છે.

રમણલાલ દેસાઈ : સુરતની નાગરજ્ઞાતિ સમક્ષ બાપજી

નર્મદયુગની કવિતા

નર્મદયુગમાં સાચી કવિતા ન જન્મી શકે એવાં આ ઉપરાંત બીજાં પણ કારણો ગણ્યાવી શકાય, પણ એ સધર્મીની સવિસ્તર ચર્ચા આગળ આપણે યુગલક્ષણો સ્વતંત્ર લેખમાં વિચારીએ ત્યાં જ પ્રસ્તુત લેખાય. એટલે અત્યારે તો એટલું જ કહેવું બસ થશે કે આ જમાનાનું સ્વરૂપ જ કંઈક એવું હતું કે ઉચ્ચ પ્રકારની કવિતા એમાં ઉદ્ભવી શકે નહિ. કેમકે વસ્તુતઃ નર્મદયુગની નદી એ વર્ષાઋતુની ધૂધવતી, ઊછળતી, રેણતી એવી ગાંડીર નદી હતી. એનાં જીવનજળ ખૂબ કહોળાએલાં હતાં અને તેમાં ઠેર ઠેર વમળો પેદા થતાં હતાં. શરદઋતુની નિર્મળતા કે પ્રસન્નતા હજી એમાં નહોતી આવી. એટલે કવિતાસુદરોના વિહાર કે ક્રિડાને માટે હજી એ પાત્ર નહોતી બની. આ રીતે આ યુગમાં કોઈ ઉત્તમ પ્રકારની સુંદર કવિતા લખી શકે એવી સ્થિતિ જ હતી નહિ. તેથી જ આખો નર્મદયુગ પોતાની સાચી રસવતાથી સર્વતોષક અને એવી ચિરંજીવ કવિતા તો શું, એવાં છૂટક કાવ્યો પણ અદૃષ્ટ જ આપી શકેલ છે.

વિશ્વનાથ બક્ષ : નર્મદયુગનું વાસ્તવ્ય : કૌમુદી : પુ. ૮, ૩૭૬

નર્મદશૈલીનું સ્વરૂપ

જેવું શીલ તેવી શૈલી, એ સરતું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ આપણા સાહિત્યમાં કવિ નર્મદ છે. એનું ચિત્ત દેશના દુઃખથી ઉકળતું. શું કરી નાખીયે તો આપણા દેશના લોકો ખરાબ રિવાજો છોડી, શુદ્ધાત્મી બનજો છોડી જગતમાં માનવંતું પદ લે એવા વિચારોથી એનું મન ઉભરાતું. એનું દિલ સાફ ને સ્વભાવ સાચાભોલો હતો. આ સર્વ ગુણો એની શૈલીમાં કાઢને પણ દેખાય એવી રીતે પ્રતિક્ષણે પ્રતીત થાય છે.

નર્મદ સાચો વીર હતો એટલે એની વાણી સીધી, સરળ અને સચોટ હતી; મનમાં હોય તેજ એ નિરૂપણે કહેતો, તેની સીધી, સહુ એનું લખ્યું મોદ્યું મગજે એમ ધારીને કહેતો તેની સરળ અને સહુ એનું કહ્યું કરે એ હેતુથી કહેતો તેવી સચોટ પણ આ તો એના સામાન્ય ગુણો છે. એનો વિશિષ્ટ ગુણ એ છે કે કલા વિના રહેવાય નહિ ત્યારે એ કહેતો આ વિરલ ગુણ ગાધીશમાં પણ છે, ને તેથીજ એ એકની વાણીના બળ અને વેગ સરખા છે.

નર્મદના ગદ્યની વૃણના કરતી હોય તો એની શૈલીના જ ગુણો ગણ્યાનીએ તે બસ નથી. સફૂથી મહત્વની બાબત તો એ છે કે એણેજ પ્રથમ રૂઢ ગદ્ય લખવા માંડ્યું. એના લખાણોમાં આર્થિકતા સદાશ વિનાના વાક્યો ને વિચારો આવી ભય છે તેનું કારણ એજ છે. શત્રુનું ડાકું ઉઠાવવું હોય તો પ્રથમ હુકાર તરવાર ધડે છે, પછી ધસનાર તેને પાણીદાર બનાવે છે, પછી ઉત્તાહ તરવારપટા શીખવે છે ત્યારે છેવટે યુદ્ધવીર તરવાર લઇ મેદાનમાં બહાર પડે છે. નર્મદવીરને પણ વહેમરૂપી શત્રુનું ડાકું ઉઠાવવું હતું. પરંતુ એને તો મધણું એકલે હાથે કરવાનું હતું. પ્રથમ અનેક વિષયો પર લખીને એણેજ ભાષાને ખરેખરી ધડી, નવનવા પ્રયોગો દાખલ કરી એણેજ શિષ્ટ ગદ્યવેબનના ધોરણો નક્કી કર્યા ને આ ભણે આણું હોય તેમ છેવટે એણેજ અખૂટ સામર્થ્યના બીજવાળી પારદર્શક શૈલી પણ આપણને આપી. આપણા ગદ્યમાહિત્યના પિતા તરીકે શૈલીકાર નર્મદનું નામ અમર રહેશે.

ન્યોમેશચંદ્ર પાઠકજી : ગદ્યકુંસુમ

સુરતની યાત્રા

‘સુરત સોનાની સુરત’, ની આખરે તમે ભત્રા કરી ખરી. બિચારો કવિ નર્મદા એજ ગુજરાતનો અમૂલ્ય સત્તાન સુરતને કપી કપી રીતે વણવે છે, એ ત્હમે વાચ્યું હતી. એને મન તો સુરતજ જગતનું તારણુધાન હતું. “ત્રેમ-શૈભ” ના મોઢા મંત્રો તથા “જય જય ગરવી ગુજરાત” ના ગગનભેદી સુરો આમળીચનમાથી, પહેલીવાર ગુજરાતમાં તો ઉઠ્યા. ગુજરાતના જીવનનો નાડધબ્ધકાર કવિ નર્મદથી શરૂ થયો કહીએ તો એમાં ખોટું નથી. ક્યાં એનો ભુદિવાદ, ક્યાં એનો વિશ્વાસ અને સર્વદેશીય ગાનપ્રવેશ? જગતના સામાજિક અને ઐતિહાસિક અભ્યાસના ફળ નર્મદે પહેલીજ વાર ગુજરાતના ખોલે ધર્યાં. એની ભાષાની સચોટતા ને ભેદ ગુજરાતમાં નવીન હતા. એજ નર્મદ ગુજરાતના વહેમ તથા જીવન વિકાસમાં અંતગમ્ય સમાજરૂઢિની સામે, સમાજના મોખરે ઝુકતો હતો.

“સહુ ચનો જીતવા, જંગ બચુમયો વાગે,
યા હોમ કરીને પડો ફતેહ છે આજે.”

ગુજરાતમાં સામાજિક, ધાર્મિક, સાહિત્યવિષયક, તથા રાજકીય ભૂમિતિનો નર્મદ પ્રભાતટલુકો હતો. રતનલાલ શેઠ : ગુજરગિરા (હસ્તલિખિત માસિક) : કેટલાક પત્રો

નર્મદની કાવ્યભાવના

આપણાં દાસના કવિતાસાહિત્યનો યુગ, નર્મદ—દલપતની મંડાયો એ તો સિદ્ધ છે પ્રાચીન યુગનો છેલ્લો The last of the ancients તે રસિક કવિ દયારામ. નર્મદ કવિતાનું સ્વરૂપ કંઈ બદલ્યું; અંગ્રેજી સાહિત્યના પ્રકાશને ઝીલનાર પ્રથમ નર્મદ, એના કાવ્યોમાં વડાંવડાંની ડાયા અને બાવો મળી આવેછે, અને કવિતામાં કંઈક “દદ” અથવા “લાગણી” નેહાએ, તે વ્યાખ્યા નર્મદે આપી. કાવ્ય અને પદ્યમાં શે ફેર તે ત્યારેજ સમજવા લાગ્યું. તે પહેલાં કવિતાનો ખ્યાલ કેવો હતો તે વિષે, તે વખતના સમય વિવેચક સ્વ. નવકેશરામ એક સ્થળે લખેછે કે “ધણા તો સારા રાગમાં વૈદકશાસ્ત્રનું” પણ માપવાળું લખાણ હોય તો તેને કવિતા સમજે અને તેમાં ઝડપઝડપ તડાકા ભડાકા તથા સરસા મમ્માવાળા પાંચ સાત શબ્દો જોડે યુગેલા હોય તો તેને ઉત્તમ કવિતા કહી પોતાના મનમાં નિશ્ચય કરે કે અમારા જેવા કવિતાના કોઈ પારખુ નથી. તેઓના વિચારમાં શબ્દનો ખતિ એજ કવિતા છે, અર્થની ઝાઝી રસવાહ રાખતા નથી.” નર્મદશંકરની વ્યાખ્યા એવી હતી કે:—

“અક્ષર માત્રાનિમ ગણી, રચવો શબ્દસમાસ,
તે કવિતા નર્મદ કહે, છંદજ્ઞ સુખ આસ.”

તેના સમકાલીન કવિ દલપતરામની વ્યાખ્યા:—

“કવિતા કહીએ કદપના, જનમનરંજન ગણ્યુ;
સરસ સરસ રસ સજ્જમાં વાક્યની રચના આણ્યુ.”

અને આ બંને કવિઓની કવિતા, જે કે એકજ ધારીથી લખાયેલી, પણ ભિન્ન છે. ક્યાં નર્મદની “મસ્ત” શૈલી અને દલપતરામની “સભારજની” શૈલી ? એવોજ કાળ ઇર્ષાકર્તા ક્રાઇઝન અને પોપના સમયમાં હતો. કણેને મધુર લાગે એવી વાક્યરચના—માપસર—એ તે વખતની કવિતાની વ્યાખ્યા હતી અને એ કવિતાસાહિત્ય કેવળ શુદ્ધ અને નીરસ જ, માત્ર મૈત્રિક સિદ્ધાંતોથી ભરેલું જણાય છે.

નર્મદશંકરમાં કંઈક જુદુંજ વલણ હતું. એમની “ઝાલુ-વણન” ની કવિતાઓ આગળના કવિની કવિતાઓ સાથે સરખાવતાં જૂદીજ પડી આવે છે. આગળના કવિઓ વનનું વણન “એકચી જોડે આમતી ને એરંગા” નાં નામ મૂકી કરતા. તે સિવાય વનવણન સંપૂર્ણ ગણાવુંજ નહિ. દાખલા તરીકે—

“આંખા, આંખલી લીમડા, અરીઠા અપાર,
શીમળ સમળી સેત્ર, ન સજે પંથવિચાર,
એર, આખર ને કાચકી, કંટાળા થુએર,
આવળીઆ જડુ બેરડી, સરગુવા સમેર.”—ગ્રેમાનંદ

આજના આપણા કવિઓ લાંબાંસયક વણુનો કરના નથી એસતા. આજની કવિતાનું એ લક્ષણ નથી. દલપતરામની ભાષા સાદી અને વિચારોપયુક્ત સાદા. આજે તો કોઈ એમની કવિતા નહીં વાંચે તો એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી, અને એમ દરવામાં મોડું પાપ છે એમ પણ નહીં માનીએ. દલપત તો શું, પણ વખત આવતાં નર્મદને પણ કવિ તરીકે ઓળખતા અંધ યશશું. નર્મદ યુગપ્રવર્તક હતા. એની કોઈ ના નહીં પાડે, તેમજ દલપતરામ તેના યુગના પ્રતિનિધિ હતા. પણ એ બધું કાળક્રમે બૂલાઈ જશે. “માખી બોલી મુખ યાદી, પ્યારા બગ્યા પાસ” એ તો જુની વાચનમાળા જેમણે વાંચી હશે, તેજ યાદ કરતાં હશે. દલપતરામનું બધું પદ છે, પણ આજ જેને આપણે કવિત્વ કહીએ છીએ તે નથી.

અંગ્રેજ કવિ વર્ડ્ઝવર્થપણ કવચિત એવીજ કવિતા લખતો. તેના મિત્ર, ટીકાકાર કોલરીજે, એક દૃષ્ટાંત આપી બરોબર ટીકા કરી છે:

“In distant countries have I been,
And yet I have not often seen,
A healthy man, a man full grown.
Weeps in the public roads alone.
Sturdy he seemed, though he was sad,
And in his arms, a lamb he had.”

કોલરીજ કહે છે કે ભાષા સહેલી છે, આથી વિશેષ સહેલી ભાષા નહીં હોઈ શકે ? પણ એમાં કવિત્વ શું આવ્યું ? એજ પદને ગદ્યમાં મૂકી શકાય. I have been in many a part, far and near, and I don't know that I ever saw a man that was neither sick nor hurt.” એજ પ્રમાણે કવિ દલપતરામનું બધું પદ ગદ્યમાં મૂકી શકાય એમ છે.

એક બે ઉદાહરણ લખશું:

- (૧) ગાયો ચરી ગાય ભણી વળે છે,
જુદી પડેલી સમૂહે મળે છે,
ધણી નદીઓ મળી એક રાહ,
જાણે થયો જન્મહવીનો પ્રવાહ.
- (૨) ધંટા તણા ચાર ટકોર વાગ્યા,
ઉઘોગી લોકો જન સર્વ જાગ્યા.
- (૩) સીઓ દિવાની દિવટયો કરે છે,
હથેલીઓ બે વચમાં ધરે છે.

આવાં અસંખ્ય પદો બતાવી શકાય, જેમાં કેવળ એમની “ કવિતા કહીએ કદપના, જનમનરંજન જાણુ ! ” એજ બ્યાખ્યા બરોબર અનુસરણથી જણાઈ આવશે. અને એવુંજ

કોઈ વખત નર્મદની કવિતામાં પણ છે, પણ એનો ભુખો અને એની બાવનાઓ બહાર તરી આવે છે. હાલના એક વિવેચક કહે છે કે:—

“ આખા અંગ્રેજ સાહિત્યમાં જેમ શ્રાઉનિંગ્ટનું વ્યક્તિત્વ નીરાળું છે, તેમજ નર્મદનું વ્યક્તિત્વ ગુજરાતીમાં નીરાળું છે. જેમ ટેનીસન રાજકવિ હતા તેમ દલપતરામ રાજકવિ હતા. પ્રાચીનગતી કવિતામાં જેમ શબ્દ કરતાં નિયારને પ્રાધાન્ય છે, તેમજ નર્મદના સાહિત્યમાં શબ્દો કરતાં લાગણીઓ અગ્રેસર છે. જેમ ટેનીસન શબ્દચમત્કૃતિમાં મોજ માને છે, તેમ દલપતરામ પણ એમની રીતે શબ્દ નામ-જોડકાં—માટે હરદંમેશ પ્રયત્ન કરે છે; અને શ્રાઉનિંગતી પેઠે નર્મદની ભાષા પણ અરબચડી. ”

આપણને તો નર્મદ એક વીર સુધારક અને પ્રવર્તક તરીકે હમેશ જણાય છે. “જય જય ગરવી ગુજરાત ” “ યા હોમ કરીને પડો કતેલ છે આજે ” એ લીડીઓ લખનાર, ગુજરાતને ‘ સ્વદેશાભિમાન ’ શબ્દ પ્રથમ આપનાર, અને ‘ પ્રેમશીય ’ ની વીગહાક પાડનાર, સુધારા નો સમર્થ નેતા—નર્મદ. એને કયાકયા દૃષ્ટિકોણથી તપાસીએ ? સાહિત્યની એની સેવા કંઈ ઓછી છે ? પ્રેમાનંદે પાપડી નહીં પહેરી, પણ આપણા આ વીર કવિને તો એ દિવસ દુધ અને પાંચા ઉપર રહેલું પડ્યું એ ખ્યાલ ! આજની પ્રજાને આવશે મુશ્કેલ છે.

“ જે ઘેર આવી કલમના સાધુ જોઈ આંખમાં ઝળઝળીઆ સાથે તેને અરજ કરી કે હવે છું તારે બોલે છઠા ! ” એ પ્રતિજ્ઞાથી કયા વાચનારની આંખો રોળળ નહીં થાય ? અને ચોવીસ વર્ષ પછી, જ્યારે કવિએ નોકરી શરૂ કરી તે પ્રસંગ પણ ધણે જ કરેલો છે. કવિ પોતેજ કહે છે કે “ શુ ભુખો છો ? ચોવીસમા વર્ષે ટેક ગુમાવ્યો છે. ચોવીસ અવતારો પણ લગ્ન નથી રાખી એ પણ પ્રારબ્ધની લીલા છે. જોતા જાઓ હવે વળી શું બને છે તે. આ જીવો, આજે દાસ-પણું કરવા અમે ચાલ્યા ” ઉચ્ચ મનોવૃત્તિનો અને નિષ્ઠાવસ હૃદયનો આ નમુનો કરણ નથી ? આજે કયા છે એવી ઉચ્ચ મનોવૃત્તિઓ ? સ્વ. ગોવર્ધનરામભાઈનું પ્રતિભાપાત્રન લોકશરણ તરીકે આપી શકાય. નર્મદ અને દલપતરામ અનુયાયીઓ. થયા, અને કવિતાના એ ભુખા નામ બંધાઈ ગયા. બન્ને પક્ષમાં વિશેષ પણ થયો. અને ખુદ નર્મદ અને દલપતરામો વિવાદ, કંઈ નહોતો તેવો નથી. પ્રેમાનંદશામળનો ઝંઘડો વર્તમાને જોયેજર વધુવ્યો છે. શામળ કહેલો કે “ કેલું કયે તે શાનો કવિ ? ”

એવોજ ઝંઘડો નર્મદ અને દલપતરામનો સુબાઈમાં બન્ને એક રચણે મુર્દા બન્યા પોતાની કવિતાઓ ગાંધી સંભળાવી ખાસ નિર્ણય આપ્યો નહિં ઉતરું, લોકોને તમામ જોવાનો મળ્યો, અને સ્વ. નવલરામભાઈ લખે છે તેમ, “ બીજે દિવસે ” પારખી પડે તો રસુલ ચિત્રમાં બન્નેને એક બીજાની ચોટતી પકડી ખુબ લગાયા છે. અને એ બન્નેના આલેખો પણ કાંઈ જાણ તેવા નથી. આ રહ્યો તેનો નમુનો ! નર્મદશકરની ‘ નર્મ ’ કવિતા બહાર પડી અને તેમાં કવિનું ચિત્ર આપ્યું એવે દલપતરામે લખ્યું કે —

" શું જોશો તનની છબી, એમાં નથી નવાઇ.
નિરખો મુજ મનની છબી, બધા પરીક્ષા ભાઇ. "

નર્મદે ઉત્તર આપ્યો—

" મનની છબી જોઇને, ઉપજે સસય આમ
છે આ દલપતરામ કે અમદાવાદી હઝામ. "

ઉમિયાશંકર મહેતા અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાસાહિત્ય

કવીશ્વર દલપતરામ અને કવિપંડિત નર્મદ : તેમની કવિતા

તરગથી કવિતા થાય છે એ સમજ કવિ અને પંડિત નર્મદાશંકરના ઉદ્ભવે કાંઇક લોડી. ભાવમાત્ર કવિતા બનાવવાને બસ છે એમ નવી સમજ સમાજમાં ઉત્પન્ન થઇ, અને ભાવને આવેશની સાથે ગાતાં કવિતા પૂર્ણ થાય એમ સિદ્ધ મનાયું. કવિતામાં ભાવની જરૂર છે, અને કવિતા આવેશની પગલે થાય એટલું કવિ અને પંડિત નર્મદાશંકરથી લોકો શીખ્યા. પરંતુ કવિતાના યોગ્ય વિષયની પેલી જરૂરી જે નબૂટ થઇ હતી તે કવીશ્વરના સમયથી જ. સુધારાએ ગુજરાતમાં પગ કીધો હતો, પણ કવિ અને પંડિત નર્મદાશંકરના વખતમાં તે જોરભેર થયો. પુરાણથી થોભાએલી અનેક દેવદેવીઓની ધર્મ-પ્રશ્નાલિકા હાલુ દેશમાં પ્રચલિત રહી. પણ એવી ભાવના શા મૂળ પર સ્થિર રહેલી હતી તેની સમાજને માહિતી હતી નહિ. સુધારાના ખડગથી તે ભાવના કપાઇ, પુરાણ પર શ્રદ્ધા ન રહી. પુરાણના આખ્યાનો વહેમથી ભરેલા પાતક ઉપજાવનારાં મનાયા, અને કવિતામાં પૂર્વના કવિના વિષયોને તજી દીધા. નરસિંહ, દયારામ તથા મીરના શૃંગાર અનીતિવર્ધક ઠર્યો, ગ્રેમાનંદના નિવૃત્તિપરાયણ પુરુષોના આખ્યાનો સુધારાની પ્રવૃત્તિને બીનઉપયોગી લાગ્યા. શામળની કથા ગામડીયાને મોહાવનારી રહી. ધર્મસુધારણાની અને સ્વદેશાત્કર્ષની ભાગણી તે કાગળના કવિતાના લેખકોએ પકડી અને આવેશયુક્ત ભાવથી લખવાની નવી બારી ઉઘાડી

કેળવણીનો નવોજ પ્રચાર થતા અને અંગ્રેજ લોકોના સંસર્ગથી સુધરેલા દેશીના રીત રીવાજનું ભાન થઇ આવતા, કવીશ્વર અને કવિપંડિત બન્નેને દેશ અને સમાજને સારી રીતે ભાત અને રીવાજ આપનારું મન થઇ આવ્યું, દેશને તેવા રીતભાત અને રીવાજને અર્થે જનજાત કરવા એવું પોતાનું નિર્માણ થાય એમ બન્નેને લાગ્યું, અને બન્નેએ કવિત્વવૃત્તિનું અગ્ર તે તરફ રાખ્યું. કવીશ્વરે દેશના દુઃખ ગાઇ અને કવિપંડિતે હિન્દુઓની પડતી ગાઇ પોતાનો કવિ ધર્મ બતાવ્યો

બ્યવહારને વળગી રહી 'ધીરેધીરે સુધારાનો સાર' સમજાવનાર કવીશ્વરને પરિહાસમાં ગરબીભટ એવું ઉપનામ આપવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ એવી ગરબીભટની ફરજ જાન્યતા પણ કંઈ ગરબાવળીમાં કવીશ્વરે જેવો સાર ભાઇ અને પહેલો સમજાવ્યો છે તે સમજાવતા

એમણે કવિધર્મ અથવા ઇશ્વરી નિર્માણ અદા કરેલ છે. તેનીજ રીતે કવિપંડિતે ‘વજ્રસંગ અને ચાંદ્યા’ તથા ‘કુમ્ભસ્વર ટ્રેમપત્રિકા જેવા’ પ્રસંગ માધ્યમ વ્યભિચાર વધાર્યો કહેવાય છે, ત્યાં પણ દંપતિમાં પરસ્પરના ટ્રેમની આવશ્યકતા બતાવી કવિધર્મ યાને ઇશ્વરી નિર્માણ અદા કરેલ છે. કવિ થવાને ઇશ્વરી પ્રસાદ જોઈએ. ઇશ્વરી નિર્માણ અદા કરવાનેજ તેની પ્રત્યા હોવી જોઈએ. ઉપરાંત એ નિર્માણ અદા કરવાનું કવિમાં જ્ઞાન હોવું જોઈએ. એ સિવાય અન્ય વ્યવહારમાં એની વૃત્તિ પરોવાતીજ નથી. જે જે પદ્ય કવિતાના નામને લાપક છે ત્યાં ત્યાં કવીશ્વરનું વલણ ઇશ્વરી નિર્માણ અદા કરવાજ વળેલું રહ્યું છે. કવિપંડિતના જે જે પદ્ય કવિતા નામને લાપક છે ત્યાં ત્યાં સર્વ રચાને તાન સાથે ઇશ્વરી નિર્માણ એમણે અદા કરેલું છે. કવિ નિરંકુશતાની પ્રાપ્તિમાં ઉચ્છૃંખલ બની કવિપંડિતે ઇશ્વરી નિર્માણને નજરથી જવા દીધું છે, તથાપિ તાન વિષયે બોલીએ તો કવિપંડિતનું આખું જીવનજ તાનમય હતું.

હવે કવીશ્વર અને કવિપંડિતના સમયનો સુધારો નબળો પડી ગયો છે, સુધારાએ આપેલ બોધ સત્ય તરીકે સ્વીકારતાં હવે મન ચંકાકાસ્ત થાય છે. પૂર્વનું જે હવું, સુધારાની અવલના કાળનું જે હવું તેની કીર્તિ સુધારાએજ હણી છે. જેમાંથી કયું સત્ય-કયું ઇશ્વરને મગે છે એ હજી નક્કી નથી. વળી થોડા વર્ષના અંદર પણ કાળ બહુ જ બદલાઈ ગયો છે; દેશની સ્થિતિ ધણીજ દરિદ્ર થતી જાય છે; દેશીઓનાં આજીવિકાનાં સાધનો થોડાં રહ્યાં છે; ચડસા ચડસી વધતી જાય છે; પરદેશીઓની સંગતિથી હાંદગીની જરૂરીઆતો વધતી જાય છે. મનને ઇચ્છ કંઈ છે, પ્રાપ્ત થઈ શકે એવું કંઈ બીજું છે ? હાંદગી કલેશમય થઈ ગઈ છે, હૃદયનું ચક્ષુ જેના તેજથી ઇશ્વરી નિર્માણ જોઈ શકાય છે, તે ઉપાધિની અધારીવાળું છે. આમ કવિતાને યોગ્ય એવા વિષયની ખામી રહે છે, અને હાંદગીમાં તાન પણ રહેવું નથીજ. ઇશ્વરી નિર્માણ અદા કરવાનું વલણ અને તેવું તાન જે કવિ બનાવનાર શુરમંત્ર જેવાં છે તે અત્યારે શુન્યતા કવિતાના લખનારામાં નથી. કવિતાનું સભારંજન અંગ જેવું આખું તેવુંજ પાછું શમવા માંડ્યું છે; કવિતાના માપનું સૂત્ર હવે કેવળ ભાવ નહીં પણ યશ થયું છે, અને ભાવ જે આવેશ સહવર્તમાન હોય ત્યારે કવિતા થતી તેને બદલે અન્તઃક્ષોભના સાથે રસ હોય ત્યારે હવે કવિતા થાય છે.

જટિલ: ચંદ્ર: પુસ્તક ૬, અંક ૬-૬ (વિ. સં. ૧૯૫૩)

તત્ત્વદષ્ટા નર્મદ

નર્મદે નવા સાહિત્યયુગના સ્થાપનું પદ સ્વીકાર્યું. એકલે હાથે તેણે શુન્યતા પિંગળને સજીવન કયું. અનેક વર્ષો થયાં કાંઈ મારતી, પરિપક્વ ન સાધી શકી એવું કોય રચવાનું ભગીરથ કામ તેણે એકલે હાથે કયું. કવિતાના ક્ષેત્રમાં જુસ્સો ને ટ્રેરણા આપ્યાં. તેણે અંતરના ઉમળકા અનિયંત્રિત ભાષામાં ઉચ્ચારવાને કવિઓનો અધિકાર સિદ્ધ કર્યો. તેણે સમયનાં આદેશોને સચોટ ને પ્રતાપી ભાષામાં મૂર્તિમંત કર્યાં.

હાલનો જમાનો બધી પૃથ્વી પર ગવનો છે. શિષ્ટ ને પ્રતાપી ગઘ એજ સરકારી લોકની શોખા છે. ગુજરાતમાં-વેપારીની કુડીઓ ને ચીડીઓ બાદ કરીએ તો-ગદ્ય નિર્જીવ હતું. તે નિર્જીવ ગદ્યને નર્મદે સજીવ કર્યું. જે ગદ્યથી ગાંધીજીએ ગુજરાતને લખિયના ઇતિહાસમાં અમર કર્યું તેનો પાયો નર્મદે પચાસ વર્ષ પર નાખ્યો

તે કવિ હતો-ઉત્તમ પ્રકારનો. જુસ્સા ને ઝનુનતા કાબ્યની કુમળી રેખાએ તે ધણીવાર કંઠણ કરી દેતો, પણ એકરસ ઉપગવવાની તેની શક્તિ કંઈ ન્યારીજ હતી વાયકને તે વિધવાનાં કુ જે રડાવતો, વીરની હાકે ધસાવતો, ઝતુરાજના નિમત્તે નચાવતો. જરા કલાની દૃષ્ટિએ અયોગ્ય જુસ્સાથી, ભેરથી, જીદથી એની પીછી પર ધણી વખત રંગ ધાડો ધઈ જતો. પણ તેની કવિતામાં ડાળ નહોતો, કૃત્રિમતા નહોતી, અસર કરવાની ઉત્કંઠા નહોતી સદૈવ તેની કવિતા તેના પ્રતાપી હૃદયના ઉડાણુમાથી ધગધગતા લાવા રસ નિકળતો હોય તેમ નીકળતી. અને એ ધગશ ન્યાયની, શૌર્યની, પ્રેમની, સ્વતંત્રતાની હતી અસત્ય અને જીદમને તે પ્રત્યાગતી. સાહિત્ય રચવા માટે તેને પ્રયત્ન કરવો પડતો નહિ. તેની સરકારી ને પ્રતાપી લેખિનીમાથી જે નીકળતું તે સાહિત્ય. સાહિત્ય સરજવું એજ એના આત્માનો પ્રથમ ને સ્વાભાવિક આનંદ હતો.

નર્મદે વીર હતો, અને તે સમાજ સુધારવા મથ્યો તે તત્વષ્ટા હતો, અને તેને સ્વસરકારમાં રહેલું રહસ્ય સમજાયું. એટલું જ નહિ પણ પરસરકાર વીસારી નાખી, સ્વસરકારને પુનઃજીવન આપનાર મહાગુજરાતીઓની અનંત માયા જે અનાદિ કાળથી આશી આવે તેને એ મણકો યદ રજો ઇતિહાસકાલની શરૂઆતથી ગુજરાતને નસીએ પરસરકાર ઝીંબવાનું, તેનું વિષ જેવવાનું, સ્વસરકારને સજીવન કરી સાંસ્કૃતિક અસ્થિતાની સ્થાપના કરવાનું મહાકાવ્ય લખાયું છે કુશાવર્તના પશ્ચિકોએ આ પવિત્ર જૂગિમા આ પ્રયોગ શરૂ કર્યો તે પરશુરામે પુરો કર્યો તોફાની આર્યવર્તમાં કસમઈન શ્રીકૃષ્ણે આર્યસરકાર ફરીથી સ્થાપ્યા મધ્યકાલીન ઇતિહાસમાં મૂળરાજ સોલકીએ પરસરકારનું વિષ જેવું ગુજરાતને સ્વત્વ આપ્યું. મુસનમાનોના આક્રમણના બચુકારા વાગતાં હેમાચાર્યે પરસરકારને દૂર રાખવા પાળ બાધી, અને હીરવિજયસુરિએ ગુજરાતે સધરી રાખેલા આર્યસરકારના બળથી બાદશાહ જલાલુદ્દીન અકબરને વશ કર્યો. તેમજ ન્યારે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના દબાયે ગુજરાત પેલું થયું ત્યારે સકરમત નર્મદે તે નિષ્પ ગજો ઉતાર્યું, જેવળું, ને સ્વસરકારનો રસ અનુભવ્યો. જે કેશવચંદ્રસેને બગાળમાં કર્યું-તે નર્મદે અહીંયા કર્યું. રામકૃષ્ણ પરમહંસ ને સ્વામી વિવેકાનંદે કર્યું તે આ પ્રાન્તમાં સાહિત્યકેના શિરોમણિ મણિલાલ નશુભાઈએ કર્યું. અને બગાળ વીજી ડગતુ લાઇ સારકારિક અસ્થિતાને સુદૃઢ કરી અરવિંદની પાછળ આગળ પધે તેના અનેક દરોકા પહેલા ગુજરાતે દ્યાનંદ સરસ્વતીને આખા હિન્દમાં સ્વસરકાર જગાવવા મોકલ્યા અને આજે આર્યસરકારનો પેગંબર ધરોડા જેલની મૌનાત્મક વ્યાસપીઠ પરથી સંજિને એ સરકારી શીખવી રજો છે. આ સાક્ષ્યમાં નર્મદે એક નાનોસુનો મણકો નથી. અને જ્યાં સુધી ગુજરાત ઇતિહાસમાં દિર ગજવશે ત્યાં સુધી એ અજીખણાટ સબળાશે.

કનૈયાલાલ મુનશી કેટલાક લેખો હાલના સાહિત્યના મન્વંતરનો મનુ કવિ નર્મદ

ગુજરાતનો જ્યોતિર્ધર: નર્મદ

ને પછી આવે છે નર્મદ-નવા યુગના સંદેશ સુખી જ્યોતિ ધરીને. તે નિર્બલ છે, ધનહીન છે, અસ્વસ્થ છે. પણ તેની આંખમાં પ્રેરણા છે, તેના અંતરમાં નવું ચેતન છે, તેની વાણીમાં વીરનો વિજયધોષ છે. ગુજરાતને ફરી સરજવાની તેને હાંધ છે. પેટ પાટા બાંધી માહિત્યને જીવનમાં નવો યુગ સ્થાપવાનાં સ્વાર્નાં રચતો તે દુધ ને પૌંઆ આરોગ્યવાની તૈયારી કરી રહ્યો છે, અને તેના ઉજાગતા-અંતરમાંથી નીકળતો લાવા ચારે તરફ પ્રસરે છે. વિનાશ કરે છે-સર્જવે છે ને સર્જનકાર્યની સેનાને પ્રેરે છે.

કન્યાલાલ ગુજરી: ગુજરાતના જ્યોતિર્ધરે

નર્મદ અને તેની કવિતા

કવિ દલપતરામ પછી કવિ નર્મદાચંદર. આપણે બધા એ ઉદાર આત્માના બુદ્ધિગતના આભારી છીએ. તેણે પણ આપણી ધરતી અને મેદાની સેવાઓ કરી છે. તેના દ્વારા આપણે પ્રથમ સાંભળ્યું કે,

“રાત વીતી ને વાષ્ટં બ્દાણું, અરણ્યોદય દીપતો આ ।
પ્રકાશ કુમળો કુતું આપણું ચક્રન સહુ શુભ સોભા,
ધામલ જંગી હો । રણમાં જીત દિસે જી ।”

બંધુઓ ! આપ જાણો છો તેમ આ પંક્તિઓ “વીર કવિતા” ની છે. પણ પ્રથમ આપણે “શરવીરનાં લક્ષણો” ફરી એક વાર સાંભળીએ:—

“ફરી જોઈનીયું આપે હરિ ! તું ફરી જોઈનીયું આપે ।
હિન્દુ દેશને સ્થાપે હરિ ! તું નિજ કરીને થાપે !”

* * * *

“ફરી જોઈનીયું આપે” અને “નિજ કરીને સ્થાપે” એ કરતાં આપણે મારે કઈ વધારે માગવાની જરૂર નથી. આપ જોશો કે આ આખા પદમાં પાપનિવેદન સ્પષ્ટ અને નમ્ર છે, “ત્હારા યોગ શાપથી ભર જોઈનમાં અમે વૃક્ષ બન્યા છીએ” તથા “અમને શિક્ષા બટતી થઈ ને લાગી છે,” એવી સ્પષ્ટ પ્રતીતિ હાલ પણ યોગ્ય છે, કારણ કે હાલ પણ “પરતાતા ડાહ્યા” યોગ્ય છે. વચ્ચે એવું ફક્ત યામ છે કે હિન્દુ દેશ અત્યારે પ્રભુનો નિજ નથી, અને પ્રથમના જેવો માનીતો નથી; એ સત્યાભાસ આપણા ધણા બંધુઓની સ્થિતિને ઉપયોગી છે, જોકે હકીકત તો એ છે, કે પ્રભુ કાષ્ટને શાપનો નથી. તેને દુષ્ટતા દુષ્ટ દેશ પાંચુ નિજ છે, અને બધાજ સરખા માનીતા એટલે વહાલા છે. પણ દેશભિમાની નર્મદ સ્વદેશનો પક્ષપાત કરે એ તેની સ્થિતિને સ્વાભાવિક છે. સાંભળીએ આ પાંચમું પદ:—

“વા: વા ! લાભીજી, આ યોગી તહમે ઠીક પેરીજી ?
એમ વચન કો કહે, આપણને તે જ સાંખી રહેવું ?
મરદ હતે હિન્દુઓમાં બપણું ! કલંક કુલીને લેવું ?
અસલ કમો રાજ ગુરુઓ કરે તે નજરે જોવાં ?

મદદ કરી થઈ દલાલ રહેવાં પછી શું અન્તે રાવાં ?
બહીકણુ બાપલા જીવ કરીને નરરૂપને ધિકરાવું ?
હુરિઓ હુરિઓ કરે શત્રુઓ તેથી ના શરમાવું ?
પહાણુઓને કંઈ ના લાગે, ઉપરી શત્રુ બોલે ?
ખૂની હાથ તે રાખે પોતો જાંદર પોંદે ફાલે !
હાથ હાથ એ શું ના દહેવું ? દેડામાં ના બળવું ?
જીતે ચેતને પાણી કરવું, કાં ન અરિ શું તડવું ?
ભણી ગણી પુરુષાતન નર્મદ બતાવી દો જન વહેલા,
ખરા મરદ તે વારે બાકી હથેલી કુટતા પેલા । ”

સાતમું પદ પણ શ્રોતવ્ય છે. આપણા ધણાને તે પરથી ઉપયોગી ઉપદેશ મળે છે:—

ઐરાને ના જોર બતાવો, મરદોમાં :બહાર આવો રે !
ઐરાં આગળ કરી :બડાઈ તેમાં શી :મોટાઈ રે !
કુમળી ભોળી જીરસાળી પિંગળે જોલી ભાઈ રે !
હું તો લાયક ભણ્યો ગણ્યો ને સાહસિક છું મુજ પ્યારી રે,
એમ તડાકાથી જીજ કરતાં જીને આખર નારી રે !

અને આ આગિયારમું :—

દાસપણું કહાં સુધી કરવું, દાસ પણું કહાં સુધી !
રહી ભણ્યાં પણ બૂંધી, કરવું દાસપણું કહાં સુધી ?

અને છેવટે આગળ ધણીવાર ગવાઈ ગયેલું આ વીસમું પદ:—

રણુ તો ધીરાનું, ધીરાનું, નહિ ઉતાવળા કાપરનું,
ધીર વીર જો હોય તેજ ખુબ સંકટ રહાઓ થાયે.

બ.ધુઓ ! આપ જોઈ શકશો કે આ શબ્દો બધા પ્રકારના સંગ્રામના વીરોને ઉપયોગી છે, આધિભૌતિક આધિદૈવિક, અને આધ્યાત્મિક બધી સ્થિતિઓમાં તે ધટાવી સમજવા યોગ્ય છે. “ શત્રુવીરનાં લક્ષણો ” ના ખીન્ન પણ બધાં પદોમાં કવિના પ્રેમની અને કવિના શૌર્યની મુદ્રા છે.

* * * *

પણ હવે આપણે કવિનાં ખીન્ન કાવ્યોનું સ્મરણ કરીએ. “અહીં એટલું આપણે તરત જોઈએ છીએ, કે કવિના કાલના વાચકોની માફક આપણે “ જીજ ” ચતા નથી. “ મતુવ-જીન ” વગેરે કાવ્યોની વાણી આપણને જોઈએ તેવી પ્રવાહી લાગતી નથી. દલપતકાવ્ય અને નર્મકવિતા બન્નેની વાણી આપણને ગદ્યના કરતાં જોઈએ તેટલી-ઉચ્ચતર અને સદ્સતર લાગતી નથી. કવિઓની કલામાં સ્થિતિની અપૂર્ણતા જોઈ શકાય છે. વિશેષે કરીને નર્મકવિતાનાં કાવ્યો તો કલાનાં કાર્યો નહિ પણ પ્રાયશઃ વીર હૃદયના સરલ, સ્પષ્ટ, સ્વાભાવિક સાહજિક ઉદ્ગારો છે.

મણિશંકર બટ્ટ; આપણું નવોન કાવ્યસાહિત્ય, પ્રથમ સાહિત્ય પરિપદ અહેવાલમાંથી

વિભાગ બીજો

નર્મદને આર્ય

શતાબ્દીઉત્સવ પ્રસંગે

જય નર્મદ નરવીર !

સોરઠ—ત્રિતાલ

જય નર્મદ નરવીર—

શુર્જરી—

જય નર્મદ નરવીર !

જન્મદેશની જાતસિદ્ધિ તહે—

જગવી ખૂઝી અધીર

પ્રતાપીને મુરતરંગ પાયાં—

પ્રેમસૌર્યનાં નીર-શુર્જરી

લલિતકલા મંદિર

જય નર્મદ નરવીર !

રામળાણુ સાંધે ભારતમાં—

સદ્દુ હૈયાનાં દીરઃ

શુર્જર મુશ્ક ઓક કયોં તહે—

તારે તાતે તીરઃ—શુર્જરી

કવિ ! નિરંકુશ સમીર !

જય નર્મદ નરવીર !

સાગર સરિતા ગિરિવન કુંભે—

તું ય સત્યનો સિંહ—

નિરંકુશ ગળી સજ્યાં તેં—

પ્રાણચમકતાં ચિહ્ન—શુર્જરી—

તું ય રસાક્ષર લીન !

જય નર્મદ નરવીર !

ભવ્ય ભૂમિ આ પુનિત પુરાતન—

શુભિયલ ને ગંભીરઃ

પ્રજા બને ને ! જગન્મારથી—

બુદ્ધિગૌરવે ધીર શુર્જરી

મુર માનવી અમીર !

જય-નર્મદ નરવીર !

સ્વાધીન હિન્દે પરસ્પરાધીન—

ધુમે શુર્જર લોકઃ

તે તો ક્ષત્રધર નિર્ભય નેતા—

નર્મદ ! તારે ઓક-શુર્જરી

શુંભે અભય અચોક

જય નર્મદ નરવીર !

નોંધવી પ મ. ૧૯૮૬

તા. ૧૨ : ૧ : ૧૯૭૭

પ્રગાળને મુક્તિવારે જન્મ-
પ્રણામયિ

સંજિન

પ્રાણુવંતા પૂર્વજને

- સમ્મગ -

તેં તો ત્યારે રહ્યું 'તું'; 'નહિ નહિ કરયો શોક મારો, રસીલાં !'
 તારા શી જિન્દગીનો જગમહિં કરયો કોણ રે શોક, બન્ધુ ?
 જે આખી જિન્દગાની દરદ દિલ ભરી શોકની સંગ મૂઝી
 તેને અંતે જાયો શું કંઈ અમ અરથે શોક સહેયો જ બાદી ?
 ના, ના, એ જિન્દગીએ ગજળ જળમ જે અંતરે નિત્ય બીટ્યા, ૫
 એ અંધારે હિલોળા છુતિ પ્રગટવવા એકલાં જેહ બાધા,
 'શં શું નાણું કરી હું ?' પ્રતિ પળ જપતાં જે ઉધામા ઉઠાવ્યા,
 એવાને કાજ આજે નયનજળતણી અર્ચના શું જ માત્ર ?
 ના, તારે કાજ બોલાં ગગન બથવતાં કીર્તિનાં મંદિરો ચે,
 બોલાં સો સ્મરકો છે નયન રિઝવનાં અથનાં ને શિલાનાં, ૧૦
 રે, તારી જિન્દગીની રસ-બળ-દરદે નીતરંતી કથા શું
 ભાતે બોલી જ ? એ તો પ્રતિજન ઉર અંકાયલી છે પ્રતિભા.
 સિદ્ધિ એ જિન્દગીની સકળ શુભવતી સુધિ શી શારદાની
 ભાતે છે ભવ્ય ભણી અવિચળ અહિંયાં માનપૂજાધિકારી,
 એના એ અદિ ચત્તે અરણ્ય ટંકવતા આલયો સૌ અમારા, ૧૫
 રે, એ કાં ભાગ્ય બોલું ધરખમ બનવું અદિ ધર્તા ધરાના ?
 છંદી, ફૂટી, પિસીને રજરજ મુખડાં બેમુલી જિન્દગીનાં
 ભાવિના આલયોની અવિચળ બનવું ભૂમિકા, ને રચાયાં
 પોતાકેરે ખૂબે આ નવલ વિલસતાં શારદાધામ ભોવાં,
 એ ભાગ્યાર્થે સહેલાં સક્ષ્મ સક્ષ્મ તેં સંકટો યે ગયાં છે. ૨૦
 તારા એ જન્મ કેડે શત શત શરદો સૌમ્ય ને રુદ્ર વીટી,
 તારાં નાહેલ તાપીજળ પણ નવલાં ને જુનાં ચે થયાં કેં,
 તારી સીચેલ જે જે નિશદિન નિચવી આત્મનાં શક્તિશક્તિ
 ક્યારીએ શુર્જરીની ઉપવન સરખી આજ કાલોકુલી છે.
 બાદી એ શૂન્યતાની જડજડ અટવીમાં અપથે પડયો તું ૨૫
 જ્યાંજ્યાં, ત્યાં આજ તો, હે, ધસમસ ધસતા ધોરી રસ્તા થયા છે,
 તારી એ તોતડી શી કલમજિલચક્રી વાય જે ઉચ્ચરાઇ,
 પ્રોહા ને પુષ્પ યે તે પ્રતિજન હૃદયે આસનારૂદ યે છે.
 હે આશ વંત જાત્રા ! તિમિરભર મહા ઘોર તે કાળમાં તું
 ઠોકો ત્યાં ગેર પાને લગુશિષ બળતું એક કાનુસ લઇને, ૩૦

ને આત્માના ઉછાળે કલમ ચલવતો, આણું પાણું ન જોતો,
 બહેવાડી તેજધારા પુલકિત કરિયું બોમ શું ધૂમકેતુ.
 કાબ્યે ને કાબ્યશાસ્ત્રે પ્રયતન નવલા સાહસી આદર્યા તે,
 ગદ્યાત્મા ગુર્જરીનો પ્રથમ અખર રૂપે જ આવિષ્કર્યો તે,
 રાજ્યોના રંગ રંગ્યા, મનન મનતણાં શૈથ્ય ને પ્રેમધેલાં, ૩૫
 કેસો, ધર્મી વિચારે ગહન મથનથી લેખિની તે ચલાવી
 કથાંથી ત્યારે ઉઠી રે તવ ઉર ધખના શારદાસેવનાની ?
 આંખે આંસુ ભરી તે કલમચરણમાં શીર મેલ્યું, હુતાત્મા !
 ને આખી જિન્દગીનાં અવિરત ઘસતાં પ્રાણ ને શકિત મોઢાં,
 ગેમૂલા લેપથી એ સુરલિત અરચ્યું ભાત તે ગુર્જરીતું. ૪૦
 તારી એ લેખજોળી, કલમ કસભરી, ભાવના તું જાગમી,
 તારી કંથાકથા ને સતત ઝરત એ શકિતસ્ત્રોતસ્વિનીના
 સર્વવ્યાપી પ્રવાહે પ્રબળ ઉભરિયો જીવને ધોધ જેવો,
 રેલાયો કામઠામે મલ અમલ કર્યા એકલે હાથ, વીર !
 રે, હાથે એકલે તે શબદજગતના કોશને ભવ્ય જોડ્યો, ૪૫
 રે, હાથે એકલે તું અડગ ઝગડિયો જૂઠ તે જે પ્રમાણ્યું,
 ખુલ્લાબોલા ! ન કોને ચરણ ડરભર્યો તું પડ્યો, સત્યભક્ત !
 પ્રભુ, પ્રેમ, શહૂરે પ્રતિ કદમ પાડ્યો જિન્દગીમાં યુરીલો !
 પ્રેમાનંદે ધરેલી પુનઃ ધરી જ તે શારદાથે શહીરી,
 તારામાં સાચું લોહી નસનસ વહિયું શુદ્ધ આ ભૂમિકેરુ. ૫૦
 તે નહોતા લેદ રાખ્યા તવ હૃદયપટે કાર્યનાં ક્ષેત્રકેશ.
 જ્યાં જ્યાં તે હાસ જોયો તહિં તહિં ધસિયો જીવનોત્કર્ષ કાળે.
 ના, ના શોભે તને રે કવિજન કધવો, સાક્ષરે ચે ન તું રે,
 પ્રત્યાશ્યાસી ન તું ચે, નવલચક્ર, કે શાસ્ત્રનો સિદ્ધ સંતા,
 જોધી ચે ભવ્ય ભણું ગિરદ તવ લલાટે જ જાતે લખ્યું તે, ૫૫
 ને આજે સૌ દર્શજો છલછલ ઉચ્ચી 'વીર, હો, શૂર, પ્રેમી !'
 તારો એ આત્મજોસ્સો, અજળ દમ અને લેખિનીનો મુન્નરે,
 એ આત્માની તમન્ના, જનગણ અરથે શીટવાની મહેચ્છા,
 એ પુણ્યાર્થે ફકીરી લઈ રણઝળતા આજ થોડા જ આંહીં,
 એ તો તું એક પાકયો પ્રથમ શિશુ સગો ગુર્જરીનો શુદ્ધાત્મા. ૬૦
 રે, આત્માના ઉલ્લસે જગત જગવના પૂર્વજ પ્રાણવંતા !
 તારા એ કાળથી સૌ પ્રગતિકે બનિયું, તેજ ને છંપડના

ઝોળા મોટા થયા છે, હૃદયતણી વધી વ્યગ્રતા શકતતા ને,
તું તો ઝો સંધું બાળે જય જય કરવા શુર્જીના પ્રયત્ને.
ને તેં ત્યારે કહ્યું જે ' નહિ નહિ કરશે શોક.' સાચું જ, શાને
તારા જેવા તણા રે? હૃદય ઉછળવાં ભેઈએ ગર્વથી તો,-
રે, તો ચે શોકકેસાં નિળિડ નિળિડ આ વાદળાં હેયું દાબે,
તારે કાળે? અરે રે, નહિ નહિ અમનાં દઈ નિઃશ્રીમ દાળે.

૬૫

સુન્દરમ

થોડા શ્લોક

૧

સો સો અશ્રુ શમી ગયાં

સખા, ઝો સ્થૂલને આજે સો સો વર્ષ થઈ ગયાં;
કાળની વજ્રદંડિનાં સો સો અશ્રુ શમી ગયાં.
અમે તો ભસ્મની માત્રા આંજી અંતર લોચને,
અધોરાસપયના પંથે ભેથું આતમભોક્ષને.
સ્થૂલતું સૂક્ષ્મતું જે તે સંવધુ ગરવું ઋત;
પ્રભ સંતોષયે તારૂં લોકસંમહતું ઋણ.
મહા છે અર્પણો તારાં, હુર શાં અમ તર્પણો;
બ્રહ્મ છે શબ્દનો વીર! સૂર છે જગતકંભો.

૨

આધ્વર્યું જ બલિ બન્યો

તપ્યો દદે, જળ્યો હૈયે ભેસ્સા ભોમ રહ્યો રમી;
તથાપિ ધર્મચક્રે તું ચડ્યો પ્રાણપરાક્રમી.
ગ્રેમ ને શૌર્યના યાગે આધ્વર્યું જ બલિ બન્યો;
હવે તો લક્ષ જવલાએ હોમાગ્નિ પ્રજ્જળી રહ્યો.
વિચારી ચિત્તદેશે તેં જે . જે દિવ્ય વિભૂતિઓ;
અમે તે સર્વની અર્પી ગએ ઉચ્ચ આહૂતિઓ.
પુનર્જન્મે હશે સંજે રાષ્ટ્રક્ષેત્ર વિધાનમાં;
પૂજ્ય પિતૃ, અલક્ષ્યે હો સાક્ષી અંતરધ્યાનમાં.

૩

સદ્ગત ! કરજે કામા

જઈ સૌ ઊણપો ભૂલી ગાઈએ જ ગુણપ્રભા;
થઈ કે દોષદષ્ટિ તો સદ્ગત ! કરજે કામા.
વસેલો પ્રેમશૃંગારે વિકારી બનિયો નથી;
વરેલો લક્ષ્ય એકાગ્રે છે તપોમય તું નકી.
ચાચના અર્થની છોડી ચાચી એક સરસ્વતી;
સાધના સૂક્ષ્મની માંડી ધારી હસ્ત મુલેખની.
વનો છંદી રણે કૂદી કેસરી વનરાજ શો;
ગર્જતો ગર્વહુંકારે ગૂજરાત મળવતો.

૪

થને તે આદતું મોતી

મહત્વ કાંક્ષતો જીવ જીવે ગૌરવઅન્વિત;
એમ તું ગૌરવે જીવ્યો સત્યાનુભવ શિક્ષિત.
વીરને કાળમૃત્યુ ના, વીર છે નર નર્મદ !
વ્યોમ શા ક્ષેત્રસાહિત્યે પામ્યો તું મુવતું પદ.
જયશ્રીરંગનો રોપ્યો રાષ્ટ્રમાં ધ્વજ તે હવે;
સખા, આ ગુર્જરી પ્રાન્તે પ્રાણાન્તે ય દ્રરકશે.
અધૂરું શ્રાદ્ધ સ્વીકારી શ્રદ્ધા પૂર્ણ જગાડજે;
કરીશું શ્રાદ્ધ સંપૂર્ણ જીતી પૂર્ણ સ્વરાજને.
શતાબ્દી પ્રાદ્ય મુદ્દતે કાવ્યાશ્રુ ટપકે કશું;
થને તે આદતું મોતી ત્હારું સ્મારક એકલું.

નર્મદને એક પ્રશ્ન

શૌર્ય, નિડરતા, સમ્યાહની,
ગળથુથી તેં તો પાછું
કેમ કરી શુજરાતે આજે,
પ્રણયરોહણી? મંડાઈ ?
સિંહણમાતા તું સાચી તો,
પયધારા નવ છરવાઈ !

ભાવનગર : તા. ૩૦ : ૬ : ૨૩

કૃષ્ણસાગ્રી શ્રીધરાણી

નર્મદને

રચ્યાં ત્હેં કાંચેા ના જન-હૃદયને સુગંધ કરતાં,
લખ્યા ત્હેં લેખો ના મનુજ-મન-અન્ધાર હણતા,
દીધા ત્હેં પાકો ના જીવન જનનું ભવ્ય ઘડતા,
ચણ્યા કીર્તિ કેરા સ્તૂપ, નહિ મિનાસ વિભવના,
નીતિ રીતિ કેરાં અનુપમ ઘડયાં શાસ્ત્ર નવ ત્હેં
છતાં ચે આજે કાં સ્તવન તવ સૌ નર્મદ ! કરે ?
પરંતુ ત્હેં વાંછયું સકળ નવ જે તું કરી શકયો,
મહેચ્છા સેવી તે નવ બસ કર્યાં યત્ન સહુ તો ?

મનુષ્યોની ઇચ્છા સકળ ન સધાતી જગતમાં
અનન્તાચેચ્છા છે પરિમિત છતાં શક્તિમહિમા.
મહા મહોદાતોની મન મહીં રચી ભવ્ય રચના,
જિંડા પાયા નાખ્યા જીવન-શ્રમ-શોષિત સિંચતા,
અનુભાગી માટે ચણતર મૂક્યું સર્વ અધૂરું,
મૂકું એકે બે હું ઈંદ ગણું તદ્દ ધન્ય જીવડું.

રમણુ ન. વકીલ

સ્મરણાંજલિ

(શેલાવૃત)

‘મુસ્તતણા ઓ તનુજ, વિશે તે નાગર ખચ્યા;’
 નર્મદ કવિવર શ્રેષ્ઠ, ગુજરાતના તું સચ્યા.
 ખરે ભક્ત કવિરાજ, કરી સસ્વતી સેવા;
 ધર્મે ભોખ ઓ કાજ, ન ગણ્યા શ્રીના જેવા.
 ખરે જ તું રસરાજ, ધુમ્યો કવિતાધાને;
 ઉઠ્યો કુલ કુલ માંહ, લૂંટવા વિવિધ રસોને.
 પ્રેમશોર્યનાં ગાન, તે ગજવ્યાં ગુજરાતે;
 સો સો વર્ષે આજ, એ પડ્યા સભળાયે.
 હતી દેશની દાઝ, તેં સ્વદેશ ગીતો ગાયાં;
 વીર રસની ફેલમાં, તેં સકળ લોક નવાડ્યા.
 મુખ્યો વિધવાવિલાપ, દ્રુષ્ટું સુકૃતભળ હેઠું;
 ધાર્યો અખલાબહાર, લોકભંધન તેં તોડ્યું.
 સાહસિક નર તું શૂર, ધસ્યો કરી યાહોમ;
 સંસારરૂપી જગમાં, તું લડ્યો પુરણ ભેમ.
 ખરે પ્રધા કવિરાજ, મુધારાનાં બી વાળ્યાં,
 સો સો વર્ષે આજ, હજી કુખળો આવ્યાં.
 જગાડ્યા સહુ લોકને, અજાનમાં મુતેલ બે;
 અહો દાંડિયા રાજ ! તુજ દાંડીને ડંકે.
 એ નવયુગ કવિને, કડે પ્રણામ હું ગ્રેષે;
 ધરે અદ્ય આ પુખ, શુદ્ધ હૃદયને ભાવે.
 હું નંદપૂત્રી તણી, સમકાલી પિતામહના;
 સ્મરણાંજલિ સ્વીકાર, નર્મદ કવિવર ન્યાસ.

હંસા મહેતા.

નિવાપાંજલિ

(મળેયુ)

‘નર્મકવિતા’ લખી પ્રેમને શોર્યના માત ગુજરાતને પાઠ લીધો,
 ઘેલી ગુજરાતને ‘ગરવી’ પદ આપીને જન્મભૂમિ તણો પ્રેમ કીધો;
 ‘દાંડિયો’ ‘કાવ્ય’ને ‘સન્મરજો’ વળી આઘ નાહિત્યને જન્મ આપ્યો,
 વીર નર્મદ મુધારક નૃપર પ્રખર સાક્ષર તણો મુયશ ગુજરાત વ્યાપ્યો;
 તે સ્મરણુથી, પ્રશંસા અને ભક્તિથી નર્મ-યશ ગાજશે ગગનગામી,
 એ અમર દેવગમ વીર નર્મદપદે અર્પિયે અંજલિ શીવ નામી.

NARMAD: THE MAN

A friend's loving tribute

BY Hon. Mr. G. S. KHAPARDE

INTRODUCTORY

I had the good fortune to come into personal contact with the great poet Kavi Narmadashankar in the seventies of the last century. I was then a student of Elphinstone College in Bombay and some of my Gujarathi friends invited him to a small informal reception. His impressive presence, his genial and highly instructive conversation, his great learning, affability and general good humour so captivated us that we readily surrendered to the charm of his company and I got into the habit of visiting him at his lodging in Ramwadi Naka. It consisted of a suite of number of rooms surrounded on three sides by a varandah with a small drawing room inside, commanding a very good view of the busy Kalba Devi Road. Nearly all the literary notables of Bombay Gujarathis, Dakshinis, Parsis & Mohamedans &c gathered there, and had very interesting conversations. It was a treat to be there. As a poet of established reputation, and already placed very high in the galaxy of Gujarati authors and the first lexicographer of that language, Kavi Narmad occupied for Gujarathi the same position, as Dr. Johnson did in relation to English literature in its golden age. He was also a great conversationalist and a large and distinguished company gathered round him nearly every evening in the little drawing room. His circle was very large. The great orientalist Dr. Sir Bhandarkar was his fellow student. Justice Nanabhai Haridas, Mr. Hariprasad Santukbham Desai of Bhawnagar, the late Mr. Jhaverilal Umiashankar Yajnik, Mr. Mansukharam Suryaram and many others claimed him as their friend and no private entertainment was complete without some of his poems being recited and sung to tune.

GENERAL STYLE AND ITS DEVELOPMENT

Upto the seventies of the last century his compositions were mostly in Gujarati Lyrics or in Slokas, Aryās &c. of the same kind as are familiar in Sanskrit literature. Later at the request of dramatic companies he wrote for the stage. Mr. Kābrji, a well known Parsi journalist, superintended and managed the performance of Kavi's 'Shri Ram a Janki Darshan a' and it was very successful. This necessitated the writing of pieces which had to be sung in professional style or danced to as the necessities of the performance required and in that way introduced a variety which was very much appreciated. It was about this juncture that I got introduced into his circle and as my respect increased with closer association, my footing became firmer and association closer and led to the fruition of my earnest wishes and I was accepted as a pupil in poetics and politics. The Kavi wrote 'Draupadi Darshana' and 'Sara Shikuntala' and 'Balakrishna Vijaya' one after the other, and I had the inestimable advantage of witnessing the development of the plays and the sentiment prominently delineated in them.

HIS MODE OF WORK

His was a richly endowed personality, with well stored memory, an active creative faculty, a keen sense of literary propriety, and an inexhaustible supply of appropriate words & expressions beautified by striking figures of speech. Having mastered 'Pīngala' and other works on metre, he could employ not only the old measures but could create new ones as required by the exigencies of the composition which he happened to have on his hands. He could write prose & poetry with equal facility and the output would be limited only by his will.

He would be slowly walking about in the room, when thinking a subject out, and be at the same time carrying on ordinary conversation, or chatting with friends. When he made up his mind he would sit down at a low table and write it down rapidly. He seldom used a pencil, and a reed pen was his favourite. His manuscript

when composing verses was worth looking at. His creative & critical faculties worked together in strange combination. He would write out a piece, then alter each part of it very often, and then settle it as originally conceived, and it used to be interesting to see the alterations proposed, and rejected by himself. What struck me often was that he wrote a line down, then altered and realtered it often and ultimately decided in favour of what he had originally written. This led me to think that the first expression in language which his thoughts assumed was invariably the best and the subsequent alterations, suggested by his critical faculty, proved on examination to be unnecessary & therefore got rejected. Ideas would appear to rush on him, and got spontaneously expressed in suitable language and so to say, decline to be clothed in other words. They came out with the flash of his genius in their appropriate garb and no other dressing would suit them thereafter. This was so when he was writing metrical pieces. In prose writing, his manuscript would hardly show an erasure and his mind would appear to have poured itself out on the page and flowed evenly and without even a single hitch of any kind.

When a piece was completed in the manner mentioned above, he would read it out to his wives and to me or anybody else who happened to be present and then it was made over to his clerks for being copied. I do not remember many occasions in which this faired copy was ever corrected or materially altered.

HIS GENIUS

He often said that his mind loved to create intricacies and to get clear of them. The more involved the matter, the better for the opportunity it afforded, for clear thinking, skillful arrangement and lucid expression. It thus happens that his art is so well concealed that you hardly appear to perceive it. Every thing goes on easily, smoothly, and so naturally, that you appear to lose sight of the skill and labour necessary to render it so. In this, he appeared to rule supreme. I used to hunt up highly poetical pieces from old Sanskrit works, render them into English prose and submit them to him to be

put into Gujarathi verse for a joke. He always surprized me by rendering them into the metre in which they were conveyed by the original authors. I asked him how he managed it and he replied that even thoughts have their forms and when tried to be expressed they naturally fall into the shape in which they were originally conceived. He believed that our mental operations are carried on in a kind of material much thinner than the one with which we are familiar in this world. Inspirations he thought came from higher regions in moments of concentration not as a chain of reasoning, but as spontaneous suggestions, and sometimes as flashes of thought and one has to be very alert to catch them and in doing so, words and expressions come of themselves without any conscious exertions, and they generally turn out to be the best and the most suited to express your inner meaning. They should not however be adopted as they occur but should be carefully examined to see if the words have associations other than those that occur to you. For they often do so and a great deal of trouble has sometimes to be taken to fix them to the particular significance that you attach to them. He thought and I verified it by experience, that a poetic piece is best read or recited by its author, because he alone knows what tone should be adopted, what words and expressions should be stressed.

I asked him how he got into the mood to compose, and he said, that the mood to compose arose out of the strength or impetuosity of our feelings and could not be forced and often refused to be invoked or conjured up by external appliances. He thought that dramatic compositions, though very difficult, are easier to get on with. Once the characters are fixed and their Peculiarities are determined, they generally speak for themselves, and labour has to be diverted to prevent them from being irrelevant or even inconsistent.

The arrangement of the plot was often as interesting as it was difficult and your inner nature got unconsciously reflected into it. Guiding your feelings there is a work of great delicacy and demands considerable labour and even research at times.

The prevailing taste has to be taken note of, and if it is vitiated or vulgar, it has to be corrected and that is a task which demands all the attention that you can bestow on it because the author can not be didactic, nor dictatorial. He has to persuade without appearing to do so. The reader must be lured and not diverted into becoming what you wish him to be. That is the most difficult task of all.

ANECDOTES

Unfortunately in those days I did not keep a diary. I have always very deeply regretted the circumstances and it will be the grief of my life. Had the Kavi met Boswell the world would have possessed a perpetual source of delight in the wit, sallies and repartees of the Kavi. I can not relate all & sundry that I remember because age has rendered my memory vague both as to the names and dates and even the incidents themselves may have acquired a colour which they did not originally possess. I shall therefore only relate those which I feel free from these drawbacks.

Once I went to a very largely attended meeting in a quarter near Pydhoni and a gentleman dressed in the tiptop fashion of the time and obviously a prosperous speculator got up to address it and maintained that all the woes of India were due to its excessive love for poetry, and its extreme devotion centering round and on the loved & revered figure of Lord Krishna. He kept on talking about it till I & many others felt tired. When he finished at last Kavi got up and spoke for a few minutes and ended by saying that life without poetry and devotion would be like a meal without sweets or condiments, and he said it in such a manner that the whole meeting laughed and the pretentious speaker went away crest-fallen.

Once when Col Olcott and Madame Blavatsky were in Bombay there was a big reception in their honour and Mr Justice Telang then a rising Barrister and many others equally distinguished gentlemen occupied the platform and made speeches very eloquent and learned and all listened with great respect and attention. Kavi

Narmdashankar was one of them and fortunately his turn came when the previous addresses had made the atmosphere somewhat somber and heavy. The Kavi recited a small poem composed for the occasion, in various metres, classical and popular. He interjected a few words as the mode of recitation changed and made the occasion so pleasant and charmingly humorous that the whole audience rose up like one man and cheered most lustily and madam Blavatsky heartily shook hands and congratulated him on his power over the audience. The late Mr Bala Mangesh Wagle who was a well known Barrister happened to be near me. He said, ' Look here, Kharade, this Kavi Narmdashankar can easily mesmerize his audiences and make them dance to his tune '

This observation of his was really no exaggeration at all as I could prove by personal experience. The Kavi used to begin low and raise the voice as he proceeded and gradually from measured prose passed into an impassioned melody of his own, so naturally and insensibly, that you caught yourself laughing or weeping as he wanted you to do. His audiences were always swayed by him wonderfully.

Instances of this kind I could multiply but these examples would I think suffice, as more would look much like repetition.

Kavi Narmdashankar was a very severe critic, both of his own compositions and those of others. He generally avoided criticizing the work of other authors but when task was forced on him, he was ruthless and very quick in detecting defects. When the late Mr. Kirloskar first staged his Marathi rendering of Kalidasa's Shikuntal in Bombay, I took the Kavi with me to the Royal Theatre at Grant Road. As the performance proceeded mostly every scene of it was applauded and on our way home, I asked him what he thought of the Marathi rendering, he replied " Whatever belonged to Kalidasa was excellent because it does not admit of being spoilt, but whatever was introduced by Mr. Kirloskar to facilitate his rendering, was execrable though set to excellent music. '

A very sound piece of criticism which I admired then and admire still.

One day, I went to the Kavi rather early in the morning. It was drizzling then and soon came on to run hard. The scene was reminiscent of a passage in the Kavi's 'Ritu Varṇanā' and I said so. He turned it up and began to read. His wife Mrs Narmada Gauri, his son Jayashankar and clerks Narshiram and Ramashankar, and myself, formed the audience. His voice, the tune, and the excellence of the passage and the surroundings so worked together that we all lost the sense of time and falling into a trance never came to until it was nearly 2 P.M. The enjoyment was indescribable and I have no words to indicate it even partially. Only those that had the good fortune to enjoy a thing of the kind can realize it.

ACCOMPLISHMENTS

He studied Sanskrit and English as fellow student of Sir Ramkrishna Gopal Bhandarkar. Of Gujarati he was an acknowledged master. Marathi he knew colloquially and could carry on a conversation in it, and appreciate its classics. He sometime composed short pieces in Brij or the language of Surdas and Tulsidas, the great classical poets of upper India. Among the Gujarati poets he admired Narsi Mehta of Junagadh most and often quoted from him. He was a great conversationalist and could tell a story well. He read his own poems and scenes from his plays with wonderful effect and people gathered to hear him. He received all very cordially and was very hospitable by nature. Time passed very quick and pleasantly in his company and I along with many others made a point of seeing him every day, at least once.

DOMESTIC LIFE

His domestic life was very happy though somewhat clouded towards the end by pecuniary difficulties. His creditors were naturally anxious to recover their dues but be it said to their credit, that they were never very harsh during his life time. He carried

a great deal in the days of what is called " Shree Manu " prevalent in Bombay in the sixties of the last century and lost nearly the whole of it. The circumstance did not save him. He was always very genial pleasant and willing to make & take a joke, but one would observe a streak of sadness occasionally. His life was very much like that of Charudatta, the hero of Mrichchhkatika. He lived his life in his own way, creating, writing and singing. His two wives Mrs Didi Gauri & Mrs Narmada Gauri were on the best of terms and during my long association with the family, I never came across even a single instance of any kind of the smallest disagreement between them on any matter. They were more loving and considerate than any real sisters that I have known in my life and I regarded them always as a striking exception to the general rule of jealousy between two co wives. They assiduously worked together to administer to his comfort and showed no depression even in comparative poverty. He had a son by name Jayashankara commonly called 'Bukka,' by him. He was very intelligent, well-behaved and promising.

PATRIOTISM

Like all true poets, Kavi Narmadashankar was a great patriot, as is shown by his well known song " Jay! Jaya Garvi Gujarat ! " which being originally composed for forming the Mangalachara or sacred invocation for his Gujarati Lexicon, may adorn the first page of the present Memorial Volume. His patriotism was not of the territorial or narrow communal kind but liberal and even cosmopolitan, based on broad generous principles of human brotherhood as will be shown by his piece " Konhi Konhi chhe Gujarat "

HIS RELIGION

He is essentially a poet of modern inspiration duly tempered with reverence for the ancient ideas and conceptions. He has no iconoclastic tendencies and all his works and essays, particularly those on the Geeta, clearly bring out his assimilative ideas and harmonising tendencies. A man, in my presence tried to twit him on change of opinion and he with prompt and ready wit replied that there is

always a difference between the young & the ripe mango but the difference is not of kind but of degrees of sweetness

In religion, he was not for abolishing ancient forms but advocated simplification of the ritual except in sacrificial proceedings, which he argued were conceived in unity and therefore deserved to remain intact to be efficacious

In matters of theology he was very liberal. He believed all religions to be true and suited to the evolution of the person born into it. If the person converted wishes to change his creed, there is no harm in his doing so, because after all, there is only one God, though he is conceived and named differently by different persons. Following Yogi vishvabha, he believed that even atheists would be saved if they be sincere and honestly acted up their creed

Of his works I do not wish to speak as a critic for a variety of reasons of which I may be permitted to state a few briefly. First of all I am not a Gujarati by birth and Gujarati is not my mother tongue. So its niceties are apt to escape me. Secondly, I never studied Gujarati systematically. Its alphabets are similar to those of Sanskrit and therefore easy to learn. I never studied a single Gujarati standard work regularly. My association with the Kavi, his conversations, and the explanations he gave in explaining difficult passages in his works joined to the circumstance that both Marathi and Gujarati being the daughters of Sanskrit, are similar in construction have many common words and phrases, made it easy for me to learn to speak and understand, but conferred no pretensions to scholarship, and thirdly and lastly, having been all my life one of the Kavi's devoted admirers, I can see no fault in his compositions

In conclusion, I feel very much obliged to the President of the Bombay Narmad Shatabdi Samiti and its office-bearers for giving me an opportunity to contribute what little I could to this Memorial Volume and fulfil my desire to serve my old master and put a few flowers from my garden of the sluggard on his holy feet

કવિ વિશે કંઈક

રા. નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત

ખરે એ મ્હોરાનો મગજળ રહે દેશ નવ કા ?

કગી જોળનિયુ આપે, હરિ તું ફરી જોળનિયુ આપે
હિંદ દેશને થાપે હરિ તું નીજ કરીને થાપે, હરિ
ભર જોગનમાં બન્યો વૃદ્ધ તે, હારે યોગ્ય જ થાપે,—હરિ

પરતાતા ડાહ્યા પર કરી, કૃષા હવે માળાપે—હરિ તું ફરી

પડિત શરા ધનવતો સૌ, એકથ સૌથ દર્શાવે;
જન સધળાં ચઇ રાહુત હોરે, હૃદય જશાણું મચારે.

માટે કહે નર્મદ સહુ હોસે, પવન કાપી નાખો
પ્રેમશૌચ તકતકતા કરીને, હથા સુખને ચાખો.

મ્હારી તુજના મન થકી, સર્વથા મોડે મન,

નર્મદવિત

The greatness of a poet lies in his powerful & beautiful application of ideas to life.

Past, present, future, all appeared

In harmony unified,

Like guests that meet, and some from far,

By cordial love invited

Wordsworth.

નર્મદશતાબ્દિઅધ્યનું સંપાદનકાર્ય શ્રીયુત વિજયરામને સોંપાયું છે. એ અંથના અંપાદકના નાતાથી કવિ નર્મદાશકર સંબંધી રામરણાદમક લેખ મોકલવાનું એમણે મને સ્વચ્છું છે. એમની માન્યતા પ્રમાણે કવિશી અને તેમના સગવડ વિષે ‘સૌથી વધારે પ્રમાણમાં અને મૌઢી વધારે પ્રમાણભૂત’ માહિતી ધરાવનાર તું કદાચ એકયો જ ગુજરાતી છવંત છું. એમનું આ કથન મને સ્વીકાર્ય નથી. ‘ગુજરાતી’ના માલિક મજીદરામ સયરામ, કવિને ઘેર મુંબઈમાં ઝવેરનાગમાં, તેમના અવમાન પછી, ઘણી વાર જયરામકર, નર્મદાશકર તથા મડીગૌરીને મળવા આવતા, કવિના અપસિદ્ધ લેખો તથા પત્રો છળીઓ વગેરે એમણે તથા એમના પુત્રોએ જ

૧ અમારા કવનમાના ‘કદાચ’ પર લેખકબધુ તેમ જ વાચકોનું ધ્યાન એ વાત રાખ લેવું જોઈએ

—૨૧ પાદક

મીના સ્વચ્છ પામેથી લીધેલા છે. એટલે જો કે ઇન્દ્રારામ દેખાઈ આવે નથી પણ તેમના પુત્રને કવિ વિશે માગી માલિની પિતા નરકથી મળી દેવી જોઈએ એ ઉપરાંત જો કે દાસ સાહેબ આપણે, (ગુજરાતી નથી નો પણ ગુજરાતી મારું જાણનાર છે એટલે કવિના મન પ્રગણે ગુજરાતી ગળી શકાય) ધણે મમય થયાં આ તરફ આવ્યા નથી તો પણ કવિના કુટુંબ માથે ઘણે પરિચય ધગવતા. એવળાગમનાં ઘરમાં એમની છત્રી હતી. કવિની વિશે ધણી અંગત માલિની તેમને દેવી જોઈએ. વળી તળ સુતમાં પણ મારાથી વધે મેના એવા સ્ત્રીપુરુષો હોય કે જેમને કવિના સંગ ધમા દીકરી દીકરી માલિની દેવાવું કંઈ શકાય

મહિલાનું નજીબાણને સંસ્કૃત અભ્યાસમાં રમ પાઠનાર છત્રીવાસમાં દીક્ષિત હમણાં જ સ્વર્ગવાસી થયા. તેમને કવિ સંગ ધી બહુ સારી માલિની હતી. નર્મદાગૌરીના પ્રથમ લખે લીધે તેઓ તેમના સંગ થતા. કવિ સાથે બાઈએ પુનર્જન્મ કર્યું તે એમને ગોળું નહિ એ કારણે કવિની ત્રાત નીકળે ત્યારે ધણુ ખરૂં મૂગા રહેતા એક વાર માત્ર એટલું કહેવું કે 'કુંગરા દુઝી ગળિયામણા.'

આ રીતે જીજ્ઞાસુ માલિનીગારો હશે તથાપિ ય. વિજયરાયની ઇચ્છાનુસાર જો કંઈ થોડી ધણી હકીકત માગી જણાયા છે, અગર પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે મને ઉપનબ્ધ થઈ કે, તે રજૂ કરું છું. આ શતાબ્દી બિજવાના પ્રસંગ એવો છે કે કદાચ લોકોને એ હકીકત વાચવી ગમશે એમ મનમાં લખું છું.

હું પૂરા દસ વર્ષનો થયો ત્યાર પહેલાં તો કવિનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો. બાઈકાગમા બેઠાણ વખત એમના દર્શનનો લાભ મળેનો. પહેલી વાર દરથી દર્શન થયેલાં. તે વખત જો વડિલની માથે હું હતો તેમણે 'તે પેલા કવિ' એમ કહી આગળ આપેથી. તે વખતે કવિ કેવા પ્રકારનું પ્રાણી હતો તે વિશે મને સંપૂર્ણ ખ્યાલ નહિ દેાય — મને તેમ હો; એ વાત ખરી કે નર્મદાદા કરના નિવૃત્તના મંબધમા આવેલા સ્ત્રીપુરુષો સાથે મને પરિચય ને મગપણ હોવાથી, તેમની મારફતે મેં ધણી વાતો માલિનીની એ કટ્ટી પ્રગાણુજૂત ગણી શકાય તેના નિર્ણય મારાથી થઈ શકે નહિ.

કવિશ્રીના ઉલ્લસ પત્ની—ચહીંગારી તથા નર્મદાગૌરી—માથે હું સમજણો થયો ત્યાર પછી ધણી પરિચયમાં આવેલો. બાઈ જયસ કર મારાથી વધે કંઈ મોટા હતા, પણ તેમને પરીક્ષામાં વધુ વખત નિરાશ થતું પડેવું તેથી લગભગ સદાખ્યાયી જેવા તે બન્યા હતા. પાછળથી તો તેમણે સેટલરના લોકાવાસમાં અભ્યાસ કરવા માંડેલો. નવચરામના ધીમતરામ પણ કોઈ દાર જયસ કરને ત્યાં મળતા એ બંને બાઈઓ તે વખતે સુખમાં હતા. હું વડોદરા કોલેજમાં ભણતો અને રજા દરમ્યાન સુગત કે સુબંધ જતો. કવિનું કુટુંબ ધણુ ખરૂં તેમના અવમાન બાદ સુબંધમાં જ રહેવું. સુરત ધણી વાર ત્રણે જણાં આવતા તેથી તથા રજામાં, અથવા પરીક્ષાઓ આવવા મારે સુબંધ જવાનું થતું એ કારણે, અનેક વખતે મળવાના, માથે એ બંને અને મનિષદાસ તેઓ દોવા છતાં તેમની સાથે જમવાખાવાના પ્રસંગ આવતા.

હા, એમ બને માટે છે કે કવિની મુખ્યકૃતિ જોઈને તેમને માટે આદર ઉત્પન્ન થાય જ. બુદ્ધિની તેજસ્વિતા, ક્ષણવર્ચસ અને શરીરસપત્તિ એમની એવી હતી કે સાધારણ જ્ઞાનાર એમના તરફ આકર્ષાય જ. તેમાં જો વાત કરવાનો પ્રયત્ન તેમને મળે તો કવિની પામેથી જવાબુ તેમને મળે જ ન થાય. આ તત્ત્વ નિખામ દિન ઉત્તર સ્વભાવ અને ઉચ્ચ અભિનાયા એ કવિશીલી વાણીનું મુખ્ય લક્ષણો હતા.

‘જય જય ગરરી ગુજરાત’ જે રીતે કવિ ગાતા તેના જેવી હમે અને લગભગ તેવા જ રાત્રભાનની માગે ૧૫૫૨૦ લલિતાશર કે ૧૫૫૨૦ ગાઇ સભાગવતા પ્રો. ત્રિભુવનદાસ ગજગર એક વખતે તેમના ગિત્ર મગિશર ભક્તિ માટે સુતમાં હતા કલાભવન તે અરસામાં નવુસનુ સ્થપાયતુ ગજગરને લલિતાશર સાથે જૂનો સંબંધ હતો લલિતાશર પામે એ શરૂઆતનું અગ્રેષ્ઠ નીતિના ૧૫૫૨૦ મિત્રાનો મનુષ્ય થયેલો તે છેક બનેલા અવસાન પર્વે ત્યાં ૨૬૨૦ જનારે ગજગર સુરત આવે ત્યારે પોતાને યેર જેટલો મમય માગે તેના કગતા માટે મોસાળ વડુ વખત માગતા એવા એક પ્રસંગે મણિશર રને વિ આપણા ગુજરાતુ રાષ્ટ્રગીત કેરી રીતે ગાતા તે ગાઈ સભાગવતાનું, ત્રિભુવનદાસ ગજગરે લલિતાશરને સૂચવ્યું, તે ઉપથી તે ગાણુ હતુ હાજરમહાણી સાથે જ દગ્ગાર હો પછુ જે ગભીર ચેતનાત્મક વાતાવરણુ તે વખતે છવાઈ ગયું હતુ તેનું સ્વગણુ હતુ પછુ ગને છે સગીત પૂર થયા પછી લલિતાશર કરે માન એટલુ જ ઉમરેનું કે હજી કવિશીલા જેવી ખૂબી સર્વાંશે તમને હુ બતાવી શક્યો નથી કવિ તે કવિ જ !

શ્રીમતી મહાસાહેબી વિરોરીઆનું આરસનું બાવનુ પ્રાપ્ત્યે કામર જેવા પાઠ્ય ઉપર નાખી લગભગ પાનીસ વર્ષ ઉપર કવિતિ કરેનું, તે ઘણા સમાન વિદ્યામાં પાવધા માણુસોને માફ કરવા માટે સૂચના ધવની, પરંતુ તે કોઈથી ઘણુ સમુ નથી એમ ત્રિભુવનદાસ ગજગરનાં બાવનમાં આરત, પોતે તે સ્વચ્છ શ્રી આપનાની મુખ્ય સરનાર પામે પરવાનગી માગી કેનીક આનાદાની પછી ગજગરની વિનિતિ સ્વીકારવામાં આવી અને તેમણે કામ માથે લીડુ રામાનન્દ પ્રયોગોભાગ અને કનાભવના કેનામ શિ પમરીગરોની મદતથી બાવનુ હતુ તેનું સ્વચ્છ અને સુદર પાણુ ગાતે રી આપ્યું. આજે પછુ મુખ્યમાં તે સુદર પાવનુ મૂર્તિ બધા જોઈ શકે છે આ કામની કલર મરઘરે ને ન કરી, પરંતુ સુરતની જનતાએ પોતાના શહેરી બહુનું ગૌરવ કેવા અથ માગી સભા જોનારી, ગજગરે કનાભવન માવેલો સમય છોડ્ય ને લગભગ મારેક વર્ષ થયા આના હમે હુ તે પ્રમંગે સભામાં હાજર હતો મુગતના કિસ્કે ગજગર પ્રમુખપદે હતા ઘણા સભાવિત મુદરેલો છે મુમમાં મલામાં આવેલા ગજગરના પ્રમુખ વખાણુ લોકોએ કયા પછી ગજગર ભયારે જવાનું દેવા જોયા થયા ત્યારે તેમણે પોતા કમરાર તરીકે જોગવાની, આવા પ્રમો માથે લેવાનો વ્યાહ, કવિ નમદાયક જેવાના લેખોના પરિશીલનો પરિણામે તથા લલિતાશર જેવા ગુરુમિત્રના મદતમથા પોત માં આપનાનું જણાવુ હતુ. શ્રીમત મયાજગર મદતમથ જેવા કામદાર અને મુગમાદી ગજગરે એવા કામોમાં કુલગતા પ્રાપ્ત શ્રી રમય તેરી પોતના કનાભવન જેવી મગ્યા સ્થાપીને શ્રી તથા તેમાં પોતે મુખ્ય અધ્યાપક તથા મય નક તરીકે નીમ્યા તેવી પચ પોતે એ કામ મરઘ કરી શકે હતા

એ વાત પણ કહી હતી. મને યદ્ય એ તે પચાસે લખ કરીને આ બાજનને હવેના મેં વિચારન
જતા પડેલા કવિ નર્મદાસે કો ગળાંધી એ લેખ લાગ્યો. 'ભાગવતવન' માગિકમાં લખેલા તેમા
કર્ણ છે. મત કળ કે નર્મદે આપેલા વિચારો કર્ણકાગને પણ ઉપકારક થયા છે. નરયુગના
પ્રાંતના તરીકે કવિની ખ્યાતિ અગતી થઇ નથી એ પણ કષ્ટક આ પ્રાંતથી મનમને

નર્મદાસે કરના સાધનર્મમાં નવું નામ મુખ્ય ગણાવી સ્તંભ કવિ વિજયાસંદર, કવિ
મહિતાનાગણ અને મધુવરરામજી આ ત્રણે શૂદ્રનોને મારી પેટે લુ ઓળખુ. બધામાં
વિજયાસંદર જેડે પરિચય મારો એઓ પોતે વિજયવામીમાથી ધણી કવિનાઓ મને વચાવતા,
વાથી મહાગાવતા તથા દેટીક વખતે તેના ગુણોદાની ચર્ચા પણ કરતા. અવિનાનગર
નાથુજી સુબધ રહેતા પછીના વખતમાં તે મધુરામાં ધર્મશાળા ઓમના રોઠ મિત બધાવતા
હતા એવે ત્યા જ એમને ધણુખ. દેવાનું થતુ હતુ. એમ છતા એક દરે પાવેક વખત હ
એમને મળ્યો હોયશ ખરો એઓ પણ નર્મદાસંદરની વાત કરતા, મધુવરરામના મિત્રો
કર્ણદેવના દોગ મારા મિત્ર પણ થાન અને અમારા મુનિવનના મજા પણ હતા. એ કારણે એમની
માથે પણ પરિચય ઠીક થયેતો. એઓ થોડા વખત વડોદરે નેરિન આમિટટ તરીકે પણ
રેપિડનીમાં આવેલા આગે તે પપુ નથી પોતાના પિતાશ્રી પાસેથી મિત્રિ સાતામી મળેની
દેટીક વાનો બહુ આનદથી તથા હટ દાર રીતે છલ્લન રહેતા. કવિને ત્યા રોજ ૪૦-૫૦
ચાણા આ થાય, નિર્મા આઠ મ આશુસો જેમ જ હેા. કા પાનંદ તથા મુધારો ને ચામની
અર્ચના વિતેલ તો નિંતર અનના જ દેખા મનતાન પણ કોઇક વાર પડ જ. આપા કમજો
એકલા પુરે જ દેખા એમ હક નહિ. અનિર્મ પપુ કોઇ કોઇ વાર દહિએ પડે કાવચર્ચામાં
પણ કોઇ લાગ લે વખતે કહ માઇ પણ મહાભયે કવિ પોતે પણ તાનમાં આવે તો એકાદ
એ ઓળ માઇ નાળે. કોઇ કોઇવાર પેતાની કાવણી મુશમિતનમાં હેય તે કવિ બહુ મુદર રીતે
માના વિજયાસંદરે 'અકુચરો યતવા જ મ બુદ્ધનો વાગે' એ લાવણી તથા 'શાહતા આપણા
બહાર, ખાગી મંભાર, પમ એઉ જનારે' એ લાવણી અને સંભાગવેલી તેનુ હેટ પણ મ પુ
જ ખુ રમરાણ આ લખતી વખતે પણ આનંદ આપે છે. સુદિસત્વ છપાય ત્યાર પહેલા વિજય-
રા કરે 'દબી દુનિયા કયમ તદારિ હલ નિઝળશે' એ પદ બનાવી મળેલુ તે એક વાર મને માઇ
વતાપુ. પછી નર્મદકવિતાની માફ આપીને નર્મદનુ 'કુનીઆ લુગતી લુગતી' એ પદ અંભ-
વાબુ અને પૂણુ કે તમને કયુ મરે છે. મે કહ્યું, 'બલને મરે છે, બલને મારા છે ને મર્મસ્પર્શી
છે. શુરચેના માઇ કાઇથી બાપ તેમ નથી.'

કવિ દ્યારામની છઠી મેળવવા માટે નર્મદાસ કરે કેવો લગીરથ પ્રયાન કર્યો હતો તે
વાત પણ વિજયાસંદરે કહેતા. વિજયાસંદરે છળી માટે ડોહાઇ વગેરે રચને મળેલા. અમત
છળી આપવાની માલિકે ના કરી ત્યારે રતન સેનારથ, જે હમેલા કવિની છળીની પૂજ કર્યો
પછી જગતી, તેની પાસેથી છળી તથા બીજા કોઇ રચયેથી હવજબ્દ ચમતી છળી મેળવીને,
વિજયાસંદરે દ્યારામની નની છળી તૈયાર કરી. દ્યારામના શિષ્યોને તે બતાવી. તેઓએ સર્ધા શે
નહિ તો મોટે લાલો તે દ્યારામને મળતી છે એમ જણાવ્યુ. વળી કષ્ટક સુધારાવધારો તેમા

ખીન્ન કોષ્ટની મદદ તથા સૂચના ઉપરથી કરવામાં આવ્યા અને આખરે તે દયારામની પ્રતિકૃતિ તરીકે જનમંડળમાં સ્વીકારાઈ. આ વાતનો ધસારો મારા મિત્ર ત્રિલુવનદાસ શેઠ પોતાના લખેલા દયારામના જીવનચરિત્રમાં કર્યો છે. કવિ વિજયાશંકરને શેઠ મારી સાથે જ મળવા ગયેલા અને ત્યાંથી આ હકીકત મળેલી. કવિનો ખંતીયો, સચોટ કામ કરવાનો સ્વભાવ આથી જાણી શકાશે.

અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દોનો અર્થ સર્વાંશે આપણી ભાષામાં ઉતારવા માટે નવા શબ્દો યોજવા પડતા. એવે વખતે હાજર હોય તેમાંથી દરેકને પોતાને ઠીક લાગે એ શબ્દ સૂચવવાની છૂટ હતી. એક પારિયા ઉપર શબ્દ લખીને પછી તેમાં રહેલું અર્થગંભીર્ય ચર્ચાય; તે પછી ગુજરાતીમાં કયો શબ્દ રાખ્યો હોય તો અર્થનો સાક્ષાત્કાર થાય એ વાત આલે. Feeling ને માટે એવી વાટાઘાટને પરિણામે 'દાગણી' અને Fearless ને માટે નિડર એ શબ્દો ઠરેલા. વિદ્યાનો કેવો વ્યાસંગ કવિને હતો તે આથી કંઈક સમજાશે.

કવિના મિત્રોમાં ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર, ડાક્ટર ભાઉ દાજી, ભીમભાઈ દીરપારામ, કીશા-ભાઈ લક્ષ્મીભાઈ, મહિપતરામ વગેરે પણ ગણાતા. પારસી, મુસલમાન અને અંગ્રેજો સાથે પણ મિત્રીનો સંબંધ ખરો. આ બધાની કવિ ઉપર સારી પ્રીતિ. અડધે સુકને કવિના કુટુંબીજનોને મદદ કરવાને ભીમભાઈ તથા કીશાભાઈ કવિના સ્વર્ગવાસ પછી પણ તૈયાર થયેલા મેં જોયેલા. જ્યારે સરસ્વતીમંદિરની પાછળની ખુદી જમીન ઉપર મકાન બંધાવવા માંડ્યાં, અને સરસ્વતીમંદિરની શોભા તથા ઉપયોગમાં તે કારણે અડધણી આવવાનો ભય લાગ્યો, ત્યારે જરૂર પડે તો સપ્તીલ-દારના હક્કને હાનિ ન પહોંચે માટે સરકારી રીતે કામનો નિકાલ વગર શીએ કરાવી આપવા માટે કીશાભાઈ તૈયાર હતા; પરંતુ ડાહીગૌરી કે નર્મદાગૌરી કોષ્ટની ઇચ્છા સરકાર દરબારમાં જવાની નહિ એટલે વાત ત્યાંથી જ અટકી અને મકાન બંધાયાં. આજે તે મકાનમાં હજીમે ભાડે રહે છે !

કવિનાં ઉભય પત્ની નાગરી નાતમાં પણ રૂપાળાં કહેવાય તેવાં હતાં. બન્ને ગૌરવણુંનાં અને ફૂટાં હતાં, જો કે ડાહીગૌરીની કાયા એકવડી અને નર્મદાગૌરી જરા સરીરે ભારે. બન્નેનો સ્વભાવ એક ખીન્નની ન્યૂતતા પૂરે એવો. ડાહીગૌરી પાઠપૂજામાં અને વાંચવામાં જ બહુ કાળ માગતાં. નર્મદાગૌરીએ ધસસંસારનો આર ઉપાડી લીધેલો. રસંધુ કરંધુ તેમને અધિ હતું. ડાહીગૌરી તેમાં મદદ કરતા; પરંતુ વ્યાવહારિક બાબતોમાં નર્મદાગૌરીને સ્વાભાવિક રસ પડતો. કવિના નિકટ પરિચયમાં આવેલા ગૃહસ્થો ડાહીગૌરીને આ જમાનાની સતી તરીકે ઓળખતા અને ઓળખાવતા. આમ કહેવામાં તેઓ એ સુશીલ બાઈની પ્રશંસા જ કરતા હતા; છતાં કવિના ઉપર કટાક્ષ જેને હતો તેઓ એમાં કવિના જીવન ઉપર વ્યંજ્યમાં આરોપ એમ બતાવવા મત્ત કરતા ચૂકતા નહીં.

નર્મદાગૌરી જ્યારે એમના પિતાશ્રીના ઘરમાં બાળવિધવા હોવાથી રહેતાં, ત્યારે કવિને એમના બંધુઓ સાથે સારું ઓળખાણુ એટલે આવવા જવાનો સારો સંબંધ હતો જ. કવિના સુધારાના વિચારો વિશેની વાત ને ચર્ચા, વિધવાની ઇચ્છા હોય તો શા માટે તેમને પુનર્લગ્ન કરવા

ન દેવું વગેરે પ્રશ્નોના જિહ્વાપોદ કદાચ પોતાના ઘરમાં જ નર્મદાગૌરીએ થતો અનેક વાર સાંભળ્યો પશુ દશે. ગમે તેમ હોય, નર્મદાગૌરી પોતાને ઘેરથી પાછલે બારણે યદ્ય, રવિચન્દ્રના ઘરમાંથી પસાર થઇ આમલીરાનના મુખ્ય રસ્તાની પાછલી ગલી દ્વારા કવિને ઘેર ગયાં. એમાં કંઈક અનુકૂળતા અને મદદ રવિલાલ તરફથી થયેલી એમ તેઓ પોતે કહેતા. કવિને ત્યાં આશ્રય લીધા પછી પશુ સમજાવીને ઘેર પાછી બોલાવવાના પ્રયત્નો થયેલા, એટલે વહિલની કે બંધુઓની સંમતિથી નહિ, બલકે તેઓની મરજી વિરુદ્ધ, સ્વતંત્ર રીતે નર્મદાગૌરીએ આ પગલું ભરેલું. કવિએ એમને આશ્રય આપ્યો એટલું જ નહિ; વિધિપુરસ્સર એમની સાથે લગ્ન કર્યાં. વિચાર-ને આચારમાં મૂકવાનો પ્રસંગ આવતાં ધણી ડરી જાય છે. ધન્ય છે કવિને કે તેમણે વાણી અને વર્તનનું સર્વાંશ એકથ સાધ્યું !

સરસ્વતીમંદિરમાં લક્ષ્મકામ બંધુ થોડું છે. બારણાં બારી ને છત સિવાય બધી જ ભાગ ચૂનાનો છે. મકાનને છાપર નથી. તેને બદલે સુંદર અગાસી છે અને તેમાં એક દશેક પુટની ઉંચાઇએ અડારી હતી. હાલ આ નાની ગચ્છી મકાન બિસ્માર હાલતમાં આપ્પાથી આંધિકે ઉતરાવી નાખી છે. મોટી અગાસી લગભગ જેવી ને તેવી છે. એમાં કોઇ વાર ગાયન માટે મિત્રો બેગા થતા. ઝાડવણનમાં ‘ઘોળી અગાસી ખૂબ ઢોળી ચૂને, ચાર ખીલી ચાંદની ચાર ખૂણે; ઘોળાં સુવળો નરનારી પહેરી, ગાયે રસીલાં બહુ સર બેળા.’ એવી પંક્તિઓ છે. નર્મદની ગાયન ઉપરની પ્રીતિ, ચાંદનીમાં બેસી મિત્રો સાથે ગમ્મત કરવાની ટેવ તથા પોતે અને પોતાના સ્વજનને આનંદ મળે તે માટે તેમના તરફથી થતા પ્રયત્ન, એ સઘળું કવિની સુધઃ રસિકતા કેમ જોયા પ્રકારની હતી તેનો ખ્યાલ આપે છે. ‘અગાસી સુંદર, ચાંદની સુખકર, ભયાં જામ રંગે; રહોડે મહા સુખ ખરં એ મહાસુખ, સતાર છે અંગે; કરે સતાર તનનન દુમ ધુમે છે નર્મગીત કાઢો; ચાંદની આજે ખૂબ ખીતી રહી મસ્ત બની લાડો.’ આ લાવણી ગવાતી એ અગાસીમાંથી જેણે સાંભળી છે તેમનું જીવ્યું ધન્ય છે !

હાલ્યશાસ્ત્ર સંબંધી ગ્રંથો, પિંગળપ્રવેશ, તથા અન્નકારપ્રવેશ નર્મદાશ અને નર્મદાશમાંના શાસ્ત્રગેનો ભાગ લખવા માટે નર્મદાશ કરેજે અથાગ મહેનત કરેલા અને જહેમત ઉઠાવેલી તે વિષેનો ઉદ્દેશ્ય નવલરામભાઈએ કવિજીવનમાં સુંદર રીતે આપ્યો છે. નાણાંની ભારે જીરમાં હતા તે પ્રસંગે પશુ નર્મકવિતા અર્પણ કરવાનો માનસિક મંકરૂપ પશુ કેવી રીતે પાળ્યો, એ વાત પશુ નવલરામે બહુ સારી રીતે કહી છે. કરસનદાસ માધવદાસ જેની પાસે કવિએ લગભગ છપામણીના બધા ખર્ચની આશા રાખેલી તે ભાંચ્યા તે છતાં પુસ્તક તેમને જ અર્પણ કર્યું. કવિમાં બ્યવહારશુદ્ધિ ઝોછી હતી અને કવિ ઉઝાઉ હતા એમ પશુ કંટલાક કહેતા. એ તો જેવી દૃષ્ટિ તેવી જ સૃષ્ટિ. એક જ વસ્તુ જુદા જુદા જોનારને તેમની દૃષ્ટિ મુજબ દેખાય છે. જ્યારે કોઇ કરકસર તથા ત્રેવડને કંજૂસાઇ કહે ત્યારે ખીજે ઉદાર દિલને ઉઝાઉપણું કહી નિંદે. ગમે તેમ હો, કવિના ઓદાર્યની એક વાત જે મેં ગદીગૌરી પાસેથી સાંભળેલી તે ઉપરથી કવિનું મન કેવું મોડું દશે તે કંઈક સમજી શકાય છે.

પ્રસંગ આ પ્રગણે બન્યો. ઉત્તર દિંદુરતાનનો કોઈ ગરેયો મવારતા પટોરમાં, ધણું કરીને બેસતે વર્ષે, કવિને ત્યા આવી ચડ્યો. નામ સાભળી દર્શન માટે તથા બે ગીત સંભળવાના આવ્યો છું કહી ગાયન તેણે શરૂ કર્યું. કવિ મહેજ હડી હોવાથી શાલ ઝોદીને બેગલતા. ગાયન ઉપર કવિને મૂગથી જ શોખ 'ઓ, કવિતા, ગાયન વિના અને ન બાવે કાષ્ટ.' એમ કહી જગતની આ તથા મોહિનીને કવિએ ઝોગખાતી છે. તેમા નગી ગાયક સારો. સપરમે દહાડે આવો શુભ આનંદ વહાણુંવાયે અનુભવાય એટલે માધારણ રીને ખુશી ઉત્પન્ન થાય જ. આ વખતે કવિના ગજવામા, કહો કે ધરમા, રોકડ રૂપિયો એક જ હતો. ખુશ થઈને આ ગદ્યપાને પોતે તે આપી દીધો. ગવેયાએ તે રીકાપો, પણ પોતાનું ગાણું બધું ન કીધું. બેચાર ગીત ગાયા પછી કહ્યું કે 'મેં આપકા નામ સુનિ આયા, બેઠે કદરદાન આપ હો. મેં ઇતના લેકે જાઉં તો ન તો ઉસમેં મુઝે સતોય હોતા હે, ન તો આપકો ઉસમેં શોભા હે' થોડી ધાર રહી પાછું ગાયન શરૂ કર્યું અને બેત્રણ બંદુ સારી ચીજો મળગારી. કવિએ પોતે ઝોદેરી શાન આપી તેનું ગૌરવ કર્યું, અને આપણા જેવાને માટે ઔદાર્ય અને ખૂજ કરવી તે શુ તેના પાક આપ્યો !

મારા એવ એવ. બીના અભ્યાસ માટે મુબમમા ૯ સદાશિવ દીક્ષિતને ત્યાં રહેતા. તેઓ મારા મળી અને વરે સાતેક વર્ષે મોટા એમને ત્યાં હતો તે વખતે તથા સુરત મુબમમા જ્યારે મળવું થયું ત્યારે ધરૂં વખત નવરાત્રી વેળાએ અમે નર્મદાશરણ કરના શ્રવન અને કવનના ઉપર વાતચીત કરતા. કવિ સ્વાનુભવરસિક કવિતા લખતા એમ નવનદામે લખ્યું છે તે શું કવિના સ્વાનુભવનું વર્ણન જ એમની કવિતામા આવતું હશે તેથી ? કુદરતને, કુદરત વસ્તુત હોય તેવી ન ચીતરતા, પોતાને તે કેવા રૂપમા દેખાય છે એનું જ જાન કવિ જગતને આપવા માટે કવિતા લખતા હશે તેથી ? કળીગવડનું કાવ્ય વાચતા શુ તેમાં વડનું વારતવિક વર્ણન આપણે નથી વાચતા ? સર્વાનુભવરસિક કવિત્વ વિના સાગ નાટકો લખી રાકાય નહિ એ કારણે કવિએ રચેના નાટકો ઉત્પન્ન કાઢ્યા નથી. લોકોને જે ગમે તેનું નાટકમા ન હોય તો તે નાટક વખણાય નહિ. રગભૂમિ એ જનનદીશુ સુધારવાનું સાધન કારે બને કે જ્યારે તે દુનિયાના દર્પણ જેવી બની રહે ત્યારે. આમ આનંદની અને પરનદી કવિતા મળી કોઇવાર કેવળ રિનાદ અર્થે તો કોઇ વાર વધારે કાવ્યકાવ્યથી વાત-વાદવિવાદ કરતા આ પ્રમ બોને અમે નરસિંહગવની કુસુમમાગા અને હંદવવીણાના પણ કોઇ કોઇ કાવ્યો અર્થતા કુસુમમાગામા સ્વાનુભવરસિક કવિત્વ વધારે ઝગકે છે અને હંદવવીણાનાં ઘણા કાવ્યોમા સર્વાનુભવરસિક અથવા તો પરનદી કવિતા વિશેષ, એમ પણ વાત થતી કળીગવડનું નમ કવિતામાનું કાવ્ય તે જોણે કવિ પોતાનું જ સ્વરૂપવર્ણન કરતા હોય તેના જેવું છે એવા નિર્ણય ઉપર આવના કવિના ધણુ શ્રવનપ્રમગો જોઇ લેવાતા નદી વચ્ચે એક સરખો, ટટાર જોએગ વડ, હારેગો ચોધો પ્રભુસ્મરણ કરતો હોયની તેવો દેખાય છે. હાથાં છતાં એ દિલગી જણાતો નથી. બલગે આપણે શોક હરે છે કવિ પણ વિચારક, સુધારક, લેખક તરીકે ખૂબ ઘૂમ્યા પોતાનાં શ્રમનું મથાર્ય પરિણામ બહુ ન લાગતાં હાથાં હોય તેના એકવા, જગતથી અનગ, જોલા હોય તેનું શુ કવિનું શ્રવન નથી ? જેમ કળીગવડની વિશુલ જાણામા 'ખુશી થકી રમે લાતનનના' તથા 'ખુશી થકી રહે જોગી

જાપમાં " તેમ કવિના બહુવિધ અનુભવમાં વિવાસ અને વૈરાગ્ય બન્ને જણાય છે. ગગ તથા ત્યાગ બન્નેથી કવિજીવન રંગાયતું નથી દેખાતું ? ઝઢીગૌરી તો ઝક્ત કે વિરક્ત બન્નેમાંથી એકે ન હતાં. અરક્ત રહીને જ તેણે તો જિંદગી પૂરી કરી કવિ રક્ત નહોતા એમ શી રીતે કહેવાય ? વિરક્ત થયા હતા તેની પણ ના કેમ પાડી સકાય ?

નાણાંની ભીડ કવિને વખતો વખત પડતી. કાન્તરમારકમંથમાં નમંકવિનાના પુસ્તકની છપામણી તથા બંધામણીના ખર્ચને પહેલથી ન વળાયાથી છાપખાનાવાળાઓને લખેલો એક કવિનો પત્ર છે. પુસ્તકનું વેચાણ થતું મુશ્કેલ. ઘેર હાથીનો ખર્ચ અને માથે દેવું. તે છતાં કવિ પોતાનો ઉદાર સ્વભાવ છોડી શકતા નથી. છોડેલો નહિ છેવટ સુધી એમ જાણવામાં છે. માત્ર આ ખર્ચાળ દેવને ક્ષીવે પોતે રૂઝ મી નવેમ્બર ૧૮૫૮ ને દિવસે લીધેલું પણ—તોફરી ન કરવા ત્રિપેનો નિશ્ચય—મૂકવો પડ્યો. ' હતેહ કરીને આગળ વધશું, અથવા અહિંઆ મગશું', પણ લીધેલું તે પાગોશું દે વજરતું કરશું ' એમ કહેનારને અકિંમતતાએ કહો કે સંસારની વિટ બધા એ કહો, તેપોલિખ બેનોરાકોન ઉપર જઈ આધીન થઈ જાઓ હોયની તેવી હાલતમાં આપ્યેલ. હા. એ ખરું, પરંતુ કવિને શ્રદ્ધા હતી કે માત્ર મિત્રો નહિ પણ શત્રુ સુધ્ધા ' વીર સત્ય ને રસિક ટેકીપણું. અરિપણુ ગારો દિલથી ' તે જણી. જે નાગરી નાતે કવિનો બહિષ્કાર કર્યો હતો તે જ આજે એની જયંતી ઉજવી રહી છે. સમય સત્યને બહાર પાડે છે. લાલકની કદર કરનાર પણ યશના ભાગી બને છે. ગુજરાત આ યુગપુરુષની સો જર્જે પણ પૂજા કરે તો તેમાં શું આશ્ચર્ય !

કવિની પહેલી વારની પત્ની એમની વીસ વર્ષની કમરે ગુજરી ગઈ બીજી લગ્ન શાસ્ત્રી ત્રિપુરાનહની દીકરી ડાહીગૌરી જોડે ત્રણેક વર્ષ પછી થયું. લગ્ન વખતે એની વય નાની હતી. નમંદાશંકરનો ધરસંસાર લગભગ સાત વર્ષ ફરીથી મડાયેલ ન હતો. એ વયમગામા કવિના ઉપર અનેક પ્રકારે આક્ષેપો થયેલા. બીજી વારના લગ્ન પછી પણ સવિતાગૌરી નામની એક બાળવિધવાને કવિએ આશ્રય આપેલો. એ બાઈની માથે લગ્ન થયેલા નહિ, એટલે ખરી રીતે જોતાં એ સ બધા આજની આપણી સમજ પ્રમાણે ' નમંદાશંકરી સાથે ૧૮૬૬ની સાથે કરેલા યથા વિધ પુનર્લગ્ન કરતા, પ્રમાણમાં ખોટો ગણાય. છતાં નાતીવાએ આ વાતનું મમાધાન કરી નાખ્યું. નમંદાશંકરી સાથે લગ્ન થયેલું તેથી કે એ બીજી વારનો વાક થયો છે એમ અણીને કવિ માથે નાતે વહેવાર બધા કર્યો તે ટેક છેવટ સુધી બંધ જ રહ્યો. કવિ, તેમના બન્ને પત્નીઓ અને જયશંકર બંન્ને બહારબહાર મરતા સુધી રહ્યા

જગત કેવો અજમ ન્દાય આપે છે ? સારા નરસાનો બેઠક ધણુ કરીને રહિને પ્રમાણ માની સ્ત્રીકારી લેવામાં આવે છે. ઘણી વાર માણસ છેતરાય છે બીજાની વાત ઉપ થી, માયી જોગી અદેશથી અને અચુક રંગ આપીને તે વખતે વર્તમાનપત્રો જે લખે તે વાત્સાથી સુધારો વખોડાયો તે કંઈક આવડા કારણોને લઈને પણ ખરું. કંઈક નવનરામ લખે છે તેમ લણેનાઓ- માયી સેકે ૮૫ ૮૬ એકવપેટા નીકળે છે તેથી પણ ખરું. જીવાયના સુધારાની વાતો કરે, પપુ વખત આવે સુધારાનું વર્તન રાખે નહિ એટલે લોકો તેમને જુદા કહે એમાં નવાઈ શી'

આ વાત કરતાં એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. મારા મિત્ર વામન સોમનારાયણનાં લખ વખતે વરપક્ષના સ્ત્રીવર્ગે જોડકણાં ગાયેલાં તેમાં એક પંક્તિ આવી હતી: ‘અમારો વામન ભાઈ તો છે કાળો, એનામાં નથી સુધારાનો યાળો.’ સુધારાનો યાળો એ નિદાન જેણે બોલ્યો જોડ્યા હશે તેના મનથી તો અપદ્ધણુ હોતું જોઈએ. જોડનાર બૂલી ગયાં હશે કે એ વામનરાય પરીક્ષા વખતે કવિને ત્યાં જવેરબાગમાં કોઈ વખત બિતરતા અને મુખપરીક્ષા માટે પંદર વીસ દિવસ સતત રહેતા. અરે ! એટલું જ નહિ, પણ સવિતાગૌરીના ભાઈની દીકરી સાથે પરણવાના હતા. વામનરાય આજે નથી. પરંતુ સવિતાગૌરી પાસે સંસ્કારી કરેલાં તેમનાં ખત્તી, મુશીસ, અને ડાહ્યા, પ્રજાકૃપાથી હજી હવાત છે.

કવિને હું તો કંઈરથી ડરીને ચાલનાર તરીકે ઓળખું છું. એમની કવિતામાંથી અને લેખોમાંથી સ્પષ્ટ થઈ શકે છે કે એને પ્રભુ ઉપર પ્રીતિ અને અડગ શ્રદ્ધા હતી. છતાં એના આચાર લેખનાથી બિલકલ એટલે એ વંદેશમાં ખપ્યા. જરા જોડ બિતરતે એવાની જગતને પુરસદ હોત તો કદાચ જુદો મત બાંધત. મારા નાના ભાઈનાં લખ, બન્ને પક્ષનાં તથા અલગ હતા તે અરસામાં. વીસ વર્ષ ઉપર થયેલાં. પુરોહિતનું કામ લલિતાશંકર તથા રમણભાઈ કરેલું. સુધારક પિતાના સુધારક પુત્ર લખવિધિકરાવી શકે એ બાબત લલિતાશંકરને શક હતો; પરંતુ બધું સમાપ્ત થયા પછી લલિતાશંકરની પ્રતીતિ થયેલી કે રમણભાઈ એકલા સુધારક નથી, પણ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ પણ છે !

કવિનું હૃદય ધર્મભાવનાથી નિરંતર ભીનું રહેતું. બહારનો ડોળ કવિમાં મુદ્દલ ન હતો. કંઈને એ દૂર જ રાખતા. પ્રભુના અસ્તિત્વ વિશે કવિ બ્યારે સુધારાના રંગમાં ખૂબ રાચતા હતા ત્યારે કદાચ શંકાશીલ બન્યા હશે ખરા; પરંતુ સાચો વ્યવહાર, ઉદાર વર્તન, મનનું નિષ્કલસપણું એમનામાં એવાં હતાં કે ખરું ધાર્મિક જીવન શું તેનો ખ્યાલ આવે. પ્રજ્ઞાભિમય જીવન રાજસીદ્ધિનું પરિણામ છે. જેનામાં સાત્ત્વિકભાવ વધારે વિકાસ પામ્યો હોય તેનામાં નિવૃત્તિ તરફ વધણું વધારે જણાય. કવિને ઉત્તર અવસ્થામાં આત્માના સાત્ત્વિક વિકાસને પરિણામે પ્રવૃત્તિ કરતાં નિવૃત્તિ વધારે પસંદ પડતી. નર્મકવિતામાં પણ હંમેશા સંબંધી તથા નીતિ સંબંધીનાં જે પદો છે તેમાં આ સાત્ત્વિકતાનાં બીજો બહુ સારી રીતે દષ્ટિગોચર થાય છે. ‘શાંતિની નીતિ દિયે પ્રભુભાઈ રે’ એ પદમાં જ સતોષ, નમ્રતા, મરમદા, શુચિ વગેરેની પ્રશંસા છે. સત્ત્વ વધેથી જાનુ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તથા કંઈ જાણું રહેતું નથી એમ સ્પષ્ટ સૂચન છે. વળી અન્ય સ્થળે કવિ કહે છે કે ‘ધર્મ નિયમ ને સાદે નિયમ તે, સરખા સાચા સોહે.’ ‘સત્ય પ્રેમ ને શૌર્ય’ પ્રશંસા, જનમાં ઝાઝી ચાએ; રત્નધર્મ બધ સાથે તે ધૂમે, તો જ ખરડાં વખણાએ. ‘ખરી લકિત તો સાધુન્ય મુકિત આપે.’ વગેરે વગેરે.

સરસ્વતીમંદિરમાં શારદાવિદ્યાનું પૂજનઅર્ચન થતું તે તો આપણે જોયું. એ વાત ખરી કે તે મૂર્તિપૂજારૂપ ન હતું. પુરતકાનાં હરેલાં એ સુંદર કબાટ તથા અભરાઈ ઉપર અંગ્રેજ શુભરાતી માસિકોના ગ્રંથો બંધાવીને રાખ્યા હતા એ ખરું; પણ તેની પૂજા થતી નહિ. કવિના પિતાશ્રીએ ઋગ્વેદ સંહિતાની કેટલીક ઋચાઓ અને થોડાં સૂત્રો સ્મરતે લખ્યાં હતાં.

લાલશંકર મોટા સારા અક્ષર લખતા. લલિયાનું કામ કરતા. સુંદર અક્ષરે લખેલી એ પોથી ને એક ભગવા રંગના કપડાંમાં ભળવીને ઊંચા 'સ્ટેન્ડ' ઉપર મૂકી રાખેલી તેની પૂજા કવિ પણ કરતા અને તેમના અવસાન પછી એમનાં સ્વજનો પણ કરતાં. એ પુસ્તકની પૂજા મેં પણ કોઇ કોઇ વાર કરેલી. સરસ્વતીમંદિર બંધ હોય ત્યારે એ પોથી અપૂજા રહેતી. મુખ્યમંત્રી તો દેવતા હતા તેની પૂજા થતી. સ્ત્રીવર્ગ મૂર્તિપૂજામાં અદા ભળવી રહ્યા હતા અને જ્યારેકર પણ નિત્ય સંખ્યાપૂજામાં પા કલાક ગાળતા.

ઢાઢીગૌરી ઇશ્વરભક્તિમાં વધુ વખત ગાળતાં. પ્રભુપરાયણ જીવનને દુનિયાના સહવાસનો પાસ નેટલો ઝાંછો ખેસે તેટલું સારું એમ એ માનતાં. એમના પિયર તરફનાં સગાંવહાણાંએના બહોળા લાગવમને પરિણામે એ સતીઓને નાતમાં ફરીથી દાખલ કરવાની કેટલાકોની ઇચ્છા હતી. પરંતુ નર્મદાગૌરી અને જ્યારેકરને છોડી આવવું તેણે કબૂલ કર્યું નહિ. ઠેક સુધી ત્રણે સાથે જ રહ્યાં. નર્મદાગૌરીને નાનમાં આવવાની અંદરથી ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા. યુવને નાનમાં પરણાવવાના પણ કોઠ ખરા. કોઇ વાર કહેતાં કે નાતનો ગુનો કર્યો હોય તો તે મેં કે કવિ કે ઢાઢીગૌરી-એ કર્યો; પણ તેમાં જ્યારેકરનો શો વાંક ? એને શા વાસ્તે નાતે દોષિત ગણવો જોઇએ ? ઢાઢીગૌરી એ વાતમાં રસ લેતાં જ નહિ. બને તો સુકિન્ધી આવી વાત બદલી નાખતાં.

છેવટ ને પોતાની નાતમાં નહિ તો સાકોદરા નાગરમાં પણ જ્યારેકરનો વિવાહ કરવાનું કોઇક વાર મન નર્મદાગૌરીને ચાતું. જ્યારેકર મોટે ભાગે માતાની મરજીને અધીન રહેતા. એ બની શક્યું હોત તો અધિલાલ નજીબાઇને ત્યાં કે એમની મારફત જ્યારેકરનો વિવાહ સાકોદરાની નાતમાં થઇ ગયેા હોત. અધિલાલને એ કુટુંબ તરફ સારો ભાવ હતો. કવિ માટેની પૂજ્ય શુદ્ધિ એમને એ કુટુંબ સાથે સંબંધ કરવાને પણ કવચિત્ પ્રેરતી જણાતી; પણ ધાર્યું ઇશ્વરનું જ થાય છે. જ્યારેકર અનિવાહિત ગુજરી ગયા. કવિના કુટુંબમાં સીધા સગપણનું હવે કોઇ રહ્યું નથી. પ્રભુ પોતાના પરમ ભક્તને મોક્ષ આપે છે. સાત પેઢી તેની તારે છે. સંસાર અવહારમાં કર્યું વળગણ કવિને કે કવિના આશ્રિત સ્વજનોને નથી રહ્યું એ શું પરમધામ પહોંચ્યાની નિશાની હતી ? નરમિહ મહેતાના સીધા વંશજ કોઇ જાણ્યામાં નથી. તેમને પણ નિર્વંશ જ ગયેલો અગર ખીજી રીતે કહીએ તો મોક્ષ થયેલો. ઉચ્છેદક હોય કે રક્ષક હોય, સુધારક હોય કે જગત જેને વહેલ કહે તેવો હોય; પણ માણસ જો સાચો પ્રભુને આજખોતે આલનારો હોય તો તે પ્રભુને ભક્ત જ છે. પ્રભુ પોતાના ભક્તને કોઇ દહાડો બૂલે છે ખરા ?

આપણે પણ આ મહાત્માના જીવનના અનેક પ્રસંગોનું સ્મરણ કરી જાણે પાપચુકત થતા હોઇએ એવું લાગે છે. કબીરવડના દર્શનથી કવિને 'ખરી પાપી શુદ્ધિ, ખરી જ રૂડી જનતા ચઇ મને' એવો અનુભવ થયેલો. એ કલ્યાણકારી માર્ગદર્શકનાં સ્મરણથી આપણે પણ તીર્થનાં દર્શન થતાં હોય એવો આનંદ મેળવી શકીએ તો કેવું સારું ! નર્મદનું સ્મરણ આપણું જીવન સુખમય, સ્વતંત્ર, સર્વાંગસુંદર બનાવે એટલી જ પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે. આ લેખમાંની હકીકતો જેમની પાસેથી મળેલી, તેમાંના ઘણાખરાનાં નામો ને ટૂંક આજખ આ પ્રમાણે :

૧. ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજજર-કલાલવનના એક વખતના મુખ્ય અધ્યાપક.
૨. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ- " " વાઇસ પ્રિસિપલ-કવિ.
૩. લલિતારાંકર લાલશંકર-પાસરી પંચાયત અંગ્રેજી સ્કૂલના મુખ્ય શિક્ષક-લેખક.
૪. સદાશિવ નારાયણ દીક્ષિત-મુંબઈમાં વકીલ હતા; તે વિદ્યાવત બેરિસ્ટર થવા ગયેલા.
જમનાએ જે પહેલી ગોટ ૧૯૧૫માં કુબાડી તેમાં એણે જલસમાધિ લીધી.
૫. વિજયારાંકર કેશવરામ-વિજયવાણી તથા સુષિ સત્વના લેખક-કવિ.
૬. સવિતાનારાયણ-સવિતાકૃત કવિતા તથા અલંકારચંદ્રિકાના લેખક-કવિ.
૭. મધુવચરામ હોશ-સિટિયમાં મુનસફ હતા. થીઓસોફિસ્ટ હતા. કવિતા પણ લખતા.
૮. ઠાકાસાહેબ ખાપડે-તે કાઉન્સિલ ઓફ રેટના સભ્ય. લોકમાન્ય ટિળકના મિત્ર.
કવિના પ્રશંસક હાલ હયાત છે.
૯. સવિતાગૌરી-છોટાલાલ દુર્ગારામ જાની, પાલીતાણાના દિવાનનાં આજવિધવા બહેન.
કવિશ્રીના આશ્રયમાં રહેલી પહેલી બાઈ.
૧૦. નર્મદાગૌરી-કૃષ્ણશંકર લાલશંકરના બહેન જેની સાથે કવિએ યથાવિધિ પુનર્લગ્ન કરેલું
તે બાઈ.
૧૧. ઠાહીગૌરી-બીજી વારનાં લગ્નની કવિની ધર્મપત્ની.
૧૨. છબીલારામ દીક્ષિત-બ્રિટિશમાં ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટર. મણિલાલ નજીબાઈના સંસ્કૃત શિક્ષક. હાલ ૮૪ વર્ષની વયે સ્વર્ગસ્થ થયા.
૧૩. દરસનદાસ માધવદાસ-કવિના કદરુદાન હોયત.
૧૪. રવિભદ્ર મણિભદ્ર-નાદોદ રાજ્યના એક વખતે હિસાબી ખાતાના વડા. કેસાબ્દેશ.
કવિના ઉપર ખરા પ્રેમ અને આદરભાવ રાખતા.
૧૫. વામનરાવ સોમનારાયણ દલાલ-વડોદરા રાજ્યમાં અધિકારી હતા. અંગ્રેજીમાં
હિંદો પ્રાચીન ઇતિહાસ લખ્યો છે. ડા. બટુકરામના બાણેજ અને છોટાલાલ
જાનીના જમાઇ.
૧૬. ધીમતરામ-નવલરામ લક્ષ્મીરામના પુત્ર.
૧૭. રમણભાઈ-મહિપતરામ રૂપરામ નીલકંઠના પુત્ર-સુપ્રસિદ્ધ લેખક.

કવિ નર્મદ

(કેટલીક શ્રુતિગત વાતો)

૨૧. મણિલાલ ઈન્દિયારામ દેસાઈ

સત્તાવાર હકીકત લખવી, એ એક વસ્તુ છે; શ્રુતિગત વાત લખવી એ બીજી. ગુજરાતી ભાષાના વર્તમાન ગદ્યસાહિત્યના ધ્રુવતારા સુમ કવિ નર્મદે જ્યારે આ લોકે છાડ્યો ત્યારે માર્ચ વય ૭ વર્ષનું હતું. પણ સુભાગ્યે કવિ નર્મદ વિગેની કેટલીક વાતો, એમનાં એક પ્રદર્શક અથવા પોતાને શિષ્ય માનનાર મારા પિતા ઇન્દિયારામ સૂર્યરાય દેસાઈના શ્રીમુખેથી તેમ જ કવિના માદ રનેદી અને મિત્ર કવિશ્રી સવિતાનારાયણના શ્રીમુખેથી આંબળવાનું સદ્ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયેલું અને તેથી કવિશ્રીના સંબંધી તે વાતોનું માત્ર ટાંચણ જ હું અને કરું છું. એ ટાંચણથી જો કંઈક જૂલ જેવું જણાય તો તેનો દોષ માત્ર મારો સ્મૃતિનો અને મારા અધ્યાનનો જ ગણવો, પણ કવિનાં ચરિતને તેથી દૂષિત ગણવાની જૂલ ના કરવી એવી મારી વાચકને વિનિત છે.

નર્મદાશંકરનો જન્મ ૧૮૩૩ માં થયેલો. મારા પિતાનો જન્મ ૧૮૫૬ માં જ્યારે કવિએ અભ્યાસપૂર્વક પદ્ય અને ગદ્યના પ્રદેશમાં ધૂમવા માંડ્યું હતું; જ્યારે કવિ તરીકે જ માત્ર નહિ પણ પ્રાચીન આડંબરી લેખનશૈલીના પ્રણાલિ તોડીને જેવી બોધાય તેવી ધરાડ સંસ્કારી ભાષામાં ઉત્તમ ગદ્યના ઉત્પાદક તરીકે કવિશ્રીએ ગુજરાતી સાહિત્યના ધ્રુવતારાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું ત્યારે ઇન્દિયારામ ગુજરાતી શાળાઓમાં એ નવી શૈલીમાં લખાવતા પાઠ્યપુસ્તકોના અને કવિ નર્મદનાં પદો અને ગદ્યનો અભ્યાસ કરી પોતાને માટે તૈયારી કરતા હતા. કવિના કીર્તિ-સૂચનાં કિરણોના તાપ નવી ઊગતી પ્રજાને લાગવા માંડ્યો હતો. હિંદુઓનાં અંતરમાં હિન્દુત્વની ચિનગારીઓ ઊડતી હતી. ‘હિન્દુઓની પડતી’ તે વેળા થણું આકર્ષણ કરી રહી હતી. આજનું ઝુંબઝ તે વેળાએ જન્મ પામ્યું હતું, સુરતની પડતીના પાપા પર તે ચણાઈ હતું, અને કવિ જેવા જન્મભૂમિના ત્રેમી ‘સુરત સનાની મરત-મથા પુસ એ હાથ, સુરત ઘજ ૨ડતી સુરત’ માં એકલા પોતાના અંતરના ભાવોના જ પડધા પાડતા હતા તેમ ન હતું, પણ સર્વ સુરતવાસીઓના શોકનો પડધો હતો. મારા પિતા કહે કે કવિએ આ કાવ્ય, કવિતાઅલંકારરસ પર ૧૮૬૫ માં એન્ડ્રુસ લાયબ્રેરીમાં આપેલા ભાષણના અંતે એટલા હૃદયપ્રવક સાદે મંલગાવ્યું હતું કે ત્યાં હાજર રહેલાઓનાં નેત્રોમાંથી આંસુ ટપકતાં હતાં. કવિએ પોતે જ જણાવ્યું છે કે

અરે સુરત એ ઘજ, છઠ્ઠું સાચો હું જદો.
શરીર થસાયું તોય, તેટલું મન નથી રે,
પડી પડી પણ હજી, દીપે તન મન થકી રે.
પેટ નેઠમાં નીવ, પછી દીપી કમળ આવે,
તો પણ છે સાળાથ, ખીલથી ચઢડતી થારે.

કવિના આ સખ્તેએ સુરતવાસીઓનાં હૃદયો બેઘાં હતાં છેવટે કવિએ પોતાની ચાતિનું અભિમાન પણ સૂચવી આ પ્રભાણે તે જિવસે ઉત્સાહ જુવાનોમાં પ્રેર્યો હતો:

સુરત તણા ઓ તતુ જો, વિશેષે નાગર બચ્યા,
અનાવલા, કાએય તમે હડમાં નહિ કચ્યા.
ઉઘમ હું કડખંદ, ગાઇને શર ચઢકારું.
હઠી, ચચો સહુ શર ! ફરી ટાણુ નહિં આવું.

માગ પિતા વાતના પ્રસંગમાં કહેતા કે ‘ દશ-અગિયાર વર્ષનું’ મારું વય છતાં કવિના શબ્દો સાંભળી બીજે હું પણ લડવાને જ જન્મ્યો હોઉં તેમ દિવમાં થયું.’

કવિના (દર્શનએ તે સમયે મોજ હતી. કવિ આજે ક્ષણથી જન્મ્યાએ ભાષણ આપવાના જે, એ ખબર પડતી એટલે ત્યા નગરજનો ટોળાબંધ દોડતા. કવિનું માન, લેકોની તેમને માટેની ભક્તિ અહ્મત હતી, મારા પિતા કહે કે હું તે વારે શિખાઉ, ન્યારે કવિ તે પૂર્ણ સિદ્ધ. એમની સાથે વાત તો શી થાય.’ પણ એમના કાવ્યો અને લાપણોના શ્રવણે સ્વતંત્ર જીવન જીવવું, ઉદ્યોગકર્તાનું ધિકાવવા, દેશની રાજદારી સ્વતંત્રતા માટે મથવું, લખવું, એવા ભાવો સફૂરેલા. વર્તમાન પત્રોમાં લખવું, વર્તમાનપત્રો કાઢવા, દેશવિદેશના છતિદાસો અને પત્રો વાચવાં એ સર્વનું મૂળ એ જ. કવિનાં કાવ્યોનું શ્રવણ કરીને, મારા પિતા કહે કે, મને પણ કાવ્યો કરવાનો ચરકો લાગ્યો અને પંદર વર્ષની ઉંમરે પોપના ધ્રુવિયડનું દોહરાઓપાઘમાં ભાષાતર જ લખી કાઢેલું ! એ ક્યા છે તે મેં પૂછ્યું ત્યારે મને તેમણે જણાવ્યું હતું કે ૧૮૯૬ માં ન્યારે મને યેગ થયેયો ત્યારે એ મારા હાથમાં આવેલું અને તે વખતે વાચતા એ બાલિકા લાગ્યાથી મેં તેના નાશ કરી નાખ્યો.’

કવિની નાણુંપ્રકરણી દશા બગડી જવાથી સુબંધનો ખર્ચ ન ઉઠાવી શક્યા એટલે મિત્રોની સલાહથી સુરત રહેવા ગયેલા ૧૮૯૫ થી ૧૮૭૬ નો સમય કવિએ સુરતમાં ગાળેનો અને ૧૮૭૬ માં પાછા વિષ્ણુપત્ની લક્ષ્મીને શોધવાને સુબંધ જાડ રહ્યા. કાવસજી પટેલ તળાવના રસ્તા પર લાડની વાડીના માથા પર એક માળની ચાની હતી ત્યાં તેઓ રહ્યા. થોડા વખત પર કોન્ગ્રેસની એમજીન્સી હોસ્પિટલ એ વાડીમાં હતી અને હમણા તે ચાની તોડી નાખી નવું મકાન બાંધાય છે.

કવિ જેમ પૈસા કમાવાને માટે સુબાંધ આવ્યા તેમ મારા પિતા પણ નોકરીધ ધો કરવાને સુબાંધ આવ્યા હતા. સુરત રાયટ પ્રેસમાં, લાઇસન્સ એક્ટ વિરુદ્ધ થયેલા દુલ્લડ પ્રસંગે, Libert નામક પત્રમાં કરેલા લખાણથી લોકો ઉરકેરાવા હતા એવો આરોપ મારા પિતા પર મુકાયો અને બચાવ માટે તે વેળાના મી. શ્રીરાજશા મહેતા આવેલા તે સમયથી તોફાની છોકરા સ્વતંત્ર મગજના છોકરાયુવકોમાં મારા પિતાનું નામ પ્રસિદ્ધ હતું. એટલે સ્વતંત્રતાપ્રેમી કવિ નર્મદની ગહેશ્વિલમાં એસવાનું માન મારા પિતા મેળવી શક્યા હતા તેઓ કહેતા કે એ પ્રસંગથી કાવ્ય, રસ, અર્થકાર, છતિદાસ, ધર્મ, સુધારા વગેરેની ઉચ્ચ પ્રકારની ચર્ચા શ્રવણ કરવાનું યુદ્ધ મને મળતું હતું તેમજ નાણાની હાડમારી બોગવના છતાં પણ ઘેર આવનારનું ઉદાર દિને સ્વાગત કેમ થાય છે તે જોવાનો પણ પ્રસંગ આવતો હતો. કવિને ત્યાંથી ચઢાપાનસોપારી વિના ભાએજ જવાનો રજા મળતી. કવિનું હૃદય ઉદાર રાજનું હતું, પૈસાની હાડમારી સાથે

મસ્તી કરનાર સિદ્ધ કવિ હતા. મારા પિતા કહેતા કે મેં પણ પંચાની ત મી, હાઝારી તે વેળા ધણી બોગવી છે, પણ કવિની વાત તો એજ જ કહી નકામ.

કવિ નર્મદને ત્યાં કવિના એક બક્ષતપ્પા કવિ સવિતાનારાયણ ગજુપતિનારાયણનો સમાગમ મારા પિતાને થયેનો. કવિની કીર્તિ એમરે પ્રસરી એટલે દિ દી, મરાડી, ઉડ્ડ મંરૂત કવિઓ તેમને મળવાને આવના. પછી કવિ નર્મદને ત્યાં કવિ સવિતાનારાયણનો મુકામ વિશેષ રહેને. તેમ કવિ કદાનજ પણ આવતાજતા હતા. કવિનર્મદનો નિવાસ એટલે શું ? સાદિય-શાસ્ત્રીઓના, સાદિયમદ્દતોના અખાડો. કવિએ સુરતમાંના પોતાના મનને 'સરસ્વતીમંદિર' નામ આપેલું તેનો મદો જ એ કવિની આમપામ વાતાવરણ જ સરસ્વતીએવકોનું. એ મંદિરમાં ધાવાનાને આવવાનું, સરસ્વતીવાણી શ્રવણ કરવાની અને સરસ્વતીસેવકોને દાન આપવાનું ધનથી વિદ્યાદિદાના કાર્યમાં મદાય કવ્યાની !! ખીન્નઓ ત્યાં શું કરે, સવિતાનારાયણ સાથે મારા પિતા ને એટલો ગાદ અમલ થયેનો કે કવિનર્મદ સાથે મતમેદ થતાં છૂટા પડ્યા ત્યારે તેઓ માં પિતા સાથે 'ગુજરાતી' પત્રના એડિટરિંગના કાર્યમાં તેમ જ છાપખાનાની બ્યવસ્થાના કાર્યમાં જોડા દના અને દોરેક વર્ષ દાદ્યુ હતું અને તેઓએ જ કાવ્યદેહનનો પ્રથમ ભાગ શોધનામાં સદાય કમી હતી. કવિ સવિતાનારાયણને પિંગળ, રસ અને અલકારશાસ્ત્રનું ધણું જાણા કરારનું જ્ઞાન હતું તેમ તેઓ હિન્દી કવિઓના મ મેલનમાં ભાગ લેતા

‘કહે નેપોલિયન દેશને કરવા આખાદાન એ મુકિત ચઢો દેશની તો દેા મતાને જ્ઞાન’

એ જનશૂંતી લીટીઓના પિતા એ જ સવિતાનારાયણે ધણું વર્ષો પછી ‘સંતાન’ની સહીથી ગુજરાતીમાં કવિનર્મદ તેમ જ કવિદલપત વિષે એ સુદર લેખ લખ્યો હતો. વળી ગોવર્ધનરામજાધના ‘દનારામનો અક્ષરરેહ’ એનું ગુજરાતીમાં લખાયેલું અવતોકન એમણે અને મારા પિતાએ સામસામાં બેસી ઊઠાપોઠ કમી લખેલું અને ચાદ છે

સવિતાનારાયણ ગાવાના શોખીન હતા. કયા શબ્દોપર કેટલું વજન મૂકી ગાવું તેમાં તેઓ એક્કા હતા. મારા પિતાએ અને એમ જણા યુ હતું કે કોષક વાર કવિ નર્મદાસ કર શોખી હોય, કદા અમ ન પડતી હોય ત્યારે કવિ પોતાના સપ્પા સવિતાનારાયણને પોતાની બનાવેલી ધીરસની કવિતાઓ ગાવાનું કહેતા. ‘ખાસ કરીને “રણધુમેા ધુમેા” ગવરાવતા, અને ત્યારે રસ જમતો ત્યારે કવિ પશુ જોસથી ગાવા લાગતા કે

* સુગોવિદ સીક ગાડ સિવાજ ફક્કને ગાડ,
પ્રતાપી ફાજા ગાડ પ્રતાપી વેરય શુદ્ધ ગાડ
ગાડ ને અશીજન ચ્હાડ, કરતા ચરાકમો ચ્હાડ,
ચલાવે રાજ્યચાક ચ્હાડ, ચલાવે ધર્મચાક ચ્હાડ,
નર્મદાબાચ દેશ મેરા થવા ઉત્તમ શીખ ચ્હાડ,
રણ ધુમેા ધુમેા

કવિને ગુજરાત ગુજરાતી એ ત્રિય હતા એ આપણે ગુજરાતી, આપણે ગુજરાતી તથા જમ જમ ગરી ગુજરાત તથા ‘કાની કેની છે ગુજરાત’

એ સર્વથી સ્પષ્ટ થાય છે, કવિને ગુજરાત, ગુજરાતી એ પોતાનાં પ્રાણ હતાં અને મારા પિતા કહેતા કે સર મંગળદાસ નધુભાઈએ પત્ર કાઢવાને બ્યારે મદદ કરવાનું કહ્યું ત્યારે હું કવિને પૂછવા ગયો કે પત્રનું શું નામ રાખવું. કવિએ તરત જ જવાબ દીધો કે આપણે ગુજરાતી ! ગુજરાતી નામ રાખવાનું કારણ કવિ હતા.

કવિ પારસીઓમાં તથા દક્ષિણીઓમાં ઘણા માનીતા અને પ્રિય હતા. ડા. ભાડે દાણ તેમના પર કુરબાન હતા તેમ જ શ્રીયુત આપડે તે વેળા જુવાન ઉત્સાહી હતા અને 'જમ જમ ગરવી ગુજરાત' ગાતાં એક વાર ત્રણે મસ્ત ગાંઠા બની ગયાં હતા.

મારા પિતા બ્યારે કવિના ગાઠ સમાગમમાં આવેલા ત્યારે કવિનું ધકધ્યાન ગુજરાતી ભાષાનો ઉત્તમ કોશ, ગુજરાતી ભાષામાં કથાકોથ, ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ, ગુજરાતી પિંગલ-શાસ્ત્ર, રસશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર એ તરફ વિશેષ હતું. ચાંડી કોષ પણ શાખા એવી નહિ હોય કે જે માટે કવિના હૃદયમાં સ્થાન નહિ. સૌંદર્યના પણ તેટલા જ પ્રેમી. સૃષ્ટિસૌંદર્ય નિરખવાની એમની મોજ એવી કે ધોધમાર વરસાદમાં ફરવા નીકળે, કાદવમાં, જંગલમાં ભટકે. માનવહૃદયનું સૌંદર્ય જોવાની આતુરતા પણ એવી જ. હૃદયના જાતજાતના રસો આખવાને કવિ નિઃશ સત્યવક્તા પણ તેવા જ. પોતાની જૂઠ્ઠી સ્ત્રીકારવામાં પણ કોઈની પરવા ન રાખે. કવિ ટેકીસા કેવા-કરસનદાસ માધવદામની વાત તો જાણીતી છે. પૈસાનું દુઃખ, પણ પૈસા ન મળે છતાં કરસનદાસ માધવદાસને કોશ અર્પણ કરનાર વીરલો તો એ એક જ.

કવિ નર્મદનો એક પરમ મિત્ર હનોઃ કીસનદાસ બાવો. બન્નેએ એક બીજાની ખ્યાતિ સાંભળેલી. બાવો અદ્વિતીય પહેલવાન-એકલો દમ્બરને ભારે પડે એવો. હિંમતમાં અદ્વિતીય. બન્નેએ એકબીજાની પરીક્ષા કરી મૈત્રી બાધેલી અને તે અખંડ રહેલી. કવિના વિચારોને કીધે, વર્તનને કીધે હિન્દુ તેમ જ પારસીઓ મારવાને આવવાના પ્રસંગો બનેલા, પણ એ દરેક પ્રસંગે એકસો બાવો સલામત બચાવી લાવેલો. બાવાનું શરીર જાણે લોખંડનું. એક વેળા શ્રાવણ માસમાં કવિ, બાવો વગેરે બૂનેશ્વર આગળ બેઠેલા. દર્શન વખતની બીડનું પૂછવું શું ? એક ગુસ્તી શ્રાવક ખતે પિછોડી નાંખેલી, પાધડી પહેરેલી, બે હાથો હવાવી પિછોડીના છેડાને હાથ મારતો ઘેરંઓની વચમાં આવે ને જાય. મમ્મદેવીથી પાજરાપોળ સુધી, બાવાની નજર પડી કે હાથ હલાવતા તે ઘેરંઓની છેડ કરે છે. કવિને આવું છું કહેતાંની સાથે બાવો ઊપડ્યો શ્રાવકની પાછળ. ખભાપર જોરથી હાથ મૂકતા જ હાથ ઊતરી ગયો, લોકોનું ટોળું ભેડું ચડ્યું, ફરીથી ન આવું એમ કહી કવિને પગે લાગ્યો અને કવિના વચને તેનો છૂટકો કર્યો.

મારા પિતા કહે કે કવિને નાણાંની મુશ્કેલી છતાં કવિ કોશ લેખાર કરી શક્યા, કારણકે તે એ કાલ જ તકસરી જોડણીમાં નિર્ણય કરતા હતા. કવિને માટે એમના મિત્રનો પ્રેમ પણ એટલો જ કે દોઢિયાંના લાભ વિના ચળેલો સંગ્રહ કરવામાં અને અર્થો વખતમાં સંઘાય કરતા હતા. એમનાં નામ પર ચડેલો 'ગુજરાત સર્વસંગ્રહ' તથા 'દેશબંધાર બ્યવસ્થા' બીજાઓનાં લખેલાં-પણ કોષએ તેમાંથી દોઢિયું લીધું નથી. કવિશ્રી દયારામના કાવ્યોને સમૃદ્ધ કરવા

માટે જાને આણેદ-કર્નાલી-ડોણ ગામમાં માણસોને પણ મોકલેલાં. આજે દયારામનાં ભક્તો કવિએ તેમના અરિય માટે જે લખ્યું તે માટે ગુસ્સો દર્શાવે છે અને ટીકા કરે છે. એ ટીકા તેમ જ ગુસ્સો અરથાને છે. કવિ દયારામના શિષ્યોએ સત્તાવાર દફતર પૂરી ન પાડી અને તેથી કવિને જે દફતર કાઢ્યું પરંપરાની મળી તે હાપી અને પોતાને ચોખ્ખા લાગેલ અભિપ્રાય આપ્યો, કવિનો દયારામનાં કાવ્યો માટે ભાવ કેટલો દુસ્ત્ર કે તેમનાં કાવ્યો મેળવવાને જાતે મેદેનત કરી, પૈસાનો ભોગ આપ્યો. ખીજાઓ તો પૈસા કમાવા માટે દયારામનાં કાવ્યો ઠપાવે છે, કવિને કંઈ તેવો લોભ ન હતો.

કવિનર્મદના વિચારો ગમે તેવા હોય, કવિનું જીવન ગમે તેવું હોય પણ, કવિને માટે એમની સાતિમાં માન જખ્ખાર હતું, અને તે બ્યારે કવિનું અવસાન થયું ત્યારે જખ્ખાઈ આખું હતું. રા. માર્કેડ નંદશંકર મેહેતા, સ્વ. સોમનારાયણ આદિ નાગરોએ, કવિનર્મદ સાતિબદ્ધર હોવા છતાં સાતિનો ભય ન રાખતાં કવિના દેહને નાગરોના હાથે જ ઉઘાડવામાં આગેવાની લીધી હતી.

કવિનું જીવન એટલે પૈસા સાથે મરણપર્યંત કુસ્તી. હૃદય ઉદાર, હાથ છૂટા, ખાવેપીવે શોખીન, પૌણ્યગતમાં અને સત્કાર કરવામાં રાજનું દિલ. પૈસા આબ્યા અને પૈસા ગયા. કસ્યાની લાલચોળ રંગી પાકડી, કસવાળું-કલ્લી અકાવવાનું કાથ વિનાનું સફેદ અંગરખું ત્રણ આંગળ પહોળા રેશમી કિનારનું પોતિયું, સુગંધથી બહેકતું શરીર, પાનના સુવાસિત મુખવાસથી લાલચોળ બ્રાહ્મ. એક શકડો રસિક નાગરિક તે નર્મદ.

કવિ પર જનતાનો પ્રેમ કેવો હતો તેની આ વાત સાંભળી છે. કણિયો દાણા આપે, પણ કદિ ઉધરાણી ના કરે, દૂધવાળો ચોકળું તાલું દૂધ આપે પણ દૂધના પૈસા ન માગે, પાનવાળો સરસમાં સરસ પાન નિત્ય આપી જાય, પણ પૈસા ન માગે. સર્વને કવિની આભિષ્કામાં વિશ્વામ. કવિ પણ તેવા જ કે કોઇએ પૈસા મોકલાવ્યા કે તરત જ વગર દિસાએ પૈસા આપે !! કોઇએ સરસ્વતીની મેવામાં જીવનની કુરબાની કરી, કોઇ લક્ષ્મીપતિ એવો ગુજરાતમાં ન નીકળ્યો, કે જેણે કવિનાં જીવન પર કુરબાની કરી હોય-આજે પણ સરસ્વતીમંદિરમાં સરસ્વતીનાં ગુણગાન કરનારા પાછળ, લોકોને યાદનો લાભ આપવા માટે લક્ષ્મીની કુરબાની કરનારા કેટલા હ ? ગુજરાતી કરોડપતિઓ કંઈ હિંદુમાં, પારસીમાં કે સુસ્ત્રિમોમાં ઝોલા નથી.

ગુજરાતને મુરતે ત્રણ નાના અને એક રામ ભેટ આપ્યા: નર્મદાશંકર-નવપરામ-નંદશંકર અને ઇચ્છારામ.

પૂર્વજ જેવા જે વળી આજે જન્મ થયી ગુજરાતી વધા;
કોઇ રીતની તો પણ તે-વળી આચંધર્મને રાખી રવા.

જય ગુજર્શીના જયશ્રીરંગ બિરાજે !

કવિનું વ્યક્તિવૈશિષ્ટ્ય

દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

કવિનો જમાનો એટલે જૂના ને નવા વિચારોની અધ્યામણનો કાળ. આજથી સો વરસ પરંતુ ગુજરાત નવા કાળની ઝાંખી કરવું હતું. કવિનો સમય (ઇ. મ. ૧૮૪૩-૧૮૮૮) : તે અરસાનો પ્રારંભ એટલે હજુ પથ્થરપાટી ને તેના પર લખવાની પેનનો અભાવ. થાળીપર અથવા તો વાકડાની પાટીપર સફેતાથી યા ખડીથી વતરણાવતે અક્ષર લખી મૂળાક્ષર સીખવાતા : ગામડી નિશાળનો જમાનો : રણછોડદાસ ગીરધરભાઈ અને તેમના મદદગારોએ પથ્થરપાટી અને પેન આણી : એટલે કે નવા જમાનાને અનુસરતી કેળવણીનો પાયો નાખ્યો. એ પાયો સુદૃઢ થતો હતો તે વખતે કવિએ કેળવણી લેવી શરૂ કરી, અને પાશ્ચાત્ય શૈલિએ અપાતી કેળવણી કેવા પ્રકારની હતી તેનું કવિને ઝાંખું ઝાંખું દર્શન થયું. કવિનો એક પગ-જમણો-જૂના જમાનામાં અને બીજો-કામો-નવા જમાનામાં : એવી દશામાં એમનું જીવન એમણે ગાળ્યું. કોનેજમાં લાખસ થયા પરંતુ સાંસારિક અડચણોને લીધે કોવે-જમાં તો જૂન કેળવણી લઈ શક્યા : એટલી બધી નહિ કે જેથી જૂના સંસ્કારો નિમૂળ થઈ જાય : છતાં આગ્રહી હોવાથી, સ્વાધ્યાયને જીવનમાં અગ્રસ્થાન આપ્યું. બાપરત, વડંતરવા, ટેનીસન જેવા કવિઓનાં કાવ્યોનો ખાનગી અભ્યાસ કર્યો ને તેમાંથી પ્રેરણા લીધી પિંગળ અલકાગારાલ વગેરે લખવા પૂરે ગયા ને ત્યાંથી જોઈતી માહિતી મેળવી. સાહસ અને આગ્રહ એ જે એમનાં જીવન-એમનાં વ્યક્તિત્વ-નાં વિશેષ લક્ષણ હતાં જિંદગીભર સરસ્વતી અને લક્ષ્મી વચ્ચેના વિરોધના પોતે ભોગ થઈ પડ્યા હતાં, છતાં દિમિત ન હારતાં, લક્ષ્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત કરતા ત્યારે જ પતા. એ સાહસ એમનામાં ન હોત તો કદી એ ગુજરાતને નર્મકાંઠા જેવો શાસ્ત્રીય કાંઠા મળત ન ગુજરાતી ભાષાનો કાંઠા તૈયાર કરવા હાલના માધ્યમે અને કરવેલાઓની આવડત ને સખ્યા મળી રહેવા છતાં શ. પાંચ લાખની નાદર રકમ પણ પૂરતી ગણાશે કે કેમ તેનો શક રહે છે, તો ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં જ્યારે કવિને કાંઠા ધરાવતો વિચાર ઉદ્ભવ્યો ત્યારે તેને અમલમાં મૂકવા માન માહસ-સાહસિક સ્વભાવ-એ સિવાય નીજ કંઈ સ પતિ એમના હાથમાં હતી ? છતાં હમ વરસનો મતલ પ્રવાસ કરી અતે ધારેતુ કામ પાર પાડ્યું. કવિનો સ્વભાવ જો આગ્રહી ન હોત તો કદી પણ નર્મકાંઠા અસ્તિત્વમાં આવ્યો હોત ? કવિ પોતે પોતાનો સ્વભાવ મમજતા હતા, કાંઈ નર્મકાંઠા (સંવત ૧૯૨૯ ની આજીવન) ની ગુપ્તમુદ્રા (પૃષ્ઠ ' આ ' મા) પોતે જ લખે છે કે ' પ્રવૃત્તિવાળા સ્થિતિમાં અને આશ્રય વિનાની સ્થિતિમાં પણ ઉત્સાહવાળા ઉલ્લેખપણાએ આ કાંઠા રચાયો છે ને છપાયો છે ' ' આશ્રયવિનાની સ્થિતિ ' ' એવો ગરીબાઈ, ' ' ઉત્સાહવાળું ઉલ્લેખપણું ' એટલે સાહસ અને આગ્રહ.

કવિની નવી પદ્ધતિમંત્રી કેળવણી જૂન હતી એ ખરૂં, પરંતુ એ કેળવણીના મુખ્ય મુખ્ય અંશો એમણે પોતાની જાતિ-નૈમર્ગિક લુહિવડે-અદ્યક્ષ કરી લીધા હતા. એમનો એક અંશ તે શોધક પ્રવૃત્તિ-શોધખોળ કરી અનુક્રમિયનું મૂળ શોધી કાઢવાની ગિરાસા ને તત્પરતા આના દબાત તરીકે, કાંઈને અંગે યાદત અપખસ વગેરે લાવાઓનો એમનો અભ્યાસ ન ગણીએ તો પણ આપણા જૂના કવિઓ અને લેખકો-નરસિંહ, દયારામ, અખો વગેરે-ના જીવન તથા કૃતિઓ સ બધે એમણે ઉકાવેલો શ્રમ, એ વાત તરફ તો ફર્લદા કરી શકાય જ નહિ ગુજરાતના જૂના કવિઓનાં જીવન તથા તેમનાં કાવ્યો સ મધે માહિતી મેળવવાની દિશામાં કામ કરનાર કવિ પહેલા જ હતા-

અમેસર Pioneer-હતા એમ કહેવામાં કશું એવું નથી, મંશોધન કરી અમુક પુરાણી વસ્તુનું મૂળ પકડવા (Research Work) નો રસો આપણને પાશ્ચાત્ય શૈલિએ મગેલી કેળવણીનું ફળ છે. કવિએ લીધેલી તેવી કેળવણી નિર્માલ્ય હોવા છતાં તે કેળવણીનું આ એક ઉપયોગી અંગ તેમણે પોતાની નૈસર્ગિક શુદ્ધિને પકડી લીધું. એમની પછી એ રસને જન્યારા સાક્ષરોએ એમના કાર્યની ઉપયોગિતા એકે અવાગે કબૂલ રાખી છે, અને એ રસો દેખાડી કવિ ગુજરાતી સાહિત્ય પર દબેશનો ઉપકાર મૂકી ગયા છે.

કવિનું 'ત્રીમુ' ખાસ લક્ષણ, દૈશ્વસેવા; દેશભક્તિના એ જગતા કાળમાં, એમનું પ્રખર સ્વદેશાભિમાન; ગુજરાતી ભાષા માટે, ગુજરાતના સાહિત્યને, ગુજરાતના ઇતિહાસને ખીલવવા માટે સંસ્કારી બનાવવા માટે ઉત્સાહ, ધમકા, અને છેવટે સ્વામાર્પણ. ગુજરાતીમાં જોઈએ તેવા ઇતિહાસ નથી, એમ એમને લાગવાથી એમણે આખી દુનિયાનાં જુદાં જુદાં માત્રાભ્યેના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરી રાત્રિપરંગ લખ્યો, હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ લખ્યો, સુરતની મુખતેસર હકીકત લખી, અને તેના વડે બતાવી આપ્યું કે જો કોઈ નિઃસ્વાર્થથી પોતાના દેશની યા પોતાની ભાષાની સેવા કરવા ઇચ્છે નો તે સેવા તે કેવી રીતે કરી શકે. દુઃકમાં, કવિનાં માહમ, આગ્રહ, અને સ્વામાર્પણ એ એમના વ્યક્તિત્વનાં વિશેષ અંગ યા લક્ષણ તરીકે એમના જીવનમાંથી એટલી પ્રકાશમય રીતે તરી આવે છે કે એમની કૃતિઓ જોનાર કે વાંચનાર તે પ્રકાશ તરફ ભાગ્યે જ દુર્લભ કરી શકે.

મુ'બદ : તા. ૨૨, મે ૧૯૩૩

વીર નર્મદનો જીવનવિકાસ

પ્રો. જયેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દુરંકાળ

વીર નર્મદનો જન્મ સને ૧૮૩૩ માં અને પ્રમાણ ૧૮૮૬ માં. બીજી રીતે પણ એ બંને સાચો જળણીતી થયેલી છે. ૧૮૩૩ માં ગુલામી નાબૂદ કરવાનો કાયદો ઇંગ્લેંડમાં થયો, અને ૧૮૮૬ માં ડોહરેસ્ટનનું હોમરૂલ બિલ આપ્યું ને ૨૬ ગયું. વળી ૧૮૩૩ માં કંપનીનો ચાર્ટર એક્ટ પસાર થયો—વેપાર છોડીને કિંદનું ટ્રસ્ટી તરીકે રાજ્ય કરવાનું નકકી થયું. ૧૮૮૫ માં કેબિન સ્થાપન થઈ. આગલાં પાંચાઈ વર્ષોની સરખામણીથી જણાશે કે બંને સમયના પવન જુદા હતા. એ બંને વચ્ચેનાં લાચુકાર નર્મદજીનું જીવનમાં મંભળાય છે. દુનિયાનો વિભાવતી સુકાર કરવાના તરવરાટના જમાનામાં નર્મદનો જન્મ છે. 'આપણે આપણું જોઈએ' એ તમન્નાના જમાનામાં એ પ્રમાણ કરે છે. એ પાંચલો તરવરાટ અને એ તમન્નાની વચ્ચે ૧૮૫૭ નો જળવો થાય છે.

ત્રેપન વર્ષોનું એમનું આયુષ્ય. એટલું આયુષ્ય નાનુંએ કહેવાય અને મોડું એ કહેવાય. સર ટોમ્સ ક્લાઉન ત્રીમ વર્ષ લેખ લખતાં પોતાના જીવનને 'ત્રીસ વર્ષનો ચમત્કાર' કહે છે. નર્મદનું જીવન એ બીજા અર્થમાં ત્રેપન વર્ષનો ચમત્કાર કહી શકાય. એમણે એટલાં વર્ષોમાં તો કેંક અનુભવો કર્યાં, કેંક ઘડભાગી કરી. એમણે હોઠ ઉઘાડી રાખ્યા ને આંખોએ ઉઘાડી રાખી. એક અંગ્રેજ નીતિનિપુણની શિખામણ યાદ આવે ■ કે રાજપુરુષે આજો ઉઘાડી રાખવી અને હોઠ બંધ રાખવા. આનું કરવારને શવટ આવે છે એટલી પેલાને આવતી નથી, કેમ કે આ જમાનામાં

વિચારો તો ધણાના યે બદલાય છે, પણ જોયે તો પકડાય ને ! ન જોત્યામાં નવ ગુણ કલા છે તેમના આ પણ એક હશે.

વિચારોના ફેરફારોના કાયડા ધણી વાર ઉકલવા પડે છે ખરો; પણ એમાં ધણુંખરું તો આપણાં બનાવડી લોખંડી ચોકાં જ આડાં આવે છે. એનો એ જ બક્ષ : તેણે 'ફ્રેન્ચ રેવલ્યુશન' ની સામે લખ્યું:—અને 'અમેરિકન રેવલ્યુશન' ની તરફેણમાં લખ્યું.—એકમાં બનેલા વિપ્લવને ચિકકારવાને, બીજામાં સંભવિત વિપ્લવને અટકાવવાને. કાર્ડિનલ ન્યુમેન એક વખતે ઓગિસકન ખ્રિસ્તી પંથનો જબરો પ્રચારક; પછીથી તેને છોડીને ફૅથોલિક પંથનો એક આદ્ર, એકાગ્ર પ્રેમી. જે હેવાની ધાર્મિકતાથી એ પહેલાં કાયમાં વળ્યો તે જ ધાર્મિકતાએ એને પુરાતન પંથમાં વાળ્યો. ગાંધીજી પહેલાં પોતે વકીલ થયા અને પછી વકીલોની ખૂબ ઝાટકણી કાઢી. બન્નેમાં 'આપણું કેમ કેંક સાઈં થાય' એ ભાવના, એટલે સિદ્ધાન્ત પરિવર્તન કેટલીક વાર દેખાય છતાં તેમાં ધણી વાર વાસ્તવિક ધ્યેય કે ભાવના પરિવર્તન હોયું નથી. તેને વાંચવાની વિગત જૂદી હોય છે. વિચારપરિવર્તનમાં કે સિદ્ધાન્તપરિવર્તનમાં કંઈ નાનમ નથી એ વળી બીજી વાત છે. પણ ધણીખરાં કહેવાનાં પરિવર્તનોની પાછળનાં જીવનસૂત્રો એનાં એ જ હોય છે. ઇસ્વરની દુનિયામાં પણ ધણું અચરજ જેવું લાગે છે તેમાંનું' ધણું તો સમજવાના ફેરને લીધે હોય છે.

નર્મદના જીવનનો પ્રધાન સ્વ દેશોલતિ. 'દેશાભિમાન' શબ્દ એમણે થોજી કાઢ્યો એમ કહેવાય છે. આપણા ગુજરાતના રાષ્ટ્રગીત 'જય જય ગરવી ગુજરાત' તો રચનાર એ. 'સહુ ચમે જીતવા જંગ બુદ્ધગે વાગે' એ ધૂનનો કડજેદ એ. 'આપણે તો ભૂદમા, ભૂદમા, પાછા હોડો' એમ ચેતવનાર ભોમિયો પણ એ. દેશોન્નતિની એને ઉગ્ર ધગશ. પહેલાં તેને સારું 'ચાલતી રીતો' પકડી—અથવા કહો કે નવા ટ્રંડની સાહેબોએ સુઝવેલી તે પકડી. પછી લાંબા વાચન અને અનુભવને અંતે તેમાં સંશોધન ક્યું. પણ બન્નેની પાછળ ભાવના એક દેશહિતની.

એક ભાવના નીચે પણ બધાના વિચારો કે ભાવો કાંઈ પલટાતા નથી, એક અનુરચ્છ ભાવના કે લક્ષ્યને સારું બધાના માર્ગો કાંઈ બદલાતા નથી. કેટલાક સ્થિર રચાવર હોય છે. કેટલાકને બીજા કામમાં વિચાર કરવાની કુરસદ રહેતી નથી. કેટલાકને સંજોગો જ મળતા નથી. ધણા તો સરતના ધોડાઓની પેઠે દોડીદોડીને પાછા હતા ત્યાં ને ત્યાં જ દેખાય છે. કેટલાકને વળી પહેલેથી ગુરુગમ મળી હોય તો પ્રહલાદની પેઠે અસુરોના ધરમાં પણ સાર્યા સૂતોમાં સ્થિર થઈ જાય છે, ને કેટલાક પ્રચેતાઓની પેઠે નારદ જેવાનો ઉપદેશ થતાં ઉપદિષ્ટ માર્ગમાં ચાલી નીકળે છે. કેટલાક હાથમાં જે નાકું આપ્યું તે પકડીને વેગાજની પેઠે ચાલતે ગાડે હાલ્લા જાય છે. ધણીખરા તો આ વખતમાં ગુણુ-મથિતના દાખલાઓમાં જ ગોચાં ખાધા કરે છે અને થાકતાં પછી જો જવાબ આપ્યો તે ખરો એમ માની લઈ ગાડું હાંક્યે રાખે છે. જેઓ અત્યારે વર્ષની આકેષેતરસો (ખરી રીતે એથી વધારે) બહાર પડતી ચોપડીઓના જમાનામાં બધા પુરાવો જોઈ વિચારીને પોતાની મેળે બધી બાબતો નક્કી કરવાનું સાહસ લે છે એમની દિંમતને પણ ધન્ય છે ! નર્મદના જમાનામાં ચોપડીઓની પેદાશ એટલી બધી નહિ, અને વચ્ચે વાંચ્યે બહુ જાણી જાણ નિષ્ફળ કરવાની કળા પણ ખીસેલી નહિ. એક લાકડાંએ આપણમાં સંકોષથી કહેલું કે 'હું' તો દસ વર્ષ પહેલાંની ચોપડીઓ વાંચતો જ નથી.' આ તાજા વિચારોના ધરાકના કરતાં નર્મદાસ કરનો અભિપ્રાય જૂદો દરી.

એમણે તો આખી દુનિયાના ઇતિહાસો વાંચવામાં ને રાજ્યરંજ મમજાવામાં ફેરો વ વખત કાઢી નાખ્યો. સત્ય સખવાની પાટી ઉપર આજ સુધી જેણે તેણે પોતપોતાના મેરા મારેલા દોવાથી દાલત એવી યદ ગદ છે કે આખી પાટીમાં એક મોડું ધાતું યદ પડ્યું છે અને એકે વાત ઉકેલી ગયે ઉતારવી દુનિયાને કહણ યદ પડી છે. એટલે આ જમાનામાં ધણા લોકો પાયલેટનો દિમાગ ગણે છે. એણે કહ્યું: 'શું માયુ?' અને પછી જવાબની દરકાર કરી નહિ. ધણાખરાને વિચારોની તૈયાર થાણી ઉપર બેસી જવાનું કહે છે. કેાઇ ધરમાં જમે છે અને કેાઇ વીર્યાને ઉતેજન આપે છે. શુદ્ધિના ખાનપાનમાં પશુ દેવના ખાનપાન જેવી અટપટી માયા છે.

૨૧. નવધરામભાઈએ મામાન્ય રીતે તે વખતના બળેલાઓના વિચારોમાં ઉમ્મર તથા અનુભવને અંગે કેવા ફેરફારે થતા તેનું રમૂજ ચિત્ર આપ્યું છે. એ ચિત્ર અત્યારે પણ ન લાગુ પડે એવું છેક નથી. તેનો નિર્ગોહ એ છે કે પહેલાં સુધારા તરફ ધમારો દોાય છે, અને પછી વધતી ઉંમરની સાથે વિચારોમાં પણ પાકટપણું આવે છે અને મંરફાકતા નગ્ન વલણ થાય છે. કેટલાક એમ પણ માને છે કે વાગ પાકા થતા જાય છે તેની જેડે મંગાર તરફ પણ ઉપરામ થતા જાય છે અને તેને કીધે આ પરિણામ દેખાય છે. વાતવિક રીતે તો બધા વિચારો વિવેચકના દષ્ટિબિન્દુ, દષ્ટિકોણ અને દષ્ટિમર્યાદાની માયા છે એમ કહી શકાય. એટલે યુવાવસ્થાના વિચારો મારા કે કુતગવસ્થાના એ સંબંધી ભાજગડમાં બિતરવાનું બહુ પ્રયોજન નથી માત્ર એટલું કહી શકાય કે પૂર્વાવસ્થાના અનુભવ પછી ઉત્તરાવસ્થા આવેલી દોવાથી તેની દષ્ટિમર્યાદા વધારે વિસ્તૃત થઈ એના એ માથેસે પહેલાં એક અવસ્થા જેમ દોાય છે અને પછીથી બન્ને જેમ દોાય છે, એટલે આમાં વ્યક્તિની વાત આવતી નથી હમતી કુંપળોને પણ પાકા પાનની વીતકો વીતે ત્યારે તેના રંગરાગ બદલાય છે, અને રસ પણ જરાતરા એછો થાય છે.

નર્મદાશ કરના સ બધમાં તેમના ઉત્તર લેખોની શુદ્ધિની તીનતા જેતા ઉત્તરાવસ્થાના શુદ્ધિશરણો કેાઇ આશ્વેષ પટ્ટી શકે તેમ નથી, એ એમના સમકાલીન અને મેઢી નવધરામભાઈએ પણ સચિત કહ્યું છે, અને તેને અંગે કાર્ડનિન ન્યુમેન અને લોર્ડ રિપનાં દષ્ટિાં આપ્યા છે. વળી આપણામાં કહેવત આવે છે, એ કહેવતની માઠ વરમની કુદત સુધી તો નર્મદાશ કર પડોઆ જ નહોતા. એમના 'ધર્મવિચાર'ના નિબંધો તો અત્યારે આપણે જેને મધ્યમ વય ગણીએ છીએ તેમાં લખાવેલા હતા, એટલે એ રીતે પણ એમના વિચારોને ઉમરની સુદતનો બાધ લાગતો નથી.

અગાઉના એક લેખમાં મે નર્મદાશ કરના પહેલી વીધી પછીના જીવનના પાંચ વિભાગોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અને ૧૮૫૫ થી ૫૬ સુધી ઉત્સાહ, ૫૮ થી ૬૪ સુધી ઉછાળા, ૬૫ થી ૬૯ સુધી ઉગ્મ બલતા, ૭૦ થી ૮૧ સુધી ઉર્મોધન અને ૮૨ થી ૮૬ સુધી ઉપશમ એમ એમના માનસના ઝાકને અંગે એમના જીવનના વિભાગો પાટી શકાય. એ ઉપરથી જેતાં પણ જણ્યારો કે એમના જીવનમાં કેમિક વિકાસના ચિત્રો રપટ દેખાય છે અને એ વિકાસના કારણો પણ જેવાં અધના પડે એમ નથી. નર્મદોના અનુભવ, જીવનવ્યાપાર અને સમાજસંઘર્ષમાં ખૂબ વધતો જાય છે, એમનું વાચન રાજ્યરંજ ઇલાહિ ઇતિહાસવિવેચનને અંગે પુષ્કળ થાય છે અને જીવનના ખાડાટકરોનો તેમ જ જીવનના દશાયકોનો પણ તે પૂર્ણ અનુભવ કરે છે. વળી જે પશ્ચિમની આધી એમના પૂર્વ જીવન સમયે હિન્દ ઉપર હતી તે પૂર્વના શ્લોકેશ સામેના વિગ્રહનો સમય આવતાં ધીરે ધીરે એસરતી જાય છે.

જ્યારે આપણે પ્રગતિઅધોગતિની કે વિકાસસંકેતની વાત કરીએ ત્યારે એક ભાવના કે લક્ષ્ય—દાંકધુ' કે ઉધાકુ'—આપણા મન આગળ ખડું હોય છે અને તેને દિશાએ જ આપણે વાત કરીએ છીએ. આ વાત જરા મુશ્કેલી છે. ચર્તા ચર્તા જે થાય તે પ્રગતિ—તે જ વિકાસ—એમ જો માનીએ તો તો કાંઈ વાત વિચાર કરવાનું જ લાગ્યે રહે. જો એમ માનીએ કે દુનિયા જે તરફ જાય તે પ્રગતિ તો પછી પ્રગતિ એવી બહુરૂપી બની જાય કે એને ઝોળખવી મુશ્કેલ થઈ પડે, પ્રગતિ અધોગતિની પરિભાષામાં રહેલી 'અપ' ને 'ઝાઠન' ટૂંનોના જેવું છે. હેડએફિસ તરફ જતી તે 'અપ' અને ત્યાંથી આધે જતી તે 'ઝાઠન'. એમાં દિશાને એળ ખોળવા જાય તો માથુસ ગૂંચાય. હેડએફિસ જેની જ્યાં હોય તે ઉપર તેના આધાર. હેડએફિસ કહો કે મગજનું કાર્યાલય કહો. કાંઈ કહેશે જમાનો બહુ ખરાબ આવ્યો, અને કાંઈ કહેશે કે દુનિયા કેવી આગળ વધતી જાય છે !

આમ વિચારોના બિન્નતા હોવા છતાં પણ કૈંક પ્રગતિ અધોગતિની-વિકાસ અને સંકેતની—ઠીક ઠીક હૈયામાં ઠરે એવી વ્યાખ્યા હોવી તો જોઈએ એમ કાંઈ લાગતું નથી ! એકધું ધોષા પછાડ્યે કામ ચાલતું નથી. પ્રાકૃતિને ઉમંગમાં ને ઉમંગમાં કહી નાખ્યું કે :

'All's right with the World'

પણ પ્રકૃતિ દેવીને કાંઈની શરમ પડતી નથી. યુરોપઅમેરિકાવાળાને હાથદાંડાં લેવા પડ્યાં છે તે પ્રાકૃતિંગ સાહેબને બતાવવું જોઈએ. એ તો કદાચ આ વખત જોવા હયાત હોય તો વડચ્ઠ-વર્ચની પેઠે પોતાની કવિતાનો રંગ બદલે અને કહે કે :

The Light is behind us

પણ એમ જીવનનું સમગ્રદર્શન અને સમ્યગ્દર્શન કરીને લખવાનું સૌભાગ્ય બધાનું હોતું નથી અને પ્રજાઓના વારાફર આંખની સામે જોઈને પોતાની ભૂલો સુધારવાનો પ્રસંગ પણ થોડાને જ મળે છે. વીર નર્મદે જેવા થોડા જ ઇતિહાસમાંથી તત્ત્વને એવી કાઢે છે અને તેમાંના પણ ધણા થોડા એ તત્ત્વને, પોતાના પહેલા વિચારોની તે વિરુદ્ધ જાય એમ હોય તો પણ, બેધડક રીતે જનતા પાસે રજૂ કરે છે.

વીર નર્મદે જે તત્ત્વ જોળી કાઢ્યું—અનુભવથી નહીં કથું—તે એ કે નિવૃત્તિના ધ્યેયવાળા માર્ગ એ કલ્યાણનો સનાતન રાજમાર્ગ છે; અને મંથમ એ એવું મુખ્ય સાધન છે, વ્યક્તિને પણ એ હિતકર છે અને સમષ્ટિને પણ એ જ હિતકર છે. પ્રવૃત્તિએ સ્વાભાવિક છે. પણ નિવૃત્તિ એ જ મહાન ક્ષત્રે આપનારી છે. આ પુરાણ સ્ત્ર નર્મદને હૈયે કરે છે અને તેના ઉપર એ ભાષ્ય લખે છે તે 'ધર્મવિચાર'. પ્રવૃત્તિમાં આપું જગત રાચે છે, થાકે છે ને હારે છે; અને નિવૃત્તિના આદર્શ વડે જગતના તારકા એને તારે છે અને જિતારે છે. સામાન્ય જનતાના માનસમાંથી સિદ્ધોની—તારકોની—ચિંધોની પંક્તિના માનસમાં નર્મદાસ'કર જવા એ જ એમનો મનોવિકાસ. રાગદ્વેષમાં ચુંચાવું એ સંકેત; તેનાથી આગળ જવું એને વિકાસ કહીએ.

વળી બીજી રીતે જોઈએ. જુદાં જેમ જેમ વિશાળ થતી જાય છે તેમ તેમ એના નાના નાના આગ્રહો છૂટતા જાય છે. દુરાગ્રહો છૂટે એમાં તો નવાઈ જ શી ? જુદાં : ફલમનામદઃ એ સ્ત્ર જણીવું છે. નર્મદાસ'કર નોકરી ન કરવાનો આગ્રહ છોડી દે છે, એ વાત ઉપર તો બધાનું ધ્યાન છે; પણ દેશાભિમાનનો આગ્રહ, અને પોતાના મતોના અભિમાનનો આગ્રહ પણ એમનો

છટી ગયેસો આપણે જોઈએ છીએ. પટેલાં જે કાંઈક કરી નાખીએ—કૂદકા મારીને કરી નાખીએ એ જતિ હતી—અને જેને લીધે માણસો, મમાને અને પ્રજાઓ અધારામાં કૂદકા મારે છે—તે મરી નામ છે અને તેની જગ્યાએ એક ફિલમફેની દ્રષ્ટિથી પ્રારબ્ધની લીલા અને સ્વરની અદ્ભુત ગતિને નર્મદાસાંકર જુએ છે. 'ઉત્તારી પ્રકૃતિ મધ્યમપણામાં ગદી ચકની જ નથી' એમ ખુલાસો આપી નર્મદાસાંકરના વિચારોના ફેરફારનું પોતલું તેમની 'ઉત્તારી પ્રકૃતિ' ઉપર નવલરામભાઈ ચડાવે છે. જો કે એ કહે છે ખરા કે 'આ વિચારોનો વ્યવસ્થા એકાએક નહિ પણ ક્રમાનુસાર અને દેશદિતની લાગણીથી ધણે કાળે થયો હતો.' સુદ્ધિવાદમાંથી અગમ્યવાદ તરફ ધવિનું વલણ થયાનું પણ એઓ સૂચવે છે. એટલે એકંદરે એમનું પરિવર્તન ઉત્તમાદને લીધે નહિ પણ તત્વચિંતનને જ સુખ્ય રીતે આભારી હવું એમ કહેવું વધારે ઠીક જણાય છે.

માનવ જીવનના શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક એમ ત્રણ અંશો સામાન્ય રીતે જનશીતા છે. ક્રમિક વિકાસના જીવનમાં આ અંશો ઉત્તરોત્તર અધિક અધિકાર પામતા જાય છે. સામાન્ય જીવનમાં પણ યુવાવસ્થામાં શારીરિક સુખ ભોગ તથા વિલાસનું પ્રાધાન્ય હોય છે. મધ્યમાવસ્થામાં લક્ષ્મી કે કીર્તિની ઉપાસનામાં કે સંસારને સારો બનાવી દેવાના તરંગોમાં કે મનોમાં માણસ મથગૂલ થાય છે. કોઈ પોતાના કુટુંબને, કોઈ કોમને, કોઈ દેશને અને કોઈ કોઈ માનવ જાતિને સુધારવા કે સુધી કરવા મથે છે અને તેમાં લેણદેણી પ્રમાણે અને શક્તિ તથા મંજરો પ્રમાણે થયે અપયશ ખાટે છે. ઉત્તરાર્ધમાં કેટલાક મનારથી પરદારીને, કેટલાક યાકીને, કેટલાક હારીને અને કેટલાક તેને સમજીને પોતાનામાં અથવા પરમાત્મામાં પોતાનો વિરામ શોધે છે. અલગત, આમાં બે થ બાજુના અપવાદો હશે ખરા. કેટલાક શુદ્ધેષ કે ચંકરાચાર્યની પેઠે નાનપણથી જ મંસારને બદલે ત્યાગને લઈ જાય છે, ત્યારે કેટલાક એવા પણ હોય છે કે સંસારમાં ઉવટ સુધી એવા રમ્યાપર્યા રહે છે કે ઉપરથી તેડું આવે ત્યાં સુધી આત્મદર્શન કરવાની તેમને કુરસદ જ મળતી નથી. કેટલાકને તો ખાલ જ નથી હોતો કે અરીસામાં આ મારીનું સુખકું આટલું પ્રિય લાગે છે તો અંતરાત્માનું પ્રતિબિંબ તો કેવું થ લાગવું હશે. કવિ નર્મદ, ઉપર કહેલા અપવાદોમાંના નહોતા. નહોતા એ નાનપણથી જ સંસારને તરેલા, કે નહોતા એ જીવ્યા ત્યાં સુધી સંસારમાં ડૂબેલા.

મંસારને દરિયા કહેવામાં આવે છે. એ દરિયામાંથી સાર કોણ કાઢી શકે છે એ વળી ખીજે પ્રશ્ન છે. પણ જો એ રૂપકને જ આગળ ચલાવીએ તો કહી શકાય કે એ દરિયાને કહોળામાં બહુ લાલ નથી. જમન કયસરને કિનારો જોળવે પડ્યો છે અને નરિયાના નેતા ટ્રોસ્કીની, કા-મમાં થ કોઈ રહેવા દે, તંદુરસ્તીને બહાને—તો લાગ્ય, એ દશા થઈ છે. દુનિયામાં પોતપોતાનું કામ કે કાપ કરવું એ જુદી વાત છે; પણ હું કાંઈ કરી નાખું, દુનિયાને ઉચલાવી નાખું કે મસુદને અગરવની પેઠે પી જાઉં એ પ્રકારનું અવિમાન માણસને નડે છે. જે દરિયાને તરી જાય છે તે એમાંથી સુકતાદળ કાઢી શકે છે એમ કહી શકાય. દરિયાની મજા તરવામાં છે—પછી જાતે તરે કે જહાજમાં બેસીને તરે. અવારનવાર ડૂબકી મારવામાં આનંદ આવે એ મહજ સમજાય એવું છે, પણ ડૂબવામાં આનંદ છે એવો કોઈ પુરાવો હજી સુધી મળ્યો નથી. અલગત ડૂબકી મારવામાં પણ આંખ મોં મીચીને જ તે ક્રિયા લણું કરીને કરવામાં આવે છે, અને આમ પણ તેટલો વખત અદર જ રહે છે. એટલે એકંદરે સંસારમાં જાગ્યા રહી તરવાની પ્રવૃત્તિને આપણે પ્રશંગાપાત ગણીએ

તો કંઈ વધારે પાતું નથી. અને એ દરિયામાં ફૂળકાં ખાવાની શરૂઆતમાંથી હાથ અશળતા અશળતા તરતાં શીખી જઈને, હોયે આવી એ દરિયાને તે તરી ગયા તે સારુ, આપણે નર્મદના શ્રવનની ઉન્નત ગતિ કહીએ છીએ.

વીર નર્મદના શ્રવનનું વિમાનાવલોકન કરતાં જણાશે કે એના પહેલા વિભાગમાં દૈહિક અથવા કહીએ કે આધિભૌતિક જાતોમાં કવિ તલ્લીન છે. ‘ઋતુવર્ણન’ ઇત્યાદિ કાવ્યો તથા ભૌતિક સુખના સુધારાની બધી પ્રવૃત્તિઓ એ સમયમાં પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. આ પ્રમાણે ભૌતિક સુખોની પ્રગતિની હિલચાલ કરતાં કરતાં બીજા કાળ માનસિક પ્રગતિને આવે છે. તેમાં દુનિયા બધી જાણી નાખવાની અને પોતાના દેશીઓને કહી નાખવાની પ્રવૃત્તિ યાત્રે છે. મહાભારત, રામાયણ, ઇલિયડ, રોમ, ઓથ, ગ્રિસર,—દૂંકામાં બહુ એમના હાથ તથા આવી જાય છે. આ માનસિક પ્રગતિની હિલચાલ પછી છેવટે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિની પ્રવૃત્તિ સવિશેષ રૂપે થતી દેખાય છે. ધર્મ, શાન્તિ, સંયમ, નિવૃત્તિનો આદર્શ—આ બધાં આત્માને ઉન્નત કરવાનાં ધ્યેયો હવે નર્મદની વિચારભૂમિમાં—તેમ જ ક્રિયાભૂમિમાં મુખ્ય થાય છે અને તેની સાક્ષી પૂરનાર તેમનો છેલ્લો ગ્રંથ ‘ધર્મવિચાર’ અને તેમનો નિવૃત્તિનિવાસ છે. વહેવારુ નવલરામભાઈ એમનાં ટેક, તપશ્વર્ષા, દેશદાસ, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિને સારુ એમનાં વખાણુ કરે છે. પશુ એ શુણ્ણ આ જમાનામાં એટલા બધા વિરલ નથી. આપણા અનેક યુવકોએ એ જતાવ્યા છે. પશુ નર્મદશ્રવનનો વિરલ પ્રભાવ તો એ છે કે પાશ્ચાત્ય જડવાદના એમના જમાનામાં પશુ એ ભારતની સનાતન બાવાઓને અને તેના આદર્શોના ગહિમાને જોઈ શક્યા હતા.

નર્મદાસંકર અનેક રીતે આ યુગની સમયમૂર્તિ છે એમ કહી શકાય. એમનામાં કેશવ ચંદ્રસેનનો શક્તિવાન, મહાદેવ ગોવિંદ રાગડેની દેશસુધારની વાંછના, બાલ ગંગાધર ટિળકનો સ્વદેશપ્રેમ, કર્મવીર ગાંધીજીની સ્વદેશીની ધગશ અને અરવિંદ થોપની અધ્યાત્મતત્ત્વનિષ્ઠા છે. નર્મદનું શ્રવન એ એક સાત્યશોધકનું, અનુભવગ્રાહકનું, વિદ્યાઆર્મગીતું અને વિચારવાન મેધાવીનું શ્રવન હોવાથી એક કમિક વિકાસનું શ્રવન છે; અને એ જ એમના વિચારપરિવર્તનનો કોપડો કંકલવાની કૃત્તી છે. એટલે એક જૂના મંસ્કૃત શ્લોકનો ભાવ લઇને કહીએ કે ઉપરથી ખેદવાળી દેખાતી, પહે પહે જાણે રખલનનો ભાસ કરાવતી નર્મદની શ્રવનકથા, ધીમે ધીમે નવવધૂની પેઠે આત્મશાખ્યાની શાન્તિમાં જાય છે.

નર્મદના શ્રવનને એક વીર કાવ્ય કહી શકાય. લોકકલ્યાણના સૂત્રથી એ પ્રવર્તે છે. વીર કાવ્યની પેઠે જ એમાં અનેક યુદ્ધો, વિજયો અને વિઝહો થાય છે. દેશનાં અનેક ધીર વીર પાત્રો એમાં ભાગ લે છે. અને દૈવી શાન્તિ અને સયમમાં એનું અંતિમ નિર્વહણુ થાય છે. ધીરાદત નર્મદ એના નાપક છે વાસ્તવિક કલ્યાણની અન્વેષણુ એ એના રચાયોભાવ છે. સુધારાની ધગશ, દેશાન્નતિની ઇચ્છા, દેશી કસાકોસલની ઉત્તેજના, દેશીઓની દાસ, ભાષાપ્રેમ, ધર્મપ્રચારની ધૂન અને પ્રચલિત ઝંઝવાત તરફ નિર્વેદ—એ બધા એના સંચારોભાવો છે. યુગરાતીની રસિકતા, બ્રહ્મકુલવર્તિની સંસ્કરિતા, અને સ્નેહદાઈ અંતઃકરણુ એ એના વિભાવ છે. અને ભાષણુ, કવન, લેખન, વાચન, વિવેચન અને વિચારણુ એને એના અનુભાવો કહીએ. આ કાવ્યનો અર્જીવ સંદેશ અને સંદોહ નિષ્કામકર્મ સંગેત પ્રજા શરણુપ્રપત્તિમાં છે; અને ‘મને વિસારી રામ સમરજો’ એ એનું અંતિમ ચરણુ છે.

મહાવરહ

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

આમ નર્મદ શ્રવે છે ને આમ જાય છે એ બે યુગને મગમ જન્મ્યો, ને નવા યુગનો સજા થયો. એણે નવા મસ્કાર ઝીલ્યા, ને જૂનાને મગોધ્યા. એને જૂના રમ, અતકાર ને નાચિકા વિષયો નવા જમાનાને શીખવ્યા. પિંગળ વ્યાકરણ ને કાચ, ને પુરાતત્ત્વના પાપા નાખ્યા જના બધેનોમાંથી મુકત કરી કવિતાને એણે અદ્ભુત રંગી, આત્મવર્ણી, ઊર્મિથી તરવરી કરી મૂકી. એણે ઊર્મિગીતનો પ્રાગ્મણ કર્યો, રૂઢિવર્ણનનો નાદ લગાડ્યો, પ્રણયને ચોગ્ગ રથાને રાખી પૂજ્યો, જીવનનો હલ્લાસ જેવો માણ્યો તેવો ગાયો, એણે ગદ્ય વિશદ કર્યું, સમૃદ્ધ કર્યું, રસમયતા, ચિત્રમયતાને ગાજે વહનું કર્યું. લાપણ ને નિગધને મુદર કર્યા કૃતિહામ સર્જનમાં પ્રથમ પગલા માડ્યાં. આત્મકથાની દિગ્ગા દેખાડી

એણે પરસંસ્કાર ઝીલ્યા, ને સુવાગનો એ પયગંબર થયો. એણે નિર્માલ્યતાને પડકાર કર્યો, વીર ધર્મનો વાવટો ઉડાવ્યો. સ્વતંત્રતાનો જ્વળ કર્યો ને કરાવ્યો. અમાજના બધેના તોડ્યાં ને તોડતાં શીખવ્યું. બ્રિટિશ અમલને પારખ્યો, ને સ્વાતંત્રીશાનાં ચૂનો રચી ગયો અને આજે પણ જે સિદ્ધ નથી થયા તે ઉદ્દેશોને ગુજરાત અમલ રાખી ગયો. છેલ્લે આર્થિકના મોલિક મૂલ્યોની ઝાંખી કરી તેને સ્વમસ્કારમાં રહેડું રહસ્ય મમગ્નયુ એટલું જ નહિ, પણ પરસંસ્કાર વિસારી નાખી, સ્વમસ્કારને પુનઃજન આપનારા મહાગુજરાતીઓની અનંતમાતા જે અનાદિ કાલથી ચાલી આવે છે તેનો એ અણુકો થયો.....જ્યારે પાશ્ચાત્ય મસ્કૃતિના ડાખથી ગુજરાત ઘેલું થયું હતું ત્યારે શકર મમા નર્મદે તે વિષ ગંગે ઉતાયું, જીરવું ને સ્વમસ્કારનો રમ અનુલન્યો. એણે પશ્ચિમ જીવ્ય-પોતાનું કર્યું-ને તેને બે મમુદ પાછા વળી તેને પોતાનું કરી જીવ્ય

અને તે મર્મ હતો-પ્રખર પ્રાકૃતિક માનવતાના ભડકાડતા ઝમિથી તેનું જીવન મચેતન હતું. જે ને માનતા તે કવિતા જે કવનો તે અચારતા અનંત આચરણથી લાગતા વામાને મોઝે ઝીલે. કાયરતા, અસત્ય ને પ્રતિષ્ઠાપ્રેમ, હસની પીઠપરથી પાણી સરી જાય તેમ, એનાપરથી મરી જતા પરાક્રમ કરતા એણે પાછું વાળી નેપું નહિ એ પ્રણય શોધતા ભટક્યો-સનાતન માનવીના નિરમયમ જેમથી એનામાં દોષો હતા, કથા અને પ્રયત્ન, પણ તેને ઈન્દ્રજિતથી આત્માદવામાં એણે ગૌરવ ગણ્યું નહિ, એણે કદી જાણ્યું નહોતું જાત બચાવવાનું આપત્ય, એણે હોઆં ડહાપણ પૈઆ, પ્રતિષ્ઠા મર્વસ્વ, અનિયત્રિત જીવન જીવવા-આત્માનો જ માલિક આત્મા રહે માટે-નર્મદે સર્વસ્વ છૂટે કાપે હોમ્યું અને અર્વાચીન જીવનનું સર્જન થયું.

અધકારમાંથી પાટણનાથેએ ગુજરાત તાયું ત્યારે, માહિત્ય, વિદ્યા ને મસ્કારની નવસૃષ્ટિ તારી કલિકાલ્પવર્ષા હેમયદ્રે. સુસ્તિમ જાતમની દારૂણતામાંથી લાગવત ધર્મે ગુજરાત મચા-નું ત્યારે સાહિત્ય, ભક્તિ ને નીતિનું જગત ઉપર આણ્યું વેણુવજન શિરોમણિ નરમેયાએ મરાગ અધાધુધી માંથી પૂર્વ પશ્ચિમની સંધિએ, પુનર્ધટનાકારો કીર્તિ મારતા ત્યારે નર્મદ આ-ન્યો. એણે પ્રલયજલમાં ડૂબી મારી, નવગુજરાતને ઉપર આણ્યું-નવગુજરાત, માહિત્યને મસ્કારની સુવાસે મરસ, પરાક્રમ ને પ્રણયની સજીવનીએ નવજીવાન.

આમ સંકીર્તકને પ્રલયમાંથી નવસૃષ્ટિના તારણદાર મહાવરહો ગુજરાતને મળ્યા જ ગયા ૧ નર્મદાશ કર અને તેમના સમય વિશેના રા મુનશીના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ નામે 'અર્વાચીનોમા આદ્ય' નો આ ઉપસંહાર છે.

—સંપાદક.

નર્મદ-કર્મવીરકવિ

૨. વિનાયક નંદશંકર મહેતા,

આઇ. સી. એસ.

જે વેળા બાપરનના ઉપાસકો એનું સતતર્થ શ્રાદ્ધ ઉજવતા હતા તે વેળા ફરી પ્રશ્ન ઉઠેલો: ઇંગ્લેંડનો સૌથી મ્હોટો કવિ કોણ? યુરોપની દૃષ્ટિરીમામાં તો હજી સુધી જોન મોરલીએ એક વાર લખેલું તેમ-બાપરનજ. "If anything was more Characteristic of Byron than another, it was his rude common sense," આમ રીસાક્ષી લખે છે. ઓછાંટ એને માટે કહેતો કે The moment he thinks he is like unto a child. જતાં લીયોપાલ્ડો ને હાઇના લામીને મન બાપરન ઇંગ્લેંડનો એકજ વિરલ કવિ. આનું કારણ શું? તો એકજ. અરાડમી સદીના સાયકાળ ને ઓગણીસમી સદીના ઉપકાળસમયે ન્યાં દષ્ટિ નાંખે ત્યાં રાષ્ટ્રીય ચોળનાઓ ને સામાજિક બંધારણ શુંપદાર્પ પડ્યાં હતાં ને જળે પડ્યાં ખંજન, તેમ દેહ ને આત્મા તરફકતાં હતાં. આ બંધનમાંથી મુક્ત કરવા જે મોંમાં મંત્ર કોઇ કવિ ઓચર્યો હોય તો તે બાપરન. દેવો તે સાંભળી હજ્યા-અજ્યા-ને મનુષ્યની યાતના કાંઇક વિરમરાધ-કાંઇક સુખત થઇ. કહેવાય છે કે આઇઝક હેરેફ્ડની અસર પાલામિંટની ડેમેટનાં જર્નલ જેવી બધે થઇ. તેમાં જે pegeant of a bleeding heart-"ધવાયલાં છગરનો જે નઝઝરો" જેઆયો તેથી કાણ નહિ 'પીગજી' હોય! તેમાં વળી જે fan faronade des Vices આમ જેમ એક ફ્રેંચ વાર્તિકકારે બાપરનની પ્રવાસપોથી બાબત લખેલું કે તેમાં પોતાની સમાજ વિરુદ્ધની અનીતિઓનો ઢંઢેરો પીટયો છે તેમાં બાપરનની એક ખૂબી. હરેક વ્યક્તિને સુગમ ને આન્ય થાય એવી પ્રણાલી પ્રચારેલી છે તેથીજ. Blakena શબ્દોમાં કહીએ તો આવે કે The road of excess leads to the palace of Wisdom. આજ બાપરનની ખૂબી. આજ એનું રહસ્ય-આજ એનો ઉધક નળ-જેથી સર્વ દિલ ખુલી જતાં ને તે માનવર અતિથિને સન્માન મળવું.

નર્મદાશંકરની કવિતા વાટે આમ કહીએ તો કાંઇ શૂલ નહિ ગણાય. એમાં કાંઇ અનન્ય મીઠાશ નથી-એમાં કાંઇ અહંભુત દેવી શક્તિ નથી. એમાં આસુખિક જીવનની રસમય ઝાંખી નથી કરાવી પણ જે બંધનમાંથી મુક્ત થવા તત્પર કરનાર રણુશીગડા વગાડ્યાં છે: તે હા, "સદ્દ જીતવા જંગ જીવગો વાગે" તે વાંચી હજીએ લોહી ધમધમ આવે છે. મનુષ્ય સદ્દેવ શેમાંચદશા ભોગવે છે, અને હીન્સત્વ પણ ઉતેજીત થઇ ટાલેથી તીરકામઠાં ઉતારે છે ને ફેંટા તાણી કમર કસી રણુસંગ્રામમાં પડે છે. પછી મારવો હોય મરધોડો. "માહોમ કરીને પડે ફતેહ છે આગે." વિધવા ઉપર શુજરતો લુલ્હમ-વહેમથી વીંધાઇ ગયેલું જીવન-"ન્યાં ન્યાં નિઃસત્ત નિસ્તેજ દિસવું" ત્યાંયાં કવિ ધૂમતો ને "સાદસે કાલ્બસ ગયો નવી દુનિયામાં"-આમ હોંસ વધારતો, ધીરાને ધમકાવતો, ખાઇપી દેદપુષ્ટિથી ચતા ક્ષીણ ચિત્તને ધમકાવતો કવિ-જેવો કે મારી બ્હાલી માતા એને આલેખતી તે-મહારી નજર સન્મુખ

ખડો થાય છે. ને મને જરા પણ આશ્ચર્ય નથી લાગતું કે એકે હાલના સમયના વાર્તિકો એને ડૉન ક્વાટ્રોલો દહે કે છેમગો છાક્ટો દહે પણ અમને-એમણે માતાપિતાતરફથી તેની આ કૃતિનું-નેના હાવભાવનું-તેની લઠણનું વર્ણન માંભજ્યું છે-નેમને મન તો એ સચોટ કર્મવીર કવિ રહેવાનો, ને જ્યાં ન જાય રવિ ત્યાં જાય કવિ' એ જે એનો મત હતો તે એણે સચોટ સાબીત કરી આપ્યો.

કવિના પ્રભાવનું કારણ શું ? એક તો એની અનોખી નગરશક્તિ. જેમણે વેનીસીયા ક્ષેત્રે-સ ન્યેયું દશે તેમને ખ્યાલ સદંજ આવી શકેને કે છતાંલીધન કવિયોનો દેવગ્રેમ નગરગ્રેમનાં મૂળમાંથી પેદા થયેલો. નર્મદનું પણ આમજ ! જે સુરતના હૂળતા મૂલ્યબિંબનું એણે વર્ણન કર્યું છે એ ગુર્જર ગિરાના ધાર્મિક મહાકા માફક અમર રહેશે. એકવારનું એનું ગૌરવ ને હાલની એની અધોગતિ તે બાવરના છટલીને ગ્રીસનાં પુરાતન પ્રભાવની પ્રશંસા ને નતકલીન શુદ્ધામગીરીના શીટકારને યાદ કરાવે છે. તેજ લેહ એમણે ગુર્જરાત ને હિંદનાં ચિત્ર આલેખવામાં લગાડેલી. નર્મદ કાલીપદમનનું દમન કરી, શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે જેમ યમુનાસ્થાનને નિર્ભય બનાવ્યું તેમ કુષ્ટ રીવાજોનું મંથન કરી નર્મદે સુરતને ગુર્જરાતને સુખમય લપરદિત નિષ્કંટક બનાવ્યું, જે દિન બહેન પાલીગીરી પોતાનું રહિમ્મત ધર ટોડી એમને સરણ આવી તે વેળાનો નાગરી કામમાં ખળભળાટ-ને કવિનું વિશાલ હૃદયનું માદમ મ્હારી માતાના મુખથી હું સાંભળતો ત્યારે કવિનો જે હમેશને મળેનો આત્મેખાલ્યો ચિત્રચર તર્કન બૂધ ભરેલો લાગતો-તેમાં તો કવિએ ઉપકૃત કાંઈક વિસ્તૃત ને ભારેખમ પાઠકું પહેરેલું-પાતળું પણ ચંચળ મુખકું ગંભીર-તાથી કોઈક વિચારમ્મત ને જ્ઞાનપ્રધાન વ્યક્તિનું જ્ઞાન કરાવતું. તે માથ વળી અંગુલી લમણે લગાડેલી ને મનનરવરૂપ ! ના ! ના ! કવિ તો લઠેલો હતો, એની કલમ સમશેરરૂપ હતી. રતિદેવના શબ્દમાં જીત. પ્રવિચ્છ મૂતાનાં મલેયે દુઃસ્વપ્નાસ સદા. કવિમંતાન એ જાનનાં હોય છે; એક તો કવિત્વજ્ઞિ પરજ વિરલ પ્રમાણ ક્યાં કરે છે; બીજાં રાષ્ટ્રે ને સમાજ-જીવનમાં એતપ્રોત યદ જાય છે. કોઈકજ ભાગ્યશાળી કવિ હોય જેના હરેક સંતાન આ બંને પરસ્પરવિરોધી-ગુણ સંપન્ન હોય. કવિ રવીંદ્રનાથ આ પાપરીમાં આજકાલ આવે. પણ આને અભાવે એમ ન કહી શકાય કે સંતાન કેટલીક રીતે હવેની નજરે નિઃસર્વ ભાલૂમ પડે છે. તેથી તેનો વ્યુત્પાદક નિસ્તેજ હતો બીજા એક કોઈ કુસુમની પાંખડી પી સુકમારતા કે સુગંધ કેમ કળી શકે ? એ તો ગુલાબ વેચનારજ જાણે. કવિના કવનની થી અસર થઇ ને

‘ જદોને અજોગીયું વાર થઈ.
મુખનાસ કરે પડી વાગી અઈ,
શું વિચાર કરેછ વિરોધ તમે ?
હજી તો દિન ચાર થયાઝ ગયે. ’

તે કદાચ “ વ્યક્ષ્ય ” રસશ્લેષ વિરલવિલાપને આજકાલની આંખથી નથી વંચાવાનો. તે વેળા કાટક કે શેત્રીની કવિતા કોઈએ વાંચી નહતી. કાળોહાસનું જ્ઞાન લોહને હતું. દારસી ઉતરતી શકતી કવિના વાંચી લોક લોભાતા તે વેળા સરલ સચોટ વ્યવહાર લાપાખા વિરહીગીતું જે ચિત્ર આલેખ્યું છે તે ઉપર વાંનાર-ત્હારો ઉત્તમ વ્યવહાર ન નાખા ! આજ કવિ જેનાં

કવનથી નગરમાં સાહસ પ્રવર્ત્યું—ગુજરાતમાં સાહસ પ્રવર્ત્યું. ને શેલીએ લખ્યું હતું તેમ poets are legislators તેમજ ખરે ગુજરાત માટે નર્મદ એક ન્યાયમંત્રી નીવડ્યો. આજકાલ એનું સ્થાન ક્યાં—એ એના સમયના અધિકારનો ખ્યાલ કરીને ગોઠવવાનું છે. તે વેળા બૃહસ્પતિ અસત પામ્યો હતો. બોમમંડળ નિરુદ્ધ હતું. ત્યાં એકાએક અગ્નિ પ્રકટાવતો કોઈ વેળા ધૂમકેતુ સમ પશુ આપણને આશા પ્રેરતો તારક પ્રકટ્યો ને પ્રકટી ખીન્ન નિરુદ્ધ સત્ત્વને સતેજ, સજીવન ક્યાં.

પ્રાહ્લણ કે ક્ષત્રિય ?

શ્રી. લીલાવતી મુનશી

નર્મદ વિષે એકવાર સુરતમાં નર્મદજયંતિપ્રસંગે મારે જે કહેવાનું હતું તે બધું મેં કહી દીધું છે. આ પ્રસંગે પણ અનેક જણ તરફથી અનેક રીતે એના જીવનનું ને કવનનું અવલોકન થયું. મારે ફરીઆદ માત્ર એકજ કરવાની છે: ગુજરાત અંગ્રેજ, બંગાળી, હિંદી અનેક કવિઓની જયંતિઓ ઉજવે છે. કવિ નર્મદનાજ સ્મરણમાં એ આદલું કેમ પછાત છે ? એનું સ્મારક કરવાની એની સૌથીએ મોટી ફરજ નથી શું ?

કવિ નર્મદને માટે શ. મુનશીએ આ એ વિરં પણા વાપરેલાં છે: અર્વાચીન મન્યંતરનો મત્ત અને 'અર્વાચીનામાં આઘ' ને તે સાથે છે. નવા ગદ્યનો એ પિતા અને નવી કવિતાનો એ પ્રથમ સર્જક. પ્રેમ ને શૌર્યને એના જમાનાથી જૂદી રીતે ગાનારા એ કવિ આખી જીંદગી સાહસિક રીતે જીવ્યો છે.

દેશમાં બ્યારે અધિકાર હતો ત્યારે એણે પ્રકાશનાં દર્શન ક્યાં. બ્યારે કાયરતા હતી ત્યારે એણે શૌર્ય સજાડ્યું. રૂઢિઓ જીવનને જકડી રહી હતી તેની સામે એણે અંડ ઉઠાવ્યું ને પ્રેમને અંખતાં અંખતાં એણે જીવન વીતાવ્યું.

એનામાં અભિમાન હતું પણ પોતાની શક્તિનું; એનામાં સાહસિકતા હતી તે બળવાનની. એનામાં પ્રેરણા હતી સ્વપ્નદ્રાણી એની કીમત આજે આપણને પૂરેપૂરી નથી સમજતી; કારણ કે અના જમાનાને આપણે આજે પૂરેપૂરાં ઝાળખ્યો નથી. જે શૌર્ય આજે જેલ જવામાં નોપ્તએ છે એથી અનેકગણી હિંમત નર્મદના જમાનામાં નર્મદની જીંદગી જીવવાને માટે જરૂરી હતી. એ તો ક્ષત્રિય થવાને સર્જ્યો હતો, એ પ્રાહ્લણ કેમ સર્જ્યો ?

આ વીરને ગુજરાતે જીવતાં ન્યાય નથી આપ્યો. મર્યા પછી સ્મરણની અજલી તો તે આપે .

એના શબ્દે દહ ગગનમાં ઝુંગે છે:
 “ સૌ ચત્રો ઝૂલવા જંગ ખુશ્મલો વાગે,
 માણેમ દરીને પડે^૧ દુતોડ છે આગે, ”
 “ રજુ તો ધીરાનું^૨ ધીરાનું, નદી ઉનાવળા કાવરનું. ”
 “ જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત !
 જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત !
 દીપે અરજું પરભાત—૪/૫૦

X X X X
 જન ધૂમે નર્મદા સાથે—૪/૫૦ ”

ગુજરાત ! સાંભળ, તારા પીરને ઝાગળ ને તેનું રગરક દર.

સમયમૂર્તિ નર્મદ

શ. અંબાલાલ જાલકૃષ્ણ પુરાણી

કવિત્વને વેદમાં દેવના વિશેષણ તરીકે ગણવામાં આવે છે; વેદનો પ્રત્યેક દેવ “ કવિ ” છે,—કાંતદર્શી છે. આ પ્રમાણે સામાન્ય માનવથી પર, હ્રિયોથી અપ્રાપ્ય, એવી ચૈતન્યની ભૂમિકાઓને, અવરથાઓને પ્રગટ કરનાર માનવ—“ કવિ ” પણ દેવત્વનો અધિકારી બને છે. દેવતાઓ કવિ એટલા માટે કે સૌંદર્યનાં અને આનંદનાં સ્વરૂપોમાં તેઓ સદા વિહાર કરતા હોય છે, સત્યના સૂક્ષ્મ્યોત્તિના તેજસ્વી પ્રદેશોમાં વિચરતા હોય છે, તથા જીવનમાં પ્રગટ થવા ધસતી તપશ્ચક્રિત તથા પ્રાણશક્રિત, યા તો કોષ નવીન સૃષ્ટિના તેઓ દ્રષ્ટા હોય છે. ૧ સૌંદર્ય—આનંદ, ૨ સત્ય અને ૩ સામર્થ્ય યાને શક્તિઃ^૩ એ ત્રણ કવિતાની પ્રેરક શક્તિઓ માનવ “ કવિ ” ને પ્રેરે છે.

પરંતુ કવિનું સત્ય દર્શન અને મીમાંસકનું સત્યદર્શન એક નથી. સત્ય તરીકે સત્યની પ્રાપ્તિ એ તેનો ઉદ્દેશ નથી હોતો—એ તો મીમાંસાનો પ્રદેશ છે. તેજ પ્રમાણે પ્રાણ યાને જીવન અને તેમાં વહન કરતી શક્તિ યાને સામર્થ્યની પ્રેરણા કવિતાને પ્રેરે એ બનવા ભેગ છે પરંતુ જીવનના—વ્યકિતગત કે વિશદ હેતુઓ સાધના માટે કવિતા નથી—ભણે કાવ્યસર્જન વડે જીવનની કોષ અપ્રદ્ય જરૂરીયાત પૂરી પડે અને નવીન યુગનું સર્જન પણ થાય. કવિતાની મૌલિક શક્તિઓ તો સૌંદર્ય અને આનંદજ.

તત્ત્વનું ચિંતન કરનાર મીમાંસક સત્યપ્રાપ્તિ કરે અને કદાચ તેને ભાષાદ્વારા પ્રગટ પણ કરે, જીવનની ભેડે એકતા સાધનાર તથા ભાવિને પોતાની સ્ફૂરણગ્રામની શક્તિ વડે બળ્યુનાર યુગદ્રષ્ટા કે ધર્મવીર નેતા આગામી યુગની આગાહી આશ્વ^૪ પમાડે તેવી એકસાધપૂર્વક કરી બતાવે. પરંતુ એ બંને ‘ તત્ત્વદ્રષ્ટા ’ અને ‘ યુગમૂર્તિ ’ યાને ‘ સમયમૂર્તિ ’ છે “—કવિ ” નહિ.

હોવાનો ભાવાર્થ એ નથી કે તત્ત્વદ્રષ્ટા જે સત્યનું દર્શન કરે મા તે સમયભૂતિ જે ભાવિનું પુરોવાચન કરે તે કવિતાનો વિષય બની શકે નહિં, તાત્પર્ય એ છે કે કવિના માનસમાંથી પસાર થતાં-પહેલવાળા હીરામાંથી પસાર થતાં શ્વેત સૂર્ય દિરણુની પેઠે—એ બન્નેનાં સ્વરૂપમાં એટલો તો ફેર પડી જાય છે કે તેને ઝોળાખર્તા પણ મુશ્કેલ પડે. આધુનિક જમાનામાંથી એકજ ઉદાહરણ તરીકે બંગાલના વિશ્વવિખ્યાત કવિ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની કવિતામાં વ્યક્ત થયેલા દાર્શનિક સત્યોનાં સ્વરૂપાંતરનો વિચાર કરતાં ઉપરની દલીલનો મુદ્દો કદાચ વધારે સ્પષ્ટ થશે.

કવિતાને જન્મ આપનાર માનસ—સક્રિત તત્ત્વાન્વેષી શુદ્ધિ યાતો તર્ક શક્તિ કે તેનાથી પણ ઉચ્ચ શુદ્ધિમાં કાષ્ઠ કરતી, સ્વયંસ્ફુરણની જ્ઞાનશક્તિ નથી. કવિમાનસમાં સત્યની શ્વેત જ્યોતિષ ઇન્દ્રધનુષ્યના રંગોમાં વહેંચાઈ સૌંદર્યનું રૂપ ધારણ કરે છે. કવિમાનસમાં સાચી કવિના જન્મે ત્યારે ચિત્તમાં ભાવની જાગૃતિ ધમને ભાવની રેશમાં તેનું ચૈતન્ય તરવું હોય છે. વળી વિચારની જાગૃતિ પણ—કવિ-માનસમાં યાવ તોપણ, પ્રેરણાશી સરસ્વતીના પ્રવાહ પેઠે વેગ-પૂર્વક પોતાની મેળે તર્ક—પરંપરાનો આશ્રય લીધા વગરજ—ધસી આવે છે. કોઇ કોઇ વાર કવિ માનસમાં પૃથ્વીથી સ્વર્ગ તરફ તો કોઇવાર તેથી ઉચ્ચતા સ્વર્ગથી પૃથ્વી ઉપર ઉમ મરતનાં વેગવાન રોમાં અને તેમની વિદ્યુતો અથકે છે.

ઇન્દ્રિયાતીત કોઇ મહાન સત્યના સૌંદર્યદેવનું, મા તે જીવનમાં પ્રગટતા પ્રયત્ન કરનાર કોઇ ક્રિયાત્મક શક્તિનું કે બળનું, કે પછી રસસમાધિમાંથી ઉદ્ભવતા કોઇ આનંદમય સત્યસ્વરૂપનું દર્શન અને સર્જન એ કવિતાની મૌલિક શક્તિઓ છે. કવિતા સૌંદર્યમય દેવરૂપે સત્યસૂર્યનાં દર્શન કરે છે, કેટલીક વાર પ્રચુરશક્તિપ્રવાહને કવિતાનો વાહુમય મંત્ર-સ્પર્શ માફક શક્તિના શુષ્કાંતિ છોડી મૂકે છે તેમ—જીવનમાં સુકત કરીને સર્વત્ર રેલાવે છે તથા નવયુગનું સર્જનજ કરે છે. તો કોઇવાર સત્યના સૂર્ય કરતાં સૌંદર્યનિધિ ચંદ્ર અને તેના અધિષ્ઠાતા આનંદસ્વરૂપ સોમની રસરૂપે તે આરાધના કરે છે અને માનવને તે અશ્રુત-રસનું પાન કરાવે છે.

આમ સામાન્ય માનવચેતનાની પાર્થિવતાને માટે, માનવની અસંસ્કૃત ઇન્દ્રિયોને માટે તથા પડે કરણ વિનાના તેના માનસને માટે જે સત્યના સૌંદર્યસ્વરૂપનું, જે આનંદસ્વરૂપનું દર્શન અસંભવિત હોય છે તે સ્પષ્ટ, અને તેથી છંદ્ય, કવિતા પ્રેરણાજનિત છંદ્યુક્ત વાણી વડે માનવને કરાવે છે. પ્રેરણાસૌંદર્યનું દર્શન; આનંદની અનુભૂતિ વગેરેને કવિતાના ઉદ્ભવનાં કારણો ગણીએ તો પ્રેરિત છંદ્યુક્ત શબ્દ કવિતાના દેહની સામગ્રી પૂરી પાડે છે એમ કહી શકાય. પ્રેરણાપ્રેરિત શબ્દમાં સૌંદર્યસર્જન કરી માનવને આનંદપ્રાપ્તિનું અમર સાધન બની રહેવું એ કવિતાનો મૌલિક ધર્મ ગણાય. એવી અમરતાની મુદ્રાવાળી કવિતાને માનવજાતિ કદીપણ મરવા દેતી નથી.

પરંતુ એવા સર્જનકારોમાં પણ ચઢતીઉતરતી શ્રેણી હોય છે. સુદૂર ભાવિને આર્ષ દષ્ટિ વડે જોનાર અને મંત્રસ્વરૂપે પોતાના દર્શનને પ્રગટ કરી પ્રજાની ચેતનાને યાને સંસ્કૃતિને પ્રથમ ઋચા ગાઇને અસાનમાંથી કે જડતામાંથી આજ્ઞાન કરી જાગૃત કરનાર ઋષિ કે કવિ વિરલ અને જૂદો જ હોય છે. અને જ્યારે ચિરકોક્ષિત આનંદયુગ આરંભાય,—પ્રજા જાગૃતિની કે યુનર્જાગૃતિ-

ની ઉપાની પ્રયુક્તતા અને જીવનનો ઉદ્દેશ. ચારે બાજુ પ્રસરી રહ્યાં હોય. ત્યારે પ્રગત્ય માનસબોધમા સૌ દર્શનાં વિવિધ સ્વરૂપોમા-જળે છદ્મના નદનવનમાં વિદરતુ હોય તેમ-સ્વચ્છે વિદાર કરતુ ગાંધર્વનું વૃદ્ધ જળે આવીને જીવનની ઉપાનું બિરુદ આલાપતું હોય એમ આપણને લાગે છે. ચારે બાજુ સંગીત, છંદ, તાલ, વ્યત્તના, જીવનના ઉદ્દેશના અને મસ્તીના સરો પ્રસરી રહે છે અને સધળે આન દોતસવ જવાય છે. પ્રગત્યજીવનના કોઈ મન્ય યુગોમાં આપણને એ ગાંધર્વવૃદ્ધના ગાથો પોતાનું સ્વર્ગીય ગાન આપણી પૃથ્વી પર રેલાવતા જણાય છે. ઇસ્લામી ઇતિહાસમાં ઇસિજાએધરાશ્ચીનો યુગ એવો ધન્યયુગ હતો. પ્રચીનદિદમા કાલિદાસનો યુગ એવો હતો અને વર્તમાન હિંદની જાગૃતિનો આપણો યુગ પણ એ ગાંધર્વયુગના જેવો લાગે છે.

બ્યક્તિની પેઠે પ્રગત્યજીવનમા પણ ભરતીએટ થાય છે, પ્રવચનમા ધનધોર દીર્ઘ તમસમાં રાત્રિઓના યુગો આવે છે, વાનાઓડા અને વંદોળિયાના સમય પણ હોય છે

પ્રથમ દષ્ટિએ આપણી રાષ્ટ્રીય પ્રગત્યજીવનની ઉપાનું મરદ ગાતા આદિ ગાંધર્વ તરીકે નર્મદને ગણવાનું આપણામાના કેટલાકને મન થાય એ સ્વાભાવિક છે

પરંતુ ગાંધર્વોના મધુર સરોદ તો રાત્રિના અધકાર પછી જ સભવેને ધનધોર રાત્રિ જામી ગઈ છે, સરોદય ધવાનો કાગ પસાર પણ યદ્ય ગયો લાગે છે, આ કાગા ધદ્ જામેલા વાદળા, આ કારમી તમોગ્રસ્તતા, આ સર્વગ્રાસી અસ્વાભાવિક નિદ્રા, આ વિશ્વબ્યાપી ઘેન, આ દુસ્વપ્નાવસ્થા કેમે ઠરી દૂર થાય તેમ લાગતું નથી પ્રલયકાળે બારે મેથો તૂટી પડીને આખરે જળપ્રલય જ ધવાનો કે શુ ? એવીએવી શકાઓ કોઈ અધઃજાત માનવને થાય, કરો! ઉપાય સૂઝે નહિ અને લગભગ નિરાશાવાદનો આશ્રય લઈ પ્રારબ્ધવાદી યવાનો તે નિશ્ચય કરે એટલામા એટલામા તો સૂસવાટ કરતો પવન વાય, મરુતોના ટોળે ટોળા છૂટે અને વિહ્વતના તીક્ષ્ણ બાલાઓ ચમકચમક થઈને ધદ્ વાદળાને ચીરવા માડે, નિદ્રામાં ધોરતી પૃથ્વીને હલાવી જગાડી મૂકે, ઉધતી આંખોને ઝખવે, સ્વાર્થાં સલામતીનો ભગ કરે,--દૂર મરુતોનું રુદ્ધ તાડવ યતુ થાય અને વાદળાનો ધદ્ પૂજ, મરુતસભી નિદ્રા મરુતોના રૈદ્ર આગળ સરી જાય અને સૂર્યનારાયણના દર્શન ચક્ર ચક્રમંજળ દિન આરંભાય એવા આપણા જૂલન રાષ્ટ્રીય જગૃત્સિદ્ધ મગજ પ્રભાવ પૂર્વેના આદિ મરુત તે નર્મદ.

ખરું છે, સુદર સરલહરીઓ જલલાવતો, પ્રભાતના નિર્મલ વાતાવરણમા નિશ્ચિન્ત અને આનંદપૂર્વક સરતો તે 'ગાંધર્વ' નથી ભાગતો, ફેડતો, ગજતો, અદ્ભુતસવ કરતો. જૂતકાલના તામસિક યુગનું પ્રલય-તાડવ કરતો ધૂર્જિત સરખો મરુત છે.

અને તેના સમકાલીનોમાં-અને તેની પાછળની પેઢીનાએ મટલાક લેખકો કરતાં-સમગ્ર રાષ્ટ્ર માનસના પ્રાણની સ્થિતિના પલટાઓને, તેના ભાવિ પૂરો-સચ્ચનો ને પોતાના બ્યક્તિ-માનસમાં આબેહમ પ્રતિક્ષિત કરવામા નર્મદ સૌથી સાચો અને પ્રથમ પ્રતિનિધિ હતો એમ સ્વીકારીએ તો પણ સાથેસાથે આ સત્ય પણ સ્વીકારવું જ પડે કે નર્મદની કીમત કલાવિધામક યાને સપ્તા

તરીકે આકનાર તેનું સાચું મૂલ્ય નહિ જ આંખી સકે. સૌંદર્ય, રૂપનિર્માણ, પ્રમાણ, રુચિ, ઔચિત્ય, રંગ, છંદ, તાલ, સૂર, માપ બધું ખરું—પણ જુએ કોણ ? વટોળીપાના પૂરને છૂટું કરવામાં શકાયલા નર્મદને એ બધું જોવાનો સમય કે વૃત્તિ ન હતી. અને રાષ્ટ્રચેતનાની વિવિધ દશાઓને પોતાના અકિતદર્ષણમાં પ્રતિબિંબિત કરવા પૂરતો આપણે તેને “કવિ” કહીએ છીએ પરંતુ વધારે સાચી રીતે તો તેને સમયમૃતિનું જે ઉપનામ મળી ચૂક્યું છે તે યથાર્થ છે.

અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં એ પ્રમાણે કલાસર્જનની દૃષ્ટિએ અતિઉચ્ચ સ્થાને ન મૂકી શકાય તેવા, પરંતુ બીજાં અનેક કારણોને લઈને સીમાચિન્હ ગણી શકાય એવા પુરથો યાય છે. વિદેશી સાહિત્યમાં અંગ્રેજી કવિ બાયરનનું સ્થાન કાંઈક એવા જ પ્રકારનું ગણાય તેવું છે. સમકાલીનોમાં બાયરનની અસર ઘણી ઊંડી થઈ હતી. તેમ નર્મદની તેના કાલમાં હતી. રૂઢિમાંથી અને માનસિક પરતંત્રતામાંથી બાયરને મુક્ત કરેલ અંગ્રેજી કવિતાએ આગળ જતાં શેલી અને કીટ્સ જેવા ઉત્તમ પ્રતિભાશાળી કલામર્જીકા ઉપજાવીને જે સૌંદર્યસૃષ્ટિ રચી તેની સરખામણીમાં બાયરનની દૃષ્ટિએ ઝાંખી પડે તેવી છે જ. સુંદરતા, કલામયતા, કલાવિધાયક તરીકેની પ્રતિભામાં બાયરન પછીના કવિઓમાંના ઘણા તેનાથી અદે છે. છતાં બાયરન તેના વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વને લઈને અંગ્રેજી સાહિત્યમાં સીમાચિન્હ ગણાતો આવ્યો છે; અને ખુદ ઈંગ્લાંડમાં કદાચ તેની કીર્તિ ઝાંખી પડી છે તો પણ તેના વ્યક્તિત્વમાં તેના કવિત્વ કરતાં બાયરન એટલો ચઢીઆતો હતો કે ઈંગ્લાંડની બહારના દેશોમાં એની અસર બીજા ઉત્તમ પ્રતિભા અંગ્રેજી કલાવિધાયકો કરતાં આજે પણ ઘણી વધારે છે. કેવળ અંગ્રેજી પ્રજાના નહિ પરંતુ સમસ્ત યુરોપના માનસમાં થઈ રહેલ પરિવર્તનનો તે એટલો તો સાચો પ્રતિનિધિ યાતો સ્પષ્ટ હતો કે ફ્રાંસ, જર્મની, ઇટલી વગેરે દેશોમાં તો શેક્સપીઅર જેવા કલા-સમ્રાટનું નામ સુધાં નહિ જાણનારા વિદેશીઓ બાયરન પર સુગ્ર થઈ જાય છે.

અને બાયરનની કૃતિઓ, વિપુલ કે કલાની દૃષ્ટિએ સર્વોત્તમ પ્રતિની, નર્મદની પણ ન હતી તેમ, નથી તે છતાં અંગ્રેજી કાવ્યસાહિત્યમાં—અને યુરોપના કેટલાક સાહિત્યમાં—ને સીમાચિન્હ ગણાય છે,—તે તેણે સાહિત્યમાં પ્રગટાવેલ નવીન તારોને લઈને, જે રચના વાતાવરણ, જે તાલ હતા, પોતાના માનસને પ્રગટ કરવાના જે સ્વતંત્રતા, અને લગભગ સ્વચ્છંદબરી મરતી, જે ઉચ્ચ પ્રકારની ઉત્સાહિતા અને ઉત્સાસ, જે એપરવાઈ તે સાહિત્યમાં લાવે છે તે, રૂઢિગદ્ધ માનસને ખાસ, અને સામાન્ય રીતે સમગ્ર માનવને ગમી જાય છે. નર્મદ પણ તેની કલામયતાને લઈને નહિ પરંતુ તેણે પ્રગટાવેલા વાતાવરણને લઈને સમકાલીન પ્રજાને પ્રિય થઈ પડ્યો હતો. બધાને થયું હશે—“હા—શા ! આખરે, ગર માગરથી, ધોળ, ચરિત્ર અને આખ્યાનો સિવાય પણ કવિતા લખી શકાય ખરી !”

પરંતુ વાંચનારને અહીં એક વાત યાદ દેવડાવવી જરૂરી છે તે એ કે બાયરન જોડેની નર્મદની સરખામણી કેવળ નવીન વાતાવરણ લાવવા પૂરતી જ સાચી છે. બીજી બંધી બાબતોમાં બંને કવિઓનાં કાર્યપ્રદેશો, તત્કાલીન સ્થિતિ, બંનેની પ્રજાઓના માનસ તથા સંસ્કૃતિઓમાં ભેદ હોવાથી બીજું સામ્ય હોવું શક્ય પણ નથી.

દેવિના લાક્ષણિક વ્યક્તિત્વને, તેના ચિત્તની દશાઓના પલટાઓને પ્રદટ કરવાના વાદન તરીકે દેવિતાનો ઉપયોગ કરવાનું જાનું પરંતુ વીસરાઇ ગયલું તત્ત્વ ફરીને આપણા લેક્ષિના લક્ષમાં આવ્યું અને તેની પછીના યુગમાં તેનો વધારે ને વધારે ઉપયોગ થતો ગયો છે, અને તે દિશામાં નવીન સરજન તથા નિબ્ધન પ્રયોગો પણ ઓછા થયા નથી. વળી નર્મદનો જન્મનો ફેટલો બધો નવીન તત્ત્વોના ઉભરાનો—નહિ કે સુંદર કલાધારોનું નિર્માણ કરવાનો—હતો તેનો સૌથી સમગ્ર પુરાવો તો નર્મદ પછીની પેઢીના સાક્ષરોમાં પણ મળી આવે છે. નર્મદ પછીના સાક્ષરોમાં ગોવર્ધનરામ જેવા કલાસર્જનનો શુદ્ધિ અને સ્ફુટિ પ્રમાણે ઉપયોગ કરનાર કલા-વિધાયકની કૃતિમાં પણ એ મરત્યુગની મંથનદશાના વિચારોના પ્રવાહોના પરસ્પરવિરુદ્ધ વહેણોની રેલ એટલી તો ચઢી કે કલાસર્જન, રૂપનિર્માણ બ્રહ્માઇ ગયું અને વિચારગર્ભ ધારણ કરવા પૂરતો નવલના રૂપનો આશ્રય લેવાયો. આ રીતે સરસ્વતીચંદ્ર આપણા નવલકથાના સાહિત્યમાં સીમા-ચિહ્ન હોઇ પ્રતિભાસંપન્ન છે તે ખરું પરંતુ નવલકથા તરીકે સરસ્વતીચંદ્રની ઉત્તમતા એ ભારને લઇને ફેટલી ઓછી થઇ જાય છે એ તો હવે એટલું સ્વીકારાઇ ચૂક્યું છે કે તે ઉપર વિશેષ લખવાની જરૂર નથી.

અને નર્મદયુગના સમકાલીન પરપ્રાંતીય સાહિત્યમાંથી મરાઠી અને બંગાળી સાહિત્યના ઉપર ઉડતી નજર ફરીશું તોપણ આપણને એ મરત્ત—યુગની મંથનદશાનીજ પ્રતીતિ થશે. મરાઠીમાં વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપ્લુનકરના નિબંધોને અને ત્યારપછીના લેખકોમાં મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેનાં લખાણોને કળાકારની દૃષ્ટિએ એટલું ઉચ્ચ પ્રકારનું સર્જન ભાગ્યે ગણી શકાય. ફેટલાક નાટકોમાં ઈર્ષોસ્ફરનાં સંગીત—નાટકોને કલાસર્જનનો યશ આપવો થતો.

બંગાળમાં તે સમયના લેખકોમાં સર્વાનુભવે બંકિમને સાહિત્ય-સમ્રાટ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો અને તે સકારણ છે. બંગાળી માનસને સુલભ કદપનાસકિત અને સરસતાને લઇને તેની કૃતિઓ મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતની સમકાલીન કૃતિઓ કરતાં કળા-દૃષ્ટિએ ચઢતી આવી છે. એ સત્ય શરૂઆતમાં સ્વીકારવું જોઇએ. મહારાષ્ટ્રીય સાહિત્યનાં કરતાં તત્કાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય ફેટલીક બાનતમાં ચડે તો બંકિમની આર્ષદૃષ્ટિ ગુજરાતના મરત નર્મદ કરતાં ચડે એ પણ સાચું. ભાવિના ગર્ભમાં છૂપાયેલી રાષ્ટ્રજન્યતિનું નર્મદને થયું હતું તેજ રીતે બંકિમને પણ પુરસ્ક્રમન થયું હતું. ‘સ્વદેશભિમાન’ શબ્દનો ગુજરાતમાં પ્રચાર કરનાર નર્મદ હતો. બંગલોનો આદિસપ્તા બંકિમ તેમ ગુજરાતી મળે તો નર્મદ હતો. પરંતુ એ બાબતમાં બંકિમ ચડે ૧ એની આર્ષ દૃષ્ટિમાં, અને ૨ કલાપાટની પસંદગીની સુઘ્રિમાં અને આર્ષ દૃષ્ટિમાં. વર્તમાનયુગના માનસની પુરોગામી મત્સનામાત્ર નહિ પરંતુ તેનું મથાર્થ દર્શન બંકિમે કયું અને પોતાના માનમમાં તેને બરાબર પ્રતિકૃલિન કયું; એટલું જ નહિ પરંતુ તેને વાઙ્મય જેઠ આપી ‘વંદે માતરમ્’ મંત્રરૂપે તેણે પ્રગટાવ્યું. તેણે આપેલ ‘વંદે માતરમ્’ નો એ જીવનમંત્ર હજારો અને લાખોના માનસના ઉપર જાદુની પેઠે વધીકરણ કરી રહ્યો છે. અને લાખો માનવોને તે મંત્ર વડે જીવનની ભાવિ મહતાના, ઉચ્ચતાના ગૌરવના અને નવજીવનનાં દર્શન થયાં છે. ઉચ્ચ કદપનાસકિત અને આર્ષદર્શન વ્યવહારિક સત્યની ફેટલી

સર્વાં પૃષ્ઠ શકે તેનો પુરાવો 'આનંદ-મઠ' પૂરા પાડે છે. કલાની દૃષ્ટિએ જેમાં કલ્પનાના સર્જન તરીકે આનંદ-મઠ સમકક્ષીન કૃતિઓ કરતાં વધારે સફળ છે એ ખરું પરંતુ 'હિંદ અને બ્રિટાનિયા' નર્મદને નામે ચડે તેઓ સાચું હોય તો એની એજ વસ્તુ ગુજરાતના વીરનર્મદમાં કેટલી જુરસાપૂર્વક અને તીક્ષ્ણ લાગણીપૂર્વક રજૂ થયેલી છે તે પણ આપણે જોઈ શકીયું.

અંકિમે બીજી બાબતમાં પણ પરિસ્થિતિને લાયક પસંદગી આપોઆપ સ્વયંરૂરણા-વડેજ કરી જણાય છે. તેણે અંગાળી ગદ્યને તથા કલાસ્વરૂપોમાં અંગાલી નવલકથાનો પાયો એકી વખતે નાંખ્યો. ક્ષણભર કદાચી લો કે નર્મદે "સરસ્વતીચંદ્ર" લખ્યો હોત તો ? પોતાની સર્જકપ્રતિભાને પ્રગટ કરવામાં તેણે એવા ધાટનો આશ્રય લીધો અને તેનું નિર્માણ કરવામાં એવી તો સફળતા સાધી કે એની કૃતિની ચિરંજીવિતા વિષે શંકા રહી નહિ. આમ કલા-સર્જનમાં અને આર્ષદૃષ્ટિમાં અંકિમ ચડે. અલગત, તેણે કેટલાક પરિસ્થિતિના કાયદાઓ મળ્યા હતા. અંગ્રેજી સાહિત્યનો પરિચય કરવાની સુંદર તક મળવા ઉપરાંત નિમ્નિત નિર્વાહના સાધનરૂપ સરકારી સારા પગારની નોકરી હતી. જ્યારે નોકરીનું રાજનામું આપી સ્વતંત્રતા માટે કુરબાની કરનાર ગુજરાતનો સાહિત્ય મુશ્કેલીસની પેઠે રોજગારી સાથે યુદ્ધ કરતો હતો. પરંતુ એથી ઉપરની દલીલના મુદ્દામાં કશો વાંધો આવતો નથી.

કેટલાક કલાવિધાઓની બાબતમાં એવું બને છે કે તેમની કૃતિ તેમના કરતાં ઘણી ચઢીચાટી હોય છે, જ્યારે નર્મદ જેવા કેટલાકોની બાબતમાં એથી ઉલટું હોય છે. એવી વ્યક્તિ-ઓ તેમની દૃષ્ટિએ કરતાં અનેકગુણ ચઢીચાટી હોય છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં સે. જોન્સનનો અસાધારણ પ્રતિભાસંપન્ન એકપણ અંધ નથી છતાં તેના સમકાલીન સાહિત્યના ઇતિહાસમાં તેનું સ્થાન અગત્યનું અને અનેકાણું હળું અને આજની સુધી રહ્યું છે.

જ્યારે પાશ્ચાત્ય સંસ્કારનો પહેલો જુવાળ આવ્યો અને આપણા કેળવણીના વર્ગની અંખવાણ ગયલી આંખોને પશ્ચિમના અનુકરણમાં જીવનની ઉત્તમતા દેખાવા માંડી ત્યારે માંચડાઓ ઉપરથી તીખાં લાપણું કરીને પ્રાચીન રીતોમાં પર વાકપ્રવાહ કરનારા ધણા સુધારકો તે વખતે પાક્યા હતા. તેમાંના ધણાખરા વખત આવે કાલા ઘડને સમજી માણસની પેઠે વ્યવહારકુશળ થઈ જતા ! જેમ પગથી માયા સુધી વિદેશી કાપડમાં સજ્જ થયેલ ગૃહસ્થ "સ્વદેશી"ના આગ્રહનો તથા ઉત્તેજનનો દરાવ એકઠક રજૂ કરી શકતો તથા નિરાતે નેતામાં પણ ખપતો તેમ સમાજ સુધારકોમાં પણ નખત આવે ઝડપી જાણવું કરનારો પોતાના આગ્રહ કરતા આવ્યા હોવ તે પ્રમાણે જ કરતા, અને નર્મદના વ્યક્તિત્વનો ઉત્તમોત્તમ અંશ એ હતો કે તેના સમકાલીનોમાં તે ધણે સહયો સુધારક હતો અને એને માટે તે ચિરંજીવી યજ્ઞનો હકદાર છે. આચારવિચારનો બેદ તે સહન કરી શકતો નહિ. આજે તેની શત-સંવત્સરીનો સમય આવી પહોંચ્યો છે અને આર્થિક, રાજકીય, સામાજિક વગેરે અનેક કારણોને લીધે તથા કેળવણીના પ્રચારને લીધે સુધારા આટલો બધો વેગપૂર્વક આગળ ધપી રહ્યો છે તોપણ આપણને તે કેટલો ધીમે લાગે છે ? તો, આજથી ૬૦-૭૦ વર્ષ પૂર્વે જે "મોદે" "ખુલ્લી રીતે વિધવાવિવાહ કરવાની પહેલ કરી તેની સહાયતાનું માપ આપણા જમાનાએ કાઢવા જેવું છે. અને એજ સહાયતા જેણે તેને સુધારકોની સાથે આગળ હરોલથીએ આગળ ધસીને દમલો કરવાને પ્રેર્યો તેજ ગુણે જ્યારે ધર્મના વિચારોમાં પરિવર્તન થયું ત્યારે પોતાના વિચારમાં પરિવર્તન કરતાં, અને તે પણ જાહેર રીતે કરતાં અટકાવ્યો નહિ.

“ ગ્રેમ-શાયનો ” મુદ્રાલેખ પોતાના ઘરની કમાન ઉપર કોરાવનાર એ વીર કૈશવાયલા ગુજરાતીઓમાં સાહિત્યને પોતાના ધંધા તરીકે સ્વીકારનાર પ્રથમ પુરુષ હતા. અને પ્રત્યેક માર્ગ-શોધક વીરની પેઠે તે માટે તેને સદન મળ્યું હતું. ગુજરાતી ગદ્યનો અને ગુજરાતી કાવ્યનો તેને પિતા કહી શકાય. વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યમાં વીરસનો તે પ્રથમ સર્જક હતા. લાગે છે કે જાણે વીરસજ્ઞ એના જીવનનો મૌલિક રસ હતો. અને તેથીજ પ્રાચીન શિરશ્ચક્રના વિરોધથી કે છેવટના ભાગમાં સુધારકોના જોડથી તે એમાં નહિ અને તેણે પોતાના આત્માને હંભમાં કે અસત્યમાં ગુંગળાવી નાંખ્યો નહિ.

અનુકરણની ઘેસછા ધરી અને રાષ્ટ્રના આત્માએ પોતાનું સાચું કેન્દ્ર શોધવા માંડ્યાને પરિણામે જે વૃત્તિ સમસ્ત રાષ્ટ્રમાં જાગી તેણેજ નર્મદના ધાર્મિક વિચારોમાં પરિવર્તન કયું અને એજ વૃત્તિના પરિણામે નર્મદની પછીની પેઢીમાં મ. ન. દિવેદી અને એમના વિચારનાળી ટાળા થઇ. અને એ વૃત્તિ કાંઈક અંશે ગોવર્ધનરામમાં પણ પ્રગટેલી જણાય છે. અલ્પજાત, એ બંનેમાં એ વૃત્તિ જૂદી રીતે રજૂ થાય છે. ખરી વાત એ છે કે નર્મદ વિચારક નથી—તે તત્ત્વને માનતો હતો.

નર્મદ પ્રધાનતઃ કવિ ન હતો, વિચારક ન હતો એ ખરું, પરંતુ કવિ તરીકે તેનું મૂલ્ય ન આંકીએ તો તેના લાક્ષણિક વ્યક્તિત્વનો કયો ઉપયોગી અંશ આપણે ગુમાવીશું.

કવિ તરીકે નર્મદનો વિચાર કરતાં દલપત-નર્મદ ઝંખડો આપણી સમક્ષ આવે છે, સુસ વિવેચક એ જે સમકાલીનો વચ્ચે જાળવાની તુલા પકડી રાખીને નર્મદ એટલે મરન શીલીનો અને દલપત એટલે સભારજની શીલીનો પ્રતિનિધિ વગેરે વડે આપણને દિશા સૂચવી તો છેજ.

દલપત જૂની શીલીનો છેલ્લો પ્રતિનિધિ હતા એ હવે તો સિદ્ધ થઇ ચૂક્યું છે. અને આપણા સાહિત્યમાં ધૂરોપીય સાહિત્યનાં નવીન તત્ત્વો આવ્યાં તેનો પ્રતિનિધિ અનેક રીતે નર્મદજી હતા એ પણ નકકી છે. આત્મલક્ષી-સ્વાનુભવગત-કવિતાનો ઉપયોગ કરીને કવિતાવ્યક્તિત્વને પ્રગટાવવાના પ્રયત્નની પહેલ નર્મદે કરી. જુસ્સાને, અંતઃક્ષોભને, ચિંતાવસ્થાને—લાગણીનાં પૂરને, કામનાની તીવ્રતાને શ્લિષ્ટતા બુદ્ધિની જાગ્રતા વગર,—સાહિત્યના ઔચિત્યના અને શયિતા શૃદ્ધિ નિયમોને વશ થયા વગર—પ્રગટ કરવી એ તેણે કરી જતાવ્યું. અર્થપ્રવાહ સહિત વહેતા સળંગ છંદના પ્રયોગ તરીકે કટાવ તેણે વાપર્યો. વીરસને લાવણી તથા શેઠાદત્તના રજૂ કર્યો. એમાં સ્વદેશભિમાનનો અને સ્વતંત્રતાની સ્મૃતિનાં કાબો આજે પણ આપણને ગમે તેવો છે.

અને દલપત-નર્મદના માનસમાં આ બેઠે પણ નોંધવો ધટે કે અંગ્રેજ શાસનની છાયામાં મજેલી સુખશાંતિની કદર કરનાર જુદા પેઢીનું માનસ “ એ ઉપકાર ગણી ઈશ્વરનો હરખ હવે તું હિંદુસ્તાન ! ” તથા “ જીવો વિકટોરિયા ”—જેવાં કાબોમાં દલપતરામ બરાબર રજૂ કરે છે,—તો “ જય જય ગરવી ગુજરાત ! ” એ નવા જાગ્રત યતા ગૌરવભર્યા ગુજરાતનું પ્રથમ રાષ્ટ્રગીત છે એટલું જ નહિ પરંતુ એજ કવિત્વ—

“ સદુ અહો જીતયા જય અયુઅહો વાગે,
ચાહોમ કરીને પડો, ક્ષેત્ર છે આગે.”

એ વીરસપ્રચુર પંક્તિઓમાં ઉછરતી પેઢીની અસીમ મહત્ત્વાકાંક્ષા, સ્વતંત્રતા માટેની, સર્વદેશીય પ્રગતિ માટેની, તેની વિરાટ અને અદમ્ય અબીખા તેટલીજ સમ્યાધારી રજૂ થાય છે.

નર્મદકવિના અંગત માનસને પ્રગટ કરવાની શરૂ કરેલી પ્રથા, તેની કચ્છાશો અને ખામીઓ સહિત, નર્મદ પછીના કવિઓમાં કલાપીમાં વ્યક્ત થતી જણાય છે.

ગુજરાત-કાઠીયાવાડ સંસ્કારની દૃષ્ટિએ અને ગુજરાત બહારના પ્રાંતોની દૃષ્ટિએ સાચી રીતે એક ગણાતા બે પ્રદેશોમાં કાંઈ હરિશ્ચંદ્ર જેવું રક્ષા કરવું આવે છે. ગુજરાતી ગણાતા બધા મહાપુરુષો મૂળે કાઠીયાવાડી હતા એવો દાવો થયો કાઠીયાવાડીઓ કરતા. હવે કરે છે કે નહિ તે તો કાંઈ જાણે-મૂળે તો, બંગાળ અને મહારાષ્ટ્રથી આપણે ગુજરાતીઓ વસતીમાં જોઈ છીએ. તેમાં આવી બેદારશિ કાંઈ રીતે ધષ્ટ નથી. અને આ બેદૃષ્ટિ કેટલી અકારણ છે તે બતાવવા માટે આ મુદ્દો અહિં રજૂ કરે છે વીરરસનો કાઠીયાવાડનો જ વિશિષ્ટ રસ-અને વીરતા તો કાઠીયાવાડીઓનો જ વિશિષ્ટ ગુણ-એ વિચાર કેટલા એકતરફી છે તેના પુરાવા તળ ગુજરાતનો આદિ વીરકવિ નર્મદ પૂરો પાડે છે.

વળી મહાપુરુષોના પાકમાં કાઠીયાવાડનો હિસ્સો ગુણે તેમજ સંખ્યાની નજરે ઉતરે તેવા નથી એ મુદ્દો સહર્ષ સ્વીકારતાં પણ અખિલ હિંદના માનને સકારણ પાત્ર એવા સ્વામી દયાનંદ અને મહાત્મા ગાંધી અને મહાપુરુષો કાઠીયાવાડનો બહારજ પોતાની મહત્તા પ્રાપ્ત કરી તથા પ્રચારી શક્યા છે. ૧૩ વર્ષનો ઉંમરે ઘરમાંથી નાસી છૂટેલ દયાનંદ સરસ્વતી કાઠીયાવાડી ખમીરના હતા એની કોઈ ના નથી જ પાડવું-પરંતુ એવા પુરુષના માનસ પર જે અવચેતન અસર રહી હોય તે સિવાય એના ધડતરમાં કાઠીયાવાડ સંસ્કારનો, સાહિત્યનો કે જીવનનો કૌણ કેટલો વાર ?

સુરતનો બાંકો મદદ કવિ વળી ? એ ગુજરાતની વીરતા, સાહસ અને લડાયક જીવનશૈલી સુદર પ્રતિનિધિ છે એની કાંઈ ના કહી શકશે ? અને સાથેસાથે ગુજરાત બહારના પ્રાંતોની માન્યતા આદિવીરકવિ કેટલી ખોટી પાડે કે ગુજરાતી એટલે તો કેવળ વેપાર કરી જાણનારી પ્રજા એને પણ વર્તમાન ગુજરાતનો એ છે તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. કાનમ, ચરોતર અને પંચમહાલમાં લડાયક જીવનશૈલી, વીરતા કે સાહસ નથી એમ કોઈ કહી શકશે ખરું ?

અને નર્મદની 'ગુજરાત' ની ભાવના કેટલી વિશાળ હતી ? આધુનિકોમાં ગુર્જર સંસ્કાર અને ગુર્જરભૂમિને માટે આમરણ મથનારાઓમાં તે પ્રથમ હતા. ગુજરાતી ભાષાને માટે ગુજરાતી સાહિત્યને માટે તેની મમતા અને ખલિદાન સુવિદિત છે. અને આજદિન સુધી અનેક વાર જેવામાં આવેલી આપણા ગુજરાતીઓની સુવિદિત બેકદર આપણે આ આઘ સાહિત્યકારની બાબતમાં પણ જોઈ શકીએ છીએ. ગુજરાતીઓએ તેની પૂરતી કદર કરી નહીં. આજીવન કલમને 'બેળે' માધું મૂકનારને ગરીબાઈમાં રાખી દુઃખી કર્યો એ તો કીક, પરંતુ એના જેવા સમયમૂર્તિ નરનું સપ્રમાણ અને સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર પણ અત્યાર સુધી બહાર પડ્યું નથી એ ગુજરાતને કેટલું સરમાવાનું છે ? તેનાં લખાણોમાંથી આજે પણ વચાય અને ઉપયોગી હોય એવાં તો સંપૂર્ણ બહાર પાડવાના પ્રયાસો પણ કેવળ જોઈ થયા છે. ખરેખર ! આપણા એક વિચારશીલ વિદ્યમાન લેખક કહે છે તેમ ગુજરાત 'ગાંડી' જ છે. સાહિત્યને એટલે સાહિત્યકારને યોગ્ય આપવું એ સંસ્કારજીવનનો અગત્યનો ભાગ છે એ હજી પણ ગુજરાતની સમજણમાં બરાબર ઉતર્યું લાગતું નથી.

નર્મદશતાબ્દી ઉજવનાર સમિતિ યાત્રા સાહિત્યપરિષદ પોતે આ દિશામાં યોગ્ય પગલાં ભરે એ અનેક દૃષ્ટિએ ઇચ્છવા જેવું છે.

વીરકવિ નમદનું જીવનકાવ્ય

ન્યાયમૂર્તિ શ્રીયુત્તર હરસિદ્ધલાલ દીવેટીઆ

[નર્મદશતાબ્દી ઉત્સવપ્રસંગે સુબાઈ નર્મદશતાબ્દીસમિતિના પ્રમુખપદેથી કરવાના ભાવણમાંથી પ્રથમખંડ માત્ર મૂકી દેવામાં આવ્યો છે. શં. છ. રાવલ,]

કવિ નર્મદાશંકરના નામથી લાગ્યેજ કોઈ શિક્ષિત શુજરાતી અપરિચિત હશે. તેમના અવસાનને આજે સુડતાળીસ વર્ષો થઈ ગયાં છે. એથી એમનો નિકટ પરિચય ધરાવનારી વ્યક્તિઓમાંથી અત્યારે ઘણા થોડાઓ જીવંત સુધિમાં હશે. એટલે કવિ સંબંધી તેમનાં સંસ્મરણોનો લાભ આપણને મળવો ફર્લભ છે. હાલના યુવક-વર્ગમાંથી તો નર્મદ એક કવિ અને 'જયજય ગરવી શુજરાત'ના કર્તા છે તે શિવાય એમની કૃતિઓ વિષે ઘણું જોણું ભણનારાઓ કેટલાક નીકળશે. પરંતુ તેથી નર્મદની વિદ્વાન સાક્ષર તથા સુધારક તરિકેની અપૂર્વ વિશિષ્ટતા તેમજ શુર્નર સાહિત્યમાં તેનું ઉચ્ચ સ્થાન જોઈ શકાતું નથી.

પ્રથમ પંક્તિમાં આવે એવા શુર્નર કવિઓ તો એમના પહેલાં અનેક થઈ ગયા. પરંતુ હું ધારું કે શુજરાતી ગદ્યસાહિત્યના નલોમંડળમાં તો એમનું સ્થાન ઉપ:- કાળના તેજસ્વી તારા શુકની આકેશ હશેનાં કાવ્યમ રહેશે. એમનું આશરે સને ૧૮૫૬ થી ૧૮૮૬ સુધીનું ત્રીસ વર્ષનું સાક્ષરજીવન રહ્યું તે દરમિયાન તેમણે કવિ, લેખક, વિવેચક, વિચારક, વક્તા, નાટ્યકાર, સુધારક અને દેશહિતચિંતક-એ સર્વ તરિકે પોતાની પ્રતિષ્ઠા પૂરવાર કરી આપી હતી. શુજરાતી સાહિત્યમાં અત્યાર સુધી નાના-મોટા કવિઓની તો ઘોટ નહોતી, પરંતુ સાર અને શિષ્ટ ગદ્ય-લેખક અને વિવેચક તરિકે તો નર્મદ પહેલાં કોઈ થયો હોય એમ ભાવ્યું નથી. નર્મદનો પ્રયાસ તે દિશામાં પહેલો હતો અને હું ધારું કે જેઓએ 'નર્મદગદ્ય' વાંચ્યું હશે તેઓ મારી માન્યતા સાથે સંમત થશે કે એ પુસ્તકમાં નર્મદે ભાષા, સાહિત્ય, કાવ્યશાસ્ત્ર, કેળવણી, ઇતિહાસ, સમાજસ્થિતિ, સંસારસુધારા, નીતિ, ધર્મ, જાતપ્રવૃત્તિ વગેરે વિવિધ વિષયો ઉપર લેખો, નિબંધો તથા ચર્ચાઓનો જે સંગ્રહ પ્રકટ કર્યો છે તે આપણા ગદ્યસાહિત્યના ઇતિહાસમાં એક પ્રથમ અને અનુપમ કૃતિ તરિકે ચિરંજીવ અમર રહેશે. આ સંગ્રહમાં ખાસ કરીને રામાયણ, મહાભારત તથા ઇલીયડનો સાર, મહાદર્શન એટલે જગતના પ્રખ્યાત દેશોના આચીન ઇતિહાસનું સિંહાવલોકન, રાજ્યચંદ્ર, જગતના આચીન તથા અર્વાચીન ઇતિહાસનું સોળ વિભાગમાં સમગ્ર દર્શન, શુજરાતીઓની સ્થિતિ, લક્ષ અને પુનર્લક્ષ, સીકેળવણી વગેરે લેખો જ્ઞાન અને રસથી પૂર્ણ છે, ભુસ્સા તેમ હૃદયની લાગણીથી ભરપૂર છે. તે નર્મદની સર્વાંગ વિદ્વત્તા તેમજ વિચારશીલતાનું ભાન કરાવવાની સાથે એમ ખતાવે છે કે જેમ એનું વાચન વિજ્ઞાન અને વિવિધ હંતુ, તેમ એની ભુદ્ધિ તીવ્ર ચક્રબુદ્ધિવાળી હતી; તેમ જ વિચારશક્તિ ઉદાર અને ઉદાર હતી. સુરતની હાઈસ્કૂલમાં અંગ્રેજી કેળવણી સરૂ કર્યા પછી સુબાઈમાં હાલની એલિ-

ન્ટન કૉલેજના પુર્વજ એલ્ફ્રિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં એમણે અભ્યાસ કર્યો હતો અને જો કે કૉલેજમાં ગુરુકેલીઓને લીધે તે ગ્રેજ્યુએટ થઈ શક્યા ન હોતા, તોપણ અંગ્રેજી ભાષા તથા સાહિત્યનું જ્ઞાન તેમણે અસાધારણ રીતે સારું વિશાળ મેળવ્યું હતું, અને તેની છાપ તેમના મન ઉપર ઉડી પડી હતી, એમ એમના લેખસંગ્રહથી જણાય છે.

આપણા ગદ્યસાહિત્યની અનેક દિશાઓમાં નર્મદ અગ્રેસર હતા. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ તેમ જ કવિજીવન લખનાર તે પહેલા હતા. નરસિંહ મહેતાથી દયારામ સુધીના સુખ્ય ગુજરાતી કવિઓનાં તલસ્પર્શી ચરિત્ર લખનાર, તેમ તેમની કૃતિઓનું તાત્ત્વિક અવલોકન કરનાર તેઓ પહેલા હતા. સરલ ગુજરાતી વ્યાકરણકાર તરિકે તેઓ પહેલા હતા. કાવ્યશાસ્ત્રનાં અંગો પિંગળપ્રવેશ, રસપ્રવેશ, અલંકારપ્રવેશ અને નાયિકાપ્રવેશ પણ તેમણે શાસ્ત્રીય રીતે છતાં સહજ અને સુગમ લખ્યાં છે. તત્ત્વચિંતન અને અધ્યાત્મદર્શનના વિવેચક પણ તેઓ પહેલા હતા. ઇતિહાસકાર તરિકે તેઓ પહેલા હતા. સંસારસુધારા વિષે નિબંધો તથા કાવ્યો લખનાર તરિકે તેઓ પહેલા હતા. પ્રાચીન કાવ્યસંશોધક તથા લોકસાહિત્યસંગ્રહકાર તરિકે તેઓ પહેલા હતા. સંસ્કારી વર્તમાનપત્રકાર તરિકે તેઓ લગભગ પહેલા હતા. અને છેવટે ગુજરાતી ભાષામાં ક્રેશકાર તરિકે, તેમ જ કથાક્રેશકાર તરિકે પણ તેઓ પહેલા હતા. નાટકોના લેખક તરિકે પણ તેમનું સ્થાન અગ્રગણ્ય હતું. તેમનાં નાટકો યુગાધીની રંગભૂમિ ઉપર અનેક વાર ભજવાયાં છે, એ તેની તે કાળની લોકપ્રિયતા પૂરવાર કરે છે. રીતસર આત્મજીવન આલેખનાર અને નોંધપોથીઓ લખનાર તેમજ પોતાનાં કાવ્યો ઉપર નિષ્કપટ ટીકા લખનાર પણ તેઓ કદાચ પહેલા હશે, એમ મારું સમઝવું છે.

આ ઉપરથી સહજ જણાશે કે જેવી એમની ગ્રંથો અને વિવરણશક્તિ હતી તેવી જ તેમની સર્જનશક્તિ પણ વિશાળ અને વેગવતી હતી. તેમને લોકસાહિત્ય અને લોકશિક્ષણની જે કેઈ દિશા અણખેડાયલી લાગી તેને ખીલવવાની પોતાની ફરજ વિચારી અને કદાચ ઉપાડી તેમાં ઓકાવ્યું હતું. એ સંબંધી તેમના અનેક ગ્રંથો અને લેખો અત્યારે મોજુદ છે. તેમની ભાષા એમના પછીના યુગમાં જેવી સંસ્કૃતમય થઈ તેવી તો નથી. પરંતુ તે સાદી, સરળ, સચોટ અને સીધી છે. શબ્દો કરતાં વિચારો અને તેના ભાવ તથા જીવન ઉપર એમણે વધારે ધ્યાન આપ્યું છે. (આ બાબતનો આપણા લેખકો માનસિક નોંધ લેશે એમ આશા છે.) એમના વિચારોમાં પણ એમના જમાનાના વિચારો તથા માન્યતાઓ સાથે સરખાવતાં સ્વોદતા, વિશિષ્ટતા અને નવીનતા છે. જરા આગળ વધીને પણ કહી શકીએ કે તેમના સમયનાં પ્રચલિત રૂઢિઓ અને મંતવ્યો તરફ તો તેમના વિચારો ખડખેડે છે. હિન્દુ સમાજ અને સંસારની અનેક ખામીઓ અને અનિષ્ટ રિવાજો તરફ એમણે સખ વિરોધ દર્શાવ્યો છે. અને તે માટે જાતે પણ ઘણું જ સહન કર્યું છે. ખાસ કરીને હિન્દુ વિધવાની દયાજનક સ્થિતિનું ચિત્ર તો એમણે હૃદયદ્રાવક શબ્દોમાં પહેલીજ વખત આપણા સમાજ પાસે મૂક્યું છે. ‘નર્મકવિતામાં’ વૈધવ્યચિત્ર, વિધવાની પરાધીનતા, વિધવાનો પશ્ચાત્તાપ વગેરે કાવ્યોમાં એમની આ વિષય ઉપર ઉડી લાગણી જણાય છે.

આવા બાંડખોર સ્વભાવવાળું માનસ બન્ધનો તોડવા તરફ વૃત્તિ ધરાવે, એ સ્વાભાવિક છે. કાવ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસી હોવા છતાં તેમણે કવિતામાં પિંગળાદિનાં નિયમ-બાંધનો તોડેલાં છે, તેમ સમાજવ્યવહારમાં પણ પોતાને અણુધટતાં લાગેલાં બાંધનો સામે તેમણે બાંડ નિબંધપણે ઉઠાવેલું છે, અને નર્મદના આચાર અને વિચાર બન્નેમાં પ્રણાલિકાના ભંગ સાથે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન પણ જણાય છે. અસાધારણ પુદ્ધિ સાથે એમનું નૈતિક ધોરણ પણ અસાધારણ છે, એનો પૂરાવો એમના લેખો તેમજ કાવ્યો, ખાસ કરીને શૃંગારરસનાં કાવ્યો, ઉપરથી મળી શકશે. કંઈક ઉચ્છૃંખલતા, કંઈક આવેશ-મયતા, કંઈક હલકાઈ, કંઈક સામાન્ય રીતે સ્વીકારાયેલા નૈતિક ધોરણ પ્રમાણે વર્તનની શિથિલતા—એમના જીવન અને કૃતિઓને કેટલેએક અંગે કલ્પિત કરે છે. કવિ પોતે પોતાને ઉદ્દેશીને જ ‘પ્રેમનીશો’ નામની તેમની ગરબીમાં ગાય છે :

‘જાની ધણો છઉં તોય હું’ રે, કહું છું સાચું,
સ્ટેજે સ્ટેજે લાગી બાય દિલ, તનડે તાવ ધીકે હો;
નર્મદ તો પ્રેમચૂર છું રે, કહું છું સાચું.’
વગેરે.

આવું શિથિલ જીવન ગાળ્યા પછી અંતે તો કવિ એમની પ્રૌઢવસ્થામાં એમનાં પ્રિયજનોને સંબોધીને લોકમશહૂર નીચેના ઉદગાર કહે છે :

‘નવ કરશે કોઈ શોક, રસિકડાં, નવ કરશે કોઈ શોક,
યથાશક્તિ રસપાન કરાબું, સેવા ક્ષીધી બનતી—રસિકડાં’

* * * *

જગતનીમ છે જનનમરણનો, દદ રહેજો હિંમતથી;
મને વિસારી રામ સમરજો, મુખી થાશે તે લતથી—રસિકડાં’

આવી રીતનું કવિનું અંગત જીવન હતું. દરેક બંધનનાં બાંધનો તોડવાં, એ જ સ્વતન્ત્રતા અને મુખારો એ માન્યતા અંગ્રેજ કેળવણી પામેલા એ જમાનાના કેટલાએક આવેશમય પુરૂષોની કદાચ હશે અને એની અસર નર્મદ ઉપર થઈ હોય તો તે અસંભવિત નથી. પુદ્ધિની તીવ્રતા સાથે હૃદયનો આવેશ, લાગણીનો ભેસ એમનામાં ખાસ જણાઈ આવે છે અને તેને લીધે અસાધારણ બહુશ્રુતતા સાથે ગૃહાંજ્ઞા રસોનું અસાધારણ મિશ્રણ એમનામાં જણાય છે. વીરરસ અને શૃંગારરસ એમની કૃતિઓમાં શાન્તરસની સાથેસાથે બંદે વધારે પ્રમાણમાં જણાય છે. અને ‘પ્રેમશૌર્ય’ એ પોતાનો જીવનમંત્ર કવિએ રાખ્યો તેમાં એમના માનસનું વાસ્તવિક પ્રતિબિંબ જણાય છે.

કવિની અનેક વિશિષ્ટતાઓમાં એક મુખ્યતઃ એમની સ્વદેશપ્રેમની ભાવના છે. અને તે વિષેનું આપણું સાહિત્ય જો કે અત્યારે તો ઘણું વિકાસ પામેલું છે, પરંતુ કવિ પોતાના કાળમાં તેમાં અગ્રેસર હતા, એટલુંજ નહીં પરંતુ સુજરાતી બાવા

જીવશે ત્યાં સુધી એમનાં આ વિષેનાં કેટલાંએક કાબ્યો ભૂલાશે નહીં. આ એક જ વસ્તુ ગુજરાતની ઉન્નતિના ઇતિહાસમાં એમનું નામ અમર રાખવા માટે સમર્થ ગણાશે. ગુજરાત માટે એમની રજેરગમાં અભિમાન-રૂધિર વહાં કરતું હતું, અને તેમને અભિનવ પ્રેરણાઓથી ઉત્તેજિત કરી કહ્યું હતું.

‘ધ્વજ પ્રકાશશે ઝળઝળળ કસુંળી, પ્રેમશૌર્યઅંકિત,
તું લઘુવલઘુવ નિજ સંતતિ સૌને પ્રેમભક્તિની રીત;

ઉંચી તુજ મુન્દર જાત
જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત !’

તેમજ

‘પૂર્વજ જેના જે વળી આજે જન્મ થકી ગુજરાતી વદા,
કોઈ રીતની તો પણ ને વળી આર્યધર્મને રાખી રહ્યા;

તેનીતેની છે ગુજરાત,
વળી હોય ગમે તે જાત,
તેની તેની છે ગુજરાત.’

*

*

*

*

‘નર્મદ કહે ગુજરાતી ભાઈઓ માતાને અર્થે સંપ ધરે,
ખંતે બન્ધન તોડી રણે સૌ જૂઝી જયસુખ જમે ભરે.

પ્રેમશૌર્યને કરી પ્રખ્યાત,
તેતે સૌની છે ગુજરાત,
તેતે સૌની છે ગુજરાત.’

આવા ઠવનાતું વહન દેશભક્તિથી ઉભરાતી ઉર્મિઓના ઉછાળા શિવાય સંભવિત હોય ખરું ?

એમના સમયમાં ગુજરાતનો ઓટો ભાગ અજ્ઞાનના અંધકારમાં, સામાજિક બન્ધનોના પાશમાં અને બાહ્ય સુખની ઓહનિદ્રામાં પડી રહેલો હતો તે સ્થિતિમાંથી તેને મુક્ત અને જાગૃત કરવા માટે નર્મદે જરા ઉચ્છ્રંખલ, પરંતુ વીરરસથી હલભલતાં વચનો વડે હિન્દુ સમાજને આનંદ ચઢે એવી રીતે પોતાની કવિત્વશક્તિ અને લેખન-કલાના ઉપયોગ કર્યો હતો, એક રીતે કહીએ તો તેણે એ માટે પોતાના પ્રાણ ઓવાર્યા હતા. એનાં જ્ઞાન તથા મુખરેલા વિચારોને તે સમયના વતાવરણની સાથે સરખાવતાં મને લાગે છે કે નર્મદ ઘણી બાબતોમાં એના કાળથી ઘણો આગળ વધી ગયો હતો; અને એ જ કારણે એનો સમકાલીન સમાજ એને સારી રીતે સમજી શકે તેમ નહોતું, તેથી તે જીવન પર્યંત પોતાની ધનમાંજ મસ્ત અને ઘંડગોર રહ્યો. આદિમુદારકમાં નિઠરતા, સ્વમતાશહે અને છુદ્દ લોકમત માટે તિરસ્કાર, આદિ જે શુણ્ણો ભોત્રામાં આવે તે તેનામાં હતા, પરંતુ આદર્શ મુદારકને છાજે તેવું અને જનઅમળમાં

નૈતિક પ્રતિભા પટે એવું અકલંકિત ચારિત્ર્ય એનામાં નહીં હોવાથી એની ભુદ્ધિશક્તિ તેમજ દૃઢ્યની આતુરતા એતાં એના તરફ જેવી માનવૃત્તિ ઉત્પન્ન થવી એઈએ તેવી થઈ શકી નહતી. અત્યારે પચાસેક વર્ષ પછી એના અંગત જીવનનાં સ્મરણે! ઝાંખાં થઈ ગયાં છે; અને કાળે કરીને ઘસાઈ પણ જાયે. પરન્તુ એનું સાક્ષરજીવન તો શુજરાતની જાગૃતિના ઉપકાગમાં હતું તેવું ને તેવું હજીયે પોતાના પ્રકાશથી માર્ગ-સૂચક તારાની માફક હમ્મેશ માટે જળકતું રહેશે.

આ ઉપકાગ વિષે નર્મદ પોતે શું કહે છે તે એઈએ :

“ શુજરાતમાં વિદ્યા વધે ને વિદ્વાનો બીજા પ્રદેશના વિદ્વાનોની સાથે સરસાઈ કરે એ તો વિસ્મય જેવું થાય. તો પણ, સમૂહના આથકઉત્સાહે વહેલું મોડું પંથુ શું નથી બનતું ? અને સૈકાપટ ઉપરથી આપણે જાણ્યું છે કે ભાષા ઉત્તરોત્તર અધિક સંસ્કાર પામતી આવી છે; વળી આપણી ઉચ્ચ સ્થિતિનો સૂચેદ્ય થયે આપણે તેના સુમંગળ પ્રકાશમાં ઉજમાળા રઈ કામ કરીયે હૈયે. આપણું શુભ ચિન્તન આજ હોલું-

કે હિન્દુસ્તાનના સમગ્ર ઉત્કર્ષને અર્થે પ્રથમ તેના અંગપ્રદેશોનો પૃથક્પૃથક્ ઉત્કર્ષ થવો અવશ્ય છે. તો તેના એક અંગપ્રદેશ-શુજરાતનો ઉત્કર્ષ સત્વરે થાઓ, અને એ ઉત્કર્ષની સામગ્રીમાં પ્રથમ શુજરાતી ભાષાના જય શ્રીરંગ ખિરાજો !”

આ ઉદ્દગારો આજથી સાઠ વર્ષ ઉપર નીકળ્યા હતા. શુજરાતનું ગૌરવ વધે એજ એના મનની મહત્વાકાંક્ષા હતી, અને તે માટે તેણે યથામતિ યથાશક્તિ પ્રયાસ પણ કર્યા હતા.

એની એવીજ એક બીજી અભિલાષા એઈએ. હું આગળ કહી ગયો કે શુજરાતી ભાષાનો કૌશલ્યનાર નર્મદ પહેલો હતો. તે કૌશલની અપૂર્ણતા તથા ન્યૂનતા વિષે એ લખે છે :

“ કૌશલ કેને કેવો, કૌશલમાં દોષગુણ તે કેને કહેવા, શુજરાતી ભાષાનો ઉત્તમ કૌશલ તે કેવો થવો એઈએ એ એ જાણ્યું છે અને ગ્રન્થ પ્રગટ કરવાના માર્ગમાં નડતાં વિદ્વો સાહસબુદ્ધિએ તોડી ઘણે કાળે પણ આ લીટીએ લખવાનો રૂઝો દોડો નેઉ ઊર્ ! આ કૌશલ જેવો એઈએ તેવો નથી જ પણ અવે એ અથવા બીજો કોઈ મનમાનતો ઉત્તમ પ્રકારે રચવો એ બીજાઓનો ઉદ્દેશ હોવો એઈએ. વર્તમાનમાં શુજરાતી કૌશલ સંબંધી મારી આશા આટલી છે કે શુજરાતી ભાષાની જયશ્રી દર્શાવનારો પૂર્ણ બળસૌંદર્યે જગાંજળાં કરી રચલો એવો કૌશલ, સરસ્વતીને પ્રસાદે એક વાર નેઉ-એ ઇચ્છા પૂરી પાડવાને તે દેવી પૂર્ણ સ્વતંત્ર, રૂડી લક્તવત્સલ ને પરમ ઉદાર છે.”

આ અભિલાષા એના જીવનમાં પૂર્ણ ન થઈ અને હજી પણ અપૂર્ણ છે. શુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તથા શ્રીમાન્ ગોંડગનદેશ-એ બન્ને તરફથી શુજરાતી ભાષાના કૌશલની રચના ચાલે છે, એ આપણે જાણીએ છીએ અને આશા

રાખીશું' કે નર્મદનું આદ્યું જે અધુરું રહેલું છે ને એના પ્રયત્ન પછી સાઠે વર્ષે પણ પૂર્ણ થાય અને એના આત્માને સંતોષ મળે.

નર્મદની અનેક સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓમાંની અહીં ખીજી કેટલીએક ખાસ નોંધ લેવા જેવી છે. સંસારસુધારાની સાથે લોકસેવા તથા સમાજસેવાની ભાવનાથી પ્રેરાઈ સલાઓ અને સમાજસંસ્થાઓની સ્થાપના કરવામાં તેમજ તેની ભાષણાદિ પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવામાં એ અગ્રેસર હોતો. એની યુવાવસ્થામાંજ સને ૧૮૫૧ માં એણે મુંબાઈમાં 'બુદ્ધિવર્ધક સભા' મુખ્યમાં વસતા અન્ય શુજરાતીઓની મદદથી સ્થાપી હતી; અને તેમાં પહેલું મુંબઈ માહિતીભણું ભાષણ એણે 'મંડળીઓથી થતા લાભ' વિષે આપ્યું હતું. અત્યારે તો આપણને આ વિષય વિષે ભાષણની જરૂર હોય તે નવાઈ જેવું લાગે, પણ નર્મદને તો પોતાના કાળના સૂતેલા અધોરીઓને જગાડવાના હતા; લગભગ, અગ્રેસર થયેલાઓમાં એતન પ્રેરવાનું હતું. પ્રથમ "બુદ્ધિવર્ધક" માસિક અને 'જ્ઞાનસાગર' સાપ્તાહિક કહાડયા અને ચલાવ્યા પછી 'કંડીયો' નામનું નર્મમર્મહાસ્યવાળું વર્તમાન-પત્ર એણે કહાડ્યું હતું. તે સમયના બહેર પ્રશ્નો ઉપર પણ એ વિવેચન તથા ચર્ચાઓ લખતો. અને એમ જણાય છે કે લોકમતની કેળવણીમાં તે સમયે તેણે એ પત્રદ્વારા કીમતી સેવા બજાવી હતી.

નર્મદના સમકાલીન સાક્ષરોમાં એની સાથે મૂકી શકાય તેવા તો એક જ-કવી-શ્વર દલપતરામ કાદ્યાભાઈ છે. બન્નેનું કવિત્વ વિરલ, પરંતુ એક ખીજાથી જૂદી જ ભાવના હતી. એ સમયમાં આ બે કવિઓ વચ્ચે બહુ સ્પર્ધા ચાલતી અને બન્નેના પ્રશંસકોના જૂદા પક્ષો ઉભા થયા હતા. જેવું બન્નેનું કાર્યક્ષેત્ર જૂદું હતું, તેવું જ તેમનું માનસ પણ જૂદું હતું અને તેવી તેમની કવિતારીતિ પણ જૂદી હતી. સુરતી સ્વભાવ સાથે જન્મેલો અને મુંબાઈની મોજમજલ અને મસ્તીમાં ઉછરેલો રંગીલો નર્મદ અમદાવાદના ઠરેલ અને વ્યાવહારિક વાતાવરણમાં રહેલા કાવકા દલપતરામ કરતાં જૂદો જ પડે એમાં શી નવાઈ? એકને પ્રદેશપ્રદેશના પ્રવાસો કરી અનુભવ વગેરેથી ઘસાયેલી મુંબાઈગરી પ્રભાને પ્રબોધવાની હતી, તો ખીજાને રૂઢિચુસ્તપણાથી તરબોળ વિદ્યાનુભવ આદિ સંસ્કારોથી કંઈક મુક્ત પ્રભાને બહાલ કરવાની હતી. એકની મુંબાઈના દરિયાના ઉછળતાં મોજાં જેવી જરા ઉજ્જ્વળતાવાળી ભુસ્સાદાર વાણી અને ખીજાની સાબરમતીનાં નીર જેવી ઠંડી અને ચીકી વાણી હતી. એકે દક્ષિણમાં રહીને અને ખીજાએ ઉત્તરમાં રહીને, પણ બન્નેએ પોતાની કવિત્વશક્તિથી શુજરાતની ભગૃતિ જગવવામાં ઘણી કીમતી દેશસેવા કરી છે. એકે ગાયું:

“ સહુ ચલો જીતવા જંગ ખ્યગલો વાગે,
યાહોમ કરીને પડો ફતેહ છે આગે.

× × × ×

સાહસે જ્ઞાતિના બંધ કાપી ઝટ નાંખો,
સાહસે બાળો પરદેશ, ખીક નવ રાખો.”

ત્યારે બીજાએ માયું :

“સજન ! સંભળાવજે રે પીરેપીરે મુધારાનો આર.”

આવી રીતે આ બંને કવિઓ એક બીજાની પૂર્તિ રૂપે હતા.

દરેક મનુષ્યમાં સ્વાભાવિક રીતે થાય તેમ નર્મદમાં પણ એની ઉત્તરાવસ્થામાં વિચારોનું પરિવર્તન જોવામાં આવે છે. એના મરણના એક વરસ જ પહેલાં પ્રકટ થયેલા એના ‘ધર્મવિચાર’માં આ પરિવર્તન સ્પષ્ટ રીતે જણાય આવે છે. શૃંગાર અને વીરરસથી હલમલી ઉઠેલો નર્મદ આ પુસ્તકમાં શૂદ્ધ જ રૂપમાં જણાય છે અને તે વાંચતાં સહજ વિસ્મય થાય છે કે ‘ધર્મવિચાર’નો લેખક અને ‘ઋતુવર્ણન’ વગેરે પ્રમદાઓના લેખક તે એકજ હશે ? પણ મેં આગળ કહ્યું તેમ કવિને જોયા હોય તેમ અનુભવ્યા હોય. એવા પુરૂષો હાલ આંતરગીને ટેરવે ગણી શકાય એટલા ઘોષાજ હશે. તેમાંના એક આપણા વયોવૃદ્ધ સાક્ષરશ્રી નરસિંહરાવ કવિને કદાચ એકજ વખત એની ઉત્તરાવસ્થામાં મળ્યા હતા અને તે વખતે એમના મન ઉપર શી અસર થઈ તેનું વર્ણન એમણે આપ્યું છે. તેઓ કહે છે :

“આ, નર્મદનો ઉત્તર કાળનો, ‘ધર્મવિચાર’ની પછીનો શાન્તિની વૃત્તિનો આશ્રમ હતો. કવિતામાં અને જીવનમાં ઉદ્ધત, ઉચ્છૃંખલ વાણી અને વર્તન, મુધારાને અનુચિત કલાંક લગાડનારા પ્રકારો, એ સર્વ ભૂતકાળમાં, રાત્રિના તિમિરમાં પ્રગટ થયેલી ભૂતાવળ સૂર્યોદય થતાં પલાયન કરી જાય તેમ, વિલીન થઈ ગયાં હતાં. કવિની અસાધારણ બુદ્ધિ, સંસ્કારિતા, ઉચ્ચ દર્શન, ઇત્યાદિ શુભોની છાપવાળી મુખમુદ્રાએ મને મુગ્ધ કર્યો; એમના ઉચ્ચ વિષયોના ઉચ્ચ વિચારો દર્શાવનારા વાર્તાલાપે મારા મનમાં એ વીરનરતરફ માનવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરી. મનને ખેદ થાય છે કે એ શુભર માતાની અત્યંતબક્ષિતથી પૂજા અને સેવા કરનાર વીરનો ફરી પ્રસંગ મારે પડ્યો જ નહીં.” ન. ભો. દી. કૃત રમરણમુકુર : ૫૪ ૧૯૬

નર્મદની ઉત્તરાવસ્થાના આ દર્શનની સાથે એક બાળતની નોંધ ન લઈએ તો તે અધૂરું જ ગણાય. એમણે ધાર્યું હોત તો એમની અસાધારણ બુદ્ધિ અને જ્ઞાનની કૃપાવડે લક્ષ્મીનો પ્રસાદ પણ તે સારી રીતે મેળવી શક્યા હોત. પરંતુ આ ઉચ્ચ ભાવનાવાળા પુરૂષે પોતાની પચ્ચીસ વર્ષની ઉમ્મરે નોડરીનો ત્યાગ કરી, સરસ્વતીની સેવામાંજ જીવન ગાળવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. તે વિષે કવિ કહે છે : “મેં ઘર આવી કલમના સામું જોઈ આંખમાં ઝળઝળીઆં સાથે તેને અરજ કરી કે હવે હું તારે ખોળે છઉં.” આવી રીતે સાહિત્યની સેવામાં નર્મદે દરિદ્રાવસ્થાનો સ્વેચ્છાથી સ્વીકાર કર્યો અને અંતપર્યંત પોતાના એ નિશ્ચયને વળગી રહ્યો. ઉપરાંત વિધવા સાથે પુનર્લગ્ન કરી તે સમયે મહાપાપ સમાન ગણાતા મુધારાનો અંગીકાર કરી, સમાજના ગણિધારને પણ સહન કર્યો. આવી જીંદગીમાં એણે એના પોતાના સંતાન માટે તો

કંઈ વારસો મૂક્યો નહીં, પરન્તુ એની પ્રિય માતા ગુજરાતનાં સંતાનો માટે તો એ ઘણો મૂલ્યવાન વારસો મૂકતો ગયો છે.

આ પ્રમાણે આ વીરકવિની જીવનકથા છે. ગુજરાતની ભૂમિ ઉપર એને પ્રથમ શ્વાસ લીધાને આજે સો વર્ષ પૂરાં થાય છે. અર્ધીં સદીનું એનું જીવનકાર્ય અને તે પછીની અર્ધીં સદીની એ કાર્યની ગુજરાતના સાહિત્યજીવન ઉપર થયેલી અસર—એ બન્નેને ગુજર પ્રજાની અંજલિ આપવા માટે આજે આ નર્મદશતાબ્દી ઉત્સવ ગુજરાતમાં સ્થળેસ્થળે ઉજવાય એવો પ્રબન્ધ ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ તરફથી યોજવામાં આવ્યો છે, અને તેનો સત્કાર પણ સુંદર પ્રમાણમાં થયો છે એમ જણાય છે. તેને અંગે સુખાધીજે નર્મદનું મુખ્ય નિવાસસ્થાન હતું અને જેને એની પ્રેરણાઓ મળી હતી તે સુખાધીને તો આ ઉત્સવ ઉજવતાં મગફળ થવાનો જરૂર હતક છે, અને તેની સાથે એનું નામ કાયમ રહે એવું સ્મારક ઉભું કરવાની ફરજ પણ તેને માથે છે. કવિએ સુખાધીમાં જ ગુજરાતના ઉજ્જવલ ભવિષ્ય માટેનાં સ્વપ્નાં સેવ્યાં હતાં અને મલખારહિલ તથા મજગામની ટેકરી—જેને ‘એણે નર્મદ ટેકરી’નું નામ આપ્યું હતું તે—ઉપર યેશી સમુદ્રતરંગોના નિરીક્ષણ સાથે પોતાના મનમાં ઉછળતા વિચાર તરંગો કવિતારૂપે ઝીલ્યા હતા. તેવોજ એક વિચારતરંગ મને અત્યારે આવે છે કે નર્મદ પાછો સજીવન થઈને આપણી વચ્ચે આવે તો હાલના પ્રગતિમય યુગના આપણા ગુજરાતને જોઈને એનું અંતર શા ઉદ્ગાર કહાડે ? જવાબમાં ફરથી નર્મદનો સ્વર સંભળાય છે:

‘ ગુજ આશ પૂર્ણ થઈ માત !
જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત ! ’

સૈનિક અને સેનાની

‘ ધૂમકેતુ ’

‘ હા બેથા ! હું તો આ ચાલ્યો શંખનાદ હજી થાય હો ! ’

આ લીટીઓ લખનારો—અને એ પ્રમાણે આચરનારો નર્મદ આજે હોય તો સંગ્રામનો સેનાની બનીને જ ફરે એમ નથી લાગતું ? નર્મદના સમગ્ર જીવનનો ખ્યાલ કરતાં જીવનને અનુરૂપ એવું એક જ વિશેષણ લગાડવું હોય તો ‘ વીરનર્મદ ’ એમ જ કહેવું જોઈએ. નવલરામે એને ‘ સમયમૂર્તિ ’ કહ્યો છે, પ્રોફે. વિષ્ણુપ્રસાદના મતે યુગપ્રતિનિધિ કરતાં એને માટે વધારે યોગ્ય શબ્દ, ‘ યુગપ્રવર્તક ’, કૌમુદીના લેખક રા. કમળ—જે છુપા નામની પાછળ રા. બટુભાઈનું ઉમરવાગ્યાનું વ્યક્તિત્વ છે એ હવે સૌને ખબર છે—એને ‘ સાચો નિળાલસ ’ માણસ ’ કહે છે; એ સઘળાના કરતા વધારે મારું નહિ તો સૌની સાથે જોએ તેવું સૈનિક અને સેનાની નર્મદ છે.

નર્મદ કવિ હો. અર્વાચીન ગુજરાતનો પહેલો મલ્લેખક હો. સુધારક હો, કાચકાર હો, આપણા રંક ગુજરાતી સાહિત્યનો પહેલો પ્રતિદાસકાર હો + યુગદ્રશ હો, રાખ ચિંતી હો-અને એ ઉપરાંત-રખક હો, સ્વચ્છંદી હો, -પરંતુ એ મધળા સ્વાગમાં નર્મદ હોશા વીર હો. હમેશાં મૈત્રિક હો, હમેશા સેનાની હો.

નર્મદનું સાચું અકિતવ એની જોસ, જીવાનો અને જામેષકથી બરેલી ઢગધાવિનાની અકવિતામાં રહ્યું છે. એ કુકવિતા નથી, કુકવિતા હોત તો આજે નર્મદને કોઈ સંભારત પણ નહિ x જેમ કુબ્ધવસ્થા અને અબ્ધવસ્થામાં અબ્ધવસ્થા અવસ્થાને જન્માવે છે, તેમ કુકવિતા અને અકવિતામાં, અકવિતા કવિતાને જન્માવે છે. આપણે તો એ અકવિતા, કુકવિતા, કવિતા કે સુકવિતા સાથે આટલો જ સંબંધ છે. એ નર્મદ કેવો 'હો' એ એમાંથી કેપાઈ આવે છે. જામેષકની ખુમારીમાંથી મૈત્રિક તરીકેની ખુમારી એનામાં શી રીતે જન્મી-નર્મદ પ્રતિદાસના આ કાચકાના હોંસમાં એના જીવનખળની અને પુરુષાર્થની સમીક્ષા રહેલી છે-એ જ એના જીવનનો મહત્વનો અને કદાચ એકલો જ પ્રશ્ન છે. પૌરાણિક આખ્યાયિકામાં અને પ્રાચીન કવિઓના ઉપદેશાત્મક કાવ્યોમાં કેટલીક વખત કુચ્છોને સુદર આકૃતિ આપવામાં આવે છે એમાં એક રહસ્ય જણાય છે. કુચ્છ કુચ્છરૂપે પ્રગટ થયા પછી એટલો હાનિકારક નથી થઈ શકતો કે જેટલો એ સહજીવના સ્વાગમાં રહીને થઈ શકે છે નર્મદે પોતે કેવો હોતો એ જો કોઈ દિવસ જાણ્યું ન હોત તો એ જ્યાં હતો ત્યાંની ત્યાં રહેત. * નર્મદના પ્રયત્નનું બીજા આ સૈનિક તરીકેની મર્યાદામાં રહેતું છે. એ સૈનિક ન હોત તો કોઈ દિવસ કવિ, મલ્લકાર, કાચકાર કે કે સંસારસુધારક-કોઈ પણ ન થાત

- * ૧ નર્મદ! અધારી રાત,
- * તેને મળતી તારી ભવ.
- * ૨ નર્મદ! આ વેલા વને
- ચરી કરતા અધી બધે. *

નર્મદની આવી અનેક આત્મકાંક્ષી વેરજીવેરજી હોંગીઓનો ખ્યાલ કરીએ છીએ ત્યારે આપણને નર્મદના જીવનખળ વિષે કોઈક ખ્યાલ આવે છે. નર્મદે પોતાના જીવનને એક હલકી કોઢિમાંથી ધોમેધોમે-પરંતુ નિત્યજગૃતિ અને સદાગ્રહ વડે ધકક્યું છે, એ જાણીને આપણને એના સધળા કુચ્છો જાણવાનું મન થાય છે નર્મદમાનવી નર્મદકવિ કરતાં શા માટે વધારે મહાન થયો તેનું બીજા પણ આ પ્રયત્નમાં જ રહ્યું છે.

નર્મદે 'પ્રીતક્ષેત્ર રજુક્ષેત્ર' માંથી સામા પાણીમાં તરવાની કળા પ્રાપ્ત કરી હતી.

+ નર્મદે 'કાઠિયા' ચલાવેા હતા. તે કેટલી નિર્ણયતાથી એ તો સુવિદિત છે

■ 'કુબ્ધવસ્થા કરતા અબ્ધવસ્થા સારી' માંથી 'ભૂતીયરૂપિને Sublimation ને પથે પણ વાળી રાકાય છે માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નર્મદનું જીવન કલ્પ અત્યર્થનું છે. 'જેસલ જમનો ચોતરો, જેસલ જમનો વીર- જીવનપરિવર્તનની આ મહાકથા નર્મદજીવનને કેટલી લાગુ પડે છે !

* " જોલવું તેડુંજ લખવું " એ જ વિચારને મૂળ ધોરણ માનતો આજો ■ " — જોડણી વિષેના નર્મદના આ વિચારમાં એક રીતે એના અકિતવની જ છાપ છે

પોતાના એક વિવાસી મિત્રને આ જીવનકળા વિષે કાંઈક ખ્યાલ પણ આપેલો છે.*

“હું સાનમાં દૂરથી રામબાણ ઉપાય,
ઉપાય જે હું બોલું છું તે અનુભવનાં બધું.
સુખી થાવું હોય તો દેએ આદરમાન.
ધીરો થઈ જા સમઠો, ખા ખા બહુ ખામોશ.
મનમાં અજવાળું કરી એણે કર વ્રજ ભેરા,
છેક હારની સન્મુખે આવવું છાડી દેશ,
અડકતરાતો થઈ થઈ ખૂબજ વ્હાતો રહે—”

એટલે આટલું તો ચોક્કસ કે નર્મદે સાધેલો જીવનવિકાસ એ એની નિત્યજન્યૃતિનું ફળ છે. નર્મદના કરતાં હેરા પણ એણે વીર આ ઉચ્છ્રંખલતાને તરી આવી રીતે પાર ન ઉતરી શકત. નર્મદની ખરી મહત્તાનું બીજ એટલા માટે એ સ્વછંદી હતો એમાં રહ્યું છે. નર્મદે ‘આવેશી શૈય’ કરતાં અંતર્ગત શૈયને વખાણ્યું છે. પ્રેમશૈયને એણે પોતાનો જીવનમંત્ર બનાવ્યો એમાં એના જીવનસર્વસ્વનું રહસ્ય નથી આવી જતું ?

સૂરતના આ + ‘સ્પાટન’નો જીવનવિકાસ નીચેના નકશાથી બરાબર સમગ્રાઈ જશે. જો કે વધારે સારાં ને વધારે માહિતીવાળાં સાધનોથી એ વધારે યથાસ્થિત મોકલી શકાયો હોત.

* દોઢ તણા વિચારમાં ફૂપી રાખવા એમ,
તે પણ આંહી બોલી રહ્યું કહાડિ નાખવા રેગ.

સંસાર સુધારાની આ લીંટીમાં પણ એવું મનસ દેખા દે છે.

* નર્મદના પ્રેમપત્રો હજી કોઈ સુરતવાસી રનેહી પાસે છે, એમ સાંભળ્યું હતું. એ સાચું હોય તો એ પત્રોના પ્રકાશનથી નર્મદની કીર્તિને હેરા પણ આંધ નહિ આવે એટલે હવે એ પ્રગટ થવા જ જોઈએ.

આંહી પ્રસંગવશાત એક બીજી વાત સાંભરે છે. અમદાવાદના સત્જન્ય ગણુતા એક શિક્ષકે કદાચ સત્જન્યતા નિભાવી રાખવાની જ ખાતર નર્મદકવિતાની યદેહી આદતિમાંથી, નર્મદનાં સ્વપ્નનાં રૂંગારિક કાળ્યો બાળી મુકાબ્યાં હતાં: આ અનૈતિકાસિક સુદ્ર દણિ માટે તો શું કહેવું !

+ કવિ નાનાલાલનું લાખણ: વીણેપાઈ ૧૦ : ૮ : ૨૪. નર્મદે પોતે લખેલી આ ગીતિ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

== શ્રીક સકળ જનમાંથી જેના સરખો નદી જ કો રાગો
ન્યાયે વતે તેવા તેને શિક્ષા મરણ તળી દો છા.”

નર્મદે કોરા માટે મદદનાં કુંદાં માર્યાં તેનો ધ્વનિ પણ આમાં છે.

શુદ્ધ દેશહિનની શુદ્ધિથી કર્તાવ્ય કરનારો નર્મદ—વીરનર્મદ

કીર્તિલોભી અને સ્વાભિમાની નર્મદ—સેનાની નર્મદ

મહત્ત્વાકાંક્ષી નર્મદ—સૈનિક નર્મદ

વિદ્યારી અને ઉચ્છૃંખલ જુવાન નર્મદ

બીકજી અને સરમાત્ર નર્મદ—ગાગક નર્મદ

આજે આપણે જાણીએ છીએ કે નર્મદની અંદર જાનીય વિકૃતિનાં જે બીજા રજાં હતાં, તેમાંથી કુનેહભરી રીતે—તેણે ‘ Repressed sex Complex ’ જેવું પરિણામ લાભ્યાવિના, ધીમે ધીમે પરંતુ દૃઢ રીતે, પોતાનું જીવનબળ મેળવી લીધું, એની જોડેનિજા મહત્ત્વાકાંક્ષામાં પરિણમી : મહત્ત્વાકાંક્ષા સ્વાભિમાનમાં પરિવર્તી : અને છેવટે કીર્તિલોભ અને સ્વાભિમાન પણ—કેવળ શુદ્ધ કર્તાવ્યશુદ્ધિમાં પરિણમ્યું.

હવે નર્મદના જીવન અને કવનમાંથી એની આકરી કમોડી કાઢીએ. નર્મદે જે જે વિચારો પ્રગટ કર્યા છે, તે સધાગામાં સૈનિકની નિઝરતા શોભી ઉઠે છે. કવિ શવાની એની તૈયારીમાં ખરેખરા સૈનિકનો જુસ્સો હલે. મુખ્ય રખડવું, સાધુકવિ લાલદાસના પટારામાંથી ‘ હંદરનાવગા ’ કલાવીને હાથે ઉતારી લેવી. એક તરફથી અભ્યાસ કરવો, અને એ ઉપરાંત એ જમાનામાં દુષપ્રાપ્ય ગ્રંથો માટે શોધમાં ફર્યા કરવું—અને ચાર પાંચ વર્ષના આ મંથનને પરિણામે—છેવટે જીવનને ચરણે રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી. આ સધળું એની ઉચ્છૃંખલ જુવાન-વૃત્તિમાં પણ કેટલી અંદર પહોં વહી રહી હતી એ ખતાવે છે. કવિતા વિશેના એના વિચાર—પ્રાસહંદ વિષેની શિયિલતા—નાનાવાઘની ડોહન સંકીર્ણ પિતા જેવા ‘ કરાર ’ ની રચના—વીર કવિતા, મહાકાવ્ય અને સામગના જેવી રમિક વાર્તાઓની રચના—અને એમાં પોતાની સાચી લાગણી રેડી, શબ્દને સજીવ બનાવવાની શક્તિ—આ સધળી વાતોના એક સાથે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે લાગે છે કે નર્મદે ખેડેલાં અનેક ક્ષેત્રો—હજી વધુખેડેલાં જ છે. અનેક ક્ષેત્રમાં પોતાનું યશસ્વી નામ ઉચ્ચારણ કરનાર તરીકે ચૂકી જવાનું મોટું માન તો નર્મદને જ મળે છે.

* નવલરામ.

૧ ૨૩ મી નવે. ૧૮૬૮. ઉમ્મર વર્ષ—૫૫થીસ.

૨ નવલરામભાઈ ધારે જે કે વિગળનો કાવો અભ્યાસ અને ભૂના કવિઓના અનભ્યાસને પરિણામે નર્મદમાં પ્રાસની શિયિલતા આવી. પણ નર્મદમાં પ્રાસની શિયિલતા આવી છે, એની નેસ્સાવાળા લાગણીને લીધે.

૩ પછાં ક્ષેત્રોમાં નર્મદકરદાસ ખરી રીતે એક હયા પ્રતિની નાટકમંડળી કાઢવા મળી રળી હતો તે આપણને આ શબ્દોથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. આશ્ચર્ય લાગશે કે ભવ્યુ. ૧૮૫૮ ના બુદ્ધિ-વર્ધક ગ્રંથમાં નર્મદે લેખકોને મહેનતાણું આપવા માટે ભંદેશીત કરી છે : ‘ ગ્રંથના પૃષ્ઠ ૧ નો ૩. તા એ લેખે તેઓને નાણુ આપવામાં આવશે. ’ એ વખતે બુદ્ધિવર્ધકની ૫૫૦ નકલ છપાતી હતી. “ મારો વિચાર જીવશાનીનાટકમંડળી કાઢવાનો હતો, સ્વતંત્ર હયા પ્રતિની. ”

નર્મદકવિતાની અર્પણ પત્રિકા-પોતે જે રીતે કવિ યનાનો પ્રયાસ કર્યો હતો તે યત્નને શોભે તેવી-નર્મદજીવનની એક ધન્યપણ ગણાઈ ગઈ છે. એના હઠહઠતા દુરમનને પશ્ચ કશું કરવું પડશે કે કામિનીનો મોહ ન છૂટી શકનાર કવિ કંચનનો મોહ તો છૂટી ગયો હતો ! અને

‘ સ્ત્રી, કવિતા, માયન મિત્ર મને ન ભારે કાંઈ,
આ જગમાં તણુ મોહિની—અનુપમ રત્ન મુહાઈ. ’

—આ લીડીએ માનારો સુરતી ફક્કડ જીવન નર્મદ-જો સ્વરૂપ આગળ જતાં પોતે ધારણ કરવાનો હતો-નેનાં બીજ નિત્ય જીવનમાં હમેશાં ઉછેરી રહ્યો હતો.

નર્મદની કવિતાની ભાવના ખરી રીતે આવી જ હતી :

‘ રચના રૂઢી છંદમાં તે કવિતા નવ હોય
અર્થ અમલૂતિચિત્ર તે કવિતા રસથી રહેાય. ’

જેમ બને તેમ વિચાર પોતાને ખરે રૂપે અને ખરી લગાકમાં ઉતરે તેમ કરવું. પ્રાસ વગેરેની બિલકુલ દરકાર રાખવી નહિ. બીભત્તા સખ્દ અને બીભત્તા વિચાર ચોરીને કવિતા ન કરવી. પણ જેમ બને તેમ પોતાના વિચાર પોતાની જનમની ઢબથી બહાર કાઢવા. ૧

‘ હરદાસનર્મદ, ’ એ ખરી રીતે ‘ કવિનર્મદ ’ ની શરૂઆત હતી. નર્મદે સરસ્વતીને શરણે ગયા પછી જે દુઃખ વેઠવું છે તેનો સાચો ખ્યાલ ખાનગી પત્રોમાંથી મળી શકશે. અને—

‘ એકલા શકરે, એકલા વણ્ણે, એકલા સ્વામીનારાયણે. એકલા સમદાસે, એકલા નાનકે, એકલા દાદુએ, એકલા કબીરે, આઠલા આઠલા ફેરફાર કર્યાં તો તમે આઠલા બંધા કાં આવ્યો ખાઓ છો? ’

એમ પોતાના સાથીઓને સંબોધનાર કેવળ લાગણી અને વેગ અને જીવ્હાનો આદમી ન હતો પરંતુ સાચો ચરતીર હતો. તેના અંતરના અતજ ઉંડાણમાં પ્રેમશૌર્યની ધારા વહી રહી હતી. નર્મદે લખ્યું છે : ‘ ૧૮૬૧ માં ‘ કવિ અને કવિતા ’ કાઢાડી મેં એમ દેખાડ્યું હતું કે મારે જીતા કવિઓ સંબંધી લખવા વિચાર છે ’ ... ન-પણ આપણે જાણીએ છીએ કે નર્મદનો એ

* અર્પણ : કલચંદન મંદન અને હાલક કીર્તિપ્રકાશ
સુપુત્ર આધવદાસના પાનપન કરચનદાસ ! ૩ ઓક્ટો. ૧૮૬૩.

૧. વિગળપ્રવેશમાં પ્રથમ કવિતા કરનારને અપાયેલી સૂચના.

× ‘ ગોપીગીત ’ની નર્મદની ટીકા અને નવલરામે કરેલા ઉલ્લેખ.
અભિચાર નિબંધમાં ઉલ્લેખે ટાકેલી ગરખીમાં ‘ કહે નર્મદ હરદાસ ’ આવે છે.

* આપણી પ્રભુ એમ સક્તિ ભૂલે છતાં સામે ચોએ માણસને મદદ કરવાની ઉદારતા ધરાવતી નથી. ‘ કવિ અને કવિતા ’ વિષે તો નર્મદ હાવડેને મજબૂત હતો. પણ મિ. હોપની લલામણથી હાવડે એ કામ દલપતરામને સોંપ્યું હતું. નર્મદે દયારામની સાચી છબી મેળવવા માટે જે પ્રયત્ન કરાવ્યો હતો. (ભૂલે એ ગુજરાતીનો દીવાળી અંક ૧૯૧૬) એ જોતાં, નર્મદને આ કામમાં ઉત્તેજન આપ્યું હોત તો પણ સાઈ થાત એમ તો લાગે છે.

દિશાને પ્રપન્ન, ઉત્તેજન વિનાનો, કેવળ એકમે દાષે રહી દત્તા અને અપારે 'નર્મદગ' માં દેખા દેતાં કવિચરિત્રો, દધારામનો કાવ્યમંત્રણ, વગેરેનું એ શ્રદ્ધાપૂર્ણ બતાવે છે; એના જમાનાએ એને પૂરી રીતે પિછાન્યો ન હતો. એની + 'પ્રવર્તનશક્તિ' નો ખરો ખ્યાલ જ કાંઈને આવ્યો ન હતો.

નર્મદે નર્મદોસ રચીને પોતાના જીવનની ખરી 'પ્રેમસૌર્ય' કથા કહી આપી છે. એ માણસે જીવન અને કેવળ વચ્ચે એટલી એકતા સાધી છે, કે એના સમગ્ર ગુણધર્મને પામે પામે મુક્તિ, ૨ પ્રકાર અને છાયાની દૃષ્ટિએ એમાં એટલો નેજારી પ્રકાર દેખાય છે કે છાયાનું તો નામનિશાન પણ રહ્યું નથી. છાયા એટલે અંધારું એ અર્થ જ આંદો લેવાનો છે.

અસમત એણે શુભારાવસ્થામાં દર્શાવેલી વૃત્તિનો કે 'આ તે દવપતરામ કે અમદાવાદી હળમ' માં રહેલી 'ઉચ્છ્રાંસ આપ્યતા' નો એથી બચાવ ન થઈ શકે-પણ નર્મદ તરફ બતાવાયેલી ઉત્તેજનશક્તિનો અભાવ, એના કરતા જરાક વધારે એણે શ્રદ્ધાવાનને ખરેખર ધણે જ વધારે કહુલાવી બતાવી દેત

આ સમયમાં પેટને માટે સડુ કાફા મારે છે મારે ને 'સ્વેચ્છિક' લાગણીવાળા મરીમ ' હશે તે અપવાદ શ્રીમત હશે તે (યાજ્ઞ જ ઘોડા) સારી કવિતા કરી શકશે,

આ નર્મદનો ખુલ્લો એકસાર 'વિપ્તિ શુભ' એ નિર્મલ પર આપેલી નોંધ સાથે વાંચીએ-
' આ રૂ. ૪૦ નો ઇનામો નિબંધ આખખીતીયાર પ્રેસમાંથી નીકળેલા દાનંતીજ ઉપરથી ૨૨મી ફેબ્રુ ૧૮૫૬ એ પુરો કરી પુનેથી મોકલ્યો હતો . તેમ બીજો મુઝની સત્તા વિષેનો પણ ૧૭ મી માર્ચે પુરો કરી દાકમા મોકલ્યો હતો. એ બે નિબંધોનો પોહોલ કણ્ઠ કરવામાં આવી નોંડાઈ તો પણ ઇનામ તો ક્યાથી મળે ? '

અને તે સાથે ડાકિયાનું આ લખાણ એકઠું " જેને બીજાં ચોપાનીઆંની પેઠે શરુઆતમાં ધનવંતનો આસરો મળ્યો નથી ને હજી પણ મગતો નથી " તો ૨૫૪ યજ કે નર્મદની પરાજયકથાએ મુકાબલે એની લાપામાં ધરી જ એા ણી લગભગ નહિ જેનીજ કહુલા આણી છે. " અને એનું કારણ ૨૫૪ છે. નર્મદની દૃઢ માન્યતા હતી, લગભગ શ્રદ્ધા હતી કે

+ ૨૧. રંજિતલાલજી લાખણ

૧. કેવળ ' રાબદ પહેલવહેલો નર્મદે વાપર્યો લાગે છે. નર્મદ, ' સ્વિ અને કવિતા ' એ સિદ્ધ નિબંધમાં લાખા રંગ આકાર એ સર્વ કવિતાની બાબતો અને કવિતા લખવાના સાધન ઉ એમ કહે છે, ૨. સને ૧૮૫૬ ના નવેમ્બરની ૨૧મી તારીખ ને શુભરવારને પાંડવે પોહોરે ને નેલા દાહ નામના મુરતમકરમા પ્રખ્યાત થયેલા કડિયાએ અમારી વસવીર પેનસીટ ચિતરી હતી તે વેળા તેણે ' પ્રકાર ને છાયા ' એના ઉપર આહા ! કેટલું ધ્યાન આપ્યું હતું. ' પ્રકાર અને છાયા-Light & Shadow ને માટે પહેલવહેલા નર્મદે વાપર્યાં. ૩. નર્મદે લખ્યું છે, ' અપસંદોના સિંધુમાં તરવા પડે કમાર. મદ ઉન્મત મગર થઈ કમોં કરે જવાર, ' ૪. રા. નરસિંહરાવનો દવપતરામ પરનો લેખ: ' રમણમુકો, '

* = ગુજરાતના કવીશ્વર દલપતરામજી ડાહ્યાલાલજીનો (દોષ) અને થોડાંધણો સરકારનો દોષ. ને બેનણ અમેરેલી બાગમણ ઉપરથી પુસ્તી તપસ કરવા વિના રૂપીયા આપીને મી. દોષની સાવ ચોપડીને સાક નવી કવિતા કરાવી અને કાબ્યદોહન કરાવ્યું અને વળી એક નડું કરાવે છે. " નર્મદે કાબ્યદોહનસંપાદન વિષે કરેલી આ ટીકાની કહુલા-અને બીજા અભાવ થોડા પ્રસંગો-એ ચિવાપ નર્મદે

દ્રવ્યને ઉદ્દેશીને નહિ પણ માનને અથવા આનંદને અથવા વસ્તુને જ અથવા પદ્મપત્તરને ઉદ્દેશી ત્યારે કેટલાક જાણ દોરા આગળથી પોતાની વિધા વધારશે ને અન્યો રચશે ત્યારે બાપા ચંદ્રજી સુધરશે.

નર્મકવિતાની અર્પણ પત્રિકા કરતાં પણ વધારે ઠંડી તાકાત નમદે 'નર્મકેશ'માં બતાવી છે. એક વાત તો સ્પષ્ટ છે કે નર્મદને એના જમાનામાં જોઈએ તેટલું ઉત્તેજન મળ્યું નથી. મહાભારતમાં કળીને કુંતી ક્ષાત્રવશ અવે છે, ને લાયક આપે છે ત્યારે કળીના મોંમાં મુકતા ટોચોરના શબ્દો ધણા સુંદર છે, "નિશ્ચિંત રહેજો મા ! વિજય તો પાંડવોનો જ છે. મને તો પરાજયની પાડો મુલ કરવાની જ ઇચ્છા છે "

નમદે કેશ માટે ઉત્તેજન મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે પણ એને ખૂબ હતી કે * ઉત્તેજન મળવાનું નથી જ. કેવળ પોતાની બાબાલકિતને લીધે જ એણે એટું દુર્ધટ કામ એકલે હાથે ઉપાડ્યું હતું. *

' ધણે વરસે ધણે અમે પૂઠું થયેલુ પુરતક પરીક્ષા વનાના જનને અર્પણ કરવું એ મારી ને મથની શોભા નહીં, માટે મારો વિચાર એ મેળ શુજરાતી લોકોને જ અર્પણ કરવાનો હતો, તો પણ તેમ કરવાની ઈચ્છા મરજી નહીં! "... જલદીથી કોરા પ્રગટ કરવાથી આપણા લોકોને ધણી લાભ છે .. એથી કોરાની મદદના બેઠબેઠાના જુદા રકમ આપનારનું નામ શુજરાતી ભાષાની સાથે કાયમ રહેશે. બે કાઠિયાવાડમાં કોઈ એવો નહિ મળે તો મારો વિચાર મિ કઠિયાને મળી જાય છે. પણ બધાકાંધી કિંદુ મળે ત્યાંથી અંગ્રેજોને અર્પણ ન થાય તેડુ ઇચ્છુ છુ. આ પત્રમાં જ આમ જ લખ્યું છે.

' શ્રીમંત લોકોને જુજ હોય નહીં નામને માટે મદદ કરે ને તે વળી આપાયાપથી આ શો મજા! કોઈ શુજરાતી ખરો ઉદાર નથી મળતો પણ તેઓનો દોષ શો ? હજી સમજ આવતી નથી છે. ને હું પણ લેડુ છુ કે વાક કોઈ છે ? કોઈ નહીં મળે તો પણ મારી અકચરો તો પ્રસ્તાવનામાં જાહેર થશે .

અને છેલ્લે ઉમેર્યું છે. ' આ કાગળની મતલબ સમજી લઈ ફાડી નાખો ફરત છે એમ હું સમજું છું. ' +

પોતાના સર્જનના આનંદને કલ્પિત થવા દીધો નથી સફાની પાયામાવીવખતે દલપત મદિ 'ગરબબંદ' વાપરેલું. પણ નર્મદે કચનનો મોઢ એવો છતેરો કે એણે તો 'શૈક્ષના કાગળના કનકવા' થ જ રમવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી.

* મધુપતરામ ઉપર, આગવીરાન સુરતથી ૭ જુલાઈ ૧૮૬૮ નો કાગળ-જે શુજરાતીના દીવાળી અ મોમા પ્રગટ થયો છે " નર્મકેશ હવાવવાની સહાયતા સહધી ચર્ચા ચાલે છે તેથી ખેદ પામ્યું છું. દંહોડ બે હજારના કામ સાથે મારી તરફથી ચરમા.આવવી શકે થાય નહીં ને પછ નથી સરકાર ને લોકના તરફથી મદદ ન મળવા વિષે મિત્રો વાત કરતા નર્મકેશ વિષે બોલાયલું ને પણ મિત્રોએ બહાર પાડેલું .. વળી મારી ખાતરી છે કે મને તેટલી ને તેવી ચરમા આપવા છતાં એ જુજ રકમની મદદ મળવી કઠણ છે બાઈ ! એ કોરા વડેયો મોડો હવાશે જ ! "

+વધારામાં આટલું ઉમેર્યું છે ' છેલ્લું લખવાનું કે જો મદદ કરનાર ધણી આપાચીપ કરે તો બહેતર છે કે તમારે ઉદ્યોગ છોડવો હું શ્રીમંત નથી પણ સુધકતા ને પ્રચરત મન તે શુ તે સારી પેટે સમજી જઈ ... માટે ટેકમા રહી કામ ચલાવવું '

૨ એપ્રિલ, ૧૮૬૯ સુરતથી લખેલા કાગળમાં આ ' પ્રથમ શુજરાતી અમેજી કોરા કરવો ને પછી બીજા તૈયાર કરવા એવો ડો બ્યુલરનો વિચાર તેઓએ જણાવ્યો. તેઓ પચાસ હજારની ગોઠવણ કરવાના વિચારમાં છે. મે તેમને મારા ગળેડો આપવા ના કહી છે .. અને જાણી છો કે મહાપતરામની વર્તણૂક મારી તરફ કેવી છે. '

“ આ દાગળની સાથે નર્મદાની પ્રતાપના વાંચાઓ: ”

બાર વર્ષે કોસ પ્રસિદ્ધ કરનાં દંછ પત્તે સદાય છે ! જનુ પાઠે એક દીને સંતોષ માનું છું. કે બાર વર્ષે જનુ કુજરાની બાપાના મોઢા પાનુ સંબંધની એકથગોળા લોકને જોવાનો સમય આનંદ, નયદારપણે તે કે દુઃ શાસ્ત્ર બાક સ્થિતિ પરતે કાંઈ એક સકોચિત મું તોપણ આતર સ્થિતિ પરતે વિધાઈના મહેબાનદને ને તરણ ચોઢાનો પ્રકુલ આનંદનો લાભ ખામો છું.

‘ જય જય ગરવી ગુજરાત ’ ના કાવ્ય અથે ગુજરાતીઓને અર્પણ થયેલા આંદાશમાં નથી દેખાતો ફરિયાદનો એક પછુ સંબંધની પોતાતા પ્રયત્નની પ્રશંસા—પછી ગુજરાતીએ પ્રાથે કેવળ કેવળ સાંસ્તિક આનંદમાં તરણીન થયેલા વીરનર્મદની ગુજરાતનો ઉત્કર્ષ સત્વર થાઓ અને ઉત્કર્ષની સામગ્રીમાં ગુજરાતી બાપાના જયશીરંગ વિશાળે ! ” એમ કહેના અશ્વપ્રતિમા નજરે ચડે છે !

કે જયજી ! આ વરસમાં તો કોઈ અશ્વત્તી બાકી રહી નથી ત્ર પક્ષ પક્ષ મધ રયો છે. જે તું તો મુઢમાં જખમી સીપાઇ જેટા મરીસ પછુ તારા સંબંધીઓને હુલ્લ પડ્યો.

‘ કૃષી તારી રાત જ હોય ’
તો પછુ પડોણુ વાણું જોય.
પામલ મધને મરણુ તેજ.
બહુ મોઢું ગુજરાત છેય.

અને આ સમય ૧૮૬૨-૬૩-૬૮ શૈરસદ્દાનાં તથા તેની અમરનાં વર્ષો દરમ્યાન.

એમ એકાંતમાં લખતાં લખતાં પ્રજાતની આ અંખી તો નર્મદને પછી સ્થ નથી. પછુ ન સાદારમંડળ જે કામ કરતાં મુજે તે આ વીરપુરુષે એકથે હાથે કપું હવું. ઉત્તેજન વિના આશ્વ વિના—પ્રેતસાહન વિના.

અને હવે ?

સગે મિરજાના આલામાં રહેવારી કહ ફપણુંદરી કંચની સાથે નર્મદ પ્રેમગોષ્ઠીમાં તરણીન રહેતો એ અમને ખબર નથી, પણ અમને આટલી ખબર છે કે જડુતાથ મહારાજ સાથે એકથે હાથે એકથે મુઢ કરવા એ ‘ કવિ ’ ગયો હતો; અમને ખબર છે કે ગુજરાતી બાપાના ઉત્કર્ષ માટે એ મર્યો ને મર્યો;

એણે ગુજરાતી ગઢને ધકકું; પછુ વિષે સાથ વિચાર ક્યાં; પત્રકારની નીતિ બતાવી; સુધારતો મુઢમાર્ગ સજાઓ; લોકકંઠવાણની લાવના પ્રગટાવી; ગુજરાત આરે મરી રાકાય એ ગુજરાતીઓને દેખાડ્યું. એ સૈનિક હતો. સેનાપતિ હતો. પોતે જ સૈન્ય હતો,

કેટલાંક મનુષ્યો વિશેષણથી શોભે છે. કેટલાંક વિશેષણ મનુષ્યથી શોભે છે. વીરનર્મદ પોતાનાં વિશેષણોને શોભાવે છે. એ ઉચ્છ્રંખત ને અભિમાની હતો; પણ એણે અભિમાનને દરેક શબ્દ સાથે કરી જતાવી પોતાના અભિમાનને આતમચાહુ નામ આપાળ્યું; એની ઉચ્છ્રંખતતા

સમ્યાધનો સ્વાંગ ધરી રહી; એ સ્વચ્છંદી હતો; પણ એનું સ્વચ્છંદીત પ્રેમશીર્ષની ભાવના ધરીને હતું; એણે જે જે નવાશબ્દ આપ્યા તે સધળાને પોતાના જીવનરંગથી રંગીને તેજસ્વી બનાવી દીધા. * તેજની મૂર્તિઓ કેવી હોય એનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ નર્મદ છે.

નર્મદ ફનાગીરીના પંથનો ઉપાસક હતો. જ્યારેજ્યારે પૃથ્વીમાં અકાળ વૃક્ષ પ્રગટે છે, ત્યારે એ સદી ગયેલ વાતાવરણમાંથી, મરઘીના ખાતરમાંથી, નવસુવાસિત સુશામ પૃથ્વીને ગોળે પ્રગટે છે તેમ, ફનાગીરીને પણ આકાશનો એકાદ નરવીર જન્મે છે. આ નરવીરની ભાવના એના જીવનને, એના યુગને—એના પડીના યુગને સુવાસિત કરી મૂકે છે.

પૃથ્વીને પોતાનું ચૈતન્ય જોવાનો મોહ થાય છે, પોતાની સુંદરતા નિહાળવાની ઇચ્છા જન્મે છે, પોતાની આંતર સુગંધિ લેવાની રેલ લાગે છે, પોતાના જેવા અપૂર્વ દૈર્ઘ્ય ધરવનારા દર્નયો—બાળક રમાડવાની પ્રીતિ જાગે છે, ત્યારે એ એકાદ નર્મદને પ્રગટાવે છે. એની એ જૂની રમત છે. એનો એ એકાંતનો છાનો ખેલ છે. એ એકધારા જીવનમાં એક જ આશ્વાસન છે.

ફનાગીરીને વતનારા સૌ ‘સ્વચ્છંદક લાગણીવાળા ગરીબ’ સાહિત્યકારોને નર્મદને આ સુર-સુરંગમાંને બીજી તરેથી હજી પણ સંભળાતો હતો.

‘સંખનાદ સંભળાયે હોયા ! સુરપુરુષને તેડું હો !’

—અને એમ નથી લાગતું કે પોતાના જમાનાના દયારામને ખરી રીતે પિછાનવા જેણે આકાશપાતાલ એક કથા તે તરુણમોહો આજે જીવતો હોય તે હિમાલિયાં અનેક સંગ ઉદ્ધાંધીને રશિયામાં રહેતા પેલા મેકરોમી મેકીને મળવા દોડે !

ખાનપુર, અમદાવાદ,
તા. ૨૭ ૭-૩૩

ધૂમકેતુ

* ૭ મી જુલાઈ ૧૮૬૮નો ૨ જી એકાદો. ૧૮૬૯નો—એ બન્ને આમલીરોન સુરતથી લખેલા નર્મદના કાગળો ગુજરાત સિવાયની બીજી કોઈપણ પ્રાંતએ પોતાના એક વીરપુરુષના સિદ્ધાંતનું બળ બતાવવા ખાતર સાચવી રાખ્યા હોત પરંતુ ગુજરાતની પ્રાંતને માટે હજી તો પ્રાંતકીય સમૃદ્ધિના અવરોધ તરીકે બહુમાન તરીકે તે જળવાયા હોત એટલે કે પ્રાંતકીય સમૃદ્ધિ એટલે શું એ બાન જ હોતું આવે છે—કે કદાચ એ બાન નહિ પણ આવે એમ ધક્કાર લાગે છે. નર્મદનો એનો જમાનો સમજી ન શકયો—ને શાકળથી ચણ એની થોડી કદર ન થઈ એમાં શ. બળવંતરાય કાકોરે નવલરામના ઇન્દ્રાવતી ઇતિહાસની પ્રસ્તાવનામાં દર્શાવ્યું છે તેમ આપણું વેપારી માનસ જ આડે આવે છે.

ક્રાંતિકાર

મી. જ્યોત્સ્ના શુક્લ

‘ નર્મદ ક્રાંતિકાર હતો ? જોહો એમાં શું, આજ તો પાંચ વર્ષનું બાળક પણ ક્રાંતિની વાતો કરે છે. ’ એકાંક જખત ઉપર દાર્દ્ર્ય વિધાયાએ આનું કહેલું એમ મને યાદ છે.

એક રીતે એની વાન જોટી નહોતી. ક્રાંતિ અને ક્રાંતિકાર એ શબ્દો આજે એટલા બંધ પરિચિત થઈ ગયા છે, કે એકાદ વ્યક્તિની ક્રાંતિકારમાં ગણના કરવા મારે તેનામાં ખરેખર ક્રાંતિકારના લક્ષણો છે કે નહિ, અથવા દર્તા કે નહિ, એની બધું ઘોડા માણસો દગ્ગર રાખે છે. આજે તો ક્રાંતિ એ શબ્દ એટલો બધો વ્યાપક થઈ ગયો છે કે એનો સાચો અર્થયે ન સમજનાર વ્યક્તિઓ પોતની જાતને ક્રાંતિનાર તરિકે ઓળખાવે છે. આમ દોષ ત્યાં નર્મદના ક્રાંતિકારમાં વેક વિશેષ હતું એ મનજતાં મુરકેની નહે એ સ્વાભાવિક છે. નર્મદ કોણ હતો ? એ કવિ હતો, દોષકાર હતો, ગુજરાતી ગદ્યનો પિતા હતો ને બીજું થઈ હતો, એ સુધારક હતો ને એણે પુનર્વિવાદ પણ કરેલો, પણ માન એટલા પરથી કંઈ એ ક્રાંતિકાર હતો એમ કદી શક્ય ?

અને છતાં નર્મદ ક્રાંતિકાર હતો ક્રાંતિ અને ક્રાંતિકાર એ શબ્દોનો ઉપયોગ નર્મદે નહિ કર્યા હોય, એ શબ્દોના એને પરિચય પશુ નહિ થયો હોય, તો એએ ક્રાંતિકાર હતો એવો ક્રાંતિકાર કે આજ એના અવસાનને અઝી સદી થવા આની તોયે એના નિહર સ્વભાવ અને માલમ કરે મટે આશ્ચર્ય અને પ્રશ્નસાની લાગણી ઉત્પન્ન થવા વિના રહેતી નથી. ક્રાંતિકારના એ લક્ષણો સાચા ક્રાંતિકારને મેળે એવા એ લક્ષણો— નર્મદનામાં કયા હતા ?

નવલરામ નર્મદાસ કરના જીવન ચરિત્રમાં લખે છે, “ નર્મદ બાળપણમાં બીકણ હતો એ માની શકાય નથી, પણ નર્મદ પોતે જ કહે છે કે ‘ બાળપણમાં હું બહોતો, માની શોડમાં વારડને ખેસતો અથવા ખૂચે બરાબને રડતો, ” નવલરામની આશંક આપણાથી પણ, નર્મદ ખીનો દોષ, કે ખૂચે બરાબને રડતો દોષ એ માની શકાય નથી.

એ મને એ હોય, પણ બાળપણ વદાવતા જ એને કંઈ કંઈ કરી નાખવાનું મન થાય છે. એને વિદ્યાન થઈ નામના મેળવવાની હોશ થાય છે. જગતી જીવાનીમાં, એક પાસ વિદ્યા-શ્યામ અને બીજી પાસ સસારની અનેકવિધ આપાતમાં ગૂચવાયવા નર્મદનો આત્મા એ કાગ કર. ” જાણે બહોતો રડતા નર્મદનામાં છૂપાયેલ ક્રાંતિના તરવે સંસારના મોહપાશ અને આત્મિકતાને ભેદીને બહાર પ્રગટ થવા માટે જગતી તોફાન મચાવી રહ્યા ન હોય એવું લાગે છે. આ પ્રસંગથી નર્મદનામાં અજાણ્યે ક્રાંતિકારીત્વનો પ્રવેશ થાય છે. પણ ક્રાંતિકારના આ છૂપાં તરવે નર્મદના જીવનમાં એકદમ પ્રગટ નથી થતા એ એના ગુપ્તસત્ત્વમાં ધીમે ધીમે પોગણ પામે છે અને વખતના વહેવા સાથે દર—નગવતર બને છે.

નર્મદનામા ક્રાંતિકારનાં કેવાં તત્ત્વો હતાં એ તપાસતા પહેલાં ક્રાંતિની ક'ંઈક બ્યાખ્યા અહીં કરવી પડશે. સામાન્ય રીતે ક્રાંતિનો માટે અર્થ 'બળવો' થાય છે. ક્રાંતિકાર એટલે બળવાળે ૨ અથવા બહુઓ. ક્રાંતિકાર પોતાના ચોક્કમ ધ્યેયની સિદ્ધિને અર્થે પોતાનું સમસ્ત જીવન ખગડી નાખે છે. ક્રાંતિ માત્ર રાજકીય જ હોઈ શકે, અથવા બ'ંડ માત્ર સશસ્ત્ર જ હોય એમ નથી. ક્રાંતિકાર પોતાના ધ્યેયને લક્ષ્યમાં રાખીને સમય, સંજોગો ને વાતાવરણ પ્રમાણે માધનો સર્જે છે ને તેનો ઉપયોગ કરે છે. આ રીતે જોઈએ તો નર્મદના જીવનમા ક્રાંતિના તત્ત્વો કયાં હતાં એ સમજતા સુરકેવી નથી નડતી

વડોદરા રાજ્યના માણ વિદ્યાધિકારી શ્રી. નંદનાથ દીક્ષિતે એકવાર પોતાના ભાવણમાં કહ્યું હતું કે " ગુજરાતના ત્રણ મહાપુરુષો-જેમને દુનિયાના મહાન પુરુષોની પકિતમાં મૂકી શકીએ એમ છીએ-ને વ્યાપી દયાનંદ સરસ્વતી, કવિ નર્મદ અને મહાત્મા ગાંધીજી છે. સ્વામી દયાનંદ ક્રાંતિકાર હતા, ગાંધીજી ક્રાંતિકાર તરીકેની ખ્યાતિ જગતપ્રસિદ્ધ છે, અને એ બે મહાન વ્યક્તિઓના અધ્યયનમા ગુજરાતને ગજાનાર કવિનર્મદ પણ ક્રાંતિકાર હશે.

ક્રાંતિકારી જીવનનું બીજું લક્ષણ કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા માટે એ કોયેજનો ત્યાગ કરે છે એ છે. આ વિષે લખતા નવલગમ લખે છે " એ સાક્ષરી માતાના ચરણોભુજ સેડી ધણી સુપુત્રો વિદ્યાન થયા છે, પણ હજી સુધી તેમાના કોઈએ પણ તેના નામને પોતાના ગુર્જ સાક્ષરત્વથી નર્મદના જેટલું યશસ્વી કયું નથી " મનસ્વીપણે કોયેજનો વિદ્યાભાસના ત્યાગ કરનાર યુવાનોને માટેનો આ અભિપ્રાય વિચિત્ર નથી લાગતો ?

વિચિત્ર નથી, કારણ કે સાહિત્યનો અને તે દ્વારા સમાજનો ને દેશની જે સેવા નર્મદે કરી તે કોયેજનો ત્યાગ કર્યા વિના કરી શકત કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે અને આથી જ એના આ પગલાને હું ક્રાંતિનું લક્ષણ કહું છું. કોયેજ છોડી, પણ કોયેજ છોડીને એને માત્ર મોજગોખ નહોતા કરવા, એને કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો હતો, અને વિદ્યાન થવું હતું, અને જે મનન કાર્ય એને માટે નિર્મિત થયું હતું તે માટેનું જ્ઞાન મેળવી પૂતી તૈયારીઓ એને કરવી હતી. કોયેજ છોડ્યા પછી અનેક વિદ્યાર્થીઓ વેડીને એ આ અભ્યાસ આદરે છે અને અંતે સાહિત્ય દ્વારા ક્રાંતિ જગાવવાનો એ ખલને એ ગુજરાતની રૂપરૂપ પ્રજાને જાગૃત કરવા મથે છે.

સાહિત્યદ્વારા ક્રાંતિ ? હા, અહીંથી જ એના ક્રાંતિકારી જીવનની શરૂઆત થાય છે. પચ્ચીસ વર્ષનો આ ઉત્સાહી યુવાન સાહિત્યસેવાને અર્થે 'નોકરીનું' બંધન તોડી નાખે છે અને સરસ્વતીને ચરણે પોતાનું જીવન સમર્પણ કરે છે. અને પછી ? પછી તો એની તેજસ્વી કલમ તખતારની માફક ચમકે છે અને એના ક્રાંતિકારી વિચારોથી ગુજરાત આખું ખળભળી ઉઠે છે. એ સમાજના સડાઓ પર ને માનવતાનું નિકંદન કાઢતા દાહિકા આચારવિચારો પર ચાળખા લગાવે છે, એ અનિષ્ટ શક્તિઓ પર સખત પ્રહાર કરે છે, એ સ્ત્રીઓની અવસ્થાના હૃદયભેદક ચિત્રો દોરે છે, એ ધર્મને નામે ચાલતા પડદા પાછળના અનાચારો સામે પ્રગળ પોકાર ઉઠાવે છે, એ દેશની પરાધીનતાના કડેણુ છતિહાસ આનેખે છે, અને પ્રજાશરીરને ચૂસી ખાતા આ સૌ અનર્થો સામે પ્રયંત બંડ જગાવવા માટે ગુજરાતના પુત્રોને એ ઉરકેરે છે.

આ બધું જો કરે જે કાગળ જે ગમાઈની અને દેવની કુદૃશા જોઈને એના અંતરમાં અસહ
વેદના થાય છે સમાજની અને દેશની નિયતિનાં વર્ણન દગતા અને એ સ્થિતિ દાખરાનો ઉપદેશ
કરનારાં એના દેટલા કાલ્યો અને દેટલાક લેખો આજે પણ પ્રાણુગાન માદિત્યની પ્રથમ પમિત્રા
મધી સદાય એમ છે. ઉદાહરણ તરીકે

‘સદુ ચરો છત્રવા જગ બ્યુગતો વાગે,
માદોમ કરીને પડો ફોતો છે આગે.
કેટલાક કબો વિષે દીવ નવ આને
સકા કય તો બટુ રાજ દામને ખા?’

આ ગીત ક્રાંતિકાર વગર કોઈ લખી રાખે નહિ એની રાગચાત જ એવી થાય છે કે
સાહજનાર વ્યક્તિ ગુલામપુષ્પોની સમ્યક્તા સ્ત્રી દોષ તોયે ઉગીને ઉભી થાય, અને ચમકકતી
તનવારો કે ગોળીઓના વા મા વચ્ચે ગાળેદ નમા પદાની જન્ય આ ગીત મામાનિક બધેનો
તોડના માટે લખાયું છે, પણ મર્વ કાગમા નર્વ ન રના મધને તોડનાની અખુટ પ્રેરણા એમાથી
મળી શકે છે.

સમાજશરીરને કોરી ખતા દેટલાક અનિષ્ટ રિવાજોથી એનું હૃદય ઉકળી આવે છે ને
તેની સામે પ્રચ્છ ક્રાંતિ જમાવવા માટે એ યુવાનોનો આથ મળે છે એનાથી ધીરજ નથી રખાતી,
એ બધેના મુગ તેના ઉડા ઉગાથુગ ખી ઉભેગી નાખવા માટે એ અધીરો ચક્ર જન્ય છે, ને
ગાય છે:

ચરો ચરો શુ વાર લગાડે? કહી પડો રણમા
ધસી પડો રાતુ પર નહીં તો મરી જશો કાલમા

આ વ્યક્તિઓ ક્રાંતિ ન ઉપજાવે તે શુ કરે? આ વ્યક્તિઓ કોઈપણ નાગના ક્રાંતિકારી
સાહિત્યમા આદર પામે એ મા જો શ છે? અને આ જનતુ સાહિત્યમર્જન કરનારને ક્રાંતિકાર
ન કહીએ તો શુ કહાએ? એને ક્રાંતિજા મે છે એના ચત્તેસમે ચોરનીતરે છે, સાહમભર્ષા
કાર્યો કરવાને અને પ્રજા પાસે પ્રજાના યુવાવર્ગ પાસે કરાવવાનો એને જાગ છે. માથે હાથ
દબરે મા દરબુ અને અમદાવાદ પ્રભુને દોષ દેતા બેસવું એ એને શરમભયુ લાગે છે એ
લખે છે

હાથ હાથ એ શું ના લહેવું હંકામા ના બળતુ ?
છતે ચેતને ખાલુ કરતુ મા ના અરિસુ લહતુ ?

એ રસિક હતો, રમિકતા માગી જાણતો હતો, યૌવનના ઉલાસ અને સુગારચિત્રો
આરોપના એના કલમ કદી સંકેત પામી નથી અને છતાં એનાં કા ચોખાં સ્થળેસ્થળે યૌવનને
લાખવા વિનાસના ક્રીડાઓને પણ સાથે સંરખાવી તેમના પર સખત સખદપ્રદાર એણે ચલાવ્યો
છે પુરપતુ પુરપાવ કયારે શોભે છે? માત્ર રણવાસમા નહિ એક સ્થળે એ લખે છે

જેરાએને બતાવવાને લોકરી વેશ ન રાખો દે,
જેરાએથી માત્ર પામવા સદસા વેણ ન કાઢો દે,
જનાની ચોખા જુવાનીઆની, જુવાની તો ધીકરાએ દે
મરદોને રૂપ જો બાહે તે તો બહુ વખણાએ દે

એ આવાં મેણાં મારે છે કારણ કે પરાધીનતાનું કર્ત્તવ્ય એનું કાળજીનું કારી ખાય છે. એ સત્ત્વરપદ સ્થિતિમાં—ગુલામીમાં નિષ્ક્રિય જીવન જીવે કેમ શકાય ? એ કાર્યનિક રણસંગ્રામ રમે છે, અને પછી યુદ્ધને માટે સજ્જ થવા એ સમર્થન છે, વિનવે છે, મહેણાં મારે છે અને જાણે યુદ્ધનું રણસીંહું સાંભળ્યું હોય એમ “શંખનાદ સંજાગણે લેવા, શરપુરને તેડું હો !” એમ વદતો રણમેદાનમાં ધૂમતાં ધૂમતાં શત્રુસૈન્યનો સંહાર કરવાની સચના કરતાં કહે છે:-

‘સુખ સ્વતંત્રતાનું મોણું મળે શિર સાટે,
રક્તજલિદાન દેવું કાર્ય સિદ્ધિ માટે.’

એ ક્રાંતિકાર હતો, મનુષ્યજાતના હલ્લ સમાન છે એ જ્ઞાન વર્ષો પહેલાં એને થયું હતું. જન્મથી કે જાતિથી કોઈ ઉચ નીચ નથી એ સિદ્ધાંત એણે સ્વીકાર્યો હતો. સ્ત્રીજાતિ પરત્વે એને અત્યંત માન હતું, અને દેશી શાકે જ સ્ત્રીઓની અવદશા પણ એના અંતરમાં સાક્ષી હતી. સ્ત્રીઓ તરફ સમાજે વ્યભાવેલા ધોર અન્યાય અને બેદરકારીએ સ્ત્રીજાતિને કેવી કંગાલ અને અધમ સ્થિતિએ પહોંચાડી છે એનું કમકમાટી ઉપજાવે એવું વર્ણન એ કરે છે. વિધવા સ્ત્રીઓનાં અત્યંત કષ્ટ અને કોષ્ટ પણ સમાજની નીતિને માટે શરમ ઉપજાવે એવાં ચિત્રો એણે આલેખ્યાં છે, અને એ માટે ધનુષગાધી તીર છૂટે એમ એની કલમમાંથી સર્મભેદી શબ્દો છૂટ્યા છે. ‘વૈધવ્યચિત્રો’ નાં એનાં કાચાં જાણે સાહીન બદલે વિધવાઓનાં હૃદયરક્તથી લખાયાં હોય એવાં તાદ્દશ છે. સમાજમાં વિધવાનું સ્થળ ક્યાં છે, દેવું છે; અને અજ્ઞાન, નિર્દોષ, ભોળા વિધવાઓ લપટ પુરપતી પશુતાનો ભોગ બની કેવી દશાને પામે છે, અથવા વાસનાથી ભરેલી કાષ્ટક સ્ત્રી રૂઢિનાં દેખીતાં બંધનોથી બંધાયેલી, થોડા વલણના અભાવે પાપના અખાડાઓ સેવી પ્રજાની સંસ્કારિતાનો કચ્ચરધાણ કેમ વાળે છે એનું સચોટ વર્ણન એ કરે છે, અને આ બધું શાંતિથી સહી લેનાર સમાજ પર ક્રિટિકાર વરસાવે છે. આ હિંમત પચાસ વર્ષ પહેલાંના કાળમાં કાણ કરી શકે ?

એ તો નર્મદ જ કરી શકે. વૈધવ્યના આદર્શ ન પાળી શકનાર સ્ત્રીઓ માટે પુનર્જન્મનો પ્રચાર એ નિહરપણે કરે છે, અને માત્ર પ્રચાર કરીને જ એસી ન રહેતા પોતે જાતે એક વિધવા સ્ત્રી સાથે પુનર્જન્મ કરી ક્રાંતિનો ઝુંડો ફરકાવે છે. એ મૂર્ખ નહોતો. એ જાણતો હતો કે એનું આ પગલું સામા સમાજમાં ભારે અજબજાબ અચ્ચલે અને બહુ એટલે ભાગ્ય એના આ પગલાં તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ જોશે. પણ એને જે સાચું કર્તવ્ય લાગે એ કરતાં એ કદી ચૂકે એવો નહોતો, એટલે આખા સમાજનો અને ખાસ કરીને યાત્રિજનોનો ભારે કોષ્ટ વહેવારને પણ એણે એ કૃત્ય કયું અને જેના જીવનમાં અંધકાર સિવાય કશું જ નહોતું એવી એક સ્ત્રીના જીવનમાં એણે પ્રકાશ પાથર્યો.

સ્ત્રીઓને માટે એને માન હતું. સ્ત્રીનું કાર્ય ઘરની ચાર દિવાલોની અંદર જ સમાયું છે એમ એ નહોતો માનતો. સમાજના અને દેશના ઉત્કર્ષના કાર્યમાં સ્ત્રીઓની સહાય એ માંગે છે અને એક ગરબીમાં લખે છે:-

“હાં રે જુડા બંધન તડાતક કાપો,

હાં રે પ્રાણ અપી” સ્વતંત્રતા આણો: રે બેનીએ, ધુમો, ધુમો !”

આમ સમાજનાં બાંધાં અગોત્રું નિરીક્ષણ એ અત્યંત ખુબીથી ચિકિત્સકની માફક કરે છે અને નિર્ભયપણે તેના પર યથેચ્છ દીક્ષા કરે છે. દેવમંદિરો, સાધુઓ, પુરાણીઓ, મહારાજો એટલે સમાજને માનેલાં પવિત્ર સ્થળો અને પવિત્ર વ્યક્તિઓ મામાન્ય સ્થળોએ અને સામાન્ય વ્યક્તિઓનામાં આચારનિયારની શ્રદ્ધતા હોય તો કદાચ ચલાવી લેવાય, પણ જેને પ્રગ્નએ નીતિના અને પવિત્રતાના આદર્શ તરીકે સ્વીકાર્યાં હોય ત્યાં આતુ' કેમ ચલાવી લેવાય ?

દેવોના પાગરૂપ મંદિરોમાં અને એવાં બીજાં સ્થળોએ ચાલના આ અનીતિના અપાડાઓ સામે, અને એ બધું જોવાનપણુવા છતાં તે તરફ આંખમીચામણું કરનાર સમાજ સામે નર્મદની રોષની ત્યાગી પ્રગરી ઊડી. એ અનાચારોના આચાર્યો સામે લખતાં એની ક્ષમમાંથી તથુખા નથી ઊડતા, પણ અંગારા વર્ષે છે. અને આવા અંગારા ક્યાં તો ત્યાગીયુષી વર્ષાવી શકે છે અથવા ક્રાંતિકાર વર્ષાવી શકે છે.

અને આ બધું નર્મદે ક્યારે કયું હતું ? પચાસ વર્ષ પહેલાં ત્યારે શુજરાતને પરાધીનતાના કારમાં ડંસતું એર સમગ્રયું નડોતું, ત્યારે શુજરાત પરાધીનતાની સુવર્ણ શુભલામાં રાચતું હતું, ત્યારે શુજરાતને લખ, જન્મ ને મરણના ઉત્સવો ઉજવવા સિવાય જમતમાં કશું કતવ્ય ચૂઝતું નહોતું; ત્યારે, એ વાતાવરણ વચ્ચે નર્મદે સ્પષ્ટ, નિઠર અને ખંજરના ધાથીયે વધુ ક્રાંતિક એવા શબ્દપ્રહારોથી સમાજના અનેક અગોત્રાં ક્રાંતિ જગાવવાનો પ્રયાત કર્યો.

આવા પુરુષને ક્રાંતિકાર ન કહીએ, આવા પુરુષને જંડખોર ના કહીએ તો બીજું શું કહીએ ? એ ધનધોર વાતાવરણમાં ધૂમકેતુ સમે નર્મદ એકેશે ધૂમતો હતો; હા, એના ચોમક સાથીઓ હતા, ચોડા સિંચો હતા, ધણા પ્રસંસકો હશે; પણ મંલવ છે કે એના ક્રાંતિકારી વિચારોની ઉત્તતા કદાચ તેના એ મંડળને પણ દગડતી હશે.

આ વિચાર આવે છે ત્યારે એમ થાય છે કે નર્મદને આજના જેવું વાતાવરણ મળ્યું હોત તો ? નર્મદ આજે જીવતો હોત તો ? પરંતુ કોષપથ શક્તિશાળી વ્યક્તિને તે કાળના સમાજે પૂર્ણ સ્વરૂપે કદી પિછાની નથી, આજે પણ આપણને એજ અનુભવ નથી થતો ?

બાકી, નર્મદને શું જોઈતું હતું ? એને શા વૈભવ જોઈતો હતો ? રાજદરબારોના ખિતાળો જોઈતા હતા ? એને શું જોઈતું હતું ? ક્રાંતિ, માત્ર ક્રાંતિ. અધમતાનો ઉત્કેહ કરી નિષ્પણુ શુજરાતનું નવું સર્જન એને કરવું હતું.

નિર્ધનતાની મૃતિ સમે, પેટે પાટા બાંધી શુજરાતનું નવસર્જન કરવા માટે ઝૂઝનાર અને પ્રાચુ અર્પણ કરનાર નર્મદ ક્રાંતિકાર હશે. એ ક્રાંતિને અને એ ક્રાંતિની જાવના જગાવનાર નર્મદને માફ મસ્તક આજ પાલુ નમે છે.

પ્રબંધઉત્તરનો વિધાયક

રા અનંતરાય મણિશંકર રાવલ

પ્રમુખાં ૧૮૫૮ના વર્ષના નવેમ્બર માસની ૨૩ મી તારીખ ગુજરાત અને ગુજરાતી સાહિત્ય માટે એક ધન્ય દિવસ ગણાશે તે દિવસે ગરમી ગુજરાતના પનોતા પુત્ર વીરનર્મદે પચીસ વર્ષના જુવાન વયે મૈયાશારદાને પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું. નોકરીનું રાજનામું આપી, જાણે પોતાનો ભવિષ્ય-પથ સૂઝી ગયો હોય તેમ, ‘ ઘેર આવી પોતાની કલમના સાસુ જોષ આખમા ઝગઝગાયા સાથે તેને અરજ કરી કે હવે હું તારે જોબે છું ’ આવી એકનિષ્ઠ શારદાપાસના, આવી અડગ ટેકનો જોડે, ગુજરીગિરાને હિંદની અન્ય ભાષાઓની સમુજ્જવળ હરોળમા ન લાવે ત્યાં સુધી પાધડી ન પહેરવાની અપૂર્વ પ્રતિજ્ઞા લેનાર મહાકવિ પ્રેમાનંદ સિવાય, ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમા જડવો મુરકેલ છે સતત ચોવીસ વર્ષ લગી (૧૮૫૮-૧૮૮૨) આ ટેક પાળી ગુજરાતને અરણ્યે અમૂલ્ય પ્રેરણા ને સાહિત્ય એમણે ધર્મ કર્યું એલુ સાહિત્ય પ્રકટાવ્યું કે જોણે મોહનિદ્રામા સૂતેલી સમગ્રનીન ગુજરાતી પ્રજાને ઠંડોળી જાગ્રત કરી, પ્રેમ-દૌર્ધ્યનો અણમૂલ આદર્શ આર્પો અને પ્રજાના નવધડતરમા જાણુવાળેગ દાણો આપ્યો ગત સદીના ગુજરાતી સાહિત્યનો જેને આઠેઆઠેયે પરિચય હશે તે જોષ સકશે કે નર્મદની એ ટેક, એ શારદાપાસના કોષ રીતે નિષ્કળ નથી નીવડી ઉલટુ ગુજરાત અને તેના સાહિત્યને એક આશીર્વાદ સમાન નીવડી છે

ઝોગણીસમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ એ આખા હિંદને માટે, ગુજરાત માટે તો ખાસ, સક્રાન્તિ યુગ હતો. અંગ્રેજ સત્તાના પ્રચાર સાથે અંગ્રેજ કેળવણી આવી પ્રથમ તો કપનીના રાજ કારોનારમા આવરયક એવા કારકૂનો વગેરેને પેદા કરવા આરભાયેલી અંગ્રેજ કેળવણી ધીમેધીમે દેશમા પાશ્વ્યાત્ય વિચારો અને રહેણીકરણોનો મચાર કરવા માડયો તેને અંગે કેળવણી પામતા નવીન વર્ગમા સ્વતંત્ર વિચાર પ્રતિ ગોખ ઉભો થયો જૂના રૂઢ વિચારો અને સદીજૂની વહેમી માન્યતાઓને તોડીઉખેડી નાખવા તિ જુરમે પેદા થયો બંગાળમા રાજા રામમોહનરાયે ઉપનિષદો, કુરાન, બાઇબલ વગેરેનો અભ્યાસ કરી ચાતુ ધાર્મિક ઉપામનાને નવું રૂપ આપવા ઇલોસમાજ સ્થાપી પૂના અને સુબ્રમણ્ય પંથુ શિક્ષિત મહાત્મીઓએ પ્રાર્થનાસમાજ શરૂ કરી તે દ્વારા નવું સુધારકમડગ ઉભું કર્યું ગુજરાતમા આનો પડવો પડયો અમદાવાદમા ૨૨૦ બોગાનાથ મારાણાએ ત્રાથનામમાજ સ્થાપી

૨૨૦ મહાપતરામ નાતજાતના સકુચિત બધનોને અવગણીને વિનાયત જઈ આવ્યા સુરતમા દુર્ગારામ મહેતાજીએ ઇ. મ. ૧૮૪૦ માં રિધવાવિવહની હિઆયત હોયો કરવા માડી અને કેટલાક સામાજીક વહેમો તોડવાની શરૂઆત કરી અચાર સુધી પ્રજુના પ્રતિનિધિરૂપ મનાતા વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના પૂજ્ય મહારાજ ૧૦ નીડર સુધાગક પ્રસન્નવસ મૂળજીએ રીતસર આદેશો કર્યા અને મહારાજ લાયક કેસમા હ. ય. આમ બ્યાપક પ્રજા નરતિના જુવાગનો એ યુગ હતો. કવિ નર્મદશંકર આ મહાતિકાગમા જન્મ્યા (ઇ. સ. ૧૮૩૩) ને હૃદય

સ્વતંત્ર વિચાર, દેશાભિમાનની પ્રસરતી જાળી જ્યવંત ભાવના, સહેલા ગમગમને સુધારવાની એકમાત્ર ધમશ, તે યુગના આ મર્વ પ્રેરકબળોની અગર એમના નીકર, ઉત્પાલી, ભુવાન આત્મા પર થવા વિના કેમ ગટે ? ઉદ્દેશ માગી રહેલા અનેક સમાજિક ધાર્મિક પ્રશ્નો તેમણે ઉપાડી લીધા. સુધારાનો ઝંડો ઉપાડી એ પટેલા સામાજિક બહુજોર બન્યા. સુધારાનું બ્યગલ પ્રથમ એમણે એમનામા દહતું એટલા નેસથી (એમના શબ્દોમા) ‘એગ્ગા’ થી ફેંક્યું.

બળબળતા શબ્દોમા હૈયાની દાઝ એણે ઠાવવી. વટેમી, ધર્માધ, અચાન, કુલ પી, કાચર, પ્રગાદી અને સરવદીન લોકોને પોતાની ચોતગદ નિદાળી તેના હૈયામાં અપાર વેદના થવા લાગી. તેમનામા શૈય, હઘોગપરાયણતા, વ્યવસ્થા અને નિદાવ્યાસગ લાવવા નર્મદે જે ચેતનવન્ના સચોટ શબ્દોમા પ્રેરણા કરી છે તેમાના ઘોડાક નમૂનાઓ જોઈએ

(૧) ઝા હિંદુઝા ! તમે કોઇ દિવસ મઝાળામા મળી એક થવાનો વિચાર નથી કર્યો...તમે

સુધારાવધારાના કામમા આગળ નથી વધ્યા...તમે અંકે કેમ અટકી રહ્યા છો, દેશમાં ભાજીરોટમા મગે તે સારુ પણ પરદેશમા લાખ મળે તે જોડા એમ જોવી સતોગે કાં રહેા છો ?તમારો માણુમ તરીકે શો હક્ક છે ? એક બીજા સાથે, સ્ત્રી બાળક સાથે, સગા નાતીયા સાથે આલવાની શી રીતિ છે ? સ્વતંત્રતા તે શું છે ? રાજકારભાર તે શું ? વિદ્યા તે શું ? સુધારો તે શું ? દેશનું બધુ તે શું ? ને સ્વદેશપ્રીતિ તે શું ? એ વાતોમા તમે કેવળ વિચારસ્થ બો.

(૨) તમે શરીરે નબળા નથી, યુદ્ધિએ બળવત્તર છો, તમે અસલ પ્રખ્યાત દેશના જન હો.. - ... ને કેમ પોકાગે છો કે ‘ નસીનમા હશે તે થશે ’ ? જ્યારે એકેક ગાણુસ, બાતી તોડી કામ કરી, આ સંસાર લકાઇતું ટેકાણુ છે એમ સમજી દેશને સાદ પોતપોતાની ફરજ બળવશી ત્યારે દેશનો જયજયકાર થશે.

(૩) . બાળક છાકરાઓનો વિવાહ કરી તેઓને બાધનમા નાખેા છે...હવે એ છાકરા શું વિદ્યાભ્યાસ કરે ને પૈસા કમાય ? . થી શોધ કરે ને શું નામ કરે ? ૨૦ વર્ષની અંદર તો ઝાજામા ઝાજા બે છાકરાએ વીટળાયેનો જ હોય તે શું દેશનું અભિમાન રાખી, કયા અનુભવ પરથી તે અર્થે કંઈ કામ કરે ? ધરની જગ્ગમાથી પટે ત્યારે કે ? નાખુશ છું કે ભુવાન સમજેલા તેઓ પણુ જાણી જોઈને ખાડામા પડ્યા છે, પડે છે, ને પડશે, ને ન પડે ! નાત જમાડી વરા, પુલેકા, વરઘોડા, ચરધસ, નાચરંગમા ફૂલાઈ ફૂલાઈ પૈસો ઉરાડી દેા છે તે તમને ધડપણે ધણો સાનશે

(૪) ઝા ભગવાન ! આજગ, અચાન, દુરાચાર અને પુલેકા દેશમાથી ગએલી કયે દહાડે દેખાડીશ ?

(૫) ત્યારે કહો, શા માટે ન મડી પડીએ ? દેખતી આખે, કુમળા ચામડીનો અને નાખુક દિને, દુખના બળાપા કેમ સહન કરીએ ? આવેા, આપણે રજીમા ઉદમ- સુદિની તરવાર ઉજાળીએ. ગરમ હોલી વહેને મરતુ બહેતર છે

આ પામે ફકરા કવિના માત્ર એક જ લેખ ('ઉદ્બોધન') માથી તારવેલા છે. દેશની દુર્દશાથી ચીરાતા હૃદયના આ વેગીલા શબ્દો વાચતા આજ પશુ જીવાન લોકો ધક્કધક્ક ઉછળી રહે, અને વીર-કવિના ઉદ્બોધનને અમળવા મૂકવા કમર કસવાનું મન થઈ જાય તેમ છે.

‘ સહ ચલો છતવા જ ગ, ખૂગલો વાગે,
ચાહોમ કરીને પડો ફતેહ છે આગે. ’

ની યોગજ્ઞા ગળવનારે સિકંદર, પરશુરામ વગેરે નરશાહોના દૃષ્ટાંતો ટાકી, સાદમ વિના તેમનું અત્યારે કેંઈ નામેય ન જાણુ છોત એમ સ્પષ્ટ બતાવી, એવી સાહસવૃત્તિ કેળવવાનો શુજરાતના જીવનને આદેશ આપ્યો. સમુદ્રગમન સામે સંકુચિત હૃદય મનોદશાએ ઉભી કરેલી વાડને તોડી પાડી. ‘ ડાંડીયા ’ મા ઉગ્ર પ્રહારો સમાજ પર કરી ડાંડીયો નામ સાર્થક કર્યું. જી-કેળવણી માટે લેખો લખી બળતા પ્રયાસ કીધા વિધવાપુનર્વિગ્નની અત્યારે વીસમીસદીની ખીજ પચ્ચીસીમા પશુ બહુ વિરોધી પ્રતિભાની સામે ચર્ચાતી બાબતની તે વેળાએ તેમણે પોતાના લખાણોમાં દિમાયત કરી. એટલું કયું તેમના નીડર, કર્તવ્યપરાયણ અત્માને મતોષ ન થતાં પોતે જ એક વિધવા સાથે પુનર્વિગ્ન કર્યું અને દાખનો બેમાડ્યો, એ એમની અજબ દિંમત અને ઉચ સાચી સુધારકવૃત્તિ દર્શાવવા નસ થાય તેમ છે.

પ્રેમ-સૌધ એ તેનો આદર્શ. પોતાને સુરતને બગડે પશુ એ શબ્દો તેણે કાતરાવેલા. નિર્જીવ કાયરતા અને પ્રમાદથી ઘેરાયેલી પ્રજાને પ્રેમ-સૌધના પાઠ લખાવવાના મનોરથની સિદ્ધિને અર્થે પ્રથમ પ્રજામાં સ્વતંત્રી પ્રયત્ન બાવના જગાડવી આવશ્યક લાગવાથી ‘ ગરવી શુજરાત ’ ની મહિમાના યશોગાન તેણે ગાયા. ગરવી શુજરાતનો ‘ જ્વન પ્રકાશરો ઝગળજળ કરુંખી પ્રેમ-સૌધબ કિત ’ એવી મહેઠ્ઠા સેવી શુર્ભૈયાને કવિ પ્રાર્થે છે

‘ તુ લણુલ લણુલ નિજ સતતિ સહને પ્રેમ-ભક્તિની રીત ’

આમ દેશાભિમાનની બાવના જગાડનાર શુજરાતમાં તો પ્રથમ નર્મદ જ. ‘ દેશાભિમાન ’ શબ્દ પશુ પહેલો તેણે જ યોગ્યે ત્યાર પછી તો દેશાભિમાનની બાવનાને સદા જાગ્રત રાખવા ડૉ. હરિલાલ દુવે, ખમરદારે અને નાનાવાને પોતપોતાની લાક્ષણિક કવિત્વ રીતિ અનુસાર શુર્ભૈયાના ગૌરવગાન કર્યા છે તે સર્વ નર્મદની પ્રેરણા કીરીને જ એમ માનીએ તો કેંઈ ખોટું નથી. ગોવર્ધનરામની દેશપ્રીતિ ને દેશકલ્યાણની યોજનાના વિચારો, સ્વં રણજીતરામની શુજરાતની એકતા સ્થાપવાના બળ્ય મનોરથ, અને કમચોગી માધીજીની સ્વાજનસિદ્ધિની નિઃશ્ચય બાવનાના મૂળ કે પ્રેરણા નર્મદમાં જોઈએ તો ખોટું નથી. સુદાલ પ્રજામાં પ્રાચુ પુકરી દેશભક્તિની જ્યોત આમ નર્મદે જ પ્રથમ પ્રગટાવી.

નર્મદમાં જીવાનનું ઉછળતું તોહી, આદર્શનો આવેગ, અદમ્ય ઉત્સાહ, નીડરતા અને લાગણીપ્રધાન વેગીકૃત હૃદય હોવાને અંગે તેનો બોધ જર્મન શીક્ષુક નિતરીની માફક ‘ જોખમ અને મસ્તી ’ (‘ Danger and play ’) ખેડવાનો, સાહસનો, ચાહોમ કરીને કર્તવ્ય-ક્ષેત્રમાં અપવાવવાનો, ઉદ્દમવાદી (extremist) હોય એ સાર સ્વાભાવિક છે. ખરા સુધારકમાં આવી તડ ને ફડ કરવાની વૃત્તિ હોવી આવશ્યક છે. દવપતરામના જેવું દરેલ શાણુપણ

કે આધિક ગંભીરતા નર્મદમાં નહિં બાળીએ. આથી જ પહેલાં તો નવલરામ જેવા વિવેકી પરીક્ષક નર્મદ પર આક્રિંત થઈ ગયેલા, અને દલપતરામનો ‘ધીરે ધીરે સુધારનો સાર’ વાળો ધોળ તો ગરબો ગાનાર બાયડીઓનેજ ગાવા લાયક છે કહી દલપતરામને નર્મદની સરખામણીમાં ઉનારી પાડવાનું કરી ગયેલા.

પણ આ પાછળથી કવિના સમગ્ર વિચારોએ પલટો ખાધો. જુવાનીસદંજ લાગણી પ્રાગલ્ભ્ય નરમ પડનાં અને દરેક પ્રકૃતિ યતાં, સોકમાનસ (Social Psychology) નો અભ્યાસ અને અનુભવ વિશાળ થતાં, તેમજ ઇતિહાસ અને જૂનાં આર્થશાસ્ત્રોનું બારીક અધ્યયન કરતાં, નર્મદને જાણે કે નવી દૃષ્ટિ લાધી. તેનામાં જગદેવ વિચારપરિવર્તન થયું. ઉછાંછળી સુધારક-વૃત્તિએ અર્થનો અનર્થ કરેલો તેમને માલુમ પડ્યો. સુધારાનાં સારજૂત તરવો અવગણ્યા, રહેણીકરણી અને ખાનપાનની સ્વચ્છંદતા સુધારાને નામે ધૂસી ગયેલી જોઈ. આવું આવું કુંક થતું જોતાં કવિનાં સત્યપ્રિય હૃદયને જાણે અંતરયામીનો આદેશ મળ્યો: “રૂંક જાઓ.” ગંભીર વિચારવિમર્શને અંતે સુધારાની દૂધમાં ઉપારેલાં કદમ પાછાં વાળ્યાં. જિજ્ઞેષકવૃત્તિ તણ દબ એ છેદકરક્ષક (Liberal Conservative) બન્યા; જે સુધારાવાગાના પોતે અગ્રણી હતા તેમનેજ ઝૂડવા કલમ કસવા માંડી. એમના વિચારપરિવર્તન પછી લખાયેલાં નિબંધો અને લેખો “ધર્મવિચાર” નામક ગ્રંથમાં સંગ્રહાયા છે. તેમાં સમાજ (આયસમાજ બહો-પ્રાર્થના-સ્માજ), અને સુધારાવાગાઓની પ્રવૃત્તિને ઇલેક્ટ્રીક સુખસાધનના ઉદ્દેશવાળાં કહી, આર્યોની પુરાણી લાભાના-પારલૌકિક ઉદ્દેશને અનુલક્ષી, નિવૃત્તિ અને વૈરાગ્યસેવનનો-સમજ પક્ષ લે છે. એ, આર્યધર્મના અનુષ્ઠાન વગર દિંદેનો અને હિંદવાસીઓનો ઉત્કર્ષ નથી થવાનો એમ પ્રતિપાદન કરે છે, “દેશાભિમાનનો નિચાર આર્યજને કાઢી જ નાખવો ને તેને બદલે સ્વધર્મસંરક્ષણના વિચારે દંડ કરવા” એવી સલાહ આપે છે.

પક્ષટાપદ્ય વિચારોને આમ જાહેરમાં મૂકવા અને તે વગી એવી રીતે કે જેથી પૂર્વે પ્રભોધિલા સિદ્ધાંતો ને મંતવ્યો ખોટાં દેરે, એ સામાન્ય અનુષ્ઠાની અભિમાનવૃત્તિને કંઠે એવું કપરું કાર્ય છે. એટલે આ બાબતમાં પણ નર્મદનો સત્યપ્રિય ને નીડર સ્વભાવ તરી આવે છે. પક્ષટાપદ્ય દૃષ્ટિબિંદુ ખરું ભાસતાં શુદ્ધ દેશહિતનાં નિષ્ઠાથી દેશનાં ભાષણાંકુઓને તે જાહેર કરતાં આંચકો ખાય એવા બીર હૃદયદોર્બંધની ઇંટથી પણ નમદ પોતાને અજાણે ખરો કે ? પોતાથી થયેલ જૂલને દિમાલય જેવડી મેટ્ટી જૂલ કહીને પ્રજા સમક્ષ કબૂલવાનું મહાત્મા ગાંધીજીનું આવું જ કાર્ય નર્મદના કાર્યની સરખામણીમાં ઉતરવાને અધિકારી ગણી શકાય, અન્ય નહિં. તેના પાછળના વિચારો સાચા હોય કે ખોટા, પણ જે હિંમતથી તેને તેણે જાહેરમાં મૂક્યા તે પગલું જ તેના હૃદયની સત્યાધને માટે તેને ગૌરવ અપાવે તેવું અવસર છે.

આમ નર્મદની પ્રવૃત્તિ અનેકવિધ અને સર્વદેશીય હોઈ બહુ કાળજીપૂર્વક લક્ષ્ય એકલી સાહિત્યલેખનપ્રવૃત્તિમાં તે ન આપી શકેલ હોય એમ કોઈ માનશે. પણ ના, તેમ નથી. સાહિત્ય પણ જેટલું તે મૂકતા ગયો છે તેટલું, તેનો સમય ને વસ્તુસ્થિતિ ખ્યાનમાં લેતાં, (copious) સરવસંપન્ન (Substantial) અને સરસ છે, તે વાતની નર્મદનો દરેકાઈ અભ્યાસી

સાક્ષી પૂરશે. જ્યોતે ચીતે કરાતી કવિતામાં પાશ્ચાત્ય દબ્બનાં સહિર્મોદ્ય અને સ્વાનુભવ (subjective element) નાં તત્ત્વો કેટકે અંશે મળવા કરવાનું નર્મદેશરે કહ્યું. કવિ તરીકે તે રમિક અને મસ્ત કવિ ગણાવ એમ વિવેચકો અને રસોગાવિદોની માયુગી છે. દૂનનીના અંશે સાચવી નવી પાશ્ચાત્ય અમરને ઝીલી તેણે કવિતા કરી. તેની 'નર્મદકવિતા' માંનાં સહિર્મોદ્યનાં રમ્ય તાદર્ય વર્ણનો, રૂઝાર અને નીતિબોધક કવિતા ખરેખર વાંચવા લાયક છે. અલખત, તેમાંનું ધણું આપણને ન રૂચે અને કિચ્છ જેતું લાગે, છતાં બીજાં દેટલાંક તરતો ખરી કાવ્યદષ્ટિ વિના નજ મંભળ્યાં હોય તેણે અનુભવ આપણને કરાવે તેવાં છે. 'શું' શાં પૈસા આર' છત્યાદિ વચ્ચેનોથી અવગણાતી દમશેલ ગુજરાતી ભાષાને તેણે પ્રથમ વીરરમ અને લુસ્માના આવિષ્કારશમ બનાવી.

‘ધિઃ કિઃ કિઃ દાસપલ્લ, દાસપલ્લ !
બજ્યુ તમારે સાબુપલ્લ’

તથા ‘સહુ ચયો છતવા જંગ ખ્યરશે વાગે’ વગેરે કવિતાઓ હતવીયને પણ પાનો ચાલે તેવી લુસ્માદાર ભાષામાં લખાયતી છે.

પિંગળ, અર્ધકારચાત્ર, વ્યાકરણ છત્યાદિના અભ્યાસ પ્રત્યે, એ વિષયોના પ્રથમ પુસ્તકો તખી, અભિરૂચિ જગાડનાર નર્મદ જ. ‘સંભ્યરંગ’ માં જગતતી વિવિધ પ્રજાઓના ઇતિહાસનું નટરમ વૃત્તિથી જે સુંદર અન્વેષણ કવિએ કહ્યું છે, તે પરથી તે ઇતિહાસના આર્ષદર્શન કરવાની તેમની શક્તિ વિશે જરૂર માન થયા વિના રહેતું નથી. પણ આ બધા કરતા એમની સાહિત્યમેવાનું મૂલ્ય તેમના ‘નર્મદકાશ’ થીજ આકર્ષુ થટે. ધણી મહેનતપૂર્વક ગુજરાતીમાં પ્રથમ એમણે કાશ તૈયાર કર્યો, જે હાલ સુધી લનભગ પ્રમાણબૂત તરીકે રવીકારતો. આ બાબતમાં કવિ નર્મદે તે ગુજરાતના ડૉ. બ્રહ્મનંસન કરો શકાય. છેક હમણાં છેલ્લે સુધી ગુજરાત વિદ્યાર્પક તથા ગોડલનરેશના આ દિશામાના પ્રયાસો મિત્રાવ, આપણી ભાષા ખાતે નર્મદકાશ એ એક જ શબ્દકાશ હતો એટલી જ વાત નર્મદની સાહિત્યસેવાની તુલના કરવા બસ થઈ પડે. કવિએ આ સિવાય એ નાટકો—દ્રોપદીદર્શન નાટક અને રામગાંડીદર્શન નાટક—લખેલા તે રંગભૂમિ પર પણ તે વેળાએ આવેલા.

પણ કવિની ખરી સિદ્ધિ તેની પ્રતાપી, વિશદ, ગદ્યકેશીમાં છે. ઓજમ એ તેનાં સર્વ લખાણોમાં બમકી રહેતો ગુણ છે. દેશાની પ્રબળ લાગણીથી, નિખાલસ ને નીર રપટલાપિત્તવથી લખાયના તેના લેખોમાં તેનું જ્વલત બ્યક્તિત્વ રપષ્ટ હકી આવે છે. આ બાબતમાં પ્રેમાનંદ-સુત વલ્લભ તેમજ આપણા સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ નર્મદને બરાબર મળતા આવે. સચોટતા અને લુસ્મો નર્મદના ગદ્યના વિશિષ્ટ ગુણ તરીકે લેખી શકાય. છતાં આટલું કંબૂલ ક્યાં વિના ચાલે તેમ છે જ નહિ કે નર્મદની ભાષા પ્રારંભિક અવસ્થાની હોઈ, અણુપેકાયલી અને ઓપ આધ્યા વગરની છે તેથી દુષ્પેક્ષિતા અને કિલખતા ધણીવાર આવે છે. ધણીવાર તે નર્મદનો વિચારપ્રવાહ ને તેનું વકતવ્ય એમ્વા વેગવાન હોય છે કે તેને અવિષ્કાર આપવા પૂરતી સમર્થ ભાષા તેની ખસે નથી એમ જ આપણને લાગે એકદર સજીવ લખાવટ અને વેગ

નર્મદના ગદ્યમાં પૂરતા પ્રમાણમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ગુજરાતી ગદ્યના બાપ (Father of Gujarati Prose) નું યશોભવન બિરદાવે એમને આપવામાં આવે છે તે સર્વથા યોગ્ય છે. નર્મદ પછી તો ગદ્ય ગોવર્ધનરામ, ગણિભાઈ નથુભાઈ; નરસિંહરાવ, દોશર ગાંધીજી, મુનશી આદિને દાયે એટલું વિદ્યુત્ છે કે અત્યારને મુકાબલે નર્મદનું ગદ્ય માપવા જનાર કદાચ તેને અન્યાય ન કરી બેસે એ જોવાનું છે.

અને જે ગદ્ય એકલાની બાબતમાં, તે તેના સાહિત્યને વિષે પણ. ગુજરાતી સાહિત્યે પણ ઝડપી પ્રગતિ સાધી છે અને નર્મદની 'નર્મદકવિતા' કે 'નર્મદગદ્ય' કરતાં વધારે કલાદષ્ટિ તેમજ ચિરંજીવિતા માટે દાવો કરી શકે. નર્મદના વાંચનારાઓ ઓછા થતા જતા હોવાનું એજ કારણ છે. એટલે સ્પષ્ટ બોલવાને વધી ન હોય તો કહેવું જોઈએ કે નર્મદનું સાહિત્ય ચિરંજીવ રહેશે એમ માનવું વધારે પડતું છે. બાકી એ વાત તો નિર્વિવાદજ કે નર્મદનો અક્ષરકેદ કદાચ બહુ ન ટકે, પણ તેનું યશઃસરીર તો તેના વ્યક્તિપ્રભાવ વડે, ન્યાં લગી ગુજરાત અને ગુજરાતી છે ત્યાં લગી નિત્ય પ્રેરણાદાયી અમર રહેવાનું જ.

આપણા પ્રથમ સમર્થ વિવેચક નવલરામે નર્મદને 'સમયમૂર્તિ' એવું વિશેષણ આપેલું છે. દેશાભિમાનની ભાવના, સુધારાની એકમાત્ર ધમક, વગેરે તે યુગનાં પ્રેરકબળોને ત્રીકી તેની ઉદ્દ્યોગપણા કરનાર નર્મદ ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધનો ખરો પ્રતિનિધિ હતો. સમકાલીન પ્રવૃત્તિનાં મોજાં સાથે તેનું દેશકલ્પિની હૃદય ધમકાર લેવું હતું, અને છેલ્લેછેલ્લે સુધારાવાળાઓનું સિદ્ધાંતથી અપસરણ યા આચરણશૈલિય જે સુધારાપક્ષની નિષ્કળતાનું સચક હતું તેનું પણ નર્મદપી આરસીમાં પ્રતિબિંબ પડ્યું. આમ એ 'સમયમૂર્તિ' સજ્જ તેને માટે બેસબેસ લાગુ પડે છે.

હતાં, તે એકલો સમયમૂર્તિ હતો ? અને તેથી આગળ જવાનું મન થાય છે. તે યુગપ્રવર્તક હતો, 'નવયુગની સર્વ' પ્રવૃત્તિઓનો તે ઉત્પાદક પિતા હતો. સંસારસુધારા માટે, ભાવિ પ્રજાના ધડતર માટે તેણે અર્ધેશો શબ્દો નાનાંધતો ગણી કાઢવાની બૂલ કાઢ ન કરે. જેને શુભ પ્રવૃત્તિઓનું તેણે મંજૂનાચરણ કરેલું, તે હજી ચાલુ છે. દેશાભિમાની ભાવના, સંસારસુધારો, સ્ત્રીકેળવણી, વિધવાપુનર્વિવાહ છત્વાદિ વિષયોને આજથી સીતેર વરસ અગાઉ ઉપાડી લેનાર નર્મદ યુગપ્રવર્તક કે યુગસ્પર્શક કહેવાને ખાંધ રીતે ખીનદષ્ટિસર નથી. આપણે એને એ રીતે સન્માનીએ એજ યોગ્ય છે.

એ નીડર, દેશભક્ત, નિરપૂઠી, અનન્ય ચારણપ્રસક, વિચારક ને સુધારક ગુર્જરવીરની શતાબ્દીજયંતીના આ શુભ અવસરે એના તેજસ્વી આત્માને 'આત્મા દાણીને' અંજલિ આપી કૃતાર્થ યજ્ઞ. સાથે સાથે એ યાદ રાખીએ કે તેણે આરંભેલી પ્રવૃત્તિઓ જે હાલ પણ સાંપ્રદશ્યામાં છે, તેને સિદ્ધ કરી એ દેશવત્સલના મહાનુભાવ આત્માને યોગ્ય ઉજળા વ્યરસ સાથિત યવા માટેનો મોકકાલ જના દેવા જેવો નથી. એમ થાય તો નર્મદ કોકટ જીવ્યો, લડ્યો નહિં ગણાય.

નર્મદાશંકર અને ભાવનગર

રા. માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા

[આજથી સાત વર્ષ પર, સાહિત્યસેવકગણુનીપ્રવૃત્તિને અંગે, મુ. શ્રીમાનશંકરભાઈને મેં ત્યારે વિનંતિ કરી કે નર્મદ અને તેના યુગસંબંધી આપને જે માહિતી હોય તે અમારા ઇતિહાસક્ષેપનમાં ઉપયોગ કરવા લખી મોકલવા કૃપા કરો, ત્યારે તેમણે આ પત્ર લખેલો. અહીં તે, હમણીં તા. ૨૬-૫-૩૩ ને રોજ મારી વિનંતિ પરથી પ્રસ્તુત સ્મારકપ્રદર્શનમાં છાપવાની રજા તેમણે આપેલ હોય, પહેલીવાર પ્રસિદ્ધ થાય છે. પહેલી ચારને વચ્ચેની એક કંડિકા ઇતર વિષયની હોય છે એવી દીધી છે. વિ. ક.]

કવિ નર્મદાશંકરનો ભાવનગરના કેટલા કાર્યભારીઓ સાથે બહુ સારો સંબંધ હતો. પરંતુ તેનો પૂરેપૂરો ઇતિહાસ પૂરો પાડનાર સ્વ. વ. મુ. શ્રી રતિલાલ દેસાઈ હતા. તેઓ ગયા અને હવે તે સમયને ઠાક પછુ જુદું હયાત નથી. નર્મદાશંકરનો કેટલોક ભાગ ભાવનગર દર પારી છાપખાનામાં છપાયો છે. તે અરસામાં અહીંના વિદ્વાન કાર્યભારીઓએ કવિ સાથે સંબંધ નોડ્યો હતો. ધણું કરી ઇ. સ. ૧૮૬૦ થી ૭૦ સુધીમાં તે વખતે મારી ઉમ્મર બે ચાર વર્ષની હતી. એટલે અને પ્રત્યક્ષ યાદ કંઈ નથી. કેમકે વખતે કેઈ કવિની વાત કાઢે, ત્યારે કંઈકંઈ હકીકત સાંભળેલી; એટલું જ.

એ તો તમે જાણો છો કે-કવિએ તે સમયમાં સુધારાનો ઝુંડો બહુ જોરથી ઉપાડ્યો હતો. વિધવાવિવાહની છૂટથી કવિતાઓ લખતા અને પોતે તેના ઇડેચોક અમલ કર્યો હતો. એટલે અહીંના તે સમયના કાર્યભારીમંડળમાં સ્વ. મુ. શ્રી સંતોષરામ દેસાઈ અને સ્વ. મુ. શ્રી ગંગાભાઈ સાહેબ તો વિરુદ્ધ જ હોય. છતાં સ્વ. વ. મુ. શ્રી હગનભાઈ દેસાઈ બહુ વિદ્યાવિદ્યાસી હતા. સંગીત અને કળાનો પછુ તેઓને તેટલો જ શોખ હતો. તે સમયમાં સ્વ. રા. ગણપતરામ વેણીલાલ ઓઝા અને સ્વ. રતિલાલ દેસાઈ જેવા વિદ્વાનોને તેઓનો સહજ આશ્રય મળી ગયો. યુગસતમાં સુધારાની ઝુંબેશ સાથે નવીન સાહિત્યનો પ્રચાર થવા માંડ્યો હતો. તે ત્રણે ભાઈઓને નવીન સાહિત્યનો રંગ બહુ લાગ્યો હતો. દલપતરામ કવિ વ્યવહારદક્ષ, વળી ફાર્મસ સાહેબની વગવાળા, તેઓ તો રાજકવિજ્ઞ બની ગયા હતા. વખતોવખત આવતા, વિજયક્ષમા વગેરે કેટલાક ભાવનગરના રાજાને રીઝવવાના એક બે ત્રણે પછુ લખ્યા; અને ધુધવારીયા બંગલામાં દર ધુધવારે દરબાર ભરાતો, તે દરબારમાં કવિતાઓ ગાઈ સંભળાવી શ્રોતાઓનાં મન રંજન કરતા હતા. છતાં ભાવનગરના શિક્ષિત વર્ગ ઉપર તેઓ કંઈ છાપ પાડી શક્યા ન હતા. નર્મદાશંકર અહીં આવ્યા નથી, છતાં તેઓની કવિતાથી યુવકો ગાંઝા બની ગયા હતા. તે સમયમાં નિરાળે જન્મ્યા અને ગયેલા યુવકો તો નર્મદાશંકરની કવિતા અને નર્મદાશંકરનાં બીજાં લખાણો વાંચીને જ પોતાની રસપ્રતિ વૃદ્ધ કરતા. અલખત, ગામડાની ગુજરાતી નિરાળામાંના શિક્ષકોનો એકલા દલપતરામે જ કબજો મેળવ્યો હતો.

તેના સમયમાં જગનનાથના પ્રમુખપણા નીચે અહીં વિદ્યોત્તેજક સભા સ્થપાઈ હતી. મારા પિતાશ્રીએ તે સભામાં એક નિબંધ વાંચ્યો હતો, તેની નકલ હાલમાં તો ખોવાઈ ગઈ છે. મતસજ્ય ભાવનગરમાં તે સમયે તેવી સભામાં વિશેષ નાગરજાણીઓ દોડી, અને તેઓ બહુ હોંસથી તેનું કામ અજાત હતા. મીરજીસુરાદ કરીને એક છટાવીયન ગૃહસ્થને ભાવનગરની કેવડરી ખાતાના જનરલ તરીકે નોકર રાખ્યા હતા. તેઓ વિદ્યાવિદ્યાસી હતા અને વિદ્વાન હતા. પ્રથમ તો આ પ્રવૃત્તિનું પરિણામ એ આવ્યું કે જગનનાથજીએ સ્થપાઈ તે સમયમાં તે પુસ્તકશાળા બહુ સારી સ્થિતિમાં હતી. ગણપતરામભાઈ તેના વ્યવસ્થાપક હતા. યોગીશે કલાક તે જ કામમાં રહેતા. તે સિવાય મુ. શ્રી. ગણપતરામભાઈ, રા. રતિલાલભાઈ અને મીરજીસુરાદઅલી-એ ત્રણ ગૃહસ્થોએ મળીને ‘મનોરંજક રત્નમાળા’ નામનું માસિક પત્ર કાઢવા માંડ્યું હતું. કાઠિયાવાડમાં તે માસિક પ્રથમ જ હતું અને ગુજરાત અને મુગ્ધમાં તેના સરકાર બહુ સારો થયો હતો. તેના માત્ર દર અર્ધ નીકળ્યા છે. સ્વ. ધનજીરામભાઈએ જે હિંદુધર્મનીયાનું પુસ્તક લખ્યું છે તેનો પાયો, તે માસિકમાં ‘on the mountain top’ નામની મીરજીસુરાદઅલી વાર્તા લખતો, તે હતો. લખ્યું કરીને ત્રણ ચાર પ્રકરણો લખામાં હતાં. તે વખતમાં સરકાર તેનું લખાણ સંદન જ કરી શકે. વળી છેવટના અંકમાં સ્વ. રતિલાલભાઈએ ‘હ કાકા, એ કોણ છે ?’ એ નામનો એક હાસ્યાત્મક લેખ લખ્યો હતો. તેમાં તેઓએ આપણી જાતિના રીતરીવાજોની અને તે સાથે જુદા અગ્રણીઓની બહુ મરકરી કરી હતી. આ લેખે ગજાભાઈ સાહેબને બહુ નારાજ કર્યો, તે સાથે જ ‘મનોરંજક રત્નમાળા’ બંધ પાડવાનો પોલીટીકલ એજન્ટનો ખાનગી ફકમ આવ્યો એટલે ફરીથી એક પછી અર્ધ નીકળી શક્યો નહિ. મેં તે અર્ધ વાંચ્યા છે. હાલમાં કોઈ પાસે હોવાનો સંભવ નથી. પરંતુ હાલના સાહિત્યમાં પણ સ્થાન મેળવી શકે, તેવા કેટલાક લેખો તેમાં સમાયેલા હતા.

તા. ૧૪ : ૯ : ૨૬. મંગળવાર,

આજ શરિરે ઠીક હોવાથી આ પત્ર પૂરો કરવા બેઠો છું.

કવિ નર્મદાસકરનો અહીંના ગૃહસ્થો સાથે સંબંધ જોવાળાથ સુરભાઈ દેસાઈને સ્વ. રતિલાલ છોટાલાલદેસાઈ મારફત થયો હતો. કેટલાંક વર્ષો પહેલાં મુજરાતી પત્રમાં કવિ નર્મદાસકરના પત્રો છપાયા હતા, તેમાં ભાવનગર સંબંધીના પાંચસાત પત્રો હતા. તે પત્રો ઉપરથી કવિને અહીંના ગૃહસ્થો સાથે કેવી રીતે સંબંધ બંધાયો અને કેવો હતો તે જણાઈ આવે છે. આ પત્ર જરૂર તે વાંચશો.

નર્મદાસ આખો અહીંના દરજારી જાપખાનામાં છાપી આપવાનું સ્વ. જગનનાથ દેસાઈના આગ્રહથી અહીંના કાર્યભારીઓએ કબ્જા કર્યું હતું. થોડો ભાગ છપાયો. દરમિયાન કવિ સુરત ‘દાંડીયા’ નામનું સાપ્તાહિક પત્ર કાઢતા હતા, તેમાં ભાવનગર નાગરો ખૂબ ઉપહાસ કર્યો હતો અને સખ્ત ટીકા કરી હતી. હું ધારું છું કે-તે કારણથી સ્વ. ગજાભાઈ સાહેબ તેઓની ઉપર નારાજ થયા. તેઓ પોતે તેઓની પ્રવૃત્તિ માટે નારાજ હતા. તેમાં આ એક કારણ મળ્યું. એકદમ નર્મદાસ જેટલો છપાયો હોય તેટલો કવિને ખોટવાની દેવાનો અને ખાખીનો ભાગ ગિલકુલ

નહિ છાપવાનો હુકમ થયો. તે પ્રમાણે તુરત અમલ કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યારથી કવિનું મન ભાવનગર તરફ અપ્રસન્ન રહેતું હતું.

પરંતુ ત્યાર પછી મુંબઈમાં સ્વ. હરિપ્રસાદ દેસાઈને 'આપડે' મારફત કવિ સાથે સંબંધ બંધાયો. મને લાગે છે કે કવિના સ્વર્ગવાસ પછી તેના પુત્ર જ્ઞાણકરે નર્મકવિતા છાપવી છે, તે સ્વ. હરિપ્રસાદ દેસાઈને અર્પણ કરી હતી. તેના અર્થનો મોટો ભાગ દેસાઈશ્રીએ આપ્યો હતો.

કવિ એક વખત એવી મુશ્કેલીમાં આવ્યા કે તેઓના આખા કુટુંબને ઉપવાસ કરવાની જરૂર પડી હતી તેવે અણીને પ્રસંગે રૂપીઆ બેત્રણ હજારની નોટો ટપાલમાં આવી પડી. ધણી દિવસ સુધી તે નોટો ફાળે મોકલેલી, તે જાણવામાં આવ્યું નહિ પાછળથી કવિને ખજર મળી કે તે નોટો મોકલનાર દેસાઈશ્રી હતા. દેસાઈશ્રી તે દરમ્યાને કવિને દશગ્રામ વખત મળ્યા હતા, પરંતુ તે નોટો પોતે મોકલી છે, તેવા બાસ પણ થવા દીધો ન હતો તે સંબંધીની હડીકત પણ 'શુજરાતી' પત્રમાં છપાયાનું યાદ આવે છે.

આપડે'સાહેબ કવિના ઇષ્ટમિત્ર હતા. તેમજ દેસાઈના પણ પરમ મિત્ર હતા. તે બન્ને રસિકો કવિને ઘેર વારંવાર જતા હતા અને કવિ પોતાની કવિતા ગાઈને અથવા ખીંછ વાતચીતથી તેઓને બહુ પ્રસન્ન કરતા હતા.

ખ. સ. ૧૮૮૭ માં હું 'મેટ્રિકની પરીક્ષા' આપવા મુંબઈ ગયો હતો ત્યારે દેસાઈશ્રીની દુકાને ઉતર્યો હતો. દેસાઈશ્રી તે સમયે મુંબઈમાં હતા. આપડે'સાહેબ હમેશાં રાત્રીએ કંઈને કંઈ વિનોદ કરાવતા. ખાસ કરીને જગન્નાથ પંડિતની કવિતા ગાઈને તેનો મર્મ તેઓ દેસાઈશ્રીને સમજાવતા હતા. પરંતુ કેટલીક વખતે આપડે' સાહેબ અમુક ઉકિતોના લાવાઈ સમજતાં મુંઝવાતા ત્યારે દેસાઈશ્રી તેનું સમાધાન કરતા હતા. આપડે'સાહેબની સાથે વિદ્યાર્થીઓ કવિને ઘેર ગયા હતા. તે વખતે કવિ બહુ ઉલ્લાસમાં ન હતા. આપડે' સાહેબે અમારી ખાસે નર્મકવિતામાંથી કંઈ ગાઈ સંભળાવવાની અરજ કરી-તુરત કવિએ નર્મકવિતા ફેંકી દીધી. 'ખરે! આપડે' મને એ કવિતાઓ બિલકૂલ ગમતી નથી. તું બિલકૂલ એનું મારી ખાસે ન્યામ લઈશ નહિ.' ઉવટે તેઓ 'સમરપંથ, સમરપંથ લક્ષ્મી. હવે!' એ કાવ્ય તાણું ગાનારું હતું, અને અમને ગાઈ સંભળાવ્યું હતું.

કવિના સંબંધમાં મને સીધી માહિતી બિલકૂલ નથી. એટલે વિસ્તારથી તો શી રીતે લખી શકું? પરંતુ સ્વ. ગણપતરામભાઈ શુજરાતી, અને ઇન્દ્રેશ લાખા જાણતા હતા, તે ઉપરાંત તેઓને સંસ્કૃત, હિંદી, મરાઠી, બંગાલી અને ફારસી એ ભાષાઓનું પણ સારું જ્ઞાન હતું. જૂના દસ્તલિખિત ગ્રંથો મેળવવાનો તેઓને શોખ હતો. તેઓના ભત્રીજા સાથે વાતચીત કરતાં જણાય છે કે તેઓના એક ચોરડામાં હજી તેઓના કાગળો સાચવી રાખવામાં આવ્યા છે. તેમાં કવિના કાગળો હશે. માસિક મનોરંજકનરત્નમાલાના અંકો પણ છે. તેઓએ પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકો અને લખી રાખેલા પુસ્તકો પણ છે. જે તમે અહીં આવશો અને તે બંડાર તપાસશો તો જરૂર કંઈક ઉપયોગી મેળવી શકશો.

ગાંધી સ્મરણ છે કે ૧૯૨૬ માં કે ૧૯૨૭માં એક બંદાર એવાની તળનીજ મેં કરી હતી. શા કારણે એ સફળ ન થઈ એ જાણી ગયો છું. પણ, એ એ હજી મુશ્કિલ હોય, તો મારે કે મારાથી વધારે વગવડીલાવાળા સાહિત્યસેવક નર્મદયુગના વાફુમ ઇતિહાસની એ વિરલ સામગ્રી મેળવીને જનતાને સત્વર નજર કરવી ઘટે એ દેખાઈ છે.—વિ. ક. (તા. ૧૦-૮-૧૯૩૩).

નર્મદયુગનું મુખ્ય

રા. સુરેશ દીક્ષિત

નર્મદાશંકરના ધીકતા વ્યક્તિત્વનું ઘડતર એમના મુજબના જીવનથી થયું હતું. તે કાળની દૃષ્ટિએ કહેવાતી ‘ઉદ્ધતા’ ‘અજકલાપણ’ એમના શહેરીજીવનને આભારી હશે. જે કાળે શિખા ન રાખવી એ અપ્રત્યક્ષ મળ્યાનું તે કાળે નર્મદાશંકર જેવી વ્યક્તિ વટલાયલી ગણાય, બગડેલી ગવાય એની નવાઈ નથી. આજે ય ગામડામાંથી શહેરમાં બહુવા કે કમાવા જનાર સંબંધી બગડવાની ધારતી રાખવામાં આવે છે. આજથી સો વર્ષ પહેલાં સાતિ સંસ્થાને સર્વ હક્ક સ્વાધીન ન કરવાની મનોવૃત્તિ અને પોતાથી એક એ વર્ષે પણ વધોટકને પોતાના ઉપર શાસન ન ચલાવા દેવાના વ્યક્તિત્વથી નર્મદાશંકરને ઘણું શોષણ પડેલું. આજે નર્મદાશંકરની મૂર્તિપૂજા કરવા કરતાં તેની ‘અનાદર’ વૃત્તિને નમવાનો અવસર આજે છે.

લક્ષ્મીને આશ્રયે કળા પોષાતી હશે પરંતુ રાજસ્થાને અને લક્ષ્મીને તે ઉછરે છે. આપણું ગુજરાતી સાહિત્ય નિયમને અધીન રહ્યું છે. રાજસ્થાને ઉછરતી કળા અનેક સ્વરૂપે પ્રગટે છે. સાહિત્ય એ કળાનું અંગ હોય તો પણ અનેકરંગી રાજસ્થાને બને છે. મુખ્ય ભારથી રાજસ્થાનું કેન્દ્ર બન્યું ત્યારથી ગુજરાતી સાહિત્યનું ક્ષેત્ર ફેરવું ગયું. નર્મદથી માંડી ત્યાર પછીના અગત્યના સાહિત્યકારો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે મેનકા જેવી મુખ્ય તરફ જોવાયા છે. દેહલીય ગુજરાતી નવલકથાને મુખ્યત્વે પાણી લાગુ પડ્યું છે.

આજથી સો વર્ષ પહેલાંના મુજબના ચિતાર આપવા આપણા જમાના માટે કુખંડ છે. મરાઠા અને મોગલ સત્તાથી મુજબ અંગ્રેજ વેપારી કંપનીએ પોતાનું ચાણું સુરતથી મુખ્ય ફેરવ્યું ત્યારથી ગુજરાતના વેપારી મુખ્ય તરફ જોવાયા. ઇ. સ. ૧૭૯૨ માં લગભગ અરાધ ગુજરાતી પેટીએ મુખ્યમાં ચાલતી. નર્મદાશંકરના કાળમાં મુખ્ય નિકાશનું બંદર હતું. તેમાંથી રૂની નિકાશ મોટી હતી. ઝોગણીસમી સદીની શરૂઆતથી હિંદનાં કેલીકો, હાઈ, મરહીન અને હીનખાખ વિલાયત જતાં બંધ થયાં હતાં. લે કેશાવરમાં જૂગળાં નખાતાં હતાં. ઇ. સ. ૧૮૪૦ માં મલબારહિલ ઉપર ફક્ત ચાર જ બંજરા હતા. ચર્ચગેટ પાસે રાતે શિયાળ રડતાં. સાત મેટના સમૂહને એક નગરી ઘડવાનો ઘાટ રચાયો હતો. ગવર્નરને જવાબવાલું સાધન પાછળી હતું. વિદ્યાયત વિદાય થતાં ગવર્નર આજના

લાલજી મહારાજ પેઠે રૂપિયા રસ્તે ઉઠાળતા. ઇ. સ. ૧૮૬૨-૬૩ સુધી મુંબઈને ફરતો ફાટ હતો. બગ્ગરમાં પાઉન્ડનો ભાવ દશરૂપિયાથી પણ ઓછો હતો. કંપનીને લગાઈ લડવા નાણું ધીરતી ફાઈસની મોટી શરારી પેટી ચાલતી. ઇ. સ. ૧૮૮૮ સુધી મુંબઈમાં મોટી સફરી જહાજ બંધાતાં. એકંદરે નર્મદાશંકરના જમાના સુધી મુંબઈ જવું એટલે અંગ્રેજ અને દેશી બન્નેને મન સાહસ ગણાતું. એ જમાનામાં લખાવલી અંગ્રેજ કવિની થોડી લીટીઓ એ 'સાહસ' રખાઈ કરે છે:

If I can eat rupees, who knows !
Or dine, the Indian way,
On doolies and on bungalows-
I'm going to Bombay !

* * * *

If I should find an Indian vault
Or fall a tiger's prey,
Or steep in salt, its all the fault
I'm going to Bombay !

નર્મદાશંકરની યુવાનીમાં મુંબઈમાં આગગાડી ચાલતી થઈ હતી. વિલાયતની સ્ટીમર આવતી. પાલખીને બદલે 'બગ્ગી' અને 'ગાડી' ચાલુ થયાં હતાં. યુનિવર્સિટી અને કોલેજનાં શિક્ષણ રાજ થયાં હતાં. એકંદરે હાડધૂત થતો નવો જમાનો રાજ થયો હતો. અંગ્રેજોને પણ પોતે વેપારી મટી સરકાર થયાતું જાન વધતું હતું. જતાંય દેશી વેપારી તેમની સાથે સરસાઈ કરતો અને દેવાળું પૂકતો કે પૂકાવતો. ઝડપથી લક્ષ્મીવાન થવાનાં ફાંફાં મારનાર સદામાં સપડાતા હતા. અને ધીરે ધીરે સદાને પવન શેગઆળાતું સ્વરૂપ પકડતો હતો.

પેશ્વાઈના નિકંદન પછી મહારાષ્ટ્રનું વ્યક્તિત્વ તૂટી મુંબઈમાં ભળતું હતું. આ રીતે મુંબઈમાં એકત્રિત થતાં તત્ત્વો અનેકદેશીય હતાં. મહેશ્વજીને પોષવા અનેક વ્યક્તિઓ મુંબઈ તરફ ધસડાઈ આવતી. નવા રાજ્યમાં આઠાણુત્વનું કલંક લાઇ ફરતો તીવ્ર યુદ્ધિનો વર્ગ જાગી નોકરી શોધવા મથતો કે વડાલાત જોવો ધધો કરવામાં બહુમાન સમજતો. મહેતાજી થઇ શાળા ચલાવવી એ પણ નાનમ ન હતી. મોગલાઈ અને પેશ્વાઈ તોડી સરકારે પ્રજા ઉપર દાબ બેસાડ્યો હતો-અધીનપણું શીખવ્યું હતું. અંગ્રેજોની નકલ કરવાથી એમને રીઝવાય છે કે સાહેબ ગણાવાય છે એ વિચારના અંદર ફૂટતા હતા. વેપારી વાણીયા નવુ શેડીઆપણું શીખતા હતા.

બંધનમુક્ત વિદેશીઓની સરખામણીમાં હિંદુનાં સામાજિક બંધન સાલતાં થયાં હતાં. રીતરિવાજોમાં અનિષ્ટતા દેખાતી હતી. આ સંયોગોમાં વિંટળાયેલા નર્મદાશંકરનું વ્યક્તિત્વ ધડાતું હતું.

સાહિત્યમાં દયારામ સુધીનો કાગ કવિત્વના કળારા જેવા હતો. પછીના જમાનામાં કવિતાની સ્થિતિ ભાગેના ભર્ય જેવી થઈ હતી. જતાં જતાં સાહિત્યની એક જ શાખામાં નિષ્ણાત ગણવાનો મગય આવ્યો હતો. આજે નવનકથાનાર ભાગ્યે જ કવિ હોય છે. લલિત કે ભોગદંકરે નવનકથા નથી લખી અને ભોગીન્દ્રાચે કે મુનરાંત્રીએ વિના નથી લખી એ ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રવાહનું સૂચન હશે. સાહિત્યના મહાત્મકાગમાં જન્મવાથી નર્મદાદંકર કવિ છે. ભાષાશાસ્ત્રી છે, નિબંધનેષક અને વિવેચક છે. સાહિત્યમાં ચિંતાચાર આવવો બાકી હતો એટલે અણુપ્રદતા રામદયુદ્ધ સ્વાભાવિક હતાં. સાહિત્યકારમાં ઉપદેશકનો આત્મા વસતો હતો. ઉપદેશક હમેશ પોતાની જાતને નિરાણી ગણે છે. સાહિત્યમાં જન્મમંથનની પર છે એવો વહેમ તો આજેય ધણાને છે. આજથી સોગસો વર્ષ પર લખાયેલા કાવ્યોમાં સાહિત્યમાં ગણવાની ભૂલ આપણે ન કરતા હોત તો નર્મદાચંદ્રને જુનાજ સ્વરૂપે જોતા હોત નર્મદા રાંધરનું વ્યક્તિત્વ એના વાતાવરણે ધણુ છે અને એનું સાહિત્ય એના વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ છે.

કવિનર્મદને અજલિ

રા હોરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ

અર્વાચીન ગુજરાતના એક પ્રણેતા તરિકે કવિ નર્મદાચંદ્રની પ્રતિષ્ઠા છે તે પ્રતિષ્ઠા તેઓ કેવી રીતે પામ્યા અને તે જાને આભારી કે એ આપણે વિચારીએ.

નવો અગ્રેજી રાજ્યઅમન ગુજરાતમાં સ્થિર થતો હતો, સુરત બંદર તુરિને મુબઇન બાર મજબૂત બનતું હતું નવસિક્ષણના બીજ નાખાતા હતા, અને દેશમાંથી ભૂટકાટ, ધાક અને ચોરીનો ભય નાખતું થતો, લોકો કંઈ સ્વસ્થતા પામીને કે પતી સરકાર પ્રતિ મહજ આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યા હતા.

બહારની દુનિયામાં ઉપર પ્રમાણે ફેરફાર થઈ રહ્યા હતા પણ જનસમૂહ કૂવામાંના દેડમાં પ્રમાણે શવનબ્યવહારમાં મંકુચિન, સ્વાર્થપગાયણ વહેળી, અજાન અને શંકિયુસ્ત હતો.

આમ નવી અને જૂની મંકુચિત અને વિચારનું ધણુ શરૂ થતું હતું, આવા સંક્રાંતિ કાળમાં કવિ નર્મદાચંદ્રને જન્મ સન ૧૮૩૩માં સુરતમાં થયો.

કવિના પિતા લાનચંદ્ર, એક સારા લઢીઆ હતા અને મુંબઇમાં મનલ જર્વિસના હાથ નીચે શાળાપયોગી પુસ્તકો શિનાજીપથી જાપવામાં તેઓ લઢીઆનું કામ કરતા હતા.

ચાલે નાગર એટલે સંસ્કૃત ભાષાનું સામાન્ય જ્ઞાન તો ખરું જ, અને થોડોક વેદાભ્યાસ પણ કરેલો. એ સરકાર એમના પુત્ર નર્મદાચંદ્રને પ્રાપ્ત થવા અને કોલેજઅભ્યાસ હોડી દીધા પછી સંસ્કૃત કાવ્ય અને સાહિત્યમાંથી અવગોઠવાની જરૂર જણાતા કવિએ પૂનામાં

રહીને એ વિષયનું રીતસર અધ્યયન કર્યું. હાથ ધરેલા વિષયમાં જને તેટલું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવામાં તેઓ સદા ઉત્સુક અને મગ્ન રહેતા. આ કથનના ઉગ્રહરણ તરીકે તેમણે કેવો અયાગ શ્રમ વેઠીને પિંગળનું જ્ઞાન મેળવેલું એ કવિ જીવનમતિના પ્રસંગ સુવિદિત છે.

એકજ વિષયમાં એમની એવી પ્રીતિ હતી એમ નહોતું. પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસ વિષે લખવાનું પ્રાપ્ત થતાં ૨૦૦ થી વધુ ઇતિહાસગ્રંથો વાંચી તેનો નિષ્કર્ષ એમણે આપણને તીવ્રતા નિબંધોમાં આપ્યો છે :

રામાયણનો સાર	મહાભારતનો સાર
ઇલિયડનો સાર	મહાપુરુષોનાં ચરિત્ર
મેવાડની હકીકત	મુસ્લમી યુગ્મતેસર હકીકત
મહાદર્શન ૧૬ (એટલે પ્રાચીન જગતનું સમગ્ર દર્શન)	
રાન્યરંગ (એટલે સોળ દર્શનમાં જગતનો પ્રાચીન ને અર્વાચીન ઇતિહાસ)	
રાન્યરંગ—ભા. ૨	આર્ય દર્શન

શિક્ષિત વર્ગમાંના કેટલાક યોગ્યોનેજ આજે એ રિષયની મૂળાક્ષરમાહિતી હશે. અગાઉ શિક્ષણમાં ઇતિહાસ પર બહુ ભાર મૂકાતો; અને પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસ-મોટી પ્રજાઓનો અને જગતનો-શિખરાડવામાં આવતો હતો. હાલ તો બી. એ. માંથી ઇતિહાસનો વિષયજ સદંતર કાઢી નાંખાયો છે. ઇતિહાસ એટલે પ્રજાના વિકાસક્રમનો વૃત્તાંત અને તેનાથી વિદ્યાર્થીને વંચિત રાખવો એ તેનાં નેત્ર જીનવી લેવા જેવું ધાતક છે.

એ ઇતિહાસના અધ્યયનથી કવિને પ્રત્યક્ષ થયું હતું કે પૂર્વે સુધારાના વિષયમાં પોતે જે પ્રયત્નો કર્યા હતા તે કંઈક ઉતાવળા અને બૂલભરેલા હતા. તે એવા નિષાસ અને સાચા હૃદયના હતા કે તેનો સ્વીકાર કરતાં જરાય સંકેત્ય પામતા નહિ. બૂલનો સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકાર કરવો એમાં જ મનુષ્યની ખરી મહત્તા રહેલી છે.

કવિનો અભ્યાસ પહેલેથી સારો; ઇનામ અને રોકાવરશિયો પણ મેળવેલાં-એવો તેજસ્વી અને યશસ્વી. પણ મનુષ્યના જીવનમાં વર્ષ ૧૭ થો ૨૫ નો ગાળો આત્મમંથનનો હોય છે. એ કૌમારાવસ્થામાં જેવા આદર્શ અને મહત્વાકાંક્ષા તે સેવે છે તેવાં તેનાં પરિણામ નિપાજે છે; અને ધણીને તો આડે રસ્તે પણ લઇ જાય છે; પ્રાકૃત જનો તેને ગહાપચ્ચીસીનો કાળ રહે છે.

મોટાપ્ર મેળવવાના, નામાકિત થવાના, સુધારાનાં કામો કરવાના, વિદ્યાન થવાના વગેરે અભિલાષો નર્મદાઈ કરના મનમાં આ સમયમાં ખૂબ ધૂમતા, અને કવિમાં, નવલરાગભાષાના શબ્દોમાં કહીએ તો

વિદ્યાનો સોળ, દેરાની દાઝ અને સ્વતંત્રતાની ઊદ્ધિ વગેરે ગુણો એવા તરવરતા કે જે કોઇ કવિના સહેવાસમાં આવતા તેને તેનો પાસ લાગ્યા વિના રહેતો નહિ.

કવિ યુવાન હતા તે સમયે સુધારાના વિચારનો પવન ખૂબ જોરમાં વાતો હતો; અને એ વિચારોને કવિએ કવિતામાં ગૂંથી, એમની કવિતાની ચોપડીઓ તેઓ છૂટકછૂટક છાપાવતા; અને

તેની પુષ્કળ માગણી થતી. અંગ્રેજ કવિ હોડ' આપરના આઈલ્ડ દેરાઈની અને સર વૉલ્ટર સ્કોટના માર્મિયન અને લે ઓફ ધ લાસ્ટ મિન્સ્ટ્રલની ચોપડીઓનો જેવો ભારે ઉપાડ થતો તેવી માગણી કવિ નર્મદની કવિતાના અંકે માટે માલુમ પડતી. એટલી નર્મદચેતી પ્રગ્ન બની હતી; અને તેમાં ચર્ચાતા નવા સુધારાના વિષયોને કારણે એમની કવિતાના પુસ્તકોને સુધારાનું આઈબલ એવું ઉપનામ તે સમયે આપવામાં આવ્યું હતું.

પ્રગ્નને સ્વદેશાભિમાનનો મંત્ર આપનાર કવિ નર્મદ પહેલા જ હતા. એમની “જય જય ગરવી ગુજરાત” એ ગરબી સાંભળીને ક્યા ગુજરાતીનું હૈયું હાથ હાથ ઉછળ્યું નહિ હોય ! ગુજરાતનું ગૌરવ એમની નસોનસમાં વ્યાપી રહ્યું હતું; અને એ લાગણી અને જુસ્સો પ્રગ્નમાં પ્રકટાવવાની એમને હોંસ હતી. કવિએ સાચું જ કંથ્યું હતું કે

‘પૂર્વે જ નેના જે વળી આને જન્મયજી ગુજરાતી વધા,
કાંઈ રીતની તોપણ ને વળી આર્થધર્મને રાખી રહ્યા.

તેની તેની છે ગુજરાત,
પછી હોય ગમે તે ભવ,
તેની તેની છે ગુજરાત.

વળી પરદેશી બીજા જેને ભૂમિએ પાળી મોટા કર્યા,
પરધર્મી રહ્યું દિલ ઇચ્છનારા માતલસું તે ભાઈ કર્યા.

તેની તેની છે ગુજરાત,
પછી હોય ગમે તે ભવ,
તેની તેની છે ગુજરાત.’

કેવી ઉમદા ભાવના ! કેટલું વિશાળ મન !

કવિનું મહત્કાર્ય તે નર્મદાશ. એવી કોઈ સમર્થ વ્યક્તિ અદ્યપિ જન્મ્યાછ નથી કે જેણે કવિના કાશને ઉઘાડે એવો બીજો ગ્રંથ પ્રગ્નને ચરણે ધર્યો હોય; અને તે અગ્રયાથી (pioneer) નું કાર્ય હતું તેમ જતાં તેમણે જે પ્રજ્ઞાલિકા પાડી હતી તેમાં સુધારવા જેવું બહુ થોડું જન્મ્યાયું છે; અને કવિ માટે આપણે વધારે મગરૂરી લેવા જેવું એ છે કે એ ગુજરાતી દેશ કવિએ ગુજરાતી પ્રગ્નને અર્પણ કર્યો હતો.

ગુજરજનોની એ ગુજરી ભાષા માટે કેટલી બધી લાગણી ! કેવું મમત્વ !

નવલસામે યથાર્થ જ કહ્યું છે કે “આવી મહેનતે અને આવા જોખમે આવો મોટો ગ્રંથ પ્રકટ કરવાની હિંમત જે દેશના સુપુત્ર કરે તે દેશને તો અભિમંદન જ થયે છે.”

અગાઉ ગદ્યમાં બહુ થોડું લખાતું અને જે કાંઈ લખાણ થતું તે ભાંગુવટનું, માત્ર અર્થ સ્પષ્ટાવવા પૂરતું, ધોરણ કે મર્યાદા રહિત, તેમાં પૂરતો જોસ કે પ્રવાહ નહિ એવું મળતું હતું; પણ એ ગદ્યખાણને વ્યવસ્થિત અને અર્થગાંભીરવાળું, લાગણી અને વિચારને યથાર્થ રીતે વ્યક્ત કરતું, રજુ કરવાનું માન કવિને થયે છે અને તેથી તેઓ અર્વાચીન ગદ્યશૈલીના જનક કહેવાય છે.

નવું વાચનસાહિત્ય એમણે જેમ બહોળું પૂરું પાડ્યું છે તેમ પ્રાચીન સાહિત્યનો ઉદ્ધાર અને સંરક્ષણ કરવામાં એમનું કાર્ય એણે કિંમતી નથી.

દયારામના કાવ્યસંગ્રહ માટે આપણે કવિ નર્મદને આભારી છીએ. તેવી રીતે કવિ પ્રેમાનંદકૃત દશમસ્કંધ અને નળાખ્યાનનું શાસ્ત્રીય રીતે સંગ્રહન કવિનાં હૃદયપુર્ય અને રસિકતા માટે માન પેદા કરે છે.

દેશમાં નવા સુધારાનો સંદેશો ઘેરઘેર પહોંચાડવામાં કવિનો હિસ્સો નાનોસતો ન હતો; અને એમની સાહિત્યસેવા પણ જેમ અપૂર્વ તેમ વિરિધ પ્રકારની, નવો ચીવો પાડતી, શૈશોધનાત્મક ઉચ્ચ કોટિની, નવવિચારભાવના અને આદર્શથી ઉજળતી, સ્ફૂર્તિદાયક અને પ્રેરણાત્મક હતી તેથી કવિએ સન ૧૮૫૮ માં કલમ પર નિર્વાહ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારથી તો સન ૧૮૮૬ માં મૃત્યુ થયું ત્યાંસુધી એ ત્રીસ વર્ષના ગાળામાં નર્મદનું નામ ગુજરાતી જનતાના મોટે રમી રહ્યું હતું; અને સુધારાના કવિ તરીકે તેમ આદિ કાશકાર, સમર્થ ગદ્યલેખક, પ્રાચીન કાવ્યના સંશોધક, નિપુણ ઇતિહાસકાર અને પ્રખર વિચારક તરીકે કવિએ બહોળા ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી હતી. તે કાળની ઝાંખી આપણને કવિની કૃતિઓમાં-એમના ગદ્ય અને પદ્ય લખાણમાં થાય છે; અને એ યુગને નર્મદયુગનું નામ આપવામાં આવ્યું છે તે સર્વથા ઉચિત છે. કવિની સાહિત્યસેવા એવી અપ્રતિમ છે કે અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના આદિ સ્તંભ તરીકે એમનું નામ સદાચરમરણીય રહેશે; અને સાહિત્યની સિદ્ધિ અથે, સરસ્વતીની ઉપાસનામાં પોતાનું સમગ્ર જીવન અર્પણ કરવાની કવિએ જે બીધણુ પ્રતિષ્ઠા લીધી હતી તે સાબળીને આપણું હૃદય થંભી જાય છે; અને સહજ હૃદયમાંથી ઉદ્ગાર નીકળી પડે છે કે ખરે, તે વીર પુરુષ હતો; ધન્ય છે એ વીર નર્મદને ! ગુજરાત નર્મદ વડે ગુણવંતુ અને ગૌરવવંતુ છે. અનેક પ્રણામ હો એ ગુર્જરીર નરરત્નને ! -જેણે આપણને શિખવ્યું:

જય જય ગરી ગુજરાત !
જય જય ગરી ગુજરાત,
દીપે અગ્નિ પરભાત,

ખજ પ્રકાશો જળજળ કમુખી, પ્રેમશીર્ષાક્રિત,
હ બાણવલ્લભ નિજ સંતતિ સઢને પ્રેમભક્તિની રીત,

જયી પ્રજા સુદર ભત
જય જય ગરી ગુજરાત !

અમદાવાદ,
તા. ૧૦-૬-૩૩

હીરાલાલ ત્રિલુચનદાસ પારેખ

નર્મદાશંકર સાક્ષર ખરા ?

રા. પ્રદ્ધાદ ચન્દ્રશેખર દિવાનજી

નર્મદાશંકર કવિદત્તા એ સુવિખ્યાત છે ને એ કથી પંક્તિના કવિદત્તા તે વિશે એના સગકાશીન વિવેચક નવસારામથી મારીને અત્યાર લગીમાં ઘણાએ પોતપોતાના અભિપ્રાય આપ્યા છે. તેમ એ સુધારક દત્તા તે આપું ગુજરાત જાગે છે અને સુધારક તરીકેના એમના ગુણદોષનું પૃથક્કરણ આપાયું આનન્દશંકર વગેરેએ કરેલું છે—વગી એ શતાબ્દીમહોત્સવને પ્રસંગે એ બને રિપય ઉપર અત્યાર લગીમાં જ અનેક લેખો લખાઈ ગયા છે અને ભાષણો આપાઈ ગયા છે તે રિપેના આ અંકમાં પણ ફેટલાક લેખો આવશે જ અને એ પ્રસંગનિમિત્તે જે મુલાઓ થશે તેમાં ભાષણો પણ આપાશે જ. તેથી તે વિશે લખવું તેમાં અર્થનિયમનું જેવું થયા વગર રહે જ નહીં. માટે નર્મદાશંકર જીવતા હોત તો તેમને સાક્ષર કહી શકાય કે નહીં અને ને કહી શકાય તો એઓ કથી પંક્તિના સાક્ષર કહેવા તે વિશે હું થોડુંક લખવા ધાર છું.

પહેલા પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવા માટે પ્રથમ ‘સાક્ષર’ શબ્દનો અર્થ શો તે નક્કી કરવું જોઈએ. ત્યારે એ શબ્દ અક્ષરેણ સ્પષ્ટિતઃ સાક્ષર એવો અવ્યયોભાવ સમાસ છે. તેમાં અક્ષરનો અર્થ ‘વિદ્યા’ થાય છે માટે ‘સાક્ષર’ એટલે ‘વિદ્યા જેની જોડે છે’ અર્થાત્ કે ‘જે વિદ્યાવાન છે’ તે ‘સાક્ષર’ ની સંજ્ઞાને લાયક કરે છે. એથી ઉકટો શબ્દ ‘નિરક્ષર’ છે તેનો અર્થ એવો છે કે જે ‘અક્ષરવર્જિત’ અગર ‘વિદ્યાહીન’ છે તે. જેને કાંઈજ લખતાં/વચતાં આવડતું નથી હોતું તેને આપણે ‘નિરક્ષર’ કહીએ છીએ. ‘સાક્ષર’ શબ્દના ઉપદ્રા યોગિકાથ ઉપરથી અને તેથી ઉકટો શબ્દ ‘નિરક્ષર’ જે અર્થમાં હંમેશાં વપરાય છે તે ઉપરથી એમ કહી શકાય કે જેને સામાન્ય લખતાં/વચતાં આવડતું હોય તેને ‘સાક્ષર’ કહી શકાય પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તેમ નથી. ‘સાક્ષર’ શબ્દનો ફાર્થ એવો છે કે કોઈ પ્રખર વિદ્વાન હોય તેનેજ તે સંજ્ઞા બહુમાનાર્થે લગાડવામાં આવે છે. ધણાને યાદ હશે કે થોડાંક વર્ષ ઉપર કોઈએ કવિ નાનાલાલ સાક્ષર નહીં એમ કહેલું અને એકાદ વર્ષની વાત ઉપર મહાત્મા ગાંધીજીને ‘સાક્ષર’ કહેવાય કે નહીં તે બાબતમાં ‘ગુજરાતી’ પત્રમાં શ્રી. ચન્દ્રશંકર અને કોઈ ગાંધીભક્ત વચ્ચે ચર્ચા ચાલેલી. ભાઈ ચંદ્રશંકરે કહેલું કે જો કે એ કબૂલ કરીએ કે મહાત્મા ધણું સાદું અને સચોટ લખાણ લખે છે અને તેમના ‘નવજીવન’ માંના ફેટલાક લેખો સારા ગુજરાતી ગદ્યના વિશિષ્ટ નમૂનારૂપ છે તો પણ તેટલા ઉપરથી મહાત્માને ‘સાક્ષર’ ની પંક્તિમાં મૂકી શકાય નહીં—તેનું કારણ એમણે શું આપેલું તે મારા સ્મૃતિપટ ઉપરથી બૂંસાઈ ગયું છે તો પણ એમની વિચારશ્રેણી ધ્યાનમાં રાખતાં હું કદાપી શકું છું કે એમણે એજ કારણ આપ્યું હશે કે મહાત્માએ ગુજરાતી ગદ્યવલ્લો ઉડા અગ્રામ કર્યો નથી અને કોઈ પણ ગુજરાતી લેખક વિશે વજનદાર અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો નથી અગર ઉચ્ચારવાની સ્થિતિમાં નથી. આ કારણ હું પણ ગાન્ય રાખ્યું છું અને તેથી મારા મતે પણ ‘સાક્ષર’ એટલે ‘માત્ર લખી વાંચી જાણનાર’ નહીં, ‘માત્ર મુશક્તિ પણ’ નહીં પરંતુ ‘પ્રખર વિદ્વાન’ ત્યારે આપણા પ્રથમ પ્રશ્નનો એ અર્થ યોગ્ય કે નર્મદાશંકરને ‘પ્રખર વિદ્વાન’ કહી શકાય કે નહીં ?

હવે કોઇ પણ ગત મનુષ્ય પ્રખર વિદ્વાન હોતો કે નહીં તે તેના લખાણો ઉપરથી જ નક્કી થઇ શકે છે કારણ કે તેણે કોઇ પણ વિષય ઉપર લેખ લખ્યો હોય, તેમા શાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ તે વિષયનું વિવેચન કરીું હોય અને ચોતાના અભિપ્રાયોનું સમર્થન તે વિષય ઉપરના ચોતાના પૂર્વકારીન અગર સમકાલીન લેખકોએ જૂદી જૂદી ભાષામા જે જે અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા હોય અગર માહિતી આપી હોય તેવોથી કયું હોય, જૂદા જૂદા પ્રમાણોની ઘટના કરેની હોય એ વગેરે ઉપરથી આપણે અનુમાન બાધી શકીએ છીએ કે તે બહુશ્રુત હોતો કે નહીં અને વિચક્ષણ હોતો કે નહીં ? કવિએ રચેલા ગદ્યગ્રંથોનુ જ પૂર સે કડો પાનાનુ ચવા જાય છે. તેનુ ધૈર્યથી પરિચીલન કરતા આપણે જોઇએ છીએ કે તેમનામા પદ્યશ્રુતતા અને વિચક્ષણતા હતી.

આમ નર્મદાશ કર વિદ્વાન અને શુદ્ધિશાળી હતા એ વાત એના ગદ્યનેજો ઉપરથી મિદ્ધ ચાય છે અને તેથી આપણા પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર હકારમા આવી જાય છે એટલે કે એઓ માન નામનાજુ નહીં પરંતુ ખરેખરા ‘ સાક્ષર ’ હતા એમ ક્વિત ચાય છે.

હવે એઓ કથી પકિતના સાક્ષર હતા તે પ્રશ્નનો ઉત્તર રહ્યો. તે આપવો જરા મુશ્કેલ છે, કારણ કે ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ કોને કહેવા ને કાઠ નક્કા થયુ નથી અને તે બાબતમા મતભેદ હોવો સાદૃશ્ય છે તોપણ સમસ્ત શુજરાતી માહિત્યનો ઉંડો અભ્યાસ, પ્રાચીન સાહિત્યનું સંશોધન કરવાની ખત અને આવકત, નવુ શિષ્ટ સાહિત્ય અસ્તિત્વમા આણવું અને તે કેમ આણી શકાય તે વિષે માર્ગદર્શક સૂચનાઓ કરવી, અને તે માટે જોઇતા સાધનો પૂરા પાડવા, વિવેચનસક્તિ ખીચવીને તેનો લાભ જનત ને મળે તે માટે સૂચનાઓ કરવી, તેના પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણો પૂરા પાડવા અને તેમ કરવામા ઇતર ભાષાના સાહિત્યોનો પરિચય કરવો અને કરાવવો એ જો ઉત્તમ સાક્ષરત્વના લક્ષણ હોય, -કે જે હોય એમ પાછળથી થયેલા સર્વમાન્ય સાક્ષરો શ્રીગોવર્ધન રામ મણિયાલ નંબુલાઇ, રણજીતરામ, કમળાશ કર, નરસિંહરાવ, કેસરચાલ બગવંતરાય વગેરેના દર્શાવેલો ઉપરથી હુ માનુ છું -તો નર્મદાશ કર ઉત્તમ પકિતના સાક્ષર હતા એમ કહી શકાય. વળી શુજરાતના એ ઉંચી પકિતના સૌથી પ્રથમ સાક્ષર હતા એ માટે એમને વિશેષ માન ધો છે

શ્રી. દેરાસરીએ ‘ સાકીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન ’ એ ગ્રંથમા લખ્યું છે કે અગ્રેષ્ઠ પદ્ધતિની કવિતા કરનાર કવિઓમા એ પ્રથમ ખરા છતા તે કરવામા એ નિષ્ફળ નીરડેવા કવિ હતા અને શ્રીદક્ષિણરાવના જેવા ઉત્તમ કવિ નહીં (પૃ ૧૩૭-૧૪૨) એ અભિપ્રાય સપ્રમાણ હોય મા ન હોય તે બાબતે રાખીને શુ એમના સાક્ષરત્વને માટે પણ તેમ કહેવુ પડે એમ છે કે કેમ એ પ્રશ્ન વિચારવા જેવા છે. તે કરવા જતા નેખનો વિસ્તાર વધી પડે છતા એટલુ કહ્યા વગર વ્યાવૃત્ત નથી કે એના ‘ સાકાર, ’ ‘ લકિત, ’ ‘ પારમી કવિતા, ’ ‘ ભરતી ઝોટ અને પ્રવાહ, ’ ‘ આજકાલ, ’ ‘ રાસમાળા, ’ ‘ મર પિલિયમ જોન્સ, ’ ‘ વલ્લભ વાર્તા, ’ ‘ કવિતાગતિ ’ ‘ લાવણી, ’ ‘ ગાયા વિષે ચરચાપત્ર, ’ ‘ નવા પુસ્તકોની પહોચ, ’ ‘ હૈયે તેવુ હોઠે, ’ ‘ સુખ, ’ ‘ એ કબાઇનો વિનાય, ’ ‘ ગજનાયુ ’ વગેરે લેખોમા ‘ જેહેવી ’ ‘ તેહેવી, ’ ‘ ભહા ’ ‘ તા હાં ’, ‘ કાહા ’, ‘ લોહોડુ ’, ‘ સિચાએ ’ ‘ સિચાએ ’, ‘ કરાવ ’, ‘ દરયાન ’, ‘ મનિય, ’ ‘ મણુગાર ’ ‘ નીમ, ’ ‘ સપના, ’ ‘ ઇલાહ, ’ ‘ કુર્બોદિ, ’ ‘ જળા, ’ ‘ ફરે છ, ’ ‘ ટરે છ ’ ‘ ઉતરાવીએ છ ’,

‘ગાંધુ’ છે, ‘ગોધુ’ છે, ‘દુતો’, ‘દીરાચન’, ‘દલાની’, ‘રેડુ’, ‘મોડા’, ‘નેતા’, ‘કહેવું’, ‘મેરો હડ’, ‘એસો’, ‘ભાએગચાગી’, ‘સદાસંપ’ વગેરે પણ અશુદ્ધ જોડણી વાળા અને ‘સુરતી’ બોલીના શબ્દો જોવામાં આવે છે. હાલના જમાનામાં કોઈ સામાન્ય શિક્ષિત મનુષ્ય પણ તેવા લેખમાં ન વાપરે તો પછી મહાર તે વાપરે જ શકે ? સ. મહીપતરામને ગદ્યમાં મુધારા કરવા પડ્યા તેનું એજ કારણ. નર્મદાચંદ્રની પછીના પારસી લેખકો શિવાયના કોઈના લેખોમાં આવા શબ્દો જોવામાં આવતા નથી—પરંતુ એટલા ઉપરથી એની સાક્ષરપંક્તિમાં અગ્રપદ બેસવાની યોગ્યતામાં ખામી આવતી નથી કારણ કે જોડણી તો બાબ વેચ છે, લેખમાં મુખ્ય તો વિચાર છે તે જો ઉદાત્ત હોય, ભાવિ પ્રગતિ ઉપયોગી હોય, દીર્ઘ દષ્ટિ અને ઊંડી વિદ્યા મત્તવતા હોય તો લેખકને સાક્ષરપંક્તિમાં મૂકવો જ પડે. તે બાબતમાં પણ એટલું તો કહેવું જ પડે કે શ્રી. યસિંદરાવ, કેશવલાલ, બળવંતરાય જેવા આધુનિક સાક્ષરો અંયસંશોધન અને શબ્દશાસ્ત્રમાં જેટલા ઊંડા ઉતરી શક્યા છે તેટલા નર્મદાચંદ્ર ઉતરી શકેલા નહીં. પરંતુ એ ખ્યાનમાં રાખવાનું છે કે નર્મદાચંદ્ર આજથી સો વર્ષ પૂર્વે જન્મ્યા હતા અને આજથી મુક્તાલીસ વર્ષ પૂર્વે ગુજરી ગયા હતા અને તેથી છેલ્લા લગભગ અર્ધા સદીમાં પ્રાકૃત ભાષાઓ અને અપભ્રંશ વિષેના જ્ઞાનની જે પ્રગતિ થઈ છે તેનો લાભ તેને મળેલો નહીં. તે સમયે એ આધુનિક સાક્ષરોની જોડે એમને સરખાવીએ તો એજ ધોરણે સરખાવાય કે તેના પોતાના વખતમાં જેટલો જ્ઞાનનો વિકાસ થયેલો તેનો ઉપયોગ એણે (કોપેસો કે નહીં અને તે ધોરણે જો સરખાવીએ તો એમ નિર્વિવાદપણે કહી શકાય કે એણે પોતાનાં વખતનાં જ્ઞાનનાં સાધનેભો અને તેટલો ઉપયોગ કરવામાં પાછી પાની કરી નથી, એટલું જ નહીં, પરંતુ તેને એણે પોતાનાં કરી લીધાં હતાં. ઉદાહરણાર્થ સને ૧૮૮૫ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા એમના ‘ધર્મવિચાર’માંની ભાષામાં ઉપર લખ્યો છે તેવો દેવ બહુજ થોડો છે અને ભાષા અને શૈલી વધુ ઉચી કક્ષાનાં છે. તેથી જ એ શ્રી. યસિંદરાવ પોતાની સોલાફ્ટથી કે શ્રી. કેશવલાલ પોતાની અમદાવાદી પાધડીથી અને શ્રી. બળવંતરાય નિવૃત્તિ પછી મારણ કરેલી લાંબી ટાપીથી ગુજરાતી સાક્ષરમંડળમાં શોભે છે તેમ શ્રી. નર્મદાચંદ્રને આજે જીવતા હોત તો તે પોતાની મોટા ધરે વાળી ચક્રરી પાધડીથી શોભી શકે એવા હતા અને જ્ઞાનજ્વોના એ મંડળમાં એ વયોજીવને અમર્યાન જ આપવું પડત.

નર્મદચરિત્ર

સ. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે

નર્મદાચંદ્રની જીવનકથા એમના મિત્ર અને પ્રશંસક સ્વ. નવલરામભાઈએ વિસ્તારથી અને વિવેચનપૂર્વક લખી છે. એટલે આદિ તો માત્ર નર્મદના જીવનના મુખ્યમુખ્ય બનાવોનું સંક્ષેપમાં જ વર્ણન કરીશું.

* લેખકની અપ્રસિદ્ધ અંશિકા ‘નર્મદ’ નું આ પહેલું પ્રકરણ છે.—સંપાદક

૪. સ. ૧૮૩૩ના ઓગસ્ટ માસની ૨૪ મી તારીખે, એટલે સંવત ૧૮૮૯ના પ્રથમ ભાદ્રપદની સુદ દશેમે, પ્રાતઃકાળે નર્મદાને જન્મ સુરત શહેરમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ લાલશંકર અને માતાનું નામ નાદુર્ગાગિરી હતું. સાંતિએ એ વડનગરા વૈદિક નાગર બ્રાહ્મણ હતા.

લાલશંકરની સામારિક સ્થિતિ મધ્યમ પ્રકારની હતી. એ લઘીઆનું કામ કરી પોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ ચલાવતા. આ દેશમાં સરકારે કેળવણીમાં બીજા પ્રથમ સ્તરમાં ત્યારે મુ'બઈમાં એક શિક્ષણપત્ર, ડાખખાનુ કાઢી તેમાં બધી ચોપડીઓ છાપવામાં આવતી. એ છાપખાનામાં લઘીઆનું કામ લાલશંકર કરતા. આ રીતે આપણા દેશની કેળવણીના બીજાં પથમાં લાલશંકરનો હાથ, અપ્રત્યક્ષ રીતે, હતો એમ કહી શકાય, અને ગુજરાતના સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવામાં એમના પુત્રનો પ્રત્યક્ષ હાથ કેટલો હતો એ સર્વ ગુજરપુત્રો જાણે જ છે.

લાલશંકરને ધંધાથી મુ'બઈ રહેતું પડવું હોવાથી નર્મદાના જીવનનો બાલ્યકાળ મોટે ભાગે મુ'બઈમાં જ ગએલો. નાનપણમાં નર્મદાશંકરનો સ્વભાવ શાંત હતો. પોતાની 'હકીકત' માં એ લખે છે.

‘નાનપણમાં મારી તબીબેત ધર્મગામસ્તીવાળી તોફાની નહિ? પણ કાવચી મરજી મુજબ ન થયેથી ખુણામાં ભરાઈ ધીમે ધીમે રડ્યા કરે તેવી ખરી હતું. માળાપ સિવાય કોઈને દેખું કે શરમાઈ ખુણામાં અથવા માની રહેાડમાં ભરાઈ જતો બિંદકણુ પણ હતો. નર્મદાશંકરે જાતે જ આ રાખડો લખ્યા ન હોત તો કોઈ માનત પણ નહિ કે ‘ચાહોમ કરીને’ પડવાનો ઉપદેશ દેનાર તેમજ તે મુજબ આચરણ રાખનાર નર્મદ બ્હીકણુ અથવા શરમાળ હોત.

૪. સ. ૧૮૩૮માં એટલે પાંચ વર્ષને વચે કવિએ બુદ્ધેશ્વર આગળ નાનામહેતાની ગામડી નિશાળે જવા માંડ્યું. ત્યાર પછી પાંચ વર્ષ રહીને એટલે ૧૮૪૩માં સુરતમાં દુર્ગારામ મહેતાજીની શાળામાં દાખલ થયા.

૧૮૪૪માં શાસ્ત્રી સુરજરામની પુત્રી નાનીગૌરી સાથે કવિએ લગ્ન કર્યાં.

૪. સ. ૧૮૬૫ માં ગુજરાતી અભ્યાસ પૂરો કરી પ્રો. હાર્કનેસ આગળ પરીક્ષા આપી ‘ગ્રીમિટીયન સ્કૂલ’ માં એ દાખલ થયા. સ્કૂલના બધા માસ્તરો નર્મદાશંકરના અભ્યાસથી રાજી હતા. સાહિત્ય ને ખાત્ર કરીને ભૂમિતિ તથા બીજાં શાસ્ત્રો નર્મદના પ્રિયવિષય હતા. મિ પ્રોફેસર તો એને Geometrician (ભૂમિતિનિષ્ણાત) કહેતા. સદ્ગત નવલરામભાઈ લખે છે કે,—

‘ભૂમિતિથી તોલનશક્તિ કેળવાય છે તેનો એ પ્રત્યક્ષ દાખલો છે. કવિ રસતરંગે પોતાના કવનમાં ગમે એટલા ચડે છે, તોપણ તેનાં વાણી હમેશા સકારણુ. સચુકિત્ત અને ચચાઈતાથીજ ગોઠવાયેલી માલમ પડે છે તે આ તોલનશક્તિને પ્રતાપે જ ડાલમડાના વાદમાં નર્મદાશંકરની કલમ તલવારની માફક કાપતી ચાલી જાય છે તેનું પણ કારણ એજ કોશાટિક ગણીત્ર યોની રચનામાં તો આ શક્તિ ખાસ જરૂરની હતી, અને તે હોવાથીજ આ અથે સારા બન્યા છે.

અંગ્રેજી શાળાનો અભ્યાસ પૂરો કરી ૪. સ. ૧૮૫૦ ના એપ્રિલ માસમાં ‘કોનેજમા’ દાખલ થવાની પરીક્ષા પમાર કરી ૩. ૧૦ ની ‘રકોલરશિપ’ મેળવી, જુન માસમાં નર્મદાશંકર

નર્મદશતાબ્દી શ્રંધ

કોલેજમાં દાખલ થયા. પરંતુ માત્ર આઠ મહિનામાં જ કોલેજ છોડીને એમને સુરત જવું પડ્યું. એમનાં પત્નીની ઉમ્મર મોટી થઇ હતી તેથી ગૃહસંભારનો આરંભ કરવા નર્મદને સુરત જવું પડ્યું. પરંતુ કવિનો આ ગૃહસંભાર દીર્ઘકાળ સુધી ચાલી શક્યો નહિ, ઇ. સ. ૧૮૫૩ માં એમની પત્નીનું મરણ થયું.

યુગ્મમાં દત્તા તે દરમ્યાન કવિએ ‘ જીવાન પુરોની અ-ચોઅ-ચ શુદ્ધિવર્ધકમલા ’ સ્થાપી. પાછળથી એ સંભાનું નામ બદલી ‘ શુદ્ધિવર્ધક હિંદુ સભા ’ રાખ્યું હતું. ‘ મહિનામાં ચાર વાર મળવું, તેમાં બે વાર સભામંત્રેએ નિબંધ લખી માટોમરિ વાચવા તથા બે વાર જાહેર-મલા બરી લોકોને સુધારો કરવો ’ એવા તેમાં નિબંધ હતા. એ નિયમ પ્રમાણે ‘ મંડળી મળવાથી થતા લાભ ’ વિષે નર્મદાશંકરે મોડેથી પહેલું લખણ આપ્યું હતું. પાછળથી ગુજરાતના સુધારા પર એ મલાની બારે અસર થઇ હતી અને એનાં મુખપત્રમાં નર્મદની કલમે પ્રથમ લેખા દીધી હતી.

સુરત આવ્યા પછી થોડા વખતમાં નર્મદાશંકરે એક મંડળી ઉભી કરવાનો વિચાર કર્યો, ને એ વાત એમના સગા દોલતરામને કહી. ભાગીદારી કરી ‘ અદેશહિતેષુ ’ નામની મંડળી સ્થાપી અને એક મુદ્દલાલ પણ કાઢ્યું. એક પાસથી મુદ્દલાલપાથી ‘ જ્ઞાનસાગર ’ નામનું વર્તમાનપત્ર કાઢવા માંડ્યું. પહેલું લખણ ‘ મંડળી મળવાથી થતા લાભ ’ એ વિષય ઉપર નર્મદાશંકરે લખીને વાચ્યું હતું. આ ‘ જ્ઞાનસાગર ’ નું વહેણ વર્ષ દિવસ વહીને બધ પડ્યું ને ‘ સ્વદેશહિતેષુ ’ મંડળી પણ અધિકારમાં વિલીન થઇ ગઇ. ‘ જ્ઞાનસાગર ’ નાં લખાણોમાં નર્મદાશંકરનો હાથ બહુજ ઓઠો હતો. એ લખે છે કે,—

‘ જ્ઞાનસાગર ’ માં મે કંઈજ લખ્યું નથી, તે દોલતરામ લખતા. હું જાન પીતો, પાક ખાતો બીજી ભત્રી કોઇ પણ કંઈ કરતો નહિ) * * * એકાવમા હું નામ મેળવવાના (પૈસા મેળવવાના નહિ) અને પ્રેમ સખ ધી વિચારો કરતો ’

ઇ. સ. ૧૮૫૨ માં કવિને રાદેરની શાળામાં મહેતાજીની નોકરી મળી. ૧૮૫૩ માં સુરત રાદેરમાં એમની બદલી થઇ. આ નોકરી કરતી નર્મદને જરા પણ સ્વતંત્રી નહિ, પણ ‘ બેદારી બેગાર બનો ’ ભણીને જ એ લીધી હતી.

ઇ. સ. ૧૮૫૪ માં કવિ પાછા યુગ્મમાં આવ્યા ૧૮૫૧-૫૪ સુધી કવિએ કંઈ વાંચેલું અથવા સુધારા સંબંધી મન કરેલું નહિ. બે ત્રણ લખણો માત્ર કરેલા. પોતાની ‘ હકીકત ’ માં લખે છે

‘ સુધારાના અને તેને પણ અમલમાં આણવાના વિચાર, પણ ખાનગી કે જાહેર, તે વખત બીલકલ નહોતા. ભતિસેદ યુનિવર્સિટી, મૂર્તિપૂજન, અગત્યાસદેશ વગેરેના સુધારાના સંબંધી વિચારોનું મને સખત પણ નહિ હતું. લોકો રાખવો, સંપ રાખવો, ભાવણો કરવા, નિબંધો વાંચવા, મેં એ લખવા અને દેશનું બહુ કરવું એટલું હું સુધારા સંબંધી બંધતો.

સ્ત્રીના રૂઝુથી એ આ મેહનિગ્રામથી ઝમકી ઉઠ્યા. મુળજી જમને જીવરાજ માનુવાળાને ત્યા ખાનગી શિક્ષક તરીકે રહ્યા, અને 'પેઇંગ સ્ટુડન્ટ' તરીકે ફરીથી 'કાવેજ' માં દાખલ થયા. ઇ. સ. ૧૮૫૫ નું વર્ષ નર્મદના જીવનકાળમાં ઘણું અગત્યનું છે. અત્યાર સુધી કવિને કવિતા માટે કોઇ પણ પ્રયત્નનો મોહ થયો નરોતો. 'જાનસાગર' નો છાપનાર જહુરામ નર્મદનો મિત્ર હતો તે કોઇ કોઇ દિવસ દોહડા ચોપાઇની માત્રા વિશે બોલતો, પરંતુ નર્મદાશંકર તે બેદરકારીથી જ માન્યતા. દનપતરામ ગુજરાતને પોતાના કાવ્યોનું આરત્નદાન કરાવતા ફરતા હતા તેના વિશે નર્મદ બોલે છે

આરેથી હ એને બોળખને કે આ દનપતરામ કવિ છે—નહિ જેવા કોઇ આશ્ચર્યથી હ તેની તરફ જોતો ખરો પણ પેઇ દહાડો તેની પાસે ગયો નથી x x x x તેઓ કિંદલા આગળ પરદેજગાર મહાનીમાં ફેર ન કરવા સંબધી ગરમી, લાવણીઓ વાચતા પશુ હ કોઇ દહાડો સામગ્રી ગયો નથી એણે જ્યારે ૬૬:૦ માં લાઇબ્રેરીમાં હુન્નરખાનનું લાપણુ આપ્યું ત્યારે હ ત્યા ગયો હતો. o o o એજ વરસમાં ભણના મોહવણિક કવિ, મનમોહનદાસ રાપુડોદદાસ પશુ કવિતામાં એક લાપણુ કહ્યું હતું ત્યા વગી ફરતો ફરતો જઇ ચઢડ્યો હતો.”

ઇ. સ. ૧૮૫૫ માં કવિતા કરવા તરફ કવિની વૃત્તિ પ્રથમ ઉત્પન્ન થઇ, મનને રાત કરવા, તથા ચલિત વૃત્તિને ઠેકાણે આશુવા ધીરા ભગતના પદો બોલતા બોનતા કવિને એ દાગગા પોતે કંઇ બનાવવાનું મન થયું. એ સંબધમાં કવિ લખે છે

સપ્તેબરની રાશ્ત્રાવતમાં ધીરા ભગતના છે પણ પદ મારા વાચવામાં આવ્યા તે ઉપરથી હ દાહાગિરાત તેનીજ લવારી કરતો એ પદોના વિચાર મારી વૈરાગ્યવૃત્તિને મળતા હતા. ગ્રાથે જે પાચમે દાહડે મારા મનમાં સદ્ગજ આનંદ કે હુ પણ એ દાળનું કંઈ બનાવું. પણ મેં 'પદ્ય' ન જગકર્તા રે કમરોની બાઈ ઉરપડી' એ પદ બનાવ્યું, બીજો દહાડો 'જીવ હ મૂરખ સમજે રે, મહુ છુ પેલા ફરી ફરી' એ બનાવ્યું પણ વિચાર કર્યો કે આવી રીતે હ જાને બનાવવાની રવ રાખું તો મારી જસિ ઠરીકામ થાવ ખરી x x x વળી ચિવાઈ' કે લણુલુ, કમાલુ, ધેરી કરવો એ સહુ આનંદને માટે છે ને મને જ્યારે પદો બનાવવાથી આનંદ થાય ત્યારે હ તો એજ કામ કરીશ ને સેર જીવાર તો મળી રહેશે

આ પ્રમાણે નર્મદે પોતાના આનંદને માટે પદો બનાવવાનો અભ્યાસ રાખવાનો વિચાર કર્યો આ ગુજરાતી પદો બનાવતા પહેલાં એમણે શ્રોત્રિક લી ગિઓ આગ્રેજીસ્ટ પરચુરણ બામતની નેડીને મી રીડને બતાવી હતી. પરંતુ એણે તે જોઇને નર્મદાશંકરને હસી કાઢ્યા હતા. સપ્તેબરની ૨૧ મી—પોતાની ૨૩ મી જન્મગાઈ—થી નર્મદે પોતાની કવિતાનો પ્રારંભ ગણે છે.

આ પ્રમાણે કવિતાનો આરંભ કર્યો છતાં, ઘણા ઉગતા કવિને ન જણાવું, કાવ્યશાસ્ત્ર સંબંધીનું પોતાનું અભ્યાસ નર્મદને સાનવા માડયું. કાવ્યરચનામાં હેનું જ્ઞાન અવસરનું છે, તેથી નર્મદે પ્રથમ પિંગળશાસ્ત્ર શીખવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ તે કાળે પિંગળના મથો ઘણા દુર્લભ હતા ગુજગતી લાઠામાં તો એક પણ પિંગળ હતું નહિ દનપતરામને

જામવા માણું. પણ કદાચ હમી કાઢશે કરી એ ધા બા પાની મૂળી. નર્મદાથ કર, એ કાગે દલપતરામની કવિતા જોઈ જોઈને પોને દાબો ગયા. આમ આડી ગીને દલપતરામ અગાળે નર્મદાથ કરના ચુરુ બન્યા. ધત્તી તપાસ કર્યા પછી કાન્દિગમન કૃતિગોષ્ઠ મળી આપુ, અને દોહાદેવ આરુડી નામના એના સીખદાર પમુ મળી આવ્યા અરસા દિવસમા એ મય પૂર્ણ કર્યો

આડી ગીતે મનોરૂતિ મવિતા મચવામા, તેને મારુ માધનમામગી મેળવવામા, તેના શ આદિમનુ જ્ઞાન સપાલન કરવામા તદ્દનીન રહેવાથી, કવિને 'કાનેજ' ની પડકામા 'મખવરશીપ' ન મળી શકી આથી છ મ ૧૭૫૬ ની ૨૮ મી જુને એમણે 'કાનેજ' ને દેહતા નમરકાર કર્યા આજ વા માં એમનું દ્વિતીય લખ શાસ્ત્રી ત્રિપુરાનંદની પુત્રી કાલીમારી મથિ થયુ.

'શુનમોધ' શીખવાથી માન અક્ષરમેળ વૃત્તોનુ જ્ઞાન થયુ, પછુ દેહરા, ચોપાર્ધત્તિ માનામેળ હશે તે પ્રથમ જોડતા જ અગમ્ય રહ્યા. એ જોડે વિરે સરકૃતકથોમા જરા પણ ઉત્તેજ હોતો નથી ગોટને નર્મદાસ કરે પ્રાકૃત પિંગગમ ચોડી તપાસ કરવા માડી ૧૮૫૬ ના નવે વરમા 'જ્ઞાનસાગર' ના જાપનાર જદુરામ માથે ફરતાફરતાં મુગતમા એકે કહિયા પમે એવો કોષકે મય છે એમ એમને ખાતર પડી એની પામેથી 'જદરાવગી' નામનુ પ્રગટ નીકળ્યુ, પણ તે એણે કવિો ઘેર આપવાની ના પાડી મેજ સવારે ખડિયો ને કતમ લઈ નમ દાસ કરે એને ત્યાં જઈ એ મય ઉતાગવા માડો

એ કહિયા પામે કેટલાક મિત્રમા મો પણ હતા, તે પણ નમ વાસ કરને કીતાગી નેવાનુ મન થયુ એમા દદામા પછી એ કહિયાએ રોજ અમુક પાના ને મિત્રકાબો નર્મદાસ મરને ઘેર ડીતાગ લેવાને આપવાનુ કબુલ કયુ નર્મદાસ મર રોજ ચાર પાચ મિત્રકાબો લઈ, ચીતાગની કુકાને નકન ચીતરાવવા આપી, સામે તે પાજા લઈ આડી તેમા મવિતા કીતારી લેના ને 'દરનાનળી' માથી પણ કીતારો મરતા આખાખો પરિશ્રમ લેવી નર્મદે પિંગળનુ જ્ઞાન સપાલન કયુ

૧૮૫૬ થી ૧૮૫૭ સુધીના 'શુદ્ધિપ્રવેશ' ના દેનાકે અ હામા દનપતરામ પિંગળ વિરે લખતા હતા—અતિશય ધીમા લેમથી, તે કવિના પિતા લાનસ કરતા જોરમા આવ્યુ તે ઉપરથી એમણે નમ લેને કયુ, 'કવિતાની રીતિઓ પણ કવિતામા લખવી એ મોગી વાન છે' નર્મદે પ્રકુતાર આપ્યો 'તેમા કઈ દમ નથી' લાડકર એ આ, 'હુ તે તારી હોશિયારી ચારે જાણુ કે પિંગળ જનાવે ત્યારે' આ ઉપરથી નર્મદાસ કરે પિંગળનો આર લ મ્યો ને એટલિ માસમા 'પિંગળપ્રવેશ' નામનો ગુજરાની લાભમા પિંગળનો પ્રથમ મય પ્રગટ કર્યો એ અરમામા ગેહગાલમ તેજપાલ વિજાનરમા એ અધ્યાપક તરીકે રહ્યા

પિંગળનો અગ્યામ પૂરો કરી મવિએ અનકાર ને રસલાલ શીખવા માડયા, અને એ બનેનુ અપરવન પૂર થતા જ 'અનકારપ્રવેશ' ને 'રસપ્રવેશ' પ્રગટ મીર્વા આમ કવિ જે વિગાનો અગ્યામ પૂર્ણ મરતા તેનો લાજ ત ત જ પોતાના અન્ય રુજર બધુઓને આપવાની

ઉત્કંઠાને રોજી શકતા નહિ. આ મિવાય ક.૦.શાસ્ત્ર, વાકરણશાસ્ત્ર, ચંપૂ, નાટકાદિ અનેક સમૃત પ્રથોતુ પરિશીલન પશુ કવિએ કરી લીધું. અને આજ વર્ષમા એટલે ૧૮૫૮મા 'નર્મકવિતા' ના એ આ કા બહાર પાડ્યા

આમ કવિ થવાના મહાપ્રયત્નનો કાળ ૧૮૫૫ થી તે છેક ૧૮૫૯ ના અત સુધી ચાલ્યો કવિ થવાને આટઆટલા લાગીરથ પ્રયત્નો, આટલા લાગ્યા કાળ સુધી, કરવાની આવશ્યકતા દરેક ઉગતા કવિને હોત તો 'કવિનો રાફડો' એવી શબ્દયોજના કદિ પણ ચાત જ નહિ.

આખા જીવનકાળમા એકાદ દિવસ એવો હોય છે કે તેની ગાઢ અસરથી આખા જીવનનું પગલું ન ચઢી જાય છે. ૧૮૫૮ના નવેમ્બરની ૨૩મી તારીખ તે નર્મદના જીવનકાળનો એવો દિવસ થયો સમૃદ્ધિ ને અર્થદારિદ્ર્યના જોડા મૂળ એ દિવસે નખાયા. સરસ્વતીમેવામા જ જીવન નિર્ગમવાનો નિશ્ચય કરી નર્મદે નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું. એ ધન્ય દિવસની યાદગીરીમા એ લખે છે કે, ઘેર આવી કેલગના સાચુ જોષ આપમા ઝગઝગિયા સાથે તેને અરજ કરી કે હવે હું તારે ખોળે છઉં " ગુજર લાવાને સમૃદ્ધ કરવાના કાંડે લખ્યાં હયાના આ જયકાંઈ જના ખોન સાલળી કયા ગુજરપુત્રની આખમા પશુ ઝગઝગિયા-ગર્વાનનદના ઝગઝગિયા-આબ્યા વગર રહેશે ?

કવિને ઉત્તર વયમા અનેક પ્રકારની આર્થિક આપદઓ સહન કરવી પડી તેનું મૂળ આ પ્રતિજ્ઞામા જડે એમ છે, સાહિત્ય સરજી ગુજરાતમા કસાવાની ઇચ્છા રાખવી એ મૂખ્ય છે નર્મદને કદરદાનો નરોતા મળ્યા એમ નહિ, પરંતુ મોટે ભાગે એ કદરદાનોની કદર પ્રશસા પ્રવામા પ્રચલિત થઈ જતી, 'વિષયી ગુર' ને 'ગુરની સત્તા' નામના બે નિબંધો નર્મદે લખ્યા હતા મથુરાદાસ લવજી ને ડૉ. લાઉ હાજીએ એ નિમંણે છપાવી આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી ડૉ. લાઉએ 'લિથો' મા નહિ પણ 'ટાઇપ' મા છપાવવાનો આગ્રહ કર્યો, ને 'મિન' પોતે ચૂકવી આપવાનું કબૂલ કર્યું. નર્મદે નિમંણે છપાવ્યા 'મિન' આવ્યું. બેમાંથી એકે કંઈ પણ આવ્યું નહિ કરજ કરોને નર્મદે 'મિન' ચૂકવ્યું. ચોપડીઓ મહિં માગળ જઇને લોકોમા લૂટાવી દીધી ! કારણ એમણે એવું જણાવ્યું છે કે 'એટની એટની ચોપડીઓ હું લાગના ઘરમા રાખુ કહા ? " જ્યેક મહિને લાટિયાઓમાંથી સોએક રૂપીઆ જેટલી ('મિન' કરતા ઘણી ઓછી) રકમ આવી તે એમણે 'તગી ને પિતાની જીદ' એ બેને લીધે સ્વીકારી.

નોકરીનો ત્યાગ કર્યા પછી ઉદરનિર્વાહને અર્થે કવિએ કંઈ કંઈ તરંગો રચેના, હરદામ થવાનો, કાઠિયાવાળા નવા રવાણીનારાપણ સ પ્રણય સાથે જળી જવાનો, સુધારકો પાસે 'મિથન' કાઢી તેનું પ્રચારકાર્ય કરવાનો, વગેરે ઘણા પ્રકારના સંકલ્પો કરેના, પણ સ્વ. નવલરામભાઈ લખે છે તેમ, 'તે કાગલિરૂંદ હોવાથી નિષ્ફળ ગયા' હરદાસની કયામાંથી કંઈક અર્થપ્રાપ્તિ થઈ હતી ખરી પણ તે નટલી જ હરદાસી કરવાને અર્થે ચૂકારાણુપુર જઈ એક જણને મળવાનો કવિએ નિશ્ચય કર્યો લાવનગર સુધી ગયા પછી અચુક કારણુવશાત્ ચૂકારાણુપુર જવાનું તો

માંડી વાળુ પશુ; પરંતુ જાવનગરમાં ત્યાંના પ્રખ્યાત દિવાન ગંગા ઝોઝા સાથે તેમનો મેળાપ થયો. ગંગાના પાસે મનોહર રચાણાં પદો હતાં, તે એમના હૃદયથી ગંજુદ કરાવી નર્મદે છવાવ્યાં.

ઇ. સ. ૧૮૫૬ ના મે માસમાં કવિ દલપતરાન આંખનું એકાદકાચ મુંબાઈ આવ્યા. નર્મદાશંકર તે સમયે મુંબાઈમાં જ હતા. બંનેની મુલાકાતમાં મળ્યા થવા માંડી હતી. એ બેની સંપર્કમાં આકાશપાનાગનો ફેર હતો. એકને ગગનમાં ચડતી અપને પાતાળમાં ધોલી દેનારા બંનેના ઉપાસકો હતાં. આથી સ્વાભાવિક રીતે જો બેને બેઠા કરી દરેકની કવિતા કેવી છે તે જોવાની ઇચ્છા લેકેને થઈ. એ ઈચ્છાના પરિણામે તે સમયના 'ઝોરિએન્ટલ ટ્રાન્સલેટર' વિનાયક વાસુદેવે વાલકેશ્વરમાં ભગવાનદાસને જંગમે નર્મદદલપતને બોલા કર્યાં. બંનેને પોત-પોતાની કવિતા સંભળાવી. વર્તમાનપત્રોમાં દેને એક પદ આપતું તેની ચર્ચા ચાલી. 'પારસી-પંથે' તો બંને એકબીજાની ચોટથી પકડી લગતા હોય એવું ઉપદામચિત્ર પણ દોર્યું. લેકેમાં પથુ બારે મતભેદ ઉઠ્યો. આમ બંને વચ્ચે યંમનસ્પર્શાં બીજાં રોપાણાં ને તે છંદગી મુખી આજ રહ્યાં.

આ વર્ષથી કવિએ સુધારા સંબંધી લખવા માંડ્યું. કવિ લખે છે કે 'ધર્મ સંબંધી વહેમોમાંથી મુક્ત થયો, સંસ્કારી સુધારાવાળો થયો.' નર્મદકવિતાના ૪-૮ અંકો બહાર પાડ્યા, તેમાંના બે અંકો વૈધવ્યચિત્રથી જ પૂર્ણ છે. સદગત નવસરામભાઈ લખે છે તેમ,

‘આ વૈધવ્યચિત્રે દેશમાં ઢોઢા કરી મૂકી. સુધારાપક્ષે જલ્દી જોર પર આવ્યો, અને જૂના પક્ષને લાગ્યું કે આ કોઈ સમર્થ પુરુષ સાથે આવ્યો છે. આ વખતથી કવિની કવિત્તિ ઉગ્રેષ્ઠ ભણેલા ને સુધારાવાળાની હલમાંથી બહાર નીકળી સામાન્ય લોકમાં પ્રસરી.’

સાહિત્યમેવાની સાથે નર્મદે સમાજસેવાધર્મના વહેમો, પ્રાચીન પ્રજ્ઞામિશનનાં બંધનો તોડી સમાજની સેવાનો હવેથી અંગીકાર કર્યો. કરસનદાસ મૂળજી, દુર્ગારામ મહેતાજી, ભોળાનાથ સારાભાઈ, મહીપતરામ રૂપરામ ઇત્યાદિ અનેક સુધારકોએ સમાજના અનર્માં ઊંડાં મૂળ ધારી બેઠેલી, અચ્છેલ જેવી લાગ રહિ પર પ્રહારો કરવા માંડ્યા હતા; પરંતુ નર્મદના કુકારાધાતનો વેગજ જૂદો હતો. આ વેગ ને ઉત્સાહના જોશમાં એણે કશાની દરકાર કરી નહિ. એનાં પરિણામ શાં આવ્યાં તે સુવિદિત છે.

ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં નર્મદે જહુનાથજી મહારાજ સાથે પુનર્વિવાહ સંબંધી વાદ કરવાનું સ્વીકાર્યું. વૈષ્ણવો તરફથી અનેક પ્રકારનો ભય દર્શાવવામાં આવ્યો હતો. જનનું પથ કદાચ જોખમ ચાપ એવો સંભવ હતો. સુધારાવાળા કોઈ સાથે ન આવ્યા છતાં કવિ દિસનદાસ બાવને સાથે લઈને ત્યાં ગયા. વાદનું પરિણામ તો કંઈ થયું નહિ, પરંતુ કવિ મહામહેનતે સહીસલામત પાંખા ઘેર આવી શક્યા એજ વર્ષમાં લાખણલ કેસ ચાલ્યો. પોતાની કવિતાના શબ્દોના અર્થો કરતાં કવિને આજો ડાચ રચનાની દૃષ્ટિ થઈ ને ૧૮૬૦ના નવેમ્બરમાં એ કાર્ય શરૂ કર્યું.

૬. સં. ૧૮૬૬ માં ઇવિના પિતા લાલજીકગ્તો સ્વર્ગવાપ થયો એ સમયમા નર્મદની કીર્તિ પૂર્ણ કેળાએ પ્રમશની હતી રવ નવનરામભાઈ લખે છે

સને ૧૮૫૪-૫ થી ૧૮૬૫-૬૬ સુધીનો કાળ કવિની જિંદગીમા પૂર્ણ ચલતો હતો જાને એ સમયે જેની એની ખેતિ પ્રકારની હતી તેથી બીજા થોડા જ મંચિની આટલા થોડા વખતમા પ્રકાશી દરો આ વખત પછી નર્મદાસ કરે કવિતા તો ફેલીક મગી, અને કવિ તરીકે ગાના એમના મર્યાદિત રાગીજ થતી પા આ વખતનો કીર્તિ ગ ન્યારોજ હતો આ પ્રમાણે પુરના ધરોમાન સામગતા સામગતા લાનસકર સાન્તિથી મૃત્યુ પામ્યા હરો એમા શંક નથી.

ઉત્તરવયમા આખા જીવન પર અધાર દેવાવનારા ત્રિગદ વાજોની હાનાથીએ અસ્પૃષ્ટ એવો પુનનો માન મામાગકાગજ નિહામવાનું અતિ વિરલ સદ્લાગ્ય લાનસ કરને પ્રાપ્ત થયુ હતુ. એજ નર્મદા સપ્તેમ્બરમા નમ દે 'કડિયો' નામનું પા કાદવા માડયુ.

તેણે તો તેના હમામણા પછુ વજપાત જેવા લગાળથી આખી જુગજાતને ઉદ્યવધાયન કરી નાખી. એમા કવિએ પડે તો કોઈની જલત ઉપર દુમ્મરો કવચિન જ કર્યા છે પણ જેની ઉપર આ વજપાત પડયા તે બધની સાથે વેર તો અવળત નર્મદાસ મરને જ બધાપુ કેમકે ગેટિડર પોને જ અદાવત પાડળથી એને ફેટકે દરગજે નડી પાપુ ખગી પરતુ આ વેગ તો કવિની કલ્પ વળણાઈ ગને કદાચ યદ્ય રધો મોગમોગ પછુ ડરવા લાયા

(નવલરામ)

આર્થિક ત્રિસિત્તો જાણે લાનસ કરના વદાય થવાનીજ વાર જોતી હોય તેમ ૧૮૬૪ પછીથી ઉખરાતા માડી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ, સુધાગો આવેમ ને દ્રવ્યની બીડ તથુરાના તથુ તારની પેડે નમના જીવનમાહે એ તથુ મુખ્ય હતા કદાચ તે સમયે એના કાન્યગાન ને સુધારાના દુદ્ધિનાદમા એ ત્રીજ તારના સર મોગાએ ગહિ સાલળ્યા હોય નર્મદ પોતેજ પોતાની એ દુધક કયા કોઈને કહેતો નહિ, નવલરામ જેવા એમના ગાદરનેહીને પછુ એણે પેતાની મુરકેનીએ જણુારી નહોતી પુરુકોનુ વેચાણુ ધીરેધીરે ધવા માડયુ કરસનદાસ મિવાય નર્મદનો ખાસ પહાવ કોઈ નહોતો પછુ એ આશ્રવદાતા પછુ લક્ષ્મીની અચળતાનો ભોગ બની શેરસદાના વહેપારમા ખુવાર થયો આથી નર્મદાસ કરનો એક આધાર હતો તે પછુ ભાગી પથો વિપતિએ મારે બાલુથી આવવા માડી ૧૮૬૭ માં એકને હાથે કેશ જેવો ગહામ થળપા થો સમય નર્મદકવિનાનો એક મોગા મથ પછુ પ્રસિદ્ધ કર્યો. એ મથ પ્રસિદ્ધ કર્યો ત્યારે નમદને આશા હતી કે 'હુ એ મથ કરમનદાસને અર્પણુ કરીશ ને એના તરફથી ઓઢામા ઓઢુ હપામણીના ખર્ચ જેટલુ તો મને મગશેજ', પછુ, મધ્યાહની જાળથી બળતા મનુષ્યને માન એકજ અધારવદા દેખાન, તેના શીતળ હાથકા હેઠળ એ આશરે લે ને એટલામા તો વાલુના પ્રમળ વેગથી વૃક્ષ તૂટી પડે ને એ મનુષ્યની જેવી સ્થિતિ થાય, એવી દસા નર્મદની યદ્ય ઉપર કહ્યુ તેમ કરસનદામ શેરના વહેવારમા નુકસાનીમા આવી ગયા નર્મદે પુસ્તકઅર્પણુ તો એનેજ કહ્યું, પછુ ડરજનો ભાર વધી ગયો ખાચનેએ સાસા પડવા માડયા કોઈ કોઈ વિરલ તો દુધ ને પોંચા ને તે ન મળે તો માન એખાના પાણી પર, ચવાની લેલુ પડલુ સુમાધમા કોઈ

કેાઈ વખતે ૨. ૬ ની ગાગિક આરક પર નિભાવું પડ્યું. મિત્રો ભેગા થાય, મહેમાનો આવે તેમની સરભરા ક્યાં વગર પછી ચાલે નહિ. એક વખત કવિ મનિતાનારાયણ નર્મદો લાંબા ગાળા દના. નર્મદ પામે માન ચાર આનાની ગીલક હતી. મહેમાન પામેથી કંઈ પણ લેવાય કેમ? તે તેમ એને જાણવાય પછી શી રીતે કે મારી રિયતિ આપી છે? આખરે ચાર આનાના દૂધ ને પેાઆ પર ચલાપી, કાવ્ય, માદિત્યની ચર્ચામાં ગમય ગાળી અને કવિઓએ સુમુશિતે વર્ણિકરણ ન મુગ્યતે સૃષ્ટાર્ત્તરે: કાવ્યરમ્ભો ન પોયતે । એ પ્રાચીન વાક્યને ખેડું ફેરવ્યું ।

આપી નિર્ધન રિયતિમાં જગતના કેાઈ પણ પ્રદેશમાં ગેરુનું કહ્યું છે તેા મુંબઈમાં તે ગેરવામજા શી રીતે ? ઇ. સ. ૧૮૬૫ ના જુલાઈમાં મુંબાઈનો ત્યાગ કરીને નર્મદાકર મુગત આવ્યા. સુરત આવવાનાં કારણો કવિ આ પ્રમાણે જણાવે છે:

મેર ખાલદની પડની આવેથી, મોપદીઓનું વેચાણ બધ પડેથી, થોકને શીખવતા જવાનું તેા બે વરસ પ્યાં બંધ રાખેલું તેથી કમ ખરચ રાખવાના હેતુથી, મિત્રોની ધરૂં આ-જાવથી મારા લખવાના કામમાં ધાડી અનેલ પડેલિયા લાગી તેથી અને મુશ્કાફી કરવાને જીવ વલખાં મારે છે. માટે આનંદથી સ્ત્રીને સુરતમા ધર માંડી આણું કે નિર્ધન થાય એ મતબલથી મેં મારો ઉચારો મુંબઈમાંથી ઉઠાવી સુરતમા નાખ્યો.

આ વખતે કવિને માથે લગભગ આડેક હાલરનું હેયું હતું. દેવાનું એક મુખ્ય કારણ એ હતું કે પોતાના ધરૂની રહાએની જગીન વેચાતી લખતે એમણે એક બંગલો બાંધાવેો હતો. આ બંગલો પોતાના કરતાં જાહેરના ઉપયોગ માટે વધારે હતો, અને તેથી જ જ્યારે પાછળથી વેચતા કાલેો હતો ત્યારે તેનું કેાઈપણ ધરાક મળી શક્યું નહિ. આ બંગલા, ‘સરસ્વતી મંદિર’ પર એણે પેતાનું જીવનન ‘પ્રેમશીલ’ સ્મૃતિગમ્ય હતું તે હજી પણ જોવામા આવે છે.

આ મગથે કો જુદરે એનાં પુરતકો મરકાર પામે નિશાળને પુરતમયમ માટે મંજૂર ગાત્રી તથા પોતાના પાતા માટે નર્મદગથ વગેરે તૈયાર કરવાનું કાર્ય સોંપી એમને સારી મદદ કરી હતી

૧૮૬૫-૬૬ પછીથી નર્મદના મુધારા મુંબઈના વિચારોમાં અગમ પરિવર્તન થયું હતું. મુધારાનો ડિઝિમનાઈ બધ કરી એણે હવે પૂર્વજ્ઞતા ધર્મનો જરૂરોપ પોકાર્યો. એક છેડેથી નર્મદ બીજે છેડે જઈ ગયો તે ‘ધર્મવિચાર’ નામના મંચમાં એ સંબંધીના જૂદ જૂદ નિમણો પ્રગિલ્લ કર્યા.

ઇ. સ. ૧૮૭૬ મા પાછા મુંબઈ જઈ નાટકશાળા માટે નાટકો લખવાનું શરૂ કર્યું; પરંતુ નાટકો લખવાથી આર્થિક રિયતિમાં ઝાઝો ફેરફાર પડ્યો નહિ; અને આખરે બીજે કેાઈ પણ આરો ન દેખાતા નર્મદે નોકરી શોધવાનો વિચાર કર્યો. જીવન એટલે પ્રતિભાઓ અને પ્રતિભાઓનો ઇતિહાસ ‘આખમાં ઝગઝગિયા’ સાથે લીધેલી પ્રતિભાનો ભગ કરતાં એની આખમા પાછા ઝગઝગિયા આવાં હરો પછી તે હોનાર કેાઈ નહોતો. ઇ. સ. ૧૮૮૨

નર્મદાસંદરના મધને એક પ્રકાર ગમ્યતા લાગેલી હતી. નવસત્રામને પડેલા અને શીળ મમાનેચક મધુવાની પ્રથા પડી ગઈ છે, પરંતુ ખરી રીતે નર્મદાસંદર આઘ વિવેચક હતા. એમણે ગુજરાતી કવિઓની બધી પ્રશસ્તિઓ લખી છે, તેની માત્રી, તેની તલ્લરપત્રી, તેની બૂન જનજનની અને તેની મુંદર મગે દેવીની અઘાપિ ગુજરાતી ભાષામાં લખાઈ નથી.

નર્મદાસંદર પોતાનાં વિવેચનો ' ડાહ્યા ' નામના પત્રમાં ગરૂ દર્શાવે. એમણે એકેએક વિષયને ટેપો; કાવ્ય, ધર્મ, હુધાનો, મંથપ્રકાશન, સમાજવાચ, નીતિ; કથું એમના ચર્ચામાંથી પત્રામાંની હાજી યકથું નંદાવું. એમના વિષયો મનનમીય, ભા. ૧૧ કડક, અભિપ્રાય અપદ અને તેની અવ્યક્તી હતી. ઇ સંક્રમા રૂપકેટ્ટરે કરી બતાવ્યું તે ' ડાહ્યા ' એ ગુજરાતમાં આદ્યું. એ ખરૂં કે એમને ધજાનો મહાર દનો; પણ એમને ધજાનો વિશ્વ એવરો-ભોગવરો-પડેના એ એથી પણ વધારે સાચું છે.

પરંતુ આ વિરોધમાં હતી દુટતા નહોતી. એક વિષયમાં જે આગે પ્રતિષ્ઠા દોષ, તે બીજા વિષયમાં કાને પ્રેમી બને. અંગત રાગપ્રેમ પ્રકારે નરોના. વિષય પગલે સાતમ ર વિચાર કરવામાં આવતા. વિવેકશૂન્યતા જરાકે પ્રવેશની હતી.

મારા રવ પિતાજીને મામાન્ય રીતે દનપત્રગમના રિત નખુવામાં આવે છે. દલપતરામ અને નર્મદાસંદરની કવિતામિતિ નિમે, માયું કરિત પાગમમાં રાકિત વિરે, એમણે પોતાના આત્મચરિત્રમાં, નીચે મુજબનો એક પ્રમગ વર્ણવ્યો છે:

‘ આમરે મેરો નિર્ણય થયો કે,—ઉત્તમ કરિ કોણુ. પ્રેમાનંદ કે સામળ ? આ વિષય સેનો, પ્રેમાનંદ ને ઉત્તમ કરિ છે તે વિરે પ્રથમ લાજાપત્રમાં હપર્યું, એમરે કેવે કરિ દલપતરામ દાવામાં, જેઓ બુદ્ધિમારો ચોપ નિયુ બવાવતા હતા, તેમજ તે ચોપાનિયામાં ઉત્તમ કરિ પ્રેમાનંદ નહીં પણ સામળ છે એમ દાખ્યું. આ વિરય ઉપર બારે ચડો નારો, અને એ બીજાના મહાના આપવા મહિ બને કરિના ધણુ. પુસ્તકો પાંચવાની જરૂર પડી

કવિના ઘણાં પુત્રો વાચતાની જરૂર પડી આ વિવાદમાં મે ધણે ભાગ લીધો હતો, અને રામભટ્ટને (મદીપતરામને) પુગના મેગરી આપવાનું કામ હું કરતો હતો. જે પુરુષર કવિઓના મ નધે ને પદોવાના તક્ષવન એટ્ટોજ રાખના હતા, કે ગવમાહેમના પક્ષવાળા ચેનાનંદને સોગ આ મે અને મામગરદને પદર આની કહેતા, ત્યારે કવિ દલપતરામ સામળને સોગ આની અને પ્રેમાનંદને પદર આની કહેતા એ વખતે કે. કવિ નર્મદાસંદરે ‘ ડાહ્યા ’ મા વિષય હા મે, તેમા જણ્યુ વ્યુ કે પ્રેમાનંદ સોગ આની ખર, પણ પદર આનો તો ડોહાવાળા દનરામને ઘટે છે, તેની સામળની ચો આની થાન. ચડો વધી પડ્યો, અને કામી મુદત સાચ્યે. કવિ દનપત્રગમ રામદ નકારના વધારે મીળી હતા એ જગલકેર વાત છે.

‘ સામળમદની મ્વિતામાંની તેના ઉલ્લેખ તે બુ આપના પ્રેમાનંદની મ્વિતામાં દાહ ને શોધ લાગે છે, તે ને તેવામાં લા ગે દોત તો ગમ્તાવ ધારની બાળતમા પણ સામળબદ્ધી ચડેના એમ સડેજ સાબીન કરી રાકાવ.

તે વખતે પ્રેમાર્નદના જે પુસ્તકો જાણમાં હતાં તેમાંથી શબ્દદર્શકારનાં દર્શાત એમ ખોળા કાઢતા, પરંતુ તે સામગ્ર્યભટ્ટને ટીકા અવગણે એમાં બહુ કરીને નહોતાં. શબ્દદર્શકાર એ કવિતાનો અર્થદર્શક છે, તે ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવાથી કવિતાનું ઉત્તમપણું થતું નથી એ અમારો મુખ્ય વાદ હતો. તેમાં પુરાવામાં મેં એક કુટુંબીઓ સન ૧૮૬૬ ની સાલમાં તેપાર કર્યો હતો, તે છપાવ્યો. એ કુટુંબીઓ નીચે આપું છું :

‘ જોજે જ્યાં જાજે જન, જીવતી જારી જોય,
જનશે જીવ જરૂર તો, જોજે જન જતોય.
જોજે જન જતોય, જશે જશ જોનાં જાદે,
જનશે જર જીવ જોમ, જોધ જશી જવા દે.
જતો જર, જશ, જીવ, જોધને જોધ જતો જે
જ્યારે જર જોગાર, જડે જશ જેથી જોજે. ’

ઉપર કવિ દલપતરામના પૂર્વના લખાણ વડે જ મેં તેમણે મહાત કર્યાં, ત્યારે તેઓ મારા ઉપર ઉતરી પડ્યા અને લખાણમાં ગાળો દેવા લાગ્યા.

આ ઉતારા પરથી જોધ શકારો, કે તે વખતની સાહિત્યચર્ચા તદ્દન નિષ્પ્રાણ હતી, સાચી હતી, અને વાઙ્મય બિનાની હતી. સ્વ. હરગોવિંદદાસને દલપતરામની શાળાના ગણવામાં આવે છે; પરંતુ આ પ્રશ્નમાં તેમણે નર્મદાશંકરનો પક્ષ લીધો હતા, ન દલપતરામની ગાળો આપી હતી.

‘ ડાંડિયા ’ એ આવી રીતે ગુજરાતનું ધડતર ચલવા માંડ્યું હતું, ત્યારે તેણે અનેક ખીખરો તેમાં પડાવે જન્મ આપ્યો હતો. એ બધામાં, સ્વ. હરગોવિંદદાસના સમયમાં તીકજી ‘દીકાકાર’ મોખરે હતું. દીકાકારમાં પણ નવલરામનો સાહિત્યપ્રદેશમાં જન્મ થયો તે પહેલાં પુસ્તકોની સમાલોચના આવતી; અને એ સમાલોચના મુખ્યત્વે ‘ડાંડિયા’ ની ખીજ બાજુ રણ કરતી હશે. સ્વ. હરગોવિંદદાસ આ વિષે પોતાના આત્મચરિત્રમાં આવો ઉદ્દેશ કરે છે :

એ દીકાકાર બે વર્ષ ચાલી બંધ પડ્યું. મુબાઈમાં પ્રકટ થતા ‘ડાંડિયા’ સાથે તેણે સારી ટક્કર લીધી હતી કે એવેરીલાએ સકંતલાનું ગુજરાતીમાં બાબતર કર્યું હતું, તેની દીકા દીકાકારમાં આવી તેથી ‘ડાંડિયા’ બહુ ગુસ્સે થયો, અને દીકાકાર ઉપર હુમલો કરવા લાગ્યો.

આમ આપણે જોધ શક્તિ છીએ, કે નર્મદાશંકરના સમયમાં વાઙ્મય બંધાયા નહોતા, અને દીકામાં કંઈક અંગત તત્ત્વ દાખલ થતું હશે, તેપણુ દીકાપ્રદેશની બહાર સારી મિત્રતા હતી. એક વિષયમાં જે પ્રતિસ્પર્ધાઓ હોય, તે ખીખરમાં મિત્રો થાય. વિષયના તત્ત્વમાં પ્રમાણે વિષયપૂરતા પક્ષ થતા, ને પછી તે પક્ષો ઓસરી જતા. આગ નમદે, વીર નમદે, ગુજરાતને વિવેચનકળા શીખવી, અને ‘ડાંડિયા’ ની ગારકત તેણે ગુજરાતના અનેકવિધ જીવનને ખુલ્લું રંગી નાંખ્યું. એ રંગ કેટલો પાકો હતો, તે આજે આપણે પારખી શકીએ છીએ, એવા વિદ્વાની શતાબ્દી ધન્ય હો !

વડોદરા,
તા. ૨૭-૭-૩૩

૨
૫

નર્મદનું કળાવિવેચન

પ્રો. વિપ્લવપ્રસાદ રણછોડલાલ ત્રિવેદી

‘આ ચરિત્ર (દયારામ) સમાપ્ત કરતાં મને દાગીરી થયા વગર રહેતી ન હી કે માતા દયારામ મરણા શુભીજનના મગજ પછી તેના હોત જાહેરમાં આપના પદા ઉપર વારસાનું વિચાર કરતાં શુભીજન વિશે બોલતું મુએવાને મગજ છે. પણ કવિનું જન્મચરિત્ર એ તેનું સ્વભાવવર્ણન છે, તેથી લોકને શિક્ષા મળે છે, માટે કવિચરિત્ર અચરિત્ર હોવાનું જોઈએ. એ કે કેટલીક વાત દયારામના બાલિકા જીવનને દુષ્ટાવક પણ પડે, પણ અંતરે પોતાનો ધર્મ, શુભીજન બતાવવાનો પૂરેપૂરો જાળવેલો જોઈએ.’

સૂતના નગીનચંદ દોલમા નર્મદ જ્યતી પ્રસંગે હમણાં એક બે ભાષણો થયા એક વિવેચકે નર્મદની કવિતાનું કેવલદર્શન જરા અનાગર સ્પષ્ટતાથી કર્યું અને નર્મદના ‘ભાગિ સેવકો’-‘વિદ્વાનો’-ખીજા પદા, અને નર્મદના જ ઉપનામ વિવેચનઆદર્શને વીધરી ગળા જોઈને વાક નહી, શુભીજનની બાલિકા જીવનને જ દોષ છે કે મહાપુરુષના બાલિકા ભાવના થઈ રહે તેને તેનો વિરોધી જ ગણવે પથભંગોની જેમ પ્રેમાનંદ ભાંગે, દયારામ ભાંગે, ગોવર્ધન, નાનાનથ અને ગાંધીના ભંગોની અમહિમ્નતા અસાધ્ય ગેરની પેઠે ધર કરી બેસી આપણા મનની જીવનને ગંધા દત્ત નાનાની જાય છે

એમ થી ઉગરવા માટે ખીજા ધની વસ્તુ તરફ તેમ પ્રેમાચારી તમ જ મમકારનું મહા-પુરુષો તરફ નમ દે આદર્શ લેખે રાખી હતી તેવી શાસ્ત્રકાર અને હૃદયવાની દૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ ચળવળ જોઈએ, પ્રજા તરીકે ઉત્તેજવી જોઈએ.

વિવેચક અને તત્વાન્વેષકનો મોગે શુભીજન અશ્રદ્ધા નર્મદના સારી પેઠે હતો હજી વિદ્યામાદિ તેની પાઠના માહિત્યપાદકોમાં તે શુભીજન તો ધરે અધાર જોડો દુષ્ટ જાત. આપણી જાણ અને સાહિત્ય મંથને જૂના દરિયાના જાલ સમધી નર્મદે જૂગે કરી છે તે હકીકતમાં અભાવે કરી છે, જે સિદ્ધિમાદિએ જૂનો હતો એ તે ભોગ-પણથા અને મધ્યે રચનાના બહુ પ્રાકૃત ખ્યાનને લીધે હતો છે. જીવન અને મધ્ય સમધી કોઈ પણ હકીકત કે અભિપ્રાયને વગર તપાસે સ્વીકારવાની ના પાડવાની નર્મદમાં અન્વેષકની હિમ્ન હતી. દયારામની પહેલી કહેવાતી લાવણી માટે કવિ લખે છે—‘એ લાવણી દયારામનું પડેતું જ કાળ કહેવાય છે અને એ વાત જોગી લાગે છે, કારણ કે મૂર્ખ છેકરો પોતાની સોમ સત્તરના ઉમ્મરે આપણા આટલા અધરા શબ્દોની ભરણીવાળી અને મારા વર્ણનવાળી લાવણી કરી રાકે નહીં. કેટલી કડીમાં ‘કૃષ્ણચંદ્રન અભિનય’ એવું લખ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે પોને સ્થાન’ અને કાર્યાવિશ્વેશ્વરની લાવણી કરતે હતે, એવું લખે નહીં કોઈ ખીજાએ એમ લખ્યું હતો, અથવા પોને મોટપણે વૈજયંત ધર્મ સ્વીકાર્યા પછી એવું લખ્યું હતું એ વારણીમાં કંઈ જ ગમ અથવા કોઈ પણ વાતનું દરદ નથી, તે ઉપરથી એમ કહીએ તો આને કે તે પોતાના મરી ગએલા માઆપ સમધી અથવા મારી તથા ધરના વિશેષ સમધી પ્રેમપીડિત નહોતો.’

હમણાં તો, એટલે પાઞ્ચા આત્રીએક વર્ષથી વિન્ડોરિયાના જમાનામાં છાનડામાં હતું તેનું, અડધી લગ્નગણપત્ર બહુ વધી ગયું છે, તેથી ચરિત્ર વિષયની જરૂરી કે સમિક વાતે પર નિહાનો તરફથી પણ બહુના જાડી પિત્રોડો આરાધવામાં આવે છે શુજા તનુ અગ્નિસાહિત્ય આથી નિર્ગાન દેવડયાગો જેવું ચણ બળ છે તે રોકવા માટે નર્મદ જેટલું નિર્નજન નહીં પણ તેના જેટલું નિર્ભય સ્પષ્ટવક્તૃત્વ વધતું જોઇએ ગંગા આગ્રાને શિષ્ય કર્યા પછી ‘‘ગંગાપીવાનું મથાસ્થિત મગવા લાગ્યાથી તે મને હર સ્વામી) હજુપુટ થવા લાગ્યો’’ દયા ૧૫ ‘‘વણો ધરડો થઇને નુરો તોપણ રાનો ચોળ જેવો હતો, અને ધણો બ્યાધિગ્રસ્ત હતો, તોપણ મહુ સાગ્ય રડેનો એના મોનવા આનવામાં શુજાસતીઓની આન પ્રમાણે થોડાક સખીભાવ હતો’’ નર્મદી શ્રેણીમાં વિનોદુ તરત તેના સ્પષ્ટવક્તૃત્વ કે બાગડ બોલીથી આમ આપોઆપ આવી ભળે છે.

દનતત્તમ, જુનાખીતમ અર્થથી પ્રચાગ પામેના, પ્રચાગ પામતા કવિના સબધી કેવળ ખેટા ખ્યાનોનો રમણભાઈ ૧૮૮૮ રા ૩૩ વિરેધ કરે છે, પણ ૧૮૬૧ માં લખાયેના ‘સુતુ વર્ણન’ની પ્રત વનામાના નર્મદા જાન્ય વિગે વિચાર પર અનુભતિની છાપ મારે છે. તે વિચાર સુજા સુતુવર્ણનની મિત્રતા ૧૫ લેખે-ટલી નબી શકે એ પછાન અપ્રસ્તુત છે અગત્યની વાત એ છે કે નરમિલ વતની ‘સુમમાના’ અને રમણભાઈના ‘કવિતા’ નિમધની પચીમ ત્રીસ વર્ષ અગાઉ કા ૧ વિનોદા નયો, પશ્ચિમથી આવેનો અને બહુ અરો સાચો એવો ખ્યાન પ્રજાને નજા થયો હતો ‘સુતુવર્ણન’માં ‘(મણિના) બહારના દેખાનોનો આમેકુમ ચિતાર આપી તેના મરણો બાધવા ઉનટા દિલના જોસ્વાનો પણ આમેકુમ ચિતાર આપેનો છે. અને એ જ આ મથની પુત્રી કે ‘દરતના દેખાવની છાપ મારા મન ઉપર માગ બાળપણમાંથી જ સારી પેઠે પડી હતી, અનમત આપી તો ખરી એ આપી છાપો જ્યારે હુ સૂતમા ત્રણ વરસ ગયો હતો ને ગામડાઓમાં હતો હતો ત્યારે ચિતરો થવા આવી હતી તે કવિતા શરૂ કર્યા પછી પ્રસંગ તથા વિચારને જોરે આપોઆપ આમેકુમ ચિતરે બહાર નીકળી પડી છે’ આમાં વર્ણવર્થના કાન્ય મિદાનોનો, શુજાસતી માફર છત્રનમાં સચા ‘કુસુમમાગા’ની આગાહી કરતો અને સમમ શુરોપી કા ૫ શાસ્ત્રનો લખધ મવનો વિચારમ ચાર સ્પષ્ટ દેખાય છે

પુરોપી કાન્ય વિવેચનના સપકનો સ્પષ્ટ ઉત્તેજ ૧૮૫૮ માં લખેના ‘કવિ અને કવિતા’ વિષેના ‘શિશ્ન’ નિમધમાં કવિ કરે છે, અને મમમનીન કાવ્યખ્યાનને જણાવતા કહે છે ‘શુજાસતીઓ ભણેના નહીં તેથી તેઓના કવિતા સબધી વિચાર, જાણીતી અને પુરાણોની વાત રાગરામાં મૂકેરી એટલે જ છે એમ જોઇ અને કવિ દાનપતરાગ સરખાના વિચાર પણ સાધારણ જાણીતી વાતને સમજ પડે તેવી ગીતે સારી રચનામાં મૂકવી, અને કઈક ઈતક અવધારથી ધણુ દરીને હમણુ આવે તેવી શણુગારવી, અને ગતમાં કવિતા દોષ જ નહીં-પ્રાસ મળે તે જ કવિના- એટલે જ છે એ જોઇ એ ખોટા ને અધુરા વિચારે જોઇ’ પ્રસ્તુત નિમધ લખ્યો છે.

શીઘ્રત, પ્રાસજદતા કે કવિનાની અનુગામી ટાપનીપ એ કાવ્યનુ અપરિદાય’ લક્ષણ કે ઉચ્ચતાની માનિતી ના-દોષ શકે તે માત્ર નર્મદ વાગવાર-અને તેની દષ્ટિ મામે દાનપતરામ

તેવાથી ધણી તીર્ણ વાણીમાં-કરે છે. સીમા દરિયા તે કદાચ જળની બાજુ અને ત્રીમ ધ્રુવ ગરજન કવિયો (જેમને ૬૦ ૬૦ ૬૦ અનુભવે કે તે) વાગાનગત દિશા, વાગાનુપ્રામ અને યમકાનુપ્રાસ બધા 'કદાચ કદાચના' ગળ્યા છે.

ન-ગિદ્દારાવની કવિતા ઉગી ધોટિની છે પણ તેના પ્થનિ કામન્થી નિકાનો પાપ બાવ જૂલ, નાનાતાવની કવિતા અરબુન છે પણ તે ॥ કેવન સગીનતત્ત્વ ની મૂર્છા લગુ પણ પ્રગતને વગી નથી, અને દે કટકા ચામે ના ચામે ના બાવચાગ રમ અરે લોકગીતની અતિથા । તારીફ ગુનામ પ્રગતની મોની જૂલ થઈ છે સગીનાત્મક કવિતામા વિચાર સગનાથી રહેતો નથી તે બાવતર પના વાગ નાર કહેવાથી કહક હવે આપણે મમજતા થયા છીએ, અને નવા કવિઓએ પન ગોતાના માર્ગ બદલા છે પણ પ્રે બાવતરાવની જ વાન કંઈક ગામથી પણ સીધી વાળીમા નમ દે (દારામના જેવી) આપણા પ્રથમ વિરને જળ્યાવી દીધી છે -“ આવી રચનાની કવિતા ગાયનમા ગવાય ત્યારે તેની અશ્વ કંઈ થોડી નહીં પણ નોકા રાગ । ઉરશી જ કવિતા ની પીશા છે તે કેવળ બોલુ છે રાગગાને ને કવિતાને કંઈ જ અબધ નથી જેમ બીજા સાધારણ લોકો દયારામને મોરો કવિ મમજે છે તેમ હુ પણ સગજતો પણ જેમ જેમ તેનું -વન નુ વાચતો જાઉ છુ અને રાગગા અને રાન્દરચનાનો વિચાર દર રાગી કહત રસાન । યુક્ત કવિત્વરુપિનો જ વિચાર કરે છુ અને બીજા બિવિઓની વિવશકિત માથે અરબાવ છુ, તેમ મારા વિચારમા તેનું ગ્રેહપણ જોણુ થવુ જાય છે ' વર્ણમાત્રુય' અરે લખ્યોનદારને ઉચ્ચતમ વિચારપ્રધન કાવ્યમા, પરનક્ષી ક પાત્તમક લા વર્ણાત્મક કે ચરિત્રાત્મક મધ્ય નાટકમા સ્થાન છે તે તે માત્ર રૂપમા તે કુદરતી રીતે અચર છે, તેની ના નથી, પણ જાનને વિહ્વા, કે લન રા પાછળ તેમો રગની બિવશકિત કંઈ આર વસ્તુ છે તેની મમજ આપણા પરના વિવેચકને હતી, અને તેને લધે જ દયારામને પ્રથમ પશ્ચિના કે ગ્રેમાનદ મામળ જેવા કવિ નમદે નથી ગણ્યો

કવિના પત્નિ નર્મદને બામ કાષ્ઠો કાષ્ઠો-અને કવિના સભ્ય કેવળ સાચો જ ખ્યાન મેળે
હોય છે? પણ આજો ખ્યાન હતો કવિતાની ઉન્નતાનો નર્મદનો વિચાર સ્વપ્નની સુદરનાના
અભિનાય જેવો આપણા દગરામ સામગ્રી તો શુ પ્રેમાનદથી પણ સતો રાખે નયો એ આપણા
વિવેચનના ઇતિહાસમા બહુ મહત્વની હકીકત છે.

પ્રેમાનંદની કવિતા પણ 'સાધારણ લોકોને માટે છે, કમ કે તેમા ઉચ્ચતમ કાવ્યમાં જોઈએ તેના 'વિદ્યા, વિચાર અને વ્યવસ્થા' નથી, અખ્યામાં વિચાર અને વિદ્યા છે ત્યારે તે વાચકનું 'કેમજપણું' વધારે એવા નથી, સામાજિક દુસ્વસ્થી કંઈ નથી. કમકે તેનામાં 'દરો' જોઈએ નથી તેનામાં 'રસ' કરતાં 'તક' જ વિશેષ છે, 'દ્યારામ' માં 'દર' છે તો 'ચિત્ર પાડવાની શક્તિ' નથી આપણા આનંદારિકા પામેથી નર્મદે હૃદય માંથી સારજૂત તર 'રસ' લીધું દર્શના વડે પરવડી કવિતાના પાત્રોના જીવન સામે તાત્કાલ આધે વાગે ॥

* આ બંધાને નર્મદ તકે રાજદ સમતપાસ્યુકા તરગ કે *far ty* કે 'wall' મઠિ વાપરે છે ને કવિ અને કવિતા નિબધમા હેરવિરના હમરિનેરાનેના અનુસાર તકે રાજદી સો કરે છે

રૂપે રોલા રતિ ગોક આદિ ભાવ જાગે તે સંતોષાવ ત્યારે કવિનામાં રમ છે એમ ગણાય-‘ રમ ’ સંબંધી કંઠક આવોજ ખ્યાલ * નર્મદને હતો તેનું’ એક કારણ એકે ‘ રસ ’ અને ‘ જોરો’ તેણે જુદા પાડ્યા છે. જોરો (Passion) અને ચિત્ર પાડવાની શક્તિ (Imagination) આ બે તરવેા નર્મદે અંગ્રેજી કાવ્યશાસ્ત્રીઓ પામેથી લીધાં, ‘ જોરો’ એટલે અત્મપ્રીતી કાવ્ય માટે આવશ્યક એવી કવિતા પોતાની જ બોળી, અને ‘ પ્રત્યેકિનેશન ’ એટલે અત્પારના અર્થમાં વપરાતા ‘ કસપના ’ ને બદલે ‘ ચિત્ર પાડવાની શક્તિ ’ આ ઉપરાંત મને વહેમ છે જે બમિઓને ફળાવવી એવો યુગપીઠ સંસ્કૃતિમાં બનરી આવેલો કવિતાનો ઉદ્દેશ-આર્થ કાવ્યશાસ્ત્રમાં રસમીમાંમાં પાછળ છૂપે રહેલો તે નર્મદે દબ્યો હતો; અને કવિનામાં આવતાં વિદ્યા અને વિચારના કાવ્યના અંશ લેખે કિંમત આકવામાં તેને જ કસોટી તરીકે સ્થાપનામાં તેણે અચૂર રીતની મૌલિકતા દાખવી છે.

હૃદયલટને બદલે વર્ણનથી પામેથી રમણુલાઇની જેમ નર્મદે વિવેચનરીક્ષા લીધી હોય; ‘ દેશન ’ ‘ પેશન ’ ને ‘ પ્રમોશન ’ અને ‘ ટૂંકવાલિટી ’ ના ભણુકાર તેને વાગ્યા કર્યા હોત તો ઉન્માનું સૂચન કરતા ‘ જોરો ’ શબ્દને બદલે ‘ બર્મ ’ જેવો વિવેચી અને ગધુર શબ્દ કદાચ તેણે ચોખ્ખો હોય; કંઈ નહીં તો કાવ્યમાના લાગણીતરની કંઠક મધોદાયો રરીકાગ હોય; ઉપદેશનો અને કવિના જોરમાં વચ્ચે ભેદ મમજથો હોય, અને પરિણામે કદાચ નર્મદની પોતાની કવિતા પણ સચળી અને સુંદર થત.

અસ્તુ હૃદયલટને જોરોગર ન મમજવાથી, x પોતાના વચણને હૃદયલટની મીઠામાં સમર્થન જ લાગતુ જણાવાયી નર્મદે કાવ્યના ‘ જોરમાં ’ તરફ ઉપર અનુગમે બાર મૂક્યો છે, અને સામગ્રી જેવાની કાંતાને તેટલા પૂરતો અન્યાય કર્યો છે. વળી કવિશ્રેષ્ઠતા માટે પણ નર્મદે વિચિત્ર અને ખેટી ગિયગ બાધે છે. મહાકવિનું વેદન એટલું તીવ્ર હોય કે તે વિવિધ રમના પ્રસંગો અનુભવે કરનાથી ઉપગમે, અને મહાકાવ્યમાં અનેક રમતો સવાર કવાઓ માધે તથાગિ, સર્વ વિષય ઉપર અને સર્વ રમમાં લાગે તે જ શ્રેષ્ઠ કવિ એવું વિધાન અપુત્ર છે, મનુવસવભાવથી કંઠક વિરુદ્ધ વ્યક્તિગત જોરમાં ઉપર બાર મુકના માટે અમંગત, અને નવા કવિઓને અવગે રસને સમજનાર છે.

કવિ અને કવિતાનાં વ્યાખ્યા અને વર્ણનને નર્મદે છેક જ વશ નથી રહ્યો તે તેનો દાખ નથી પથ ચણુ છે. ઉપમાપ્રમ વિવેચકોએ કાવ્યમૌલ્ય અનુભવતા કાવ્યવ્યાખ્યાઓ ધગી વખત અભરાઇએ મૂકી છે. નર્મદે પથુ બ્યા બ્યા અનંદ મેળવ્યો છે ત્યા ત્યા ઉદારતાથી કા વતનો રરીકાર કર્યો છે. શિલ અને મસ્કાગી જનની અતઃકરણી પ્રતિ એ મોદદની કસોટીમાં પથ

* ને કે સ્વપ્નપુત્રો નર્મદે ‘ રસ ’ એટલે અદરની મજ ’ એવી વ્યાખ્યા બારે છે.

x દેવલિટના ‘ Passion ’ શબ્દ માટે ‘ જોરો ’ શબ્દ લીક છે ખુ! ‘ The Passions ’ તે બદલે જોરમાં ‘ નૃકવાળી ‘ Poetry in the language of the imagination and the passions ’ જેવા દેવલિટના ‘ સ્તુત નિબંધના વાક્યનો ખરો અર્થ નીકળશે નહીં

રેતુ' પ્રમાણુ છે એવું' કંઈક જાણવાથી પ્રેમાનંદ રિંગ ગણના કવિ હવે જાણે છે - આ
જાણી મેળા એવું દેખું ને નજાખાલ, રચામો કલેના અપાય અને મનિરી આવે છે-
પરના માનગી છાંતી બાંધે આ ની દી, " એ જ નજાને રવાગમની 'દલી કરિતા' ઉપ
' પહેરે મેરો આમન ૧૩' " એમ કહે છે.

એને રિરેગના આખત આ રેખનિક તનપા તે હાર્દય રેતુ' દો વા ન દો; સાદિત
લેને નાં રેતના માને રમ નાં છે, નર્મદના રિરેગને માં તે આવ્યા છે, એ નિર્વિવાદ છે.

નર્મદ અને ઇંદ્રજી કવિતા

૨. રા.જીલાલ કંદયાલાલ ચાંદિક

પાશ્ચાત્ય રિંગણ અને મંડૂતિનું ગુજરાતી ભાષા માહિત્યમાં પ્રથમ અપટ પ્રતિગિય કવિનર્મદ
આપા ને પોતાના પદ અને ગદ્યમાં દાખવે છે. ગુજર કવિયોમાં તદુપી પડેલા નર્મદાકંર
મુજબ ની કોને-નું શિષ્ય જેમવા ભાગસાગી થવા. શરૂ થતા મુદ્દાપ્રમતી રમિક જ્યાનદારીને
પરેતી વજરા તેમજે જે કહે કેમ શિષ્ય લીધું તે મ દ દિ. આ કૃષ્ણમાસમાં ૧૮૫૦ માં
નગરે કવિ ૧૮૫૦ માં, મત્તા વર્ણની વરે, એદિ-ગટન કોરે-ગમા દાખવ થવા ત્યારે પિનાપનમાં
કરિતા ની શી પરિશિયતિ હતી ? વર્જવરે એ આપમાં રેદ કોડયો, જો કે હજા તે પડેતેથી જ
એરો સંકેથી હતી દંતિસન ગેજ માનમા પ્રમુતામા પગલા માંડવા દતા. લાંબા સંવતન
પડી સમ થતાં, ગજકરિ તરિકે શુક્ર ૨ કે ધાગ્યુ ર્યો ને પોતાની 'સ્મરણ સદિતા' (In
Memoriam, પ્રકટ કરી.

નર્મદાકંદ આ જમાનાનું ઇંદ્રજી માહિત્ય હોવા અને ઉશ્વાસથી અભ્યાસપૂર્વક વાગી
વ્યા હતા કામમા સર્વદેગીય વિષ્ણવ થયો ને તેની દબેજ છાપ આપા મુદ્દેપીય માહિત્ય
હર પડી હતી. તે પુગમા સામાન્ય માનવને પોતાની વ્યક્તિગત મદવા સમજા, અને જુદાં
મધને તુરવા મંડવા મમમ માનવજીવન તથા વિશાગ ને રિવિધ કુદરત તરફનો માનવગણ
બદલાયો પ્રત્યેક વિચારકનામાનવુ એવન રૂઢું, અજળ બળ કે અન બાપું. જુનું છે માટેમાર
જ છે તે ખ્યાન દગી કાદવામા આવ્યો. પ્રાચીન રીત-રિવાજો ને સામારિક ને ષ્ટલાંક નૈતિક
પોત્તોને તીવાજવિ આપી યુગધર્મને પાગથી નવાજ ધાગ-ધોરણ સ્થાપવાની માનવજગમા
ધગમ જાગી. આ પાશ્ચાત્ય અસ્તિતુ નવું રૂપાન્તર નર્મદના હંમે વમયું ને સોઝાઓ મડી
જતી આપ મંડૂતિને નવા રૂપમા વિકમાવવાની પ્રમગ છન્ડા ઉરમા પ્રકટી. ૧૮૫૦ પછી
પહેલી વાર સ મ ગિક, આર્થિક ને પછી રાજકીય વિષયોમાં માનવધગશની જવાબ
આપણા મહિત્યમાં ઝગની નજરે પડે છે.

નગમિંહ ને મીરામા ધાર્મિક ધમસ હતી; તેમણે પશુ શ્રેષ્ઠવાદના યત્ન તોડ્યા હતા; છતાં તેમની અરખમિત વહેતી લક્ષિતની મળાનદીમા બીજાં જગ્યા સમાઈ જાય છે. લોકત્રિય પ્રેમાનંદ વાગ્નવિક દૃષ્ટો ચિત્તરતો ને વિવિધ ગમે શ્રોતાજનોને રીઝવે. માક્ષાત્ર પ્રેમના અંશાવતાર જેવો દ્યારામ એની રસિક કવિતા લખે તો વાયદાએ કાણુ બણે એનામાં એવું શુધે દીઠું કે વારેવારે સહુ એના સાથું બાળે, અને તે પહેલાં સામગ્રે બહુ બહાદુરી ને પગકમતી વાતો લખી પહુ કાપનિક આનંદ-વિહાર માટે જ, ચાતુ જમનાની માથે ઓતપ્રેમ યદને નહિ આથી જ નર્મદ નવયુગને પારખનાર ને અજગ એતન ને ધમસથી પ્રેમ-સૌર્યની સમયમૂર્તિ તરિકે, આજ શતાબ્દી-ઉત્તમ પસંગે, શતમુખ વખણાય છે. નર્મદ પત્રી મહિના રાત્રે શબ્દમા મદાનગી ગાધીજી સિવાય કાઠનાગા ભાગે જ જોવામા આવે, ફેર એકને જ કે મહાત્માજી શબ્દેગજદ તોડીને ભાષામા વણે છે અને તેમણે ‘જનક શા સન્વાસ’ જીવનમા કીધા છે.

નર્મદે ત્યારે નવયુગનો મત્ર યુરોપમાથી ઝીંચે. આમાન્ય ગીને જે ઇંગ્રેજ દવિથો એમણે વાંચ્યા તેમના કાલ્યો તેમને યુજરાતી ભાષામા ઉતારવાનું મન થયું હતું. પંતુ સ્વતંત્ર નર્મદ પોને જે બહારથી તેજ ઝીંચે છે તે પોતાના પ્રકાશમાજ મમાગ દે છે, આથી બહુ રીતમર અનુવાદો તેણે કર્યા નથી, પંતુ પ્રાઇકાઇવાર મનદરે અનુકરણ એણે કર્યા છે. વર્જવર્થનું *I've arc song* ‘વજ’ નામના વ્યયમા એણે ઉતાયુ છે, પંતુ એ વધારે અનુવાદ જેવું હોવાથી, અને ખારવાનું રમશાન ને યુગનું કલસ્તાન એ જૂનાજ ખ્યાલો ઉત્પન્ન કરતા હોવાથી, મદન (સ્વાલ વિક ચિત્ર નહિ હોવાથી) લાગતુ નથી, પરંતુ તેજ ઇંગ્રેજ દગિનું બીજું *Lacy Gray* બહુ સુદર રીતે યુજરાતમા ઉતયુ છે ‘લનિતા’ ધણુ મદન માગ છે, એનું મૂળ કાણુ એ છે કે પ્રેમીના મગલથી નિપજતા દુખને સ્વાનુભવ મળે તેથી હળો. મૂળમાથી તો ફક્ત મૂળ વસ્તુ જ લીધી, હોમીની નાની પુત્રી પોતાની ફજા આનંદથી બાળવતા મૃત્યુ પામે છે ને માતપિતા એ પુનાશોકમા ઝૂરે છે. મૂળના રબ્દો ભાગ્યેજ લીધા છે. કવિતા વાચી, મનમા ધૂતી, હિંદુ પૂજારીના જીવન સાથે સ મરીને વધી દીવી. શરૂઆતની સ્તુતિ હલ આપણને નિરર્થક લાગે છે. મુંબાઇ પામે વજરામાઇ ॥ કહે ધણા ઉત્સવિયા નહાવા-આનંદ લૂટવા આજ જાય છે, તે સમયે શ્રદ્ધાણુ યાત્રાદુઓ તીર્થ સમજ જતા. અ વર્ણન સમયે આજ પોણો સો વર્ષ થયા છે, છતાં ધણું આરોહન લાગે છે -

* તડકા તીત ને કાગી ટહાડ, વરસાદે બર્ષા રહે છે ખાડ.
એવો છે જાતનો મહિમાય, તાડા એકલ માનવ નવ જાય *

મૂળમા મિચાગે હારવાડ રાત્રિના યરફમા પોતાની સ્ત્રી હેરાન ના થાય માટે દુરરીને દીવો લઇ પાસેતા ગામમા તેની માને તેડવા ગોકવ છે. અહિં વજરામાઇના પ્રાચીન નિર્ગન મંદિરમા પિતા ને પુત્રી અકવ જ રહે કે તમા માતાજીને પૂજાયો યદ રહે છે ને પુત્રીને પામેના મિચરી (ન્યાના ચોખા હજી વખણાય છે) ગામમા લેવા ગોકવે છે. પાત્રી વગના વાવાને તમા લવિના તેર વર્ષની રમણીય કન્યા-દેહ યુવાનો એસે છે. પ્રાણજી પિતા એકની ચોક પુત્રીના વિયોગે ઝૂગે તેના સરીરને શેષતો, ગાંધા જેવો ઉપરની વરાળ કુદરત સમસ કાટે જે

અરર મેનિ રે, તારિ નાનગો, નવી નથી ખોડો મોક મે ધોડો
 રૂઝરિ તે ન મે ન જણિ રે, નિરખિ તજને ચૂખ માનિ ર
 કવિ રૂઝાણ ને મોમગતપણી, ખરિ પગી તુમી પાડુડો હ ની
 રૂપ સુધ ને પાઞિખનના કમળફૂલના પડાર એકના
 જનિ દિલી તો ખુલમા બદ, સમયરૂપ તો ર કહ સદ ?
 રીપતિ ઘાપરી ધાટી પાળી થઈ જ પાટી ઠાડી તાળી

પ્રત્યેક શબ્દ બદ ના ઉડાણુમ મી ઝરે છે કન્યા 'હાકડી' શબ્દ જગત ખૂબે તેને છે પરંતુ એ મત બાબત હાલને ધાકડી ઝોનાકવાને રિવાજ વિમ વનો નહી, આથી તો ઉત્તરી પિતાની અત રીયા વચે છે પુત્રીનું રૂપ પિતા આમ રૂમ વળાણે છે ૨-આવે પ્રગ્ન દેનાક દીમામણે પૂઠે ૧, ૫૦૦ તેઓ જની જન છે. વત્સલ્યજ્ઞાન વધારામા પુત્રીનું અનંત રૂપ પથ્ય એક મારણ હોષ શકે. ઉપમા જનશીની હાવા જના અનિચાર પ્રસાદ્યુમ્ત હાવાથી વાચકને પથ્ય તોકમમ રૂ છે ત્યારબાદ, બાપ રક્ષમી રક્ષાને મગી જાય છે મૂળમા માનપિતા જાને ગો ગુર છે, અદિ માત પહેલે તી જ ગુજરી ગઈ હોવાથી વાત્સલ્ય વધારે રૂણ્ય ગ્વરૂપ ધારણ કરે છે વડફવર્ધની માફ આ મરૂણ વધાને વિ રૂ ગથી અસાધિવ રૂ આપવામા આણુ નહી. (મૂળમા- Yet soon I mean that to this day She is a living child, વગેરે) પરંતુ મામા ય બેધ તાર એ દેનાથી અતની કન્યા ખાસ જગવડ નહી —

બર વડુ દેત ખરખરે ન્યાયત્રિ નહિ સતાન
પ્રસુત હર કે લલમમા ચારે તે ધર પાન
પિતાપ્રીત પુત્રી પ્રતિ પુત્રીપ્રીત પ્રતિ તાવ,
પર રેર અહાની હની કવિ કહે સિદ્ધિત થાત

ગોકદેવે, વસુદેવનાં સાથે સામાન્ય મરણાગમી કરતા આપણને આપણને લગે છે કે નર્મદે પછી હોયેલા મિત્રી માફક એકઠો પાતા બરી મિત્રના લખી નાખી છે બન્ને પ્રેરણા પૂરી હોય કે નહિ પણ હજી થઈ કે ગયે કરતા પછીમા વધારે ઉત્સાહથી આવ પ્રકર કરતા દેર ક્રમ એટલે કે ગુજરાતી મિત્રે અર્વાચીન ગદ્યના પિતા તરિકે નવો ચીનો પાડવાનો હશે. વધારે હોય કે મિત્રે તે કુદરી ન હની તો પણ એટલું તો સ્પષ્ટ જ છે પ્રાચીનત કવિતા બન્નેએ જેટલી લખી છે તે જુદી તારવી દાદી તેનો સમ્રક ધણ છે મૈથુ આનોડે જે સેવા હોયેલા કરી છે તેવી ગુજરાતીમાં નર્મદની ક્યાંથી નર્મદની કવિતાનું મુવર્થ વધારે દીપી નીકળશે નર્મદનો જુરસો ધણીવાર એટલું બધું વારતવિક ચિત્ર દેરે છે કે કાગની ક્ષતિ થયા વિના રહેની નથી, મોઢવાર અણગમો આની બધ પરવ સુદર મ થો વીડી એને યોગ્ય ગાલનાથી ગોડ્યાં દોષ તો નર્મદે ને ગુર્જર કવિતા ઉભય ઉપર ઉપકાર થાય, ઉપરાંત, નર્મદકવિતામાં પ્રયેક મિત્રા ઉર વિનારપૂર્વક અનેક રીતનું લાખ છે, તેમાંથી પણ આગી નાખવા જેવું ધણ છે

આ સિવાય પણ, વર્જ્યવર્થ ભાગેજ બહુ હમે છે કે હસાવે છે. નર્મદનામાં પણ વિનોદ અદ્ય છે તે ગંભીર તત્ત્વો પુષ્કળ છે. આનું કારણ બનેએ સરસ્વતી દેવીની જીવનભર આરાધના કરવાનું મન લીધેલું તે તો નહિ હોય ! ઇંગ્રેજ કવિ લાગ્યશાળી હતો. સફળ લગ્ન કર્યાં, અને ડોરોથી જેવી પ્રતિભાસપન્ન લાગિનીએ સેવામાં જીવન લાઇને અર્પણ કર્યું. સમૃદ્ધિ ન હતી પણ સુખ, શાંતિ ને આનંદવાળી તો નિરંતર હતાં. આથી વિપરીત લાગ્યરેખા નર્મદના શોરે હતી. પહેલેથી છેલ્લે સુધી આર્થિક મુશ્કેલી, પત્ની-વિયોગ, હિંદુ-ધર્મભાવની ને લોક રૂઢિની ગૂંચો ને પ્રતિકૂળ વાતાવરણ વચ્ચે તેની કવિતા સવિશેષ ‘ગંભીર’ આગ્રહ ને દર્દ-ભરી ‘બને તેમાં નવાઇ શી ?

ઉપરાંત, બંને કવિયોએ કાંઈ લઘ્ય મહાકાવ્ય કે કશ્ચિન્ત નાટક લખવાના કોડ સેવ્યા ને કંઈ કંઈ પ્રયાસો આદર્યા; પણ કંઈક લાગ્યવશાત્ ને વિશેષ અશક્તિ કે સંયોગવશાત્ અધુરાજ રહ્યા. ઇંગ્રેજ કવિ કરતાં નર્મદ એક વાતમાં બહુ જાણુ સ્થાન લે છે, અને તે સર્વદેશીય બુદ્ધિશક્તિના પ્રાદુર્ભાવમાં. સ્વ. નવલસામે નર્મદની વિવિધ ક્ષેત્રમાં સંગીત સેવાઓ ગણાવી છે તેથી વર્જ્યવર્થની ના ગણી શકાય; પરંતુ જે ઇંગ્રેજ કવિતામાં ઉડા ચિંતનને પરિણામે સ્વોકાત્મક ભાષામાં કોઈ કોઈવાર ધણું કહેવાની શક્તિ હતી તે નર્મદ દેખાડી શક્યા નથી; અને બુદ્ધિના વિભવ કરતાં લાગણીનો જુરસો શુભર કવિમાં સવિશેષ આલમ પડે છે. આથી જે એક પક્ષે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે વર્જ્યવર્થ માફક લાગણીને લાંબા કાળ સુધી જીરવીને પછી નર્મદ કવિતા ચોળે છે-ને યોગ્ય નથી. નર્મદ તો હંપામાં હોય છે તે તરત જ હોઠે હિંમત ને જુસ્સાથી બહાર લાવે છે; ઇંગ્રેજ કવિની માફક જ કોઈવાર ખરખરડી કે જાડી ભાષામાં જ, ચળદોની બહુ દરકાર કર્યાં વિના, લખી નાંખે છે. એનો આવેશ કે ઉન્માદ ચેકચેક ચેકાતો નથી. જ્યારે ઇંગ્રેજ કવિની રીત જૂરી છે. છેવટે, કુદરતેાં સૌંદર્ય તથા લવ્યતા બંને પરખે છે; અને તેની ઉપર લાક્ષણિક વિચારગામ્ય ગૂંથે છે; છતાં, તેમાંય ભેદો ધણા છે.

સાહેબે કવિનું કાવ્ય, *Lord William* (રા. કૃષ્ણલાલભાઈએ ચૂકધી ‘*Lord Nelson*’ લખ્યું છે પૃ. ૬૮.) પણ ગુજરાતી કવિતામાં ‘સાદસ દેસાઈ’ ના નામથી નર્મદે સારી રીતે ઉત્તરાર્પણ છે. મૂળમાં લોર્ડ વિલ્મ્સે લખેલ એકમંડળે રૂબારૂ રીધા પછીની આલિષિ ને ઉપાલિ શી.અનુભવી તે પછી પોતાનું જ કેવા કશું સંયોગમાં ચૂકુ થયું તેનું હૃદયવેધી ચિત્ર છે. કવિ કહે છે તે પ્રભાણે, મોટે ભાગે, ‘દેશપરતે ને રીતભાત પરતે વણું ન ધણું જ જૂઠું છે.’ સાદસના બાપ ધીર શુદ્ધ અરિયવાળો હતો (મૂળમાં તો તેનું પ્રેતજ દેખાય છે); અને

સી પણ તેની સાધવી, પર બહુ યત્ન બનાવ;
સાકર દુધમા જઈ નયે, નહીં કોઈની સાવ.

આવાં દંપતિને વિયોગની દીણુ આવે છે; ધીરાનું ઝોચિંતું મરણ થાય છે. કવિ આ પ્રસંગ બહુલવે છે કારણ કે આ નિઃસંસારસુધારકને લાગી તરફ ગુજરતા ત્રાસ વર્ણવતા ગમે છે; પત્તણે ‘ સની થવાની એ બાપ ‘ના’ પાડે છે. પુનઃ શ્રીદગ ખાતર એ જીવે છે ને દાયરાગમાં

રીગીરીખીને મરે છે. પગીનું જાત્રીજનના ખૂતનું વજન તાસતનક છે. મૂળની મહત્તા આ કાવ્યમાં, " ઘેર જઈ સતો ખરો, ઉધ ના આવે કાઈ "—એ પ કિતથી સર થાય છે. મનુષી સરખ પ કિતયોની પ્રેરણા ઇચ્છે દિની છે

કામકાજ બહુ બાનના, સાદસ કરતો તોય,
ચિત્ત ન લાગે મોઢમા, ધગ્ગાઈ ને રાય
ડગે ડગે જગજગે, કામકામમા ધાર
પથે પથે તે નિરખતો, શીફળનો આકાર
જાય નહિ રાને કઈ, જગ જગજીને જોય
શીફળ મૂલ્ય બકાત તે 'કાકા' કરુ દોય
વધી વાજુ તેદન, કરી જાણ ને દિન
સાજુ રાતે લાધિયુ, તેથી તે અતિ ખિન્ન

બોધ તારવવાની રીતને લીધે અહિં પણ મૂળની અતની કળા ગાખી પડે છે

મનુષી વધારે અસર તો કદાચ બાવરનની નર્મદ ઉપર લાગે છે. ધૂરોપીય વિનવની ચિનગારી જેવા એ કદિ જ્યાં દટિ પડે ત્યા બડકો કરતો. બનેના ઉરમાં નવા યુગ માટે ધગય છે બનેને નિડા ને નિખાનમ છે, બને સંકલ્પતાથી બેન-જા હોવથી પોતાના લાલો ગમે તેવી ભાષામાં પણ જોરદાર રીતીમા વ્યક્ત કરે છે. બને પોતાની ગ્વાનુભવની ધ્યામાં એવાં એવાં તોન છે કે જગતના મર્વાનુભવ માટે તેમની એટલી બધી પરવા નથી. જે જે મહાગની કયાના અરો પોતાના જીવનને સ્પર્શે છે તે તે સવિશેષ મહાગતાથી બને ઉગાડી શકે છે, અને જ્યાં તત્કાલ, વિરન શાતિને અન્યના માનમ સાથે એનાન થઈ, સમજાવથી સમજ, અર્થગ બીરતાથી દુરના પ્રસંગો ઉતારવાના હોય છે ત્યા બનેની સકિત કુદિત થતી લગે છે.

ઉગ્ના ઉલારા નર્મદ જેવા બીજા કોણે કદયા છે ? પરંતુ તે સારે સમાજસુધારે ને દેવની પ્રગતિના વિચારો ઉમનમા નહુ બગ પ્રાપ્ત કરે છે. માનવત્વાત્મની લાવના બનેને આનંદ દેશીય સ્થાન અપાવે છે. અનગત, સુરત શહેરની લાગણીથી એ ગમ્મગમનીન મહત્તાને અધુરું કુદંશા ઉપર મનહર કાવ્ય રચે છે, પરંતુ જે બાવરન હલિમા સ્વતન્ત્ર ને દેશગોરવની ધગય જગાવે છે તેવી નર્મદમા સ્પષ્ટ નથી. દાખલા તરિકે આ પ કિતયો લખ્યે —

‘ સુરત તાગી શી સુરત ? જનો કયાના લલયાબ્યા ’
ફિરગી ને અમેજ નલદા કાસિસ આબ્યા

આની સાથે બીમરાવની કરણુ ઉર્મિ સરખા ડિયે—

‘ કયા કયા યજી ઉલગીને પદદેશી આબ્યા
કેવા પ્રવલ ! મન કેવી રીતે લમાબ્યા ?

આ લાવને કવિ નાન લાલના લાવ સાથે વિશેષ સામ્ય છે — “ મોટી આગલુ ઉતયોન ધોરપ, વીણવા વાડીના ફૂર રેપ ” નર્મદ તો રાજભકિતના ગીનમા ઇચ્છે ભોગતો જેવી ગાદી સ્થાને તેડુ સ્વપ્ન સેવતા, પરંતુ એક મૈકામાં જગત કેવીકે ઉદ્ધાન્તિ પામે છે ! ”

આયરન પલ્ક નર્મદ માફક 'કરણરસિક' હતો; પણ તે લાંબું જીવ્યો નહિ. નર્મદનામાં
જારે પરિપત્ન થતાં તે પોતાના કબિરવડની માફક 'દીસે હાથોં જોહો દરિતણું હદે ધ્યાન ધરતો.'
જનાં એણે શેલિની માફક મનહર લાવિની ગ્રાંખી કરી તેથી તેને આપણા યુગદ્રષ્ટા કહી શકાયે:—

બાળલગ્ન નહિ થાય, સ્વયંવરથી મરણારો;
સમજી રીંચી બાળ સુપડ રીતે ઉછારો.
મેરી વધરો તેમ રાંપથી બદ્ધ રહેવારો.
જરો જન પરદેશ, નરું ત્યાં જઈને જોરો;
આવીને નિજ દેરા, શોભતો કરો હોરો.
નતિમેદ ઠગિ જરો, પંચ પાખંડી ધટરો;
એક ધર્મના સર્વ, હિંદુઓ તારે બનરો.

રાનયરંગ

પ્રો. કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર

સને ૧૮૭૪ માં નર્મદે રાનયરંગનાં દર્શન ગૂજરાતને કરાવ્યાં. આણું દર્શન ગૂજરાતી-
ઓને કોષ લેખક નથી કરાવ્યું, એ રાનયરંગથી તેણે આખી કુનિયાની સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન ગૂજરાતને
આપ્યું અને હજી શુર્જર સાહિત્યના અભ્યાસીઓ તે જ્ઞાન નર્મગદ્યમાંથી લે છે. 'નર્મદાશંકર
રાનયરંગ લખીને ગૂજરાતમાં આજથી સાઠ વર્ષ અગાઉ એવ. જી. વેલ્સનું કર્તવ્ય કરી ગયા
છે. એ કર્તવ્ય કરવાની તેને પ્રેરણા થઇ તે જ તેની લેખક તરીકે મહેઞ્જા દર્શાવી આપે છે.
તે કવિ કરતાં વધારે પ્રમાણમાં દ્રષ્ટા હતો, ને સુધારાના હિમાયતી કરતાં રાજકારણનો વધારે
પ્રશસ્ત વિવેચક હતો. રાનયરંગના પ્રસ્તાવનામાં લેખકની મોટી અભિલાષા, પોતાના કર્તવ્યની
પવિત્રતાને મહત્તા, દેશને તેની ઉપયોગિતા, ને પોતાને વિવેચક તરીકે સિદ્ધ થએલી સમર્થતા
આપણને કળાષ આવે છે. સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં કામનો પરિપાક છે, તેમાં સમયધર્મનો
અત્મા વેલાયો છે, તેથી માનવ જીવન ઘટે થાય છે, એ તેને ક્યારનું ચે લાખી ગયું હોય એમ
પ્રસ્તાવનાના વાચકને લાગે છે. નર્મદ તેનો આરંભ ૨ “એક છે; અનેક છે; નિવર્તે છે, પ્રવર્તે
છે, આનંદ છે;” વગેરે પ્રસિદ્ધ વચનોથી કરે છે.

આ લખાણ ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધનું નથી ગણાવું; તેમાં 'સિપાહીના' બળવા
સાંતિથી પરિણમેલી ક્રમાંક કયાંક તે વખતે જોવામાં આવતી, અને રાનયરંગ લખાણ રહ્યા પછી
નર્મદે પોતે અનુભવેલી અને પ્રકટ કરેલી આનિની લાગણી નથી; પણ તે પ્રસ્તાવનામાં વિજયની

૧ લેખકે નાનપણમાં તે જ્ઞાન પ્રથમ નર્મગદ્યમાંથી જ ઝીંઝેલું.

૨ નર્મગદ્ય, પા ૩૬૮.

વરમાળા પહેરવા નીકળી પોલા સગરંગાબામાં ઘૂમવા જતા ચોદાની આરા છે, ઇતિહાસના ચાનથી લોકની સ્થિતિનું મોટું પરિવર્તન કરી મૂકવાની તીવ્ર અભિપ્રાય છે. અને વ્હેમ, કુચાલ, બદી, વર્ણભેદ, શાંતિભેદ, પરતંત્રતા, વગેરે કચરને બાળી નાખનારી જવાબનો ધગધગાટ છે.

રાજ્યરંગમાં ૩ પ્રથમ નર્મો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે. તે ઇતિહાસ મત્યયુગ, ત્રેતાયુગ, દ્વાપરયુગ, અને કળિયુગ એ ચાર દિંદુ ઇતિહાસના યુગોમાં બાગી નાંખવામાં આવ્યો છે અને દરેક ભાગ લુદા લુદા દર્શનોમાં ચર્ચવામાં આવ્યો છે. એવા કુલ સોળ દર્શનો બતાવવામાં આવ્યા છે, જેવા વર્તમાન દર્શનમાં ઝાગપીસમી મદોનો છે. સ ૧૮૬૬ સુધીનો જગતનો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે. રાજ્યરંગના આ પ્રાકૃત દર્શનો પૂરાં થઈ જાય છે ત્યાર પછી સંસ્કૃતિના ઇતિહાસના મહાદર્શનો બતાવવાનો પ્રયાસ હાથમાં લેવામાં આવ્યો છે. એમાં પહેલું દર્શન માત્ર પૂરું થઈ શક્યું છે. આ મહાદર્શનમાં અસ્કૃતિના વિકાસનું, તેની અવનતિનું ને તેના ખરા સ્વરૂપનું મુખ્ય સત્ત્વ બતાવવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. એ મહાદર્શનમાં ત્રણ કાળ બતાવવામાં આવ્યા છે, ધર્મમૂર્તિકાળ. (પ્રલયી છે. સ. પૂર્વે ૭૭૬ સુધી) કામમૂર્તિકાળ (છે. સ. પૂર્વે ૭૭૬ થી તે છે. સ. પૂર્વે ૩૨૩ સુધી) ને અર્થમૂર્તિકાળ (છે. સ. પૂર્વે ૩૨૩ થી તે છે. સ. ૪૭૬ સુધી). છેવટે મહાકાળસ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે. પણ રાજ્યરંગ અહીં અધૂરો-પડતો-મૂકી દેવામાં આવ્યો હોય એમ જણાય છે.

આ અદ્ભુત આલેખનમાં દરેક દર્શનને અંતે વર્ણવાતા પ્રદેશની સામાજિક, રાજ્યકીય, ધાર્મિક ને સાંપ્રદાયિક, અને સાહિત્યની પ્રગતિ ને સ્થિતિ બતાવવામાં આવી છે ને લેખક કયાંક કયાંક ઇતિહાસની ફિલસૂફીમાં પણ બેઠી પડે છે. મહાદર્શન તો ઇતિહાસની ફિલસૂફી જ છે.

આમ છતાં રાજ્યરંગનો ઇતિહાસ સ્કો, લૂપો, અને ધડા વગરનો લખાઈ ગયો છે. નર્મો ત્યાં માત્ર હકીકતો, સંજ્ઞાન વગર, સંકલના વગર બરી દેવામાં આવી છે. નવકરમ પ લખે છે તે બરોબર હોય તો નર્મદે વચિત્રા બસો ઈથોનું આ દોહન અનેક વાર કિલ્લ અને રંગવગરનું જણાય છે. લુદા લુદા દેશના ઇતિહાસોનું વર્ણન અમુક કામ માટે બધું એકસામકું આપતાં નર્મદે દરેક દેશના ઇતિહાસના વર્ણનની એકતા તોડી નાંખી છે ને વાચકને હિંદથી આસિરિઆ, એમિરિઆથી ઇજિપ્ત, ઇજિપ્તથી ગ્રીસ ને રોમ, ને ત્યાંથી વળી ધરાન, ચીન, વગેરે દેશોમાં જમવું પડે છે. અસખત નર્મદે આ વર્ણનમાં બધો ઇતિહાસ સમાવી દીધો છે. છતાં તેમાં દેશોનો ને દેશના લોકોનો પરસ્પર સંબંધ બતાવવામાં આવ્યો નથી, જો કે તે વખતે તેનું ઇલાનભક્ત ચાન સારી રીતે પ્રચાર પામ્યું હતું. તેમ સામાજિક, આર્થિક, ને સાહિત્યની પ્રગતિની રાજ્યરંગ ઉપર તથા રાજ્યરંગની તે વિષયો ઉપર થયેલી અસરોને યોગ્ય રીતે દર્શાવવામાં આવી નથી; માત્ર સર્વ પ્રજ્ઞિઓનો નાગનિર્દેશ કરી નર્મદે પોતાનું કર્તવ્ય પૂરું કરી નાખ્યું છે.

૩ સરકારી નર્મગદ્ય, પા. ૩૬૮-૪૦૫.

૪ નર્મગદ્ય, પા. ૫૭૬-૬૩૬.

૫ નર્મગદ્યની પ્રસ્તાવના, પા. ૩૮, ગ્રાંથ.

હિંદના ઇતિહાસનું વિવેચન પણ એવું જ કરવામાં આવ્યું છે ને કયાંક કયાંક તે જૂનો વિચાર રજુ કરવામાં આવ્યો છે, જેમકે, જૈન ૨ સંપ્રદાય બૌદ્ધ સંપ્રદાયની એક શાખારૂપે હોવા, વગેરે, છતાં આપણા દેશના ઇતિહાસનું વિવેચન જેટલું આ રાજ્યસંસ્કૃતિમાં આપવામાં આવ્યું છે તેટલું મેં જાનતાં કોઇ ગૂઝરાતી પુસ્તકમાં જોયેલું હોય એમ મને યાદ નથી.

નર્મદનું મત એવું હતું કે ઇ. સ. ૪૭૬ સુધીમાં સંસ્કૃતિનો એક યુગ પૂરો થાય છે ને પાંચી બીજી સુગ શરૂ થાય છે. તેથી તે સંસ્કૃતિની ઘટના તેણે મહાદર્શનમાં આપી છે, તે મહાદર્શન નર્મદ આપેલું સંસ્કૃતિથી શરૂ કરે છે, સોળદર્શનો નિરતેજ અને શ્વાદ વગરનાં છે, જ્યારે આ આખું સંસ્કૃતિનું તારવેલું મહાદર્શન એક દૃષ્ટિથી ત્રિપુષ્પ, વિક્રાંતાવાણું, શુદ્ધ, અને વિવિધ છે, અને એવું વિશાળ ને સમગ્ર વિવેચન હતું કોઇ ગૂઝરાતી ગ્રંથમાં જોઈ શકાયું નથી. એ પ્રકરણમાં પ્રાચીન આર્યોની રાજ્યવ્યવસ્થા, રાજ્યનીતિ, તેમના સુદનિયમો, તેમના દીવાની ને દોજદારી ધારાઓ, પ્રજાના હક્કો, સીમાડાના નિયમો, સંસારની સ્થિતિ, રીતભાત, કળા, વિદ્યા, વગેરે ૮ હજુ વાચનયોગ્ય છે. અલગત, આ મહાદર્શનમાં નર્મદે ઐતિહાસિક યોગ્યતા જાળવી નથી, કારણકે એ સમગ્ર દર્શન જાણે કે માત્ર વૈદિક ધર્મનું જ હોય નહીં, ને તેમાં બૌદ્ધ ને જૈન સંપ્રદાયો જાણે કે ત્રિપિકનાં નીવડ્યા હોય નહીં, તેવા મન તે અનેક વાર જાહેર કરે છે.

આર્યોની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસને નર્મદે આ રીતે, સનાતનીઓ કરે છે—તેમ તરડોડો, ને આખું સંસ્કૃતિનાં વિવિધતા ને તેના વિકાસને સિદ્ધ કરવાને બદલે તેના ઐક્યને ને ઐક્યમાર્ગી પથાને તેણે બતાવી ને દોષોને દાકી દીધા, આ સુદર મોહક પણ એકપક્ષીને તેથી વાચનથી ને વિચારથી અગ્નિશુદ્ધ નહિ થએલા વિચારને નર્મદે ભાષારૂઢ કરે છે. ૧૦

કાગના વિભાગો કરી દરેક કાગળું મહાદર્શન નર્મદે આમ કરે છે.

અલગત, આવાં મહાદર્શનોથી સારા અભ્યાસીઓ પણ ઇતિહાસના જુદા જુદા યુગોનાં પોતાનાં મત દેરવી નાંખે.

નર્મદે આ મહાદર્શનમાં સંહારનું સ્વરૂપ આપી વિરામ પામે છે. અને ઇ. સ. ૪૭૬ સુધી ઇતિહાસના જે સંસ્કૃતિનાં જાનથી તે એવા સંક્ષેપ કરે છે.

૬ નર્મદ, પા. ૩૭૭.

૭ નર્મદ, પા. ૪૭૬.

૮ નર્મદ, પા. ૪૭૭-૪૮૬.

૯ નર્મદ, મોધ, પા. ૪૮૬.

૧૦ નર્મદ, પા. ૪૮૪-૪૮૬.

નર્મદના ઇતિહાસનું આ વાચન ને રાજ્યરંગના મહાદર્શનોની પૂર્ણાદિતિ આવા શોક વિવર્તમાં પરિણમી તે એક રીતે આશ્ચર્ય ગણાય, કાન્ધુકે નર્મકાવ્યોમાં ને રાજ્યરંગ લખાયો તે અગાઉના નર્મગદ્યમાં અને નર્મદપદ્યમાં નર્મદ પદ્યી, વાક્યથી, શબ્દથી, ને અસૂરથી આધારવાદી હતો. તેને મન એકવાર ઇતિહાસ હતુ કાગગર્ભમાંથી પ્રસૂતિ પામતો હતો ને અનેક રાત્રીઓએ અધકાર અરુણની ધીમી કુલસમાં વિલય પામતો હતો.

ઓગણીયામી સદીનું ભારતવર્ષનું ઉત્થાન તેને મન અનેઈ હતું. તે ઉત્થાનથી ભારત વર્ષની સ્વતંત્રતા પાછી ઉગવાની હતી, લોકોમાં એકય આવવાનું હતું, ધર્મના ને સમાજના વ્યવહારના વહેગો નીકળી જવાના હતા, બધે એક બાપાના સૂર ચાલવાના હતા, ને સ્વદેશી ઉદ્યોગથી, અપર દેશના વસવાટથી, વ્યવહારના યોગ્ય દર્શનથી ને નિઘાની વૃદ્ધિથી હિંદમાં અનન્ય આત્માદી થવાની હતી; એટલુંજ નહીં બ્રિટિશ સરકાર હિંદને સ્વરાજ્ય ન આપે તો સામા થઇને નાશુદ થએલી સ્વતંત્રતા લેતી, પણ પરદેશી રાજ્ય ગમે તેટલું ઉચ્ચગ્રાહી છતાં તે પરદેશી હોઇ પ્રાણનું વૂર દરી લેવાતો તેમાં અવગ્રહ હોવાથી તેનો વહેગોમેડો પરિત્યાગ કરવો જરૂરનો છે એવા નિશ્ચય નર્મદે લાખ્યા હતા; લખ્યા હતા, ગાયા હતા, લાખ્યા હતા, ને તે માટે તેણે બેખર્ચ લીધો હતો.

કોશ કે કાવ્ય ?

રા. વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ

કોશ કે કાવ્ય ? કોશ ને કાવ્ય જેવા પરસ્પર વિરુદ્ધાર્થવાચક-શબ્દ કોઇ હશે ખરા ? અને છતાં એ બંનેનું આવું સંકેતન ? કાવ્ય સજ્જની આટલી બધી વિડંબના ?

ના. વાક્યમયકૃતિ તરીકે કોશ કાવ્ય હોઇ શકે નહિ અને 'નર્મકોશ' કાવ્ય છે એવો દાવો પણ થઇ શકે નહિ. પણ જીવનકૃતિ તરીકે કોશ જેવી રસહીન વસ્તુ પણ કાવ્ય હોઇ શકે-આવા પ્રસંગમાં વાપરીએ છીએ એવા અર્થમાં કાવ્ય હોઇ શકે, અને એવી જીવનકૃતિ તરીકે જોઇએ તો 'નર્મકોશ' માં કાવ્યતત્ત્વનું દર્શન થાય એવો સમિક તેની રચના ને પ્રકાશનનો ઇતિહાસ છે. નર્મદે પોતે એ ઇતિહાસ કોઇક દહાડો આપવો ધારેલો, જુઓ કોશના 'સુખ-મુદ્રા' માંના એના શબ્દો.

૧૧ નર્મદનો સમૂદાદ થનગનાથી ને શૂરો ને બંડખોર હતો તેવો બીજા પ્રાંતના લેખકોનો હતો કે નહિ તે વિચારવું જોઇએ.

અને ગુજરાતી કોશના ઉદ્ભવ વિષે આ પ્રમાણે છે એ પ્રકરણ સવિસ્તર ભરતા અતિ લંબાણ ધાર્ય-પ્રધાન વિષયનો પ્રસૂંગ-ગૂંગ ગણો પડે ને કેટલુંક અમર ગ્રંથ કથન પણ કરવું પડે, વળી મૂંગળ કાર્યના સમાપ્તિને રાણે અમરૂંગળ કથન કરવું એ મારા રસવિષેકને હુ ખ કહે તેણું છે માટે હુંકોમા જ અપ્યું છે. તોપણ કોશ સંબંધી અધિકૃત વૃત્તાન્ત (અમરૂંગળ કથન સાહેબ) લોકની વર્તમાવ સ્થિતિતુ એક પ્રકારનું સદાનુ શિક્ષણીય દર્શન થઇ રે તેવું છે, તેટલા સાર તે હું ખીજે પ્રસૂંગળે યથાસ્થિત જણાવીશ ' ૧

અને એ વૃત્તાન્ત ખરેખર શિક્ષણીય છે, તત્કાલીન લોઽસ્થિતિ ઉપરાંત કરિના આરિ-મયક્ષણ્ય વિશે પણ ધણી રસપ્રદ શિક્ષા આપણને પૂરી પાડે એવો છે, એટલે એણે પોને જણાવવા ધારેયો છતાં પાછળથી કારણરસાત જણાવવો ગી ગએનો એ વૃત્તાન્ત એ સંમધમા જે થોડી ધણી સામગ્રી અત્યારે ઉપવખ્ધ છે તેને આધારે અને તેટલો યથાસ્થિત રજૂ કરવા મન કરીએ.

ગુજરાતી ભાષાનો કોશ કરવાનો નિચાર સૌથી પહેલો પેલા વિચક્ષય વિદેશી નર અનેકગાન્ડર કિન્સાક ફ્રાન્સને આપ્યો હાજે છે. અને ૧૮૪૮ મા તેણે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી સ્થાપી તેના ૧૮૪૯ની સાલના જ રિપોર્ટમા તેણે નોવેલું કે

The person employed in taking charge of the library is also at work in copying the old manuscripts which contain the only real Gujaratee in existence and which must eventually prove of the highest value, when as I hope we shall be enabled to cause the compilation of a Dictionary ૨

આ કામની પ્રગતિ નોધતા સોમાઇટીના પછીના સેક્રેટરીએ લખેલું કે :

કોશને માટે ૧૦૦૦ શબ્દોનો તો સંગ્રહ થઇ ગયો છે, કોશનુ સંપૂર્ણ પુસ્તક કરવાને તો કેટલાક વરસ બેઠાંએ એવું પુસ્તક બનાવવાના સાધનોનો સંગ્રહ કરવો એ સોસાયેટી આવી ફરજ નથી ન્યારે એવું પુસ્તક તૈયાર થશે, ત્યારે સોસાયેટીના કામનુ એક સભ્યરણુ રહેશે અને જે લોકો સોસાયેટી ક્ષયદા જાણતા નથી તેમને પણ માલમ પડશે ! ૩

આ શબ્દસંગ્રહ વધીને પાછળથી નવહજારની થએલી તે ૧૮૬૪મા સોમાઇટીના સેક્રેટરીએ ઉત્સાહમા આવી જઇ કાશને માટે એક મોટું ફંડ ઊભુ કરવા તજનીજ કરેલી તેમા સારી રકમ દીપમાં ભરાએલી, પણ પાછળથી એ નાણા વસત થવામા કષ્ટક મુશ્કેલી આવેલી એટલે ત્રણ વરસ પછીના રિપોર્ટમા તેણે નિરાશ થઇને જણાવેલું કે

અમારો છેલ્લો રિપોર્ટ વાચતી વખતે ખુશી સાથે અમે બહેર કહ્યું હતું કે લવાજમની મોટી રકમ ભરાઇ છે, અને એવી ઉમેદ તાખવામા આવી હતી કે એક ગુજરાતી ભાષાનો સારો અને પૂર્ણ કોશ કે જેની ધણી તગી છે ને રચવાનો આરંભ કરવાને અમારાથી બનશે, પણ જણાવવાને દીવગીર તીએ કે

૧. 'નર્મકોશ,' આ

૨ 'ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના ઇતિહાસ' ૧, ૧૨૮-૮

૩ " " " " " ૧, ૧૨૮

જે બારે રામ મગવાળી બ્રમને આરામ માટે હતી તે રામ આજ સુધી નહીં મગવાળી કે મ કવચની બાબતમાં આજે છુટ્ટ કરી રાખ્યા નથી; અને જે સી રીને મરણ બાબતે કોઈ મરણને કસબો તે સી રીને શુદ્ધગતી બાબતે કોઈની નંની પુત્રી પાડવાનું કામ સરકાર કેપર બ્રમને બાબતુ પડે છે. ૮

આ પછી પણ સોમોદીએ આ દિશામાં પ્રવશ્ય આવું મનેજો ખરો પુત્ર નર્મદે કરી વાર ફાળવું કામ દાવમાં લીધું એ અરમામાં તે તેજે આ રીતે ફાળવ્યા કામમાંથી દનાઈ થઈને દાવ ખંખેરી નાખેલા.

શુદ્ધતાન વર્નાકુસર ગોમજીની તો નીચેની મરંચા હતી, તે 'પામે નાહું' હતું, માણસે દના, મરણની વાગવગ હતી, તે સાખ પાડી, છતાં વગમગ વીચ વરમ મારી ફાલ કરવાનો અધિકાર ગેલ્યા પછી આખરે તેજે તે મુદ્દી દીધો એ મું સુધે છે કે એ જ કે એ દિવસેમાં એકે એકથી ફાલ કરવો એ મદાતારન કામ હતું. જે જગનામાં હપેતાં પુત્રકોની મંખ્યા જુજ જ હતી, પ્રાણીન કાચો હતુ મુર્કિત થઈ ન દેતાં, ને તેની શુદ્ધ દાવપ્રેતો સપાળી સભ્ય ન દેતાં, એટલે સિદ્ધ આદિત્યમાંથી રુદ્રે વીજાની સમગ્ર ન દેતાં. વળી જોવાળીનો પણ પ્રચાર અલ્પ જ હતો, એટલે દેશના લુદ્ધ લુદ્ધ બાળોમાં વગરના સખો તેમ લુદ્ધ લુદ્ધ વગેરે, મંખ્યાઓ આદિના યાંત્રિક પારિભાષિક સખો એકલા કરવામાં પણ બારે મુર્કેથી પડે એવું હતું. આથી જ સ્વપાક ત્યારથી જ શુદ્ધતાની કાયાનો ફાલ કરવાની ઇચ્છા ટોલા છતાં, અતિ પ્રારંભના વર્ષની જ ક્ષેત્રમાં સાંદેને એ દિશામાં કાચું સર કરવેવું દોષ છતાં, સીમ વીચ વરસને અતિ પણ ચોક્કસ દાનર સખો એકલા કરવા ઉપગ્રંત કંઈ વિશેષ કાચું સોસાઈરી કરી શકી નહોતી, ને આખરે નિરાશામાં તેજે તે બીજાને માથે જોડાઈ દીધું હતું, આવી સ્થિતિમાં ફાલ વ્યક્તિનું તો આવું મંગર કામ ઉપકરણનું મજુ જ નહોતું. છતાં આટલી બધી હરકે-લીઓ માટે થઈને પણ નર્મદે એ કાચું માથે સેવાની હિંમત કરી એમાં જ એક પ્રકારની કવિતા-વીરત્વવાચી અદિત્યની કવિતા-ગુણે નથી લાગતી ?

એક બીજી દલિએ પણ આ વસ્તુ વિચારવા જેવી છે. સાધારણ રીતે ફાલવું કામ કંઈ પ્રકૃતિના, સ્થિર ચિત્તાના મીથુનકા રામતા, ઉલોગી, ખંતીતા, ખરબખ પુરવાનું કામ છે. નર્મદ ગરમ પ્રકૃતિનો, અતિ વેગવાન રસભાષાજો, રંગીનો માણસ હતો. એટલે આમાન્ય મંજોગોમાં તે કામ એને બહુ આકર્ષક થઈ પડે એવું નહોતું; છતાં એ તેના તરફ આકર્ષાયો તે શાથી ? એનામાં જે આજન્મ સોદાની હતી. કલા, કાલ ન કરી શકતા દોષ એવું વિષ્ટ કામ કરી પગાવવાની જે પ્રવળ ઇચ્છા હતી, તેથી. નર્મદ એવો દોષ કે હિંદની બીજી ભાષાઓમાં-હિંદી, બંગાળી, અસાહી ઇત્યાદિ ભાષાઓમાં-સારા પ્રમાણથી ફાલ રચાઈ ગયા છે. એટલે એના સ્વરસાહિમાનને રસભાષિક રીતે જ દુઃખ થઈ હતું કે અન્ય પ્રાંતવાસીઓ પોતપોતાની માનવાણને ફાલમંથ આપી ગયા છે, ને એકલા શુદ્ધતાનીઓ જ દાવ જોડીને બેગી રહ્યા છે.

આમાં એને નામોશી જેવું લાગ્યું. અને એ નામોશી ટાળવા એણે પોતાની પ્રકૃતિને કાશ જેવું ઠંડું કામ બહુ ફાવે એમ નહોતું છતાં કમર કસી. વળી એ જોતો હતો કે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી ધણું વરસથી કાશ કરવાની વાતો કરી રહી છે, પણ કશું પ્રત્યક્ષ પરિણામ બતાવી શકી નથી. અને આ સોસાયટીના આલોક દ્વયપતરામ સાથે એને મળથી જ સ્પર્ધાની વૃત્તિ હતી એટલે એ સ્પર્ધાની વૃત્તિએ પણ ઊંડે ઊંડે એને આ કામ-ખીંટ રીતે પોતાની પ્રકૃતિને બહુ અનુકૂળ નહિ એવું કામ-માથે લેવા પ્રેર્યો હોય એમ લાગે છે. આ કામ ઉપાડીને એ બસે કે એમ કહી રહ્યો હતો કે ‘જુઓ, તમે વરસોથી કાશ કરવો, કાશ કરવો, એવી વાતો કરી રહ્યા છો. તમારી પાસે તો પૈસા છે, પ્રતિષ્ઠા છે, માણસો છે, લાગવગ છે, બધું છે, છતાં આટલાં આટલાં વરસોની વાતો છતાં તમે કશું મૂર્ત ફલ બતાવી શક્યા નથી. ત્યારે આ જુઓ હું એકલો ફક્ક બાદમી, કોઇની પણ સાથ વિનાનો, કાશને માટે તો શું પણ આશવિક્ષને માટે પણ નાણાંની નિત્યની તંગીથી રિખાતો, છતાં આજે એ કામ ઉપાડું છું ને દૂક મુદતમાં જ તમારી કાષ્ટ પણ સંરથા કરી શકે તેથી સવાયું સરસ કરીને ફગાવી દઇશ. તમારા જેવા બીકણો તે શું કરતાં તા ? કાશ, કાશ તો કરે નર્મદવીર, બીજા બધા રહે વાતો કરતાં ! આ પ્રકારની ઉદ્ધત પરાક્રમની વૃત્તિએ જ નર્મદને કાશ જેવું માયાકૂટિયું કામ ઉપાડવા પ્રેર્યો અને પોતાની અંતઃગત ચિંતવૃત્તિને સ્થિર કરી એક પલાંડીએ બેસવા જેટલો આત્મસંયમ એનામાં કેળવ્યો. નર્મદ જંગે મોટા ભાષાશાસ્ત્રી નહોતો, કાશ જેવું શુષ્ક કામ એની પ્રકૃતિને બહુ રુચે એવું નહોતું, એવું ગંભીર કામ ઉપાડવા જેવા એના સંજોગો પણ નહોતા, છતાં હિંદની ખીંટ ભાષાઓને કાશ મળી ગયેલા ને કેવળ પોતાની માન્યભાષાને જ એનાથી વંચિત રહેલી દેખીને એણે તે કામ ઉપાડ્યું. તે કામ તરીકે અવિરત કંટાળાજનક લાગતું; છતાં આત્મસંયમ કેળવી તે પાર પાડ્યું એમાં એક પ્રકારનો આરિત્યવિન્ય નથી રહેતો. ને એ આરિત્યવિન્ય કોઇ ઉચ્ચ કોટિના કાવ્ય જેટલો રસાસ્વાદ નથી કરાવતો ?

આ લેખમાં આપણે પ્રારંભમાં સૂચવ્યું તેમ ‘નર્મદકાશ’ ના વાક્યમય અંશ પર નહિ પણ એના આરિત્યઅંશ પર—એમાંની વિદ્વતા પર નહિ પણ એમની માનવતા પર—સુરત રાખી છે, તો પણ એની વાક્યમય બાજુની થોડીક સ્થૂળ વીચતો આંકીએ છીએ. કાશ-રંભનું તાત્કાલિક નિમિત્ત તો ‘નર્મદકવિતા’માંના અલ્પ શબ્દો હતા એ જાણીતી વાત છે. ‘નર્મદકવિતા’ શું બધી શાળાઓમાં આલતી. ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓને મુશ્કેલ જણાતાં એમાંના કઠિન શબ્દો એકઠા કરી એક નાનકડો શબ્દસંગ્રહ અર્થ સાથે તેમને માટે છપાવેલો એવી મૂળ યોજના કરાઇ. પણ એ રીતે એકઠો કરેલો શબ્દસંગ્રહ ધાર્મી કરતાં બહુ મોટો નીકળ્યો, એટલે નર્મદ કહે છે કે પોતાને ‘જેસ્સો યથા કે એક મોટો કાશ જ કરવો એટલે તેમાં ભાષાના ધણુખરા શબ્દો આવી જ ન્યા.’ આ ‘જેસ્સા’માં એણે ૧૮૬૦માં કાશકાર્ય શરૂ કર્યું અને ૧૮૬૬માં તેના ચાર અંક ‘અ’ થી ‘તગાર’ શબ્દ સુધીના તૈયાર કર્યા. પછી સાંસારિક મુશ્કેલી એને લીધે—તેમાં એ ખાસ કરીને તો આર્થિક વિટંબણાઓને લીધે તથા લોકો તરફથી પૂરતો આશ્રય ન મળ્યો તેને લીધે—ચાકીને એણે એ કામ પડતું મૂક્યું. પણ તે દૂક મુદતને જ માટે—જાણે કે માનવચિત્તમાં પણ સાગરની પેઠે ભરતીએટલા વ્યાપ્તા કરે છે, વીર પુરુષના અંત-

રમાં પણ ઉત્સાદનું પૂર અસ્પષ્ટતા માટે જોમરે છે એટલું જ જતાવતા પૂરું જ. બાકી ધીરવીર નર્મદ દ્વિ આદ્યું અધૂરું મ કે એવો દનો જ નહિ. અર્થ સાધયામિ યા વેદં પાતયામિ એવો ઉમ મરણિયો નિમ્મય એજ એનું પ્રકૃતિ લક્ષણ દર્શ, એટલે ૧૮૬૮ ના આરંભમાં એણે એ કોશનું કામ અધૂરું હતું ત્યાંથી આગળ ચલાવ્યું ને એ વરસ પૂરું થતા પહેલાં તો એણે રાત દહાડે સતત ને સખન મહેનત કરીને કોશ પૂરો પણ કરી નાખ્યો.

કોશ પૂરો તો થયો, પણ તે પ્રકટ થી રીતે કરવો ? ત્રીજા અંકદાર ધરને ખૂણે એમીને કોશ કરી આપે, પણ તેનો હપામણી ખર્ચ ક્યાંથી કાટે ? એટલે હવે નર્મદ તે હપાવવાની તજવીજમાં પડ્યો. આ તજવીજમાં જ એના ચારિત્ર્યની પૂરેપૂરી કસોટી શબ્દ ને આખરે તે સો ટચના સોના રૂપે ગળાઈ ઉઠ્યું. કોશપ્રાંતનું અત્યંત ઉદાત્ત ને કાવ્યમય પ્રકરણ પણ આ પ્રકાશનની તજવીજથી જ રસ થાય છે.

ઉપર જણાવ્યું તેમ નર્મદે કોશનું કામ બે કટકે કરેલું : (૧) ૧૮૬૦ થી ૬૬ ના ગાળામાં 'ત' અક્ષર સુધી ને (૨) ૧૮૬૮માં બાકીનું બધું. આમ આઠ વરસ સુધી લાંબી મુદત સુધી ચાલેલું હોવાથી એ કામ આદિથી અંત સુધી જોષએ તેવું એકધાતુનું થઈ ચકયું નહોતું એટલે એણે એક બાળુથી કોશના પ્રકાશનની તેમ જીવ બાળુથી આગલા વરસોમાં કરેલા કામનું પુનરીક્ષણ કરી કોશને બને તેટલો સંપૂર્ણ જનાવવાની તજવીજ કરવા માંડી. નર્મદના કેટલાક ખાનગી પત્રો 'શુજરાતી'ના દિવાળાના આંકમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે તેમાં આ એના વિવિધ પ્રયાસના ઉત્ક્રેષ્ઠો જોષ શકાય છે. કોશમાં જુદા જુદા પ્રાંતના સંઘના પ્રચલિત શબ્દો આવે એટલા માટે નર્મદે તે તે પ્રાંતના વતનીઓ પાસેથી બને તેટલા શબ્દો મેળવવાને ચત્ર કર્યો હતો. આ સંબંધમાં એ મેશની 'મુખમુકા' માં લખે છે કે 'જુનાગઢ તથા ભાવનગરમાં મિત્રોએ શબ્દો લખી મોકલ્યા હતા. મેમદાવાદ નડિયાદ ને અમદાવાદના કેટલાક જણ પાસેથી શબ્દ મળ્યા હતા. કાઠિયાવાડી શબ્દો મેળવી આપવામાં કવિને બે જણની મદદ મળી જણાય છે: (૧) જુનાગઢનિવાસી કોઈ નાગર જુવાન લક્ષ્મીરામ ને (૨) ભાવનગરનિવાસી ગણપત-રામ વેણીગમ એમના-સાહેબ, વૈદિકગ્રંથ, વિવિધ ટેલ આદિના ચરિત્ર લેખક. લક્ષ્મીરામને નર્મદે લખેલું કે

ઉતાવળ નથી પણ અનુકૂળતાએ નીચે લખેલા ગ્રંથ કામ કરવાનો શ્રમ લેરો. આપણા જિલ્લામાં ન વપરાતા એવા કાઠિયાવાડી શબ્દો જે તમારા સાલણવામાં આવે તેનું અર્થ સાથે લખાણ રાખવું. કાઠિયાવાડમાં થયેલા બહારવટીઆ સંબંધી વાતો (તેના વરસ સાથે) એમી કરવી. આપણા દેશી રાત્રીઓમાં વપરાતા હિંદુઓમાં જુદી જુદી જાતની જાંઠક, જુદી જુદી જાતની તરવાર-વગેરે શબ્દ, વાતો તે નામ જેમ જેમ મળતા જાય તેમ તેમ મોકલ્યા કરવા.

ગણપતરામને એક પત્રમાં કવિએ જણાવેલું કે

તમે શ્રમ લઈ લેવાડી શબ્દ મોકલ્યા ને ખીજ શબ્દને માટે પત્રમાં તથા ચોપડીના કવર ઉપર જે સૂચના લખી છે તેને માનું તમારો મોટો ઉપકાર માનું હું. જિલ્લા મિત્રોમાંથી અને ધણીકા શબ્દો

મળ્યા છે પણ તે ખરા તો ક્યારે કહેવાય કે જ્યારે તમ સરખા વતનીઓના મોકરેલા શબ્દો જોડે મળે તારે. માટે જોવા શ્રમ લીધો છે તેવો નવરાસો લ્યા નરો, એવી આરાશ રાખું છું.

કોશમાં શબ્દો દાખલ કરનાં પહેલા નર્મદ કેટલી ચોકસાઈ કરતો તેનો એના આ વચનો ઉપરથી ખ્યાલ આવશે. નર્મદનું મિત્ર-મંડળ તેમ પ્રશમક મંડળ બહુ બડોળું હતું. એટલે એના કોશ માટે એને જુદે જુદે રચણેથી સારી સંખ્યામાં શબ્દો મળેલા. પણ એવી રીતે મળેલા શબ્દોની ચલિતતા ને યથાર્થતાની ઉપલા પત્રમાં દર્શાવી કે તેવી ખાતરી તે તે ભાગના વિશ્વામ-પાત્ર વિદ્વાન પાસે કરાવ્યા પછી જ એણે તેને પોતાના કોશમાં રચાવેલું. 'નર્મકોશ' પ્રકટ થયાને આજે પૂરા સાઠ વરસ થઈ ગયા, છતાં ગુજરાતી ભાષાનો કોશ કરવાની વાતો કરનારા કેટલાક શબ્દમંખ્યા મમમોગી દેખાડવાના લોભમાં કશી ચોકસાઈ કર્યા વિના જે આવ્યા તે શબ્દો આખો મીચીને દાખલ કરવાની હિમાયત કરે છે. તેઓએ આ બાબતમાં નર્મદ પાસેથી એક બોધપાઠ લેવાની જરૂર છે. કોશના પ્રારંભભાગમાં કવિએ સંક્રાવર જુની ગુજરાતીના જે નમુના આપ્યા છે તેને માટે પણ આજ જાતની તજવીજ કરેલી પત્રો પરથી લાગે છે. ગણપતરામના પરના એક પત્રમાં કવિએ પુઝવેલું કે

વારં લાઇ, ગુજરાતી ભાષાના પ્રાચીન ગ્રંથો અથવા એવાના પાનાનો સમૂહ તમારી તરફ મારા જોવામાં આવે ખરો ? સૈકા સૈકામાં ભાષામાં કેટલો અંતર પડ્યો છે તે જાણવામાં છે ? નર-સહી મહેતાની પૂર્વે કોણ કવિ થઈ ગયા છે ?

X X X X

લક્ષ્મીરામ પરના પત્રમાં પણ એ જ વાત છે:

જુની ગુજરાતી ભાષાના નાના મોટા ગ્રંથ-પાનાનો સમૂહ તમારા જુનાગઢમાંથી મળી આવશે ? મારો વિચાર આ છે કે આજથી સો ને પછી બસે ને એમ ૧૦૦૦ વર્ષ ઉપર આપણી ભાષા ૧૫ કેમ બદલાતી ગઈ છે તે વિષે યથાસ્થિત જાણવું-તેમ નરસહી મહેતાની પહેલા કોણ કોણ કવિયો છે તે સબધી પણ જાણવાનું છે.

કોશની જાતજાતની સામગ્રી એકઠી કરવામાં નર્મદને કેટલી મહેનત પડેની ને કેના કેવા યત્નો કરવા પડેલા તેનો આ ઉત્તાગએ ઉપરથી કંઈક ખ્યાન આવશે.

કોશ મુદ્રણની મુશ્કેલીનો પણ આ પત્રોમાંથી સારો ખ્યાન આવે છે. આ મુશ્કેલી એ વખતે લોકોમાં જાણીતી થઈ ગઈ હોય અને જાહેર જાણ પળું તે વિશે ચર્ચા કરવા લાગ્યા હોય એમ એના ગણપતરામ પરના એક પત્ર ઉપરથી જાણાય છે નર્મદ એમાં લખે છે.

નર્મકોશ છપાવવાની સહાયતા સબધી ચરચા ચાલે છે તેથી ખેદ પામું છું. આજ દિન સુધીમાં મારા કોઈ ગ્રંથ વિષે ચરચા થઈ નથી. દહોડ જે ઉભરના કામ સાથે મારી તરફથી ચર્ચા ચાલવી

જુઓ નર્મકોશ, આ

'નર્મપ્રવાલી'— ગુજરાતી દિવાળી ૧૯૧૯, ૫ ૧૭૪૪ અને ૧૭૪૩.

સર સાગ નદી ને યાદ નથી. સરકાર ને લોકો તરફથી મદદ ન મળવા વિષે મિત્રોમાં વાત કરતાં દાખ-
લામાં નર્મદા કોરા વિશે બોલાયતું તે પત્ર મિત્રોએ બહાર ચરવેલું છે. ને એ ઉપરથી નરે બેકદર લોકમાં
ગમે તેમ ચર્યા ચાલે તારે મારા ચરખાનું મન કેમ ન હુખાય ? વળી મારી ખાતરી છે કે ગમે તેવી
ને ગમે તેવી ચાલના ચાલવા છતાં પણ ને જુજ રકમની પણ મદદ મળવી કાલ છે. બાહ્ય ! એ કોરા
બેકદરોમાં ? છપાશે જ ને પ્રતાવનામાં લખવાનું યરો કે તે આટલો ચર્યાચો છતાં પણ ગુજરાતીઓમાં
કોઇ સંદેહદસ્ત ન મળે ! પણ એ વિચાર ફેરવવાનો પ્રસંગ ઇશ્વર મને આપે, એવું મારું ગુજરાતીઓ
સાથેથી અભિમાન છે.

આ પત્રમાં થાક, ખાતિ, ને નિરાશાની રમટ નિરાશાનીઓ જોઈ શકાય છે. છતાં
આના સન્નેગોમાં પણ એનામાં સ્વમાનની વૃત્તિ કેટલી તીવ્ર હતી તે ગોપાળજી સુરજી પત્રના પત્ર
માથી નીચે આપેલા ઉનાગ ઉપરથી જણાઇ આવશે

ધણે વરસે ધોળે ગમે પુરૂ થયતું પુસ્તક પરીક્ષા વનાના જનને અર્પણ કરતું એ મારી તે જ વની
શોભા નહીં મારું મારો વિચાર એ કોગ ગુજરાતી લોકોને જ અર્પણ કરવાનો હતો. તો પણ તેમ
કરાવવાની ઇચ્છાની મરજ નહીં ! જલગીથી કોરા પ્રજા ચવાથી આપણા લોકોને ધણો લાભ છે (કે બીજા
હવા થાય) એમ નહીં જો કાઇ આ વખતમાં રૂપીઆ જે હાલની મદદ કરે તેને અર્પણ થઈ કરવાનું
સમરે વિચારવા ધારૂં એથી કોરાની મદદમાં જે હાલની જુજ રકમ આપનારનું નામ પણ ગુજ-
રાતી બાવાની સાથે કાયમ રહેશે જાડાં સુધી દાંડુ મળે ત્યાં સુધી અમેજને અર્પણ ન થાય તેવું ઇચ્છું છું
શ્રીમત લોકોને જુજ હોય નહીં નામને માટે મદદ કરે ને તે વડી ચાપાચોપથી એ ચો ગળજ ? પરાકાષ્ટાની
મહેનતના બદલામાં હું કે ઇજ નથી ઇચ્છતો. માત્ર જય છપાવી પ્રજા કરવાને ઇચ્છું છું તે છતાં મારું
ગુજરાતી ખરો ઉદાર નથી મળતો ! પણ તેઓનો દોષ મો ? હજી સમજ આવતી નથી, ને હું પણ જોઈ
છ કે વાર મો છે ? મો નહીં મળે તો પણ મારી અડચણો તો પ્રતાવનામાં બહાર યરોજ છેલ્લું
લખવાનું કે જે મદદ કરનાર ધણી ચાપાચોપ કરે તો બહેતર છે કે તમારે એ ઉદયોગ છોડી દેવો. હું શ્રીમત
નથી પણ સુધડતા ને પ્રસારત મન તે શું તે સારી પેઠે સમજી હતી માટે મને હલકો સમય રચવાનો નહીં
ને તમારે એમ ન સમજવું કે વચમાં પગે છકે ને કામ ન થાય તો ખોટું અચર દાખિ દમણા જોગ નહીં
આવે તો પડી પણ આવશે તમારો ઉપકાર મારા હપર યરો પણ મારે માટે તમારા ઉપર કોઇ પાડ ચડાવે
તે મારાથી નહીં ગરદાસ થાય માટે દેકમાં રહી કામ ચલાવવું

અતીત નિરાશામય ને કષ્ટભરપૂર પરિસ્થિતિમાં પણ કેવો ઝડક ટેક ? બૂખે મરી જાય
પણ વૃણ ન ખાય એવા વીરકેસરીનીજ વૃત્તિ આ પત્રમાં નથી બ્યકત થતી ?

આખરે નર્મદની તપશ્ચર્યા શોધા વખતને માટે તો ફોન છે. લાવનગર માહિયરસિક
શ્રીમત છાનન લક્ષ્મીદાસ દેસાઈને ગમે તો આપો આપ અચવાતો ગણુપતરામ કે ગોપાળજી
સુરજીના પ્રાસાથી આ કોરાના પ્રકાશના મદદ કરવાનો વિચાર આવે છે, અને તે પોતે પોતાનાજ

- જુઓ નર્મદપત્રાવળી ' ૧૯૧૮ પૃ ૧૭૪૫
, સદર ગુજરાતી ૧૮૨૨ પૃ ૮
, નર્મદાવળી ' ગુજરાતી ૧૮૧૬, પૃ ૧૭૪૩

તરફથી—નર્મદ તરફથી કરી સીધો પ્રયાગ નહિ થએનો છતાં જાતે ચાહીને—નર્મદને પત્ર લખે છે, એમનો પત્ર તો મળતો નથી, પણ નર્મદે એમને લખેનો ઉત્તર તેમા પ્રગટ થયો છે. પત્રમાથી થોડાં વાક્યો ટાક્યા છે એ ઉપરથી લાગે છે કે નર્મદ જેવા સ્વમાની ટેકીના પુરુષને સ્વે એવી માનહારી વૃત્તિથીજ એ લખાયો હશે. નર્મદનો પોતાનો ઉત્તર પણ જેવા જેવો છે.~

×

×

×

×

આપનો તા ૧૦ અક્ટોબરનો સ્નેહદર્શક તા ૧૩ મીએ વાચી ૧૦ વરસ ઉપર ચયવા સમા-ગમનું સ્મરણસુખ પામ્યો હતું તે આપ ને પત્રવ્યવહાર બરી રાખવાની ઉમેદ રાખી છે એ ઉપરથી આરામ રાખુ હતું કે આપને હું કેટલાએક કારણોથી આપણે બંને એકમેક ને છેકળ જોળખતા ન હોઈએ તેવી સ્થિતિમા આવી રહ્યા હતા તે શાછળ પત્રરૂપી નેત્રદારાએ પરસ્પર રસ આપતા યઈયુ

આપને આપણા દેસસુધારા ઉપર ઉત્તર અને પ્રીતિ છે તે વાત હરેક પ્રસંગે સાલજી અત કરણને ધણોજ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે એ વાક્યો આપણા પત્રમા આપે જણાવ્યા એથી મને પણ થોડો સંતોષ નથી કારણ કે આપ શ્રીમાન પણ દેરાને અર્થે યતા કાર્યો તે સંસારમા ઉત્તમ પરમાર્થ છે એમ અત કરણથી સમજે છે—ઇતિહાસો વાચ્યાથી જણાય છે કે સુધારાના કાર્યો મધ્યમવર્ગના જનોથી થયા છે તે પછી પ્રથમ વર્ગના જનોએ મોગી સહાય કરી છે કે જેથી પેલા વિશેષ જાણ્યા છે

આપણામા હજી અનુભવ વિવેક, સુધારાના વિચાર ફેલાવનારા થોડા છે ને કામો કરનારા તો વળી બહુ જ થોડા છે, અને કેટલાક શ્રીમ તો સ્વાર્થથી મોટાઈથી ને રાશ્રમમા પડ્યાથી સહાય કરનારા છે પણ શક્ત વિચારથી ને શુદ્ધ છુદ્ધિથી સહાય કરનારા બલકે નથી એમ કુ તો તે ઓઢુ નથી ને આપે જે દિલ્લદાસથી મને પત્ર લખ્યો છે તે જ્ઞેતા આપ શ્રીમાનવર્ગમા સુધારાને શુદ્ધ છુદ્ધિથી સહાય કરનારાઓમા પ્રથમ ને પ્રથમ માનને યોગ્ય માઝો ખરા

×

×

×

×

એટલી રકમનો આશ્રય મળવાનું આપની તરફથી બનેથી એ આશ્રયના બંદલામા સર્વ શુજરાતી તરફથી ને મારી તરફથી મારે જે ઉપમાર માનવાનો થશે તેના પ્રકાર સબધી હું આપને જણાવીશ.

આપના શુદ્ધ સ્નેહનો અભિલાષ રાખનાર
નર્મદાશ હર લાલશંકર

દસ દિવસ પગીના બીજા પત્રમા લખે છે કે મુદ્દયુ ખર્ચ પોતે ધાર્યું હોત તો ઉપાડી શકત —આપના તા ૨૧ માના પત્રના ઉત્તરમા ઉપકાર માનવા સ મધી વિશેષ વિવેક કરવો મૂકી દઇ નીચે પ્રમાણે લખુ છુ.

×

×

×

×

ધૃતરે-જાથી આપ અનુકળ યાઓ છો ને નગને કુ દતથી શોલાવો છો તો મારો આત્મા પ્રમન થવો જ જોઈએ વિશેષ આ રીતે કે નાગર અચકર્તા નાગરનો આશ્રય ને નાગરનું હાપખાનું !

પારાનાર મુરેલીઓ છતાં નર્મદે આ પત્રોમાં જે નિસ્પૃહતા ને હારભોજ દર્શાવ્યાં છે તે ભર્તૃહરિના 'ધીરં ઘિલ્લોકગતિં યાતુઃકૌતુકમ્ મુદ્ધતે' એ અમર પદ્ધિતનું રમણ કરાવે એવાં નથી લાગતાં ? એને ઠેકાણે બીજાને દાખ દોત તો કેટલો ધાંધો થઈ ગયો હોત ? ને કેટલી અપવૃત્તિને બીજે ચડી ગયો હોત ?

આ પત્રઅવતારનું પરિણામ એ આત્મ કે દેશ છપાવી આપવાનું છગનલાલ દેસાઈએ પોતાને માથે લીધું ને '૮૭૦ ના જન-નુઆરીથી કેસ ભાવનગરમાં છપાવા લાગ્યો. આ રીતે અનેક આશા નિરાશાઓને લાંબી તજવીજ પછી નર્મદનું કામ કંઈક ચીત્રે પડ્યું. સાધારણ રીતે આપણે 'નર્મ' કેશ ' ને જોનસનના અંગ્રેજ કેશ સાથે સરખાવીએ છીએ, અને એવી સરખામણીથી નર્મદને ભારે માન આપી દેતા દોષએ એમ માનીએ છીએ. પણ બરાબર તપાસીએ તો નર્મદની મુરેલીઓ જોનસન કરતાં અનેક ગૂણી વધારે હતી એમ માલૂમ પડશે. જોનસન જે દેશ રચેલો તે સાવ અવમાથી રચેલો નહિ. એની પહેલાં પણ બે ત્રણ નાના દેશ થયા હતા, અને તેમાંના એક સૌથી વિશેષ પ્રચલિત કેસ Nathan Baileyના Dictionarium Britannicum નો તો તેણે પોતાની કૃતિના પાચાશ્વેજ ઉપયોગ કર્યો હતો. આ કેસમાં તેણે વચ્ચે વચ્ચે દેશ પાનાં નખાવેલાં, ને એ દેશ પાનાંમાં પોતાના તરફથી નવા સબ્જે અર્થો આદિ સાગતી ઉમેરી તે પોતાના સહાયેને આપતો અને તેઓ તે મથારથાને દાખલ કરી નક્ક કરી લેતા. એ રીતે તેણે પોતાને નવો દેશ રચેલો. પણ નર્મદે દેશ રચ્યો તે પહેલાં તો એક પણ શુદ્ધ ગુજરાતી કેશ સમ આવા પણ દશે નહોતો. ત્રણેક ગુજરાતી અંગ્રેજ દેશો થયા હતા ખરા પણ સર્ગળ ગુજરાતી કેશ તો એણેજ પહેલ વહેલો કર્યો. નર્મદનો જમાના જોનસનના જમાના કરતાં વિદ્યાસંસ્કારની આખતમાં ધણે પછાત હતો તેથી સબ્જેસંગ્રહ તેમ અર્થનિષુદ્ધર્મા એનું કામ જોનસન કરતાં પણ કપરું હતું. વળી મુદ્રણની બાબતમાં પણ જોનસનને નર્મદ જેટલી હાડભારી ભોગવવી નહોતી પડી. તેને તો એક પ્રકાશક પહેલેથી મળી ગયો હતો, એટલે તેને તો પોતાના કામ બદલ પૈસા મળ્યા હતા, ને મુદ્રણ વ્યવસ્થા તો એ પ્રકાશકે પોતાની મેજે કરી લીધી હતી. આ રીતે દેશ પૂરતો નર્મદ ગુજરાતનો જોનસનજ નહિ પણ સવાઈ જોનસન એમ કહીએ તોપણ ખોટું નહિ. નર્મદના સાહિત્યજીવનમાં કેશનું એક બીજી રીતે મહત્ત્વ છે તેના તરફ પણ અહીં લક્ષ્ય બેંચ્યું જોઈએ. નર્મદની ગદ્યશૈલીની અંદર ચબ્બેલા ક્રમિક ફેરારિતું બરાબર અવલોકન કરીએ તો જણાશે કે એનું પરિવર્તનનિષ્કુ આ કેશમાંના બે નાનકડા પ્રસ્તાવ-સેજોજ છે. નર્મદનું નિત્ય પઝાડા મારણ ઉદ્ધત ચિત્ત જેમ આ કેશની પ્રસ્તાવતામાં પહેલીજ વાર શાન્ત, પ્રસન્ન ને ધીર ગંભીર અનેકું માલૂમ પડે છે તેમ એની ધોધની પેઠે ઉછળતી ભુસ્સાદાર શૈલી પણ આ પ્રસ્તાવનામાંજ સૌથી પહેલી વાર શાન્ત પ્રસન્ન ને ધીરગંભીર અનેકા વસ્તુતઃ નર્મદના ઉત્તર વયના ગદ્યમાં જે ચોક્કસાધ ને સંક્ષિપ્તતા નજરે પડે છે તે આ કેશના શબ્દોની વ્યાખ્યાઓ ધડવાના મહાવશનુંજ પરિણામ છે. આ રીતે 'નર્મદેશો' આકતરી રીતે એન શીલ તેમ શૈલી ઉભય ઉપર પ્રગળા અસર કરેલી તે આ કેશમાંના બે લઘુ લેખો એ 'નર્મગદ્ય' ને 'ધર્મવિચાર' બેની સર્વથા લિન્ન લિન્ન શૈલીઓ વચ્ચે સંયોજક અંગેશ ૩૫ અનેલા.

વાચકે અર્ધ J. T. Winterich દ્વારા 'Boo! And The Mind' માને 'Johnson's Dictionary' (૧૮૨૩-૫૦) ઉપરનો જેમ વાચકો કપના મુદ્દા પૂરતા એના ઘોડા રાખેલા આ રવાના - 'Johnson, in fact, used an interleaved copy of the latest edition of Bailey as the basis for his own work. He made this copy "the repository of the several articles, and these he collected by incessant reading of the best authors in our language, in the practice whereof his method was to score with a black-lead pencil the words by him selected, and give them over to his assistants to insert in their places.' p 272.

×

×

×

×

વાર. કેસ ભાવનગરમા છપાતા લાખો, પણ એક સૌથી આકરી કસોટી નર્મદને માટે બાકી હતી. એના જીવનનું એક પરમ યશસ્વી પુરું હતું એને લડી લેવાનું હતું. કેસ ત કુધી પહોંચ્યો એવામાં ભાવનગરના કાલશરીંગદાને ખૂબે એવું કંઈક નર્મદને લાગે થયું. એક વિશ્વાસપાન ઠેકાણેથી સાંભળેલી વાત સાચી હોય તો ભાવનગરના નાગરોના ઉપકાસ કરનારું કંઈક લખાણ નર્મદના 'ડાહ્યા' માં આવ્યું. પણ આ બંધાવ ૧૮૭૦ પડીને છે. તે 'ડાહ્યા' એટલા બધા વરસ આશ્વે કે કેમ તે તેની કાષ્ઠ મળતી નહિ. હંદાથી નહીં થઈ શકતું નથી. આથી આખી બાજુ કથળી ગઈ તે ભાવનગરના કાલશરી ગંગા એવંતના લુકમથી 'નર્મદેશનું' મુદ્દણ એકાએક અધવચ્ચ અટકાવી દેનામાં આવ્યું. આમ નર્મદના વીરત્વને વળી એક વધુ પડકાર કરવામાં આવ્યો. નર્મદે એ વગર મંડેએ ઝીની પણ લીધી ૧૮૭૦ માં એણે બાકીનો ભાગ પડને ખરો સૂરતમાં અતિવરાથી છપાવી નાખ્યો તે સાન આખર પડેલા તો જાત જાતની મુશ્કેલીઓનો જાજરો જંગ ખેડીને આવતા વિજયી સુનાટની અલ્લીથી એણે કેસ પ્રકટ કરી દીધો. મામા પક્ષે તો એમ ધારેતું કે અમે છપાવી આપીશું તોજ કેસ પ્રકટ થઈ શકશે તે અમારી એાય જગે એટલે નર્મદનું કામ રખડી પડશે. નર્મદની બાલરિયતિ પણ દેખીતી તો એવીજ હતી. પણ બાલરિયતિ ગમે તેટલી અસહાય કે લાચાર હોય તોપણ સમય પ્રતિભાસાળી પુરુષને હાંધેલામાં કાષ્ઠ દહાડે કોઈ સાર કાઢતું નથી. આવી હોતી એમના પરાક્રમ પર ઉદાસીનતા, આગમ. કે નિરાશાની જે રાખ બાકી હોય તેને ઉડાડીને તેમના આત્મસત્ત્વને પ્રદીપ્ત કરવા સિવાય બીજું કંઈક પરિણામ લાવતી નથી. આથીજ એમર એવન પો કુનિયાગરી માણસોને સનાદ આપે છે કે

We mere man of the world, with no principle - very old-fashioned and cumbersome thing-should be on our guard lest, fancying him on his last legs, we insult, or otherwise maltreat some poor Service of a genius on at the very instant of his putting his foot on the top round of his ladder of triumph. It is a common trick with these fellows, when on the point of attaining some long-cherished end, to sink themselves into the deepest possible abyss of seeming despair, for no other purpose than that of increasing the space of success through which they have made up their minds immediately to soar.

નર્મદે બરાબર આવું જ ક્યું. પોતા પર અણુધારી આવી પડેલી વિપત્તિને એણે અસાધારણ પરાક્રમજન્ય પોતાના જીવનના ઉત્તમોત્તમ વિજયના રૂપમાં દેરવી નાખી. અત્યાર સુધી એ ઉપકારના બારથી દંછક દીન ગયો હતો. કોષ્ટ પણ વ્યક્તિને નડેતો અર્પણા ધારેણે તે ગ્રંથ ધારી હારીને એક વ્યક્તિને અર્પણા એણે પોતાના ચિત્તને જેમતેમ સમનવ્યું હતું. પણ આ બેડેખાંઓની નાદનીએ એના પળવાર એકે ચડેલા આત્માને ઢંટોળીને જામત કર્યો એટલે એણે તે વિચાર પડ્યો મૂક્યો અને કોષ્ટદ્વારા પારથી મહેનતે અમર થવાના ઉમેદવારને જીંદગીભર હાથ ધસતો રાખી પોતાનો એ ગ્રંથ એણે ‘ગરવી ગુજરાત’ ને જ અર્પણ કર્યો ને જાણે કે એને કહેતો હોય કે ‘મહાશય’ આપ એમ ધારતા હતા તે કે મારા વિના કોષ્ટ કહોડો બહાર પડવાનોજ નથી પણ જુઓ, આપ નામધરની મદદ વિના પણ કોષ્ટ બહાર પડે છે, અને વળી સુન્દર રૂપમાં ઉચિત અર્પણ સાથે બહાર પડે છે; એવી રીતે ટાઢા યમ દેતો હોય એવા ઉપરથી શાન્ત, સૌમ્ય પણ અંદરથી કાર્ગ-સિદ્ધિના ગર્વને સામર્થ્યથી ભરપૂર એવી પ્રૌઢ વાણીમાં એણે લખ્યું કે, પ્રવૃત્તિવાળી સ્થિતિમાં તથા આત્મ્ય વિનાની સ્થિતિમાં પણ ઉત્સાહવાળા ઉલ્લુક્તપણા વડે આ કોષ્ટ રચાયો છે ને જપાયો છે.

X

X

X

X

નર્મદના સમગ્ર કાવ્યસમૂહમાં ‘જય જય ગરવી ગુજરાત’ એ આ કોષ્ટનું અર્પણકાવ્ય જેમ કલગીરયાને છે, તેમ નર્મદના સમગ્ર કાર્યસમૂહમાં એનું આ અર્પણકાવ્ય-જીવનમાં જે પાર વિનાનાં યુદ્ધો એ લડી ગયો છે તેમાંનું એક પરમ કીર્તિકર યુદ્ધ સ્વયંવતું એનું આ અર્પણ કાવ્ય-ગુજરાતને જાણે સદાકાળ સંભળાવ્યા કરશે કે

‘દીનદીન કેખાતો હોય તોપણ કોષ્ટ પણ વિદ્વાનનું’ કહી અપમાન કરશે નહિ. અકિચ્ચન અસહાય દશામાં પણ એનામાં અમોઘ બળ છુપાઈ રહેલું છે એ વીસરશે નહિ. તમારું અપમાન એને દાખી નહિ શકે. તમારી લક્ષ્મી એને બાંધી નહિ શકે.

નોંધ:—આ સંગીત ને સુન્દર લેખને છેક છેલ્લી પદ્યએજ જપાયો ‘જાગ્ય મન્યું’ તેથી અનીચ્છાએ તેમાં કાવર મૂકવી પડી છે ને પ્રમાણેને પણ ફર કરવાં પડ્યાં છે; વાચક નર્મદની કૃતિઓ અને ‘ગુજરાતી’ ના દીવાળી સાહિત્યમાંથી પૂર્તિ કરી લેશે. રા. જ. ૨૧૧૯.

નર્મદાશંકર: લોકસાહિત્યની દૃષ્ટિએ

૨૧. ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુર

કવિ નર્મદાશંકરે ત્રેમશૌર્વના ગીતો ગાતાંશાનાં પશુ લોકસાહિત્યની અશુભાલ સેવા બજાવી છે. લોકસાહિત્યનાં સંશોધન આજે જ થયાં છે એવું નથી. લોકસાહિત્ય તરફ સાહિત્યકા આજે જ રસ લેતા થયા છે એવું નથી. જે અભ્યાસક દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો નરસિંહધી માંડી આજ દિન સુધીમાં જે જે નાના મોટા કવિઓ થયા છે એ દરેકની કૃતિ સાથે એક અથવા બીજી રીતે લોકસાહિત્યના સૂર સંબંધારો.

કવિ નર્મદાશંકરે કવિતારસનું 'પહેલું' પાન લોકજનનોમાંથી ક્યું, એ લોકજનનના રસામૃતે એનામાં કવિતાની મંગલ બાવના પ્રકટાવી. કવિ ખૂબ પોતે કહે છે કે ધીરા ભક્તનાં એ પદોએ એના કાવ્ય-સંસ્કારોના સતારને ઝણઝણાવી મૂક્યો. દાહુપંથી સાધુએ એને છંદોના પ્રથમ પાઠ શીખવ્યા. લોકસાહિત્યમાં જનનું સાહિત્ય અશુભલ છે. તત્વજ્ઞાનની અધરી લાગતી ભાષા લોકજનનમાં સરળ અને ગીઠી બની છે. એ લોકજનને અનેક કવિઓને પ્રેરણા અપી છે. અને નર્મદાશંકરના કવિત્વને એ જનનસાહિત્યે જગ્યાવ્યું હોય તો એમાં લેશ પશુ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી.

ગુજરાતી ભાષાનાં લોકગીતોના સંગ્રહોની નામાવલીમાં કવિ નર્મદનું અગ્રસ્થાન છે. ગુજરાતી ભાષામાં જેમ પ્રથમ કોષકાર, પ્રથમ પિંગળકાર, પ્રથમ ૧૬ ગથ લખનાર નર્મદ છે તેવી જ રીતે ગુજરાતી ભાષામાં લોકગીતોના સંગ્રહક તરીકે પશુ લોકસાહિત્યના ઇતિહાસમાં એમનું નામ પહેલું આવશે. 'નામર સ્ત્રીઓમાં ગવાતા ગીત' નો એમનો સંગ્રહ જોવા જેવો છે. એ છે તો નામર સ્ત્રીઓનો ગીતસંગ્રહ પશુ એમાંથી કાઢિયાવાડના લોકગીતોમાં અમર સ્થાન મેળવેલાં કેટલાંય ગીતો મળી આવે છે:

મૂરજ હગ્યો રે કેવડિયાની કપ્પસે કે બ્હાણેલા ભલે વાયા રે

આજની ધડી રે રઝિયામણી

એડે મારે ભાર પહો હો રાજ

રોડો એકુ રૂપાઈદોણી બે, રામની રાણી રે પાણી સાચ્યાં બે ।

આ અને આવાં કેટલાંયે ગીતો કાઢિયાવાડના લોકગીતોના રસભંજરમાંથી કવિ નર્મદાશંકરે આ ગીતસંગ્રહમાં લીધાં છે.

લોકગીતોના સંગ્રહકની કેટલી અને કેવી મુશ્કેલીઓ છે એ કવિ નર્મદે મધ્યમ સ્વરૂપે વર્ણવે છે. કવિ નર્મદના ચંદોમાં એનું વર્ણન કરીએ તો

'એ ઉદ્યોગ ચવાવવા સારુ મે મારી સ્ત્રીને કહ્યું. એણે તથા બીજી બેચ્છુ સ્ત્રીઓએ તે કામ માથે લીધું ને એઓએ ગીતો ગાવાનો કાજો અભ્યાસ એવી સ્ત્રીઓ પાસે જઈ જઈને સ્કોડેના રાખેડો લખી લેવા માડયા. એ પ્રસંગમાં લખાવવાની સ્ત્રીઓમાંની કેટલીએકે કાણીને ને કેટલીએકે રામ ન છડાય માટે લખાવ્યાં. પણ ત્યારે હાથવવાની વાત તેઓના બળવામાં આવી ત્યારે તેઓ મનમાં પરતાયા અને નવા

લખાવવાને બદલાને કદાચી એકરકાર થયા-એકે તો કહ્યું કે બેઠેરથી ગીતો, વખે કેવા વળી ? એકે કહ્યું કે એ તો મને આપડું નથી એમ કરતા લખાવે તો કાંઈ આગલા જોલ નૂની દે, કાંઈ પાછવા, ને મેંઈ વચવા તેઓના મનમા એવું કે પછી આપડુંને મેષ્ટુ પૂડું આવશે ? તો પાતુ તેઓમાની એમ જુવં સીએ પોતાના કાપલત જેવા ગરબાઓ [જેને સાબળવા આજુ સુરત શહેર પાછવું હતું] પ્રથમ થના મ મેયથી પછ પછી પોતાજ બુધ્ધિથી લખાવ્યા છે. '

કવિના ઉપલા કથનમાં ' કાગળ જેવા ગરબાઓ ' એ પ્રયોગ મને ખજ ગમે છે. લોક-ગીતા ગાનારી એ ગીતાને પોતાના જીવ સમાન ગણે છે. અને જેનું એ જીવનધન હોય એ જમારે એ ગીતને એકાજ પાડે ત્યારે ધરતી ધણેણી જાહે એમાં નવાજ શકે ?

આ લોકગીતોની સિદ્ધિત વિષે નમંદાસંકરે બહુ રસિકતાથી લખ્યું છે કે, ' કાગળી તથા ઉમંગથી અને આખના બાગથી તથા તાગીની છટાથી પ્રોટ રસિક સીએ શરદના ચાંદરજીવાળી ચાંત સલણી સુદર બાંગી રાતે ટીપના તીજી પથુ ઠેરલા કુમળા મધુરા સુન્તા મમંગ પ્રવાહમાં વાંસળી, ગોવાળિયા, બહેડણુ, બાલમ, મોરસો વગેરે રસભરી ગરબીઓને ગદલાવતી અને શહેરના લોક નાગરીના ગરબા જાણી દોડી આવી ઠેક મળતા અને એક ચિત્તે કહ્યુંથી રમપાન કરી તૃપ્ત થઈ ધન્ય છે એમ કહેતા, તે રંગ પથુ ફરીથી જોવામાં આવનાર નથી ! '

આ રીતે નમંદની રસિકતામાં લોકગીતોના પથુ હિરસો અમુક અરો હતો એમ સિદ્ધ થાય છે. લોકસાહિત્યના અંકારમાંથી જેમ લોકગીતોની અસર નમંદની રસિકતા પરત્વે થઈ તેમ લોક-કલાઓની અસર પથુ એમનાં લખાવોમાં ઠેર ઠેર દેખાય છે

રજુમાં પાછાં પગલાં ન કરવા વિષેના કવિના લેખમાં કુદાઓનો પથુ કવિએ અપહો ઉપયોગ કર્યો છે.

દો દો તરસ બાથ કે, સબ કદાવત શર,
કામ પડે જેળ દેખિયે, કિનકે મુખપે નર

સાઈ શરો ચારખ, ના કાયર આવીસ,
બે આવીસો બાજલે, યે ચારો આવીસ

કાલર બાજે બકત જન, બબ બજે રંગૂત,
કોના ઉપર ના જગે, આડો ગાંઠ કપૂત

મરદાદારી મુઠ્ઠી, દો દો બાલ થના
મડક કરો પૂછડો, રાખે લોગ થના

રંગૂતી આવલ બરી ખરી દોજની હોય,
જ્યુ ગોટા મૂળપે ગડે, સુ સુ ઉજ્જલહોય

અમલ બાઘલુ જોગ પથ શરો હદા કામ,
કાયર ખડગ ન વાવરે, કાયર ના દે દાન

શરો સરખસે ઉતર્યા હાથા લાજ કબાજ,
શરો ધર બધામલુ, કાયર તલિયો પ્રાણ

ભાગે મન તું ક'યકા. તો ભાગા મો જોડ;
મોરી સંગથી સાહેલીઓ, તાલી દે મુખ મોડ.

ઠડી ક'ય દયિયાર લે, મે' લડ' સકકર ધી;
પાડણી તો મુજ બલ, રન ખેરી તો ટુજ

શોભ' તા તણુખા પ્રકટાવનારા આ દુદાઓએ કવિના વીરરસને પાનેા ચડાવ્યો હોય તો એની કાણુ ના કદી શકશે ? લોકસાહિત્યમાં દુદાનું સાહિત્ય અજ્ઞ અસરકારી છે. ચાર નાનાં ચરણોમાં ફુલો કહેવાનું 'પણ' કદી દે છે.

નર્મદાશંકરે લોકસાહિત્યમાંની લોકવાર્તાઓ અને દંતકથાઓ પણ સાંભળી હોય એવી સામ્પ્રિતી એમનાં લખાણોમાંથી મળી આવે છે. કાઠિયાવાડના જેસુર ખાતર, વાજસુર ખાતર, ખાતરાળા, જોગીદાસ શ્રુમાણુ, જોશયો મેયો, ગીમતો મેયો ને રાતડિયો મેહ, એ સર્વનો ઉલ્લેખ કવિનાં લખાણોમાં મે' જોયો છે. દાયમાં માથું લપ્પને કરનાર એ જવાંમહોંએ અક્ષરદેહથી કવિના વીરરસમાં સાય આપ્યો હોય એ મને સંભવિત લાગે છે. 'ગુજરાત સર્વસંમદ' અને 'કાઠિયાવાડ સર્વસંમદ' નાં બાષાંતરોએ પણ કવિ નર્મદાશંકરને લોકકથાનકો સાથે પ્રીતિ લગાડી હોય તો તે પણ સંભવિત છે. સુરતની મુખતેયર હજીકતમાં પણ કવિએ દંતકથાઓ આપી છે. આ રીતે કવિએ દંતકથાઓ અને લોકવાર્તાઓનેા પણ ઉપયોગ સારી રીતે કર્યો છે.

કવિ નર્મદાશંકરની સર્વ કૃતિઓ અબ્યાસકની દૃષ્ટિએ કોષ્ટ પ્ધાનસર જોષ્ટ જામ તો એમાં ગુજરાતના લોકમાહિત્યના નાના મોટા બધા પ્રસંગો મળી આવે છે. રાજપીપળાના ત્રવાડી વિષે કવિએ પોને લખ્યું છે કે :

રાજપીપળા માલી, યયો ગુર વચ્ચ ત્રવાડી;
કુકીન નાગર આજ, ખેરી મેઠો છે સાડી.

એ રાજપીપળાના ત્રવાડી વિષે ગુજરાતના લોકસાહિત્યમાં એક પ્રચલિત ફુલો છે કે :

રાજ ગયો પીપળ ગયો, ગયો ઉડાવન હસ્ત;
દધિમે રો માખન ગયો, ગયો ત્રવાડી વચ્ચ.

નર્મદાશંકરનાં સર્વ પ્રસંગોમાં આવા લોકસાહિત્યના પ્રસંગો ઠેરઠેર મળી આવે છે.

નર્મદાશંકરની આ રીતે લોકસાહિત્યની દૃષ્ટિએ વિભાજ્ય આપવામાં મુખ્ય હેતુ એ છે કે લોકમાહિત્ય તરફ આપણા સાહિત્યકારોએ અબ્યાસકની દૃષ્ટિએ લક્ષ આપવું જોઈએ. ગુજરાતી સાહિત્યની ફૂલવાડીમાં લોકમાહિત્ય એ એક ચિર જીવી મધમધતું ફૂલ છે. એની સુગંધે લાખજો માણુસો સાહિત્યજીવન જીવે છે. કવિ નર્મદાશંકરે પણ એક સૈકા પહેલાં એ પ્રુબને પોતાના પ્રેમશૈય'ના મંદિરની ફૂલમ ડલીમાં રચાન આપ્યું હતું એ જાણીને લોકસાહિત્યના દરેકદરેક ભક્તને આનંદ યવો જોઈએ.

કવિ નર્મદની પદ્યવાર્તાઓ

રા. મંજુલાલ રજુછાડલાલ મજમુદાર

‘ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ કાદંબર, પ્રથમ પિંગળપદ્ય, પ્રથમ રમાલકા ની રચના આપનાર, અને પ્રથમ રૂઢ ગદ્ય લખનાર’ નર્મદદંડર, કવિ તરીકે રાજાનુભવરમિક શૈલીના ઉપામક છે. આ કવિને એક વાર્તાકાર-એક પદ્યવાર્તાકાર તરીકે ઓળખાવવાનો આ લેખમાં પ્રયત્ન છે.

નર્મદનો કવિ તરીકે વિચાર કરતાંની સાથે, તેમના મમકાલીન અને દષ્ટક અંશે પ્રતિપર્ષી એવા દલપતરામનું સ્મરણ યથા વચર રહેવું નથી; કારણ કે જાને કવિઓ તેમના જમાનાની કાવ્યમૂર્તિ ગણાયા છે,* એટલે જ તેમની કવિતાઓ એક ખીમની વિશિષ્ટ કાવ્યમૂર્તિના બહુધા પ્રતિબિંબો જ છે.

બંને કવિઓ એક જ જમાનામાં યદ્ય ગમેલા છતાં તેમની કવિતા મનુદિનું સ્વરૂપ બિન્ન છે. આ બિન્નતા માત્ર શૈલી પરત્વે છે દલપતરામ ન્યારે લોકને રુચની ભાષામાં કહેવાની ખામ કાળજી રાખતા ત્યારે તેનાથી બિંદા નર્મદાસંકર પોતાને લાગે તે બેધકક-કડવું, એર જેવું હોય તો પશુ-સંપત વાણીમાં કહેતા.

કુધારો તો બંનેને ધ્રુષ્ટ હતો, બંને બોધ તો નીતિનો જ કરતા હતા, વહેમવિદારણા બંનેના મનમાં રુચતી, ધર્મભેદગા થવાનું કાંઈને ગમવું ન હોતું. દેશરોલી થવું અને પરતંત્રતાની ઝૂંસરી વહેવાનું બંનેને નાપસંદ હતું. આ પ્રમાણે એક જ પ્રદેશમાં ધૂમતી છતાં તેમની કવિતા જુદી હતી : એનો ખુલાસો એ જણાય છે કે આ બંને કવિઓ વર્તનમાં, વિચારમાં, સ્વભાવમાં અને ટૂંકામાં બધી બાબતોના ધડતરમાં સ્વભાવત બિંદા જ હતા.

આમ વિષયસામ્ય હોવા છતાં, બંનેની કવિતાનું સ્વરૂપ, તેની શૈલી, તેની રીતિ, અને એકંદરે ચાલકલેવર નોખાં પડી ગયા છે. બંનેએ આખ આગળ રાખેલા પ્રાચીન તથા અર્વાચીન કવિતાઓના નમૂનામાં બિજતા આવવાથી, તેમના કાવ્યપ્રયોગોમાં પશુ બિન્નતા અને વૈવિધ્ય આવવા પામ્યું છે x

‘આ જમાનાની એટલે પદ્યવા ત્રીસ પાત્રીશ વર્ષમાં ગુર્જર મહાશય ચિન્મય આકાશમાં જે જે લીલાઓ યદ્ય છે તેની ખરેખરી મૂર્તિ નર્મદાસંકર છે’

‘દેશકુધારણાના વિષયમાં આ [દલપતરામની સજાર જની અને નર્મદની મન્ત] પદ્ય પદ્ય શૈલીઓ આ બે કવિઓએ વાપરી છે, અને તેનું ફળ જુદે જુદે રૂપે પણ એક જતન અને સમાન જ થયું છે.’

દલપતશૈલી ‘દઈ’ થી સુકત છે, એટલે ધડી બે ધડી નવરાશની વેળાએ વિનોદ કરવો એમાં જ મોટું સુખ માણે છે, અને એમની કવિતાનું લક્ષ્ય પણ એ જ છે. દલપતશૈલીની ચોટ હમેશા સજારના મન રંજન કરવા ઉપર જ રહેલી હોય છે, અને તેથી તેમાં તેમણે જરાજર રસેક પણ મેળવી છે, કેમ કે શ્રોતાઓના મનમાં બિતરોને તેમને તે કેમ લાગે છે તે જોવાની શક્તિ એમની કવિતાશૈલીમાં છે.

* સરખાવો નવલરામ નર્મદકવિતાની પ્રસ્તાવના (૧૮૮૭)

x સરખાવો નવલરામ નર્મદકવિતાની પ્રસ્તાવના (૧૮૮૭)

પરંતુ નર્મદની શૈલીનું સ્વરૂપ તથા ઉદ્દેશ આથી ઊલટા જ છે. એ, સભાને રંજન કરવા નહિ, પણ પોતાના અંતરનો ઊલારો બહાર કાઢવા માટે જ કવિતા કરતા હતા. એમની શૈલી ઊછળતી અને મસ્ત હતી. કવનવેળા દક્ષપતરામની સમક્ષ જેમ શ્રોતાની મૂર્તિ આવીને ઊભી રહેતી, અને તે તરફ જોઈ જોઈને જ એ પોતાની શૈલીનો ઘાટ ધડતા, તેમ કવિ નર્મદને કવિતા કરવાને સમયે અમુક લાગણી તેમની રંગરંગમાં વ્યાપી રહેતી, અને તે જેમ પ્રેરે તેમ તેમણે ઉદ્ગાર કાઢ્યા હે.

જેના તળિયાની રૂપેરી રંગની રેતી પણ દિલ્લિએ પડે એવાં નિર્મળ જળની મંદ વેગે વહેતી નહીં જેવી દક્ષપતની કવિતા છે : અને પૂર વેગમાં મદોન્મત્ત સરખી દોડતી કહોળામણાં જળવાળી નહીં જેવી નર્મદની કવિતા છે.

આમ કવિ નર્મદનું વલણ સ્વાનુભવરસિક તરફ વિશેષ હવું તેથી તેમણે દક્ષપતરામના જેવી સર્વાનુભવરસિક કવિતા રચવા તરફ ઓછું ધ્યાન આપ્યું જણાય છે. અને જે કાંઈ એવું રચ્યું છે તેમાં તેમને બારે દસેક મળી હોય એમ લાગતું નથી. નાટકો અને વાર્તાઓ રચનાર કવિમાં એવું સર્વાનુભવરસિક તત્ત્વ અવશ્ય હોવું ઘટે છે તેવું તેમનામાં ઓછું હવું, કારણ કે નર્મદાશકરનું ચિત્ત ઠરી કામ બેસી, એક જ વસ્તુનો વિચાર કર્યા કરે તેવું નહોતું. નવલરામે લખ્યું છે તેમ ભરતખંડમાં સર્વ ટેકણે જમાનાના વાતાવરણના ફેરફારની અસર યુજ્જ્વાલ ખાતે પહેલવહેલી નાજુક પારદશ્ય (Barometer-પારાશીશી) પેઠે નર્મદાશકરના અંતઃકરણ ઉપર થઈ હતી. વળી તેમનો સમય એટલે જૂના અને નવા બોલોની અને જૂના અને નવા મતોની અથડા અથડીનો કાળ. આ જ સમયમાં પશ્ચિમનાં નવાં બોલો અને વિચારપ્રવાહોનું આક્રમણ આપણા પ્રાંતમાં થવા માંડ્યું હતું.

એટલે જ નર્મદાશકરનાં કાવ્યલખાણોમાં એક જાતનો નવો જુસ્સો હતો; નવા જીવનને જેમ આપે, ચાલુ જીવનની ખામીઓ બતાવે અને દેશ સમસ્તને અમુક માર્ગે દેશનાં આવાહન કરે તેવી જાતનું ધણું હતું. દેશમાં જે જે સાંમાજિક અને આર્થિક પ્રશ્નો ચર્ચાઈ રહ્યા હતા તેમાંથી કાંઈક કાંઈક ઉપાડી લઈને તે વિષે કાવ્યો રચી, લોકસમરૂપને અમર કરવા માટે તેમણે જુદી જુદી કાવ્યપ્રકૃતિ આદરી હતી.

વળી, કવિતા એ તો હૃદયની લાગણી, ઉન્માદશામાં આવી ગયા પછી ચિત્તમાં જે ક્ષોભ ધાય તેના ઉદ્ગારરૂપે, નીકળવી જોઈએ એમ પોતાની મનજ હોવાથી, પોતાની ખાનગી લાગણી-એને કવિતાદ્વારા ઉતારવાની નર્મદે પહેલ કરી બતાવી હતી આમ નર્મદાશકરે ધણી ધણી પ્રતિષ્ઠામાં પહેલ કરી છે અને કવિતાના ક્ષેત્રને વિશાળ બનાવ્યું છે.

પરંતુ નવું નવું કરવાના મોહમાં તેમણે જૂની ધાર્તીનાં લખાણને તદ્દન વિમારે મૂક્યાં નહોતાં. જૂના સંસ્કૃત, યુજ્જ્વાલ, મરાઠી તથા હિંદી સાહિત્યમાના ટેટલાંક બોલો તથા નવા અંગ્રેજી

* સરખાવે, નવલરામ કવિજીવન . પાનુ ૪૪ પાદનોંધ બીજો

† નર્મદાશકરનું કવિત્વ સ્વાનુભવરસિક (subjective) હોવાથી નાટકાદિમાં બરાબર સિદ્ધિને ખામી રાકતું નહોતું. પાત્રપરત્વે રસવર્ણન કરવામાં સર્વાનુભવરસિક (objective) કવિત્વ જોઈએ હિયે, એ કવિત્વ યુજ્જ્વાલીમાં તે પ્રેમાનંદ લક્ષ્મી જ પરિપૂર્ણપણે જોવામાં આવે છે.

સાહિત્યમંદિરોને લીધે રૂઢિચુસ્ત નિયામોને તેમણે પોતાની કવિતામાં મૂર્તિમાન કરવા પ્રયત્નો કર્યા હતા.

પ્રાચીન સાહિત્યમાંથી સંસ્કૃતકવિ કાલિદાસ અને અગ્રેષ્ઠ કવિ ટેનિસનના ' ઋગ્વેદવર્ણન 'નાં એમણે અનુકરણ કર્યાં; યજુર્ભાષામાંથી પ્રેરણા મેળવી તેમણે ' મિંગળપ્રવેશ ' અને ' અલંકાર-પ્રવેશ ' લખ્યાં; પ્રેમાનંદ જેવાની આખ્યાનશૈલીમાં સુધારો કરી, દક્ષિણી દરદાસોનાં હરિકીર્તનમાં આવે છે તેવું, શ્લોકબદ્ધ આખ્યાન રચનાની ઉમેદથી તેમણે ' હંદો તથા દેશીઓમાં ' શ્લોકમધ્યીકરણ ' રચ્યું. ઉંક ૧૮૫૫ માં કબીર અને ધીરાનાં પદ વાંચવામાં આવતાં તેવાં પદ પણ લખ્યાં : દયારામનાં પદોનું સંશોધન કરતાં પોતે પોતાને દયારામ જેવા ઇસ્કંત કવિ અને પ્રેમના હર્ષની મૂર્તિરૂપ ગણુતા લાગ્યા. મરાઠી કવિ વામનપંડિતનો ' ગોપી-ગીત ' નો સમસ્ત્રોકી અનુવાદ જોઈ તેવો યુગરસી અનુવાદ કર્યો. સામળભટ્ટની વાર્તાઓ વાંચી, તેવી વાર્તાઓ લખવાનો-અને તેવી વાર્તાઓ લખતાં લખતાં તેમાં સમય પ્રમાણે ફેરફાર કરી, લોકરુચિને કેળવવા અને લોકની રસિકતાને વધારવા અને વાળવાના પ્રયત્નો પણ તેમણે કર્યા. અગ્રેષ્ઠ કવિઓ અને તેમનાં કાવ્યોનો પરિચય થતાં તેનાં અનુકરણો પણ કરવા બાકી રાખ્યા નહિ. આમ જૂતકાળ તથા વર્તમાનકાળમાંથી પણ નર્મદે ઠીકઠી પ્રેરણા મેળવી હતી.

કવિના મન ઉપર જે સંસ્કાર અથગતા તેની કંઈ ને કંઈ છાપ પડ્યા વગર રહેતી નહિ એટલું બધું એમનું હૃદય સંસ્કરમાહક હતું. કવિના મન ઉપર પ્રાચીન આર્યાવીન પદસાહિત્યના સંસ્કર છેક નાનપણથી પડવા માંડ્યા હતા એમ માનવા કારણ છે.*

“ કેટલી કવિતા મેં ૧૮૫૫ માં જોડી ત્યારે દોહરો કેમ કરવો તે હું બધુતો ન હોતો, કવિ સામળભટ્ટની કવિતા મેં નાનપણમાં મારી મેળે ગમે તેવે કાળે વાંચી તે પૂન પ્રમાણે, અને કંઈ દલપતરામનું ને કંઈ મનમોહનદાસનું જોઈ દોહરો ચોપાઈ કર્યા હતા. ”

નર્મદના પિતા લાલચંકર ધણે બાળે લલિયાનું પ્રાચીન ગ્રંથોની નકલ કરી આપવાનું-કામ કરતા હતા. સામળભટ્ટની વાર્તાઓ પહેલવહેલી બાપુ દરિ શેરે શિલાછાપમાં બહાર પાડી, ત્યારે કવિ નર્મદના પિતા લાલચંકર જ એ મહારાષ્ટ્રી પ્રકાશકને પ્રેરણા કરવાય, તેમ પુસ્તકો લાવી આપનાર હતા. x

જેમ નાનપણમાંથી કવિ નર્મદને સામળની વાર્તાઓ વાંચવાનો અભ્યાસ પડ્યો હતો તેમ કવિ દલપતરામે પણ પોતાના પ્રથમ કાવ્યપ્રયોગો એ સામળ કદમાંથી પ્રેરણા ઝીલીને કર્યા હતા-એ હકીકત સામળની લોકપ્રિયતા સ્થાપનામાં ઉપયોગી થાય છે. કવિવિવેચક નવલરામે દલપતરામના અવસાનની નોંધ લેતી વખતે કવિચરિત્ર આપ્યું છે ત્યાં લખ્યું છે કે : ‘ કવિ દલપતરામે સને ૧૮૪૫ માં પોતાની તેર ચૌદ વર્ષની ઉંમરે ‘ કમલસોયિની ’ તથા ‘ કિરાદંતી ’ નામની બે વાર્તા સામળના દોહરા ચોપાઈ વાંચવાના મહારસથી બનાવી હતી; પરંતુ પછીથી તે વાતો તેમણે શાડી નાખી હતી. ’

* જુઓ ‘ નર્મદકવિતા, ’ અંશ ૧ : (૧૮૮૮) પૃ. ૧. કવિની પાલેનોખ

x જુઓ, મહેતા નચુસંકર ઉદયસંકર ધોળકિયા સંપાદિત ‘ કાવ્યસુધાકર ’ અથવા ‘ નવીન કાવ્ય-દોહન ’ માંનું કવિચરિત્ર. [બીજી આવૃત્તિ સને ૧૮૯૮] પૃષ્ઠ ૪૫.

સને ૧૮૫૮માં કવિ નર્મદે ગાદિપથજીવનનો ભેગ લીધો; અને ૧૮૫૯થી નર્મકવિતાના અંકો બહાર પડવા માડ્યા. આ અરમામાં કવિ દલપતરામ-જે અમદાવાદમાં પ્રમિદિ પામી ચૂક્યા હતા-તેમનું, આંખના ઉપચાર માટે મુંઝવણ આવતું થયું. ગુજરાતી કવિનાના શોખીનોએ બન્નેને એક સ્થળે ભેગા કર્યાં, અને ત્યાં એ કવિઓનો વાદ (યુગ્મચર્ચા) થયો. તેમાં બન્ને જણા સ્વાભાવિક રીતે તપતા ગયા અને ધ્રોતાનર્મમાં પણ ભેમાં ગણ ચડે તે વિશે પક્ષ પડી ગયા. x

આને પરિણામે બન્ને વચ્ચે વૈમનસ્ય ઊભું થયું : અને એમના અનિષ્ટ ક્રયામાં કંઈક કટુતા પણ ભળી કવિ નર્મદે આ પ્રસંગે સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણદ્વારા, દલપતરામની ક્ષેત્ર શામાં છે એનું માપ કાઢ્યું.

એમને સામ્યું કે વ્યવહારચતુર, શાણા અને વિવેકી એવા મહીકાંઠાના ઉત્તર ભાગના ગુજરાતના વતનીઓ મંહીર, અને વાસ્તવિક વૃત્તિના લાગવાથી, તેમને રુચતી કવિતા તેવી જ રિચર અને વ્યવહારચતુર્ધવાળી હોવી જોઈએ એવું દલપતરામ સમજતા હતા. તેથી તેમણે, પહેલાં અમદાવાદના અને પછી એકા નિવસના માનર તાલુકાના સંઝ ગામમાં વસેલા શામળભટ્ટની શૈલીને પોતાની આદર્શશૈલી ગણેલી જણાય છે.

અસખત, શામળની સભારજની વાર્તાશૈલીમાંના ગ્રામ્યતા, અશિષ્ટતા, અસ્વીકતા, વહેમવણું, ખડકહરીપણું, દીર્ઘસૂતીત્વ-વગેરે જેવાં આગળ તરી આવતાં દ્રષ્યો દલપતરામ, નવા યુગ માટે અખત, કાળજીપૂર્વક આળી નાખ્યા : અને તેમ સવાથી, દલપતશૈલીએ શામળની સુધરેલી, સંસ્કારેલી નવી આકૃતિરૂપે જ પ્રચારમાં આવી; અને તેમ સવાથી નવા જમાનામાં ધટતી લોકપ્રિયતા તેને વરી.

કમે કમે શામળભટ્ટ સખધી, કવિ નર્મદાસંકરનો મત કેવું સ્વરૂપ લે છે તે હવે જોઈએ, ૧૮૬૫ માં પ્રકટ થયેલા ' કવિચરિત્ર ' માંનું ' શામળનું ' ગુણદર્શન નર્મદના સખોમાં ઊતારે છું :

શામળે ધણુ લખ્યું છે, ધણુ સાહિત્ય વાપર્યું છે, ધણું બોધ આપ્યો છે, ધણી ચાતુરી બતાવી છે, ને ધણા રંગ દર્શાવ્યા છે. તે સૌ જોતા તેની કવિતા એ, ગુર્જરી સ્થિતિપ્રદેસમાં એક રંગમડપ હોયતી હું, તેવી શોભે છે કે જેમાં ગુજરાતી સ્ત્રીપુરુષો અનીતિ, મૂર્ખાઈ વગેરેનું હાસ્યરસ નાટક જોઈ, દષ્ટાંતકથન સાંભળી સુબોધશિક્ષા મઠણ કરે છે. ગુર્જરાતીઓમાં પ્રવૃત્તિના આનંદનો અને ઉદ્યમ, સાહસ, ધૈર્ય, બળ, છુલ્હિ, ધરાક્રમ અને સદ્ગુણોનો પ્રથમ બોધ કરનાર શામળભટ્ટ છે

' તેની કવિતાને મેટિા ભાગ વાતોનો છે એ વાર્તા લખવાનો ઉદ્દેશ ગામડિયાઓને દીવવાનો હતા તેણે પોતાની વિદ્વતા અને કવિત્વસાક્ષિ સારી પેઢે બતાવી છે અજ્ઞાની લોકની કવિતા તરફ રુચિ કરાવ્યાનું અને તેમાં નીતિ બતાવ્યાનું માન શામળને છે તેપણુ એટલું ખરૂં કે કેટલીક વાર વાર્તાકથનના તેજમાં સુબોધ દબાઈ ગયો છે કવિ પ્રસંગપ્રસંગે નવે રસ, અલકાર બતાવે છે, પણ એમના એ રમ પદ જમવા નથી : ઉપલકિયા છે x એટલે અસર ઘણીવાર રહેતી નથી ***

x જુઓ, નવલરામનું કવિચરિત્ર પૃ. ૨૪

" વર્તમાનપત્રોમાં ચર્ચાઈ હશે કે એ બેમાં એક કવિ હોણુ અને કેટલાક નર્મદાસંકરની કવિતાને વધારે વિદ્વતા ભરેલી છે એમ કહી, દલપતરામને નજોડવા લાગ્યા બન્ને કવિ જોતે પણ સરસાસરસી પર આવેલા ખરા જ. ' પારસી પથે ' તો એક રમણ ચિત્રમાં બન્નેને એકબીજાની ચોટલી પકડાવી ખૂબ લાગ્યા છે. "

*** જુઓ ' નર્મદગદ્ય ' (સરમરી) કવિચરિત્ર - પાનુ ૪૮

કવિ નમંદે પદવાતાંઓ રચતી વખતે સામગ્રીની વાતોઓની ટૂંકી નજર આગળ રાખી હતી એમ જણાવવા માટે તેમની પોતાની નોંધનો જ આધાર છે. એપણુ એવું પણ કે કવિને પોતાના જમાનાના વિચારો ગૂંથવા પી જઈ દેવાયા, તેમજે 'વાર્તા' નું અર્થ પણ દેખું હતું, અને તેમ કરતાં પદતા કેરકાર ચોળ્યા હતા. જૂના સીમામાં નવા અંકે ભરવા જેવી આ પદવિ હતી. આમ દોવાથી, કવિના મનથી ધણી વાર સામગ્રીની વાતોનું મૂલ્ય ઘટી ગયું હતું.

મને ૧૮૬૩ માં રચેલી 'વર્લ્ડસંગ' ને ચાંદ્યાની વાત નીચે કવિની તો છે કે : 'આ વાત સામગ્રીનાં મર્યાદા જેવી નથી, પણ ખરેખર મનગાવ-પ્રેમવર્ણનની છે.' આ વાક્યથી કવિ સામગ્રીની વાતોથી પોતાની વાતને કેવી રીતે જુદી પાડે છે તે સ્પષ્ટ મગજાતુ નથી.

સામગ્રી સામે બીજાને આરોપ 'રૂઢન રસિક' નામે અપૂર્ણ રહેલી વાર્તાના મંગલચરણમાં કરેલો છે : તેમ જ એવા અર્થની એક સ્પષ્ટ પદોત્તર પણ મૂકી છે :

'સામગ્રી ઉપર ઉપરથી વર્ણન કરે છે. પાત્ર મર્યાદા નથી. એ સમાગ્રીને અનુભવ ઉપરથી લખતાં હોય એમ જણાય છે. Inspiration નથી, તે જ કદાચ પડે છે. જેથી જ વચસા મર્યાદાને (અનમર્યાદાને) મમે છે. પ્રોડ જીવિવાદને પ્રોડ બાની જ નમે સામગ્રી ની જ ડોમના વિચારગત વધારે ઉત્તરતા જણાય છે. સાધારણ અજ્ઞાન લોકોને એ લાગે છે એ નમિ છે એ નમિ, છે તેથી પ્રદર્શન-પ્રદર્શન-પ્રદર્શન માત્રમ પડતી પ્રદર્શન ને જ ચીતરે છે. સામગ્રી ની imagination અને જૂના વિચાર-ચીત્રનારો છે. પરિતોના લાઠામુને મિ પ્રેમાનંદ અને વાલ્મીકી એવે સારજીવિવાદોને કવિ સામગ્રી સામગ્રીની વાત મેડેવામાં પણ ઘણી ઉતાવળ કાઢી જાય છે એવું મન કરીને જેવું નથી ભમરાની પેઢે મુઠાપ રેતુ નવ્ય છે. ઉત્તુ નવ્ય છે. અદ્ભુત નવ્ય જેવી કદી લઈને થતું નથી, કરતું નથી, વિષયવસા થતું નથી તેથી સામગ્રીની વાતોમાં imagination નથી.'

કવિની નોંધ—તેમની ધણી નોંધોની પેઠે—છઠ્ઠા પોતાની અસ્થિતાની વિશેષ ભાવનાથી છે.

'મને પછુકજીલુ કહેલા હતા કે સામગ્રીની પેઠે એકાદ મોટોમી વાત બનાવેા હું મહેતા કે મોટોહું કવન કરતા માટે નિરાત જોખે—નાહના કદાચ એવા સાર પ્રસંગોની વાત લેવી પડે છે, પણ મોટોહું કવનમાં તો આરંભ થયો એવે એક પછી એક એમ ઉપરા ઉપરી વિચારો આવ્યા જ કરે અસંખ્ય આરંભ પણ નહીં સુધે ત્યારે થાય સામગ્રીમાં મોગ વાતો ને પોતાની મર્યાદાથી નવી જ ભેગ હશે તે શિવાય તેની બીજી બધી વાતો વિશે પણ ઉપર પ્રમાણે સમજવું. જો સામગ્રીના જેવી વાતો મારાથી સખાવાની નહીં મારે તે સ્વભાવનું બરાબર ચિત્ર આપવું મેઘએ, ને સદુ કારણને હીમે મે ઢાંચ મેઘ મોહું કવન કર્યું નથી સાધારણ ભણેલાની મરજી એવી કે મારાંદે એક બરાસકસુતરી જેવી લાખી વાત કરવી ને ધણી ભણેલાની મરજી એવી કે એક મોગી વીરરસની કવિના 'એપિક' કરી. પણ એ બંનેને સાર નિરાત મેઘએ તે મને નથી છૂટા મિત્તા તો ઘણી લખાયા છે, તેથી દોહરો મોખામમાં મધ લાખુ લખી કહારી પાના ભરવા સાથે આ વાત [રૂઢન રસિક] વખવા માઠી હતી.'

ઉપરની નોંધ ઉપરથી જણાશે કે નમંદાસ કર લાખી વાત લખવા જેટલી મનની નિરાત મેળવી શક્યા નહોતા, વળી હમેશા તરંગોમાં લેડનાર તેમનું મન લાંબી વાર્તા રચવા માટેની રચનાની તથા કવનનાની મજાગતા સાચતી શકે તેવા સભવ નહોતો. આ કારણથી કવિની ધણી વાર્તાઓનાં બોખાં અધૂરાં અથવા તો વધુઆરંભાયેલાં રહેવા પામ્યાં હતાં. પોતાની આવી

* સરખાવો, નવલકથાને મત નવલકથાવલિ, બા ૧ (સામેપ્રતોમી આરતિ) ૪ ૩૮૭

* 'મોટા મધ કરવાના વિચારમાં મે આરંભ ચિત્રો ચોખી કહ્યા છે, 'વખરે 'સુખારાદિતમ' તથા 'ઉપરાજના સાહસ' ઉપરાત બીજી વાર્તાના નામ અને તેના હાથિવર મધે જુઓ નમંકવિના મધ ૧, પાનું ૩૨૧૦૨ પાદનેધ

અશક્તનો અંગીકાર 'દિંદુએની પડતી' નામે 'એષિક' નમૂનાનું મળેલ કાવ્ય રચના વખતે પોતે કર્યો છે. *

કવિ નર્મદ, સામગ્રીના વાનિશીલીમાં કેવી પ્રાગ્વતા જુએ છે અને બીજા ગ્રેમ સંબંધી કવિતા કરનાર કવિઓ માટે પોતાનો શો મત છે તે, પોતાના કવિજીવનના દશમા વર્ષના પ્રકાશન 'રુદનરસિક' નામની અપૂર્ણ વાર્તામાં જણાવે છે :

'૩૫૧ ૩૫૨નું' સદ્ જુએ, જુએ બીતરનું' કાવ્ય : શામળ સરખા કવિ યશી ગામડિયા રહે મોતી. પડેદરાનીં તે પડે, પચલામાં કહેવાય : શામળ તે પછી આવતો, ત્રીજે દયો ગણાય. વલ્લભ, નરસંઘ ને ગીરાં, ત્રીતમ ગ્રેમાનંદ : પ્રેમી કવિમાં આવલા, મુક્તિમુક્ત મુખકંદ. શક્તિ, શાસ્ત્ર, અનુભવ મળે, કવિપદ પાસનું માય : શૂન્ય વિચારી માર તે, દલપત પ્રારો બ્દાય."

કવિના વાર્તાપ્રયોગોમાં ખાસ પરિચયને યોગ્ય હોય એવા તો માત્ર મર્યાદાક્રિયા છે : 'સાદસ દેસાઈ', 'વજ્ર', અને 'લલિતા' ઓટલાં ખંડકાવ્યના વર્તમાં ચૂક્યા નેવાં સારાં કાવ્યો છે. લાંબી સંગમ વાર્તા 'વનેસંગ અને ચાંદળા' ની વાર્તા નર્મદનો એક મહત્ત્વ પ્રયોગ છે એમ માફ માનવું છે. જો કે વાર્તાની રચનામાં પણ પાંચ ખંડમાં તાર્તને વહેંચી દેધ, કવિએ નવી બાત પાડી છે, અને વિષયની ચર્ચા પણ સામગ્રીના યુગને વટાવી જાય છે.

કવિ નર્મદનાં કાવ્યોની આપણા જમાના માટેની આશ્ચર્ય તૈયાર કરતી વખતે એમની આ વાર્તા જરૂર તેમાં સ્થાન મેળવશે એમ લાગે છે.

હવે ગણાવેલી પદ્ય વાર્તાઓનો ટૂંકો પરિચય કરાવી, આ લાંબો લેખ આટોપી લઈશ *

X "...મેટિા મંથ રચવામાં નિરાત તથા એક ચિત્તરત્તિ જોઈએ તે અને મુ'બદમાં ન મળવાથી, અને વળી લોકની તરફથી ઉત્તેજન પમ્પ નહીં તેથી મંથ લ'ખાવવાની વાત છોડી દેવી પડે છે. 'એષિક' નેવેા મેટિા મંથ લખવામાં નિરાત, એક ચિત્તરત્તિ તથા ઉદાસની સાથે આ દેશના ઇતિહાસમાંથી લીધેલી એક મુશ્કેલી વાતમાંથી ચોમ્પ નામક જોઈયે, અને પછી એ લાંબો વિષય આઠ કથાઓથી રાણુગારીને એક જ વૃત્તમાં લખવેા જોઈયે."—નર્મદકવિતા, મંથ ૧, પાનું ૩૨૧, પાદનોંધ.

* એમાંની પહેલી ત્રણ ('લલિતા' વજ્ર' ને 'સાદસ દેસાઈ') વિશે ચાક્ષિકે લખ્યું હોવાથી તે સ્વયંસંકેત્ય બારે હોવાથી અમે એ કમી કરવાની ફરજ લીધી; ચોથી—જે અમને અપૂરી જ મળેલ (વનેસંગ ચાંદળા)—આ જુદાઈના 'સારસ' માં છે. —સંપાદક

નર્મદાશંકર અને સ્ત્રીકેળવણી

૨૧. હરલાલ ત્રિવેદી

વિચારકો અને સુધારકો જીવનના ક્ષેત્રોને ૨૫શે છે, એથી વધુ મોઝા કેળવણીના સ્પર્શતા હોય છે. બીજા દેશોની સરખામણીએ આપણા દેશનું કુર્ણાવ્ય છે, કે કેળવણીના વિચાર આપણે ત્યાં સૌથી છેલ્લેા થાય છે. યુગને ધકતારા જે મહાપુરુષો આવી અને આદ્યા જાય છે

તેઓ પશુ હાં તો કેળવણીને છેલ્લું સ્થાન આપે છે અને હાં તો તેમણે જે વિચારો કેળવણીની આખતમાં રજૂ કર્યા હોય છે, તેનો સ્વીકાર પ્રજા છેલ્લે કરે છે.

નર્મદાશંકર પોતાના યુગના એક સદા હતા. એમણે જે મર્જનો કર્યા છે, તેના તરફ નજર નાખીએ તો તેમની વિભૂતિથી આપણે જરૂર અંનંદ જમીએ. એમણે કેટલા ય વિષય ઉપર યુગરાતને ચક્રિત કરી નાખે તેટલું લખ્યું છે. યુષ્મત યુગરાત આજે તેમની શતાબ્દી ઉજવે તે યોગ્ય જ છે. તેમનાં લખાણોમાંથી સ્ત્રીકેળવણીના તેમનાં વિચારો મને આકર્ષે તે, હું શિક્ષક હોવાથી, નહીં જ છે. આજે પણ સ્ત્રીકેળવણી મંડળની વિચારણામાં જે વિચારોને આપણે નવીન કહી શકીએ તે જાતના વિચારો તેમનાં લખાણમાંથી આપણને મળી આવે છે. કેળવણી જેવા અને તેમાં જે સ્ત્રીકેળવણી જેવા અગત્યના વિષય ઉપર અટલા બધા ઉદાર વિચારો તે યુગના લેખકોમાંથી તો શું પણ આજના લેખકો પામેયાં પણ આપણને કવચિત જ મળે છે. તેમનાં લખાણમાં આજે પણ બધાને નવીન લાગે તેવા યોગ્ય વિચારો રજૂ કરીને એ મહાન વિભૂતિને યત્કિચિત અજસિ આપવાનો આ પ્રયત્ન છે.

નર્મદાશંકરે સ્ત્રીનાં ત્રણ સ્વરૂપો કલ્પ્યાં છે: એક પુત્રીરૂપ, બીજું સ્ત્રીરૂપ, અને ત્રીજું જમાતા-રૂપ. એ ત્રણે અવસ્થામાં સ્ત્રી અલગ હોય તો કેવી રીતે જીવન વિતાવે અને બાળેથી હોય તો કેવી રીતે જીવન વિતાવે એના બેદ બતાવ્યા છે. પુત્રીરૂપ અવસ્થા મંડળે લખતાં તેઓ જણાવે છે કે ‘ત્રણવર્ષથી તે પાંચવર્ષ સુધી ટાકરીઓ ઠીકરાની કુડીઓ, ધટી, રેંટીઆ, દાબડી, ચલાણી વગેરે સાકડાનાં અને ચૂસ તથા તેને લગતી ચીજ મળ્યાં પછી ધાણનાં રમકડાં આમતેમ ખૂંચવા ગોઠવનામાં વખત કાઢે છે. તેઓ ઢીંગલીઓને ચીથરાં વીંટાળે છે. તેઓની સાથે અને બળડતા બળડતા બહીં તલો રવાં કરે છે.’ આ વિચારો આપણી પાસે બાલિકાની કેળવણીનો આદર્શ ખરેખર છે. નવીન કેળવણી આજે જે વસ્તુને ઉમતાથી આમળ ધરે છે, તે અર્ધા સૈદ્ધ પહેલાં નર્મદાશંકરે આપણને કહી દીધું છે. નવીન કેળવણી કહે છે કે બાળકોના સમય ઢીંગલા પોતિયામાં વ્યતીત થતો હોય છે તે એક નુકસાન છે. બાળકોને બચારી લેવા માટે ઉદ્વિગ્ધકેળવણીના પ્રયત્નો સ્ત્રીને જે સમય નવીન કેળવણીએ આજે આપણને આપ્યું છે, તેની સંખ્યા નર્મદાશંકરને તે કાળમાં થયેલી બાલિકાઓને આ સમય કેવળ લખવા વાચવા પાછળ ગાવવા એવા સતના પશુ તેઓ નથી. નવીન કેળવણીનો એક વિચાર એ છે કે બાળકો કેવળ પાઠ્ય પુસ્તકોમાંથી જ કેળવણી નથી લેતાં આ વિચાર બહુ સુંદર બાપમાં નર્મદાશંકરે રજૂ કર્યો છે આ સ્ત્રી તે. ‘લખતાં વાંચતાં શીખવું એ હું જ નામ કેળવણી નથી પણ જે જે બાહ્યતર ને શીખામણથી રીતભત સુધરે, મનની શક્તિ વધે, જોસ્સા ને રીતભાત સુધર થાય, હાથની આવડત વધે, કામો રહેલાં તથા સારા થાય તે એ

* તે બધું છે કે માની નિરોગી ને સુખી હાલત ઉપર અર્જનું વધવું ને યવાના બાળકનું નિરોગીપણું આપાર રાખે છે. જણવાની તૈયારી ઉપર તે આગળથી દોડિયાર સોચાણી અથવા બહુલા ડોક્ટરને સોધી રાખશે સુવાવડને ગઠિ ખુલ્લી હવાનો એકાન્ત ઓરડો તૈયાર કરશે ને ઉરડો અવતર્યા પછી પોતાની ને જાળકની તદ્દરસી બાળક સારી પેટે કાળજી રાખી, સોચાણી, ડોક્ટરની સલાહ પ્રમાણે ચાલ્યા કરશે. દીકરીના પ્રસવ જે હાલની રીત પ્રમાણે ધીકાર પામે તેના ઉપર તે ધીકાર નહિ નાખે, અને તેને રાડ, રાડ કહીને નહીં બોલાવે તે ધવડાવવાની બાબતમાં અનિયમિત રહી બાળકને ચીકીયું નહિ કરે ને બે ઘાડી દહ કોઇને સોચી બહાર નહીં જાય તે પોતાના બાળકને સદીઅળ કદાવરો, તે નજર બાધી, ચોક ઉતારી, ઉતાર ખૂંચવા વગેરેને ખોટા વહેમ સમજશે.

પડે પછી પોતાથી અને બીજાથી ઉંચા સુખ ભોગવાય તે ને ગમના કૅળવણીનાં સાધન કહેવાય' કેટલો ઉત્કૃષ્ટ વિચાર ! અને જતા કેટલો દુઃખાળા મૂકે ? આને પણ મામાન્ય શિક્ષકને આ વિચારમાંથી નવીન કેળવણીની પ્રેરણા મળી શકે, તેમાં નવાઈ નથી

સ્પૃષ્ઠ અવસ્થાનો વિચાર મૂકતાં, તે અવસ્થામાં અમણુ ઝીને કેટલાં નુકસાન થાય છે અને તે દ્વારા અમારને પણ કેટલાં નુકસાન થાય એ, તેનો કરુણ ખ્યાન નર્મદાશંકર રજૂ કરે છે

સૂવાનો વખત એજ તેઓને વરની સાથે સુખ ભોગવવાનો હોય છે પણ રોતુ સુખ ? દિવસના કાસના ઉભરાઓ તે વરની આગળ કાઢે છે

એ જીવાન સ્ત્રીઓને સાથે વરની કાળજી ન હોવાથી તેઓ પોતાનો નવરાસનો વખત રૂધક્ષી કરવામાં કાઢે છે.

પારકા છોકરાને રમાડે છે ને એ તેના હુગડા મળમૂતથી ખરાબ કરે તો તેમાં તે સ્ત્રીઓ રાજી થાય છે કે હવે આપણે દહાડા રહેશે

જીવાન સ્ત્રીઓને સામાન્ય દુઃખ જીવન વેઠવા પડે છે ને એથી તેઓ બળીએવ અને ચીકીએણુ થાય છે. કેટલીકને તો ગર્ભવાળી હાલતમાં પણ ઘણું ધધા કરવું પડે છે ને બળીએવ રહેવું પડે છે કે જેથી થવાના છોકરાના સ્વભાવ ઉપર નહારો અસર થાય છે

નિરક્ષરતા કેટલું ભય કર પરિણામ લાવે છે, તેનો આર્થા વધારે સુદર ચિતાર આપણને બીજે નહિ મળે નર્મદાશંકરના આ વિચારો ઉપર લાખ્ય ટ્વરાતી કશી જરૂર નથી. સ્ત્રીકેળવણીની પરમ અગત્ય પુરવાર કરવા મટે આ વચનો મમ મહાત્મ્ય તેજના તાત્કાલ આપણને દેખાય છે. સ્ત્રી બહેની હોય તો સ્પૃષ્ઠ અવસ્થામાં એવું ઝડપ કેવી રીતે વ્યતીત કરે તેનો ખ્યાલ પણ એમના જ શબ્દોમાં આપીશ

તે પોતાના વિચારથી ને સુધક માની સચનાથી સાસરાના માણસો દેખતા વરની સાથે બોલવામાં સકોચ નહિ રાખે કેળવણી પામેલી સ્ત્રી પોતાના ઉદ્યોગથી ને હાથપણથી સાસરે એવી રીતે વર્તેલી કે કોઈ દહાડો કાસી થશે નહિ

તેઓ અધરણીમાં પીયળ માડણથી વાદરી અથવા વાધ થવાના કોડ નહિ રાખે. તેમ કહિ દહાડા ન રલા તો તેને માટે વધ, સોંપાણી નહિ સેવે ને બાધા દુઃખકાળ ખોટા સમજશે જૂત, ચૂટેલ, નારાયણ બળી વગેરેના વહેમ નહિ રાખે

સ સારમાં સુધારો કરવા હચ્છતા સુધારકો, કેળવણીકારો, તેમ જ ધર્મોચાર્યો માટે આ કથન માર્ગદર્શક થઈ પડે તેવું છે. સમગ્ર જીવનની સુધારણાના મૂળમાં માન કેળવણી જ રહેલી છે તેવું સચ્ચ આ શબ્દોમાં મળી આવે છે. જીવનમાં ક્રાંતિ કરવાના સ્વપ્નાંશિ સેવતા આજના વિચારકો કેળવણીને તેવી ક્રાંતિવું એક અજોડ સાધન લેખે છે નર્મદાશંકરને પણ આ સત્ય વર્ષો પહેલાં સ્પષ્ટ આવેતું આપણે અહીં સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ કેળવણી વિના બીજા બધા નકામા કાંઈ છે તેમ જાણે કે આજના યુગવિધાયકો સાથે નર્મદાશંકર પણ બોલી રલા હોય એવું જાન થાય છે

નર્મદાશંકર સ્ત્રીની ત્રીજી અવસ્થાને માતાસ્પ અવસ્થા તરીકે ગણાવે છે. આ માતાસ્પ અવસ્થાના કાળમાં અબણુ સ્ત્રી કેવી રીતે વર્તે અને બહેની સ્ત્રી કેવી રીતે વર્તે તેનો ખ્યાલ પણ તેના જ શબ્દોમાં આવે. એ જ બાજુની સરખામણીથી વાંચનારને નર્મદાશંકરના તે ઉપરના વિચારોનો સારો ખ્યાલ મળી રહેશે તેઓ લખે છે કે

મા પોતાના નવા બાળકને ધવડાવવાની તે પટે આબટે તેની અને ટાઢ દોષ તો તેને પહેરાવતા એકાદકવાની એટલીજ વાતની કાગજ રાખે છે ના અથવા ખીજ બની બાળકને કંઈ થતુ મરી તેતથી રચી નાકમાં ધી અને આળખા દોરેલ મૂંઠી દાંઢે તેવા પા િન્ન નવગને છે એથી બાળક બિનાક બનુ રહે છે, ને રતાણુ જેવુ લાલ મધ ન્ય છે તો ખાખુ તેની માન દવા આવતી નથી બાળકને કેટલા ધાવી ફરવાના, તેને ક્ષત્રા ધરેભાથી રાજ નાતમા જનના વધ જનાના તથા વરપોડામા તામેડા કરવાને માના બહુ કોડ દોષ છે. એટલા કોડની સાથે પટેલાના ધાગુ રડવાથી ન્યક ગાઇ ન્ય છે ત્યારે મા તેને દીકા મારવામા કંઈ કરાર રાખતી નથી બાળકને પાટે છે ને મારે છે.

હવે આપણે બાણેવી સ્ત્રી કેની રીતે વિર્તે તે જોઇએ. આજે થયુ આ વચારો હજી તો જાણે હમણી જ લખાયા દોષ !

નવીન કેળવણી સ્ત્રી યા પુરુષનો જે રીતે સર્વાંગ વિચાર કરે છે તે રીત આમાં આપણને દેખાય છે. બાણેવી માતા પાસેથી માગજકેર અને માગકેળવણી બાળતમાં આજનો કેળવણીકાર જે આશા રાખે છે તેનું નર્મદાશકર જાણે કે અવિધ્ય બાળપણ હોય એમ દેખાય છે. પોતાના કાગમાં એ સ્વનસેવી ગણાયા હશે આજે એનું સ્વન સુન્દરાતમા મૂર્તિમત થતુ દેખાય છે. સ્ત્રીએને સાચી કેળવણી ને આપવામા આવે તો મંદાર કેવોક ગની જવ્ય તેનો દુર્ગદ ખ્યાલ વળી પાડો તેના જ શબ્દોમા આપવાના મોહન રાખ સકાતો નથી.

બાણેવી સ્ત્રીએની સખા વધેથી દેશના લોકની ધણી ધણી અસલની જ ગથી ચાલમા રડો ફેરફાર થશે લોહિતુ બોલણુ, ચાલણુ, પટેરણુ, બોલણુ મુધારશે તેઓની શુભ ને અશુભ મારગમા ચાલતી કુવડ રીતસાત જતી રહેશે, ને તેને બદલે નવી સુધડ દાખર થશે નજર લાગતી બત વળગણુ, ધતર મતર દૂધકા વગેરેના વહેમો દેશમાથી જશે તેમ કુપાણુ રડવા કુટવાની ઘેવાઇ અધરણીમા નીતરાઇ વાઇ થયુ વગેરે જ મની રીતસાત પણુ ફર થશે બાળવમ બધ થવાથી અને પુનર્વિવાહ થયેથી પણુ ધણા ધણુ દેશને લાભ થશે. તેઓ પોતપોતાના ધરમા સુધારા મરશે, ને કેટલીક પોતાની કુરસદની વખતમા અથ લખશે. કેળવણી પાછેલી સ્ત્રીઓ ઘરઘર પ્રેમસ ખની ને ખળી દેશને અર્થે લક્ષિ ને તૌર્થ ને જેની વૃદ્ધિ કરશે.

સુન્દરાતને માટે કેવુ બંધ સ્વપ્ન ! કોઇ પણુ કેળવણીકાર, મેઇ પણુ સુધારક કે કોઇ પણુ રાજપ્રકરણી પુરુષને આણુ સ્વપ્ન સેવતા જરૂર અભિમાન આવે નર્મદાશકરે આ બંધ સ્વપ્ન સેવ્યુ. સુન્દરાત આજે એ સ્વપ્નને મૂર્તિમત કત્વા તનતોડ મહેનત કરી કહ્યું છે. કોણુ કહશે કે નર્મદાશકરના પ્રાણુવાન સાહિત્યે સુન્દરાતને ચેતના નથી આપી ?

સમાજમાં સ્ત્રીએનું જે સ્થાન છે તે માટે પુરુષો કેટલા બધા જવાનદાર છે એ નર્મદાશકર જાણતર એક કંઈકા હતા પુરુષના વિચારમાંથી સ્ત્રીજાત તરફની ધૃષ્ટા અને સ્ત્રી પુરુષની ગુલામ છે એ વૃત્તિ ન ખસે ત્યાં સુની મમાજ સાચી યગતિ માધી સકવાનો નથી. આ વાત નર્મદાશકર મરામર જાણતા હતા એટલે જ થોડા હતા પ્રાણુવાન શબ્દોમાં પુરુષની એ મન રિધતિનો ખ્યાત આપી તેમાંથી નીકળી જવાનું સૂચન કરતા ગયા છે.

વિચાર કરતા તો આમ જણાય છે કે સ્ત્રીજાતને ધિ કારનારા પુરુષો પોતે જ ધિકારને પાત પાય છે થોડા જાલ નકારા માટે સધળા જ નકારા એવા વિદ્વાને વિચાર બાધેલા એમા તે પોતાનો બળા પદપાત ને પોતાની વિદ્વતાની ખામી બતાવે છે પ્રથમ પુરુષે સ્ત્રીની મોહિની ઉપર પ્રસન્ન થઇ તેને વધારે મહેનત ન પડે માટે તેને ધરતુ કામ સોંપ્યુ ને સ્ત્રી પોતાના ખ્યારના ઉબળકામા તેના વિશ્વાસ ઉપર તાણેદાર થઇ રહી એમ છતા સ્ત્રી હાલ દારીદ્ર્ય ગણાય છે એ કેવુ અચરતી બદલ છે ?

કેટલાએક બ્રહ્મચારી સાધુ વિદ્વાનો અને નિરાસ થયેલા મુગારી કવિઓએ પણ સ્ત્રીનો ધિ કાર કરો ન્યા સ્ત્રીઓ બાણેવી નથી ન્યા તેઓને સારી સમિતિ નથી ન્યા તેઓ બાળપણથી પાણી છે,

ન્યા તેઓ વિધવાપણના કેટલાનામા છે ને ન્યા તેઓ સતત નથી, ત્યા તેઓ પોતાના અમણ, દુશ્મચારી પુરુષોના સહવાસમા દુશ્મચારી કેમ ન હોય ? પણ અફસોસ છે કે તેઓનો સ્વાભાવિક હોય ન છતા તેઓ ઉપર સાધુઓએ પોતાને સ સારી સુખ ન મળતાના બગાડ કાઢ્યા છે.

આના વિરોધમાં સ્ત્રીજાતિનું મંદસ્ત બત વતા નર્મદાશ કરના શબ્દો પણ વિચારના જેવા છે । જગતમા એવા યોધ પુરુષ નથી કે જે પોતાની વર્તણૂક તથા લાલિ સુખને અર્થે પોતાની માના ઉપર આધાર નથી રાખતો । જે પુરુષોએ મોટા યશસ્વી કામો કર્યા છે તેમાના સુધઃ માતાથી જ જીરેલા માત્રમ પડ્યા છે

આ વિચારને વધારે આગળ લેવાની પોતાની ભાષાના અદ્વિતીય જોમદારા જમારે નર્મદાશ કર લખાણનો અસ્ખલિત પ્રવાહ વહેવરાવે છે ત્યારે તો આજે પણ તેને ઝીલવો એ નાયા-ગરાના ઘોધને ઝીલવા જેવું અધર કામ દેખાય છે. જુઓ આ રજો એ પ્રગલ વાણીપ્રવાહ :

મિથ્યા કેટલાએક જણ કહે છે કે સ્ત્રીજાતિ પુરુષજાતિથી જિતરતે દરજ્જો છે ને તેની દાસી છે મિથ્યા કેટલાએક કહે છે કે તેનામા મોટું જ્ઞાન મેળવવાનું સામર્થ્ય નથી મિથ્યા કેટલાએક કહે છે કે ન્યારે તેઓ શીખવામા વખત ગાળશે ત્યારે તેઓ પોતાનો પરધ ધો ક્યારે કરશે ને તેઓ શુ મરદનો ધ ધો કરશે ? ને મિથ્યા કેટલાએક કહે છે કે તેઓ કેળવણી લીધાથી બગડશે તેઓનામા સ્વત નતાનો જોરશે વધેથી અમર્યાદ થશે તેઓ નકારી ચોપણી વાની બગડશે લખાણની મારફતે સહેલથી કુકર્મ કરશે કેળવણી તો દુર્ગુણને કાઢનારી છે કેળવણીથી બગાડો થતો હોય તો તે પુરુષ પણ ન લેવી જોઈએ

આ રિચાત ટાગવા મારે નર્મદાશ કર સ્પષ્ટ શબ્દોમા એક નાનકડું સૂચન પણ કરે છે :

ન્યા સુધી સ્ત્રીઓના ઉપરથી ધિ કાર ખસ્થો નથી ન્યા સુધી જેમ આપણામા પૂર્વે સ્ત્રીઓના માન હતા ને હાલના સુધરેના દેશોમા છે, તેમ આપણી સ્ત્રીઓ પુરુષથી માન નહિ પામે ત્યા સુધી તે તથા આપણે પણ સ સારસુખના જીવા સ્હોવા લઇ રાકનામા નથી

કોઈ પણ કેળવણીકાર કે સમાજસુધારાને જેની સાથે પોતાને કામ કામ કરવાનું હોય છે તેના લોકમાનમનો પરિચય અવશ્ય સાધવો પડે છે. નર્મદાશ કર જેવા સર્વોત્ક્રમી વિચારકને લોક-માનમનો પણ સારો એવો પરિચય હતો તે એના લખાણો ઉપરથી સ્પષ્ટ જોઇ શકાય છે ' માળક ને પણ યશઃયર કહેવાય છે જ ' જેનાં વાક્યો નર્મદાશ કરમાં માનસશાસ્ત્રનો સ્વત જ ઉગમ હતો એમ સ્થાપિત કરે છે ' આપણી ઉદ્ધત લાગણીઓ કપાઇ, અસાઇ, કેળવણીથી હીરાડી પેઠે ચમકતી ને કિ મતી બને છે. ' એ કથન માણસના મનને પારખીને કેળવણીકારા એને કેટલું ઉન્નત કરી શકાય છે તેનો આપણને યશઃયર ખ્યાલ આપે છે

નર્મદાશ કરે સ્ત્રી-પુરુષની લગ્નનો આદર્શ કેવો હોવો જોઇએ એ સબધમાં પણ પોતાના વિચારો આગ્રહથી રજૂ કર્યા છે સ્થગના અભાવના કારણે તેના શબ્દો અહીં ઉતારવામાં આયા નથી આ નાનકડો લેખ નર્મદાશ કરના સ્ત્રીકેળવણી ઉપરના નિબંધના વાચનનું પરિણામ છે. જે નવીન વિચારો નવીન ઢોંચે અને પ્રાણવાન શૈલીમાં એમણે રજૂ કર્યા છે, તે વાંચીને આજે પણ આપણે તેના તરફ આશ્ચર્ય અને માનની નજરથી જોવા મંડીએ છીએ વિચાર કરતા મલૂમ પડે છે કે નર્મદાશ કર ખરેખર એક versatile genius એમણે અસખ્ય વિષયો ઉપર લખ્યું છે એટલું જ નહિ, પરંતુ એ તમામ વિષયોનો જાણે કે તલસ્પર્શી અભ્યાસ કર્યો હોય તેવી રીતે લખ્યું છે એક મૌલિક વિચારક તરીકે તેમનું માર્ગદર્શન આજે પણ આપણને ઉત્કારક નીવડી શકે તેવું છે નર્મદાશ કરના શુદ્ધ કરાવવામા આ લેખ થોડો ઘણો મધ્ય સાધનરૂપ નીવડે । એ જ અમર્યાદ

નર્મદયુગની શિક્ષણપ્રણાલી

૨૧. હરિલાલ રંગીલદાસ માંકડ

અત્યારે આપણે જે શિક્ષણવ્યવસ્થા પરિચિત છીએ એ પ્રથા શ્રી. નર્મદાસ'કરના જમાનાથી જ સરૂ થાય છે. ત્યાં લગી અંગ્રેજોના યુરોપીય રાજ્યઅમલથી ચાલતી પરંપરા દેશભરમાં પ્રચલિત હતી. આપણે જેને પ્રાથમિક કેળવણીની સંસ્થાઓ તરીકે પિછાનીએ છીએ એવી સંસ્થાઓ એ વખતે પુણજ હતી. આવી પંડ્યાની કે બદની નિશાળો ઘણાં જ શિક્ષણની બીજી સંસ્થાઓ પશુ ધણી હતી; દા. ત. બ્રાહ્મણો પોતાના શિષ્યોને શિક્ષણ આપતા એ, તોલ કે સંસ્કૃત અભ્યાસનાં રચનાં ને મુસલમાનોના મહત્તમ-ગરેસાઓ. આ સંસ્થાઓ-ખાસ કરીને ગામડી નિશાળ-એવકા મોટા પ્રમાણમાં હતી કે જ્યારે નામદાર કંપની સરકારે એની તપાસ કરાવી ત્યારે જણાવું કે લગભગ દરેક ગામે નિશાળ છે. મેક્સમુસ્કરના^૧ કહેવા પ્રમાણે બંગાળમાં વરતીના ૪૦૦ માણસોએ એક નિશાળની રાજ આપવા હતી. રેવરન્ડ વોડ'ના એકરાર પ્રમાણે તો નદિયા જિલ્લામાં ૩૧ માણસોએ એક નિશાળની રાજ આપતી હતી! આ હકીકતને બેભારીના કલેક્ટર સાહેબ શ્રી કેમ્પબેલનાં (૧૮૨૩) તથા મુ'બદ્દીના શ્રી. માઉન્ટ રુડઅલ્ડ એલ્ફિન્સ્ટનનાં, પોતાના વિલામ માટેના, નિવેદનથી સમર્થન મળે છે.^૨ આ નિશાળોમાં સૌને બંધબેસણું વ્યવહારુ જ્ઞાન મળતું. કવિના જન્મ વખતે દેશી કેળવણીની આવી સરસ વિધિવધના પરંપરાથી જીનરી આવી હતી ને પ્રચલિત હતી. સ્થળકાળ પરત્વે આપણી પ્રથા એવી કિંતમ હતી કે યુરોપી લોકોએ એનું અનુકરણ કર્યું છે. વિલાયતમાં જે 'એલ-મેથડ', 'મદ્રાસ મેથડ' કે 'મોનિટરીઅલ મેથડ' કહેવાય છે એ આપણી શિક્ષણપદ્ધતિ અને ગોઠવણના કીર્તિસ્તંભ સમી છે. આ પ્રણાલીને યોગ્ય ઉત્તેજન મળ્યું હોત તો આજે આપણા કેળવણી સંસ્થાઓ કયે સ્વરૂપે વિચરતા હોત એનો ખ્યાલ કરવા જોઈએ મોઠક છે એટલો વ્યર્થ છે.

કવિના જન્મ પછી તરત જ બાજી બદલાયી. મેકોલેએ કેળવણી વિષેનું પોતાનું મતબ્બ ૧૮૩૫ માં માન્ય કરાવ્યું ત્યારથી કંપર મળ્યાવેલ આપણી સંસ્થાઓ ધસાવા માંડી. યુરોપી કેળવણી અંગ્રેજદારા આપવાનું નહોતું થતું એ પછીના દિવસના સર્વ સાસકોએ એને જ ગતિ આપવામાં ખત દાખવી. કવિની હવાની દરમ્યાન ૧૮૩૫ માં લોર્ડ એલ્ફિન્સ્ટને 'માન અંગ્રેજ કેળવણી માટે' નો દર્શન અમલમાં મૂક્યો, ૧૮૪૪ માં લોર્ડ હાલ્ડિન્ગે અંગ્રેજ ભણેલાને જ સરકારી નોકરીમાં રાખવા એવો દર્શન કર્યો, ૧૮૫૪ માં સર આર્થર્સ વુડે 'કેળવણીનો રહ્યો' તેવાર કર્યો જેને અંગે આપણા દેશમાં યુરોપને ધોરણે વિદ્યાર્થીઓ રચવામાં, અને ૧૮૮૨ માં કેળવણીપંચને હેતુસ પ્રસિદ્ધ થયો.^૩

શ્રી. નર્મદાસ'કર પોને ગામડી નિશાળે જાણીને પછી અંગ્રેજ ભણવા હતા. આપણને કેળવણીની જે પ્રણાલિ પરિચિત છે એ મળ્યાલીનું આહું નર્મદયુગમાં ધકાડ્યું છે એ ખ્યાલ આવતાં જરા કુતૂહલ થાય એ સ્વાભાવિક છે. તાલુકાકુતૂબો સર થઈ ગઈ હતી અને કુર્મારામ મહેતાજી જેવા બાહોશ શિક્ષકો પંકાઈ ચૂક્યા હતા તોપણ પ્રાથમિક કેળવણીનું મુખ્ય નંદ્ર તો ગામડી નિશાળો જ હતી. સરમોરી નિશાળો માટે વાચનમાળા તેવાર થઈ ગઈ હતી. એમાં વિધવિધ જ્ઞાનથી ભરપૂર

૧. ૮ પાનું ૧ ૨, ૨ પ્રસ્તાવના, ૩. છ પાનું ૮-૯, ૪. ૮ પાનું ૯.

૫. ૬ તે તે ભાગ. ૬. ૬. ૨ નિવેદન.

સામગ્રી હતી અને સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વગેરે સર્વ વિષયોનું જ્ઞાન એ હાત મળે એવી સગવડ હતી. લલિતકાલક્રમ કેળવણી મેકામેને બ નહિ પણ પશુ પક્ષી લોકો હાડિંગને આશય પણ સંપૂર્ણ રીતે મળવાનો હતો. પણ જે માટે અત્યારે મહેનત કરી રહ્યા છીએ એવી 'આનખાની કેળવણી' તે પંડ્યાની નિશાળો બ આપતી હતી. ગામઠી નિશાળો તે ખરેખર ગામઠી જ હતી, લોકગમ્ય હતી, ને લોકને ગમતી હતી. એમાં શિખવાતા વિષયો ભલે અત્યારે આપણને કદાચ ન ગમે પણ એ વખતના સર્વ દુનિયાદારી ગૃહસ્થોને વ્યવહાર ચલાવવા માટે એ પૂરેપૂરા ઉપયોગી થતા હતા. કેળવણીનું ખર્ચ એવી જાણુ' શું હોઈ શકે ? " સાક વર્ષ પહેલાંનું શિક્ષાછાપિત એક પુસ્તક મને પ્રાપ્ત થયું છે. એના મુખ્યગૃહ ઉપર આમ નિર્દેશ છે:

સંસાર ચોપડી

એટલે જે સંસાર તા. વહેવાર રાજકુમારી લેખામાં બાલકુમ્ભી વા હોકરાઓને વહેવાર થવા સાર સારી રીતે જોઈવધુ કરીને આગળ જે ચોપડીએ છપાઈ છે તે કરતાં કેટલીએક કામજોગ આપતો વધારોને પાંનાં ૫૦૦ ની કરીને કપીરમંદ એઓએ પોતાની હીમતથી હરી લીંચુનાં છાપખાનામાં પહેલીવાર છપાઈ પ્રકટ કરી

શા ૧૯૨૬ તા. સુતાલીક રાને ૧૮૭૦ પ્રથમી

આ પુસ્તકમાં તે વખતે ઉપયોગી ગણાતા વિવિધ વિષયો છે. ભૂગોળરથી માંડીને વાર્તા, પત્ર, નામું, ગણિત, જ્યોતિષ, ઉપરાંત અંગ્રેજી તથા ફારસીના પ્રાથમિક પાઠો પણ આપ્યા છે. જો કે તેનું નામ આજ જરા વિચિત્ર લાગે તો પણ 'સંસાર ચોપડી' તે ખરેખર સંસારમાં પ્રવેશ કરતાં કિશોર વયનાં બાળકોને પૂર્ણ માહિતી આપી જરૂર તેવાર બતાવતી હશે.

આ ઉપરથી જણાશે કે સરકારી શાળાઓ અત્યારે છે એમ જ ગણવધાદિ સાહિત્ય (સિટરે-ચર) ઉપર વધારે ધ્યાન આપી નોંધવાન વર્ગ તૈયાર કરતી હતી અને ગામઠી નિશાળો ઘાડું સાહિત્ય વેરાંત લેખનકળા (ક્રોમોગ્રાફી) ઉપર વધારે ધ્યાન આપી માણસોને વ્યવહારમાં પાવરધા બતાવતી હતી. " એંગ્રેજી રફેલોનું આથી કાંઈ તે વેળા જુદું જ રવરપ હતું. એ રફેલોમાં પાંચ વર્ષ લખ્યા પછી જે જ્ઞાન મળતું તે હાલના મેટ્રિક્યુલેટેડના જેટલું ફક્ત સર્વાંગ ગણાય. $2 \times 2 \times 2$ ગણિતજ્ઞાન તે વેળાનું વધારે હતું. વર્ગ સમીકરણ અને જૂમિતિના છ ૨૦ થ મનોમતલસહ તો બધી જ રફેલોમાં શીખવાતા, અને સુરત જેવીમાં તો ગણિત શુભલખિધ પર્થ ત આલતું જે હાલ એમ. એ. ના જ અભ્યાસમાં છે. ઇતિહાસ દિન્દુરતાન અને ઇંગ્લેન્ડનો લગભગ હાલના જેટલો શીખવતો, પણ જગતના પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસનાં ટેલરફેટ એ બે મોટાં પુસ્તકો વધારામાં. ખગોલવિદ્યાદિક વિદ્યાઓ હાલના કરતાં વિચતલાગે થોડી અને સિદ્ધાંતભાગે વધારે શીખવાતી. કાંઈ કાંઈ ઠેકણે અર્થવિદ્યા પણ આલતી. પરંતુ આટલું બધું જ્ઞાન તે વેળા બધા જ હોકરા મેળવતા એમ સમજવું નહિ ગણિત અને વાચનના તો તે વેળા વર્ગ જ જુદા હતા. અને જેની જેમાં સુદ્ધિ ચાલે તેમાં તે આગળ વધતા $x \times x$ બીજું એ વેળા ઉપલા વર્ગ સિવાય ગુજરાતીનો અંગ્રેજીમાં તજુગો કરાવતા નહિ પણ અંગ્રેજીનું ગુજરાતીમાં શબ્દશઃ લાખાન્તર દર્શાવતા ઉપર જ મુખ્ય લક્ષ રહેતું. આ કારણથી અંગ્રેજી બાપા.

સમજવાની શક્તિ સારી આવતી, બલકે દાસ કરતાં કાંઈક વધારે; પણ તે બોલવાસખવાનું સામર્થ્ય દાસ કરતાં ઘોડું. ' ૭

નર્મદગુણ' બહુતર આપણા કરતાં પ્રમાણમાં ઠીક ગણાયકેમ કે આપણી જૂની પ્રણાલી એ વખતે કેટલેક અંશે અમલમાં હતી. ' પાંચઠીનો વળ છેડે ' એ ન્યાયે તપાસીએ તો એ મુગતા મહાઘયો દરેક શ્રેણમાં શિષ્ટ પંક્તિ મેળવી ક્યારના ક્રુરપદને પામી ચૂક્યા છે. એ પછી સરકારી કેળવણીનું નેતર વધતું ચાલ્યું અને પછીના જમાનામાં સૌ કોઈ અંગ્રેજી રાજઅમલથી લાગે કાળે મળેલ શાન્તિનો દ્વાવો લેવા મંડી પડ્યા. પરિણામે નાજો તરી આવે એવો દોષ મહાપુરુષ બહાર ન આવ્યો તે દેહ દમણાં ન્યારે રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાનાં ઘોડાપૂર દેહ ઉપર પથરાઈ ગયાં ન્યારે પાછું ભાન આવવા માંડ્યું કે અંગ્રેજી દ્વારા મળતી કેળવણી આપણને બંધનસતી યતી નથી.

અંગ્રેજી કેળવણીથી આપણને કેટલાક ફાયદા થયા છે. આપણાથી બીજી મંડૂતિ છે એનું ભાન થયું છે, ભૂતકાળની વિદ્યા તરફ આપણે આકર્ષાયા છીએ, જૂની દરેગમંદી આપણે મુક્ત થવા પ્રયત્નથીલ બન્યા છીએ, વગેરે. પણ એ વખતની પ્રણાલીમાં કેટલાક દોષો જખરા દતાઃ આપણી પોતાની સંસ્થાઓનાં વિકાસ બંધ થયો અને ભારતીય સંસ્કૃતિ, વિદ્યાન, વગેરેની ખીલવટ પણ ત્યાંથી બંધ થઈ. જૂની પ્રથા લોકગત હોઈ એને ખીલવવી એ નવી પ્રથાનો ઉદ્દેશ હોઈ શકે; એને બદલે જૂની પ્રણાલીનો ત્રાગડો તોડી નાખવામાં આવ્યો. પરિણામે આપણું દળરે વધ્યુંનું જ્ઞાન ત્યાં જ અટકી પડ્યું ને નિષ્ફળ બન્યું અને નવું તો આવતું આવશે બીજને દોષ અંગ્રેજીદ્વારા કેળવણી આપવાથી ઉત્પન્ન થયો. મૂળથી જ આવો વિરોધ લોકોએ કર્યો કેમ કે વિદ્યાર્થીજીવનનાં સુનંદાં વર્ષો પારકી ભાષા બહુવામાં વધુસાડી દેવાં એ કેને ગમે ? નવલગમભાષના ' સ્વભાષાના અભ્યાસની અગત્ય ' એ નિબંધ વાંચવાથી આપણને જણાશે કે ૧૯૩૩ ની માસ થયે પણ હજી એમની દલીલો જરા પણ ગોળી ખડી નથી. ત્રીજા દોષથી અભ્યાસક્રમ વધારે ખતો સાહિત્યમય બની ગયો અને ' ખાનપાનના વિષયો ' ખોરબે ચડાવી મુકાયા. એથી દોષ એ છે કે અભ્યાસક્રમ ખિસ્તી પ્રણાલી ઉપર ગોઠવાયેલો હોવાથી આપણી ધર્મભાવના કમી થઈ ગઈ, વિદ્યાર્થીઓ જરા બેદલ ને એઅલ્પ થઈ ગયા અને એથી નવી પ્રણાલી લોકોનાં મન જતી ન શકી તે ન જ શકી.

અંગ્રેજી કેળવણીકારાનું કું કુર્ભાગ્ય સમજું છું કે એમના કેળવણી પ્રયેનાં પ્રયત્નોનાં સાથે- સાથે જ એનો વિરોધ પણ બોલો થયો, જે હજી સુધી પણ ચમચો નથી. આ તાણમતાણને લીધે અત્યારની કેળવણીની રિયતિ ગૂંચવાઈ ગયેલાં જનેાઈ જેવી થઈ ગઈ છે. જેમ ગૂંચ કાઢવા પ્રયત્ન થાય છે એમ ગૂંચ વધુ ને વધુ પડતી બન્ય છે.

૭ બ પાનું ૩૧૨ થી.

૮ ક. પાનું ૨૨૯ થી.

નર્મદયુગની શિક્ષણ રણી આમ બેધારી હતી ન વાપરીને એક ખારને કટાવી દઇ છુટ્ટી થઇ જવા દેતા રી હતી અને પાણીવગરની હોવા છતાં બીજી ખારને સરેઘડીએ નીસરણા ઉપર ચડાવી તેજ છે એમ મતાવાતી હતી

આટલી દુર્ગત ઇતિહાસમાં લખાણી છે. પ્રભુ સૌને સન્મતિ આપો !

તા ૨૨-૬-૩૩

આધારભૂત પુસ્તકોની યાદી :

- ૧ નવનમ થાવણિ ભાગ ૨ બે (૧૮૪૭-૧૮૮૧)
- ૨ નવનમ થાવણિ ભાગ ૩ બે (૧૮૪૭-૧૮૮૧)
- ૩ હોપ પુસ્તકમાળા-ગુજરાતી છઠી ગ્રામી (૧૮૮૫)
- ૪ હોપ પુસ્તકમાળા-ગુજરાતી સાતમી ગ્રામી (૧૮૮૫)
- ૫ દલપતરામ-કા મૂ દલે શ્રી સયાજી સાહિત્ય-માળા-પુષ્પ ૬૨ મુ (૧૮૨૫)
- ૬ ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવનચરિત્ર-૨૧ છ રાવળ (૧૮૭૬)
- ૭ નર્મદવિતા પુસ્તક ૧ છ, અક ૨ બે (૧૮૭૮)
- ૮ નર્મદગદ્ય
- ૯ કેળવણીનું રાજ અને તેની કળા હ દા કાઠાવાળા (૧૯૦૩)
- ૧૦ ગુજરાતી લેખનકળા-હ ૨ માક (૧૮૭)
- ૧૧ I dication in India under E I Com pany-B D Basu (1922)
- ૧૨ The I'ncator of India-Arthur May haw (faher & Gwyar, 1928)
- ૧૩ I dication and Statesmanship in India H R Janks (Longmans 1917)
- ૧૪ The Problem of National Education in India-Lajpat Rai (Allen and Unwin, 1920)
- ૧૫ A Survery of Mass Education in India H R. Mankrd (1939)

નર્મદ અને તેની કવિતા

૨૧. નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી

નર્મદ કાણુ ? નર્મદશતાબ્દી ઉત્સવથી ગુજરાત ગાજી રહ્યું છે ત્યારે આ પ્રશ્ન કાઢીને વિચિત્ર લાગે પશ્ચ નર્મદ વિષે ગંભીરપણે વિચાર કરતા આવો વિચાર જાહેર વિના રહેતો નથી. કવિ નર્મદાશ કર કહીએ ત્યાં સામે પ્રશ્ન થશે ' નર્મદની કવિતામાં છે શુ ? નર્મદકવિતામાંથી ખરી કવિતા કહી શકાય તેવી લીંગીઆ કેટલી ? '

અરેરે હાથ હાથ ઠેકાણે ઠેકાણે ગાય

તેવી જી કવિતા ધાય ?

એ હીરાચંદ દાનજીની ટીકા નર્મદની કવિતાને મળે આશે લાગુ પડે છે એમ તેના વખાણનારને પશ્ચ કમળ કેરુ પડશે માદી ભાષા સાદી કડીના આચાર્ય વડગવર્ધની ' દ્યુસ્તી શ્રે ' ઉપરથી લખાયેલ ' લલિતા ' માં વરસાદનું તોફાન વર્ણવતાં નર્મદે લખ્યું છે

અઠ કટ કટ ખટ ખટ ધટ વટ ધટ ધટ ધટ ધટ ધટ

રટ ભટ રટ સટ સટ વટ ધટ ભટ રહોર ભ

તરૂ ત્રિરિ જનાવર અવર જીવજીત અવન નવન,

સવવ ભવ કરિ અવવ-બલ હવે વાતોર છે

આનો વિચાર જેટલો અગમ્ય દેખાય છે, તેટલો જ તેનો ઉચ્ચાર અશક્ય લાગે છે.

અને ગુર્જરસુધારાનો અગ્રણી નર્મદ કહેતાની સાથે જ મામે જવામ મળશે કે નર્મદ એટલે તો સુધારકમ કળમા ભ ગાણુ પાડી નાસી જનાર જૂનવાણી કાવર

જો માન આમ જ દોષ તો નર્મદ વિરે મારે કાંઈ કહેવાનું દોષ નહિ. પણ ગુજરાતીઓનો જિમજો પોપોમો વર્ષયા જેનું નામ સાબણી જીજળી આવે છે તે નર્મદનું આનું વર્ણન સાવ અપૂર્ણ છે. નર્મદે પણાં એકકણાં લખ્યાં છે; તેની ધણી કવિતા કિનપદ છે; તેનાં અનેક વર્ણનો તાલમેલિયાં છે; તે બધું ખરું. પણ નર્મદે જેને અત્યારે પણ સાચી કવિતા કહી શકાય એવાં કાવ્યો ય સારી સંખ્યામાં લખ્યાં છે. નર્મદકવિતાનું પૂર લગભગ ૧૦૦૦ પાનાનું છે. અત્યારના કેટલાક કવિઓના કાવ્યમંત્રદ કરનાં નર્મદનો સંમદ દશ ગણા કરતાં પણ વધારે છે, અને તેમાંથી સારાં કાવ્યોની ચૂંટણી કરવામાં આવે તો પુસ્તક લગભગ 'પૂર્વાશાપ' ના જેવડું તો આવશ્ય જને.

પણ નર્મદ માત્ર કવિ જ ન હતો.

કવિતા એ તો નર્મદે કરેલ અનેક પ્રવૃત્તિઓમાંની માત્ર એક પ્રવૃત્તિ હતી. કાવ્યરચના તેના છત્રનતો અંતિમ ઉદ્દેશ ન હતો પણ તેનું એક માધ્યમ માત્ર હતું નર્મદ દેશમેવક હતો. દિંદની પડતી દશા જોઇ તેનું દેશભક્ત હૃદય ધડકી જાણું દેશની ધાર્મિક, મામાનિક, રાજકીય, આર્થિક હીન દશા જોઇ તેનું કવિહૃદય કંકળી જાણું. પણ તે મારે માત્ર કવિતા કરીને જ તે ખેસી રહ્યો નહિ દેશભક્તિનું પાણી પાચેલ કલમ લઇ તે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં કારમા જુરમાથી ધૂમ્પો. મઘ, પઘ, અને નાટક એ ત્રણે પ્રદેશમાં તે ફરી વળ્યો.

નર્મદની એ અનેકવિધ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ જોતાં પણ આપણને તેણે દરેક દિશામાં કરેલ નવીન પ્રસ્થાન જડી આવશે. કુદરતવર્ણનની સરખાત આપણી કવિતામાં નર્મદાશંકરે જ પ્રથમ કરી. અંગ્રેજી કવિતાનો આસ્વાદ લઇ તેના અનુકરણ અને ભાષા-તર દ્વારા તેનો રમાસ્વાદ ગુર્જર જનતાને પ્રથમ દરાવનાર પણ રસિક નર્મદ જ છે, નરમિ હરાવ નહિ. વડંઝવર્થની 'ધુસી ઝે' ઉપરથી 'લક્ષિતા' અને 'વી આર સેવન' ઉપરથી 'વજ્ર' એ કાવ્યો નર્મદે લખ્યાં. તે જ પ્રમાણે સાકુબીના એક કાવ્ય પરથી 'સાદમ દેમાઇ' લખાણુ.

અંગ્રેજી કવિતાની વાત કરતાં એક ખીજ વસ્તુ પણ અહીં જણાવી દેવી જોઇએ ગુજરાતના કેટલાક લેખકોએ અંગ્રેજી કાવ્યો લખ્યાં છે અને તેમાં અત્યરદાર જેવા કોઇને કીર્તિ પણ પ્રાપ્ત થઇ છે; તેની શરૂઆત કરનાર પણ નર્મદને જ ગણવે જોઇએ પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સની ભરતખંડમાં પધરા-મણી થઇ ત્યારે નર્મદે અંગ્રેજીમાં કાવ્ય લખ્યું હતું, તેની એક કડી નીચે આપી છે.

O day of mirth, O day of glee,
O day of boundless jubilee,
And happiness in store !
All o'er the place what do we hear
Save shouts of joy of heartfelt cheer ?
The people flock in throngs,
Our guest of royal pedigree
With foot auspicious comes to see
Our native India's shore.
The prince is talked Of every where,
In words of praise with love sincere
With festive rites and songs.

નર્મદની કવિતાએ એક વખત ગુજરાતને કેટલી મોહિની લગાડી હતી તેના ખ્યાલ 'કવિ

નર્મદાશંકરની કવિતા ' એ લેખમાં આપણા સમર્થ વિવેચક નવલરામે તેનાં કરેલાં બેહદ વખા ઉપરથી આવી શકે છે. એ પ્રશસ્તિમાં નવલરામે તેને પ્રેમાનંદનો સમાનકક્ષ ગણ્યો છે.

૧૮૧૭ માં લખાયેલ એ શબ્દો વાંચી આપણને ખરેખર આશ્ચર્ય જ લાગે છે; પણ તે નવલરામે કહ્યું છે તે કારણથી નહિ, પણ એ કારણથી કે જેની કવિતા અત્યારે અભ્યાસીઓ વિના બીજા કોઇ લાગે જ રાંચે છે તે નર્મદની મોહિની તેના સમકાલીનો ઉપર કેટલી બધી જબજર હતી !

આ અજન્મ મોહિનીનું યુગ્મ કારણ નર્મદનું ' અહ્યુત વ્યક્તિત્વ હતું. કવિ નર્મદ યુગ્મર મંડળનો અગ્રેષ્ઠ હતો. ગુરતથી તે યુગ્મજ આવતો ત્યારે તેને લેવા માટે હાનશે માથુસો બંદર પર સામાજતા તે યુગ્મર જીવનની હમેશાં મોખરે જ રહેતો. યુગ્મરાતને દોરવાની તેની સતત તૈયારી હતી યુગ્મરાતને નવીન કવિતાની જરૂર લાગી તો કવિ નર્મદકવિતા સાથે હાજર થયા. તે જ પ્રમાણે યુગ્મરાતીઓને પ્રથમ પીંગળ રસાલંકારની સમજ પાડનાર પણ નર્મદાશંકર જ હતા. યુગ્મરાતી લાપાને કોપી જરૂર લાગી. કોપનું કામ તો મહાભારત ! તે માટે તો રાજ્યાશ્રય બેઠકએ આપણી સમૃદ્ધ સાહિત્યસર્યા યુગ્મરાત વર્નાકયુક્ત સોસામટી પણ પૂરેપૂરી ઇચ્છા છતાં હજુ તે કામ ઉપાડના અચકાવ છે. પણ યુગ્મરાતને જરૂર પડે ત્યાં વીર નર્મદ વિચાર કરવા રહે જ થાનો ? તે તો યાદોમ કરોને પડયો. ' જય જય ગરવી યુગ્મરાત ' એવા જયધોષ સાથે તેણે ' નર્મદાય ' ના ફળદાર ગ્રંથ એકેએ દાયે તૈયાર કરી છપાવી યુગ્મરીને ચરણે ધરી દીધા.

આ સાહસરૂપિણી જ, અનેક બાજતોમાં ગળેના છતાં, નર્મદ દક્ષપતરામથી જુદો પડે છે. બન્ને કવિઓએ સુધારાની કવિતા લખી, સુધારાનો બોધ આપ્યો, માહિત્યને જીવન સમૃદ્ધિ વગેરે સમાન કાર્યો કર્યાં. પણ તે દરેકમાં દક્ષપતરામે ઠાવકી સાવધાનતા દર્શાવી, ત્યારે નર્મદે તો યાદોમ કરી અંપલાયુ જ. એકએ દૃષ્ટિએ જ આ બંને બંધુ સર સર દક્ષપતરામે સરકારી નોકરી મૂકી સાહિત્ય-સેવા સ્વીકારી તેની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી થોડી છે પણ તેમને યુગ્મરાત વર્નાકયુક્ત સોસામટી જેવી એક માહિત્યની મર્યાદા આશ્રય તો હતો. પણ નર્મદે તો કલમને બોળે જ માથું મૂકી દીધું ! મીનું દૃષ્ટાંત : નર્મદ બંને દક્ષપત બંનેને બે સ્ત્રીઓ હતી પણ દક્ષપતે ગૂની પદ્ધતિ પ્રમાણે એક સ્ત્રી હયાત છતાં બીજી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યાં, ત્યારે નર્મદની બીજી પત્ની નર્મદાગૌરો કુંભારિકા નહિ પણ વિધવા હતી, એટલે જ ફેર ! આ સરખામણીથી દક્ષપતની કિંમત કોઇ રીતે ઓછી આકિવાને પ્રપન્ન થતો નથી. માત્ર દક્ષપતરામની વ્યવહારકુશળતા અને નર્મદની તરંગી અને સાહસરૂપિણી જ બતાવવાનો અર્થો હેતુ છે, એટલે આ સરખામણી આટલે જ અટકાવીશું.

નર્મદાશ ઉપરાંત નર્મદકથાકોશ અને યુગ્મરાત સર્વસમૃદ્ધ તથા કાર્તિયાવાહ સર્વસંમદ લખી નર્મદે યુગ્મરાતને ઉપયોગી આકરમન્યો પૂરા પાડ્યા છે. પણ સાહિત્યસેવામાં જ નર્મદની જીવનપદ્ધતિ સમાપ્ત થતી નથી. યુગ્મરાતી સસારસુધારાના ઇતિહાસમાં પણ કવિનું નામ સોનેરી અક્ષરે લખાયેલું રહેશે. એ ક્ષેત્રની એમની બહુવિધ સેવા સુવિદિત છે.

પોતાની રસિકતા, ટેકીપણ અને શૌર્ય દુરમનો પણ ગાશે એવી ખાત્રીવાળો આ યુગ્મર વીર પોતાના ગદ્યપદ્યાત્મક લેખોથી આજે પણ જીવતો છે અને પર્વત ઉપરથી યુગ્મરીને સતત આશીર્વાદ અર્પે છે :

ઉ થી તુજ સુદર ભત, જય જય ગરવી યુગ્મરાત !

નર્મદનું ગદ્ય અને પદ્ય

૨૧. ગંકરપ્રસાદ હગનલાલ રાવળ

ગુજરાત અને ગુજરાતીઓની સેવામાં અમરિત થયેલી નર્મદની પ્રેમન વર્ષની ઉત્સાહી જીવનયાત્રામાં સત્તર અઠાર વર્ષને વધે ' મંડળી મગવાથી થતા વાત ' સમન્વત્તા વ્યાખ્યાનાત્મક નિબંધકાર તરીકે નર્મદને આપણો જોષએ છીએ નર્મદના ગદ્યકાર થાના આ અંગે સરકારી અને જૂનું ' નર્મદગદ્ય ' એ ત્યારપછીનું નર્મદ ચિત્ત આપણુ આઘ છતાં મહાન અને વિરતુત ગદ્યમંદિર આપણી ગદ્યમંદિરો આ જનક એના હૃદયના સ્વાભાવિક ઊભરા સરસ, સરસ અને સુદર ગદ્યમાં કાઢે છે. ' નર્મદગદ્ય ' ના મંદિરના પાયાથી માંડી ઝોના ચિખર સુધી આપણે દર્શને જઈએ તો નર્મદની રોનકદાર કલારસિકતાનું આશ્ચર્યને ખરે જાન થાય છે અને આજીવન બક્તની કલામાં અરરવતીનો પ્રભાદ કેવો ઊતરી શકે છે તે પણ આપણે માથેમાથે જોઈ શકીએ છીએ સાહિત્યરસિક નર્મદનાં હૃદય અને આત્મા આ ગદ્યમંદિરમાં આપણને વ્યાપક અને ઊંડાં ઊતરી ગયેલાં જણાય છે નર્મદ એમા કેવે કેવે રસપે પ્રતિનિધિત જણાય ॥ ? દેશબક્ત નર્મદ, સમાજસુધારક નર્મદ, નીતિ અને ધર્મચુરઓના ઉપદેશક નર્મદ, પત્રકાર નર્મદ, જીવન ચરિતકાર નર્મદ, ' દાંડિયા ' કાર પત્રકાર નર્મદ, ઇતિહાસકાર નર્મદ, સારલાજાનરકાર કે અનુવાદક નર્મદ, આમ ગુજરાતી ગદ્યભૂમિનાં કેઈકેઈ વિખ્યાતદેશો નર્મદ ઘૂમી રહેનો જણાય છે

નર્મદના સ્વભાવ અને વ્યક્તિત્વ જેવી નર્મદની ગદ્યશૈલી છે સરસુતથી શરૂ કરી અગ્રેજી ગદ્યની વિવિધ શૈલીના પ્રકારોના અરકાર એ ગદ્યશૈલીમાં જતારે છે એ રીતીને એ ગુજરાતીઓની લાક્ષણિક શૈલી બનાવે છે અસ્થાસ્તના - મિકેની માથે જોષએ ત્યાં એ એ રીતીને સરસ, માદી મનોદ અર્થગંભીર, સરસ, સુદર અને લાભ્ય બનાવી શકે છે ઉચ્ચ જાતિની આપણીના સરકારોએ એ શૈલી શુભચારાચલી છે. એનો આત્મા તેજસ્વી છે, દેહપટિ સુદર છે,

નર્મદ નવલકથાકાર નહોતો કવિની શુદ્ધસૃષ્ટિ જેવી નર્મદની ગદ્યસૃષ્ટિ હોય છે એ વર્ણનાત્મક, ચિત્તનાત્મક અને સર્જનાત્મક નિબંધકાર છે એની શૈલી જામતા ઉત્તર વયમાં પ્રૌદી બને છે. જોષતી વિવિધતાને લીધે અને વિષયોની વિવિધતાને લઈને એ રીતીમાં ખાસ વિવિધતાના ન્યાત્યા દર્શન થાય છે એકધારી શુષ્કતાભરી દમથી નર્મદની ગદ્યશૈલી અનાકર્ષક નથી બની જતી ગુજરાતના ગદ્યસાહિત્યના આઘ જનકની આ રીતીના સરકાર ગોવર્ધનરામ, કનેયાલાલ મુનશી કે નવજીવ કાર ગાંધીજીમાં પણ આપણે એકે વા બીજા રૂપે જોષ ૨૪ એ છીએ.

નર્મદની ગદ્યશૈલી આમ કથાયુક્ત રસથી રસેરી ગદ્યશૈલી છે એ ગદ્યમંદિરના શિખર ઉપર ' દાંડિયા ' એ કેટલીક નિબંધિકાઓથી, કેટલાં ગદ્યચિત્રો અને ' ધર્મવિચાર ' એની ઠરેલી ઉન્નત પ્રૌદીથી સ્વચ્છકલ્પ યજ્ઞ વા છે નર્મદ આમ આપણા ગદ્યસ્વામીઓના આઘ છતાં મનલ અને સમર્થ ગદ્યકાર છે અને કેટલાકે મતે કવિ કવિતા ગદ્યકાર તરીકે જ નર્મદ ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિશિષ્ટતાથી વધુ પૂજ્યશે

સાહિત્યવીરની પ્રતિષ્ઠાઓની બીજી વિશિષ્ટતા એ એની પાણીદાર દાન્યસૃષ્ટિ નર્મદવિતાની કાવ્યસૃષ્ટિ માત્ર જૂની ધર્મે રાગવતી કવિતા બધ કરી નવી પ્રજ્ઞાલિંગ આંકતી ॥ ૫૨૬ નથી એ ઇશ્વરને જો કે શુદ્ધ બાવે કોષ કોષ રચને રતવે છે, ઇશ્વર પાસે દેશના ખતિત સમાજના કે

ધર્મના પ્રત્નો મૂકી ઉદાર માટે તે સહાયતા વાંછે છે; પણ તે જાહ જ થોડાં રથજે. નર્મદના કાવ્યવિષયે 'ધર્મ', નીતી, 'સમાજ', 'ધર્મરક્ષિત' કેપર થોડા રોકાઈ દેશકાલ, યૃદ્ધ, રાજ્ય, દેશભક્તિ સાહમ, ઉદ્યોગ, સકકાર સ્થિતિસૌધ્ય, વીરધર્મ, પ્રેમ, અર્પણ વગેરે વગેરે ઉપર વિહાર કરે છે. એ સર્વવ્યાપક બની રહે છે.

નર્મદે સ્વાનુભવરમિક કાવ્યસંપ્રદાયનો નવીન યુગ આરંભ્યો. પશ્ચિમના સાહિત્યનો એ અવધારી એની કાવ્યસૃષ્ટિમાં નવીન રીતે અંતરના ને સ્વાનુભવના કામળ ઉદ્ગારો વેગપૂર્વક દાલવના લાગ્યો. નર્મદના આત્મામાં સતત બને પ્રળ જુરસો હતો. એની કવિતામાં આ જુરસો જીજ્ઞા આભા વગર નથી જ રહેતો. એની કવિતાએ ધોરતા ગુજરાતી હૃદયમાં દેશભક્તિની પ્રતાપી ભવાગાઓ પ્રગટાવી. એના પ્રેમશૌર્યના કાવ્યસુરોએ ક્ષાત્રોદેક પ્રેર્યો. સાહસને, પરદેશગમનને, વહેમયવનને, સ્ત્રીભક્તિના ને, વિધવાનાં દુઃખોના નિવારણને અને ખીલતી જતી માનવતાના મુર્ખને એની કવિતાએ પોતાના પ્રેમ કબો નવીન દેશોદયના ઉપર પ્રકાશ પાથરવા જીતરતા અરુણ પેઠે નર્મદની કાવ્યસૃષ્ટિ અરણ્યોદયની તાઝગી આપવા લાગી ગુજરાતના યુરુષવર્ગને મરદાઈ બોધતી કાઈ વીરથી ગુજરાનથુ જેવી નર્મદની કાવ્યસુદરો છે. એના પ્રતાપ એ બધે પહોંચાડી શકે છે.

જૂની કવિતા સાથે શામળના જેવી કવિતાચાત્રીની એકાદ બે સેરોનો 'સાહસ દેસાઈ' અને 'વીરસિંહ' નાં કાવ્યોદ્ધારા નર્મદ આપણને ચાલુ પરિચય આપે છે. પણ નર્મદની કવિતાનો પ્રધાન એક તો પ્રેમશૌર્ય, દેશભક્તિ, સામાજિક સુધારણા, સ્વાતંત્ર્યલાવના અને એના ભાવિ પરિણામ તરીકે સુખ અને શાંતિ તરફ દબતો એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. સ્વાર્પણ એ જ નર્મદના અવનવિધાનમાં પ્રસરેલી કવિતાનો આત્મા છે, અને

ફરી જોબનિયુ આપે હરિ હુ ફરી જોબનિયુ આપે!

દાસપણું કયા સુધી કરવું? દામપણું કયા સુધી?

માહોમ કરીને પડેા ફતેહ છે આગે.

જેની દાસપુ દેશીના કુખ નર્મદદિવ દાડે છે.

સખનાદ મંલગણે લેવા વીરપુરુષને તેડું હો!

—આ અને આવા હૃદયને ઉજાગી હવમલાવે અને આત્માને ઉન્નત કરે એવા નર્મદની કવિતાસુદરીના કાવ્યમંરકા છે 'નર્મદકવિતા' આમ બહુએક રમિક કાવ્યકુળે માંડીએમાં નવપ્રેરિત યરા ગુજરાતી માનવતાને આકર્ષી નર્મદની હૃદયે 'નામક કાવ્યસૃષ્ટિ' છે. એમાં નર્મદના વેગીક્ષા આત્માનો ભાર વેગ ને તે કાળે તેના સૌંદર્યમાંથી કેટલેક રચલે દલાના અંશો ખરી પડે છે. પણ એની અક્ષ વિશેષતા એમાંથી ઉદ્ભવતો નિર્મળ પ્રેમ જેમને આતર પ્રેમની અવનમપ્રક કયની ને અપાર જ્ઞાતિભોગ છે, નર્મદની કવિતાનો આ ચિરરયાયો આભા છે અને એ સ્વરૂપે એ અમર રહેવા પણ મર્મયેલી છે. 'મરીને અસ્તનો મત દિવનરની ફુદાઈ છે' એ ભાવનાની આમાલી નર્મદની કવિતાવીરથી જની આપણને આપે છે.

નિબંધકાર નર્મદ

રા. વસન્ત ગો. ઉપાધ્યાય

૧ મુધારણાનું નામ લેતા અમને સાબરી આવે છે કે નર્મદાગ કર ક્ષિત્તિ નહિ પણ અનેક રૂપે આ જમાનામાં એક મુખ્ય અંગ્રામી હતા. ગુજરાતી બાસમાં પ્રથમ પિંગળકાર પ્રથમ રસાવકારની સમજ આપનાર અને પ્રથમ રૂઢ ગદ્ય લખનાર તે નર્મદાસ કર જ છે.

૨ એનું ગદ્ય શુદ્ધ, રસિક, કૃષ્ણ, અને બાધામાં સર્વોપરિ એ તો સદુદ્યમે માલમ જ પડે છે. ગદ્યનો લખનાર તો એ એકલો ગણાય છે.

જગતમાં હિત્યનો ઇતિહાસ તો એ છે 'દ્વિમાનમર્નુ પ્રખ્યાત્યાવિષ્કરણુ ગદ્ય કરતાં પ્રથમ પદ્યદાર સંધાયુ' - અનનાં દર્શ અને લાગણીના ઝોલ માટે ગદ્ય પાંગળું નીવડ્યું. 'સાહિત્યના પ્રારંભની આ વસ્તુસ્થિતિ સમયપ્રવાહ એકધારો ન રહી શક્યો. સાહિત્યમાં સાંખ્યા પર્વટન માટે પદ્યવાદને જોઈએ તેની ધારી ન આવી : માહિત્યકાગને પદ્યનાં બંધન બારે પડ્યા : સીધા, સાદા પણ સંયોદ ગદ્યમાં આવિષ્કાર સુપેરે શાપાંગો. પરિણામે પીંગળનાં કૃત્રિમ ઝાંઝરા ફગાવી નૈસર્ગિક બાધા-કલાનો આશ્રય લેવાયો. તેના કંઈ પદ્યમ હિત્યમાં જોઈ ન આવી - જીલ્લું વિચારમયોજનની કલામાં વૈદિક્ય આણું. ગદ્યજાને સાહિત્યકારોએ નિર્જનિજની મચ્છર અનુસાર વાપરી સાહિત્યમાં અત્યાર લગી અણુદીર્ઘ ક્ષેત્રો મોકળાં કર્યાં. દેશ દેશના વાડમયમાં આ સ્થિતિ પ્રવર્તે છે.

ગુજરાતી માધાનો ગદ્યનિક બનો પ્રારંભ કવિ નર્મદાસ કર્યો થયો એમ કહેવાય નરસિંહ, મીરાં, પદમામ, બાલજી, પ્રેમાનંદ, શામળ અને દયારામે નેમના કવન પદ્યમાં જ ઉતાવાં. સંસ્કૃત ગદ્યના મુકુટ સમા બાણુ બદની કાદમ્બરીને બાલજી પદ્યમાં ઉતારી ને તે યુગની માહિત્યરસિક જનતાની અઝિરુચિ પોષી શામળ પ્રેમાનંદ સમયનો નીચેનો ગદ્યનો નમુનો જોતાં આપણી બાધા હજુ કેવળ અણુપક સ્થિતિમાં હતી એમ જણાય છે :

ત્યાહા શુણિન્ધ્યાન નામે રાત્રિ છે તેને ૧૦૦ પુત્ર હયા રાજપુતને બાણુવિવાનુ ઉપાય ધાણુ કરી પણ જે બાણુવે તેહને મારીને સગવા ધરી આરા પત્રી રાત્રિ અત્યાગર થયો તારિ પ્રધાને પશુ સ્વામીનું ને સી ચતા છે વલટુ રાત્રિ કહુ પ્રધાન યુનેહ મોગી ચતા છે વલટુ રાત્રિ કહુ ને સધવાજ મૂર્ખ પૂત્ર — જેહના પૂત્ર મૂર્ખ હોઈ તે પુત્ર વાઝિયુ વાઝ પણ મૂર્ખ પૂત્રથી તો એક અર્થ ના સર્ધ

પ્રેમાનંદ-શામળ યુગમાં ગુજરાતી ગદ્યમાં આવી સ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી ત્યારે કવિ નર્મદા શંકરે તે ક્ષેત્રમાં પ્રેમ-છૌંચથી ધૂમી તેમ જ 'જોરસો' આણ્યો. પ્રારંભકેતુ માન મેળ્યું. જેમ કોઈ જાતો લક્ષીપુત્ર લાખ્યો કમાવાનાં સ્વપ્ના સેવે તેમ નર્મદને સાહિત્યમાં સર્વોપરિ ધરાના કોડ હતો. સ્વપ્નસિદ્ધિ માટે તે આદમ્ય જાતદમી ગદ્ય-પદ્ય શરતો પકડી સાહિત્યોદાર માટે પ્રવૃત્ત થયા. એ ઉદારના પદ્યપદ્યમાં તેણે સર્વસ્વ દાખડ, લક્ષ્મી દેવી આણે કદા કરે, કવિ મરસ્યતીને મરણે બેઠા મરસ્યતીની આ બાધમાં કવિએ દિવસે તારા જોયા મુળમાં મુઠીભર ઘણિયા ખાઈ દિવસો ત્રિતાવવા પડ્યા કવિ માટે આ પ્રસૂતિઅંગ હતો, રસિતીને વેતના પછી જેમ માતા પુત્રનો વાતસલ્યભાવ અનુભવે તેમ કવિએ અનેક વાતનાઓ વેદી ગુજરાતી સાહિત્યે ન જોએલ એવું નિબંધમાહિત્ય સર્જન કરી બાધાને અવનંબો ઝોક આપ્યો.

તે જમાનામાં ગુજરાતી ગદ્યનો ઉપયોગ ઝોમડિયાં લખવામાં કે જાણચિટ્ટી અને દસ્તાવેજો લખવામાં થતો. રજકોડદાસ ગીરધરભાઈ જેના બાટોશ કેલવણીકાર ગદ્યને કેલવણીના પુસ્તકો રચવા રચાવવામાં વાપરતા જ પશુ ગદ્ય અધકચરી સ્થિતિમાં પડ્યું પડ્યું જોઈણિયાર ઘરા મથલુ હતું. વેપારીઓ પશુ 'દગમર ૮૫૨' અને પત્રવ્યવહાર માટે સામાન્ય જનતા, કંક અજમર ગદ્ય પછે જેના દારવારપદ પ્રયોગો કંઈ અનેક ગેરધમજીતીઓ ઉપજાવ કરતા તેમાં નર્મદના ગદ્યપરો બાધાને નવું જોમ આણ્યું ગુજરાતની 'દાઝ' નાણી સત્તર વર્ષની વયે કવિએ ઉદ્યોગણ કરી.

આપણા દેશના તથા ઇતર દેશના મર્યાદા તથા સાંબંધના મુદ્દા માત્રમ પડે છે કે પૂરતી પરના ખીલ સર્વદેશ કર્તા હિંદુસ્તાન પશ્ચિમ ભુતું તથા સારું છે..... માટે આ કેસને તે ન કહેતાં આટલી વિનંતિ કરું છું કે આખી પૂરતીમાં સારું કર્તાં સારું અને ભુતું એવું ને હિંદુસ્તાન, તે આ જમાનામાં પણાખરા ખીન દેશ કર્તાં છે નહીં મધ્ય ભૂમિ જેવાય મધ્ય સર્વ વાતે દુષ્ટી મધ્ય છે. *

સાહિત્ય-પરેશ પરત્વે કવિએ તે જ વખતે ઉચ્ચાચુઃ : ‘ ભાષણો કરવાની અને નિર્ણયો લખવા વાંચવાથી ભાષા સુધરે છે, મનમાં પેરી રહેલી વાત બહાર આવે. છે અને ભાષણ વંચાયા પછી નિર્ણયોના મત ખર્ચા કે ખોટા એ વિષે સભામાં, ભેગનારાઓ, શાસ્ત્રીઓની પેઠે એક ખીજના દાખલા પુગવા લાવી વાદ કરે છે. તેથી સુંદર અને શુદ્ધ બોલતાં આવડે છે.....’* પ્રારંભમાં કવિએ સન ૧૮૫૦ માં મુબકેની અન્યોઅન્ય શુદ્ધિરૂઢ સભામાં ભાષણ કયું હતું. ‘ મંડળી મળવાથી ચતા લાભ ’ તે શરૂઆતનું ભાષણ. કવિ પોતે કહે છે:

“ એ ભાષણનો વિચાર થોડા ધાતુ ફરફાર સાથે નિર્ણયના આકારમાં લખી કહાડી એ નિર્ણય સન ૧૮૫૧ ની ૪ થી જુલાઈએ સુરતની સ્વદેશી હિંદેચ્છ મંડળીમાં વાંચ્યો હતો અને પછી મુબકેમાં મારા બાપ પાસે લખાવી શીલાહાપ પર છપાવી સન ૧૮૫૨ ની આખરે લોકમા પ્રગટ થયેલા હતા. ”

આ પ્રમાણે શુદ્ધ નિર્ણય નહિ પણ વ્યાખ્યાન નિર્ણય જેવું ‘ ફેક લખી કવિએ પ્રચારકનું કાર્ય સુધેરે બળવ્યું, કવિએ કોલેજનું આગણું જોયું હતું એટલે અંગ્રેજ લેખકોની કૃતિઓના વાચનનું આ પરિણામ હોય એમ માનવા પ્રેરાઈએ. અંગ્રેજોએ નિર્ણયને ક્રાન્સમાંથી આચાર કર્યો : એકન પ્રારંભકનું માન ખાટી ગયો : એડીસન-સ્વીસની એડીએ તે દ્વારા સમાજને જમાણ્યો : અર્વાચીન નિર્ણયકારો સ્વેચ્છિદાર કરી જનતાનું મનરંજન કાર્ય કરે છે, કવિ નમંદાશકરે એડીમન-સ્વીસના “ સ્પેક્ટેર-ટેલર ” ની જેમ “ લંડીયામાં ” વગાડી પ્રજાને ઉદ્યોગધન કયું, ગુજરાતીઓમાં “ જોરસો ” અને “ સ્વદેશભિમાન ” આપ્યાં. એજ કાર્ય અર્વાચીન મુગમાં “ નવજીવને ” કયું. નમંદે ગુજરાતીઓને પ્રથમવાર જ “ સ્વદેશભિમાન ” ના પાઠ બહુઆવ્યા ગાંધીજીએ તે પાઠને આચારમાં મૂકી બતાવ્યા. નમંદે શરૂ કરેલા મહાપરની અખંડ ન્યોત ગાંધીજી એ સચેત રાખી જનતામાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી. નિર્ણય જેવું : સંકુલ અને અચોક્કસ સ્વરૂપ એકે નથી. પ્રત્યેક નિર્ણયકાર તેને નિર્જનિર્જની વિશિષ્ટ ધાટી અનુસાર ધકેલે આવ્યો છે. નમંદે ૨૬ ભાષા અને ૦ વી વિચાર મરણીદાગ નિર્ણયને ગુજરાતી સાહિત્યને સરવે ધર્યો. નવજીવભાષાએ તેને કેલવણીદાગની દષ્ટિથી નીરખી તેને વિવેચનની દિશામાં લાઇ ગયા. મનઃ સુખરારને તેને “ સંસ્કૃતમય ” શૈલીમાં : હતાયો : મણિભાષાએ તેમાં હિંદુ મિલન ઉમેર્યું, ગોવર્દનરામભાષાએ તેને અતિશિષ્ટ શૈલીદાગ વાર્તિકનું ૩૫ આવ્યું : નરસિંહગવે રમણભાષાએ તેને શુદ્ધ સાહિત્યને, માર્ગે ચલાવ્યું : કૈનાલાલ મુનશીએ કૃષ્ણજયંતીએ ઉજવનાં તેને કલાકારની દષ્ટિ આપી પ્રજાને રસારાદના પાઠ બહુઆવ્યા : કોલેજકર-ગાંધીજીએ તેમાં પ્રજાજનના ખરા પ્રશ્નો ઉઠયા.

આ આપણા નિર્ણયકારો : પ્રત્યેક નિર્ણયકારની કૃતિ ઉપર નમંદની મહોરછાપ આછી પાતળી નજરે ચડે છે. શું સામાજિક પ્રશ્નો, શું વિવેચન; શું શુદ્ધ સાહિત્ય, શું ઇતિહાસ આ અધ્યાય પ્રદેશો નમંદે પૂરી વળ્યો હતો. નમંદે આ દિશામાં પહેલ કરી અનુગામીઓ માટે માર્ગ ખુલ્લો કર્યો.

સમગ્રદશ્યે જોતાં નિર્ણયને કેાઇ વ્યાખ્યામાં પૂરેલા ઠીક ન લેખાય પણ તેનાં અર્થો તરતે બનામાં લેતાં તેને આપણે “ સાહિત્ય વિપવક ટૂંકી પણ માર્ગિક ચર્ચા ” એમ કહી શકીએ.

* નમંદે ૦ ૨ ૭ ણી મળવાથી ચતા લાભ.

કવિના " મંડળી મળવાથી થતા લાભ ", "કવિ અને કવિના", "રહેઠાણિગાન " અને ' મંપ ' એ નિબંધ કોટિમાં આવી શકે; પણ " સુજ્ઞાતીઓની ગિયતિ " ને નિબંધ કરતાં બૃહદ્ નિબંધ વા વાર્તાિક કહેવું વધુ યોગ્ય લાગે; તેમાં કવિની દેશ-ઝ અને વિદેશે કરીને તેમની મ શોધન સ્તિ જથ્થાપ આવે છે. નિબંધનાં વિચાર અને સચી પત્રે કવિમાં જ ન અને વધતી વૃદ્ધિ માથે થતી પ્રગતિ લક્ષ્ય ખેલે તેવાં છે. કવિ પોતે જ કહે છે:

એ લખાણ, પ્રસંગના તોરસાની નીસાની છે, માત્ર અમાના વિચારોને નોંધાયાનું પાણી સમજવું—અલગત યોગ્ય વચ્ચે (ફેરફાર સાથે ફરી લખાય તો) એ વિચારો અનુક્રમના પાણી જેવા થાય ખરા.*

* વ્યવિચાર નિબેધક ' ગ્રીક નિબંધમાં કવિ લખે છે :

તે અળળાને તેના સગાએ ન રવીકરી એટલે તે પાણીની સમઘાત તોળને વિચાર કરે છે : ' જેણે મુખી લાગુ તેને નહાવું ' સરખું રાગ ! જરૂરમ્ કીધા પિના પેટ તો બરાવું નથી, ચોખી લવડાથી કંઈ દળાણ દળાય નહિ રહે નામ કે જુડે નામ કઈ રાડ સતી છે ? સળુના પાત્રડા પાગે આપુ છું, નવા નવા દમ તો જોઈશું, મેહેલે પેસા મળશે, નામરહો તથા ધરતું કામ કરાવવા સાક રાગ દોષ્ઠો એકા ધાળિને રીતું ' સુખ પમાડું ? રાશીનાને નહોતું પમાડું;—કાકડા, સીકા બાદાદુર માનસાસી ભળીતા ને વળગી રહું—જેવી હલદીવાળી પેલી આવશે છે,"

માત્ર બાવીસ વર્ષની વયે લખાયેલા એ નિબંધમાં જુવાન કરિને સુધારક તરીકે જાણીતો " જોરસો ", સુરતીરાહી ભાષાપ્રયોગો, અને અપ્રધાન ટોરી નમરે મેડે છે, " સુખા પછવાડે રેવા કુટવાની ઘેલાઈ " માં અને " સુર અને રાગી " માં કવિ પોતેની હજુ ધડી તથા છે. હજુ તેમના નિબંધોમાં સંબોધન પરંપરા અગ્રિય મંરૂતના હતાગા અને પ્રાગંભને સહજ એવી વાગાડંબર યુક્ત શૈલી દેખા દે છે.

કવિ માનસને હબરો " ધર્મવિચાર " માં શમે છે : ' રાજ્યરમ ' લખવામાં કવિએ અનેક પુસ્તકો ઉપસાવ્યાં, તેમનાં પરિશીલન કર્યાં. વિશાળ વાચને કવિમાનસને પ્રૌઢ બનાવ્યું : કવિએ સુધારકની કહની કમાવી કેક ગાભીયું ધારણું કર્યું : વિચારગમન વિચારપરિવર્તનમાં પરિણમે છે. જુવાનીનું કહોળાયતું પાણી આછયું ? જુઓ આ વાનગી :

કાળે કાળે અનેક રાત્રીયાં થયા ને લખ પામ્યા કેવી રીતે મડાયા, કેવા સોભ્યા ને મ્મ ક્ષય પામ્યા, પાછા નવા થયા, દીધ્યા ને ગયા—એ રૂપાન્તરોના જે વિધવિધ દર્શન તે રાત્ર્યરમ છે, અને એ રંગનો કાઠક ભાસ નિત્ય સમરણમાં રહે મઠિ આ ચિત્રપટ છે, ને એને પણ છું રાત્ર્યરમ મ્મ છું ર

ભાષાની કંઈકશતાની જગાએ હવે સંબદલાલિત્ય આવે છે, પ્રાતિક પ્રયોગોને સ્થાને વિદ્યાનેની પરિભાષા જથ્થાપ છે, વિચારમાં કેક ગિડાણ આવે છે. કવિ માત્રનિબંધકાર મટી રહાનિબંધકાર બને છે.

અને કવિ નર્મદાસંકરે ગણના કેવા વણખેડાયેલા પ્રદેશ બેઠા ? કાપ, વ્વાકરણ પિંગળ, અનકાર, અપ્રમકથા, મંવાદ, જીવનચરિત્ર અને કેક અ શે વિવેચન નિબંધ પરત્વે માત્ર એટલુંજ કહેવાનું રહે છે કે અ જોતેએ કા સમાધી આપાત કરેલા આ રવરંધને કવિએ ધડપુ : અનુગામી એને અ વિવરણ માટે નિશાસન કર્યું.

રિને કેવળ શબ્દોથી વધાવવામાં આપણા કર્તવ્યની છતિથી ન થાય, કવિની કૃતિઓ વધુ લોકગમ્ય થાય, સર્વરંપશી થાય અને એ રીતે કવિનો અસુન્દેહ ચિરજીવ રહે.....એ જ અભ્યર્થના

૧ નવું નર્મગય પટેલી આચરતી સચના

૧ જુનું નર્મગય " વ્યવિચાર નિબેધક " નિબંધ, ૨ નર્મગય " રાત્ર્યરમ ".

કવિ નર્મદાશંકર અને ગુજરાતી જોડણી

રા. કેશવરામ દા. શાસ્ત્રી

વિન્દરતા ૧૧ મંજરાત ૧૧ નવયુગતા કિન્વા નવી ૧ તાન્યશાસ ૧ કાગ જે પ્રમાણે ઈ ૧૮૫૭ ના માર્ચ ૫ ત્રીથી શરૂ થાય છે, તેજ પ્રમાણે દેશી બાપાઓના ખરા વિભક્તો યુગ પછી ત્યારથીજ શરૂ થાય છે અને ૧૮૫૮ માં ગુજરાતી નિર્દાશમાં ચતુર્થવાને માટે વાચનમાળા તૈયાર થતી હતી પ્રખ્યાત હોપ માટેજ આ મા ૧૧ નેતા હતા તેમજે આ વાચનમાનાઓમાં ગુજરાતી શબ્દોની જોડણીન ધોરણ ૭ ગણાવું, એ વિષયમાં તે સમયે ખામ ચર્ચા ઉપાડી હતી તેમની સૂચનાને અનુમરી રા સા ભોગીવાન પ્રાણરત્નબદાસ, રા મા મોહનનાથ રણછોડદાસ, મી મહીપતરામ રૂપરામ, કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ શી મયારામ રામનુનાથ અને રા સા પ્રાણલાન મયુરાનમની બનેલી કમિટીએ એક જોડણીકાંપ તૈયાર કર્યો લગભગ ૭૦૦૦ શબ્દોની જોડણી એ રીતે તે કમિટીએ નક્કી કરેલી

ગુજરાતી જોડણીમાં આચાર સુધી બહુ અનિશ્ચિતતા પ્રવર્તતી હતી અને નવી વાચનમાળા રચવામાં એ ૧૧ બહુ મુશ્કેલી હતો તેથી કમિટીના સભ્યોએ માહોમાડે ચર્ચા કરી જોડણી વિષે કેટલાક નિયમો ધરી મઢ્યા હતા, જે નિર્ણય સાથે બહારના વિદ્વાનોએ પણ અનુમતિ આપી હતી

ગુજરાત વર્ના, સોસા નો ઈતિહાસ વિભાગ ૧ ભા ૫ ૧૦૬

આને અનુમરી હોપ વાચનમાળા તૈયાર થઈ આ રીતે ગુજરાતી બાપાની જોડણીની ચર્ચા શરૂ થઈ વાચનમાળા તૈયાર થઈ, તે પછી તે વાચનમાળાને નવેસર સુધારી સ્પીરિઓ ટાઇપમાં ટાપવાનો નિર્ણય થયો, ત્યારે જોડણીના નિયમો ફરી જોડે જવાનું નક્કી થયું ત્યારબાદ નક્કી થયેલા નિયમો મહોળી પ્રસિદ્ધિ માટે અને ૧૮૬૮ ના ડિસેમ્બરના “શાળાપત્ર”માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા આ નિયમો નક્કી કરવામાં તે સમયના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો ૧ મહેતાજી કુશારામ મગ્ધારામ, ૨. કવિ નર્મદાશંકર લાનશંકર, ૩ કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ અને ૪ શાસ્ત્રી મજલાલ કાળીદાસ હતા

આ રીતે આરંભમાં જે નિયમો બહાર પડ્યા તેમાં નિયમો નક્કી કરનારાઓમાં કવિ નર્મદાશંકર હતા એ ચાર પૈકીના વિ મિવાયના બીજા ત્રણે તે પછી આ વિષયમાં માથું માથું હોય એમ સાબળવામાં આવ્યું નથી કવિ નર્મદાશંકરે આ વિષય હાથ ઉઘાવી લીધો અને ૧૮ ૨ માં નરસરામભાઈએ “શાળાપત્ર” માં ચર્ચા ઉપાડી કેટલાક નિયમોમાં સુધારા સૂચવ્યા, જોડણી-માના નિયામક તરવોની ચર્ચાનું ખરૂં માન તો પ્રથમ વિ નર્મદાશંકરને જ છે અને ૧૮૭૩ માં તેમણે નર્મદાકાંપ સમૂહનું દાર પાડ્યો પ્રસ્તાવનામાં લખ્યાણથી તેમજે તે વિષય ચર્ચ્યો છે, નર્મદાશંકરે સૂચવેલી દિશા ચાલી ઉપરે ૧૧ ૭ તે રા નરમિ કરાવે એમના જોડણી નામક નિબંધમાં ખતા યુ છે —

‘ હેમા એઓએ લેખનપદ્ધતિના અમુ ૩ ૧ કાય છે, હેમા જોડે ગુજરાતી બાપાના પ્રાકૃત બાપા જોડેના ઐતિહાસિક અ બહુ સંપૂર્ણ અ રો મદદ કરે ૧ આખું જણાવું નથી, તેમ જ ઉચ્ચારને સબન્ધે વર્ણોની સ્થિતિ, માધ મત્યાદિ વિષયમાં ક ઇડ દિવિત્રતા, અવિરાદતા અને ગડબડાટ થઈ ગયા છે, અને નિયમોની રચનામાં કાઇક કં ગાઈ આવી છે તાપિ લેખનશુદ્ધિ વિષે ઉત્સાહપૂર્વક મનન અભ્યાસ વગેરે બળ કામમાં આવયા છે અને પરિપૂર્ણ સ્વીકારેલા રૂપો કેટલાક બદલાયા ચ માર્ગ તરફ ચલે છે (૫ ૪-૫)

ખરે જોનાં આ ગયાને વિષય તરીકે આખનારા કવિ પ્રથમજ છે. એમની પામે અત્યારે જે વિષય પ્રાગીન માનિય ઉપયુક્ત છે, તેવું લેક્ષણી હવું નહીં, એટલેજ આપણે અત્યારે જે તેમના નિષ્ક્રમોમાં આપીયો એમણે જિજ્ઞે, તે રહેવા પામી છે. એમણેજ ગૂજરાતી ભાષામાં રહેલાં કેટલાંક તરવો પ્રથમ વારજ બતાવ્યાં છે, જેવાં કે હકારનાં એ ઉચ્ચારણ, અનુસવારનાં એ ઉચ્ચારણ, હકારનાં એ ઉચ્ચારણ, એ-ઓનાં વિદ્યુત ઉચ્ચારણ અને શાન્ત (જે જે અત્યારે આપણે લખુ પ્રયત્ન અમકાર કહિયે જિજ્ઞે તે) અ.

એડણીમાં મૂલભૂત નિયમ

લેખનશુદ્ધિ માટે કવિને જગજર આગ્રહ હતો. ગૂજરાતી શબ્દોની એડણી કરવામાં તેઓ ઉચ્ચારણ ઉપર ખામ લાગે આપના હતા. નર્મદાણી પ્રસ્તાવનામાં તેઓ જણાવે છે કે—

લેખન શુદ્ધિ રિધે ન્હારથી મેં અંધ લખવા માંડ્યા ત્યારથીજ એલડું તેડુંજ લખવું એજ વિચારને મૂળ ધારણ માનને આન્યો હતો. એ જગ વાર નિષ્ક્રમો પણ બાંધ્યા હતા પણ તે પ્રમાણે સર્વત્ર વર્તવા વિષે મેં કપૂરો રાખી નથી ત્રણેક વર્ષ થયાં ત્યાં પુસ્તકો વાંચવામાં ને શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ શોધવામાં મેં આનન્દ માન્યો છે, તે ઉપરાંત પણ માત્ર પ્રથમ વિચારને પુષ્ટિ મળી છે, કે એલડું તેડુંજ લખવું. પછી રૂપાન્તર મૂળને મળવું આવવું હોય કે ન હોય. (૫૪ અ)

લેખનશુદ્ધિના અવિચલ નિષ્ક્રમો બાંધવાની એમની અલિલાપા પાર પડવામાં મુશ્કેલી તેમને જણાયેલી જ. આજ પૂર જાપરની ટીપણીમાં તેઓ લખે છે કે:—

ત્યાં સુધી પરાં ર સંમતિ વ્યવહાર વધ્યો નથી, ધણું અન્યથા રચના નથી, અનેક કોષમય રચના નથી— ત્યાં સુધી પ્રદેશ પ્રદેશની ભાષા સમિધપણે એકરૂપ થઈ નથી ત્યાં સુધી લેખનશુદ્ધિ રિધે અવિચલ નિયમ બંધાવા દુર્લભ છે. અમણાં નિયમ બાંધવા તે માત્ર એ વિષે લક્ષ તથા ચર્ચા કરાવવાને અને નિશાળમાં બધું-ના બહેચ્છ વતે, તેને અંકોરમાં રાખવાને માટે છે.

તત્સમ શબ્દોની શુદ્ધિ

ગૂજરાતી ભાષામાં મંરૂત તેમજ પ્રાત્ત ભાષાદારા હોતરી આવેલા એ જાતના શબ્દો તેમજ તેજ રીતે સંસર્ગમાં આવેલી આરબી ફારસી, અડ્ડેજ વગેરે ભાષાઓના શબ્દો છે. આવી સ્થિતિ હોવાને કીધે મૂળ ભાષામાંથી આવેલા શુદ્ધ તેમજ વિદ્યુત શબ્દોને કેવા રચપમાં સ્વીકારવા, તેની ચર્ચા આરંભથીજ થતી આવી છે. કવિ તે વાત બતાવતાં સચવે છે કે:—

‘પરભાષાના શબ્દને મૂળનાંજ ઉચ્ચારણ પ્રમાણે નહિ પણ મૂળનાંજ ઉચ્ચારણને અનુમ- રતાં રૂઢી લોકમાં જે ઉચ્ચારણ રૂઢી મનાય તેવું વિવેચન કરીને લખવા.’ (૫૪ અ)

સરૂપ શબ્દો (અન્યના અનુસાર-વિષય સહિત અથવા સહિત) પોતાને શુદ્ધરૂપેજ હોવા એકજે. X X X X X લોકને વાંચતાં અથવાં પસંદ માટે અનુસારને વ્યવસ્થાને લખવું એના કરતાં, તેને તેના બીજા ઉચ્ચારણથી બદલું પાડી દેખાડવાને વ્યવસ્થાને લખવું ને અન્યથાથી અપરાધ સેવું કરી નાખવું એજ હત્તમ પસંદ છે. (૫૪ બ)

આ રીતે મંરૂત તત્સમ શબ્દોની શુદ્ધિ મૂળ પ્રમાણેજ કાયમ રાખવી. જે ભાષાની લિપિજ લુદી છે, તેવી આરબી-ફારસી વગેરે શબ્દો આપણા કણને અનુકૂળ પડના લખવા પણ તેમાં મૂળના ઉચ્ચારણને અનુસરતાં જી. કવિ આથી કહેવા એમ માગે છે કે તે ભાષાનાં જે જે ઉચ્ચારણ આપણા કણને અનુકૂળ છે, તે તે જાળવવા સમ્પૂર્ણ કાળજ રાખવી. જે ઉચ્ચારણ આપણને અપરિચિત છે, તેને તો આપણે બતાવી શકતાજ નથી.

એમને “અન્યથાથી અઘરાંને સેવું કરી નાંખવું” એ મુદ્દા લેખ ખામ ધ્યાન

જેને તેવો છે. ૧. પછી વર્ગીય અક્ષરો આતાં તેની પૂર્વે પ્રકરનો તે તે વર્ગનો અનુનાસિક થાય છે, જેમકે-અ, બ, જ, ઘ, ઙ, ચ, છ, જ, ઘ, ઙ, વગેરે તેમજ અક્ષરોને અનુસરી ય, વ, લ, પૂર્વે અનુનાસિક ય, વ, લ, જેમકે ચંચળ, સંજ્ઞા, ચંદ્રાણ, તે તે સ્થળે અક્ષરો છે. વિદેશી ભાષા બાણનારાઓ તે તે અનુનાસિક ભાષાની નાનામાં નાની જાનતો ઉપર પૂરવું જ્ઞાન આપે છેજ, તો પછી આવી વસ્તુ જ્ઞાનમાં ન રહે તે રીકારી સકાય તેવું નથી.

આ રીતે કવિનો તત્સમ શબ્દોની શુદ્ધિ લેખનમાં જતાવવાનો આગ્રહ દુરાગ્રહ નથીજ, બલકે તે પ્રસાર અને સ્વીકારવા લાયક છે.

ભાષા સ્વરૂપ સ્પષ્ટ બહુ કરવાને તેઓ ગિતો ચોક્કસના મનના દત્તા. તેમણે ઐ-ઓના નિવૃત્ત ઉચ્ચાર તેમજ હ નો લઘુ પ્રયત્ન ઉચ્ચાર સ્વર નીચે (.) ગિન્દુ વા નુકતાથી જતાવવાનો અનુરોધ કર્યો, તેમાં તેમનો ઉપરનો મુદ્દા લેખન મેનુશૂત છે. અરેજ વિદેશના વપરાશથી ભક્તનારાઓના આ જ્ઞાનમાં લેવા જેવી વાત.

જે સિધ્ધિ ભાષા સ્વરૂપ જતાવવાને મમથ ન હોય તે આદેશ સિધ્ધિ નજ કદી સકાય બોલવું તેમ લખવું તે ત્યારે સળગવે કે ત્યારે ભાષા સ્વરૂપના બહુજન સદ્ગતો સિધ્ધિ હોય આ માટે સિધ્ધિમાં જે અધુરું હોય તે પરિચિત અને સ્પષ્ટ સદ્ગતો યોગ્ય પદ કરી લેવું જો-એ.*

તત્સમેતર શબ્દોની શુદ્ધિ

મને ૧૮૬૮ ના વાચનમાળાના નિયમોના એક નિયમ એ હતો કે:-

“ ગુજરાતી શબ્દો ગુજરાતી બધા ભાગોમાં જે પ્રમાણે બોલાવા હોય તે પ્રમાણે લખવા ”

કરિ આ નિયમ ચોક્કસમાં સાથે દત્તા, તે આપણે જોઈએ છે. વસ્તુસ્થિતિયે ગુજરાતી જોડણીમાં વિકટ સ્થળો હોય તો તે ગુજરાતી શબ્દો (=) તત્સમેતર શબ્દો જે જૂની ભાષાકારા ઉતરી આવ્યા છે, તે, છે, તેમાં પણ ઇ-ઉ વાળાજ, જાણીના શબ્દો માટે કમડો ભાગ્યેજ ૨૫-૪. કવિયે નર્મકેશી પ્રતાવનામાં આ ઇ-ઉ ની વાન ચર્ચા છે, પ્રાચીનક શબ્દોમાં ઇ-ઉ કેવા અને સાધિત શબ્દોમાં કેવા રાખવા આ સુખ્ય પ્રશ્ન છે.

આ નિયમોને જ્ઞાનમાં રાખી સારથ્ય માટે નીચેના બે નિયમો આપવામાં આવે છે. છે, આમાં કવિનાં હાઈ તેમણે ચોક્કસ પ્રયોગોથી સમગ્રી સકાય તેમ છે:-

૧. તત્સમ શબ્દોની જોડણી મૂળ પ્રમાણે લખવા રાખવી (જુ. અન્, હન્, વિન્, મત્-વત્ વગેરે અન્તવાળા શબ્દોનું પ્રથમાવિભક્તિનું એકવચન ભાષામાં વપરાય છે, તેમજ જ આ ઉપધાવાળા સકારાન્તર શબ્દોની પ્રથમા એકવચનમાં લુપ્ત વિસર્ગવાળા રૂપે પ્રચારમાં છે, તેને તત્સમજ ગણવાં). (અ) ઉચ્ચાર અને જોડણી જુદી છે એવી આરખી, ફારની, ઉર્દૂ, અંગ્રેજી વગેરે ભાષાના શબ્દો જૂજરાતી ભાષામાં કદરૂપ ન દેખાય તેવી રીતે મૂળ ઉચ્ચારને અનુસરતા લખવા. (આના શબ્દોમાં મધ્યે લઘુ પ્રયત્ન અકાર જેવો ઉચ્ચાર હોય તો ત્યાં તે શબ્દોમાં બ્યન્જન જોડા ન લખતો અ ઉમેરી જોડણી કરવી. અકગર વગેરે) (આ) બ્યન્જનના અકાર-વાળાજ બોલાય છે, તેવુંજ ભાષાનું વલણ હોવાથી તેમાં અક્ષર ઉમેરી જોડણી કરવી જગત, વિદ્વાન, અજ્ઞ, જસસ વગેરે.

૨. અનુસાર પછી વર્ગીય બ્યન્જન હોય તો તે બ્યન્જનના વર્ગનો અનુનાસિક બ્યન્જન અનુસારને બદલે ચોક્કસ. ય, વ, સ, પૂર્વે અનુનાસિક ય વ, લ, કરવા ચાલુ ગિન્દુ.

“કેટલાંકે જકારાન્ત નવું સકે નામ-વિશેષ-નૂના પ્રત્યયરૂપે છે તે અને કેટલાંકે ધાતુના મુખ્ય પ્રત્યય હું રૂપે છે તે એક રૂપીજ રીતે જોવાય છે પણ હું છે નેનું ઉચ્ચારણ કંઈક વિશેષ રૂપે ને કિંતિ લગ્યાનું બાકી એમ મને શાસ્ત્રી વક્ષણ અને નું શું ઉચ્ચારણ જોતાં ને રાષ્ટ્રની વ્યુત્પત્તિ જોતાં જાણાય છે.” (પૃષ્ઠ ૯)

“એક અક્ષરના ઇકારાન્ત રાષ્ટ્ર (સાનુસ્વાર ને નિરનુસ્વાર) તે દીર્ઘ છે, ઇ, ઈ, યી, યી, ઊ, દી ઇ પણ નિરનુસ્વાર ઉકારના બા. ર. લ રાષ્ટ્ર તે દીર્ઘ ને સાનુસ્વાર દ્વં શું ને દ્વંસ્વ તેમ નિર્વાચક ડા, ઘૂ, કં તે દીર્ઘજ શબ્દા.”

“જે અક્ષરના રાષ્ટ્રમાં અન્ય છે દીર્ઘ ને અન્ય ઉ દ્વંસ્વ શબ્દમાં; તેમ પ્રથમ વર્ણમાં ઈ-ઉ દોષ તો તે દીર્ઘજ નજીવ નથી પ્રથમ ઉ ને અન્યે એ દોષ તો નિકળે દ્વંસ્વ ને નો થાય, * * *

“જેથી વધારે અક્ષરના રાષ્ટ્રમાં પ્રથમ વર્ણ ઈ-ઉ દોષ અથવા એ સ્વરવાળા દોષ તો તે દ્વંસ્વ જ નજીવ, ઇ-અ-અનું, ઉ-અનું. * * *

“દીર્ઘ ઈ-ઉ થી આરંભાત રાષ્ટ્ર બીજા સાથે જોડાય તો તે દ્વંસ્વ થાય છે. ક્રીડા—પણ કિડિયા સં. * * * તેમ ઇકારાન્ત રાષ્ટ્રને જો, એ પ્રત્યય લાગેથી દ્વંસ્વ થઈ તથા થો—થો એમ પણ રૂપ થાય છે બારીએ અથવા બારિયો * * *

(પૂ. ઈ. કુ.)

પ્રસ્તાવના : “સં. ૧૯૨૯ ના પૌષ શુદ્ધ ૬ રતેઈ” ને રાજ લખેલી.

ઉપર કવિનું આમાન્ય વક્ષણ અન્ય ઇકારની (પછી તે સાનુનાસિક કે નિરનુનાસિક હોય તેની) દીર્ઘતા અને ઉની તેવા મંથોગમાં હરવતા તરફ દેખાય છે. અન્ય સાનુનાસિક હું કંઈક લખાય છે, એમ તેઓને જણાયેલું. નર્મકોષમાં આ રિચતિ હતી, પરંતુ ત્યાર પછી એમની જે નર્મકવિતા “ગૂજરાતી પ્રેસ” તરફથી છપાઈ તેમાં બધાજ મંથોગોમાં સાનુનાસિક (અનુસ્વારના કહેવાતા કોમળ ઉચ્ચારવાળા) ઈ-ઉ દીર્ઘજ સ્વીકાર્યા છે. પ્રાચીન હસ્તલિખિત શિષ્ટસાહિત્યમાં તેમણે આ રિચતિ જોઈ અને તેમાં કુંકારમાં જે લખ્યાનું ઉચ્ચારણ તેમને પ્રતીત થયેલું, તેનો ટેકો મળ્યો. અહંમાંથી આ દીર્ઘ ઉં જતરો છે, એ વાત તેમને સમજાઈ હોય તેમ દેખાય છે. આ રીતે સાનુનાસિક ઉકારની દીર્ઘતાનો તવીન યુગમાં પ્રચાર કરનાર કવિજ પ્રથમ છે.

અનન્ય દશાના ઈ-ઉ ની દીર્ઘતા તેમણે માનેલી છે. અત્યારે દી. બ. મુવ અને રા. નરસિંહરાવ જેવા બાપાસાએયોની કૃપાથી વ્યુત્પત્તિની ખરી રિચતિ આપણી આંખો સામે આવી છે. તમા શાસ્ત્રીય વક્ષણ પ્રમાણે સાનુનાસિક (કિંવા અનુસ્વારના કહેવાતા કોમળ ઉચ્ચારવાળા) ઈ-ઉ અનન્ય દશામાં દીર્ઘ જ છે. નિરનુનાસિક ઈ-ઉનો આધાર કેવળ વ્યુત્પત્તિ ઉપરજ નિર્ભર છે. ખરું ઉચ્ચારણ શું, એ કહેવું મુશ્કેલ છે, એટલેજ વ્યુત્પત્તિનો આધાર આવરયક છે.

કવિ અશ્વિન શમ્ભેરમાં અનન્ય ઈ-ઉ ને દ્વંસ્વ શબ્દવાળા વક્ષણતા હતી. રા. નરસિંહરાવ બાપાએ આ વિષયની મુશ્કેલી જણાવીજ છે. બાપાનું વક્ષણ જોતાં તે પ્રાયશઃ દશામાં દીર્ઘ દોષ તો સાધિત દશામાં દીર્ઘજ શબ્દ થોડા છે. બૃહકમિદીના સને ૧૮૬૮ ના નિવેશમાં દીર્ઘજ શબ્દવાળી સમગ્ર કવિયે આપેલી તેનું તે નિવેશ નીચે આપેલી કવિની સહીથી સમગ્રી ચકાય છે.

અહીં રા. બળવન્તરાય કોકારની “પુસ્તકાલય” માસિકમાં સાર્થ જોડણીકોશની સમીક્ષાના આપેલી સૂચના યાદ આવે છે; આવા મંથોગોમાં નિભાળ સ્વીકારવામાં આવે તો રહેતે રહેતે બધું સ્વસ્થ થઈ જાય.

ઈકારાન્ત નામોને એ-ઓ પ્રત્યય લાગતા ઇ હરવ કરી લખુ પ્રત્ય ન શબ્દવાળી શાસ્ત્રીય વાત ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે, તે સ્વીકારવા જેણી છે. તેજ રિચતિમાં કિંનાપદ જુવો-પુવો તગેરમાં વ સ્વીકારવા થોડા જેણી છે. સમગ્ર દશામાંના આ દ્વંસ્વનો વળો પહેલાં કવિને સહી ગયેલા.

આ રીતે ઇ-ઉ ની સ્થિતિ કવિએ માની છે. આ પછી ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવા વિષય તે હં કાર સમ્બન્ધી છે. હં કાર સમ્બન્ધી એમનાં વચણ ક્રાંતિક વિચિત્ર છે. રા. નરસિંહરાવે એમના જોડણી તેમજ Gujarati Language & Literature, Vol I, એ ગ્રંથોમાં વિસ્તારથી હં કારની ચર્ચા કરી છે. તેનો તોડ કેવી રીતે કાઢવો તે વાત મેં મારા “મૂર્ધન્યતર ૬૬ અને જિજ્ઞાસુમૂલીયણ” (શુદ્ધિપ્રકાશ પુ ૧૧ પૃ. ૨૮૪ અને “ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મણ્ડળની જોડણી” (વસંત વર્ષ ૩૧) એ નામના લેખોમાં આપી છે, તે તરફ મારા વિદ્વાન મિત્રોનું ધ્યાન ખેંચું છું.

ઉપસંહાર

આ રીતે કવિની જોડણીની સ્થિતિ છે. ગૂજરાતી ભાષાની જોડણી પોતાના સમયમાં ઉપલબ્ધ સાધનોથી કુશાગ્ર શુદ્ધિના આ કવિએ સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. રા. નરસિંહરાવ જેવા ભાષાશાસ્ત્રી પણ કવિના ઝણી છે એમ ઘણીવાર સ્વીકારે છે. આ દિશાનો ખરો આરમ્ભકજ કવિ છે. વસ્તુ સ્થિતિએ તેને જ જ નવાં તત્ત્વો સૂઝેલાં તે તે સિદ્ધાંતના ખીજાં તત્ત્વો ભાગ્યે જ સૂઝ્યા છે. મૂળતત્ત્વોમાં મોટો સ્વરૂપ બેઠ પાછળના વિદ્વાનોને લાગે મળ્યો હોય, તેમ છતાં તે શોધવાનું માન તે કવિને જ છે.

અનુસ્વારના એ ઉચ્ચારણો તોડ અને કોમળ એ તેમની નજરે ચડેલાં. મંસ્કૃત શબ્દોમાંના અનુસ્વાર ઉપરથી કોમળ ઉચ્ચાર જિતરી આવ્યો છે, તે વાત ખ્યાવમાં આવતાં તેમણે આ લકીકત જાહેર કરેલી, આનું અનુસરણ અઘાપિ ૫૧-૧. આપણા ભાષાશાસ્ત્રીયો કરતા આવ્યા છે. રા. નરસિંહરાવે પછી કોમળ, કોમળનર, કોમળનગ એવા બેઠ જોયા, પરંતુ તેનું મૂળ તો કવિની પ્રથમની શોધજ.

આ રીતે કવિ નર્મદ-મૈત્રયુગનો અધિષ્ઠતા સ્વ-કોષ અને કોષ રીતે ગૂજરાતી મંસ્કૃતિ, ગૂજરાતી શાલિત અને માતૃભાષાના ગૌરવનો પરમ વિધાયક હતો, એમ કહેા ગુજર્નીનો જાણે સ્વીકારી કૃતજ ન થાય ? સાહિત્યની દરેક દ્રષ્ટિ સાખામાં પ્રવેશાળો આવો સમર્થ પુત્ર મેળવી ગૂજરાતની ભૂમિ ગૌરવશાસિની થઈ છે, એમા કોરા પણ આવડા નથી ફિતિ જામ્.

મંગલદાયક કાર્યાવાહ,

તા. ૫-૮-૩૩

* અનુસ્વાર ૧૧ એ ઉચ્ચાર એ વાત એટલી વધી કે થઈ ગઈ છે કે અઘાપિ પૂર્વે વિદ્વાનોને તે ઉચ્ચારણના ખરા ભેદનો પત્તો લાગ્યો નથી. સામાન્ય રીતે એમજ માનવું છે કે તત્સમ શબ્દોમાંના અનુસ્વાર તદ્દાવ શબ્દોમાં લાપડો પડી જતા કોમળ થઈ ગયો. આ વાત ખરી હોવા છતાં અનુસ્વાર અને અનુનાસિક એક વસ્તુ નથી આ પોતે કિંવા અનુનાસિક ઉચ્ચારણ તદ્દન અલગ વસ્તુ છે. જેના વાગથી તે મિત્ર નડકેાવી જિતરી આવ્યા છે. પ્રાતિશાખ્યો તેને તદ્દન વિગત જ આવે છે. આની પાસીનના રા. નરસિંહરાવે આપણને પ્રથમ જાતવી છે. જુઓ Gujarati Language & Lit. vol. I ૧૭૦-૭૨

અરમા અનન્તર્ગત રહેતું ઉચ્ચારણ તે સાનુનાસિક જ્યારે સ્વર પછી વધી પડતું ઉચ્ચારણ તે સાનુસ્વાર. સાનુનાસિક સ્વર સ્વર પણ હોય તે દીર્ઘ પણ હોય મયમ મા અકાર નાકમાંથી જોડાય છે, તે દૂર ન, રા. નરસિંહરાવના કોષ માનો હ સાનુનાસિક હૃદય છે. વસ્તુસ્થિતિ એ ગૂજરાતીમાં વર્ણ સિધારના અનંત ઉત્સર્ગો માફક અનુસ્વારમાંથી જિતરતા અનુનાસિક ઉચ્ચારનો આ ઉત્સર્ગ છે. નામિકળ્યાની મમાનનાને નાંધે તે બેને કોમળનીમના બેઠ એક માનવાં તે યુક્ત નથીજ

નર્મકવિતાના અલંકારો

૨૧. ગર્જેન્દ્રશંકર લાલશંકર પંડ્યા

કિ એ રમ, જંદ અને અલંકાર ઉર પુસ્તક લખ્યુ છે અને અનગિમને એ વિધિમા ન્મ લેતા કરવાનો પ્રયામ કર્યો છે. ખરું જોતાં નાયક કે કોઈ પણ પાત્રના હૃદયની સ્થિતિનું કે કોઈ પ્રસંગનું નિરૂપણ કરતાં કવિ કે લેખકના હૃદયમાં આલંકારિક તન્મનાટ યતાં, શ્રે તાને ચમત્કૃતિ લાગે એવી રીતે અમરકારક આપોઆપ તેને દાણે વાક્યરચના ધર્મ જાય છે, નર્મદે અલંકાર વિશે નીચે પ્રમાણે લખ્યુ છે.—

જેમ વ્યાકરણ શિખ્યા વિના પશુ આપણે આપણી ભાષા શુદ્ધ બોલીએ ઉચે, તેમ અલંકારના નામ બેદ જાણ્યા વગર પણ આપણા બોલવા લખવામાં ધણા અલંકાર વાપરીએ ઉચે, અર્થાત્ એ કે અલંકારવાળું વાણી કરવું એ સ્વાભાવિક છે એ કઈ ગિણવતું પડતું નથી. હિલનહ જોરજમા અને તુરંગોથથી અલંકાર આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. તે પણ જેમ વ્યાકરણ શિખ્યાથી વિરોધ લામ, તેમ અલંકારના શિખ્યાથી પણ વિરોધ લામ થાય છે. અલંકારયુક્ત બોલવાની ગીત મરડે મચરડે આવતી નથી, તેની તેજમંદી બોલનારની પ્રતિ તથા જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખે છે. નબળા કરતાં પદમા વધારે અલંકાર આવે છે તે શોભે છે.

દિવના જુરસાને અને તરંગોને અલંકારના મૂળ માન્યાં છે કીડ જે. પરંતુ એથી ઉત્પન્ન થતી ભાષા દરેક અલંકારયુક્ત અલંકાર હોવા છતાંય કહેવાય નહિ. કાંચુ કે અલંકારમાંથી પાનક અને આંતરે ચમત્કૃતિદાન આનંદનો ઉપભોગ થવો જોઈએ અને એમ ન થાય તો મર્યાદા પર અંમણી મૂક્યા મરણું થા. અને અનંકગિતા દારવાર નીરડે. મનુષ્યમાં લગ્નિવાગ જુરગો અને તરંગ બંને હોય છે પરંતુ તે તેને યોગ્ય અસરકારક વાણીમાં જાહેર લારી રાકતો નથી. કેટલીકવાર તે અસરકારક વાણીમાં બોલવા પ્રમાસ કરતો હોય તેમ એનો એ પ્રમાસ દેખાઈ આવે જે. કેટલીકવાર એનાં અવલોકનો, નિરીક્ષણો અને અનુભવો આજા દોષથી કે ખીજકુલ ન હોવાથી તેની વાણી છુપી પડે છે. નર્મદના અલંકારોમાં જુરસો તથા તરંગો કેવા છે તે કંઈક જોઈએ.

૧ અર્થાલંકારો

નર્મદે પોતાના કાવ્યોમાંથી પોતે નીચે પ્રમાણે દર્શાવે દર્શાવ્યા છે —

ઉપમા :—

- (૧) ઠાકા નમેલા કણ્ઠથી બરેવા ગર્જેન્દ્રે મૃગિત જેમ બાળ;
એજેતે વાટજ દાઈ કંગી જેઓ ધર્મ છે દરબાર્દ સ્હેરી.

(વનવર્ણન)

- (૨) મોટા વનોમાં મૂળકોટ ચાએ, થસી પડ્યા પ્રતાપી બંએ,
સમુદ્ર મોબ ગગને ચડાવે ચઈ વણે મરતજ માજ ડાએ,
ફે તે પ્રમાણે સ્મૃતિવાણુ વાએ ડોળાઈ જાએ દિવના સમાયે,
સકલ સતાય ચિકલ્લ દાઢે મારી કણાળા છવ ચાપી નાએ.

(મનુવર્ણન)

૩૫૬ —

- (૧) બરમાળે ફે ભાગ્યે પેડીઓને પડ્યા હવે તાળા,
પોષટજ કહા જડ્યા ઝીલો જન-૨૨૨ કને નહીં બંડાજા,

(૨) આકાશે તો ચક્રચક્ર મતો મેન વાગો સમ્યોરે,
તારાઓ તો મુઝઈ રડતા શોક તેણે તમ્યોરે;
મીઠાતો તે અતિસ કમળે અંદ્ર સારો થયો ને,
પાવા માંડી ફરિ મીઠી મુધા ધન્ય તેણે સહુને.

ઉત્પ્રેક્ષા:—

(૧) તન મન તણા મારે નિઠાવરા થઈ લઈ,
રસ સિધુ વિષે તત્તાં સળરૂપે દીસે કદે (જગુબલ્લુન)

(૨) જઠાની શોઆપી અતિસ શરમાઈ શિવ જઠમા
જઠાને સંકેલી વડ તણ ગિરિયે જઈ રહ્યા; (કબીરવડ)

વિરોધ; વિષમ—

ને ને બહેની, પૂવિવિધર આ મેહલે મહેર લીધી,
હું માંદીની, ખબર કંઈએ નાવલે નાજ લીધી;
ટહાડકી તો, થઈ ન મુજને, ટહાડિયા તાવ આભ્યા,
અભિ મેધ, અતિસ પવને સ્નેહ રૂપે વધાર્યો. (જગુબલ્લુન)

પ્રતીપ:—

કેવાં દિવે ને સહુ ખેતરો ને લીલાં પિલાં નતન બાવથી તે,
કોણે અકીચો છુપ છે ભિછાળ્યો નેની પડીએ જરને લખાળ્યો.

કેટલીકવાર કવિએ ધ્યાન નથી આપ્યું છતાં અલંકાર યોગ્ય ગયા છે અને તે કયા અલંકાર છે એનું સ્પષ્ટીકરણ કવિએ કયું નથી.

દાવાનળે તે સૂકું બાજુ રાત, મેઢાનળે આ લિલુ કંજાધાર;

(૧) બેને ધૂમાડે થઈ પૂરિ અંધ લાગે જળૂં ને રજ દુલ્લ અંધ; (જગુબલ્લુન)

(૨) પાસે હોયે, વરવધુ કંઈ, આટુરી લીજકર્તા,
શોભે પ્રેમે, વર નધુવળું હોય સાચેજ તર્તા;
ભેળાયે ને, અધકરણને, ફૂલ થાડું દહીં ફં,
દેને નાખૂં, ગમન મુલુરે, તેથી ફાટી ગઈ ફં.

(જગુબલ્લુન)

(૩) કેવા અલે, હરરર આ, મેધ ઉતાવળેરે,
કેવા વાએ, સરસર આ, વાયુ મોઢા બળેરે;
કેવા વાએ સરસર શરો, કમળે કાળજેરે,
કેવા લાગે, હરહર હરા, પાંસગામા ખરેરે.

ધત્યાદિ

કેટલીકવાર મિશ્ર અલંકારો વાપર્યા છે :—

ને ને પેલી, ચતુર ચપળા, વીજ સભાગ અથે,
ઠઠાડે છે, સુખતિ જગુને વડવમાંતી કઠાલે;
ના ઠઠાયા તે, તજવિજ હતે, વાહરે પાછિ કઠી,
ફેફાં નેરે, જળનિ મટુકી, સ્ફોડવાળી જ સુતી.

ધત્યાદિ

૫ ભાવગચ્છર કાવ્યો

આ પ્રમાણે અવતરગો મધ્યા નામનો નો ભાગી નીચે પડતુ થ નેતા ભાગે પોતાના
મા પોતા આ માગનો છોડે તથે ઉચોગ આ નથી નેતા મા પોતા નર્મદ પોતા મા બુદ્ધિમા ઉપ
વિશે આધાર રાખ્યો છે. એની ગણની પ્રમાણે એ બુદ્ધિમાથી અથ મા ઉત્પન્ન થતા નેત્રો પડતુ
થ ની જગાએ એ બુદ્ધિમા પૂર પ્રમાણમા હોય કે પડતુ અન કારિતા તાલી પડી નેમો

કમલ બધું કે ના હકલ ના હકલ
વેળ કાઢતુ કે ના લટલ ના લટલ, —કમલ
સમજને તો થયેન મુકતુ મુકીને ના સીત,
જવાય નહિને આગળ તોથે ફરી ન પાડું તેડ, —કમલ

(શરધીરના લક્ષણો)

સદુ જનો જીવવા જગ બધુજનો વાળે,
આ હોમ કરીને પડો ક્ષેત્ર કે આગે

(આલમ સ્વરૂપા વિષે)

અનો જનો શ વાર લગાડો જય્યા નિરરજમા,
મસી પડો શન થર નહિ તર મરી જશે ફાણમા

(વહેમકોટ)

આ બુદ્ધિમાથી બુદ્ધિ પ્રકારનો બુદ્ધિમા નો અવતર નાગબળીથી પીનતા હાથનો બુદ્ધિમા
પણુ જિના કાવ્યોમા કે તથા અલંકારિતા નથી —

સાદો વિવધ તંબાકું—

માઠે વાસ મારે સદા દાતે પોતા થાય,
સુધડ ટળી કુવડ બને જોજ મુજ મહિમાય,
થાય મિનિટની ભયતિ કૃત કાયદે જોજ
ધણુ તો વળી સાવધ કર હોય વાધનો પેજ,
બુદ્ધિ શિખાણી વલી વલી મારી ભળ અપાર
બીતશમા મ્હાનુ ધણી કર તીરના માર

મજબૂરોપણુ દૂર કરીએ તો તંબાકું ખાનારની કાલત પ્રતિ કવિને ૧ તાલ રહેનો તિરસ્કાર
સમ રાતો તેમની ટેવ પ્રતિ દયા મર્મ શબ્દોમા જનિત થાય ૨ એવુજ લાગી મવિતામા

બુદ્ધિ બુદ્ધિરે, મેદાનમા આવી કે, બુદ્ધિરે કેવા વાથે!
કેવું કેવું રે, સદા સાત મલાર રે, બુદ્ધિરે કેવા વાથે!
વોળા ઘોળા રે, નિરમળ નીર નીચ રે, બુદ્ધિરે કેવા વાથે!
સુગો સુણે રે, હેડના અપાજકે, બુદ્ધિરે કેવા વાથે!
કપા કપા રે મરણે મરે છલુછલુ રે બુદ્ધિરે કેવા વાથે!

(મયાસવર્ણન)

સાજન સાચું રે માનને, આ નાનુસવની છે વાત,
કુસરો મા કોટી પ્રીતમા ખરે બગડી ભરો ભાત—સર્જન ૧
બેસરો મહેવેથી કાળને, કે ન પિડે આકૃષ્ટ રાત,
પરવરા થાય નહિ પ્રાપ્તે મહેવેથી મારો ભાત—સર્જન ૨

(પ્રીતિસંબધી)

ફનિયા નૃહાની નૃહાની, એ અનુભવ વાત પ્રમાણી,
સ્વાસ્થિયાને પારો રાખે પરમાર્થને કહાડે,
ખરા સ્નેહીને નીત રહાવે કપીને તો હંસાડે—ફનિયા. ૧

જેને જાણે માથુ હોએ, તે તેને જટ કાપે,
જેને વચને છાની સોપી તે નિજ વચન લથાપે—ફનિયા ૨

(ઇશ્વરસંબંધી)

તો પ્રથમ ચરો કે જુરસાથી જ અર્ચકાર આવે છે એ વાત ખરી કે કેમ ? એનો પ્રત્યુત્તર કવિના અનુભવ પર આધાર રાખે છે. કવિનાં દિવનું દર્દ ધણું ઉભરાતું હોય અને સમાન કે અન્ય અનુભવ તથા મનનાંદિને અંગે ચર્તા સ્મરણોથી, દિવના દર્દને અંગે થયેલા અનુભવની તુલના ચર્તા, જે હૃદયમન્યન થાય છે તેને અંગે ભાષામાં અર્ચકારિત્વ આપેલાઆપ આવી જાય છે નર્મદ આવા હૃદયમંથનને જ જુસ્સો કહે છે એવું કાગે છે જ્યાં એવું નથી ત્યાં એકાએક તીવ્ર લાગણીથી ઉભરો આવે છે અને કાળો દર્દને ભાષામાં હોતા લખાઈ જાય છે એમાં પણ ધણીખરી વાર અનુભવે વિશાળ વચનને કે અનુભવને અંગે કોઈકવાર સાદા અર્ચકારો આવી જાય છે, અથવા તો સજીવોરોપણઆદિમૂલક કાળો લખાઈ જાય છે, જેવું કે ભાંજનું કાવ્ય

હી ભામ આવી બહી ભેર લાવી,
છજી નારી સાચી, કહી એમ નાચી,
છરી પેટ રાખી બની ટેકિ ભાખી,
પણી દુ નધોરી કજ સો કનેરિ

(કેફ)

ધત્યાદિ.

કવિનો શક્તિ

આમ હોવાથી જ્યાં જ્યાં અર્ચકારો યોગ્ય હોય છે ત્યાં ત્યાં વાચકને કવિના અનુભવોની કે તેના નિરીક્ષણોની કે તેના મનની ઝાંખી સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ થવા વિના રહેતી નથી. નર્મદની કવિતામાં અલકારો મોટે ભાગે મસ્કૃત કાળોની શૈલીપર લખાયેલા કાળોમાં છે, અને જ્યાં કેવળ ઉભરો છે કે ઉપદેશ છે કે સામાન્ય વર્ણન છે ત્યાં અર્ચકારો જૂજ છે. ઉપર અર્ચકારોના જે અવતરણો ટાક્યાં છે તે અને એવા બીજાં લક્ષ્યો તો તેમાં વાચકને કવિનું હૃદયમંથનનો અને અંતરાનંદનો અનુભવ થશે.

લીલાં તુલ્યી, તરૂંથી, પજુંથી, ભરેલું વિશાળ ક્ષેત્ર જોતાજ કવિને ગાંધીયાનું ભાન થાય છે અને તે દૈવી ગાંધીયો જરના ગાંધીયાને કલકો પાડે છે એવો કવિનો અનુભવ અને અનંતરાનંદ દેખાઈ આવે છે. વિરહિણીની દશા વિપ્રલંબશૃંગારના રસમાં પાણીમાં તરતા રામ સમી કવિને દેખાઈ છે. વર્ષાદત્તા ઝાંટા, વાલુના સુમલાટ વિરહિણીને છરા અને તીર સમા લાગ્યા છે વર્ષાનું પડવું કવિએ સુંદર અને રમથી ભરપૂર ભાષામાં વર્ણવ્યું છે. એમાં મેલપતિની શૈર-નિદ્રાથી ચીડાઈને વિજળી ધરમાં ભરેલા પાણીના માટલાને ગુસ્સામાં લાત મારી પતિ પગેના ગુસ્સો અવળી રીતે કાટે છે, એમ જતાવતા વર્ષાદનું પડવું રસમયી શૈલીમાં કવિએ વર્ણવ્યું છે.

કવિની અલંકાર યોજના કેટલીકવાર જાણીને ચર્ચ છે ને કેટલીકવાર આપોઆપ ચર્ચ ગઈ છે. જ્યાં અભ્યુદયે ચર્ચ ગઈ છે ત્યાં કવિનું હૃદયમન્યન, ગ્રેરણા આદિ પૂરતા પ્રમાણમાં છે. ત્યાં શબ્દોની ઝોને ખાસ મારીમચડી કરવી પડી નથી. પરંતુ જ્યાં કવિની અલંકારયોજનામાં પ્રયાસ દેખાઈ આવે છે ત્યાં તે હૃદયમન્યન કંઈક નજાળું દેખાય છે:

માયાં સાથે, પરવતતણાં અક્ષ ઠોકાય છે ને,
માણી પાણી, વન ઉપવને, રેલ સથે થઈ ને;
માયા સાથે, સિતર વિપથી, તર્ક દૂટાય છે એ,
અગ્નિ, અગ્નિ, પછિ તન નિયે, રામ રામે બળે ને
મેરે વાએ, ગહસ દિલ્લુ અને, રંગ કાળો કરી રે,
સિંધુ અવે, ઉછળા ઉછળા, ખમ પાડે ભરી રે,
મેરે વાએ, મુખ દિલ્લુ અને રંગ રીકો કરી રે
હું તો દુઃખે, ઉછળા ઉછળા, ચીસ પાડું નરી રે.
કુટે કુવારા પણી જુહિતવાળા કુટે પડે રીતળ જુદ ધારા;
ધારા તિમાં તીરજ જુદ જોગ બંદાલા વિનો તો ચ્હડિ બધ ડોળા.
અમનસિંધુ બાવુરે તુફાની ઘોંઘાટ ભારી પવને ગુમાની,
મેદાન વિસ્તીર્ણ મિહામચ્છું રે ઉપરે તરો દમલા ઘણું રે.

(ઋગ્વેદ).

અર્થાલંકારમાં નર્મદે કેટલી સફળતા મેળવી છે અને કેટલી મેળવી નથી તેની કલ્પના ઉપલાં કેટલાંક અવતરણોથી ચર્ચ હશે જ્યાં તે અલંકારો જોળા પડે છે ત્યાં લાપા પણુ જરા જુખી લાગે તેમ શબ્દરચના તથા કલ્પના પણુ કટંગી લાગે છે. પર્વતનું માથું અને ત્યાં વાદળો ઠોકાય છે, એમાં ઠોકાય છે શબ્દ યુક્ત લાગતો નથી. વળી ભિતર વિપથી તરો માયા સાથે દૂટાય છે એમાં પણુ લાલિત્ય નથી તેમ પ્રસાદ નથી. ખીજ અવતરણમાં “ભરી જુઓ પાડે” એ ઠીક નથી લાગતું. વળી કુવારાની ધારા તીર સમી લાગે પણુ જોળા સમી લાગે છે ત્યાં ઉપમા બગાવર નથી એમ જોતાં એમાં નર્મદની સિધ્ધિલતા દેખાય છે.

૪ શબ્દાલંકાર

શબ્દાલંકારોમાં નર્મદે ખાસ ધ્યાન આપ્યું નથી છતાં વિષુ પ્રયાસે અવરનવર અનુપ્રામે જણાય છે.

લાળા છતે દિ વધુ યામ લાંબા રિયે દિલાસા રા રા કું સાંભા;
મધાન્દ બેળા અતિ સુરત સજ સાણે રમીને રહતી રહું દે.

એમાં ઉપલી લીટીમાં લકાર તથા સકાર અને ખીજી લીટીમાં સકાર તથા રકારથી અનુપ્રામ સમજાય છે.

તોળાકારી તિથિજ ચીસથી સારસા બાઈ તારી
કેરો ઉભા કરે કણકણે પેટ બાળે છે બારી.
આરોપાલો મહિમા ઘટ્ટે ખૂલે આ રો મારો ઢાલ કે ચર્મ ઝૂંચે;

સાદી પ્રાસચુકત રચના કોઈકિવાર સ્વાભાવિક છે:

સ્વધે સ્વાર્થે પોતાના નીત ભરમાવી ભોળાનાં ચિત્ત,
કોનું સારું સંખ્યાય ન લેશ બળીએલ અદેખા નહેશ;
મ્હોકે મીઠું તાણી મારે ઠેશ એમ ભુંડું કરેજ હમેશ,
કોઈ રસિકતા ના રાખે રાઠ સુમ યઈ સદુ ચાખે;
બગપત્તં યઈ ચાંખ નાખે બારી રાખી રાખીને બાખે. ૯.

ઈત્યાદિ.

પશુ આથી વિશેષ ચમત્કૃતિ કે આકર્ષકતા ચતી ખામ દેખાતી નથી. કાવ્યોનો ભાવ, બાવાની સાથે શબ્દચમત્કૃતિયુક્ત શૈલી મળી ગઈ હોય તો તે વધુ સુંદર લાગે અને કથુંપ્રિયતા સાધી શકે છે.

આટલા ટુંકા વિવેચન પરથી સ્પષ્ટ થશે કે અલંકાર સમજીને કાવ્યના શબ્દગારરૂપ માનીને જો કોઈ કવિએ તેને વાપર્યા હોય તો તે નર્મદજ છે. ભાદ્રણ, પ્રેમાનંદ વગેરે કવિઓએ અલંકાર નળાખ્યાન જેવા કાવ્યોમાં ભરચક વાપર્યા છે. તેઓએ શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરીને વાપર્યા હોય એ મંભવિત છે પણ નર્મદે તો અંકલોક જેવા શાસ્ત્રીય અથોનો અભ્યાસ કરીને કવિતા કરવા ઉત્સુક-જનો માટે આ નાનકડો અંચ બનાવ્યો અને વિશેષ રજાટ કરવા બનતા સુધી અવતરણો પોતાના-જ આપ્યાં. જો કે નર્મદની અલંકારયુક્ત ભાષા માટે તેને બહુ ધન્યવાદ આપવો કે કેમ તે વાત હાલ તુરત માટે મુલતવી રાખવી પડે છે; કેમકે અનુક રચણે તેના અલંકારો જેટલા સુંદર છે તેટલાજ અન્ય રચણે બોળા તથા પ્રયત્નપૂર્વક થયલા દેખાય છે, તેમજ કેવળ ભાવવાહિની કવિતામાં જે દઈ ઉભરાય છે તે ધણુ સરળ રીતે આકર્ષક છે; તોપણ ટુંકામાં કાવ્યાલંકારનો સામાન્ય જનસંમર્જન-ખ્યાલ આપવા માટે નર્મદનો વિવિધ દિશામાં ધર્મીય પ્રયત્ન હોવા જરૂરિ એમાં અલંકાર રસાદિના પ્રથમ અથો માટે આપણે મગર થવાનુંજ તેમ અલંકાર ચોજવાની તેની સ્વાભાવિકતા તથા ભાષાને અલંકૃત કરવાની તેની પ્રયત્નશીલતા માટે જરૂરજ તેને અભિનંદન આપીશું.

‘ડાંડિયો’—પ્રથમ દશને

૨૧. વિજયરાય કલ્યાણરાય

ખરી રીતે તો, મારાથી આ નોંધ ન લખાય, અહીં ભાવનગરની જમિ પર બેગાને તો દરબેજ ન લખાય ન લખનાનું કારણ છે. ‘ડાંડિયો’ એ ભાવનગરને અને ભાવનગરી નાગરોને અનેક વાર બધાં લીધેલાં, એટલે ભાવનગરના તનુજથી અને નિર્ગેષ તો નાગર-નવ્યાથી ‘ડાંડિયા’ મેં મંધી આવી શુભદર્શી નોંધ લખાય જ કેમ ? તેણે લખવું જ હોય તો, બે પેઢી પરના વેરઝેર મેં ભારીને નર્મદના એ યશસ્વી સાહસને ‘ઝાંઝાટવા’ માટેજ લખવું જોઈએ તેથી, કરી કહું છું કે, મારાથી આવી નોંધ ન લખાય.

ન લખાય, અને લખાય પણ ખરી આપણા કવિથીએ જ નથી નીખવ્યું *

કૃતિ માતમા દહ, રાખરો કડી રીતે,
સ્વાર્થ* અને પરમાર્થ, સમી રહેયો સુખી નિતે

X X X

નર્મદ દુ કડખેદ, * ગામને યાર ચહાણ

કડી ચરો સદુ યાર, ફરી રાણુ નહિ આવુ

ભાવનગરીઓ અને નાતલાઈઓ જે કહેવાના હોય તે કહે, પણ મેં તો આશરે મહિના પર ‘ડાંડિયા’ના દર્શન જીવગીમાં પહેલી વાર કર્યાં, ત્યારથી તેના શુભગતને એક રીતે વાત માની છે અને એ ગાવાની હકને કડી રીતે પકડી રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો છે—ખામ કરીને તો એટલા માટે કે આ નીશ દિવસમના એક પણ એવો નથી ગયો જે દિવસે પવિત્ર વિરાજતા એ વીર પૂર્વજની જયકર આશીય મેં ન સુણી હોય “નશુલુ ગુજરાત વિમલુ” છ મારા વહાલા ‘ડાંડિયા’ ને એની ફેલ રાખવી એ પણ હરેક લેણીરીએ હરામ બરોબર ગણ્યું જ બણે એ તો ધન છે માગ મિત્ર ઇચ્છારામના સપૂતને કે તેણે થોડા અંક જેમતેમ મેં નવીને મેં નવીજ અને સાચવ્યાજ એઓને લહા—ણ પેહેલાં રહેતો લહા, દાદીશૈલ અગિયારી લેનમા, હમારા વખતના અંગ્રેજ બગ્ગર યાને ફણસનાડીની પડોસમા—તે એ અંકો જોયા છ ને ઘણા કામો વચ્ચે વાચ્યા છ પણ તો હવે બો આપ્યું ! બો કલમ પર જીવવાના કોડવાલા ! માહરા એ લાડકા નોપાનિયાની કેંક પિંજાન આજના શુજરાતને કગવ્યાનો પરમાર્થ ને સાથેમાથે તારૂ નામ કરવાનો સ્વાર્થ* પણ માધ ફરીફરી આપું ટાણુ સહિ આજે અમલુ યાર ત્રાસ સોકમા પીકીક ગવાય છ તેનો લાભ લઈ લે પછી તો, કોને ખમર કે મારા મરણના પચાસ વરસને ટાણે—નીજ અહીં વરમ બાદ તુ આ મહારંગ જનર ગ ને રાજપર ગથી વિરાજિત નશર જગતમા હોષસ કે નહિ ? વય ઉત્પતિ ને સ્થિત સદુદેશે ને મતકર્મે ! અકળ લીલા ! અનંતશક્તિ ! અગાધ જ્ઞાન ! વિજય ! વિજય વર શ્રીરંગ !” એ પરમ પ્રેરક વીરવાણી સુણ્યા પછી કનક કાણુમા રહે જ રી રીતે *

* આ વિચિત્ર રામ્દેનો અર્થ મને કોઈ સીખવશે ? ખુદ નર્મકોશમા એ નથી ને નથી સાર્થ* જોણી કોશમા પણ એ આપણા જૂનાગાં જૂના કોશનો કરનારો મરી ગયો ૪૭ વર્ષથી અને આ નવામા નવાના કરાનનારને પણ પૂનારે ક્યાં જીવી કનરમા, આજે સાત દિવસથી એટલે આવુ કુ ખ જામને રડવુ પણ કર્યાં ?

૨

તમે પ્રેમાસિક ' કૌશુદી ' જોયું ને ? અને એ નહિ તો ' અંચ અને અંચકાર ' ને તો જોળખો છો ને ? બરાબર એવડો જ લાગે પહોળો-ડેમીકદનો- ' ડડિયો ' હતો પણ જડો એ બેમાથી અંકે જેટલો નહિ. રોકડા આઠ જ પાના તેનાં દર પાખવાડિયે છપાતા અને આજે ૬૮૫ની પણ કંઈ જોટલી હોમથી વંચાતા. વાંચનાર ત્રણ હજાર હતા તેના અને ખરીદદાર ગ્રાહકો કેલી માણસો, એવો એક અંદાજ તેમા જ એક રચણે છપાયો છે. આમ તેના મૂલિયા વાચકો અઢી હજારથી પણ વધુ હતા એ પરથી સમજાય છે કે ચોપાનિયાં માગીતાગીને વાચનાની પ્રથા પાડ્યાનું માન આપણો યુગ ખાટી શકે તેમ નથી એ પુરુષપર પરા છેક નર્મદયુગથી ચાલી આવે છે.

૧૮૬૫ ના એક અંકમાં, પ્રમંગલસાત શુજરાતીઓને બે કાલમ ભરીને ગાળો દીધા પછી- ' ડડિયો ' તેમને, પુત્રર્થ જો તેઓ ન સુધરે તો, દમ ભીડવે છે, " નહી તો પછી છેક નાગો ચક્રને માર મારીશ " પણ નહિ તોયે, બધા ડડિયા ! તુ નવસો નહોતો ક્યારે ? તે પુઠા જેવી ચીજ જાણીતી જ કે ' ના' ? એતો અમ બધા શિષ્ટાચારના ખાને કપાળે ચોટયું છે કે ચોપાનિયાને પુઠા તો ચોટવા જ, પણ વળી પાછા રંગીલા ને રૂપાળા, અને તેમ દર સાતમે કે ત્રીસમે દહાડે પાછા બદલવા- તે અમર કરેલ હથુમવાડીની વારાગનાઓની પેઠે જ. તું તો એ વિષયમા ખરેખર નસીમદાર હતો તારા હેતના કાકા ' મેલજીભાઈ, ઉર્ફે ' ગેઠ પ્રેમચંદ રાયચ દના દેવ જેના દિગંબર, તેવો તુંય હતો દિગંબર. તુ સરખા સત્યના સેવકને વળી આચ્છાદન શો ? અમારા કવિએ ને મેં મળીને ગાયુ જ છે ને ?—

સિદ્ધને શા રાજ ? સત્યને વજ રા ?

સત્યના અમૃતને જોળખો છો,

વજના જહરને પાળખો છો

વજના ઝેર, ને સત્યના પણ ઝેર ! એ અમૃત તો આપ દે બને છે એ આપણા બેઉનો તો અતુલ્ય છે સત્ય આપણા દરેક ભાગને પહેલા તો કડવું એળિયો જ લાગેલું એવો એળિયો પીરસવો તને ક્યારે નહોતો ગયો ? તેનો વેચનાર ચક્રને ફરવામા પણ તે ચોસંતી પહેલી નવે બરે ભારે મળ માણેલી, તે આવી

" એળાઓ લોરે એળાઓ વા વા શું મહેનો છે ! ખારો તે પણ ખસ્તારો ને નહી ખાએ તે પણ ખસ્તારો " આવી જુમ પાડતો અધારે હું જતો હતો તેવામા એક બે આજકાલના વર્ધિલા પુરુષોએ મને ઘોસાવી પુછ્યું " અથવા જોઈ તારો એળાઓ ? મેં જવાબ દીધો ભાઈ મારો એળાઓ આલવાનો નથી. મારે એક વાત કહેવાની છે અને તે તમને કડવી એળાઓ જેવી લાગશે મઠિ હું એને એળાઓ કહું છું. પણ તે જરાએ ખોટી નથી. જુઓ સામળો

પછી, તે સમયે જે કાળજવરના ચેપ વડે લોકો રાજપુત્રીથી ને લગાદી આજે પીડાવા ઈચ્છતા હતા એ રોરસદાથી યતી ખરાબીઓ ને પુખારી વહુની તે આમ એકી સાથે મહોકમ્મ માડી અને પ્રાર્થના કરી હતી. હાથ હાથ ! ભાઈ તમને આ કડવું એળિયા જેવું લાગશે કે જેદર જેવું લાગશે. પણ ભાઈ સાચી છે રે સાચી, વાત સાચી છે. ઈશ્વર તુ આ મારો એળાઓ ઘણાઓ લે એવી તેમણે પ્રેરણા કરી મઠિ ભાઈ બને તમે જેર, કઈ સમજશે ને ખીબને સમજવલો. હું તો મારે જુમ પાડવાનો કે

" એળાઓ લો રે એળાઓ ! "

એ તો બધું બરાબર. પણ દે'ં ડાડિયા ! તારું વ્યાકરણુ તે આનું કેનું / ' જ્યારે ' પછી ' ત્યારે ' આવે કે ' તેવામાં ' ? તને કાઈએ સુધાર્યો પણ નહિ ? અમે કાંઈ તો એવી નકલ કરીએ કે છૂતું, ટાંપીને જ બેઠેલા મરુબાઈ માસ્તર અમારી કાનપટ્ટી પકડે છે. ને તારી હરગોવંદ-દાસભાઈએ કેમ ન પકડી ? કે પછી, તું કાઈથી જ ગાંજ્યો જય તેવો નહોતો એટલે એ મોટા ભાષાવિદ્યારણે પણ તે'ં મારા કાઈ નવતર વ્યાકરણસામ્રાજ્ય વડે મદદત કરેલા ?

૩

' ડાડિયો ' કવિ નર્મદાશંકરનું પત્ર ગણાય છે. એ હતું પણ તેમનું જ-જો કે પોતે તેમાં લખના થોડું; એણે જેની જેની પર ટીકાના ' દસામણા પણ વજ્રપાન ' વરમાબ્યા તે મળેની માથે વેર પણ કવિને જ થયું—જો કે એ વળે વિછેડનાર ઈન્દ્રો તો ખીજત હતા. આ બધું ખરૂં, પણ ' ડાડિયો ' કાઢવાનો ખ્યાલ નર્મદેનો પોતાનો નહિ', તેમજ, તેનું નામ પણ તેણે પાડ્યું નહોતું. ' જુનું નર્મગણ ' માંનાં ' ડાડિયા ' વાળાં લખાણોના વાંચનાર સારી રીતે જાણે છે તેમ, આજથી સિત્તેરેક વર્ષ પૂરના સ્ફોરિયા યુગધર્મશર યુગરાતી-ઓથી કંટાળીને નર્મદે પોતે જે ભાવના બાળેલી, તે તો એટલી જ કે બીજાઓની જેવા કેફ કે કુછંદમાં ન પડતા નાની ખાનગી વિદ્યાપ્રેમીઓની કવચ કાઢવી ને તેમાં વિદ્યાવિષય અને દેશસુધારણાને લગતી " ટેબલ ટાક (જમતા જમતા ચાલતા તકાકા) " કરવી. આ ભાવનાને ઉપાડી લઇ તેને પાક્કિક પત્ર ' ડાડિયા ' નું રૂપ આપવાનું સૂચનનાર નર્મદના ' પરમ રતેલી ' નામે ગિરધરલાલ દયાળદાસ હતા, અને પત્રનું નામ સૂચવનાર (' શુદ્ધિવર્ધક ' માં કેટલુંક લખનાર) નગીનદાસ વૃણસીદામ નામે કૉલેજિયન હતા. મતલબ, ' ડાડિયા ' એ જે અસામાન્ય સેવા કરી ને જેને માટે જીવતા જીવત જ એ ' અમર પ્રમિદિ ' પામ્યા, તે માટેના વધુમાં વધુ જથ્થા નર્મદાશંકરને પોતાને આપ્યા પછી આપણે જે એ તત્કાલીન અમણી પત્રકારોના ઝણી છીએ તેમને મંલારીને જ આગળ આપવું ધટે.

એ ત્રણ સિવાય પણ ' ડાડિયા ' દ્વારા યુગરાતી માનસ પર શાસન ચલાવનાર કેટલાક ઇન્દ્રરાજો હતા જ રાજા સમી સત્તાને તેઓ ચલાવતા અને રાજાની અડમ દિંમતથી તેઓ પોતાનું વકતાવ્ય રણુ કરી હતા એમનું રાજપણુ એક વધુ માન્યતા પણ સાર્થ હતું—અધાર પછેડો અચુક મધ્યકાલીન રાજાની આંધેક તેમણે ઓડ્યો હતો. ફેર એટલે કે પેલા રાજાએ નગર ચર્ચા જેવા અને રાતે પછેડો ઓડેલો ત્યારે આ બધાઓ નગરચર્ચા ખાતા અને દહાડે એ ઓહતા —ખરૂં નામ આપ્યા વિના ને બારાખડીનો જે મોજમા આવ્યો તે અક્ષર પોતપોતાને માટે વાપરીને જ દરેક ' ડાડિયા ' લેખકે ડાડી પીટી છે. આ રીતે,

પુ. કે લ.

એટલે

નર્મદાશંકર લાલશંકર

૨૦

"

ગિરધરલાલ દયાળદાસ

૫૦

"

નગીનદાસ વૃણસીદાસ

૪૦

"

કેસવલાલ ધીરજરામ

ચિ.

"

શ્રીધર નારાયણ

૬૦

"

કાકેરદાસ આત્મરામ

એ પુ ર વ ઈત્યાદિનો ઉપડતલ આજે કોઈ પણ હયાત ગુજરાતી જાણતો હોવાનો મેલવ નથી અહીં જે ખરા નામ દરેકના આપ્યા છે, તેને માટે રા મણિલાલ ઇન્દ્રજીરામવાળી પ્રતનો આધાર છે રા ઇન્દ્રજીરામભાઈના પોતાના હસ્તાક્ષરે એ નામો દરેક સહીથી જોડે લખાયા છે પાછળના અંકોમાં જે નવી સહીઓ 'ન' ૨' વગેરે નજરે ચડે છે, તેના ખરા નામ ત્યા નથી—કે બહુધા નથી—એટલે એ શોધવા હવે તો અશક્ય જેવા જ

સાહસ કરવાનો મહિમા વાર વાર ગાનારા એ યુગમાં પણ કોઈ હિંદુ છાપખાનદાર 'ડાહિયો' છાપવાનું સાહસ કરવા ના પાડી હોય કે ગમે તેમ, પણ ૧૮૬૫ થી ૧૮૬૮ સુધીના જે અંકો મને જેવા મળ્યા હતા તે દરેકમાં તો મુદ્રકનું નામ 'નાનાભાઈ રાણીના' કે 'નવરોજી કરામજી' કે 'પાસણજી નમરવાનજી' છે એમને હાથે તે પહેલાં ધોળીતળાન તથા કાલબાદેવીમાં કોષ્ટક જગ્યાએ ને પછી (માત્ર ૧૮૬૮ થી) 'પાએધોણીના રસતા' ઉપર ક્યાક છપાતુ લખનાર બધા મંરદારી હિંદુઓ હતા એ જોતા, પારસી મુદ્રકે એ એક દરે મારી લાવાયું જાળવી ગણાય, ખીજી બાજુ, 'પાએધોણી' અને 'ઈઆદી' જેવા શબ્દો એમના પ્રેસના જ કોષ્ટક હજી ઘડાતા પ્રદ્રીડરે પમાર થવા દીધો હશે ને ?—સાન શુદ્ધ માની ને

૪

આપણે 'કુમાર' વાચીએ ત્યારે શૌર્યથી ચનગની ઉડીએ છીએ, 'પ્રસ્થાન' વાચીએ ત્યારે હિંદનો આર્થિક ઉદ્ધાર કાલે જ સવારે શી રીતે થઈ જાય, તેની ચોજનાઓ ઉકલીએ છીએ, 'સાહિત્ય' વાચીએ ત્યારે તળપડું ગુજરાતી બણવા લાગીએ છીએ, 'કૌમુદી' વાચીએ ત્યારે—

પણ બહુ દણતોની જરૂર નથી. જરૂર છે તે આ સવાલોના જવાબોની આપણા બાપ દાદાઓ 'ડાહિયો' વાચતા ત્યારે તેમણીએ મને શું મળતું ? સામાન્યતઃ તેના અંકોની ચોજના અને પદ્ધતિ કેવી હતી ? તેની શૈલીમાં સુખ્યત્વે ક્યા ગુણ હતા ?

'ડાહિયો' ને પહેલે જ પાને સપથ અમરેષ પ્રાસંગિક વિષય પર આવતો (તેના કેટલાક નમૂના 'જૂનું નર્મગચ' મા છે જ) પછી સામાજિક કે રાજકીય નાનો લેખ હોય ત્યાર પછીના બેક પાના શેરસદાને જિન્સી દુરાચારને વસ્તુ તરીકે લખને લખેલા મસ્કરીબાજ કે કટાક્ષમય કલ્પનાચિત્ર કે રેખાચિત્રમાં યા તો સવાદ કે સ્વપ્નમાં રોકાય, તેમાં કલાતરન આજુ પાતળુ અને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ નીતિબોધ ઠીકઠીક પ્રમાણમાં હોય અને પછીના બે પાના કેટલીક ટુકડા નોંધો—જેમાં કોઈ સ્થાનિક અધિકારીના લુલમની વાત હોય, કોઈ સામાજિક બદીને ઉધાડી પાડી હોય, કે હરીફ કવિર્બાજ પર પિસ્તાન ખાડામાં આવી હોય—લખનારમાં વપરાય આવડે પહોંચે ત્યાં અંક પૂરો થવા આવ્યો હોય તો પણ છેક છેવટનું પા-અર્ધ પાનું નાણા સંબંધી પોતાની માવી રિયલિટીના રુદનગીત ગાતા ખાતે તેને ઘણીવાર રાખતું પડતું તેમાં સામાન્ય રીતે તો લવાજમ પહેલાં ભરો એવી નોટિસ મૂકી હોય ને નામ ગ્રાહક લેખે નોંધાવીને પત્ર લીધા છતાં પૈસા વેળાસર ન ભરનારને ટાઢા કે ફૂંકળા ગઢામ દીધા હોય, પણ 'ડાહિયો' નો પહેલો અવતાર ૧૮૬૫ ની આખરે પૂજે ચયો તેવામાં એક બે વાર આશ્ચર્યદાનની ઢાળી-વણુ ઢાળી મારણી પણ 'સત્ય વીર ને રસિક ટેકીપણુ' વાળા તેના પ્રણેતાના એ પત્ર કરવી પડેલી

એ તો બધું બરાબર. પણ હેં ડાંડિયા ! તારું વ્યાકરણુ તે આનું કેવું ? ' ત્યારે ' પછી ' ત્યારે ' આવે કે ' તેવામાં ' ? તને કોઈએ સુધાર્યો પણ નહિ ? અમે કોઈ નો એવી નક્કલ કરીએ કે ઘૂત, દાંપીને જ બેઠેલા મનુષ્યાર્થ ગાસ્તર અમારી કાનપટ્ટી પકડે છે. ને તારી દરગોશિંદ-દાસભાષએ કેમ ન પકડી ? કે પછી, ઘું કોઈથી જ ગાંભ્યો ભય તેવો નહોતો એટલે એ મોટા ભાષાવિશારદને પણ તેં મારા કોઈ નવતર વ્યાકરણસાધાર્ય વડે મહાન કરેલા ?

૩

' ડાંડિયો ' કવિ નર્મદાશંકરનું પત્ર મળ્યું છે. એ હતું પણ તેમનું જ-ત્તે કે પોતે તેમાં લખતા થોડું; એણે જેની જેની પર ટીકાના ' હસમણા પણ વજ્રપાત ' વરસાવ્યા તે સર્વની સાથે વેર પણ કવિને જ થયું—ત્તે કે એ વળે વિછેડનાર ઈન્દ્રો તો ખીંગ દના. આ બધું ખરૂં, પણ ' ડાંડિયો ' કાઢવાનો ખ્યાલ નર્મદેનો પોતાનો નહિ, તેમજ, તેનું નામ પણ તેણે પાડ્યું નહોતું. ' જનું નર્મદાશ ' માંનાં ' ડાંડિયા ' વાળાં લખાણોના વાંચનાર સારી રીતે જાણે છે તેમ, આજથી સિત્તેરેક વર્ષ પરના સટોરિયા મુખ્યધિકાર ગુજરાતી-ઓથી કંઠાળીને નર્મદે પોતે જે ભાવના ભાળેલી, તે તો એટલી જ કે ખીંગઓની જેવા ફંદ કે કુટુંદમાં ન પડતાં નાની ખાનગી વિદ્યાપ્રેમીઓની કક્ષણ કાઢવી ને તેમાં વિદ્યાવિપય અને દેશસુધારણાને લગતી " ટેબલ ટાક (જમતાં જમતાં ચાલતા તડકા) " કરવી. આ ભાવનાને ઉપાડી લઈ તેને પાશ્વિક પત્ર ' ડાંડિયા ' નું ૩૫ આપવાનું સમયનાર નર્મદેના ' પરમ સ્નેહી ' નામે ગિરધરલાલ દયાળદાસ હતા; અને પત્રનું નામ સમયનાર (' શુદ્ધિવર્ધક ' માં કેટલુંક લખનાર) નગીનદાસ ઘુળસીદાસ નામે કોલેજિયન હતા. મતલબ, ' ડાંડિયા ' એ જે અસામાન્ય સેવા કરી ને જેને માટે જીવતાં જીવન જ એ ' અમર પ્રમિદિ ' પામ્યો, તે માટેનો વધુમાં વધુ જશ નર્મદાશંકરને પોતાને આપ્યા પછી આપણે જે બે તત્કાલીન અમણી પત્રકારોના ઝણી છીએ તેમને મંભારીને જ આગળ આપવું ધટે.

એ ત્રણ સિવાય પણ ' ડાંડિયા ' દ્વારા ગુજરાતી માનસ પર શાસન ચલાવનાર કેટલાક ઇન્દ્રાજને હતા જ. રાજા સમી સત્તાને તેઓ ચલાવતા અને રાજાની અડમ હિંમતથી તેઓ પોતાનું વક્તવ્ય રજૂ કરી દેતા એમનું રાજપણ્ય એક વધુ બાબતમાં પણ સાર્ય હતું—અધાર પછેડો અમુક મધ્યકાલીન રાજાની આદ્ય તેમણે ઓઢ્યો હતો. ફેર એટલો કે પેલા રાજાએ નગર ચર્ચા જેવા અને રાતે પછેડો ઓઢેલો ત્યારે આ બધાઓ નગરચર્ચા માતા અને દહાડે એ ઓઢતા—ખરૂં નામ આપ્યા વિના ને બારાખડીનો જે મોજમાં આવ્યો તે અક્ષર પોતપોતાને માટે વાપરીને જ દરેક ' ડાંડિયા ' લેખકે ડાંડી પીટી છે. આ રીતે,

પુ. કે લ.	એટલે	નર્મદાશંકરે લાલચંકરે
૩૦	"	ગિરધરલાલ દયાળદાસ
૧૦	"	નગીનદાસ ઘુળસીદાસ
૨૦	"	કેશવલાલ ધીરજીરામ
ચિ.	"	શ્રીધર નાથચલ
૬૦	"	હકોરદાસ આત્મારામ

એ પુ રુ વ ઈત્યાદિનો ઉત્પત્તિ આજે કોઈ પણ હયાત યુગગતી બાણુતો હોવાનો મેલવ નથી અહીં જે ખરા નામ દરેકના આપ્યા છે, તેને માટે રા મહિનાવ ઇન્દ્રારામવાળી પ્રતનો આધાર છે સ્વ ઇન્દ્રારામભાઈના ચેતના હસ્તાક્ષરે એ નામો દરેક સહીથી જોડે લખાયા છે પાછળના આ કોમા જે નવી સહીઓ 'ન' 'ર' વગેરે નજરે ચડે છે, તેના ખરા નામ ત્યાં નથી—કે બાધા નથી—એટલે એ રોધવા હવે તો અશક્ય જેવા જ

સાહમ કરવાનો મહિમા વાર વાર ગાનારા એ યુગમા પણ કોઈ હિંદુ ડાપખાનદારે 'ડાડિયો' ડાપવાત સાહસ કરના ના પાડી હોય કે ગમે તેમ પણ ૧૮૬૫ થી ૧૮૬૮ સુધીના જે આ કો મને જેવા મળ્યા હતા તે દરેકમા તો મુદ્રકનું નામ નાનાભાઈકે રાણીના' કે 'નવરોજ કરામજી કે 'પાસણજી નમરવાનજી' છે એમને હાથે તે પહેલા ધોળીતળાન તથા કાનબાહેવીમા કોષક જગ્યાએ ને પછી (માર્ચ ૧૮૬૮ થી) 'પાંચધોણીના રસતા' ઉપર ક્યાક ડાપાત લખનાર બધા મસ્કારી હિંદુઓ હતા એ જોતા, પારસી મુદ્રકે એ એક દરે મારી બાપાશુદ્ધિ બળવી ગણાય, બીજી બાણુ, 'પાંચધોણી' અને 'ઈઆદી જેવા શબ્દો એમના પ્રેમના જ કોઈક હજી ઘડાતા મફરીકરે પમાર થવા દીધો હશે ને ?—માન શુદ્ધ માની ને

૪

આપણે 'કુમાર વાચીએ ત્યારે શૌર્યથી થનગતી ઉડીએ છીએ, 'પ્રસ્થાન' વાચીએ ત્યારે હિંદનો આર્થિક ઉદ્ધાર કાઢે જ સારે થી રીતે ચર્ચ બાય, તેની યોજનાઓ ઉઠેલીએ છીએ 'સાહિત્ય' વાચીએ ત્યારે તળપદુ યુગગતી બાણુવા લાગીએ છીએ 'કોમુડી' વાચીએ સારે—

પણ બહુ દૃષ્ટાંતોની જરૂર નથી જરૂર છે તે આ સવાલોના જવાબોની આપણા બાપ દાદાઓ 'ડાડિયો' વાચતા ત્યારે તેમાથીએ મને શુ મળતુ ? સામાન્યન તેના આ કોની યોજના અને પદ્ધતિ કેવી હતી ? તેની શૈલીમા સુખ્યત્વે કયા ગુણુ હતા ?

'ડાડિયો' ને પહેલે જ પાને સપથ અગ્રનેખ પ્રાસંગિક ત્રિષય પર આવતો (તેના કેટલાક નમૂના જૂનુ નર્મગદ્ય 'મા છે જ) પત્રી સામાજિક કે રાજકીય નાનો લેખ હોય ત્યારે પછીના બેક પાના શેરસદાને જિન્સી દુરાચારને વસ્તુ તરીકે લખને લખેલા મસ્કરીબાજ કે કટાક્ષમ કલ્પનાચિત્ર કે રેખાચિત્રમા આ તો સવાલ કે સ્વપ્નમા રોકાય, તેમાં કલાતરન આપણુ પાતણુ અને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ નીતિબોધ ઠીકઠીક પ્રમાણુમા હોય અને પછીના બે પાના કેટલીક ટુકડી નોધો—જેમા કોઈ સ્થાનિક અધિકારીના જીનમની વાત હોય, કોઈ સામાજિક બદોતે ઉધાડી પાડી હોય, કે હરીફ કવિગણ પર પિસ્તાલ પાડવામાં આવી હોય—લખનારામાં વપરાય આટલે પહેલે ત્યાં આ ક પૂરો થવા આવ્યો હોય તો પણ છક છેવટનુ પા-અર્ધુ પાતુ નાણુ સ બધી પોતાની મારી રિયતિના રુદનગીત ગાના આતે તેને ઘણીવાર રાખવુ પડતુ તેમા સામાન્ય રીતે તો લવાજમ વહેલા ભરો એવી નોટિસ મૂકી હોય ને નામ ગ્રાહક લેખે નોધાવીને પન લીધા છતાં પૈસા વેળાસર ન ભરનારને ટાળ કે કુદાળા ગદામ દીધા હોય પણ 'ડાડિયો' નો પહેલો અવતાર ૧૮૬૫ ની આખરે પૂરો થયો તેવામા એજ બે વાર આશ્રયદાનની ઢાળી-વણુ ઢાળી માગણી પણ 'સત્ય પીર ને રમિક ટેકીપણુ' વાળા તેના પ્રણેતાના એ પત્રે કરવી પડેલી

લખાણોની થોડીક વિગતોમાં જીનરીએ તો, 'ડાડિયો' માં ઘણી વાગ દેવિઓ, કાશ અને વ્યાકરણની ચર્ચાઓ આવતી, કાઈ વાર એ મદ્યોગીઓ 'મત્યદીપક' કે 'દીકાકાર' ને યથાપ્રસંગ ગીમટી કે ગીમટો પણ મારી દેતો, એમ જ, પોર્ચા કટતી શુદ્ધિવર્ધક—૧ એ સવા વાંની કારકર્દીતું તેણે પોતેજ કાદેલ સરવૈયુ આ મંથમા અન્યત્ર આપ્યું છે આ પરિચયનેધિ પણ મુખ્યત્વે એટલા અંક પરથી જ લખી છે મલા, જેનો રથાપક નર્મદ પોતે હતો, તેને દેવળવાના પ્રયાસ "ડાડિયો" કરતો અને ફોર્મ્સ ગુજરાતી સભામાં પ્રસિદ્ધીઓ પેદા બદલ કરિયાદ પણ પોતાની વાયકજનતા સમક્ષ તે કરતો, વર્નાક્યુલર સોસાયટી ને દયપતરામને તો છોડે જ ગેનો ? દયપતરામજીની વિરુદ્ધ તો 'દયપતશુદ્ધિ દલભંજન' 'લખનગ અમત્યદેવી' (હીરાચંદ કાનકજી) લખેલું, તા ૧-૬-૧૮૬૫ ના અકમાતુ) જાળીને એ કવીશ્વરના 'કાવ્ય દોહન' ની અનેક તરેહની મોગી નાની જૂલો બતાવી હતી, એ જ કવિ હીરાચંદે જ્યારે 'ડાડિયા' ને દરબાર એ જ વરમના એપ્રિલમાં રાવ ખાધી કે પ્રેમચંદ ને જોવા લખપતિ મને મદદ કરતા નથી ત્યારે દરબાર સાહેબે એકેકા ટપલો લિખારી કવિ અને તાલેજત રોહને— 'ભર્ષામાં ભરે ને જૂખ્યામાં જૂલે' એવા એ રોહને—માર્થો હતો, એવા મવાય પણ ઉમ્મદે કે મહીપતરામ આશ્રિમ બહાર પણ રાવસાહેબ શી બાગત કહેવાય છે ? ને, એમના નાત સાથેના અગામાં પણ ફદી પડે, વળી એમને એમ જ 'ડાડિયો' કેટલીય વાર લા રાગરના રાજ્યકારભારને લોકખત્રીસીએ ચલાવતો, સરકારના 'મખરી સેટલમેન્ટ' ઉપજાવેલો ત્રામ પોકારતો, મુશ્કેલી પુરની મ્યુનીસિપાલ કમીટી 'વિશે પોતાની રીતે કાલ્પનિક મવાદ રચતો, એવા જ સંવાદ—પણ અશ્વીનનાની છાટવાળા—૨'ગીવી વડુ ને મનમોહનદાસ વચ્ચે કે બગડેલ શેઠાણીઓ ચંદા ને લલિતા ને રતિ ને માલતી વચ્ચે કરાવતો, કાઈ વાર "સાલજો વૈષ્ણવો ! ડાડિયાને છોરો મા" વગેરે શબ્દોથી તે કાળના પેમલા વૈષ્ણવ પચના ચાળા પાડી તેની હાસી કરતો, તો કાઈ વાર "અરે એા ભર્ય એ કના શેરહોદકરો !" એવા મંમોહનથી શરૂઆત કરી, પોતાના 'વેતાળે આપેલ બાતમી પરથી એ બાગીદારને પાણી ચલાવતો કે ખણા ડિરેક્ટરને કેમ બોખગ કરવા, અને કદીક કદીક, એની સગસ નેકદિન અવમાન નોધો એ લખતો—જગન્નાથદાસ કર રોહને ફોર્મ્સ સાહેબ વિશે પાસફના ઓગસ્ટ—સપ્ટેબરમાં લખે છે તેવી—જેની આપણામાંના બહુ થોડા લખી શકે છે

૫

"જેમ મોર બપેલા મેધને માટે આતુર હોય છે તેમ ગરીબ તવગર, મૂરખ ભણેલ સ્ત્રી ને પુરૂષ સહુ પેહેલી પ દરમીના ડાડિયાને માટે વાટ જોના ખેસી રહે છે" એક વર્ષને અને નર્મદ પોતે નોપેરી આ હકીકત છે ડાડિયાની આત્મી બધી લોકપ્રિયતા—મુખાબતી ઉપડેલી, આપ્યું ગુજરાત વીધી કાઠિયાવાડમાં ય વિસ્તરી, ઠેઠ કચ્છ લગી પહોંચેલી—જેમ તેમાના ઉપરુકા વિષયોની સજીવતાને લીધે હતી, તેમ તેની સૈથીના પ્રભાવ વડે પણ હતી એ કાળે મુખબલે આજા સાહિત્ય સંસ્કારવાળા જે 'માસિકમથ' 'શુદ્ધિવર્ધક', 'શુદ્ધિપ્રકાસ' અને 'ગુજરાત શાળાપત્ર' તેમાનો એકે નર્મદને મતે અરેખરોગચમથ ન હોતો, તેમજ, મરાઠી અંગ્રેજી પરથી ઉપજાવેલી તરજુમિયા

કે સ્વતંત્ર વાચનમાળા સિવાયનું સાહિત્ય પણ લોકોને વાંચવા મળતું નહોતું. એવી દશામાં જે અસંતોષ અનિવાર્ય, એ પારખી લખને તેણે અને તેના સહકારીઓએ તે સમયે તો ખરે જ અપૂર્વ અને આજે પણ વિશિષ્ટ ગણાય તેવું ગદ્ય 'ડાંડિયા'માં સજીવે, માત્ર પદ્યશોખી પ્રજાને ગદ્યશોખી પણ કરી.

ગદ્ય વાંચવાને અણટવાયલી પ્રજાને એ વાંચતી કરવા 'ડાંડિયા' એ પોતાના સમયના પત્ર-કારે ગદ્યની જે શૈલીનાં બીજા શૈલ્યાં અને જેને યથાસંસ્કાર ખીલવી, તેમાં આજના રસગ વાચકને સુધાના ઓછી જણાશે અને લાલિત્ય તો કદાચ ગિલકુલ નહિ જડે. એ મર્યાદાઓને જે વાચક ધૈર્યથી નભાવી લે, તો પછી, ગુણપક્ષે, તેને એ લખાણોમાં પ્રાથમિક ઉજાગરું જેમ અને કેટલોક મળેદાર તરવરાટ જણાશે; અને તાકયું તીર મારે જ રહેનારી સચોટતા ને તીક્ષ્ણતા પણ જણાશે. કેવળ ભાષા પરત્વે જ બોલીએ તો, 'ડાંડિયા'ની ભાષા તે એ યુગના કેટલાક સૌથી વધુ શુશિક્ષિતોની ભાષા છે. સ્પષ્ટ અને એડિસનને જેમણે નખૂના તરીકે સ્વીકારેલા તેમની ભાષા પર અંગ્રેજીનો પ્રભાવ હોય જ. સંસ્કૃતનો રંગ પણ તેમને ઠીકઠીક લાગ્યો છે. પણ સંસ્કૃતે એમના ગુજરાતીને આડંબરી ન કર્યું અને અંગ્રેજીએ તેને (પછીના ધણા સાહિત્યકારોનું કયું છે તેમ) ગાંઠગળાદાર ન કર્યું. આ દૂપણોથી મુક્ત રહી તે ગદ્ય એકંદરે ગૌરવવાળું બન્યું તે શાથી? એટલા માટે કે તેના લેખકો જૂના દેશી કવિઓના સારા અભ્યાસી તેમ જ સમકાલીન દેશી પ્રજાના અખંડ સંસ્પર્ગ હતા. ગુજરાતની અને ગુજરાતી વાદ્યમયની રસાળ નક્કર ભૂમિ પર તેમના પગ સુસ્થિત હતા એટલે પારકી કે પુરાણી અસરોએ તેમને ડોલાવ્યા પણ ડગાવ્યા નહિ— એ અસરોને તેમણે વિવેકપૂર્વક ઝીલી પણ તેના ચરધુરજ બની ગયા નહિ. તેઓ આમ કુદરતી ગુજરાતીના ઉપાસક હતા તેથી જ કુદરતી ગુજરાતીના—વિધાયક-અલબત્ત, પોતાના દેશકાલાનુસાર—બની શક્યા. આ તેમનું શુદ્ધ ગુજરાતીપણું જેમ તેમની એકંદરે લખાવટમાં અને સીધી એટદાર વાક્ય રચનાદિકમાં પ્રગટ થતું આપણે જોઈએ છીએ તેમ જ ઢેરઢેર વેરાયલી યથાયોગ્ય ગુજરાતી કહેવતો ને લોકાક્રિતઓમાં અને અસરકારક વાર્તાસાપી ગુજરાતી શ્દિપ્રયોગોમાં પણ જોઈએ છીએ. દષ્ટાંત તરીકે 'ટેકચંદ્રાને ઘેર મોહોકાણું માંથી' નીચેના બે ઉતારા જુઓ. ગૃહસ્થ માણસ ભોજમાં પડી સંતોરિયા બને ત્યારે તેને માથે શાં વીતક વીતે છે તેની કથનીમાંથી લીધેલા એ નખૂના ધણી રીતે 'ડાંડિયા'ની લાક્ષણિક શૈલીમાં કેટલેક અંશે લખાયેલા ડોહા, 'ડાંડિયા'ની આ પ્રથમ દર્શની નેંધના સમાપનની ગરજ પણ બરાબર સારશે :

[૧.] નરભ બે ડગલાં આગળનું આગળ. મીખા લઢાવે પળીપળી ને શમ લઢાવે કુપા, શેક ઉકયા તે કાંઈ કરી, પણ શેકમાં કાંઈ દમ ન મળે એટલે પાછા લાંબા યજ્ઞને સુતા, અને આખરે ઠામના ઠામ આવી રહ્યા. એ પ્રમાણે ટેકચંદ્રાને યજ્ઞ, ટેકચંદ્રા ભતના હાંખિતોણ; પણ સારાં લાયગે તેના બાપ લગોડચંદ્રાએ તેને અંગ્રેજ કેળવણી આપી તેથીનાનપણમાં કોઈ ગાંધીની દુકાને પડીકાં બાંધવા બેસવાને બદલે તેને ખુરશી ટેબલને સારે ફાળગાર મળ્યો. ટેકચંદ્રા અસલથી લુટી તો ખરા. વાત કરવામાં બોલબોલમાં ટોપલેટોપલા સાકરે વાપરે. પેટમાં ટોહોડ હાવતી યાળી. ત્રપચં તો નખથી તે શીખા સુધી એટલે તો હસીડતીને બેસેલો, કે તેને પાંસણે પાંસણે ડાહ્યાં દે તો પણ પાપ ન લાગે. એ વસ્તોના ગુણ એટલે અટપટ, મડખડસમડ કરી ટેકચંદ્રા ત્રોડી ખુરશી પામ્યા અને જરા પંકાયા. પણ ખીલાદીને તે ખીર કેમ પચે ? દેડીને હવાલદારે માની એટલે દેડી ધરતી ઉપર પમ ન મુકે એમાં નવાહ શી ? ટેકચંદ્રા તો છેક ટોચ ઉપર બેઠો, એટલે જાણે સાતમાં

૧ તા. ૧૫ મી જુન ૧૯૬૫ નો અંક; લખનાર, 'મિત્ર',

આસમાન ઉપર ગયા હોય તેટલો તેના મનમાં તોર આપ્યો. બધામાં હુંજ કાકો એવો તેનામાં શુભાન ગયો. કાચદો તો થોડો પળો ડોડોથેલોઃ રેવીન્યુ કામમાં કાંઈ માયું થાયેલું અને દુહનદારી તો પોતાના બાપ દાદાની કેટલકાવે, એટલે પછી કસર શાની રહી ?

[૧.] સાલાં આપણાં કદમજ બખતાવર છે ! નર્મદાં ભય ઉઠે તાંદાં સમુદર મુકે ! આપણે નર્મદાં જઈએછ તાંદાં સાતડેસાત ! પણ એમાં મારો નર્મદો પણ કરમનો નાંક. ખંજિરાયા તો જાણે, પણ હવે બાદાશી દોળ રાખ્યું. જાણના બગદની પેઠે પેટમાં ખાસ પણ દુર્દાં કરતાં વાલકું. મીમાં પડે પણ દેગરી ખરી એમ રાખ્યું.

૧. આ કુરો દેહ્યંદશાની પોતાની ઉઝિઓમાંનો છે. બીરાની વાન સમજી જુને. ખીને કાંઈ દિલાજ છે ? મારની મા કોઠીમાં મોટો પાલીને રહે ! મને મારી ના મે વાસ્તે થોડી દ્રિકર છે પણ આ મારો કફોળખંદ છેકરો છેક સાદીતજ છે, ચપરનો બમરો કાજા બક્ષરને કુદી મારે તેની આરજ શી વડે ધરો ? ૧

૧. આ નોંધ માટે બેગી કરેલી બધી સામગ્રી હજી વપરાઈ નથી. (૧) કાંડિયાના પહેલાજ અંકે ઉપજાવેલી અજ્ઞાતાન્ય અસર વિશેનો તેનો ફકરો; (૨) તેની લવાજમો મંથની માફ આપવાની કે પોતે ક્યાં છપાય છે તે જગહેર કંદવાની વિચિત્ર રીત; (૩) તેનો પહેલો અવતાર પૂરો થયો ત્યારની તેણે લખેલી 'રામ બોલઃ' ને 'જયરામ' વાળી નોંધઃ આ અને બીજી કેટલુંક બાકી રહ્યું છે, તેનો ઉપયોગ ખીજે સ્થળે-સમયે થશે. અહીં અજા ને સમય, એકનો મોટો સંકેત થઈ ગયો છે.

નર્મદશતાબ્દી

(મરાઠી સાખીનો રાઠ)

૧

આજ શતાબ્દી કવિનર્મદની મહાશુજશત ઉજવે છે,
વીર વન્દનના-શુભ્રીર્તાનના હોવા અનેશ લે છે;
“ જય નર્મદનો ” ગાળે ! નર્મદ સર્વ દિલે વિરાળે !

૨

શુજશતી ભાષાને નર્મદ તેં ઓજસ્વી કીધી,
ગદ્યતત્ત્વ ચિત્રપદ પાત્રી નર્મદશૈલી લીધી,
નર્મદ, ધન્ય જીવ્યું તારું ! નમતું નિત્ય શીર અમારું !

૩

ધૂર્યોધૂર્યો તું સાહિત્યે-સર્વ દિશા ખેડી,
સારી શુજશતી આલમને વાચન કાળે તેડી;
નર્મદ, શી તારી સેવા ! બહલા કેમ કરી દેવા !

૪

સંસારસુધારો, ધર્મવિચારો-નર્મદ, તેં શું ન કીધું ?
સ્પદેશસેવા તારી અનેરી-જીવન આપું દીધું !
યશ પ્રભુએ નર્મદ, આપ્યો ! “ યુગમૂર્તિ ” કરી સ્થાપ્યો !

૫

સુરતી લાલા સહેલાણી તું સર્વ વાતમાં પૂરો,
જે માન્યુ તે કરી હાખ્યું—નાગરનર તું શૂરો;
નમંદ શી તારી બલીહારી ! લે લે અંજલિ આજ અમારી !
અંદાશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા

વીરનર્મદના જયજયકાર !

ગજવીએ ગુજરીનો જયકાર !
વીરનર્મદનો જયજયકાર ! ગજવીએ.

નવલયુગ મન્વંતરચનાર,
ફાંકડો છેલ છબીલો લાલ,
રૂપા ના ધનની કંઈ કરનાર
શૂર નર્મદ ! તું મસ્ત નૃપાલ.

એવા હો રસ પ્રેમશીર્ષના ઉપદેશક અવતાર ;
બરો અમ રોમરોમમાં પ્રાણુ વીર હો ! ગુજરીના ધડનાર. ગજવીએ.

‘અલો,’ ‘અહોમ’મંત્ર દેનાર,
ફેતેહની ચિંતા ના કરનાર;
હીકું તે સાચું યોગ્યરનાર
સુધારો પૂરપાટ મહાનાર,

એવા હો ભડવીર કવિ ! તું તેજ પ્રખર કરનાર;
‘જય જય અરવી’ ના ગાનાર, યૌરધના ધડનાર ગજવીએ.

રંકની પડખે રે’ નિશદિન
રાવની ખંખેરી દે ધુલ,
જુલમ અન્યાય અસત કુશીત
મથે તું કરવાને નિર્મૂળ;

એવા હો હલિતોને કાળે સમરાંગણુ ચઢનાર,
સુધારક શ્રેષ્ઠ ગુજરી બાણ, ધર્મનો હીવો હાખવનાર ગજવીએ

સુરત ગુજરાત, હિંદતું લાલ
હતું અણુભાલ ચમક દેનાર,
ગિરા નિજ ઉત્કર્ષે લેનાર,
પ્રતિષ્ઠા બીધણના કરનાર !

પૂજારી હો ! આર્ષ હઠિના તપ યોગસ અગાર;
કવિતાને રસ થાળ ધરાવી ભવ સિન્ધુ તરનાર. ગજવીએ.

મોકુલભાઈ

આસમાન ઉપર ગયા હોય તેટલો તેના મનમાં તોર આગ્યો. બધામાં દુઃખ દાસો એવો તેનામાં શુભાન થયો. કાપડો તો ઘોડો પછો ડોહોયેલો; ફેરીનું કામમાં કાંઈ માથું મારેલું અને દુહનદારી તો પોતાના બાપ દાદાની કેટેવડાવે, એટલે પછી કસર શાની રહી ?

[૨.] સાચાં આપણાં કદમજ બખલાવર છે ! નંદાં નય ઉઠો તાંદાં સમુદર મુકો ! આપણે નંદાં જઈએ તાંદાં સાતડેસાત ! પણ એમાં મારો નહીં પશુ કરમનો વાંક. ખંજેરાવા તો જળશ, પણ દવે બાદારથી રોળ રાખવું. લ લાછના બળદની પેટે પેટમાં ખાડા પણ કુંકું કરતાં ચાલે, મીઠાં પટે પણ ટેમરી ખરી એમ રાખવું.

૧. આ કુંકો ટેકવંદશાની પોતાની ઉઝિઓમનિ છે. બીજાની વાત સમજી જુલો. બીને કાંઈ દલાલ છે ? મોરની મા કોઠીમાં મોઢો પાક્કીને રડે ! મને મારી ના ને વાસ્તે થોડી ફિકર છે પણ આ મારો કંજોળખંદ છાકરો છે ક સાદીતજ છે, પથરોનો મમરડો કાળા અક્ષરને કુળી મારે તેની અક્ષર ગા વધે પડે ?

૧. આ નોંધ માટે બેગી કરેલી બધી સામગ્રી હજી વપરાઈ નથી. (૧) કાંડિયાના પહેલાજ અંકે ઉપજાવેલી અમામાન્ય અસર વિશેના તેનો ફકરો; (૨) તેની લવાજમો મંબાધી માદ આપવાની કે પોતે ક્યાં છપાય છે તે ગહેર કરવાની વિચિત્ર રીત; (૩) તેનો પહેલો અવતાર પૂરો થયો ત્યારની તેણે લખેલી 'રામ બોધ' : 'ને 'જયરામ' વાળી નોંધ; આ અને બીજી કેટલુંક બાકી રહ્યું છે, તેનો ઉપયોગ બીજે સ્થળે-મમથે થશે. અહીં સ્થળ ને સમય, બેઉનો મોટો સંકેત થઈ ગયો છે.

નર્મદશતાબ્દી

(મરાઠી સાબીતો રાહ)

૧

આજ શતાબ્દી કવિનર્મદની મહાશુજશત ઉજવે છે,
વીર વન્દનના-શુણ્કીર્તનના લ્હાવ અનેરા લે છે;
" જય નર્મદનો " ગાળો ! નર્મદ સર્વ દિલે વિરાળો !

૨

શુજશતી બાધાને નર્મદ તેં જોજસ્વી કીધી,
ગદતણું પિતૃપદ પામી નર્મદશૈલી કીધી,
નર્મદ, ધન્ય જીવ્યું તારું ! નમતું નિત્ય શીર અમારું !

૩

ધૂમ્યોધૂમ્યો તું સાહિત્યે-સર્વ દિશા ખેડી,
સારી શુજશતી આલમને વાચન કાળે તેડી;
નર્મદ, શી તારી મેવા ! જલલા કેમ કરી દેવા !

૪

સંસારસુધારો, ધર્મવિચારો-નર્મદ, તેં શું ન કીધું ?
સ્વદેશસેવા તારી અનેરી-જીવન આખું કીધું !
યશ પ્રભુએ નર્મદ, આપ્યો ! " યુગમૂર્તિ " કરી રચાપ્યો !

૫

સુરતી લાલા સહેલાણી તું સર્વ વાતમા પૂરો,
જે માન્યુ તે કરી દાખબુ —નાગરનર તું શૂરો,
નર્મદ શી તારી બલીહારી ! લે લે અંજલિ આજ અમારી !
અંદાશંકર નર્મદાશંકર પંડમા

વીરનર્મદનો જયજયકાર !

ગજવીએ શુજીરીનો જયકાર !
વીરનર્મદનો જયજયકાર ! ગજવીએ
નવલયુગ મન્વંતરરચનાર,
કાકડો છેલ છખીલો લાલ,
રૂપડા ના ધનની કંઈ કરનાર
શૂર નર્મદ ! તું મસ્ત નૃપાલ
એવા હો રસ પ્રેમશીર્ષના ઉપદેશક અવતાર,
બરો અમ રામરામમા પ્રાણુ વીર હો ! શુજીરીના ઘડનાર ગજવીએ
‘ચલો,’ ‘યાહોમ’મ ત્ર દેનાર,
કેતોહની ચિંતા ના કરનાર,
દીકું તે સાચું જોયરનાર
સુધારો પૂરપાટ ચડાનાર,
એવા હો ભડવીર કવિ ! તું તેજ પ્રખર કરનાર,
‘જય જય ગરવી’ ના ગાનાર, પીરૂષના ઘડનાર ગજવીએ
રકની પડખે ર’ નિશદિન
રાવની ખંખેરી દે ધુલ,
જુલમ અન્યાય અસત કુરીત
મથે તું કરવાને નિર્મૂળ,
એવા હો હલિતોને કાજે સમરાગણુ ચઢનાર,
સુધારક પ્રેમ શુજીરી બાણ, ધર્મનો દીવો દાખવનાર ગજવીએ
સુરત શુજરાત, હિંદતુ લાલ
હંતું અણુમોલ ચમક દેનાર,
ગિરા નિજ ઉત્કર્ષ લેનાર,
પ્રતિસા લીધણના કરનાર !
પૂજારી હો ! આર્ષ દષ્ટિના તપ જોજસ અ બાર,
કવિતાને રસ યાળ ધરાવી ભવ સિન્ધુ તરનાર ગજવીએ
ગોકુલભાઈ

કવિજીવન અને સાહિત્ય કૃતિઓ

‘નર્મદજીવનની રુપરેખા’

ડૉ. શંકરપ્રસાદ છ. રાવળ

[ઈ. સ. ૧૮૩૩-૧૮૮૬]

મધ્યકાલીન યુગમાં પદ્યસાહિત્યના સર્જનદ્વારા યુજ્જશતી લાખાને સ્થિર સ્વરૂપ આપી ને અક્ષય કૃતિ પ્રેમાર્પદે પ્રાપ્ત કરી છે તેવીજ અક્ષય કૃતિ આપણા નવીન ગદ્યસાહિત્યની દૃષ્ટીને રૂઢ સ્વરૂપ આપી કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર દવેએ પ્રાપ્ત કરી છે. પ્રાચીન યુજ્જશતી સાહિત્યનો યુગ દયારામને દાયે પૂરે થતાં નવીન યુગને આકાર ને ધકાર નર્મદાશંકરનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૩૩ માં સુરતમાં થયો હતો. એમની માતિ વડનગરા નાગર આઠાણુની. એમના પિતાનું નામ લાલશંકર પુરપોત્તમ દવે એમની માતાનું નામ નવદુર્ગા લાલશંકર લલીઆનો ધંધો કરતા હતા. મુંબાઈની સદર અદાલતમાં એમણે ક રકુની પણુ ફરી હતી.

પાંચ વર્ષના નાના નર્મદે સુરતમાં ગમડી નિશાળમાં પ્રાથમિક અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ‘૪૪ માં એમની માતાનું મરણ થયું આજ વર્ષમાં યુવાજી નામની કન્યા જોડે એમનું પ્રથમ લગ્ન થયું ‘૪૫ માં એ મુંબાઈ જઈ માધ્યમિક શેળવણી માટે ઍન્કિન્સ્ટન ઈન્સ્ટિટ્યુટમાં દાખલ થયા. નર્મદનું વિદ્યાર્થીજીવન તેજસ્વી હતું. રચન વિદ્યાન અને ભાષાશાસ્ત્રી ડૉ રામકૃષ્ણ ભાંડારકર એના સહાધ્યાયી હતા ‘૫૦ માં એણે કૉલેજની પ્રવેશક પરીક્ષા પસાર કરી. આખા ઉપર એણે સખળ પ્રભુતા મેળવી.

‘૫૧ માં જીવાન નર્મદે સુરત પાછા આવી ધર માંડ્યું. આજ વર્ષથી અમદાવાદના કવીન્દર દલપતરામની એને ઓળખ થવા માંડી. ‘૫૨ માં એ રાંદેરમાં ખાસ્તર થયા. ખીજે વર્ષે એમની પત્ની યુલાખનો સ્વર્ગવાસ થયો. આ વખતે સુરત નાનપુરા-માં પંદર રૂપીઆની ખાસ્તરની નોકરી એ કરતા હતા.

નર્મદની મહત્વાકાંક્ષાને આશ નહોતો. ફરીથી એ મુંબાઈ ગયો. અદર વર્ષના એ સુવકે ત્યાં “ સુદિવર્ધક સલા ” રચાવી. સ્વદેશ, પ્રેમ, ધર્મ, સાદમ, ઉલોમદુતર અને વિદ્યાકળા ઉપરનાં એનાં પ્રોત્સાહક ભાષણોએ સલાને ગજની મૂકી ફરી એક વાર કૉલેજનો અભ્યાસ જરૂરી રાખવા એણે કમર બાધી, પણ વર્ષ પૂરે થાય ને પહેલાં તો તેને છેલ્લી સલામ એને કરવી પડી. રાત્ર મેળવવાની એની હોંમતે કદી ચાક લાગતો નહીં. આપણા ગદ્યસાહિત્યના આ પિતાએ આપણા જિગતા ગદ્યને વિવિધ પેરે લખવા અને વિકસાવવા માંડ્યું.

નર્મદ જન્મથી કવિ હતો. ધીરા ભક્તનાં જે પદ્યોએ એના કાવ્યસંસ્કારોના સતારને પ્રજ્વળાવી મૂક્યો. દાદુપંથી એક લાલગાસ સાધુએ એને જીવન પ્રથમ પાઠો શિખવ્યા હતા.

એણે મહાન થવાની તૈયારીઓ કરા માંડી. એણે મંજ્યુળંબ મંજુ, મંરૂત, મજ

* ‘ યુજ્જશતી સાહિત્યના યાત્રાળુઓ ’ એ નામના અપ્રમદ પુસ્તકમાંથી.—સપ્તાદક.

વગેરે ભાષાના પુસ્તકો વાચનાવિચારવા માથા ૧૮૫૫ થી ૧૮૫૮ સુધીના ચાર વર્ષો નર્મદની મહાન તૈયારીઓના પ્રયત્નોના વર્ષો હતા એનું ખીલુ લગે '૫૧ મા ચતુ' '૫૭ મા એણે "પિંગનપ્રવેશ" પ્રસિદ્ધ કરી પિતાને અર્પણ કર્યો '૫૮ મા "રત્નપ્રવેશ" અને "અલકાપ્રવેશ" એણે રચી દીધા આજ અરસામા વળી એ "લઘુકૌમુદી" ના બ્યાકરણમંથમા ને કાલિદાસના "વિક્રમેર્વશીય નાટક" ના અભ્યાસમા ગુંથાયો હતો ૧૮૫૬ થી ૧૮૬૬ સુધીનો દસકો એ ઓના વિચારોના મહામથનમા ગાળે છે '૫૮ સુધીમા અચકાર થવાનું ભાયુ પૂરૂં તૈયાર કરી રહ્યો

નર્મદમા નક્કો કરેલા જીવનધ્યેય માટે સ્નાર્પણ કરવાની અજન્મ અને પારાવાર શક્તિ હતી નોકરી કરવી કે સ્વતંત્ર જ રહેવું એ નિર્ણય એને કરવાનો હતો પોતાની આત્મ કથા-મારી હકીકત-મા ખચ્ચીસમે વર્ષો કરેલી પ્રતિજ્ઞાએ નોંધે છે

"મેં થેર આવી કનમના મામુ જોઈ આખમા ઝળઝળીઆ સાથે તેને અરજ કરી કે હવે હું તારે ખોળે જીઉં."

"નર્મદનિતા" ના લોહપ્રિય દૂટા ભાગો હવે બહાર પડવા લાગ્યા કવિ લોહપ્રિય કવિ બન્યો કાન્યરમિકોએ નર્મદદલપતની કાવ્યશૈલીઓને સરખાવવા માડી બને કવિયો વન્યોની સ્પર્ધાના ખીજ અહીં શેષાયા નર્મદની વાગ્ધારા આ કાળે જોડાઈ ફૂંટી રહી દાડીઆ 'માસિકદ્વારા એણે અંગ્રેજી ગદ્યસ્વામી જોસફ એડિસને સ્પેક્ટેટર" માં કર્યા હતા તેવા વાકપ્રહારો આપણા સમાજ પર કરવા માંડ્યા ૫૭મા એમના ગદ્યલેખોનો અમર સમૂહ 'નર્મદગદ્ય' નામથી બહાર પડ્યો એમાનો "રાજ્યરંગ" લખવા માટે એણે બસો પુસ્તકોનું વાચન ને તારણ કાઢ્યું કહેનાય છે આમ કવિની કીર્તિનો સ્થાન '૫૬ થી '૫૮ સુધીમા પૂર્ણ તેજે તપી રહ્યો '૬૪ મા પોતાના કુલહીપક પુત્રની સાક્ષરકીર્તિ ધરડી આપે જોઈ લાલશ કર દેનરાગ્ય થયા

પણ સાહિત્યરેવીને ઉત્સાહી જીવનનું સમર્પણ કરનાર નર્મદની ગરીબાઈએ પણ એને તાવનામા જરાએ માગી રાખી નથી પેટે પાટા બાધી, મમરા, પૈવા ફાડી આ ઉદાર, લહેરી અને સાચો કાવ્યાત્મ ગરીબાઈ માં મરણ સુધી ઝડપ્યો '૬૮ મા એણે એનો અમર અથ 'નર્મદાશ' શરૂ કર્યો આ ભારે અથને '૭૩ મા સમાપ્ત કરી સાથે "જય ! જય ! અરવી ગુજરાત !" એ અમર રાષ્ટ્રગીત ગાઈ એને જાણવવાના સાક્ષરમા પણ એણે અપલાવ્યું પરિણામે દેવાનો કુરાર વધી ગયો

ખચ્ચને પહોંતી વળવા માટે, દેવાને હાનવા માટે એણે '૭૬ મા નાટ્યાલેખન શરૂ કર્યું પણ એમાથી થયેલી જૂજ આવકમંથી એના ખાસ ન પૂરાઈ શક્યા '૮૨ મા પ્રેમભક્તિના આ વિરલ વીરગાયક જી દળીભરનો ટેક ચૂક્યો રડતી આપે ને ભાગેસે પગે "રોહ ગોકળદાસ તેજપાળ દાનખાતા" માં એણે નોકરી લીધી સાડા ત્રણ વર્ષો તે ખાતામા કેટલાક સુધારા કરાં તેમાથી ત ફરગત થયો '૮૫ મા એના માનસમા પરિવર્તન સ્પષ્ટવતો 'ધર્મવિચાર" અથ પ્રગટ થયો ૧૮૮૬ મા ગુજરાતનો આ પરમ સહીદ, દેશભક્ત, કવિ અને ગદ્યસ્વામી પરલોકવાસી થયો કવિ નર્મદ એટલે ગુજરાત અને ગુજરાતીઓની જીવનભાવનાઓની સાક્ષાત્ મૂર્તિ અમર રહ્યો એ નર્મદ અને એનું-આપણ પ્રિય ગુજરાત !

નર્મદની સાહિત્યકૃતિઓની આનુપૂર્વી

પ્રો. જ્યોતિન્દ્ર લ. દવે

૧.	૧૮૫૦-૫૧	મંડળી મળવાથી થતા લાભ
૨.	૧૫૫૬	વ્યભિચાર નિષેધક
૩.	"	મુખ્યા પછવાડે ચોવા કુટવાની ઘેલાર્ધ
૪.	"	સ્વદેશાભિમાન
૫.	"	નિરાશ્રિત પ્રત્યે શ્રીમંતના ધર્મ
૬.	૧૮૫૭	પિંગળ પ્રવેશ
૭.	"	ઝીના ધર્મ
૮.	"	ગુરુ અને ઝી
૯.	૧૮૫૮	નર્મકવિતા અંક ૧-૨
૧૦.	"	અલંકારપ્રવેશ
૧૧.	"	રસપ્રવેશ
૧૨.	"	ગરીબાઈ વિષે બીખારીદામનો સંવાદ
૧૩.	"	કવિ અને કવિતા
૧૪.	૧૮૫૯	ગંધ
૧૫.	"	નિમળી ગુરુ
૧૬.	"	ગુરુની સત્તા
૧૭.	"	નર્મકવિતા અંક ૪-૫-૬-૭-૮
૧૮.	૧૮૬૦	નર્મકવિતા અંક ૯-૧૦
૧૯.	"	દયાશામકુલ કાવ્ય મેઘલ
૨૦.	"	પુનર્વિવાહ
૨૧.	"	લગ્ન તથા પુનર્લગ્ન
૨૨.	"	ભક્તિ
૨૩.	"	સાકાર
૨૪.	"	મનહર ૫૬ (મનોહર સ્વામીના ૫૬)
૨૫.	૧૮૫૯-૧૮૬૩	ગુલજી-વૈધવ્ય મિત્ર (મંવાદ રૂપે)
૨૬.	૧૮૬૧	નર્મ કોશ અંક ૧
૨૭.	"	જગદ વર્ણન
૨૮.	૧૮૬૨	નર્મકવિતા પુસ્તક ૧ (માન વર્વેની કવિતાનો સંગ્રહ)
૨૯.	"	નર્મકોશ અંક ૨
૩૦.	૧૮૬૩	નર્મકવિતા પુસ્તક ૨

૩૧.	૧૮૬૪	હિંદુઓની પડતી
૩૨.	"	નર્મકવિતા (સામટી પ્રસિદ્ધ કરી)
૩૩.	"	ડાંડિયો (પત્ર) શરૂ કર્યો
૩૪.	"	નર્મકોશ અંક ૩
૩૫.	"	રણુમાં પાછાં પગલાં ન કરવા વિશે
૩૬.	૧૮૬૫	નર્મગદ્ય
૩૭.	"	કવિચરિત્ર
૩૮.	૧૮૬૫	ધ્યારામકૃત કાવ્ય સંગ્રહ
૩૯.	"	નર્મબાકરણુ ભા. ૧
૪૦.	"	સુરતની મુખતેસર હકીકત
૪૧.	"	નર્મબાકરણુ ભા. ૨ અંક ૧
૪૨.	"	નર્મકોશ અંક ૪
૪૩.	૧૮૬૬	નાયિકાવિધ્યપ્રવેશ
૪૪.	૧૮૬૭	મેવાડની હકીકત
૪૫.	૧૮૬૮	સજ્જવારોપણુ
૪૬.	"	શ્રી કેળવણી
૪૭.	૧૮૬૮-૧૮૬૯	ગુજરાતીઓની રિયતિ
૪૮.	૧૮૬૯	કેળવણી વિષે
૪૯.	"	કુળમોટપ
૫૦.	"	ઉલ્લોગ તથા શક્તિ
૫૧.	"	મુખ
૫૨.	૧૮૭૦	રામાયણનો સાર
૫૩.	"	મહાભારતનો સાર
૫૪.	"	હલિવડનો સાર
૫૫.	"	મહા પુરુષોના ચરિત્ર
૫૬.	"	નર્મકથાકોશ
૫૭.	"	નાગર ઓળિયામાં ગવાતા ગીત
૫૮.	૧૮૭૨	પ્રેમાન દકૃત દશમસ્કંધ
૫૯.	૧૮૭૩	નર્મકોશ (મોટો)
૬૦.	૧૮૭૪	મહાદર્શન ૧ (જગતના પ્રાચીન ઇતિહાસનું સમગ્ર દર્શન)
૬૧.	"	રાજ્યરંગ પુસ્તક ૧ (જગતના પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ઇતિહાસ)
૬૨.	૧૮૭૫	પ્રેમાન દકૃત નળાખ્યાન
૬૩.	૧૮૭૬	રામલનકી દર્શન
૬૪.	૧૮૭૮	શ્રી દ્રૌપદીદર્શન નાટક

નર્મદશતાબ્દી અંધ

૧૫	૧૮૭૮	ગીતાહરણ નાટક (અપ્રમિદ)
૧૬.	૧૮૮૧	શ્રી માગ ચાકુતલ
૧૭.	૧૮૮૫	ધર્મ વિચાર
૧૮.	૧૮૮૬	આળસુ વિજય નાટક
૧૯.	૧૮૮૭	ગમિયાનાડ મર્મ અંમદ

ગિન સાલના અંથો

૭૦	ગાન્યરગ યુસ્તક ૨ [આ ૧૮૭૧ નો છે —સંપાદક.]
૭૧.	આર્થ દશન
૭૨.	કૃષ્ણાકુમારી નાટક
૭૩	શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા
૭૪.	ગુજરાત મર્મ અંમદ
૭૫.	દેશબંધુવાર વ્યવસ્થા

સ મા મ

